

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa 3851. 23. A9a

D.G.A. 79.

1885

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं

गोपीनाथभट्टविरचितज्योत्स्नाव्याख्यासमेतम् ।

तत्र

सप्तमाष्टमप्रश्नद्वयात्मकः प्रथमो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० रा० काशीनाथशास्त्री आगाशे
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे *Atank*

इत्येतैः 1885

पुण्याख्यपत्रने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३०

ख्रिस्ताब्दाः १९०८

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वाम्येति)

मूल्यम्

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI
Acc. No. ~~1883~~ 1885
Date 25. 8. 54
Call No. Sa 2 v 64 / Sat / Ag. ....

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं ।

गोपीनाथभट्टकृतज्योत्स्नाव्याख्यासमेतम् ।

अथ सप्तमप्रश्नप्रारम्भः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

वात्सल्यादिपितरौ कपोलयुगलं स्वस्याऽऽगतौ शुम्भितुं
दद्याऽऽकुञ्चितमास्यपञ्चममलं सेषस्मितं सत्त्वरम् ।
अन्योन्यं शिवयोस्ततः सुवदने युक्ते ह्यभूतां तयो-
रित्थं येन विनोदितौ स भगवान्नालो गजास्योऽवतु ॥ १ ॥
विद्यामहागणपतिं देवं व्याधीश्वरं तथा ।
योगेश्वरीं च वाग्देवीं लक्ष्मीनारायणौ रविम् ॥ २ ॥
सत्याषाढं मुनिश्रेष्ठं जातरूपशिरोरुहम् ।
गुरुंश्च मातापितरौ नत्वेदानीं यथामति ॥ ३ ॥
ओकोपाह्वेन कुतुकाद्रोगोपीनाथेन धीमता ।
सत्याषाढेन रचितं सूत्रं व्याख्यायते मया ॥ ४ ॥
सूत्रवार्धिं मया तर्तुमर्द्धिं मन्दशक्तिना ।
तत्रावलम्बो मम तु पारे गन्तुं गुरुस्मृतिः ॥ ५ ॥

सर्वकामोऽग्निष्टोमः ।

काश्यन्ते ते कामा इष्टानि सर्वे कामा येन साध्याः स सर्वकामोऽग्निष्टोमः । ते च
कामाः स्वर्गप्रजापशुहिरण्यादयः । एवं क्रियान्तरसाध्या अन्येऽपि लोकन्यासात्सु-
क्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानं भुवनज्ञानं सूर्ये संयमादित्यादिपातञ्जलसूत्रनोयितयोगधारणा-
साधनकभुवनज्ञानमपि सर्वशब्देन ग्राह्यम् । प्रगीत्यधिकरणीभूतकर्मरुधावाचीं स्तोम-
शब्दः । स चात्र लक्षणया तत्संबद्धयज्ञायज्ञियाख्यस्तोत्रविशेषकरणकस्तुतिपरो-
ज्ञेयः । अग्नेः स्तोमः स्तुतिर्यस्मिन्सोऽग्निष्टोमः । योगरूढं पदम् । अग्निस्तुतिसंवा-
केन यज्ञायज्ञियनामकेन स्तोत्रेण संस्था समाप्तिर्यस्य सोऽग्निष्टोम इति निष्कृष्टोऽग्नि-

ष्टोमशठदार्धः । अग्निष्टोमस्य सर्वकामस्ये ध्रुयते शाखान्तरम्—“एकस्मै वा अन्ये यज्ञाः कामायाऽऽह्वियन्ते सर्वेभ्योऽग्निष्टोमः” इति । आह्वियन्ते कियन्त इत्यर्थः । काम्य एव फलवत्ता जैमिनीयैः साधिता । न चास्मच्छाखायाग्निष्टोमस्य फलं ध्रुयते । नच तस्मिन्नसति कथमित्याकाङ्क्षाप्रकरणमुदेति । तथा च तेन वसन्ते वसन्ते यजेत तस्य नानुष्क्रान्तयोर्दर्शपूर्णमासयोराहार इत्यादिर्न न व्याख्यातुं युक्तमिति फलमेव नुद्ध्वा पुरुषः प्रवर्तत इति तदाशौ वक्तुं युक्तम् । ननु सर्वकामोऽग्निष्टोम इति वाक्यस्य फलसाधनोभूताग्निष्टोमविधायकत्वात्फलस्य यजमानभिष्टरवादतद्वाक्यं याजमानसूत्र एव पठितव्यमिति चेत् । साध्यसाधनाकाङ्क्षानिवृत्तौ सत्यापमेवेतिकर्तव्यताकाङ्क्षोदयेन तदर्थं साध्यसाधनाकाङ्क्षानिवर्तकस्याऽऽध्वन्यवादिप्रयोगरूपेतिकर्तव्यताविधानात्पूर्वमेव सर्वकामोऽग्निष्टोम इति वाक्यपाठस्य युक्तत्वात् । अन्येकस्मै वा अन्ये यज्ञाः कामायाऽऽह्वियन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः इत्यपि ध्रुयते । ततश्च त्रिवृत्स्यष्टदशः सप्तदश एकवित्शः । एतानि वाच तानि ज्योतीरधि । य एतस्य स्तोमा इत्यनया श्रुत्या स्तोमचतुष्टयवत्सु कर्मसु शक्त्यवगमाद्वापकं धर्मं पारित्यज्य किमर्थं स्यात्प्रधर्मनिर्देशः कृत इति चेत् । उक्त्येन पञ्चकामो यजेत, षोडशिना वीर्यकामो यजेत, अतिरात्रेण प्रजाकामो यजेतेत्यादिभिः श्रुतिभिर्हृत्थयादिषु स्तोमचतुष्टयवत्सु अग्निष्टोमगुणविकारेषु कर्मसु निघतफलश्रवणान्तरैरुपस्थाया वाधितत्वेन ज्योतिष्टोमशब्देनाग्निष्टोमस्यैव ग्रहणात् । नच ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, श्रुत्यानुप्याग्निष्टोमस्य ग्रहणं ज्योतिष्टोमशब्देनास्तिथि वाच्यम् । एकस्मै वा अन्ये यज्ञा इति सर्वकामान्तरप्रविष्टानां कश्चित्प्रतिविरोधापत्त्या तथा वक्तुमशक्यत्वात् । उक्त्यादिपरत्वमपि वक्तुमशक्यम् । तेष्वपि स्वतन्त्रफलश्रवणात् । नच ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्याः श्रुतेः कावकाशा इति शङ्क्यम् । अत्यग्निष्टोमादिष्ववकाशासंभवात् । विश्वमिति तु फलस्याश्रवणात्फलमन्तरेण विधिश्चिन्तेरनुपपत्तेरवश्यं फले कल्पयितव्ये सर्वाभिलषितत्वेन स्वर्ग एव कल्पितो जैमिनीनां स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्याविशिष्टत्वादिति सूत्रेण । सूत्रार्थस्तु यदेकं फलं स स्वर्गः स्यात्सर्वान्सर्वपुरुषान्प्रति अविशिष्टत्वादिति ।

यज्ञ दुःस्त्रेण संभिलं नच अस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तस्मुखं स्वःपद्मास्पदम् ॥

इति अचनप्रतिपादितनिरतिशयसुखविशेषात्स्वर्गस्याभिमतरेण विशिष्टतुल्यत्वादित्यर्थः । स्वर्गसुखं दुःस्त्राननुषक्तमिति कृत्वा सर्वाभिमतं पश्चादिसुखं दुःस्त्रानुषक्तमल्पं चेति कोचिदेव प्रार्थयन्ते । स्वर्गसुखं तु नहवः प्रार्थयन्त इति पूर्वसूत्रार्थः । प्रत्ययाच्चेति हिंसीयं सूत्रम् । तस्यार्थः—प्रतीयते निरतिशयसुखत्वेनाभिलष्यते सर्वैरिति प्रत्ययस्तस्माच्च हेतोरेत्यर्थः । तथा चायं निर्गलितोऽर्थः—दुःस्त्राननुषक्तस्वाधिकरणक्षणध्वंसान-

विकरणनिरतिशयमुख्यात्मस्वर्गस्य सर्वपुरुषाभिमतत्वेन सर्वाभिलषितत्वेन च स एव फलत्वेन परिकल्प्यत इति । प्रत्ययायपरिहारस्तु सर्वाभिलषितोऽपि प्रत्ययायापेक्षया क्रियताऽपि विलम्बेन हृदयमागच्छति । स्वर्गः कस्यचित्पुरुषस्याभिमतः कस्यचिन्नाभिमत इत्यर्थं विशेषोऽत्र नास्ति किंतु सर्वपुरुषाभिमत एवेत्यतो मन्वत्यविशिष्ट इति सूत्रेण । सूत्रार्थस्तु—यदेकं फलं स स्वर्गः स्यात्सर्वान्सर्वपुरुषान्प्रत्यविशिष्टरथादिति ।

यत्न दुःखेन संभितं न च प्रस्तपनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥

इति बचनप्रतिपादितसुखविशेषमयस्वर्गस्य मूयोभिलषितत्वात्सर्वाभिमतत्वात्सुकरत्वाच्च स्वर्ग एव फलत्वेन कल्प्यते । प्रत्ययायपरिहारस्य सर्वाभिलषितत्वेऽपि सुकरत्वेन तस्य फलत्वं न कल्प्यत इति । प्रत्ययात्प्रतीयते निरतिशयमुख्यत्वेन सर्वज्ञायत इति प्रत्ययस्तस्माच्च हेतोः स्वर्ग एव फलत्वेन कल्प्यत इति प्रत्ययाच्चेति द्वितीयसूत्रार्थः । अतः स फलं न भवति । एतद्दुःखनिवृत्तिरपि फलं न भवति दुष्करत्वात् । ततस्तु सुकरज्ञानं सुखमेव परं फलं, तच्चानतिशयत्वेन स्वर्गरूपमिति द्रष्टव्यम् । अयं न्यायश्चतुर्थध्याये तृतीयपादे वर्तते । निश्चयसफलकत्वं तु अग्निष्टोमोक्त्यादिसाधारणं कर्मभिर्निश्चयसमित्यनेनाऽऽचार्येण प्रदर्शितम् । नियतकर्ममात्रविषयं वैतत् । तच्च ज्ञानद्वारा साक्षाद्भ्यन्यदेतत् । य एवं विद्वानग्निष्टोमेन यज्ञे प्राजाताः प्राजा जनयति परिप्राजाता गृह्णातीत्यर्थवादेन फलकल्पनाऽपि साक्षाच्छ्रवमाणे श्रौते फले सति न युक्ता । रात्रिसत्रे स्वतन्त्रे कर्मणि तु प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रोरुपयन्तीत्यत्र विध्यदेशे फलाश्रवणात्फलमन्तरेण विधिभूतेरनुपपत्तेरवश्यं फले कल्पयितव्य आर्षवादिर्कं प्रतिष्ठारूपं फलमुक्तम् । विश्वजिदधिकरणन्यायेनानुपस्थितस्वर्गकल्पने तस्य प्रकृतसंबन्धकल्पने गौरवार्थवादेपस्थितस्यैव प्रकृतफलत्वकल्पने लाभवात् । एतद्दुर्कं अग्निना—कतौ फलार्थवादमङ्गवत्काष्णानिनिः । फलमाश्रेयो निर्देशादश्रुतौ अनुमानं स्यात् । अङ्गेषु श्रुतिः परार्थत्वादिति । कतौ रात्रिसत्रे प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रोरुपयन्तीति फलश्रुतिः । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न पापं श्लोकं शृणोतीति पर्णतादावङ्ग इव फलार्थशब्दं काष्णानिनिराचार्यो मन्यत इति प्रथमसूत्रार्थः । आश्रेय आचार्यस्तु प्रतितिष्ठन्ति ह वै, य एता रात्रोरुपयन्तीति श्रुतौ प्रतिष्ठत्या निर्देशात्प्रतिष्ठैव फलम् । अश्रुतौ, अर्थवादेऽपि फलाश्रवणे सति हि अनुमानं कल्प्यं स्वर्गादिरूपं फलं स्यात् । प्रकृते तु प्रतिष्ठारूपफलश्रवणमेवास्ति । अतो नञ् स्वर्गः फलत्वेन कल्प्यत इति मन्यते । रात्रिशब्देन ज्योतिर्गौरागुरित्वादिवाक्योत्प-

द्वितीयानि सौत्यानि कर्माप्युच्यन्ते । तद्व्यासः कर्मसमुदायः सप्तमिति द्वितीयसूत्रार्थः ।
 अङ्गेषु श्रुतिः फलश्रुतिः परार्थत्वादङ्गानां प्रधानार्थत्वादङ्गेषु अङ्गविषयिणी वा श्रुतिः
 फलश्रुतिरर्थवाद एवेति क्वाप्णाभिध्यायेययोरुपयोरपि भवे तुल्यमेवेति तृतीयसूत्रार्थः ।
 इदमधिकरणं चतुर्थाध्याये तृतीयपादे वर्तते । साक्षाच्छ्रयमाणश्रीतफलासत्त्वादेव प्राप्ति-
 सप्त आर्थवादिकफलरूपनम् । अङ्गेषु फलश्रवणं कर्मिधातुश्रवणं विनाऽर्थवाद
 एव । तथाच सूत्रम्—समस्ते कतावर्षं श्रयमाणं यन्प्रधानः कामयते तथा
 नित्येषु यज्ञाङ्गेषु यानि तु कामयति श्रावयति यथाऽऽधारस्योऽर्धताया
 श्रीचैस्ताया चार्थवारा इतरे तथाऽन्येषु यज्ञाङ्गेषु पुरीषवर्ती करोति प्रजयेवैने
 पशुभिः पुरीषवन्तं करोति यष्टुषु मिनोति सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्या इषे स्वोर्न
 र्हेति शास्त्रामाच्छिनतीवमेवोर्न यजमाने दधातीति । त्रैमिनिरपि चतुर्थाध्याये तृतीय-
 पादे द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादुत्पत्तेभ्यास्तत्प्रधानत्वादिति ।
 अत्र द्रव्ये फलश्रुतिरर्थस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न पापश्च श्लोकश्च शणोतीत्येवमाद्या ।
 संस्कारे फलश्रुतिरर्थदाङ्के चक्षुरेव आतुल्यस्य वृद्ध इत्येवमाद्या । कर्मणि फलश्रुतिरर्थ-
 सप्रयानानुष्ठाना इज्यन्ते वर्धेव तद्यज्ञाय क्रियते वर्धयेनपानायेत्येवमाद्या । अत्र कर्म-
 पदं त्वर्धकर्मपरं द्रष्टव्यम् । संस्कारकर्मणः पृथक्संकीर्तनात् । एवं च कर्मिधातुषु
 श्रयते तान्येवेच्छविषयाणि कामयितव्यानि नान्वयानीति । द्रव्ये संस्कारेऽर्थकर्मणि च
 फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्तेषां परार्थत्वात्कत्वर्थत्वादिति पूर्वसूत्रार्थः । उत्पत्तेः, यस्य पर्ण
 मयी जुहूर्भवतीत्यादितत्तद्वाक्यबोधितपर्णमयत्वादित्याद्युत्पत्तेः । अतत्प्रधानत्वात्तच्छ-
 र्देन पुरुष उच्यते । स एव प्रधानं यत्र सा तत्प्रधाना न तत्प्रधानाऽतत्प्रधाना
 तस्या भावस्तत्त्वं तस्मात्पुरुषप्रधानत्वाभावादित्यर्थः । तेनापरिकृतप्रधानत्वं सिद्धं
 भवति । तत्प्रधानत्वं तदर्थत्वं तस्याभावादिति निर्गलितोऽर्थ इति द्वितीयसूत्रार्थः ।
 अथवाः कत्वर्थपुरुषार्थयोर्भिन्नास्येति सूत्रे प्रथमोपासकत्वर्थपदसूचिता कतुप्रयुक्तिः
 पादद्वयेन विचारिता, इदानीं चरमोपासकत्वर्थपदसूचिता प्रयुक्तिर्विचार्यता इति पादा-
 न्तरत्वानन्तर्यं च बोध्यमिति सप्तमके कर्मणि त्रिभिर्नामभिश्चाचार्यो व्यवहरति सर्व-
 कामोऽग्निष्टोमः, यस्य भ्रातृव्यः सोमेन यजेत ज्योतिष्टोमे प्रागग्नीषोमीयादिति ।
 ज्योतिष्टोमे प्रागग्नीषोमीयादित्यत्र ज्योतिष्टोमशब्दः साधारण एव विरोधाभावात् ।
 कर्त्तव्यं वाच्येभे त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः । एतानि वाच तानि ज्योतिष्टोमि ।
 य एतस्य श्लोमा इतिश्रुतिभिर्द्वस्तोमचतुष्टयसाध्यत्वामात्रेण ज्योतिष्टोमत्वाभावात्कर्म
 चानुर्गदिकमन्त्राणामिवाऽऽश्वेदिकसामवेदीयमन्त्राणामपि प्रागग्नीषोमीयादुपांशुत्वानियम-
 प्राप्तिः संभवतीति चेन्न । प्रकृतिभेदेन यचनेनोपांशुत्वानियमे सिद्धे वाचपदे प्रकृतिवद्-

कृतिः कर्तव्येतिन्यायेनैव तत्प्राप्तिर्भवति । नचैवमग्निष्टोमशब्द एवात्र प्रयोक्तव्यः । उक्त्यादिषु तु भवनेव इवोपांशुत्वनियमः प्राप्नोत्येति वाच्यम् । उक्त्यादीनां चतुर्णामपि तत्तत्कृतुविशेषे प्रकृतित्वमस्तीति ज्ञापनाख्योतिष्टोमशब्दोपादानाज्ज्योतिष्टोमशब्देनाप्यागूर्णकर्तव्यताप्रतिपादनार्थत्वात् । अग्निष्टोमवक्तृकथादीनां नित्यत्वमपि धिबतीतिज्ञापनार्थत्वाच्च । ज्योतिष्टोमशब्दः सोमवतुष्टयवत्कर्मपर इत्युक्तमेव । अग्निष्टोमशब्दः संस्थाविशेषपरः । सोमशब्दोऽत्र छताविशेषपरो नतु चन्द्रादिपरः । तस्य प्रकृतेऽनुपयोगात् । अन्यथा द्रव्याकारुणानिवृत्तिर्न स्यात् । सोमशब्दवाच्यद्रव्यविशेषस्य मत्वर्थलक्षणया चायविशेषणत्वम् । तथाचायमर्थो भवति सोमवता चाग्नेर्होत्राद्येदिति । एतेनोद्भिदादिवधागनामधेयत्वं निरस्तं ज्ञेयम् । तत्र इयामलाऽऽला च निष्पन्ना क्षीरिणी त्वचि मांसला श्लेष्मला वपनी वल्ली सोमाख्या जागभोजनमिति आद्युर्वेदतः सोमस्वरूपमवगन्तव्यम् । स च मुख्यः पर्वतजः सोमस्यैव मौजवतस्य भक्ष इति लिङ्गात् । मूजवता मूजवतो हीति बौधायनेनाध्वर्युसोमविक्रयिणोः प्रभ्रप्रतिवचनयोरेव तथोक्तत्वाच्च । अभाव इतरः । मूजवच्छब्दः पर्वतवाची । सोमाभावे पूर्तीकानभिपुण्यादित्यादिः प्रतिनिधिर्माद्यः । प्रतिनिधावपि मुख्यशब्द एव प्रवर्तते । प्राकृतास्त्वेव मन्त्राणां शब्दाः प्रतिनिधिष्वपीत्याश्रयायनोक्तेः । आज्ञानादशब्दस्वमभावाच्चतरस्य स्यात् । तादर्थ्याद्वा तदारूपं स्यात्संस्कारैरविशिष्टत्वात् । उक्तं च तत्स्वमस्येति प्रतिनिधौ चाधिकारमाश्रित्यैव मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति प्रथमसूत्रार्थः । आज्ञानात्सोमभावे पूर्तीकानभिपुण्यादितिप्रतिनिधेरज्ञानात् । इतरस्य प्रतिनिधेरितरस्य मुख्यस्येति वाच्यत् । प्रतिनिधौ गृहीतेऽपि अभावाच्च । अशब्दत्वं प्रतिनिधौ न विद्यते शब्दो मुख्यद्रव्यवाचकः शब्दो यत्र सोमशब्दः प्रतिनिधिस्तस्य भावस्तत्त्वं तत्स्यात्प्रतिनिधिभूतद्रव्ये मुख्यद्रव्यशब्दप्रवृत्तिर्न भवतीति द्वितीयसूत्रार्थः । इदं पूर्वसूत्रार्थोपरि पूर्वपक्षसूत्रम् । स एव मुख्यस्य योऽर्थः स एवार्थः प्रयोजनं यस्य स तदर्थः प्रतिनिधिस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । प्रतिनिधेस्तादर्थ्यात्प्रतिनिधिरूपं द्रव्यं तदारूपं सैवाऽऽख्या यस्य तत्तदारूपं तजामकमेव स्यात् । संस्कारैरविशिष्टत्वात्संस्कारैस्तुल्यत्वाद्ये संस्कारा मुख्यद्रव्यस्य स एवास्येत्येवं च तुल्यसंस्कारत्वम् । प्रतिनिधिना कृतेऽपि मुख्येनैव कृतं भवतीति रहस्यम् । वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । इति तृतीयसूत्रार्थः । उक्तं चछाध्याये तृतीयपादे तत्त्वं संस्कारैरविशिष्टत्वम् । अस्य प्रतिनिधेर्द्रव्यस्य प्रतिनिधौ चाधिकारादिति जैमिन्पुक्तेश्च नवमाध्याये तृतीयपादे ।

युगपत्कामयेत ।

पूर्वसूत्रेऽग्निष्टोमस्य सर्वकामतोक्ता तत्रैकस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वे कामाः कामयितव्या आहोस्वित्प्रयोगभेदेनेति विचारे, उच्यते—एकस्मिन्प्रयोगे सदैव सर्वान्कामान्स्वर्ग-

प्रजापशुहिरण्यादीनीदित्ताङ्कामयेत । यथा पशुकामोऽनेकान्पशूनेकस्मिन्प्रयोगे काम-
यत एवं सर्वान्कामाङ्कामयेत । यथा वैकस्मादाःस्रोतषणात्फले ज्ञाया गन्व इत्यनूपयन्ते
तथैकेन प्रयोगेणानेकानि फलान्यप्युत्पद्यन्त एवेति सूत्रार्थः ।

आहारपृथक्त्वे वा ।

वाशब्दः पूर्ववत् न्यावर्तयति । नैतदस्ति युगपत्कामयेतेति किं तर्हि आहारपृ-
थक्त्वं एव । आहारः प्रयोगः । एकैकस्मिन्प्रयोग एकैकं कामं कामयेतेति । कुतः, फलानि
प्रधानभूतानि नर्दानि कर्माणि प्रधानसंनिधौ गुणः शिष्यमाणः प्रतिप्रधानं विभज्यते
हि । पशुदृष्टान्ते हि एकजाल्या क्रोडीकृतानां बहूनामपि पशूनामेकफलत्वमेव । नशात्र
तथा किंतु तत्फलत्वस्य तत्स्वरूपेणैव फलत्वं नतु फलत्वेन क्रोडीकरः । नहि सर्व-
स्य सर्वं काम्यमानस्त्वेन काम्यम् । तथाचेदमिदमिति बुद्ध्या यदुप्राहं तत्रैकया
क्रोडीकर्तुं सक्यत इति प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिर्युक्तैव । पशुकस्य कर्मणोऽनेकफलता
दृष्टेति तद्व्यनैकान्तिकमेव । प्रकृते सर्वेषां फलानां स्वतन्त्रत्वेनाऽऽनुषङ्गिकफलस्य
दृष्टान्तस्त्वेनोपशान्नासंभवात् । अतुर्थाध्याये तृतीयपादे तत्र सर्वेऽविशेषात् । योगसिद्धिर्षो-
स्वरूपसंयोगादिति सूत्रार्थां जैमिनिनाऽपि एवमेव सिद्धान्तितम् । सूत्रार्थस्तु तत्र सर्व-
कामे कर्माणि अविशेषतःकाम्यविशेषात्सर्वे कामा अपि युगपत्पूरिति पूर्वसूत्रार्थः ।
उत्तरसूत्रार्थस्तु यस्य यस्मिन्कामेऽभिष्टाप्यस्तस्य तादृशस्यार्थस्य कामस्यैव योगेन प्रयोगे-
णानुष्ठानेन सिद्धिर्नतु सर्वेषामर्थानां युगपत् । सवोत्पत्तावयोगित्वात्सर्वस्वोद्देश्यपत्ती-
तिपर्यवसानार्थत्वाभावात् । सर्वशब्दस्येह मुख्यत्वेऽपि मोद्देश्यसमर्पकत्वं सापेक्षत्वमधिकृतु
निरपेक्षत्वात्कामशब्दस्यैव । ततश्च ग्रहत्ववत्सर्वस्वोद्देश्यप्रतीतिपर्यवसानार्थत्वाभा-
वावुद्देश्यविशेषणत्वमेवेति ग्रहैकत्ववद्विवक्षितत्वाज्ज साहित्येन फलत्वं किंतु एकैकस्यैव
फलत्वम् । फलस्य प्रधानत्वात्कर्मणो गुणत्वात्प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिर्युक्तैवेति श्भवः ।

तेन वसन्ते वसन्ते यजेत ।

तेनाग्निष्टोमेन । तच्छब्दस्य सर्वनाम्न उत्सर्गतः संनिहितपरामर्शित्वात्काम्यस्य
निषत्कालनामावाच्य तच्छब्देन संनिहितस्याग्निष्टोमस्य विशेष्यस्यैव परामर्शो न तु
सर्वकामविशेषणस्यापि परामर्शः । नहि कामनाया वसन्त एव जननमिति नियमः ।
तेनार्थाश्रित्ये पर्यवस्यति । वसन्तप्रहणं वसन्तमात्रमेव आश्रयमिति । यदि संवत्सरे संव-
त्सर इत्युच्यते तदा यस्यां तिथौ प्रथमः प्रयोगस्तस्यामेव तिथावस्थासः कर्तव्यः
स्वात्तथा मा भूत् । वसन्ते यस्यां कस्याचिरनिषिद्धायां तिथौ यजेतेति । नित्यत्वेऽप्ये-
कस्य दृष्टौ पूर्वमासादिवत्फलोपपन्नः प्रत्येतदयः । नित्यत्वं चैतस्यर्णसंस्तथात् । तथा
हि भूपते जावमानो वै ब्राह्मणश्चिभिर्कृणवा आपते ब्रह्मवर्षेणोर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः

प्रमथा पितृभ्य इति । सोमान्ताव्यहाननुक्रम्य नैवभिकं क्षेत्रहणसंस्तुनामिदं वसिष्ठवचनं
सौमपिचविच्छेदे प्रायश्चित्तश्रवणम् ।

अनघीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य च वै प्रनाः ।

अनिष्टा शक्तितो यज्ञैर्मोक्षमिच्छन्मनसः ॥

इति अकरणे प्रत्यवावश्रवणं चापि नित्यत्वे साधकम् । अत्र यद्यपि यज्ञैरित्यवि-
शेषेणोक्तं तथाऽप्यग्निष्टोमसंस्थो ज्योतिष्टोमः सोम एव । स एव यज्ञः पञ्चविधोऽग्नि-
होत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमः स एव यज्ञानां संपन्नतम इति पञ्चसं-
स्थावश्यकतानोपकथ्यहवृषब्राह्मणवाक्ये सोमस्यैव संपन्नतमपदेन भुक्ष्यपयज्ञसंश्लेषः ।
एव वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्टाऽपान्येन यजेतेत्यत्र
ज्योतिष्टोमस्य य एतेनेत्याग्निष्टोमः प्रकरणाह्निष्ठायेति पञ्चमाध्याये तृतीयपादगतसूत्रो-
क्त्यापेन प्रथमयज्ञत्वाज्ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमसंस्थः सोमो नित्यः सर्वकामोपवन्धात्का-
म्यश्च । सूत्रार्थस्तु एतेनेत्याग्निष्टोमसंस्था निर्दिश्यते । तत्संस्थायुक्तस्यैव प्रकरणत्वादिति
प्रथमसूत्रार्थः । ङिष्ठादपि अग्निष्टोमसंस्थस्यैव निर्देशः प्रथमो यज्ञ इति लिङ्गम् ।
इति द्वितीयसूत्रार्थः । ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमसंस्थो नित्यः सर्वकामोपवन्धात्काम्यश्च ।
तदेतत्पञ्चाध्याये द्वितीयपादे तदेतद्ब्राह्मणस्य सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगादिति
सूत्रेण काम्यत्वं पूर्वपक्षीकृत्य तत्रैवर्षसंस्तवाभित्यत्पमेवेति साधितं मीमांसकैः । सूत्रा-
र्थस्तु सोमश्च विद्या च प्रना च, एतेषां समाहारः सोमविद्याप्रजम् । एतत्सोमविद्या-
प्रजं नावधानो वै ब्राह्मण इत्युक्त्यापान्येन संयोगान्तर्गतु सोमविद्याप्रजं ब्राह्मणस्यैवाऽऽ-
वश्यकमिति मन्थसे नैतद्युक्तं विधिवान्वेष्यविशेषश्रवणादिति । तथा च ब्राह्मणग्रहणस्य-
स्त्विवनैश्चोपलक्षणार्थता सिद्धा भवतीति । प्रकारान्तरमाकरे द्रष्टव्यम् । संस्थाचतुष्ट-
यं तु काम्यमेव । पशुकाम उक्त्यं गृहीत्वात्, घोहक्षिना वीर्यकामः स्तुवीत, अति-
रात्रेण प्रजाकामं वामयेत्, पशुकामोऽसौर्यामेण यानवेदिति प्रकृतज्योतिष्टोमाग्निष्टो-
माश्रितसंस्थाचतुष्टयस्य फलोपवन्धो यतः । प्रकृताग्निहोत्रहोमाश्रितस्येव यज्ञः ।
संस्थाचतुष्टयस्य केवलकाम्यत्वेऽपि ज्ञापकवश्याजित्यावभापि । तत्र प्राग्मेवोक्तम् । अत्र
मीमांसका अग्निष्टोमसंस्थ एव प्रथमः प्रयोज्यः । य एतेनानिष्टेति श्रुतेः । अतिरात्रस्य
प्रथमयज्ञत्वपक्षेऽपि नाग्निष्टोमं विना कश्चनतरारम्भः । सोमपूर्वाधाने त्याग्निष्टोम एव
सर्वेषां पूर्वो नातिरात्र इति प्राहुः । उक्त्यः षोडश्यातिरात्रोऽसौर्यामश्वेत्याग्निष्टोमस्य
गुणविकारा भवन्तीति वक्ष्यमाणसूत्राद्भिष्टोमस्यमुक्त्यादिषु चतुर्ध्वेषि अग्निष्टोमस्य-
वक्ष्याद्बोधेऽपि प्रकृतय एवेत्याचार्यमतमेतदिति ज्ञायते । तेन ज्योतिष्कृत्यादीभिरना

श्रिकृतिभूता उक्तवाद्दशो न भवन्ति । प्रथमपक्षान्नं तु गुरुवाग्निष्टोमस्यैव । वचनादकि-
 रात्रस्यापि । न तूष्ण्यादीनामग्निष्टोमानिरात्रपूर्वभावित्वमिति । उत्तरमादित्यं स्वग्नि-
 ष्टोमत् एव नतिरात्रादिति शेषम् । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्त्यः षोडशी मात्रपेयोऽ-
 तिरात्रोऽसौर्याम इति सप्त सोमपक्षसंस्था इति गौतमेन संस्कारमध्ये गणनात्, अष्टाच-
 स्वार्शिशसंस्कारैः संस्कृतो ब्रह्मणः साधुउपमाप्नोतीति वचनात्, अकरणे प्रत्यवायश्रव-
 णाच्च सप्तापि सोमपक्षसंस्था नित्या इति केचिदप्राहुः । अस्मिन्सूत्रे षोडशविभागः
 कार्यः । तेन वसन्त इत्येकं सूत्रम् । यजेतेत्युत्तरस्मादपकृष्यतेऽत्र । तेन नित्येनाग्नि-
 ष्टोमेन वसन्ते यजेतेति तदर्थः । वसन्ते यजेतेति द्विजं सूत्रम् । अस्मिन्सूत्रे पूर्वतर्ज-
 क्तसं सूत्रमाकृष्यते । तेन नित्येनाग्निष्टोमेन वसन्तो वसन्ते यजेतेत्यर्थो भवति । पूर्व-
 सूत्रेण नित्यस्य सक्तप्रयोगो वसन्ते कर्तव्यत्वेन विधीयते । उत्तरसूत्रेणाभ्यासो विधी-
 यते । अभ्यासस्यावधेरभावाच्चावज्जीवित्वमर्थात् । अभ्यासस्यानित्यत्वे लिङ्गमप्यस्ति
 अपूर्वततोऽस्य सोमर्षाभो भवतीति । अथवा तेनेत्यनेन नित्योऽग्निष्टोमः प्राप्यते । तत्र
 च साभ्यासो भसन्तः कालो विधीयते । अन्वत्र तु कृत्स्नोद्गयनात्मकः । तदुक्तं
 ऋत्वेभ्यः—उद्गयन आपूर्वमाणपसे पुण्याहे यज्ञकालोऽन्वदेश इति । अयमेवानिर्दिष्ट-
 कालमनमि कालः । सोमपूर्वाधाने सोमेन यक्षयमान आदधानो गर्तुं न नस्तत्रं ह्ये-
 द्वित्येकेषामित्येत्सूत्रविरहिते बहुधा विप्रतिपत्तयः । तत्र केचिदाहुः—प्रकरणाशेषात्मक-
 स्यैव भावः, सोमस्य वसन्तकालता तु नैव चाध्यत इति । अन्ये तु सोमस्यापि च
 ऋतुत्तमपि न सूतेत् । तथा चोमपकालमात्र इत्याहुः । परे तु उद्गयन आपूर्वमाणपसे
 पुण्याहे यज्ञकालोऽनादेश इति चञ्चदोगसूत्रोक्तोद्गयनाभावेन सोमपिसंविद्विरूपाका-
 न्तरविधानं सोमपूर्वाधाने । सोमे तुद्गयनमपेक्ष्यत एवेत्याहुः । अपरे तु यदेवैर्न यज्ञ
 उपनमेदिति सर्वकालानादर उक्त इति भारद्वाजसूत्रात्सर्वकालाद्य उपनमेति प्राहुः ।
 सोमेन यक्षयमाणोऽग्नीनाभास्ये यानि कर्माणि कर्तुं शक्यापि येष्वभ्यासविकृत इति
 सोमपूर्वाधानं संकल्प्य एवमानेष्टयन्ते कृते प्रतिबन्धेन सोमारम्भो यदि न भवति तदा
 सोमारम्भपर्यन्तमारम्भवर्मरहिता गुप्त्यर्थं तूर्ण्यं होमाः कार्याः । इष्टचारम्भोऽपि च
 भवति । सोमोत्तरमग्निमर्षीर्मातेऽन्वारम्भणीयां कुर्या वौर्णमासेष्ट्यादि कुर्यात् ।

तस्य नानुपक्रान्तवोर्दक्षिणपूर्वमासयोराहारः ।

अत्यग्निष्टोमस्यानुपक्रान्तयोरनारम्भवोः सतोरारहारः प्रयोगो नेत्यर्थः । तथा च
 भारद्वाज—न दक्षिणपूर्वमासाभ्यामनिष्टा सोमेन यजेतेति । वैश्वानसवाचूत्रायपि—दक्षिणपूर्व-
 मासाभ्यामनिष्टा सोमेन यजेतेति । ब्राह्मणे—यो दक्षिणपूर्वमासाविष्टा सोमेन यजेते
 एतस्य एवावसाने नरे देवानामवस्थतीति सोमस्य दक्षिणपूर्वमासोत्तरमादित्यमेव प्रस्तुतम् ।
 वासान्तरे ष्वोतिष्टोमप्रकरण एव दक्षिणपूर्वमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेतेति वा श्रुतिः

सा दर्शोत्तरकालतामात्रविधाविका मत्वज्ञाज्ञीभावनेधिकेति द्रष्टव्यम् । तथा च मैमि-
 निभक्तुर्थाध्याये तृतीयवाद् उपसत्तिकाकालविषये कालः स्याद्वाक्यस्य तत्पदान्तादिति
 सूत्रेणामुपमर्षमाह । एतस्सूत्रार्थस्तु कर्मान्तरोत्पत्तिकाकालविधिसंदेहे कालः स्यात्, दर्श-
 पूर्णमासाभ्यामितिशक्यस्य कालप्राधान्यादिति सोमेन यक्ष्यमाण आइचानो नर्तुं न
 वक्षत्रं सूक्ष्मेदिव्येकेषामित्यनेन दर्शपूर्णमासमारम्भात्प्राग्विधानादेतेन प्रतिषेधाच्च विकल्पः ।
 आशुतायनोऽपि विकल्पमेवाऽऽह दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्वेष्टिपशुचानुर्मास्यैरच सोमेनोर्ध्व
 दर्शपूर्णमासाभ्यां यद्योपयन्त्येके प्रागपि सोमेनैक इति । मैमिनिरपि विकल्पमुक्तवान्व-
 चनादिष्टिपूर्वत्वं सोमश्लेकेषामभ्युपवेश्वर्तुनक्षत्रातिक्रमवचनात्तदन्तेनानर्पकं हि स्यादिति
 सूत्राभ्याम् । सूत्रार्थस्तु दर्शपूर्णमासाविष्टा सोमेन यजेतेतिवचनात्सोमस्येष्टिपूर्वत्वमेव
 स्यादिति पूर्वसूत्रार्थः । उत्तरसूत्रार्थस्तु सोमोऽप्येकेषामाशुर्पाणां मते सोमेन यक्ष्य-
 माणोऽग्नीनादधानो नर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रमिति [अस्तु]नक्षत्रा[तिक्रम]वचनात्पक्ष इष्टिपूर्व-
 म्परी सोमोऽपि तदन्ते[न] मासप्रधानो निर्देशः । तेन तदन्तत्वेनेत्यर्थः । तदन्तत्वेने-
 श्चान्तत्वेनेष्ट्युत्तरमाश्रित्येन । इदं वचनमनर्पक यतो यजेतो नेश्चान्तत्वमिति नियमः ।
 तस्य मानुषकान्तयोरित्यनेन प्रकृतिं विना विकृतिर्न कर्तव्येति प्रदर्शितं भवति । यो
 ष्येष्ट्यज्ञोऽग्निष्टोमः स दर्शपूर्णमासार्थं विना न भवति किमु वक्ष्यमिष्टिपशवो न
 भवन्तीति । यस्यैन्द्राग्निश्चौ पशू न स्तस्तस्याऽऽधानश्रवं विकल्पते । यस्य तु तो
 स्तस्तस्य न सोमपूर्वत्वमसंभवादिति केचित् । ऋषे प्रायश्चित्तपशुभ्यां ष्ववधानेन
 दर्शपूर्णमासार्थं विना तद्योरसमयेन सोमपूर्वत्वस्यासंभवादित्येतन्मनाशयः । अन्ये तु
 एतयोः सोमारम्भःतुगुणादादक्यवधायकरवमेवेति वदन्ति । पवमानेष्ट्यवहितोत्तरमेव
 चतुर्दश्यां पशोस्तन्नेष्ट्योत्तरवेदिकरणान्तं कृत्वा पर्वणि पशू तन्नेष्ट्य कृत्वा वचनीयेऽहाने
 सोमारम्भं कुर्यात् । अपथा पवमानेष्ट्यवहितोत्तरं चतुर्दश्यामेव तन्नेष्ट्य पशू कृत्वा
 पर्वणि सोमारम्भं कुर्यात् । अपथा चतुर्दश्यामेन्द्राग्निपशोरुत्तरवेदिकरणान्तं कृत्वा
 पर्वण्यैन्द्राग्निनेष्ट्याऽनन्तरपर्वण उपवसथेऽहन्वाश्विनपशोरुत्तरवेदिकरणान्तं कृत्वा पर्व-
 ण्याश्विनेनेष्ट्या तृतीये पर्वणि सोमारम्भं कुर्यात् । सोमारम्भात्प्रागुत्सर्प तूष्णीमग्निहोत्र-
 होमाः कार्या इति प्रयोगक्रमप्रयमवधायकत्वत्वादिमते सोमपूर्वाधानेऽग्नीषोमीयेण
 सवनीयेन वा सहोषाळम्पत्रमपि पक्षे । अस्मिन्नर्थे ज्ञापकमग्रे वक्ष्यते । नाकृतायां
 प्रकृतौ विकृतिः कार्येत्यर्थं नियमस्तु यथा पवमानेष्टिपूर्वादिस्वविषये न भवति तथा
 प्रायश्चित्तपशुपूर्वावित्स्वविषयेऽपि नेति हेतुम् । न च सोमपूर्वाधानं विकृति-
 सोमप्रीथस्य न भवति । दर्शपूर्णमासार्थं विना प्रायश्चित्तपश्वारम्भात्पथात् ।
 नाकृतायां प्रकृतौ विकृतिरिति नियमस्य जागरूकत्वादिति वाच्यम् । प्राय-
 श्चित्तपश्वोः सोमानुगुणत्वेन सोमवत्तदारम्भेऽपि नापकाभावात् । सत्यां सोमप्रीथे-
 च्छायां तजिरोद्गुरमावाच । एतेन प्रायश्चित्तपश्वोः सान्नाय्यविकृतिस्वास्तान्नाभ्यारम्भं

विना तयोरात्मसंभवेन प्रायश्चित्तपशुपुष्टानं विना सोमासंभवेनान्योन्याश्रयपरिहारा-
 र्थं कापेयपक्षमाश्रित्य पूर्वं सान्नायपमनन्तरं प्रायश्चित्तपशु इति केषांचिद्वक्तिः
 परास्ता । सर्वथाऽपि तावत्सिद्धं विच्छिन्नसोमपीथस्यानालब्धत्वात्पयशोर्न सोम इति ।
 विच्छिन्नसोमपीथपदार्थं उक्तो ब्राह्मणे—एन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमाश्रमेत य आतृतीयात्पु-
 रुषात्सोमं न विचेद्विच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीथ इति । तत्र च त्रयः प्राञ्चस्त्रयः प्रत्यक्ष
 इत्यादौ प्राक्त्वेनोक्ता दीप्तावेदनानामसृष्टप्यादौ नामभिः संकीर्त्यमाना पित्रादि-
 त्रिपुरुषी तस्यां चरमः प्रवितामहस्तृतीयोऽग्निप्रेतो नस्थात्मनस्तृतीयः पितामहः । कुगः,
 सोमवानोद्यतस्याऽऽत्मनसाद्विच्छेदाभावात् । एतत्ते तत ये च स्वामन्विति तिसृषु
 सक्तीषु निदधाति तस्मादातृतीयात्पुरुषात्तान् न गृह्णन्तीत्यादौ व्यक्तार्थत्वाच्च । तथाच
 विध्यर्थत्वमप्यत एव निदर्शनादवगन्तव्यम् । तदयमर्थो भवति यस्य पित्रादयस्त्रयः पुरुषाः
 सोमं न पीतवन्तः स सोमपीथार्थी—एन्द्राग्नं पशुमाश्रमेतेति । केषिंशु त्रिपुरुषविच्छिन्ता-
 पत्ययमित्यते । यथाऽऽह कात्यायनः—नसन्तेऽग्निष्टोम एन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमाश्रम्य
 द्विपुरुषाः, सोमपीथेन इति प्राहुः । अन्ये तु वितुः विनामहस्य सोमयोर्वा सोमपीथामात्र
 एन्द्राग्नं आलब्धव्यः सोऽयं ब्राह्मणशुः पित्रादीनां त्रयाणामानन्तर्येण सोमपीथामात्र
 एन्द्राग्नेष्वाऽऽश्विनं घृन्नल्लाममाश्रमेतेत्याहुः । अत्रैतस्य सोमवानामावे य एन्द्राग्न
 उक्तः स न युक्तः । यस्य परी द्वावसोमगौ स्यातां स एन्द्राग्नेष्वा सोमेन
 पनेतेत्यगस्त्यसूत्रे द्वाशोरसोमपीथत्व एव तस्योक्तेः ।

यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषम् ।

स वै दुर्वाक्षणो नाम ब्रह्मवादिषु गार्हितः ॥

इति स्मृतौ यागाध्ययनयोरुपयोगेषु विच्छेदे दौर्वाक्षण्यं मन्यमानाः सोममात्रविच्छेद
 आश्विनं तेच्छन्ति 'केचित् । आसिम्बन्धने अकाराम्भा व्यक्तसमुच्चयावगमादुपयवि-
 च्छेद् एव भवत्याश्विनो मान्यतरमात्रविच्छेद इत्यन्ये । तदुभयमप्यसत् । आश्विनं
 घृन्नल्लाममाश्रमेत यो दुर्वाक्षणः सोमं पिवासेदिति प्रकृत्याश्विभ्यां पूर्वमसोमवाभ्यां
 पश्चात्प्राप्तसोमवानाम्भां दुर्वाक्षणस्य साहस्यमपेक्षयाश्विनान्नेव देवतां कर्तुं सोमपी-
 थस्य प्रदानमुपनतिं च नृपन्वाक्यशेषः सोमपीथविच्छेद एवाऽऽश्विनं दर्शयति
 नाध्ययनमात्रविच्छेदेन सोमपविच्छेदे । तस्मादसत्यप्यध्ययनविच्छेदे सोमपीथमात्र-
 विच्छेद आश्विनः कार्यः । यत्तु स्मृतिवचनं तदन्यतरविच्छेदेऽप्युपपद्यते । अपत्र प्रत्येकं
 वाक्यपरिसमाप्तिराश्रीयते श्रुत्यनुरोधाय तर्हि सत्यामपि वेद्यां वेदविच्छेद आश्विनप्र-
 सङ्गः । न । तस्य तु दुर्वाक्षणत्वं स्मर्यते परं तु नाऽऽश्विनाधिकारः । किंच वेदविच्छिन्नौ
 वेदविच्छित्तिरवश्यंभाविनी । अथापि नावश्यं भाविनी अह्वानस्य साधुवृत्तस्योत्पत्ति-
 शुद्धस्य तस्य सूत्रकारैरुपि कारोक्तेः । नहि वैदुष्ये सत्येन ब्राह्मण्यं सुसंधं भवतीति ।

सर्वथाऽपि न दुर्जाक्षणमात्रस्याऽऽश्विनोऽभिधीयते । तथाच सोमपीथविच्छेद एवाऽऽश्विनः । वेदविच्छेदे स्मार्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यं प्रथमपक्षे प्रथमश्वेति । यस्तु बौधायनपञ्चमम्—औपासनं वा चारयमाणो भवतीति तद्दौर्जाक्ष्यनिवृत्तिपरं मत्वाश्विननिषेधपरं, न तस्य प्रथमश्वेति स्मार्तप्रायश्चित्तं च नेति द्रष्टव्यम् । वेदिशब्देन महावेदिः । तथा सोमयागो लक्ष्यते । विच्छिद्येते इति द्विवचनं वेदवेद्यभिप्रायेण । विच्छिद्येतेति पाठ आनुरेव । वेदिशब्दो दीर्घकारान्तः । यस्य वेदश्च वेदिश्वेति पाठः सरल एव । ऐन्द्राग्नः पशुः पुनरुत्सृष्ट ऐन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमात्रमेवेति श्रुतेः । बाहोत्सृष्टः पुनर्वहन्पुनरुत्सृष्टः । किञ्च चात्र भवति पुनरुत्सृष्ट इव ह्येतस्य सोमपीथ इति । स च च्छागः । तथा च भारद्वाजः—छागः पुनरुत्सृष्ट इति । पुनरुत्सृष्टोऽनन्तरिति सूत्रान्तरे । गोपशुः पुनरुत्सृष्टोऽग्नीषोमीयो भवतीति शास्त्रान्तरे । अस्यां श्रुतौ पुनरुत्सृष्टशब्दार्थस्य गोशब्दे विशेषणाद्गो न्यतिरिक्ते छागेऽपि पुनरुत्सृष्टमाकत्वमस्तीति गम्यते । छागे वहनकर्तृत्वं हिमाचले प्रतिद्वम् । औगाक्षिस्तु ऐन्द्राग्नमनुसृष्टमात्रमेवेत्याह । एतच्छतमप्याह स एव यमयोर्धः परो जातः सोऽनुसृष्ट इति । अत्रापि च्छाग एव । कञ्चौ गोयागस्य निषेधाच्छाग एव गच्छ । तत्र सोमात्पूर्वभाविनोः पर्वणोरुपादानपृथक्त्वात्कमेणैतौ कर्तव्यौ । तत्र प्रथमपर्वण्येन्द्राग्नः पशुः, तदनन्तरपर्वण्यश्विनः, असंभवे सोमात्पूर्वभाविन्येकस्मिन्नेव पर्वणि समानतन्त्रावेतौ कर्तव्यौ । अत्रापि पाठक्रमात्पूर्वं ऐन्द्राग्नोऽनन्तर आश्विनः । पञ्चपशुपकृतिस्वादैन्द्राग्निकारौ । पक्षेऽग्नीषोमीयविकारत्वमपि । अत्र ज्ञापकप्रमे वक्ष्यते । समानतन्त्रत्वे द्विवचनान्त ऊहः । तन्त्रानन्तःप्रातिस्वारत्वाद्दोनुपश्विष्टी विद्येते एव । एवं दक्षिणाऽपि । समानतन्त्रत्वेऽप्येक एव पश्वोता, एकैव पश्विष्टिर्दक्षिणा च । ऐन्द्राग्नेन पशुना यक्ष्ये विच्छिन्नसोमपीथसंभानार्थमिति संकल्पवाक्यं, त्रैभित्तिकत्वात्प्राप्ति कामना, पुनरुत्सृष्टस्य च्छागस्य वपायाः पुनरुत्सृष्टस्य च्छागस्य हविष इति प्रैषयोर्विकार इति केचित् । जगशब्देनैवाऽऽश्विन इत्यपि केचित् । वस्तुतश्छागशब्देनैवोभयत्रापि विशिष्टेन वा । विशिष्टोच्छेत्पक्षे धूम्रलज्जामस्य च्छागस्य हविष इति प्रैषयाश्विनेऽपि । आश्विनस्य भिन्नतन्त्रत्व आश्विनेन पशुना यक्ष्ये दौर्जाक्ष्यपरिहारार्थमिति संकल्पवाक्यम् । समानतन्त्रत्वे विच्छिन्नसोमपीथसंभानार्थेनैन्द्राग्नेन पशुना दौर्जाक्ष्यपरिहारार्थेनाऽऽश्विनेन पशुना च तन्त्रेण यक्ष्य इति संकल्पवाक्यम् । गणवद्ग्रहः । एक एव यूपः । स्वररशनाह्वदयशूलकभिजाः । अग्नीषोमीयेण सवनीयेन वा समानतन्त्रत्वेऽग्नीषोमीयसवनीयान्यन्यव्याजैः स्वरह्वदयशूलौ सपानावेव । ऐन्द्राग्नाश्विनयोस्तु स्वरह्वदयशूलौ भिजावेव । यूपः सर्वेषामपि समान एव । यत्रियु यूपेभ्यश्चलभेत महिर्वाऽस्मादिन्द्रियं धीर्यं दध्यात् । आतुन्यमस्मै जनयेत्, इति श्रुत्या प्रातिपशु यूप इत्यमुं पक्षं निश्चिन्त्वा, एकयूप भाज-

मते, एकैवादिभिन्दिद्रयं वीर्यं दद्याति नास्मै आतृण्यं जनयतीति सौवामण्यमिकवृ-
षस्यैव सिद्धमन्तित्वात् । पशुरशनाकुम्भोद्भृशशाखावशाश्रपण्यो भिक्षा एव । वीर्यांस-
कमते सजातीयपशुग्रहण्येऽपि कुम्भ्यादि तदेवेति द्रष्टव्यम् ।

स प्रथमः सोमानाम् ।

सोमानां मध्ये सोऽग्निष्टोमः सोमः प्रकृतिरवात्प्रथमो भवतीति शेषः । सर्वेभ्यः
सोमेभ्यः पूर्वमग्निष्टोमाख्यः सोमः कर्तव्यो न त्रिवृदादयस्तद्गुणविकारा नवान्य
उक्त्यादय एकाहा द्विरात्रादयोऽहीनाश्चेत्यर्थः । तथाचाग्निष्टोमं प्रस्तुत्य ब्राह्मणम्—
तस्मादाहुर्म्येष्टयज्ञ इति प्रजापतिर्वाच ज्येष्ठः स ह्येतेनाग्नेऽयजतेति । प्रजापतेज्येष्ठत्वं
प्रथमोत्पन्नत्वात् । तेनैव सर्वेभ्यः सोमेभ्यः पूर्वमग्निष्टोमस्यानुष्ठितत्वाज्ज्येष्ठत्वम् ।
प्रजापतिर्वैद्या सर्वोत्पादकत्वाज्ज्येष्ठत्वात् सोमोऽपि सर्वेभ्यः सोमेभ्यो घर्माणां
समर्पणज्ज्येष्ठः । प्रजापतेः सर्वोत्पादकत्वं हिरण्यगर्भः समवर्तताम् इत्यादिषु मन्त्रेषु
प्रतिपादितम् । हिरण्यगर्भः प्रजापतिरेव । प्रजापतिर्न हिरण्यगर्भ इति ध्रुतेः । एवं चाग्नि-
ष्टोमे ज्येष्ठत्वं नाम प्रकृतित्वमेव । छन्दोगब्राह्मणमध्यग्निष्टोमस्य प्रथमत्वमाह एष वाच
प्रथमो यज्ञो यज्ञानां य एतेनानिष्ठाऽन्येन यजते कर्त्तव्यमेव जायते वा प्रमीयत इति ।
अस्ति चाग्निष्टोम एव सर्वघर्माज्ञानम् । अतोऽग्निष्टोम एव प्रकृतिः । अत एव प्रथमो भवति ।
उक्त्यः षोडशयतिरात्रोऽसौर्यामश्वेस्यग्निष्टोमस्य गुणविकारा भवन्तीति वक्ष्यमाणसूत्रा-
त्सप्तमग्निष्टोमस्य प्रकृतित्वं द्रष्टव्यम् । मरुद्भानोऽपि सुस्पष्टमाह नमग्निष्टोमेनानिष्टेतैः
ऋतुभिरितीति । यजेतेति शेषः । नन्विदं सूत्रं व्यर्थं नाकृतायां प्रकृतौ विकृतिर्मवतीति
शास्त्रान्तरप्रसिद्धन्यायेनैव सिद्धेरिति भेज । स्वशास्त्र एतादृशन्यायसिद्धयर्थमेवैतत्सूत्र-
प्रणयनात् ।

अतिरात्रमेके प्रथमं यज्ञमधीयते ।

अतिरात्रस्य प्रकृतित्वाभावेऽपि प्रकृतिभूताग्निष्टोमादपि पूर्वभावित्वमतिरात्रस्य
वचनादेक आचार्या वदन्तीत्यर्थः । तच्च वचनं शास्त्रान्तराद्भवेयम् । अत्रातिरात्रो
ज्योतिरतिरात्रो ब्राह्मः । तेन ज्योतिष आदिकाम इति वक्ष्यमाणो योनिभेदेन जैमिनि-
नोक्तोऽतिरात्रः प्रथमो न भवति । अत्रेदं सिद्धमतिरात्रस्य सोमात्पूर्वभावित्वमुत्तर-
भावित्वं वा । अतिरात्रव्यतिरिक्तानां ऋतूनां स्वर्षादग्निष्टोमोत्तरभावित्वमेवेति । सोमा-
नामतिरात्रो वा प्रथमो यज्ञ इत्येतावतैव विकल्पे सिद्ध एके, एकैवामित्येवं क्वचित्क-
चिद्वचनं मङ्गलार्थं कृतं द्रष्टव्यम् । तच्च विशेषणैकशब्दस्मारितविशेष्यभूताचार्यस्मर-
णरूपं ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तये ग्रन्थमध्ये तस्य निबन्धनं तु शिष्यशिक्षार्थम् ।
प्रकृते फलं तु कर्मण्यपि मध्ये मध्ये मङ्गलकरणम् । आचरन्ति च शिष्टा ग्रन्थादौ

ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मङ्गलं विग्रहाङ्गुवा । ग्रन्थादौ मङ्गलं यज्ञं न्याख्यास्याव इति यज्ञशाब्दोपादानेन कृतम् । यज्ञो हि विष्णुरेव भवति यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । कर्मण्यपि मङ्गलकरणं औपयनेनोक्तं यज्ञाधिदेवतं विष्णुं ध्यायतीत्यनेन । मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वं तु मङ्गलं समाप्तिकलकं समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वादिति तार्किकोद्धोषितपरिशेषानुमानात् । तत्र विग्रह्वंस एव मङ्गलस्य फलमिति नवीनास्तार्किकाः । विग्रह्वंसपूर्वकसमाप्तिः फलमिति प्राचीनास्तार्किका इत्यास्तामप्रस्तुतम् । वाशब्दप्रदर्शिताविकल्पस्थले तुल्यविकल्पमात्रप्रदर्शनमेव ननु मङ्गलार्थत्वमपीति द्रष्टव्यम् । नन्वेक इत्येकेषामिति वा यत्र पठ्यते तत्र तत्पक्षस्य हेयत्वप्रदर्शनार्थत्वमेवास्तिवति चेत् । तत्पक्षानुस्यूयैव निर्वाहे तत्पक्षप्रदर्शनस्य निरर्थकत्वापत्तेः केषुचित्स्थलेषु मङ्गलार्थकत्वप्रदर्शनपूर्वकविकल्पदर्शने केषुचित्केवलविकल्पप्रदर्शनमेवेत्यत्र नियायकं स्वतन्त्रेच्छस्य मुनेर्नियोगपर्वनुयोगानर्हत्वादिति न्याय एव नान्यदिति ज्ञेयम् ।

अमावास्यायां यजनीयेऽहनि दीक्षते

पौर्णमास्यां यजनीयेऽहनि सुत्यमहः ।

अमावास्यायां पौर्णमास्याभित्युनयन्नापि समीपसप्तमी । अमावास्यासमीपवति यजनीयमहस्तस्मिन्दीक्षते । पौर्णमासीसमीपवति यजनीयमहस्तस्मिन्नहनि सुत्यं सुत्यामहः । भवतीति शेषः । अर्शादित्वात्प्रवर्षीवाच्यत्वयः । सुत्यमित्यत्र सुत्याशब्देन सोमकण्ठनवरकर्मोच्यते तद्वदित्यर्थः । यद्यप्यमावास्याशब्दः सूर्याभ्यन्तमसोः परमसंनिर्कर्मनिमित्तः पौर्णमासीशब्दश्च परमनिर्कर्मनिमित्तोऽतः संनिर्कर्षो विप्रकर्षश्च संविद्यम्यमक्षान्मात्रं तच्च पञ्चदशीप्रतिपदोः समानमेवेति तयोर्द्वयोरप्यमावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां ग्रहणं सिद्धं तथाऽप्यत्रामावास्यासमीपवतियजनीयेऽहनि दीक्षायां पौर्णमासीसमीपवतियजनीयेऽहन्वेव सुत्या न तु पर्वण्यपीतिप्रदर्शनार्थम् । यजनीयदीक्षसुत्यादिवद्य एव पौर्णमासीसमीपवतियजनीयेऽहनि दीक्षा, अमावास्यासमीपवतियजनीयेऽहनि सुत्येत्येतादृशपरित्यग्यावृत्त्यर्थं च । ननु संनिर्कर्मनिमित्तप्रयुक्तं पौर्णमासीत्वं विप्रकर्षनिमित्तप्रयुक्तममावास्यात्वं पञ्चदशीवत्प्रतिपद्यपि समानमेवेति प्रतिपदोऽपि पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यथायथं ग्रहणमिति उक्तं तत्कथमिति चेत् । उच्यते— पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजनेऽमावास्यायाममावास्यावेति वाक्याभ्यां विहितो यागः संपौ यजेतेतिश्रुत्या पर्वप्रतिपत्संपौ प्रासः । तत्र च यागाधिकरणीभूतपर्वप्रतिपत्संवि-रूपस्य कालस्य दुर्लक्ष्यत्वेन तत्स्वायाम्बत्वेन संधिामितो यजेतेति श्रुतिः संधिपार्थद्वयगतं कंचित्स्थूलं कालं लक्षयति । तत्स्वायाम्बयोग्यस्वास्त्यस्तान्ता उपवस्तव्याः पलादयोऽभियष्टव्या इति गोमित्तेन पञ्चदशीवत्प्रतिपदोऽपि यागाधिकरणत्वेन स्वीकारात्तत्रापि पर्वत्वमवश्यं स्वीकार्यम् । अन्यथा पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजतेऽमावास्यायाममावास्यावेति वाक्याभ्यां पौर्णमास्यमावास्यायोर्वाग उक्तः स प्रतिपदि विरुध्येत । अतोऽनु-

पपत्त्या चन्द्रपुरणनिमित्तोपलक्षितत्वेन चन्द्रक्षयनिमित्तोपलक्षितत्वेन च तत्तत्प्रतिपद्यमि
 पौर्णमासीत्वममावास्यास्वमवश्यमङ्गीकार्यमेव । तथा चन्द्रपुरणनिमित्तोपलक्षिता तत्र
 तिपद्यमि पौर्णमासी चन्द्रक्षयनिमित्तोपलक्षिता तत्रप्रतिपद्यमि अमावास्यायेति तत्र यष्टव्य-
 मित्यर्थादुक्तं भवति । यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमयोः सा पौर्णमासी यः परमः
 सैनिकर्षः साऽमावास्यायेति गोभिलशक्ये क्षणमात्रमेव परमविप्रकर्षसैनिकर्षशब्दाच्चवम् ।
 क्षणमात्रमपि पर्वप्रतिपदोः स स एव संबन्धेन तद्व्यपदेशेति तिथयोः सम्भवेति तिथिद्वया-
 रमकः कालः स एव क्षणः । चन्द्रस्य पूरणनिमित्तत्वेन क्षयनिमित्तत्वेन चोपलक्षितस्त-
 द्दुत्तरक्षणञ्च तावान्कालः संक्षिप्तशब्दाच्चयः । स च तिथिद्वयसंबन्ध इति पञ्चदशीप्र-
 तिपदोक्तमयोरप्यमावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां ग्रहणं युक्तमेवेति सुस्पष्टम् ।

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा ।

मण्डूकच्छ्रुत्या दीक्षित इत्येवानुवर्तनीयम् । तेनामावास्यायां दीक्षते पौर्णमास्यां वा
 दीक्षत इत्यर्थो भवति । सुत्या तु सोमेनेष्ट्या पशुबन्धेन वाऽमावास्यायां पौर्णमास्यां
 वा यजेतेति सामान्यसूत्रादमावास्यायां पौर्णमास्यां वा भवति । अस्मिन्सूत्रे मुख्य-
 स्वेन सुत्याया एव वागशब्देन ग्रहणम् । एवं चात्रापि षोडशाक्षर्यताऽपरपक्षे वागश्च
 सिद्ध्यति । ननु यं काश्चयेत् वसीयान्स्यादिति तं पूर्वपक्षे याजयेत्, वसीयानेष मव-
 तीति पूर्वपक्षयागस्य प्रस्तुतत्वात्, यं कामयेन पाषीयान्स्यादिति तत्रपरपक्षे याजये-
 त्पाषीयानेष मवतीत्यपरपक्षयागस्य निन्दितत्वात्कथमेतदिति चेन्न । आमावास्यायेन वा
 पौर्णमासेन वा हविषेष्ट्या दीक्षेतेति प्रत्यक्षश्रुत्या सोमे पूर्वपक्षयागनियमश्रुतेर्नाशितत्वात् ।
 अस्यां श्रुतौ क्त्वाप्रत्ययश्रवणात्प्रकृतियागसमाप्तिसोमारम्भादव्यवधानमपि लभ्यते ।
 वाशब्दद्वयश्रवणं द्वयोस्तुल्यवलयरूपपर्यवर्तनार्थम् । न षोडशमन आपूर्वमाणपक्षे पुण्याहे
 यज्ञकालोऽनादेश इति च्छन्दोगसूत्रविरोधः । अस्मिन्नेव सूत्रेऽनादेश इति श्रवणादा-
 देशव्यतिरिक्तस्थल एवैतस्य कालस्य प्रवृत्तेः । प्रकृत आदेशस्यैव सत्त्वेन सूत्रविरोधा-
 भावात्पुण्याहपदसाहचर्यात्पाकयज्ञपरताऽपि च्छन्दोगसूत्रस्य गम्यते । यं कामयेत
 वसीयान्स्यादिति पूर्वपक्षयागप्रस्ताविकञ्च श्रुतिरप्यनादेश एव सावकाशा । वक्ष्यति
 च श्रुते वाक्यज्ञेन्यापूर्वयागपक्ष इति पर्वणोः सण्डत्वे संक्षिप्तद्वारात्रयोर्दीक्षासुत्ये
 मन्तः । एतदनुरोधेन दीक्षावृद्धिहासौ ।

कर्मण आरम्भापवर्गप्रधानत्वादेकादिदीक्षापक्षे मुख्यकाल उभयोरसंभवेनान्यतरणो-
 द्दिक्काले कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह—

यदि त्वेका दीक्षा द्वे तिस्रश्चतस्रोऽपरि-

मिता वा तत्रापर्वणि सुत्समद्दीक्षा वा ।

दीक्षाशब्दस्य पञ्चमविपरिणामेन द्वे तिस्र इत्यादिष्वन्वयः । अपरिमितशब्द
 उक्तप्रमाणविक्रमार्थवाची । अपरिमितं प्रमाणाद्भूय इति कात्यायनेत्येकेः । तत्रापरि-

वितत्वावधिर्मासः संवत्सरो वा सामर्थ्यानुवारेण । अथवा यावत्पर्यन्तं कुराता तावत् ।
 तथावाऽऽपस्तम्बः—द्वादशाध्वमवरं दीक्षितो भवति मासः संवत्सरं यदा वै कुराः स्यादि-
 त्यपरमिति । अत्राऽऽश्वलायनो व्यवस्थामाह—दीक्षणादिरात्रिसंख्यानेन दीक्षा अप-
 रिमिता एकाहप्रभृत्या संवत्सरात्संवत्सरं त्वेव समते द्वादशाहतापश्चितेषु यथा मुत्यो-
 पसदः कर्माचारस्त्वेकाहानामेका विह्यो वा दीक्षास्तिस्र उपसदः सुत्पमहस्तमं
 दीक्षान्ते राजक्रयस्तदहः प्रायणीयेष्टिरिति । द्वादशाहस्तु लिङ्गात्स्वादिति सूत्राम्बां
 द्वादशाहनापश्चितेषु सत्रेषु यथा मुत्योपसदस्तथा दीक्षा अपि उपसत्संख्याया
 अप्यन्यत्राविहितत्वात्त्रैव विधिः कल्प्यते यत्संख्याः मुत्या उपसदश्च तत्संख्या एवेति ।
 एतदुक्तं भवति—द्वादशाहतापश्चितेषु यत्संख्याः मुत्यास्तत्संख्या एवोपसदश्च दीक्षाश्च
 भवन्तीति । अर्चयतेऽस्मिन्नित्याधारः कालः कर्मण आचारः कर्माचार एकाहानां
 प्रयोगकालो पश्यत इत्यर्थः । एकाहशब्देन विकृत्येकाहा उच्यन्ते नहुदधनसंबन्धात् ।
 प्रकृतौ दीक्षाणां विहितत्वाच्चतुःशब्दे विशेषविषयर्थोऽन्यत्स्पष्टम् । एते कल्पाः प्रकृ-
 तावेष विकल्पान्ते सर्वेषां प्रकरणात्तन्नाशेषात् । यथोक्तं पञ्चाध्याये पञ्चमे पादे
 जैमिनिना दीक्षापरिमाणे याथाकाम्यमविशेषात् । सर्वेषां पक्षानामविशेषात्, विशेषा-
 भावात् । द्वादशाहस्तु लिङ्गात्स्वादिति सूत्राम्बाम् । द्वादशाहं वीक्षितो भूर्ति वन्वी-
 तेति लिङ्गाद्द्वादशादीक्षायस्योऽपीति द्वितीयसूत्रार्थः । श्रुतिवचन तु द्वादशपक्षे भविष्यति ।
 यद्वा वीक्षितो श्रुतिं वन्वीतेत्येतावद्विधीयते । द्वादशग्रहणं तु प्रदर्शनार्थमिति धार्तिक-
 कारदीप्तिमनुसृत्येदं व्याख्यानम् । यद्दि त्सेकाद्यन्यतमदीक्षापक्षस्तदा गौणमुरुयन्याये-
 नापर्वणि मुत्यमहर्दीक्षा वा भवतीत्यर्थः । तत्र पर्वणि मुत्येव्ययमेव पक्षः प्रवृत्तः ।
 सोमेनेष्टेतिपरिभाषामुत्रात् । कथमेकावरेषु दीक्षाकल्पेषु तत्रापर्वणि दीक्षा मुत्या वा
 स्यादपर्वणि वा दीक्षां पर्वण्येव मुत्यां संपादयेदिति भारद्वाजमुत्रात् । अङ्गुणविरोधे
 च तादर्थ्यादिति द्वादशाध्याये द्वितीयपादे जैमिन्युक्तेऽह । अङ्गानि दीक्षणीयादीनि
 तेषां गुणः प्रथमदिनादिकर्तव्यतारूपः । तत्र संकल्पादियुक्तेर्दानान्तं प्रथमदिने
 कर्तव्यम् । प्रथमसत्त्वे प्रथमसंभरणमपि । प्रयणीया सोमक्रम आतिथ्या प्रथमं उपस-
 त्प्रथमं उपसत्स्येतानि द्वितीयदिने कर्तव्यानि । प्रथमं उपसत्, वेदिकरणं प्रथमं
 उपसत्स्येतानि तृतीयदिने कर्तव्यानि । प्रथमं उपसत्प्रथमं उपसत्प्रथमोद्वासनमग्नि-
 प्रणयनं शास्त्राहरणं काष्ठवेदिनिर्हः प्रोक्षणं वेदिरतरणं हविर्दानप्रणयनमुपरवकरणमाग्नि-
 धीयदानमौदुम्बर्बुच्छूषणं सदःकरणं शिष्णयनिवपनमन्वाधानादिकं साक्षीषोमरणयन-
 वसतीवर्षाहरणं पञ्चतन्त्रं वसतीवरीपरिहरणादिकं चेत्येतानि चतुर्थदिने कर्तव्यानि ।
 प्रधानो जघन्यः सोमयागः सप्तपत्नीयादिः पञ्चमदिने कर्तव्यस्तत्र य इष्टेति वाक्येन
 विहितपर्वकालविरोधे प्रधानस्यैव प्रथमनुग्रहः । अङ्गानां प्रवानसाङ्गुण्यार्थत्वेऽह तद्विरो-

वेऽङ्गसाङ्ग्यस्याकिंचित्करत्वात् । लोके प्रथमं नहुभिरवरुद्धे स्थले पश्चादागतस्यैक-
 स्यापि राक्षस्तद्रूपहणदर्शनाच्च । अतस्तत्र सोमयागस्यैव पाठनोऽनुष्ठानतश्च जघन्व-
 स्यापि प्रधानतया पूर्वकालकत्वम् । दीक्षणीयादेस्तु पाठनोऽनुष्ठानतश्च प्रथमोपस्थित-
 स्वेऽपि एकादिदीक्षापक्षे न पर्वानुग्रहः । द्वादशदीक्षापक्षे त्वविरोधाद्दीक्षणीयायामपि
 सः । अङ्गगुणेन सह विरोधोऽङ्गगुणविरोधः । तस्मिन्नङ्गगुणविरोधे । अङ्गगुणविरोध
 इत्यत्र प्रधानगुणस्येति शेषः । तथा च गुणेन मह प्रधानगुणस्य विरोधे सतीत्यर्थो
 भवति । तच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन प्रधानपरामर्शित्वम् । तथा च तादर्थ्यात्प्रधानार्थत्वा-
 दित्यर्थो भवति । अङ्गानामिति शेषः । अङ्गानां प्रधानार्थत्वात्प्रधानानुग्रह एव
 न्याय्य इति सूत्रार्थः । दीक्षाया एकत्वादिकं शतपथ आस्रातम्—एकरात्रं दीक्षितो
 राजानं क्रीणाति ग्रहे इपहे चतुर्होऽपरिमिते वेति । इदं च याजमानसू-
 त्रेऽप्यनुदितमाचार्येण । अमावास्यायां यजनीये वा दीक्षायां चतुर्थ्यादिषु पञ्च-
 म्यादिषु वा यथोपनतं सुत्या । पौर्णमास्यां यजनीये वा सुत्यायां तदनुरोधे-
 नैकादिदीक्षाकल्पनम् । असंभवे शुक्लपक्षान्तर्गते देवनक्षत्र एव वा । यान्तेव
 देवनक्षत्राणि । तेषु कुर्वीत यत्कारी स्वात् । पुण्याह एव कुरुत इति श्रुतेः ।
 आमावास्यायेन वा हविषेष्टा नक्षत्रे वेति सोमे बौधायनवचनाच्च । यत्कर्म कर्तुं शीलं
 यस्य स यत्कारी । देवनक्षत्राणि श्रुतौ प्रदर्शितानि—कृत्तिकाः प्रथमं विशाले उत्तमं
 तानि देवनक्षत्राणीति । ज्योतिःशास्त्रे सोमदेवते नक्षत्र आरम्भोऽतिप्रशस्त इत्युक्तम् ।
 सोमारम्भो वसन्तेऽतिप्रशस्तः । सोमदेवत इति सोमदेवतं मृगशिरः केवलं शुक्लपक्ष
 एव वा । उक्तं च कौषीतकिभिः—अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा मुख्यमहर्षिणा वा
 शुक्लपक्ष एव वेति । केवले शुक्लपक्ष एव बोधयमित्यर्थः । शाङ्खायनः—शुक्लपक्षे
 दीक्षा पुण्ये नक्षत्रे समापनं चेति । सूत्रकृताऽपि सोमेनेष्टा पशुबन्धेन वाऽग्रावास्यायां
 पौर्णमास्यां वा यजतेति विपरीताभिधानेन ज्ञापितमस्ति अमावास्यापौर्णमासीमध्यगत-
 कालस्य केवलस्यापि कृत्वायागाङ्गत्वमस्तीति । एतेनापरपक्षस्य नास्तित्यर्थात्तिष्ठति ।
 पौर्णमास्यां दीक्षायां चतुर्थ्यादिषु सुत्या तद्यजनीयायां दीक्षायां पञ्चम्यादिषु
 सुत्येत्यपि द्रष्टव्यम् । श्रुतेः ह्येरेयिणमस्मिन्नर्थे श्रुतेः—आमावास्यायेन वा हविषेष्टा
 पौर्णमासेन वा तस्मिन्नेव हविषि तस्मिन्बर्हिषि दीक्षितेषो एका दीक्षेति । अमावास्या-
 काले कर्तव्यं हविरामावास्यं पौर्णमास्यां कर्तव्यं हविः पौर्णमासं, हनिःशब्दोऽत्र
 यज्ञमुपलक्षयति । वाशब्दो समुच्चयार्थः । अमावास्यासंबन्धिना पूर्णमासीसंबन्धिना
 वा यज्ञेनेष्टा दीक्षेत तस्मिन्हविष्येत्त्येवमन्वयः । तस्मिन्बर्हिषीत्यत्राप्येवत्यस्यान्वयः ।
 अत्रापि हविःशब्दो यज्ञोपलक्षकः । एवं बर्हिःशब्दोऽपि । तस्मिन्नामावास्यारूपे
 हविषि यज्ञे तस्मिन्पौर्णमासारूपे बर्हिषि यज्ञेऽनुष्ठिते सति पञ्चदेव दीक्षेत्यर्थः ।
 तस्मिन्नेव हविषि तस्मिन्बर्हिषि दीक्षेत्ययमुक्तस्यैव प्रपञ्चः । एषा उ इति षदच्छेदः ।

उकारोऽपिशब्दार्थकः । एषाऽप्येका दीक्षा । एषमुक्ते सरयध्वन्याऽपि काचिद्दीक्षाऽ-
स्तीति सूचितं भवति । अन एव सूत्रकार इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं चेत्युच्यते पशुपुद्गल-
हार । छाड्यायनद्राश्यायणावाहृतुः—प्रथमायां पूर्वपक्षस्य दीक्षेतैषो एका दीक्षा द्रष्टव्या
वा नक्षत्रयोगमिति । नक्षत्रयोगमित्यस्यायमर्थः—वैश्यादिपौर्णमासीषु चित्रादिनक्षत्रयोगं
दृष्ट्वा दीक्षेतेति । अमावास्यायां सुत्यायां तु शास्त्रान्तराद्वादेशैव दीक्षा नियताः । पूर्व-
पक्षयागविधायिका श्रुतिस्तु आदेशव्यतिरिक्तस्यैव एवेति दर्शितयेव प्राक् । अमावा-
स्यायां दीक्षा पौर्णमास्यां सुत्येत्यदिमन्कल्पे दर्शपूर्णमासेष्टी अतिपक्षे तदर्थं क्रतुसमाप्त्य-
नन्तरं पथिकृद्देशानर्थो कार्षी । यदि द्वितीयादिप्रयोगोऽनयोः । एकस्या अतिपातने
पाथिकृती वैश्वानरी वा । पौर्णमास्यां दीक्षाऽमावास्यायामावर्तनप्राक्कालिकसंधिमवर्त्ता
सुत्या यदा तदा पौर्णमासदर्शतिपातने दोषो नेति कोचित् । यदाऽऽवर्तनोत्तरकालिक-
संधिमत्याममावास्यायां दीक्षाऽऽवर्तनप्राक्कालिकसंधिमवर्त्ता पौर्णमास्यां सुत्या तदा तु
पूर्णमासस्य पैकापूर्वजनकत्वनिर्वाहान्यथानुपपत्त्या लोपप्रायश्चित्तं कर्तव्यमेवेत्यवश्य-
मङ्गीकर्तव्यमेव । यदा तु प्रथमः पूर्णमासस्य लोपोऽनन्तरं दर्शस्य तत्र प्रायश्चित्तं
नैवेति द्रष्टव्यं मुषोभिः । जुहोतेर्ग्रहणं यजतेरुपलक्षणम् । आधानानन्तरं प्रथमसंवत्सरे
वसन्ते सोमारम्भः कर्तव्य इति याज्ञिकप्रसिद्धम् । तत्र वसन्तश्चान्द्रसौरभेदेन द्विविधः ।
भैत्रवैशाखात्मकमासद्वयात्मा चान्द्रः । मध्ये मलमासेऽपि

षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः ।

इति स्मृतेर्मासद्वयात्मक एको मासस्तेन मासद्वयात्मकत्वं न विरुध्यते । मासद्वयात्म-
कत्वं वसन्ततोर्मेषुश्च माधवश्च वासन्तिकानृतू इत्यनया श्रुत्या । सौरो वसन्तस्तु
मीनमेषात्मको मेषवृषात्मको वा । मीनमेषयोर्मेषवृषयोर्वा वसन्त इतिबौधायनोक्तेः ।
अनयोर्विनियोगः स्मृतौ—

श्रौतस्मार्तिकियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रमसर्तुषु ।

तद्रभावे तु सौरर्तुष्विति ज्योतिर्विदां मतम् ॥ इति ।

एतादृशद्विविधवसन्तान्तर्गतपर्वसु मध्ये यत्पर्वं मलमासास्ताद्विकृष्टं न भवति तत्रैव
सोमस्य कर्तव्यत्वात्तदर्थं निर्णयः कियते ।

तत्र कालादर्शं स्मृतिः—

अनेत्यमनिमित्तं च दानं च महदादिकम् ।

अभ्याधानाध्वरापूर्वतीर्थयात्रामरेक्षणम् ॥

देवारामतडाभादिप्रतिष्ठा शौक्षिबन्धनम् ।

आश्रमस्वीकृतिः काम्यवृषोत्सर्गश्च निष्क्रमः ॥

रात्राभिवेकः प्रथमश्रुटाकर्म व्रतानि च ।
 अन्नप्राशनमारम्भो गृहाणां च प्रवेशनम् ॥
 स्नानं विवाहो नामातिपक्षं देवमहोत्सवः ।
 व्रतारम्भं समाप्तिं च काम्यस्यैव च पाप्मनः ॥
 प्रायश्चित्तं तु सर्वस्य मलमासे विवर्जयेत् ॥ इति ।

अध्वरो वदः । काठकगृह्ये—

रविसंक्रमहीने यो वर्यावर्ज्यविधिः स्मृतः ।
 स एव तु द्विसंक्रान्ते मलमासेऽप्युदीरितः ॥ इति ।
 बृहस्पतिः—वाले वा यदि वा वृद्धे शुके चास्तं गते रवौ ।
 मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥ इति ।
 छद्मः—नीचस्थे वक्रसंस्थेऽप्यतिपरणगते बालवृद्धास्तमे वा
 संव्याप्तो देवयात्रा व्रतनिघमविधिः कर्णवेधस्तु दीक्षा ।
 मौञ्जीबन्धोऽङ्गनामां परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा
 वर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नान्निदृशपतिगुरौ सिंहराश्रिस्थिते च ॥ इति ।

दीक्षा वागदीक्षा मन्त्रदीक्षा च । क्षययासादिनिषेधास्तत्प्रतिप्रसवाश्च मत्कृतस्मार्त-
 संस्काररत्नफालातोऽवगन्तव्याः । यद्यपि काम्यारम्भं समाप्तिं च मलमासे च वर्जये-
 दिति काम्यारम्भसमाप्तिनिषेधेन नित्यनैमित्तिकारम्भसमाप्त्योरनिषेधस्तथाऽपि मलेऽन-
 न्यगतिं कुर्यान्नित्या नैमित्तिकीं क्रियाभिति वचनात्संभवे निषेधोऽनघोरप्यस्त्येव ।
 प्रथमे प्रयोगे गत्यन्तराभाव आरम्भः कर्तव्य एव । यद्यनतिक्रान्तः कालो भवति ।

यानि तु—उपरागोऽधिमासश्च यदि प्रथमवर्षणि ।

तथा मलिम्लुचे पौषे नान्वारम्भणमिष्यते ॥

गुरुमार्गवयोमौढ्ये चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

इत्यादीनि वचनानि तन्प्यालस्यादिनाऽतिक्रान्तशुद्धकालमारम्भाविषयाणि ।

नामकर्म च दर्शोऽष्टौ यथाकालं समाचरत् ।

अतिपाते सति तयोः प्रशस्ते मासि पुण्यमे ॥

इत्यपरार्के गगोक्तेरिति धर्मशास्त्रनिबन्धकाराः । कालप्राप्तस्य न दोष इति भावः ।
 एवं चाष्टदोषग्रस्तो विकल्पः परिहृतो भवति सति संभवे । दर्शोऽष्टिग्रहणं नित्यनैमित्ति-
 कश्रौतकर्मोपलक्षणम् । आरम्भणीयाग्रहणं कर्मारम्भोपलक्षणम् । पूर्वत्र दीक्षानिषेधः
 काम्यदीक्षापरः कालान्तरसंभवे दीक्षानिषेधपरो वा । इदानीमाचारस्तु शिष्टानामननु-

छानमेव । यदि तु वसन्तेऽग्निभवेव पर्वविशिष्टं तत्र व्यतीपातादिकोषग्रस्तं तत्र
 श्रौतस्य प्राचर्यात्कर्मारम्भः कर्तव्य एवेति यद्यपि प्राप्तं तथाऽपि ज्योतिःशास्त्रस्य
 चिरवकाशत्वाद्देशकत्वेन समनलत्वाच्च तदुक्ता दोषा अप्यङ्गीकार्या एवेत्यस्य-
 प्रस्तुतविचारः । यदि त्वेकादिदीक्षास्तत्रापर्वणि मुन्यमहर्दाक्ष वेत्येतावत्येव षक्तव्ये
 चतुर्णां पृथगुपादानमारभ्ये यः पक्षः कर्तव्यो भवति तस्य संकल्पेऽवधारणं कर्तव्यं पञ्च-
 षट्मसाह्नवदशैकादशान्यतमसंख्यात्मकापारिमितदीक्षापक्षे पञ्चषट्मसाह्नवदशैकाद-
 शान्यतमाविषक्तिकसंख्याशब्दमुच्चार्यपारिमितदीक्षापक्षमाश्रित्येत्येवमुच्चार्यमित्येवंरूपेण
 संकल्पेऽवधारणम्, एकद्वित्रिचतुरन्यतमसंख्यात्मकदीक्षापक्षे एकद्वित्रिचतुरन्यतमम-
 विषक्तिकं संख्याशब्दमुच्चार्य दीक्षापक्षमाश्रित्येत्येवमुच्चार्यमित्येवंरूपेणैव संकल्पेऽव-
 धारणमित्येतादृशप्रयोजनभेदं प्रदर्शयितुम् । युगपत्कामयेताऽऽहारपृथक्त्वे वेति प्रथ-
 मसूत्रप्रयुक्तो विचार इत्यनन्तरं निरूपणम् । काष्ठस्य सर्वापेक्षया मृदुवाङ्गत्वात्तदनन्तरं
 विधिः । प्रसङ्गसंगत्या तदनन्तरं प्रकृतिविकृतिपर्यायीपर्यायनियामको दर्शपूर्णमासारम्भा-
 त्प्राकर्तव्यतानिषेधः । तदनन्तरं प्रसङ्गसंगत्याऽग्निष्टोमस्य सर्वसोमप्रकृतिवत्प्रदर्शनम् ।
 प्रसङ्गसंगत्याऽतिरात्रस्याग्निष्टोमपूर्वमावित्प्रदर्शनम् । आकाङ्क्षितत्वात्तदनन्तरं दीक्षाणां
 यागार्थानां संख्यादिप्रदर्शनं चात्रैव कृतमिति द्रष्टव्यम् । अमानास्यायां यजनीयेऽ-
 हनीत्यादिदीक्षा वेत्यन्तं सर्वकतुसाधारणम् । विशेषतस्तु तत्र तत्र सूत्रकार एव
 वक्ष्यति । यत्र कर्तृनिर्देशो नास्ति तत्र यजुर्वेदेनाध्वर्युरिति परिभाषयाऽध्वर्युरेव कर्तेति
 सार्वत्रिकम् ।

महन्मेऽवोचो यशो मेऽवोचो भर्गो मेऽवोचो भुक्ति
 मेऽवोचः स्तोमं मेऽवोचः सर्वं मेऽवोचस्तन्माऽवतु
 तन्मा विश्वतु तेन भुक्तिर्षीयेति वृतो वृतो जपति ।

यज्ञोपवीतं कृत्वाऽप्य आचम्य प्राङ्मुखश्च तिष्ठन्नपर्यासीनो वेति भारद्वाजः ।
 यजमानेन वृतो वृत ऋषिगिमं मन्त्रं जपतीत्यर्थः । वृतो वृत इति वाप्सा
 यजुर्वेदेनाध्वर्युरिति परिभाषयाऽध्वर्युरेव स्यात्तन्मा मूत् । किं तु सर्वेषामपि
 यथा स्यादित्येतदर्थम् । वृतो यजमानेन प्रार्थनया स्वकर्तव्याग्निष्टोम आर्त्विज्य-
 प्रवृत्तिमान्कृत इत्यर्थः । तथा चाऽऽर्त्विज्यप्रवृत्तावेवाथं मन्त्रजप इति लभ्यते ।
 अमुमर्थमाह तुर्लीलायनद्वाहायणौ—सोमप्रवाकमकरिष्यन्नमः सोमाय राज्ञ इत्युक्त्वा
 प्रत्यावसीत महन्मेऽवोच इति करिष्यन्नप्रतिमन्त्रयेतेति । एतेनायानयिष्यतोऽपि जपो
 भूर्भुवः सुवरायुर्मे प्रावोचो वचो मे प्रावोचो यशो मे प्रावोचः श्रियं मे प्रावोच आयु-
 ष्मानहं वर्चस्वी यशस्वी शीमानपथितिमाग्भूयासं भूर्भुवः सुवः सर्वं भूयासमित्युक्त्वा
 प्रति वाऽऽनष्टे प्रति वा जानीत इति भारद्वाजोक्तो निवार्यते । प्रत्याख्यानं निराकर-

णम् । प्रतिज्ञानमार्त्विज्यं करिष्यामीति निश्चयः । सत्रे वरणभावाज्जपस्याप्यभाव इत्यप्येतेन सिद्धं भवति । जप उच्चारणमात्रम् । व्याकरणरीत्या स्वरानां विज्ञातत्वे जपत्वाच्चातुःस्वर्यम् । अविज्ञातत्वे ऐकश्रुत्यम् । एवं सर्वत्र सौत्रमन्त्रनये द्रष्टव्यम् । जपव्यातिरिक्तकर्मसु सौत्रेषु वैदिकेषु च मन्त्रेषु तु यज्ञकर्मण्यजपन्युत्प्लुतामस्विति पाणिनिस्मरणादिकश्रुत्यमेव । तानो वा प्रावचनो वेति कात्यायनप्रतिशारुयसूत्रास्पक्षे चातुःस्वर्यमापि । तान ऐकश्रुत्यम् । तस्वरूपमाहाऽऽश्रुत्यायनः—उदात्तानुदात्तस्वरि-
तानां परः संनिकर्ष ऐकश्रुत्यामिति । प्रवचनो वेदपाठस्तत आगतः प्रावचनः । यथा वेदे पठितः स्वरस्तथेत्यर्थः । आचार्यस्य तूभयमपि अभिमतमिति विशेषानुक्त्या ज्ञायते । वैदिकमन्त्राणां भये तु चातुःस्वर्यमेव । अभिमन्त्रणानुमन्त्रणाभिमर्शनोपस्थानानामपि नागृहीतविशेषणा वृद्धिरिति न्यायेन जपपरत्वाज्जपवदेतेषामपि स्वरः । उपांशुत्वं यानुर्वैदिकत्वाद्यनुर्वेदोपाश्रितिपरिभाषासिद्धम् । सर्वैरुपांशु व्योतिष्टोमे प्रागभ्यु-
मीयादिति सूत्रादित आरण्याग्नीषोमीयस्य पशोस्तन्त्रं प्रक्रमयतीत्येतस्मात्प्राग्व ऋग्वेद-
सामवेदमन्त्रास्तेऽपि उपांश्वेव प्रयोक्तव्याः । तत ऊर्ध्वं यथोक्तस्वर एवेति द्रष्टव्यम् । श्रौते सौत्रमन्त्रवैदिकमन्त्राणामुपवादिस्मरणे विकल्पः । तत्रैर्यः काण्डानुक्रमणिकातो द्रष्टव्याः । छन्दः पिङ्गलादिशास्त्रात्पादवद्वर्त्मन्त्राणाम् । देवतास्तु मन्त्रलिङ्गात् । इदानीं शिष्टैरस्मीकारादृष्यादिकं नात्र प्रदर्शयते । प्रयोगकाले मन्त्राणां पाठः सर्वत्र मध्यमया वृत्त्यैव नतु द्रुतया विळम्बितया च वृत्त्या । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

अभ्यासार्थं द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थं तु मध्यमाम् ।

शिष्याणामुपदेशार्थं कुर्याद्वृत्तिं विळम्बिताम् ॥ इति ।

देवो देवमेतु सोमः सोममेतवृतस्य

पथा विहाय दौष्कृत्यमित्यभिमव्रजति ।

दीक्षणीयार्थविहारं गन्तुं गृहाद्दहिर्नर्मच्छति देवो-देव इ(नि)प्रतिमन्त्रेण ।

पद्वा नामासि श्रुतिः सोमसरणी

सोमं गमेयमिति पन्थानमातिष्ठते ।

दीक्षणीयार्थविहारगामिनं(णं) पन्थानं प्रपद्यते पद्वेति मन्त्रेण ।

पितरो भूरिति त्रिः पितृनाभिमन्त्रयते ।

स्वान्पितृनाभिमन्त्रयते । दिव्यान्वा । मन्त्रप्रतिपाद्यं पदार्थं ध्यायंस्तत्पदार्थाभिमुख-
स्तमीक्षंस्तं* संस्तुषन्मन्त्रं पठेदित्येतदभिमन्त्रणम् । अत्र मन्त्रप्रतिपाद्याः पितरस्तेषाम-

* ईक्षभिति प्रामादिकम् ।

प्रत्यक्षत्वादभिशब्दार्थे अभिमुरुयं न भवति किंत्वभिध्यानमेव । तथा चाभिशब्दोऽन्वि-
 त्युपसर्गस्यार्थे । तथा चाभिमन्त्रयत इत्यस्यानुमन्त्रणमेवार्थ इति । अथवा—एषा वै
 पितृणां दिगिति श्रुत्या दक्षिणदिशः पितृसंबन्धिव्यवर्धनात्पितृणामप्रत्यक्षस्येऽपि तत्सं-
 बन्धिदिशः प्रत्यक्षत्वात्तदाभिमुरुयेन पित्राभिमुरुयमेव । विन्शब्देन देश एवात्र ग्राह्यः ।
 अन्यथा तद्दोषतादृशस्थयापत्तेः । एतेन दूरत्वममीपत्वकृतपरत्वापरत्वलिङ्गकानुमानग-
 म्याया दिशः कथं प्रत्यक्षत्वमिति शङ्का परास्ता । अत्र दक्षिणाभिमुरुयता, एषा वै
 पितृणां दिगिति दर्शनात् । आपस्तम्बेनापि दक्षिणावृत्तः पितृनुपतिष्ठत इति दक्षि-
 णावृत्तशब्देनोक्ता । भरद्वाजस्तु पितृन्दक्षिणामुल्ल उषतिष्ठत इति स्पष्टमेव दक्षिणा-
 मुल्लतामाह । अत्र प्राचीनाद्योते विकल्पः । अनियमोऽन्यत्रेति परिभाषासूत्रात् । यत्र
 यत्र प्राचीनातीतिरविधानं तत्रैव तत्तान्यत्रेत्यवश्यं वक्तव्यम् । अन्यथा तस्य वैय-
 र्थ्यापत्तेः । तथा च प्रकृते विधानाभावादर्थान्नियमोऽन्यत्रेति परिभाषाया एव प्रवृत्तिः ।
 यत्रैकस्मिन्द्रव्ये चेष्टापृथक्त्वेनार्थो निष्पद्यते सकृदेव तत्र मन्त्रं नूयादिति परिभाषया
 सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिति न भवति किं तु मन्त्रावृत्तिरेवात्र । अभिमन्त्रणस्योच्चार-
 णप्रधानत्वात् । स्वपितृपक्षे जीवत्पितृकस्याभिमन्त्रणे विकल्पः । तथा च लाघ्यायन-
 द्वाह्यायणौ—यजुरन्तरयेऽन्वाहारं चानंजय उपेक्षणं शाण्डिल्य इति । अस्यार्थः—
 यजुषामन्तरयो यजुरन्तरपस्तस्मिन्यजुरन्तरये । अन्तरप उत्सर्गः । जीवत्पितृकस्यैत-
 न्मन्त्रोत्सर्गे विचार उत्सर्गः कर्तव्यो वा न कर्तव्य इति । तत्र चानंजयोऽन्वाहारं
 मन्यते । अन्वाहारोऽनुत्सर्ग इति । उपेक्षणं वर्जनमिति शाण्डिल्यो मन्यत इति ।
 यजमानस्य पितृन्निष्वात्तादीन्पितृन्वाऽवमादीन्पितृन्बोद्दिश्य नपः कर्तव्य एवेति चानं-
 जयशयः । स्वानेव पितृन्बोद्दिश्य नपः स्वपितृजीवने लोप एवेति शाण्डिल्यशयः ।
 तथाथैवं सिद्धं भवति—स्वपितृपक्षे स्वपितृजीवने लोपः । यजमानपितृपक्षे यजमानपितृ-
 जीवने लोपः । दिव्यपक्षेऽग्निष्वात्तादीनामुपस्थानं जीवत्पितृकेणापि कार्यमेव । त्रयो
 ह नु वै पितरोऽवमा और्वाः काव्या इति ऋग्वेदो गभ्रस्युक्तानामवमादीनां वेति । एकव-
 चनादध्वर्योरेव देवो देवमित्यादि न सर्वेषामृत्विजाम् । अथवा वृता वृत इत्यनुवर्तनी-
 यम् । एवं च समन्त्रकमभिप्रजननं पन्था(द्य)विष्ठानमभिमन्त्रणं च सर्वेषामपि भवति ।
 अस्मिन्पक्षे समारयजुर्होमेऽपि सर्वकर्तृकता व्यावर्तयितुमेवाग्निमसूत्रे दीक्षिष्वमाणवचनम् ।
 अत्र कूटमाण्डहोमः कर्मादिष्वेतैर्हुंवादिदि श्रुतेः । स च श्रुत्युक्तरीत्या बौधायनोक्त-
 रीत्या वा । श्रुत्युक्तरीत्या क्रियमाणे वैश्वानरयेत्यनुवाकेन सर्वेषामेवोपस्थानं नत्वन्त्यथा
 समिदाधानमेवं वरदानमपि न । बौधायनोक्तरीत्या क्रियमाणेऽन्त्यथा समिदाधानं वर-
 दानं च भवति । त्रिष्योऽग्न्यावर्तित्यथास्मिन्कूटमाण्डहोमे बौधायनोक्तरीत्या क्रियमा-
 णेऽपि न भवन्ति । उद्धरणपक्षे कूटमाण्डहोमार्थमुद्धृतमाहवनीयं परिरथज्याऽऽयतनं

मोमयेनोपच्छिप्य पुनस्तं विहृत्य प्रवर्ग्यसंमरणं कुर्यात् । अत्र प्रवर्ग्यसंमरणे वनमानस्य
दीक्षितत्वाभावाद्दोषो भवत्येव ।

दीक्षिष्यमाणस्याभिर्भुजुभिर्भिरिति द्वादश संभारयजूश्चि जुहोति ।

द्वादशभिः संभारयजुभिः संभारयजुःसंक्षकैर्मन्त्रैर्जुहोतीत्यर्थः । अथवा द्वादशसं-
भारयजुर्नामकान्होमान्जुहोतीत्यर्थः । प्रथमान्ता अन्व्याद्यस्तृतीयान्ता यजुराद्यथ
देवताः । उत्तमस्य मह्यं श्रद्धाया इति । अथवाऽहंकारारूपदेवताविशेषस्य वाचकमह-
मित्यव्ययात्मकं पदम् । अस्मिन्पक्षेऽहं श्रद्धाया इदमित्येवोद्देशत्यागवाक्यम् ।
यजुभिः सहितायामय इदं० स्तोमैः सहिताय सवित्र इदं० इत्येवमेव त्यागवाक्यानि
युक्तानि । उत्तमं तु श्रद्धाया सहिवाय मह्यमिदं० श्रद्धया सहितायाहमिदमिति वेति
ज्ञेयम् । दीक्षिष्यमाणवचनमेतस्य होमस्य दीक्षार्थत्वमेव न वरणार्थत्वमिति बोधयितुम् ।
वरणप्रयुक्तत्वाभावादेव सर्वस्विच्छर्तृकताव्यावृत्तिरित्याशिकं प्रयोजनं प्रागुक्तमेव ।
अन्यच्च प्रयोजनं यः प्रवानस्य काठः सोऽज्ञानात् स देशः स कर्ता सोऽभिरिति
परिभाषया दीक्षाया अपराह्णे क्रियायामेतस्याप्यपराह एव कर्तव्यतेति । तत्रायं
प्रकारः—प्रातरेव संकल्पादिकृद्दमाण्डहोमान्ते कर्मणि जाते सत्यपराह्णपतीक्षार्थं विर-
म्भापराह्ण एव द्वादशसंभारयजुर्होमादीति । कृद्दमाण्डहोमोत्तरं प्रवर्ग्यस्यैवाऽऽदौ संभ-
रणमिति कल्पे प्रातरेव तदन्ते कर्मणि जाते विरम्भापराह्णे द्वादशसंभारयजुर्होमादीति ।
अत्रापराह्णो द्वेषाविमक्तदिवसस्य द्वितीयो भागस्त्रेषाविमक्तदिवसस्य तृतीयो भागो वा
ननु षष्ठ्याविमागोऽत्रेस्यत्र मूलं याजमानसूत्रे प्रदर्शयिष्यते । द्वादशवचनभितरमन्त्र-
निवृत्त्यर्थमितरहोमानिवृत्त्यर्थं वा । अभिर्भुजुभिर्भिरितिवचनं संभारयजूश्चि वाचयति जुहोति
पैतैर्मन्त्रैः संभारयजूश्चि व्याख्याय निर्मन्थवस्याऽऽवृता निर्मन्थयेन प्रचरतीत्येतेषु
संभारयजुंश्चि कानीत्याकाङ्क्षां निराकर्तुम् । उपस्थितत्वादादित एक द्वादश । अभि-
र्भुजुभिर्भिरित्यादीनां तापेसत्त्वात्प्रकाशनाशकैस्त इमं यज्ञमवन्वित्वनेन नैरपेक्ष्यदर्शनात् ।
सर्वेषु वाक्येषु तदन्वयो मा मृदित्येतदर्थमेवोऽनुवाक आस्नात इत्यास्नातग्रहणमापस्त-
म्बेन कृतमिति द्रष्टव्यम् । संभारयजुर्होमार्थं पुनर्विहरणम् । होमान्ते परित्यागः । यत्र
मन्त्रगणेन कर्म चोदयेत्प्रतिमन्त्रं तत्र जुह्वादिति परिभाषया प्रतिमन्त्रं होमः । जुहो-
तिचोदितत्वादेतेषु स्वाहाकारः । आहवनीये जुह्वा हवन्त इति परिभाषयाऽऽहवनी-
योऽधिकरणं जुहूः साधनं च । परिस्तरणं तु यत्र क चासौ परिस्तीर्थं होतव्यमिति
मारद्धानीवपरिभाषासूत्रात् । परिमृज्य परिषिञ्चति यथा पुरस्तादित्यभिकार्यसूत्रोक्तज्ञा-
न्यत्परिवाजर्जनपरिषेकौ । दर्विहोमान्व्याख्यास्यामो जुहोतीति चोद्यमाने दर्विहोमो यत्र

य स्वाहाकारस्ताः श्लुष्णीकेनाऽऽज्येन सकृद्गृहीतेनाग्नेनाऽऽहवनीयं परीत्य वक्षिणत-
स्तिष्ठजुहाऽऽहवनीयेऽवर्षुः स्वाहाकारेण जुहाति द्विप्रमृत्याहुतिगणेषु प्रत्याहुति
गृहीत्वा प्रत्याहुति समिधोऽम्बावाप विम्राहं जुहोति यत्र मन्त्रगणेन कर्म बोदये-
त्प्रतिमन्त्रं तत्र जुहुयादिति परिभाषानुजाह्विहोमधर्मः सर्वत्र ।

सप्तहोतारं मनसाऽनुद्रुत्य सप्तहृ-
त्स्वा दीक्षणीयामिष्टं निर्वपति ।

सप्तहोतृहोमे यजमानेनाध्वर्योरन्वारम्भः कर्तव्य इति बोधायनेनोक्तम्—सप्तहोतारं
मनसाऽनुद्रुत्याऽऽहवनीये जुहोत्यन्वारञ्चे यजमाने स्वाहेतीति सूत्रेण । वाचस्पति-
देवता मन्त्रलिङ्गात् । अत्र केचित्—अद्य वै चतुर्होतार इत्यर्थवादाद्भक्षण इत्यप्युच्चार्यमा-
तथाच वाचस्पतये ब्रह्मण इदमिति त्यागवाक्यमिति वदन्ति । पूर्वसूत्रादीक्षिष्यमाण-
पदमन्त्राप्यनुवर्तते । अस्ति चोभयत्र श्रुतिः—दीक्षिष्यमाणः सप्तहोतारं मनसाऽनुद्रु-
त्याऽऽहवनीये जुहुयादिति, आग्नाविष्णवभेकादशकपाल निर्वपति दीक्षिष्यमाण इति ।
दीक्षिष्यमाण इति नूटप्रत्ययेन क्रियार्थायां क्रियायाःमुपपदे विहितेन दीक्षाकर्तृसंस्कारा-
र्थत्वं बोध्यते । यमनिवमपरिमहानुकूलयोग्यतारूपा दीक्षा तत्कर्तृसंस्कारार्था दीक्ष-
णीया । वक्ष्यमाणानां कृष्णाग्निमेखलादण्डादीनां तु अक्रियारूपत्वाद्दीक्षाभिव्यक्तक-
त्वभात्रं नतु दीक्षणीयेष्टिवहीक्षार्थत्वम् । अत इत्यनन्तरमेव दीक्षितो न जुहोति न ददा-
तीत्यादयो दीक्षितधर्माः ।

पञ्चमाध्याये तृतीयपाद उक्तमेतज्जैमिनिना—परेणाऽऽवेदनादीक्षितः स्यात्सर्वैर्दीक्षा-
मिसंबन्धात् । इत्यन्ते वा तदर्या ह्यविशेषार्थसंबन्धात् । समाख्यानं च तद्वदिति सूत्रात् ।
सर्वैरिष्टिदण्डादिभिर्दीक्षामिसंबन्धात्, आवेदनात्परेण दीक्षितमावेदयतीति विहितात्य-
रेणाऽऽवेदानान्तरमिति यावत् । दीक्षितः स्याद्भवेदिति । एनवा द्वितीयेत्यत्र -पञ्च-
म्यपि दृश्यत इति वचनं कल्पयित्वा परेणाऽऽवेदनादिति प्रयोगः समर्थनीय इति
तन्त्ररत्ने । तथाच दीक्षितधर्माणामत्रैव प्रवृत्तिरिति पूर्वसूत्रार्थः । द्वितीयसूत्रार्थस्तु
इत्यन्ते वा वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । इत्यन्त एव दीक्षाधर्माणां प्रवृत्तिः । हि यस्मा-
त्कारणादविशेषार्थसंबन्धात्तदर्या अत इष्टेरेव मुख्यत्वात्तदन्ते तत्समाप्त्यव्यवहितोत्तरमे-
व दीक्षाधर्मप्रवृत्तिरिति । न विद्यते विशेषो विशेषवाक्यापेक्षा यत्र निरपेक्षेति यावत् ।
एतादृशोऽर्थो दीक्षणीयेष्टिः । दीक्षणीयेष्टिरितोष्टिसमाख्यानमपीष्ट्युत्तरं दीक्षितधर्माणां
प्रवृत्तिरिति पूर्वसूत्रसाधकवत्तद्वदुपयुक्तं मवतीत्यस्यार्थः । इति तृतीयसूत्रार्थः । नन्वेवं वाग्य-
मनोत्तरं दीक्षितधर्माणामुपादानं सूत्रकृदुक्तं निर्हेतुकं स्यादिति चेत्सत्यम् ।
कृष्णाग्निमेखलादण्डादिदानप्रभृतिकर्मणोऽपि दीक्षारूपवशात्तानामपि दीक्षार्थत्वं परम-
स्येवेति । तथाचैतस्यापि कर्मणोऽपराह एव क्रियेतिज्ञापनरूपहेतुलाभेन निर्हेतुकत्वा-

पश्यन्नावात् । प्रसन्नंशप्रपादनोत्तरं दीक्षणीयेष्टिक्रियायामपि तदनन्तरमेव । दीक्षणी-
 येष्टेर्दीक्षाकर्तृमस्कारार्थत्वात्प्रतिप्रयोगमावृत्तिः सिद्धा भवति । दीक्षणीयाया देवतापरि-
 ग्रहार्थत्वमपि, देवता एवोपयतः परिगृह्य यजमानोऽवरुन्ध इति श्रुतेः । तेन सर्वतोमुखे
 प्रतिविहारं सा भवति । न दीक्षणीयाङ्गं सप्तहोता किंतु दीक्षाङ्गम् । तेन दीक्षणीयो-
 र्कर्षे सप्तहोतृनोत्कर्ष आहवनीयपेदश्च सप्तहोतृदीक्षणीषयोरित्येतद्व्यं सिद्धं भवति । क्त्वा-
 प्रत्ययेन तु पूर्वकाळतामात्रम् । ततश्च सप्तहोत्रर्षमाहवनीयं गार्हपत्यात्प्रणीय सप्तहो-
 तारं हुत्वा सोमार्थमाहवनीयं प्रणीय दीक्षणीया कार्या । प्रतिबन्धकृतदीक्षणीयोत्कर्-
 षणशेन सप्तहोतृहोमदीक्षणीयेष्टयोर्बन्धे होमप्राप्तौ होमः कर्तव्य एव । सप्तहोतारं मन-
 साऽनुदृत्य सप्तहृत् हुत्वा दीक्षणीयामिष्टं निर्वपतीति क्त्वाप्रत्ययनोषितसप्तहोतृ-
 होमाव्यहितामन्तर्यं तु शिष्टाकोपन्यायेन बाध्यते । स च न्याय इत्यम्—आवा-
 म्भेन कर्तव्यमित्यादिस्मृतिविहितान्चमनदेर्वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्यादिविहितश्रौत-
 ऋत्वेण वाच इति प्राप्ते ऋमस्य पदार्थधर्मत्वात्तदपेक्षयाऽऽचमनादेः पदार्थत्वेन
 प्राबल्यम् । प्रमाणबलाबलपेक्षया प्रमेयबलाबलमेव पूर्वोपस्थितत्वाद्बलवत् । प्रमाण-
 विरोधस्य प्रमेयविरोधमूलत्वेन पूर्वोपस्थिततद्विरोधेन प्रमेयबलस्य पूर्वमेवाऽऽलोच-
 नादिति तेनैव निर्णय इति नाऽऽचमनादेर्बाधः किंतु ऋमस्यैवेति । प्रकृतेऽपि काळप्राप्तं
 नित्यं निरवकाशं कृत्वा सावकाशं ततः कर्तव्यमिति सामान्यस्मृतिविहितहोमकर्तव्य-
 तथा सप्तहोतृहोमानन्तर्यं बाधितं द्रष्टव्यम् । एवं चाग्निहोत्रहोमो मध्ये कर्तव्य एवेति ।
 अमुमर्थमाह प्रथमाध्याये तृतीयपादे औमिनिः—शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेत् । न
 शास्त्रपरिमाणत्वात् । अपि वा कारणग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्, इति त्रिभिः सूत्रैः ।
 तत्राऽऽद्यं सूत्रं सिद्धान्तोपक्रमशङ्कार्थं, द्वितीयसूत्रं तन्निरासार्थं, तृतीयं सिद्धान्त-
 सूत्रम् । शिष्टस्य श्रौतक्रमादेरकोपेऽभावे सति आचमनादिस्मरणमविरुद्धमिति प्रथम-
 सूत्रार्थः । चेदित्यनेन सिद्धान्तोपक्रम आशङ्क्यते । द्वितीयसूत्रे नेत्यनेन तन्निरासः
 क्रियते । अविरुद्धं न किंतु विरुद्धमेव । तत्र हेतुमाह—शास्त्रपरिमाणत्वादिति ।
 प्रत्यक्षशास्त्रेणाऽऽचमनादिप्राप्तेः पूर्वमेव पदार्थानां ऋमकाळपरिमाणैः परिमितत्वादिति
 शास्त्रपरिमितत्वादित्यस्यार्थः । कारणस्य बाधकारणस्याग्रहणेऽनुपलब्धे सति प्रयु-
 फ्तानि शिष्टैः प्रयुक्तानि आचमनादीनि प्रतीयेरन्प्रमाणत्वेन प्रतीयेरन्निति तृतीयसूत्रार्थः ।
 अपि नेत्यनेन पूर्वपक्षमावृत्तिः क्रियते । औपामनहोमोऽप्येवं मध्ये कर्तव्य एव ।
 कुड्माम्बहोमार्थमाहवनीयस्य पृथक्पृथक्प्रणयनमुद्धरणपक्षे द्रष्टव्यम् । अर्षीयार्था-
 षाऽऽहवनीयं प्रणयतीति सूत्रात् । अजस्रपक्षे स्वाहवनीयस्य नित्यधार्थत्वात् प्रणय-
 नम् । उद्धरणपक्षेऽपि दक्षिणाग्नेर्निर्णयं धारणमेव । नित्यं गार्हपत्यदक्षिणाग्नी धार्यते

इति सूत्रात् । वाचस्पते हृदिष इति ग्रहसंज्ञको मन्त्रः । तेन सह यथा भवति तथा महाहविर्होतेति सप्तहोतृसंज्ञकं मन्त्रं मनसाऽनुदृत्योपयोर्मध्येऽनुकूलसन्पठित्वा जुहोति-
चोदितत्वान्स्वाहाकारमुक्त्वा दर्शहोमधर्मेण जुहोति । सूत्रे सप्तहमिति विशेषणं
ग्रहस्यापि मनसा पाठार्थं नतु होमे ग्रहप्रापणार्थम् । तस्य तु तेषां ये होमार्थे भ्रूयन्ते
सप्तहाः सस्वाहाकारास्ते प्रयुज्येरान्नेतिवक्ष्यमाणसूत्रेणैव सिद्धिः । मनसेति परिभाषा-
प्राप्तोपांशुत्वन्पावृत्त्यर्थम् । दीक्षतेऽनयेति दीक्षणीया तामिष्टिं निर्वपति करोतीत्यर्थः ।
निर्वपतीत्यस्य निर्वपार्थकत्वं वक्तुमशक्यम् । इष्टिशब्दस्य क्रियाविशेषपरत्वेन निर्वा-
पासंभवात् । इष्टिग्रहणमन्वाधानमन्त्रे दीक्षणीयमैष्ट* हविरिदमेषां मयीत्यैष्टशब्दप्रयोग-
लामार्थम् । अन्यथा दीक्षणीय* हविरिदमेषां मयीत्येतावदेव स्यात् । अत इष्टिग्रहणम् ।
दीक्षणीयामिष्टिं निर्वपतीति सामान्यप्रतिज्ञेयमेतस्या इष्टेरिदं नमेति प्रदर्शयितुम् ।
तेनेदं सिद्धं भवति नामवतीनामिष्टोनामन्वाधानमन्त्रे नासाऽपि निर्देशो नतु केवलमिष्टि-
शब्देन निर्देश इति । तेन दीक्षणीयमित्यप्युच्चार्यम् । प्रायणीयाप्रभृतिष्ववधान्तेष्वि-
ष्टिपशुबन्धेषु व्रतोपायनं जागरणं पत्नीसहनहनमारण्याशनं च न विद्यत इति सूत्रेण
प्रायणीयाप्रभृतिषु व्रतोपायनादिनिषेधेन सप्तहोतृहोमानन्तरं दीक्षणीयेष्टिक्रियायां सोपा-
ङ्गैरसिद्धत्वेन व्रतोपायनं परिस्तरणोत्तरं जागरणाभाषसंपादकनिद्रास्थानिकस्य णिकनेत्र-
निपीडनाकरणं पत्नीसहनहनं सत्यां क्षुधि आरण्याशनं च भवत्येव ।

दीक्षणीयायां द्रव्यदेवताकाङ्क्षाधामाह —

आग्नावैष्णवमेकादशकपालमाग्नावैष्णवं वा घृतेचरुम् ।

अत्र हविर्जातीयादिति शेषः । अथवा तृतीयार्थे द्वितीया । आग्नावैष्णवमेकादश-
कपालेनऽऽग्नावैष्णवेन शृतावस्थानिसिस्रघृतेन चरुणा वा दीक्षणीयामिष्टिं निर्वपती-
त्यन्यथः । तथाचायमर्थः—एकादशकपालकरणकं चरुकरणकं वा यानं कुर्यादिति ।
आग्नावैष्णवमिति देवतार्थकाप्रत्ययेन देवता प्राप्यते । एकादशकपालशब्देन द्रव्यं
प्राप्यते । एकादशम् कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश एकादशकपालः । घृतेचरुमित्यनेनै-
कादशकपालस्थाने द्रव्यान्तरं विधीयते । घृतेचरुमित्यस्य शृतावस्थायां घृते निक्षिप्ते
सति यः सिद्धश्चरुः स घृतेचरुरित्यर्थः । नतु घृते शृतश्चरुरिति । केवलघृणस्य चरुअ-
पणानुकूलपाकतावन्वाभावात् । शृते-नेदीयसि घृतमिति बौधायनोऽप्याह । चरोः
पाके नेदीयसि निकटे सति घृतं प्रक्षिपतीत्यर्थः । एकेनैवाऽऽग्नावैष्णवग्रहणेन सिद्धे
पुनर्ग्रहणं नियमार्थम्—आग्नावैष्णव एव घृतेचरुर्नाऽऽदित्य आपस्तम्बोक्तो घृतेचरुर्नव-
तीति । एतेन ज्ञायते पुरोडाशो ब्रह्मवर्षसकामस्य घृतेचरुः प्रजाकामस्य पशुकामस्य
वेत्यापस्तम्बोक्तं पुरोडाशचर्वोः काम्यत्वमप्यवसंहार्यमिति । चरुस्वरूपं सारसंग्रहे —

अनिर्मतोष्णा सुस्विन्नो ह्यदग्धोऽकठिनश्चरुः ।

न चातिशिथिलः पाच्यो न च बीतरसो भवेत् ॥ इति ।

अनवसावितान्तरूप्यपक्षो वैशद्यानपेक्ष ओदनश्चरुरिति तृतीयाध्याये मीमांसका
 अपीत्स्वं चरुस्वरूपमाहुः । चरोरवदानं मेक्षणेन । मेक्षणेन चरुणामिति सूत्रात् ।
 स्विष्टकृद्यागोत्तरं तस्य मेक्षणस्य प्रहरणम् । प्रायणीयायां विधानवचनेनान्यत्र तस्मि-
 न्नेर्देशितप्रायस्वात् । बोधायनेन स्पष्टतयोक्तेः । अत्र प्रयाजाज्यमागस्विष्टकुरन्त्या-
 मसूक्तवाक्यायुक्ताकपत्नीसंवाजानां प्राकृतः स्वरः । प्रधानस्वरे विशेषः शास्त्रान्तरे या-
 वत्या वाचा कामयात तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयादिति । अनेन दीक्षणीयायां यावद्ब्र-
 ह्मसूचैस्त्वं भवति । एवं मन्द्रं प्रायणीयायां मन्द्रतरमातिथ्यायामिति प्रायणीयातिथ्यावि-
 धयकस्वरविशेषविषयेऽपि द्रष्टव्यम् । तत्राऽऽपस्तम्बेन प्रधानस्वरविषयेऽनेके पक्षा
 उक्ताः—यत्प्रागग्नीषांमीवात्तेनोपांशु चरन्त्यथैकेषां यावत्यस्य वाग्भवति तावत्या
 दीक्षणीयायामन्वाह ततो नीचैस्तरां प्रायणीयायां नीचैस्तरामातिथ्यायामुपांशुपसत्सूचै-
 रग्नीषोमीये मन्त्रेण वा दीक्षणीयायां मन्द्रतरेण प्रायणीयायां मन्द्रतरेणाऽऽतिथ्यायामुपां-
 शूपसत्सूचैरग्नीषोमीय उपांशु वा दीक्षणीयायामुपांशुतरं प्रायणीयायामुपांशुतर-
 मातिथ्यायामुपांशुपसत्सूचैरग्नीषोमीय इति । चरन्तीतिवचनात्तत्र यावत्प्रधानमुपांश्विति
 न्वावादिष्टिप्रधानानामेषोपांशुत्वम् । अङ्गानां प्रधानादीनां तु यथाप्रकृतीति तद्व्याख्या-
 तारः । मैमिनिस्तु नवमाध्याये प्रथमे पादे देशसंबद्धमुपांशुत्वं तेषां स्याच्छ्रुतिनिर्देशा-
 त्तस्य च तत्र भावादिति सूत्रेण प्रयाजादीनामङ्गानामेषोपांशुत्वमाह । प्रातमागुरूपदेश-
 संबद्धमुपांशुत्वं तद्भागवर्तिपदार्थानां धर्मः स्यात् । श्रुतिनिर्देशात्, यत्किंचिच्छब्दरू-
 पश्रुतिसंयोगात् । अयमर्थः—प्राचीनशब्दः साकल्यस्थादवश्यं निराकाङ्क्षी कर्तव्यः ।
 तत्र यज्ञशब्देन श्रुतेन निराकाङ्क्षीकरणं न संभवति तसराशब्दसंबन्धित्वात्तस्य
 ततश्चाश्रुतोऽन्यो यज्ञशब्दः कल्पनीयः । तस्माच्छ्रुतेनाग्नीषोमीयशब्देन निराकाङ्क्षी
 क्रियते । ततश्चाग्नीषोमीयस्थानवर्धकित्वेन प्राचीनशब्दस्यावयवकृष्णभागपरत्वात्संभवा-
 द्भागवर्तिपदार्थपरत्वावश्यंभावात्तद्धर्म उपांशुत्वं तदपूर्वप्रयुक्तं तस्यापूर्वस्य तन्त्रे तेषु
 भागसंबन्धित्वपदार्थेषु भावादिति । अत्र बहुविस्तर आकरे द्रष्टव्यः । अस्मिन्सूत्र
 उपात्ता श्रुतिस्तु—त्सरा वा एषा यज्ञस्य तस्माद्यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु
 चरन्तीति । योपांशुनुष्ठितिः सैषा त्सरा । त्सरा छन्नगतिः । आश्वलायनस्तुपांशुत्व-
 विधायके प्रकरणे सौमिकीषु इष्टिषु प्रधानविषये सौमिक्य इतिवचनेनोपांशुत्वमेवो-
 क्तवान् । शाङ्खायनोऽपि दीक्षणीयादीष्टिषुपांशुहविरिति प्रत्येकमुपांशुत्वं स्पष्टमेवोक्त-
 वान् । तत्रोपसंहाराङ्गीकारपक्षे यो ह्यौत्रशास्त्रानुगुणः पक्षः सोऽङ्गीकर्तव्य इति ।
 उपसंहारानङ्गीकारपक्षे तु प्राकृतो मध्यमस्वर एव । उपसदि उपांशुत्वं तूपांशुपसदा
 चरापेयि स्वशास्त्राविहितत्वात्प्रियतमेवेति द्रष्टव्यमिति ।

सप्तदश सामिधेयः ।

स्यष्टोऽर्थः । यानुषहौत्रसत्त्वे यानुषरीत्या सप्तदश सामिधेयः । आश्वलायनहौत्र-
सत्त्वं आश्वलायनोक्तरीत्या । तत्राग्निमुखं प्रथमो देवतानामग्निश्च विष्णोः तत्र उत्तमं मह
इत्याश्वलायनोपे याज्यानुवाक्ये । अग्निरेते प्रथमो देवतानामग्निश्च विष्णोः तत्र उत्तमं
मह इति यानुष्यौ याज्यानुवाक्ये ।

न यजमान भागमवयति सर्वेषु सौमिकेष्विष्टिपशुबन्धेषु ।

प्रायणीयायाः कृत्स्नत्वपक्षेऽपि यजमानभागवदानभिषेधं वारयितुमेव न यजमान-
भागमवयति । यदि शंयुवन्तेति प्रायणीयायां वचनमेतस्मादेव ज्ञायते सर्वेषु सौमिके-
ष्विष्टिपशुबन्धेष्विति पूर्वत्राप्यभ्येतीति । तेनास्त्रण्डेषु प्रायणीयाव्यतिरिक्तेष्विष्टिपशुब-
न्धेषु यजमानभागवदानभिषेधः सिद्धो भवति । प्रणीताप्रणयनं भवत्येव । संयवनरूप-
दृष्टकार्यसञ्जावात्, अवभृथवलिषेधाभावात्, यजुररूपताभिः संयौतीतिवचनाभावाच्च ।

नान्वाहार्यं ददाति ।

सर्वेषु सौमिकेष्विष्टिपशुबन्धेष्वित्यत्र प्यन्वेति । दानकर्ता यजमान एव । इत्यप्र-
करूपनं यजमानस्य दक्षिणादानं ब्रह्मचर्यं नवाश्वेति याजमानसूत्रात् । ददातीति यज-
मानमित्याश्वलायनसूत्रात् । दानवाचनाम्बारम्भपरवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयादिति
कात्यायनसूत्राच्च । इष्टयश्च पशुबन्धाश्चिष्टिपशुबन्धाः सौमिक्यश्च सौमिकाश्च सौमिकाः
सर्वाश्च सर्वे च सर्वे । पुषान्धिषेत्यनेन सूत्रणैकशेष इष्टिपशुबन्धेष्विति पुंलिङ्गान्तविशे-
ष्यानुतोधात्सिद्ध एव । सर्वाः सौमिक्य इष्टयः सर्वे सौमिकाः पशुबन्धास्तेष्वन्वाहार्यं
न ददातीत्यर्थः । प्रधानदक्षिणयैव प्रसङ्गसिद्धेरिति भावः । द्वादशाप्याये प्रथमे पादे
भृत्स्वाच्च परिक्रय इति जैमिनिनाऽप्ययं न्यायोऽनेन सूत्रेणोक्तः । अन्यविधानादारण्य-
भोजनं न स्यादुभयं हि वृत्त्यर्थमिति सूत्रान्तेति मण्डूकप्लुन्याऽनुवर्तते । सौमिक्यैव
दक्षिणया कर्तृणां भृत्स्वादानतत्वात् प्रथमपरिक्रयोऽन्वाहार्यदक्षिणेति सूत्रार्थः । पशु-
बन्धेष्वन्वाहार्यस्य सर्वथैवाभावेनार्थात्तद्वानामावे सिद्धे निषेधो ज्ञापयति अत्यन्ताना-
द्यस्य पशुबन्धेष्वपि केवलमन्वाहार्यं एव दक्षिणा तेनैव पशुबन्धोक्तदक्षिणादानकल-
सिद्धिरिति । अन्वाहार्यग्रहणं पशुबन्धदक्षिणोपलक्षणम् । तेन तस्या अपि निषेधः ।
बहुवचनेनैव सोमतन्त्रान्तर्गतकृत्स्नेष्टिपशुबन्धलाभे सर्वग्रहणं सोमतन्त्रनिर्भूतायैन्द्राग्ना-
श्विनौ प्रायश्चित्तपशु अप्यन्तरा भवतस्तथोरपि दक्षिणा न भवतीतिज्ञापनार्थम् । उक्तं
चामौषोमौवस्य सवनीयस्य दोषात्स्वत्वमनयोर्नौवायनेन । एवं पशिकृत्यादीनामपि
सोमतन्त्रान्तःपातित्वे सति दक्षिणा नैव । यस्माऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो नाऽऽविर्भवति
सौर्यं बहुरूपमालभेतेत्यस्य पशोस्तत्तन्मपुपनीयेव कर्तव्यतायामपि दक्षिणा न । अस्मि-

न्यक्ष आकाङ्क्षितत्वाद्भैव प्रसङ्गात्प्रयोगः प्रदर्शयति । तत्र स्वधितिस्वरुमैत्रावरुणदण्ड-
 हृदयशूळयूपस्ता एव रक्षपादीनि च । उपादानलाघवात्सुक्ष्मात्सालाकुम्भीसमवत्तधान्यस्ता
 एव प्रक्षाल्य प्रयोक्तव्याः । पशुरशनाया वपाश्रयण्योश्च मेदोऽर्धासिद्धः । पश्वोत्पृथिवी
 न स्तस्तन्मान्तःपानित्वात् । न यूपच्छेदनं न वेदिकरणं नोत्तरवेदिचात्वालकरणम् ।
 माग्निप्रणयनान्वाधाने नेधमानर्हराहरं न वेदकरणं न परस्तरणं न पाणिप्रक्षालनम् ।
 उलपराजोस्तरणे विकल्पः । न ब्रह्मयनमानयोः सद्ने । समवत्तधानो पशुरशना वपा-
 श्रयण्यौ कुम्भी सुक्ष्मशास्ता इत्येतेषामेवोऽऽमादनम् । न ब्रह्मवरणं नोपवेशनम् । पवि-
 त्रकरणादिपात्रसंमर्जनकाले संविशन्तामिति समवत्तधानीपशुरशनादीनि पात्राण्यासा-
 दितान्वेषाभिमृशति । दक्षाय वानस्पत्याऽसीत्यादिपशुनन्वोक्तप्रयोगक्रमेण पात्रप्रोक्ष-
 णान्तम् । उत्तरपरिमहादि स्वरुमैत्रावरुणान्तं लुप्यते । ततः प्रायश्चित्तहोमः पशुपाकरण-
 मुपाकरणाङ्ग(ङ्गा)पश्चाऽऽहुतयश्च भवन्ति । बहुरूपोऽयं पशुः । न मन्थनम् । रशनाश-
 नादिश्वस्ताश्रोक्षणान्तं भवति । सामिधेन्यादि सुच्यारान्तं निवर्तते । पृषदाज्यसत्त्वे
 पूर्ववदुत्पादनोद्यमत्र होत्रा प्रधानदेवतावाहनपात्रं तत्रैव तिष्ठता कर्तव्यम् । नान्येषाम्-
 र्ध्वमावाहनाद्युत्पन्नान्धिरत्याश्वलायनोक्तावाहननिषेधस्तु नियताङ्गदेवतावाहननिषेधपरौ
 नोऽऽयन्तुकान्तःश्रौतिदेवतावाहननिषेधपर इति ज्ञेयम् । वनस्पतेस्त्वावाहितत्वात्तःसाऽऽवा-
 हनम् । न श्रुवासमज्ञनादि न प्रयानाः । आज्यस्वाख्याः सुवेणाऽऽज्यं जुह्वां गृहीत्वा
 तेन स्वरुमधितिं अङ्क्त्वा ताम्बां पशुसमज्ञनं कृत्वा शमितेरेषा तेऽश्रितित्यक्ता धारा-
 मादिशस्त्रभिन्ने स्वधितिं प्रदाय यथास्वार्नं स्वरुमवगूह्येत्यादि वैषाया आसन्नाभिमन्थना-
 न्तम् । पृषदाज्यस्य मध्य उत्पादने तद्वेक्षणमुभवोः । नोत्तमः प्रयानः । सारस्वतप्रा-
 ञापत्यपशुवपानामनभिषारितानामेव सत्या वा एतर्हि वपा यर्हानभिधृता इति श्रुतेः ।
 अनभिषारिताभिर्वेषाभिः प्रचरन्तीनि वाजपेयसूत्राच्च यथा याग उपयोगस्तन्व्यायेनात्राप्य-
 नाभिषारिताया एव याग उपयोग इति द्रष्टव्यम् । नाऽऽज्यभागौ । यजमानेन व्याख्याते
 पञ्चहोतारि वपायागो निरूढवत् । सूर्याय च्छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति पुरोनुवाक्याप्रैवे
 विशेषः । आग्नेयपशुप्रकृतिकत्वे याज्याप्रैषो न । अग्नीषोमीयप्रकृतिकत्वे सूर्याय च्छागस्य
 वपाया मेदसः प्रेष्येति याज्याप्रैषोऽस्त्येव । सूर्यस्याहं देवयग्ययेन्द्रियावी मृयासमित्यनु-
 मन्थनम् । जेषानमिति महेन्द्रपाणिनः । चात्वाले मार्जनं वरदानं च, दक्षिणा नेत्युक्तमेव
 प्राक् । पशुपुरोडाशपात्रासादनानि आसादनान्तम् । आग्नेयविकारपक्षे यज्ञोऽसि अयं
 यज्ञः पञ्चहीताः । अग्नीषोमीयविकारपक्षे प्रज्ञापतिरसि अयं यज्ञः, विह्वल्यं चतुर्होता ।
 ततो जुहामुपस्तीर्येत्यादि कपालविमोचनान्तम् । सूर्याय पुराडोशस्येति प्रैवे विशेषः ।
 प्रैषनिर्णयः प्राग्वत् । ततो जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा पृषदाज्यस्युत्वं चाऽऽदाय श्रुतम्

हवीः३ शमितरित्यादि हविःशेषोद्वासनान्तम् । सूर्याय च्छागस्य हविषः इति प्रैषे विशेषः । प्रैषनिर्णयः प्राग्वत् । स्विष्टकृद्यागसत्त्वाद्वनस्पतिपागसत्त्वम् । वनस्पतेः स्विष्टकृद्विकारत्वेन तत्सजातीयधर्मत्वेन संनियोगशिष्टत्वात् । एतत्सर्वं पाशुकं कर्माऽऽश्विनशस्त्रसंबन्धिनमसहोमभक्षणान्ने विष्टलेपहोमादि आश्विनकपालविमोचनान्तं कृत्वा कर्तव्यम् । ततोऽग्नीदौषयजानकारानाहरेत्यादि समानतन्त्रेण । अतोऽपीमे तु ततश्चत्वारि संघिस्तोत्रशस्त्राणि । ततोऽग्नीदौषयजानित्यादौति विशेषः । सूर्यो देवीमुषसमित्याद्याः षड्वृत्तौ याज्यापुरोनुवाक्याः । अवशिष्टे विकल्पार्थे । वनस्पतिप्रैषेऽभितेत्यनन्तरं यत्राग्नेराज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सोमस्याऽऽज्यस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सूर्यस्य च्छागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथाः३सीत्यादि । स्विष्टकृत्प्रैषे होता यक्षदग्निः स्विष्टकृतभयादग्निरेग्राज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययात् सामस्याऽऽज्यस्य हविषः प्रिया धामान्ययात्सूर्यस्य च्छागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाद्हनस्पतेः प्रिया पाथाः३सीत्यादि । यदि सवनीयपशावाज्यभागौ न कृतौ तदैतत्पशुसंबन्धिनोरपि वनस्पतिप्रैषस्विष्टकृत्प्रैषयोर्राज्यभागोत्कीर्तनं न कर्तव्यम् । इति प्रसङ्गादेतत्तन्त्रोपजीविसौर्षपशुप्रयोग उक्तः । अथ प्रकृतमुच्यते—प्रकरणादेव सोमसंबन्धित्वे सिद्धे सौमिकेष्वेतिवचनं वागव्यपश्वादिव्यावृत्त्यर्थं यानि यानि सोमाङ्गैः सिद्धार्थानि ताभ्यपि न भवन्तीतिज्ञापनार्थं च । तेन ब्रह्मवरणं संस्थाप्यास्वपीष्टिषु यज्ञविमोको ब्राह्मणतर्पणं चेत्येतानि न भवन्ति । एते पदार्था अवभृथोत्तरमपि षड्वर्षा इत्यन्वाह्यार्थनिषेधसाहचर्याद्विषगम्यते । व्रतेषायनादीनामपि सोमाङ्गैः सिद्धार्थत्वेऽपि तेषामवभृथात्प्रागेव सिद्धार्थत्वं नोत्तरत्रेत्येवं भेदाद्विधिभेदो द्रष्टव्यः । केषिद्यजमानार्थमासनकल्पनमपि न कर्तव्यं कृष्णानिनस्याऽऽसनार्थत्वादिति धरन्ति । तत्तु न भ्याम्यम् । अहे वैषिष्येतिनिरसनदर्शनात् । इष्टिपशुबन्धेष्वेतिवचनं सौमिकेष्विति-पुष्टिकानुरोधेन पशुबन्धानामेव ग्रहणं नेष्टीनामिति स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थम् । अन्वाह्यार्थेण सोमं विषासेत्, न त्वेवासोमयाज्ञी स्यादिति शास्त्रान्तरश्रुतेराख्यस्यायमन्वाह्यार्थनिषेधो नानाद्वयस्य । तस्य सर्वासु सौमिकीष्विष्टिषु सर्वेषु सौमिकेषु पशुबन्धेष्वन्वाह्यार्थस्यैव दानम् । दक्षिणाकाल आग्नीध्रात्रेयाश्वां हिरण्यदानम् । मन्थादीतरेभ्यः । एतावन्तैव सोमसिद्धिः । तदिदं सर्वमवश्यकर्तव्यमवप्रतिपादनपरम् । अत्यन्तानाख्यस्य दक्षिणाकाशवे दोषाभावप्रतिपादनपरैव शास्त्रान्तरश्रुतिः । आख्यस्य तु अल्पदक्षिणादाने फलमावो होषथ ।

तथा च स्मृतिः—

अभिष्टोमादिकैर्षडैर्षो यजत्यल्पदक्षिणैः ।

स नाऽऽमेति सति द्रव्ये फलं दोषं च गच्छति ॥ इति ।

सुरपि—

प्रभुः प्रथमकरूपस्य योऽनुकरूपेन वर्तते ।

न सांपरायिकं तस्य दुर्भतेर्दियते फलम् ॥ इति ।

स्मृतवन्तरेऽपि—

प्रभुः प्रथमकरूपस्य योऽनुकरूपेन वर्तते ।

स नाऽऽप्नोति फलं तस्य दोषं वैवाभियच्छति ॥ इति ।

यो हि अस्पृशक्षिणयक्ष आर्त्विज्यनिषेधः स समर्थकर्तृकारूपदक्षिणयज्ञविषयो
द्रष्टव्यः । यद्यपीदं सूत्रं याजमानसूत्र एव पठितुं युक्तं तथाऽपि अभिधारणान्तर्गथासा-
दनसंश्लेषद्वाराऽऽभ्यर्च्युत्सन्नवाद्वा पाठ इति द्रष्टव्यम् । ददातोत्यत्रान्तर्माषितो जिज्ञा
द्रष्टव्यः ।

धुरायाः शेषं करोति ।

धुराशब्देन तद्रूपमाज्यं लक्षणया गृह्यते मन्वाः कोशान्तोत्तरत्र मन्वाशब्दस्य तत्सम्प-
पुक्त्वलक्षकत्वमिष । तत्सर्वानुपपत्तिरत्र लक्षणाजीनम् । धुरागतस्याऽऽप्यस्य शेषं
करोति स्थापयतीत्यर्थः । धुराया इत्यन्तरमाज्यस्येति शेषो वा । धुरासंश्लेषेन
आज्यस्य शेषं करोतीति तदर्थः । सप्तम्यर्थे षष्ठी वा । शेषं करोतीतिवचनास्त्विष्टकृद्-
भिधारणद्वये धुराया नाऽऽप्यायनं भुव ज्यस्य शेषत्वसंपादनम् । तत्र तत्राऽऽप्यायनं
हि पूरणार्थम् । पूरितस्य शेषत्वं न संभवति । अत आप्यायननिषेध एवैतस्य विधेः पर्य-
वसानम् । स्त्विष्टकृद्भिधारणद्वयस्यैवान्तिमत्वात्तत्रैव धुराऽप्यायनमायः । आज्यस्याह्वा-
ज्यशेषमपि स्थापयति प्रयोजनसद्भावात् । धुराशेषादाकृत्यै प्रयुक्तेऽप्यश्वे स्वाहेति
श्लेषेण चतस्रो दीक्षाहुतीर्गृह्येरयापो देवीरिति श्रुत्वा पञ्चमीमित्युत्तरत्र शेषविनियोग-
बलादेव शेषकरणे सिद्ध इदं वचनं शेषमाश्वे शेषत्वसिद्धयर्थं धौनैराद्यैरन्तिमैर्वा त्रिभि-
र्मन्त्रैर्धुरायां गृहीत्वोऽनेनैव होमः कर्तव्य इत्यर्थविशेषं द्योतयितुम् । आन्त्या कदाचि-
त्स्त्विष्टकृद्भिधारणद्वय आप्यायनं कृतं चेत्तदाऽपि तेनैवैतौ होमौ सुहुयात् । उभय-
त्रापि सर्वप्रायश्चित्तहोमोऽनाज्ञातनपादि च ।

पत्नीसंयाजान्ता दीक्षणीया संदि-

ष्ठते भक्षयिस्वाऽऽप्येहा विरमन्ति ।

पत्नीसंयाजैरन्तः समाप्तिर्यस्याः सा पत्नीसंयाजान्ता । पत्नीसंयाजान्ता दीक्षणीया
भवतीत्येतावतैव कर्मसंस्थायां सिद्धायामपि संसिद्धत इति पुनः संस्थापोषकवचनं
पत्नीसंयाजान्तैरप्रतिपत्तिकर्मभिः संस्थायापि प्रतिपत्तिकर्मभिरपि संस्थापनीयेत्येतद्-

र्थम् । तेन समन्वयेन प्रतिपत्तिकर्माणि । वेदप्रतिपत्तिरपि समन्वैव । योक्त्रमोचनमतवि-
सर्गावपि समन्वयेन भवतः । अवभृथोत्तरमाविनीवृद्धयनोपादीष्टेषु सर्वाण्युत्तरानु क्रियन्त
इत्यनेन सैनहनमतोपायनयोः कर्तव्यतायां नोपितायां दीक्षणीयायामेतयोराधिकी
सिद्धिरवगता भवति । अन्यथा दीक्षणीयायां कृतयोर्योक्त्रसंनहनमतोपायनयोस्तद्व्य-
नीयायां विमोचनविसर्गयोः करणे सर्वाण्युत्तरानु क्रियन्त इति सूत्रत उदयनीयेष्टौ-
मतोपायनैविधानमतगतं स्यात् । प्रकरणादेव दीक्षणीयालाभे, पुनर्वचनमन्त्रैव प्रतिपत्ति-
कर्माण्यवश्यकानि न खण्डायां प्रायणीयायामपीत्येतदर्थम् । नन्वेवं तस्मादेता एत-
दन्ता इष्टयः संतिष्ठन्त इति श्रुतिविरोध इति चेन्न । अप्रतिपत्तिकर्मभिरेतदन्तैरेवेष्टयः-
संस्थिता भवन्तीत्येतादृशकरुणया विरोधाभावात् । भक्षयित्वाऽऽज्येदां विरमन्तीत्ये-
तावतैव सिद्धे पत्नीसंयामान्ता दीक्षणीया संतिष्ठत इतिवचनं पत्नीसंयामान्तावप्रतिपत्ति-
व्यवधिवाक्यस्याऽऽज्येदाभक्षणान्तरत्वमेवार्थ इति दर्शयितुम् । तेन यत्र यत्र पत्नी-
संयामान्तरत्वं श्रूयते पत्नीसंयामान्तोऽग्नीषोमीयः संतिष्ठते पत्नीसंयामान्तरमहः-
संतिष्ठत इत्यादौ तत्र तत्राऽऽज्येदाभक्षणान्तरत्वं सिद्धं भवति । भक्षयित्वाऽऽ-
ज्येदामित्यत्राऽऽज्यग्रहणं यत्र निरूपयदेदाग्रहणं तत्र प्रधानहविःसंमन्वीडाया एव
संपत्यव इतिप्रदर्शनार्थम् । यथाऽऽतिथ्यायामिदन्ताऽऽतिथ्येत्यत्र विरमन्ती-
त्यत्राप्रतिपत्तिकर्मस्य इति शेषः । एतावता पत्नीसंयामान्तरत्वमस्येवेति । पत्नी-
संयामान्ता दीक्षणीयेत्येतावत एव वाक्यस्य भक्षयित्वात्परम्य विरमन्तीत्यग्नेनार्थः-
प्रदर्शयते । भक्षयित्वात्परम्यन्तर्भावितो णिष् । तेनाऽऽज्येदाभक्षणस्योभयकर्तृकत्वेन-
बहुकर्तृकत्वाभावेऽपि प्रयोनकत्वमादाय विरमन्तीतिनद्वयवचनयोचितबहुकर्तृकक्रियासा-
मानाधिकरण्यं समानकर्तृकत्वं चोपपन्नं भवति । तथाचायमर्थो भवति—होतारमाग्नीं
चाऽऽज्येदाभक्षणं कारयित्वा विरमन्त्यप्रतिपत्तिकर्मस्योऽध्युज्ज्वलयमानाः । वाजु-
पहोत्रसत्त्वं आज्येदाभक्षणोत्तरं वैद्विप्रतिपत्तिमात्रमवशिष्टं तद्भवत्येव । आग्नीं प्रत्य त्वग्ने-
कर्मैव नास्ति । पूर्वत्र दीक्षणीयाकरणपक्षे योक्त्रविमोचनं कर्तव्यमेव । यजुःशास्त्रिणि
यजमाने वाजुपहोत्रस्य सत्त्वेऽपि मार्जनं न भवति नेदमादिषु मार्जनमर्णागुद्व्यनीयाया
इत्याश्रयणनोक्तस्य मार्जननिषेधस्य वैशेषिकशास्त्रत्वेनात्रापि प्रवृत्तेः ।

धारयत्याहवनीयम् ।

यः प्रधानस्य काष्ठः सोऽह्वानात् स देशः स कर्ता सोऽभिरिति परिभाषया ऋतु-
समाप्तिपर्यन्तं धारणं न पुनः पुनः प्रणयनम् । प्रधानदेवतामात्रपरिग्रहार्थया दीक्षणी-
यया परिगृहीतस्य देवतारूपाग्नेस्त्वागाद्योगादिति भावः । प्रधानदेवतामात्रपरिग्रहार्थत्वं
दीक्षणीयाया इत्यत्र साधकमग्ने कथ्यते । दीक्षणीयायां विशेषमाह नोपायनो द्वैवे—

अत्रो ह स्माऽऽह शांकीकिः कामं पूर्वाह्णे वाऽपराह्णे वा शालामध्यवस्त्रेऽपानस्वस्त्य-
 वयादीक्षणीया संतिष्ठापयिषेदिति । यजमानोऽपराह्णे दीक्षत इति विधिं संपादयितु-
 मध्यवृत्तमस्तमयात्प्रागेव दीक्षणीयौष्ठं संतिष्ठापयिषेत् । संतिष्ठापयितुं समापयितुमी-
 च्छेदित्यर्थः । अस्तमयात्प्रागेव दीक्षणीयां समापयितुमध्यवृत्तं प्रयोजयेत् । अप्य-
 र्युशोऽप्यपान्वात्समाप्तेरेति भावः । संतिष्ठापयिषेदिति पाठ क्रमुरेव । दीक्षितो
 न कांचनाऽऽहुतिं जुहोत्यन्यत्र क्रतुसंयुक्ताभ्य इत्यनेन अःप्रभृति प्रातर्होममा-
 र्भ्य सर्वेषां होमानां निषिद्धत्वाच्छोपे सायंप्रातर्होमयोरेकफलकत्वेन प्रयवदिनसं-
 यन्विषयायं होमस्यापि शोपार्थमस्तमयात्प्राग्दीक्षणीयासमाप्तिरावश्यकीति भावः । यदा
 कदापि होक्षणीयेष्टेरस्तमयात् प्रागसमाप्तिस्तदा मध्य एव सायमग्निहोममपकृष्य प्रातर-
 मिहोमं च समाप्तप्रकरणेण हुत्वा कृतान्तादिष्टिं समाप्य विरभ्य परेद्युः सर्व-
 प्रायश्चित्तं हुत्वाऽपराह्णे दीक्षत इति विधिबलात्परेद्युरेव वपनादि । प्राकृतीष्टेस्तु
 तदार्थां काश्याभावाच्छोप एव । अस्मिन्विषय एकापूर्वजनकत्वात्निर्वाहाय क्रतुसमान्त्वन-
 न्तरं शोपप्रायश्चित्तं कर्तव्यमेव । अथवा सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा तदैव दीक्षा संप्राप्य-
 श्विचहोमो दीक्षानन्तरं वा । यदि तु दीक्षणीयेष्टयात्प्राग्प्रागेव सूर्योऽस्तमेति तदा परे-
 द्युरेव दीक्षणीयेष्टयादि । प्रातरग्निहोमस्तु स्वकाले वपत्येव । कालसत्त्वे प्राकृतीष्टि-
 रपि नो वेच्छोपप्रायश्चित्तमेव तदैव वा दीक्षणीयेष्टयादि । अस्मिन्वस्ते प्रातर्होमप-
 केर्षः प्राकृतेष्टिप्रकारश्च पूर्ववत् । यदि त्वारठवाया दीक्षायाः प्रतिबन्धवशेनासमा-
 प्तिस्तदा सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा शिष्टं कर्म तदैव समापनीयम् । द्वादशसंपारवनुहोमा-
 त्प्रायश्चित्तं सूर्योऽस्तमेति तदा तु परेद्युरेव संपारवजुहोपादि नतु तदैवेति द्रष्टव्यम् ।

प्राचीनवत्सं विमितं विमिन्वन्ति ।

पुरस्तादुक्तम् । विमितमिति मूर्तार्थे क्तप्रत्ययः । मिन्वन्तीत्यशोपसर्गबलाद्-
 परिष्ठादाच्छादयन्तीत्यर्थः । तेन दीक्षणीयायाः प्रागेव विमानम् । अत्रोपरिष्ठादाच्छा-
 दनादि । एतेन दीक्षणीयोत्तरं प्राग्दशविमानं कथं भवति देशस्य व्यापृतत्वादिति
 शक्या परिहृता भवति । प्राचीनवत्सं करोति देवमनुष्यश्च दिशो व्यमजन्त प्राचीं देशा
 दक्षिणा वितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा इति श्रुतौ दिग्बिभागस्त्वर्थेनाह एव ।
 तथा च तृतीयोऽध्याये चतुर्थपादे वैमिनिः—दिग्बिभागश्च तद्भूतसंबन्धस्यार्थहेतुत्वादिति ।
 दिग्बिभागः प्रतीच्या दिशो मनुष्यकर्तृको विभागोऽपि निश्चितवदर्थवादायः । प्रायेण
 पूर्वाह्णे व्याप्रियमाणानां मनुष्याणामादित्यं पृष्ठतः कर्तुं प्रतीचींसंबन्धस्यार्थतः प्राप्तत्वेन
 तत्र विध्ययोगादिति सूत्रार्थः । निश्चिताधिकरणवदेव सर्वमथ । तथा च तेनैव गतार्थ-
 स्वेऽपि निश्चितं मनुष्याणामित्यत्र प्रत्यक्षविध्यश्रवणादर्थादत एव विधिः कल्पनीयः ।

तथा च तत्र निधीतस्तुतेरेवाऽऽज्ञस्येनाप्रतीतेरर्थवादेन निधीतविधिकल्पनं दूरापास्त-
मिति स्वन्म्रविधित्वात्समवादास्तु तत्रोपव्यानस्तावकत्वम् । प्रकृते तु पूर्वं मनुष्याः
प्रतीचीं व्यमजन्तेत्युक्त्वा पूर्वपुरुषाचरितस्येन प्रतीचो विभागस्य प्राशस्त्यावगतेस्तेन
प्रतीचोदिग्धभागः कार्य इति विधिः सुकल्प्य इतिविशेषशङ्कावारणार्थमिदमधिकर-
णम् । प्राचीनवृत्तं करोतीति विधौ श्रूयमाणो देवमनुष्या दिशो व्यमजन्त प्रार्थी देवा
दक्षिणा पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा इति षोडशवाहः सोऽस्याधिकरणस्य
विषयः । अत्र देवपदं पित्रुपलक्षकम् । रुद्राणां देवस्येऽपि गोमतीवर्द्धन्यायेन पृथग्ग्रह-
णम् । तथा च प्रार्थी देवा दक्षिणेत्वात् देवशब्दो रुद्रानिरेक्तपरो ब्राह्म इति ज्ञेयम् ।
प्राचीनः प्रागग्रो वंशो यस्य विमितप्रदेशस्यैतदेव दीक्षितविमितपित्वाख्यायते । एतदेव
प्राचीनत्वं पृष्ठवंशस्यैव । प्रागायन पृष्ठवंशं कुर्यादिति वाजसनेयिधुनेः । प्राचीनशब्दः
पुरोवाची नचोर्ध्ववाची देवमनुष्या दिशो व्यमजन्तेति लिङ्गात् । तस्मिन्पुरोवाचीम-
वशात् ज्ञातेत्याग्न्याधेयिकां शालायामुदीचीनत्वस्य प्रत्याह्वानः । स च पृष्ठवंश-
स्तावन्म्राह्यो यावता पृष्ठवंशेनाऽऽग्न्याधेयिको विहारः सप्तम्यायननः सप्तचरः संप-
त्स्येत । विमितस्य प्राचीनवंशमिति विशेषगाद्दंशोऽपि प्रागग्रो विमानोत्तरमेव दातव्य
इति गम्यते । तद्वारकत्वाद्यावदुपयुक्ताः सर्वे स्तम्भा अपि । पुरस्तादुज्जतं पुरोवागे
किंचिदुच्चम् । एतदप्यग्न्यायननिर्माणात्पूर्वमेव कर्तव्यम् । प्राचीनवंशं पुरस्तादुज्जतम्,
एतादृशविशेषणविशिष्टं विमितं प्रदेशमाच्छादयन्तीत्येतादृशार्थकरणान्दृशस्तम्भदान-
स्योजतत्वस्य च पूर्वकर्तव्यता, इष्टशुतरमाच्छादनपरिश्रयणद्वारकरणादि अग्रे विधा-
नात् । पुरोवाग औन्नत्यविधानात्पश्चादुदीचीनता । स्पष्टमेतदुक्तमावस्तस्त्वेन—प्राचीनवंशं
करोति पुरस्तादुज्जतं पश्चाज्जितमिति । नौधायनः—जुष्टे देववजने शाला कारिता
भवतीति । एतस्य प्रमाणविशेषानभिधानार्थलक्षणावायापविस्तारी । अर्थात्परिमाण-
मिति कात्यायनोक्तेः । नौधायनस्तु शुल्बसूत्रे प्राग्वंशः षोडशप्रकमागामो द्वादशम्यास-
तस्य मध्ये द्वादशिको विहार इत्याह । प्रयोगसूत्रे च प्राचीनवशा दिक्षवतीकाशा
दक्षिणतो वर्धवती तस्यै चतस्रो द्वारः कुर्वन्ति प्रार्थी दक्षिणां प्रतीचीमुदीचीं दक्षि-
णतो अतश्चपणानारं कुर्वन्ति पश्चात्पत्नीशालामिति । आयतनाग्नि पञ्चविधिविशिष्टम्ब-
तमप्रमाणानि समक्षेत्राणि, संपन्नानुसारेण । सम्पादसद्व्यपक्षे तथोरप्याहवनीयायतनव-
द्वेऽऽयतने आहवनीयात्पुरतः क्रमेण प्राक्संस्ये प्राग्वंश एव । औपासनाग्रेसायनं
तु प्राग्वंशसमीप एव संचारराहिते परिश्रिते प्रदेशे । शक्यप्रमाणं यजमानस्याध्वर्योर्वा ।
यजमानस्याध्वर्योर्वै हि चेष्टानां कर्ता भवतीति शुल्बसूत्रात् । प्रकमो द्विपदस्त्रिपदो
वा शुल्बसूत्रात् । पद्यते गम्यते इति व्युत्पत्त्यैरुपदेशेऽपि । पदस्थानेकविधत्वमुक्तं

शुक्लसूत्रे पदे युगेऽरत्नाविधति शम्भ्यायां च मानार्थेषु याथाकामौ शब्दार्थस्य विशयित्वादिति । विशयित्वात्, अनेकविधत्वादित्यर्थः । पदं पञ्चदशाङ्गुलमिति बौधायनः । दशाङ्गुलं लुद्रपदमित्यपि सः । दशाङ्गुलं पदमिति कात्यायनः । एतानि प्रमाणानि सार्वत्रिकाणि । प्राची सर्वत्र लोकत एव ग्राह्या । तत्र बौधायनः—कृत्तिकाः खस्विमां प्राचीं न जहन्ति(ति) तस्मां दर्शनेनानुमापयेदित्येकं, श्रीणादर्शनेनानुमापयेदित्येकं, विशास्वात्योरन्तरात्तेनानुमापयेदित्यपरमिति । एतानि लक्षणानि देशविशेषेषु व्यवतिष्ठन्ते । सर्वदेशसाधारणं लक्षणं कात्यायन आह—समे शङ्कुं निस्त्वाव शङ्कु-संमितया रज्ज्या मण्डलं परिलिख्य यत्र रेलयोः शङ्कुमच्छाया पतति सा प्राचीति । अग्रे स्रक्तिष्वतीरोकरणाविधानाद्विमितस्य चतुरश्रता गम्यते । पिच्येष्टौ दिक्षु स्रक्तय इति विधानाद्देवे कर्मणि चतुरश्रेषु विदिक्षेव स्रक्तयः । आपस्तम्बः स्पष्टमेवामुमर्षमाह—अथान्तरदिक्षु स्रक्तय इति ।

परिश्रयन्तः स्रक्तिष्वतीरोकान्कुर्वन्ति ।

प्रार्थनां विमितमुपरिष्ठादाच्छादितं परिश्रयन्तः परितः कटादिभिराच्छादयन्तः परिकर्मणः स्रक्तिषु कोणेषु अतीरोकान्कुर्वन्ति । आरोकशब्दोऽन्तरालवाची गवाक्षाणीति वाच्यः । आरोकेष्वारण्यगन्धारयन्तीत्यश्वमेधे श्रुतेः । दीर्घो लकारस्य रेफश्चच्छादयः । कोणेषु गवाक्षाणि कुर्वन्तीत्यर्थः । परिश्रयन्त इति शतृनिर्देशात्परिश्रयण-समकालमेवातीरोकरणम् ।

उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं प्रति पञ्चमम् ।

उत्तरपूर्वमवान्तरदेशमिमुलं पञ्चममित्यर्थः । अथमर्षः प्रतिशब्दाच्छ्रम्यते । उत्तर-पूर्वं प्रति पञ्चममित्येतावत्युच्यमान उत्तरपूर्वशब्देन गवाक्षस्यैव ग्रहणं स्यात् । तथाच तत्समीपेऽवान्तरदेश एव पञ्चमं गवाक्षं स्यात्तन्वा मूर्त्कित्ववान्तरदेशव्यतिरिक्तसमी-पवर्तिनि पूर्वभाग उत्तरभागे वा यथा स्यादित्येतदर्थमवान्तरदेशवचनम् । दिक्षुस्थाश्व-त्वारो भागा विदिक्षुस्थाश्वत्वारस्तत्र पूर्वभाग उत्तरभागे वा पञ्चमं गवाक्षमिति द्रष्टव्यम् । उत्तरपूर्वग्रहणमितरावान्तरदेशव्यावृत्त्यर्थम् ।

दिक्षु द्वाराणि ।

कुर्वन्तीति शेषः । श्रुतौ दिक्ष्वतीकाशाङ्करोतीत्यतीकाशशब्दो द्वारवाच्येव । तानि अरत्निमात्राणि । पृष्ठचासूत्रपाश्चात्योदकसूत्रसंपाताहक्षिणतः प्रादेशमिते देशे द्वार-स्तम्भः । एवमुत्तरतो द्वारस्तम्भः । एवं प्रत्यग्द्वारं संपन्नं भवति । पृष्ठचासूत्रपौरस्त्योद-कसूत्रसंपाताहक्षिणत उत्तरतश्च पूर्ववदेकैकं स्तम्भं दद्यात् । एवं प्राग्द्वारं संपन्नं भवति । उदकसूत्रदक्षिणप्रान्तसूत्रसंपाताहप्राच्यां प्रतीच्यां च पूर्ववदेकैकं स्तम्भं दद्यात् । एवं दक्षिणद्वारं संपन्नं भवति । उदकसूत्रोत्तरप्रान्तसूत्रसंपाताहप्राच्यां प्रतीच्यां च पूर्ववद्वार-

स्तम्भौ । एवमुत्तरद्वारं स्तम्भं भवति । अरस्तिप्रमाणं शुक्लमूत्रे—चतुर्विंशत्यङ्गुलयोऽ-
रस्तिस्तदर्थं प्रादेश इति कृषिरिति । सार्वत्रिकी चैषा कृषिरिति ज्ञेयम् ।

एकद्वाराः काम्याः कल्पाः ।

एकमेव द्वारं येषु कल्पेषु प्रकारेषु त एकद्वाराः कल्पाः काम्या भवन्तीति शेषः ।
न तु प्राकृतानामेव द्वाराणामर्षवादो यदष्टाकपालो भवति गायत्रियैवेनं ऋग्वर्षितेन
पुनातीत्यादिभूत् । यः कामयेतेतिविशेषविधानात् । तेन तेन निष्कान्तः सर्वं करोति
यद्वारान्तरेण कर्तव्यं तच्च दक्षिणया द्वारोपनिर्द्दयेत्यादौ यदि प्रतीच्यामेव द्वारं तदा
न प्रतीच्या द्वारा निष्कामतीति शास्त्रान्तरप्रोक्तः प्रतिषेधः । तथा पूर्वया द्वारा
प्राग्भवं प्रविश्येत्यादिनियमो न भवति । तथा गवादीनां मन्वनायं शकूनां च न
द्वार्यादिनियमः । होतुः समीक्षणेऽभिधानमार्थं, शालामुखीयात्प्राक्साकाशिनं सर्वदा
कर्तव्यमेव । द्वारान्तरेण निष्कम्यापि उत्तरपूर्वदेश एवोच्छिद्यस्वरकरणम् । नन्विदं
सूत्रं व्यर्थं प्राग्द्वारं स्वर्गकामस्येत्यादिनैव सिद्धेरिति चेत्सत्यम् । स्वर्गकामनोद्देशेण
प्राग्द्वारकरणेऽपीतरेषां नित्यत्वेनानिवृत्तिः स्यात्सा वा मूर्तिकतु एकस्य काम्यस्य सर्वेषां
नित्यत्वेऽपि निवृत्तिर्यथा स्यादित्येतादृशार्थज्ञापनार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् ।

कामानाह—

प्राग्द्वारं स्वर्गकामस्य दक्षिणाद्वारं पितृलोककामस्य
मत्स्यद्वारं मनुष्यलोककामस्योद्गरद्वारं प्रजाकामस्यो-
त्तरतःपुरस्ताद्यः काक्येसोभयोलोकयोर्ऋध्नुयामिति ।

उत्तरत इति तत्प्रत्ययसहितपाठेन यद्यपि द्वारद्वयं प्रतीयते तथाऽपि एकद्वाराः
काम्याः कल्पा इत्युपक्रमादुत्तरपूर्वया द्वारोपनिर्द्दयेति दर्शनाच्चैकमेव द्वारमवान्तर-
देश उत्तरपूर्वरूपे तत्प्रत्ययसहितः पाठोऽपपाठ एव । अन्यत्सपष्टम् ।

दिक्षु द्वाराणीति सर्वद्वारकल्पस्य काम्यत्वमप्याह—

सर्वतोद्वारं यः कामयेत सर्वासु दिक्षु ध्नुयामिति ।

सपष्टम् । मन्तरपूर्वया द्वारोपनिर्द्दयेति सिद्धवदनुधादात्तदपि नित्यामिति चेत् ।
कामधृतिविरोधात्प्रासिकेणाप्युपलक्षणसिद्धेश्च ।

प्रतिभाषाश्च कुर्वन्ति दिक्षु प्रघाणरूपाणि ।

प्रतिभाषाशब्दः सादृश्यवाची । प्राग्भंशरूपा या शाला तत्प्रतिभा तत्सदृशी तत्समन्त-
प्रदेशे सदोहविर्धानमण्डपार्थं स्थलमवशोष्य यावद्भीष्टप्रदेशं बाह्यतोऽन्या शाला तस्य
अपि प्रान्तेषु दिक्षु द्वाराणि कुर्वन्तीत्यर्थः । सादृश्यमत्र निदिदृच्छायत्नोच्चत्वाभ्याम् ।

अर्थात्परितःश्रवणम् । द्वारेषु विशेषमाह —प्रघाणरूपाणीति । बाह्यशाळाया द्वाराणि प्रघाणरूपाणि कुर्वन्तीत्यर्थः । दिङ्प्रतिवचनं विदिङ्ग्यावृत्त्यर्थम् । प्रहृष्यते पादाभ्यां गमन आगमने च स प्रघाणः । हननं तादृशम् । अत्र हननशब्देन हननयोभ्यता छद्मते । योगरूढं षदम् । अग्नौकदेशे प्रघाणः प्रघाणश्चेति निपातनात्साधुः । अलिन्दरूपद्वारावयववाच्यं शब्दः । प्राग्भंशस्य सदोहविधानयोश्च समानः सांकाशिनमित्यर्थं विधिर्बाह्यशाळायाः पूर्वापरद्वारयोर्न भवति । अविधानादावशकान्नाधिपुरुषादिद्वयनपाश्र्वनानुकूलत्वाच्च । बाह्यशाळाद्वाराणि सर्वाणि कषाटनन्त्यपि कार्याणि श्वादीनामप्रवेशाय । द्वारवर्जं सर्वतः परिश्रवणम् ।

उत्तरेण प्राग्भंशं परिश्रिते यजमानस्य केशश्मश्रुणि वापयते ।

उत्तरेणेत्येनचनन्तम् । प्राग्भंशाद्वाहिरुत्तरतः समीप एवेत्यर्थः । उत्तरेणिति वचनं प्रागादिदिङ्ग्यावृत्त्यर्थम् । दूरदेशव्यावृत्त्यर्थमेतयो वचनम् । प्राग्भंशवचनादग्न्यावतनस्य बाह्यशाळाया गार्हपत्याधोदीचीनवंशापाः शाळायाश्च व्यावृत्तिः । तेनात्रैकेव शाळ्य भवति ननु शाळाद्वयमिति । प्राग्भंशशब्दः शाळाविशेषमासी । तथाच कोशः—प्राग्भंशः प्राग्भंशैर्हादिति । यो हविर्भेदाद्भक्तिर्यद्भक्ष्यत्वापनार्थाद्देहात्प्राक्पुरतो मण्डपः स प्राग्भश इत्यर्थः । एतेनैव ज्ञायते यज्ञोपयुक्तहविरादिसंभारजातं प्राग्भंशस्य पश्चात्स्थापयितव्यमिति । अस्ति अयमर्थः स्पष्टः शास्त्रान्तरे—पश्चात्स्थस्मीशाळा तस्या एव समीपे संभाराशिक्षातीति । अत्र यजमानः प्राङ्मुख एव । उदङ्मुखत्वे विहारस्य पृष्ठतः कृतिः स्यात् । सा चात्यन्तमनुचितम् । एतदभिप्रेत्यैव प्राङ्मुखतामत्राऽऽह बौधायनः—अथ प्राङ्मुखस्य दक्षिणं गोदानमद्भिरुत्स्थाप उदङ्मुखं जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चस इतीति । उत्तरेण प्राग्भंशं परिश्रिते यजमानस्य श्मश्रुण्यमे वापयतेऽथोपपक्षावथ केशानित्येतावतैव सिद्धे पृथक्प्रामाण्यप्रतिज्ञानमन्वयापि यम केशश्मश्रुणि वापयत इति श्रूयते तत्राप्ययमेव क्रमेण नतु केशश्मश्रु वपत इतिवाकयानुसारेण क्रम इति । प्राग्भंशमित्यत्रैनपा द्वितीयेति द्वितीया षष्ठ्यर्थे । परिश्रिते कटादिभिर्षपनार्थं प्रवेशार्थं पूर्वतो द्वारं कुर्यात् । उत्तरेण प्राग्भंशमित्यत्रप्ये दीक्षापक्षे । अस्मिन्पक्ष एव प्राग्भंशस्य संभवात् । गृहे दीक्षापक्षे तु प्राग्भंशासंभवे दीक्षणीयार्थविहारादुत्तरत एतद्भवति । प्राग्भंशासंभवे तु तदुत्तरत एव । अथवा गृहे दीक्षापक्षेऽपि प्राग्भंश आवश्यकः । उत्तरेण प्राग्भंशमिति वचनात्तं प्राग्भंशं प्रपाद्येति वक्ष्यमाणसूत्राच्च । प्रायणीयाद्यर्थं प्राग्भंशो भिन्न एव । यजमानग्रहणं पत्नीव्युदासार्थम् । स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—एवं पत्नीकेशवर्जमिति । श्लेषेऽस्मिन्निरधि—

केशानां नास्ति नारीणां वपनं त्रतयज्ञयोः ।

गोवधादिषु सर्वेषु छेदयेदङ्गुलद्वयम् ॥ इति ।

ऋत्विग्व्युदासस्तु सुतराम् । ऋत्विनां प्राधान्याभावात् । जैमिनिरपि तृतीयाध्याये सप्तमे पादे फलसंयोगात्तु स्वाभियुक्तं प्रधानस्येत्येतेन सूत्रेणाऽऽह । सूत्रार्थस्तु स्वाभियुक्तं वपनपयोत्रनादिकं प्रधानस्य धर्मः । कुतः, फलसंयोगात्फलमाकत्वरूपभोक्तृत्वसंयोगात्, योग्यतानननद्वारा प्रधानफलोत्पत्त्यर्थत्वादिति चेति । इमश्रुणि च केशाश्च केशइमश्रुणि । केशशब्दस्याइन्तत्वात्, यच्छ्रुणस्तत्पुरुषाणां रूपमिति श्रुतेः इमश्रुणः पुरुषशोभाधायकत्वेनाभ्यर्हितत्वाद्वा पूर्वनिपातः । उत्तरत्र कर्म(कर्म)विधानात्कर्मविधायकं नैतत् । केशइमश्रुणहर्णं लोमोपलक्षणम् । न चैवुपपत्त्योः क्रमनियमायोगात् । वापयत इत्यत्र स्वार्थे णिच् । तेनाध्वर्युरेव वपेत्, नतु तेन वापयेदिति । कृते नापितकृत्य इति यजमानमश्रुमस्मिन्नर्थे लिङ्गम् । लोकविद्विष्टत्वाच्छिक्षाया अभावाच्च मन्त्रेण किञ्चिद्वपनं कृत्वा नापितेनावशिष्टं कृत्वा वपनं कारयेत् । एतेन रथकारवन्मन्त्रपाठकत्वेनाऽपि निरस्ता ।

इमश्रुण्यग्रे वापयतेऽयोपपक्षावथ केशान् ।

अत्र पुनर्वापयत इति वचनं देवं वपनमपि पक्षेऽत्र भवतीतिज्ञापनार्थम् । उक्तं चैतत्सपष्टमापस्तम्बेन—उत्तरेण नहिः प्राग्बंधं परिश्रिते यजमानः केशइमश्रुणि वापयत उपपक्षावथेऽथ इमश्रुण्यथ केशानपि वा इमश्रुण्युपपक्षावथ केशानिति । प्रयोजकत्वार्थक एवात्र णिच्, नतु स्वार्थ इत्येतादृशनियमज्ञापनार्थं वा । गोदानोद्भवं तु अध्वर्युकर्तृकमेव । युक्तं चैतदध्वर्युकर्तृकत्वं समञ्जककर्मत्वात्, णिजभावाच्च । नस्तनिकृन्तनमध्यध्वर्युकर्तृकमेव । णिजभावात्कृते नापितकृत्य इति पूर्वोक्तलिङ्गाच्च । वपनमन्त्राणां वपनकरणत्वादेव मध्ये मन्त्रपाठो न दोषायेत्येवमेव कल्प्यं शिष्टसमाचारानुरोधत् । लिङ्गमप्यत्रास्ति केशेषूपमानेषु जपतीति । मुखगताः केशाः इमश्रुणि । उपपक्षो बाहुमूलम् । नापितेऽयोपपक्षां मे निकृत्तनस्तां प्रब्रूतादिति बौधायनोक्तप्रैष उपपक्षशब्दस्यात्रैव रूढिदर्शनात् । कपोलभाग इति केचित् । शिरोगताः केशाः केशा एव संज्ञान्तरमाभावात् । अग्रग्रहणं नियमार्थम् । अत्र आदावेव इमश्रुणि वापयत इत्यर्थः । तेन मध्यइमश्रुवपनस्याऽऽसुरवपनस्य उद्यावृत्तिः । यद्यपि मध्यइमश्रुवपनत्वाद्देवस्यापि निवृत्तिः सिद्धा तथाऽपि अनन्तरोक्तज्ञापकनलात्तस्य न निवृत्तिः । अयोपपक्षावथ केशानित्युपपक्षावथशब्दो ब्राह्मणानुकरणार्थः । अथवाऽधोपपक्षावित्यथापक्षशब्द उभयाधिकारप्रदर्शनार्थः । तेन परन्वा अप्युपपक्षवापनं सिद्धं भवति । उक्तं च बौधायनेन—नापिनोऽयोपपक्षावित्यादिना प्रैषेण । अथ केशानित्यत्रायशब्द उभयाधिकारव्यावृत्त्यर्थः । तेन केशवापनं यजमानस्यैव न परन्वाः । एवं परन्वा केशवर्जमित्यापस्तम्बोऽपि ।

अथ वपनविधिमाह—

आथ उन्दन्तु जीवस इति दक्षिणं गोदानमुनभि ।

गवि पृथिव्यां दीयते स्वाधार्थं यत्तद्गोदानं श्रोत्रसमीपवर्तिप्रदेशः । तत्र दक्षिणं तदुनक्ति क्लृदयति आर्त्रीं करोतीति यावत् । उष्णोदकमिश्रणं कृताकृतम् । छसणया गोदानारूपप्रदेशस्थाः केशा गृह्यन्ते । यद्यपि केशोन्दनविधेरपेक्षा तथाऽपि केश-
मूलाणां गोदानप्रदेशसंबद्धत्वात्तदुन्दनं विना मूलोन्दनासंभवाद्गोदानोन्दनविधिरिति ब्रह्मव्यम् । गोदाहृतस्य पृथिवीवाचित्वं निघण्टौ गौर्मेति पृथिवीनामसु पाठात् ।

ओषधे भायस्वैनमित्पूर्ध्वाग्रामोषधिमन्तर्दधाति ।

ऊर्ध्वाग्रामोषधिपूर्ध्वाग्रं दर्भं गोदानारूपप्रदेशस्योपरि स्थापयति । ओषधिशब्दस्य दर्भे प्रवृत्तिर्या जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रिपुत्रं पुरेति महिरमिमन्त्रणमन्त्रे इष्टाऽस्ति । दर्भमन्तर्दधित्येवाऽऽपस्तम्बः । दर्भपुञ्जोऽं वौषधिशब्देन ग्राह्यम् । तथा च कर्मान्ते वौषधायनः 'सदर्भपुञ्जीलमुद्रवृद्धोति कतरञ्जु सखिवं दर्भपुञ्जोऽं पवतीति यदेवैतद्गोदान-
योनिर्दधाति' इति ।

स्वचित्ते मेनर हिंसीरिति सुरेणाभिनिदधाति ।

स्वचितिशब्दस्य पशुविनासमशङ्कपरत्वं नात्राभिमेतं प्रकृतेऽनुपयोगादित्यभिप्रे-
त्याऽऽह सुरेणेति । सुरेणेति तृतीया द्वितीयार्धे । तेन सुरमित्येवं प्रयोगो भवति ।
अभिभिधानं दर्भस्योपरि स्थापनम् ।

देवभूरेतानि वपप इति वपयति ॥ १ ॥

दक्षिणं गोदानमिति शेषः । दक्षिणगोदानस्थान्केशानिति तदर्धः । मन्त्राः क्रोश-
न्तीतिवह्यसणा । सदर्भाणां केशानां वपनमेतानीति लिङ्गात् । सामान्ये नपुंसकमिति
नपुंसकलिङ्गता । दक्षिणं गोदानमारम्य प्रदक्षिणं सर्वान्केशान्वपतीत्यर्थसिद्धम् ।
एतदभिप्रायेणैवोत्तरगोदानावपनम् । उन्दनाविसंस्कारा दक्षिणगोदानप्रदेश एव कार्यो
इति दर्शयितुं दक्षिणगोदानवपनं नत्पितरकेशवपननिवृत्तिरनेन क्रियते । अत एव
पूर्वत्र सामान्यतः केशवपनप्रतिज्ञानं कृतं इमभ्रूपप्रे वपयतेऽथोपपक्षावच केशानिति ।
भुतावपि मृतं मृता वा एषा स्वगमेभ्या परकेशमभ्रु मृतामेव स्वगममेभ्यामपहृत्य
यक्षियो मृत्वा मेघमुपैतीति । तूर्णानि वोत्तरं गोदानं पारिशेष्यात् । शिखायास्तु नैव
वपनम् । सनेषु तु वपनाह्वर्णं शिखाया इति धर्मसूत्रात् ।

सदोषवीतिना मान्यं सदा बद्धशिखेन च ।

विशिक्षो व्युपवीतश्च यरकरोति न तत्कृतम् ॥ इतिस्मृतेश्च ।

ध्रुवौ प्रकोष्ठे उपस्थं च वर्जयित्वा लोभां वपनम् ।

उपपक्षदमश्रुकेशान्वापयित्वा क्रमास्तदा ।

शिखाप्रकोष्ठभूपस्थान्जर्जयित्वा द्विजोत्तमः ॥ इति स्मृतौ निषेधात् ।

उपस्थग्रहणं गुदोपलक्षणम् । इदं वपनं जीवत्पितृकस्यापि भवति ।

गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरी मृते ।

आधाने सोमधाने च वपनं सप्तमु स्मृतम् ॥ इति निगमोक्तेः ।

विना तीर्थं विना यज्ञं मातापित्रोर्मूर्तिं विना ।

यो वापयति लोमानि स पुत्रः पितृघातकः ॥ इति प्रचेत्सोवधनाम् ।

तत्रापि पितरि कृतदीक्ष एव पुत्रस्याधिकारः । अन्यथा कृते परिवेत्तत्वादिदोषा-
पत्तेः । विस्तरस्तु मस्कृतस्मार्तसंस्काररत्नमालायामवगन्तव्यः । पौर्णमास्यां दीक्षायां
कृतवपनश्रेयसं न भवति अर्थेद्योषात् । तथा सोमाधाने चेति केचित् । केशदमश्रुवृ-
द्धयमावेऽपि वपनं रामकथवत्संस्कार इति तदानीं मन्त्रनपः, छिन्ने लून इति मारुता-
जवधनदित्यन्ये । अस्मिन्पक्षे दक्षिणोत्तरभागभेदेन वपनम् । अधचनादेवं ज्ञायत
एवमुत्तरं गोदानमित्यापस्तम्बोक्तं नाभिमतमिति । तथाच बौधायनः—एतथैवाऽऽवृत्तो-
च्चरं गोदानमद्भिरुचति यजुषा वा तूर्णी वेति ।

अभ्यन्तरं नखानि निकृन्तते हस्त्यान्वयेऽथ

पद्यानि सव्यस्थाम्ने कनिष्ठिकातोऽथ दक्षिणस्य ।

यथाऽङ्गुल्यमेवोऽभ्यन्तरं भवति तथा नखानि निकृन्तते छिनत्ति अध्वर्युरेव ।
शिक्षाया अमावाङ्गाहितत्वाच्च नापितः । निकृन्तत इत्यत्र नीत्युपसर्गो नितरां छेदनार्थः ।
अध्वर्योरपि वपनकर्तृत्वास्त्रानं तूर्णोमेव शूद्रघर्षम् । हस्त्यानि हस्तसंनधीनि अत्र आदौ
निकृन्तते छिनत्ति । अध्यानन्तरं पद्यानि पादसंनधीनि । पादाध्वार्यां चेति यत्प्रस्थयः ।
पथत्यतदर्थं इति पादशब्दस्य पदादेशः । हस्त्यान्वय इत्येतावतैवार्थादनन्तरं पथ-
निकृन्तने सिद्धेऽथ पद्यानीति वचनं कालाव्यवधानार्थम् । सव्यस्य वामस्य हस्तस्याग्ने
प्रथमं कनिष्ठिकात् आरभ्येति शेषः । अध्यानन्तरं दक्षिणस्य हस्तस्य । सव्यस्याग्ने
कनिष्ठिकात् इत्यनेनैव दक्षिणस्य हस्तस्यानन्तरं नखनिकृन्तने सिद्ध इदं वपनं दक्षि-
णस्य हस्तस्याप्यभ्यन्तरमेव कनिष्ठिकात् आरभ्यैव नखनिकृन्तनं नत्वेतद्व्यतिरिक्तलोकप्र-
सिद्धप्रकारेणेत्येवार्थम् । एवं सव्यस्य पादस्याग्नेऽनन्तरं दक्षिणस्य कनिष्ठिकात्
आरभ्यैव । पूर्वत्र हस्त्यान्वयेऽथ पद्यानीत्युपश्लेषमात् । सव्यस्याग्ने कनिष्ठिका-
तोऽथ दक्षिणस्येत्यत्र सव्यदक्षिणशब्दाभ्यां सव्यहस्तपादयोर्दक्षिणहस्तपादयोर्विधा-
कर्म ग्रहणम् । सव्यस्य दक्षिणस्येति सामान्यतो निर्देशाद्भस्त्रनखनिकृन्तनवपादनख-
निकृन्तनेऽप्यपमेव प्रकारः । अभ्यन्तरं नखानि निकृन्तते सव्यानि हस्त्यान्वये कनि-

द्विक्रानोऽथ दक्षिणान्धेवं पद्यानीत्येकान्धेनेव भिद्धौ भेदेन सूत्रकरणं सव्यस्याग्ने
 कनिष्ठिक्रानोऽथ दक्षिणस्येत्यस्य क्रमस्यानित्यतां ज्ञापयति । नखनिकृन्तनं पत्न्या
 अपि यजमानपदाश्रयणात् । आपस्तम्बेनैव पत्नीकेशवर्गमित्यनेन नखनिकृन्तनकर्तव्य-
 ताया बोधनात् , बोधायनेन स्पष्टतयाऽभिधानाच्च ।

स यदाऽक्लासो भवत्यथैनमेकविंशत्या दर्भपुञ्जीलै-
 श्चेवा विभक्तैस्त्रिः सप्तभिः सप्तभिः पावयति चित्प-
 तिस्त्वा पुनातिवत्थेतेर्मन्त्रैर्द्वैरुर्ध्वं नाभेरुन्माष्टि सक्तुद-
 ष्वाकृदमाहृर्षच्छिद्रेण पवित्रेणेति सर्वशानुपजति ।

स यदाऽवत्तासो भवत्यथेत्यन्तं सूत्रमज्ञनपावनयोः कालाव्यवधानार्थं ननु प्रयोग-
 क्रमज्ञानार्थं वृत्रस्य कनोनिकाऽसीत्यारम्य न पुनर्भिवेषयतीत्यन्तेन याजमानप्रकरण-
 स्थेन सूत्रेण विधास्यमानादज्ञनादनन्तरं तस्य ते पवित्रपत इत्यारम्य पवमानः सुव-
 र्धन इति चैतपनुवाकमित्यन्तेन सूत्रेण पाव्यमानस्य अपं विधास्यमानेनाऽऽपर्येण याज-
 मानप्रकरणस्थेन सूत्रेणैव तस्य ज्ञापयिष्यमाणत्वात् । सोऽभ्यक्तः । इहं च तच्छब्दो-
 पादानं पावनविषय एनमित्येतच्छब्दोपादानं चाभ्यजनाज्ञनपावनानां संयुक्तत्व-
 रूपापनार्थम् । तेन संयुक्तानि त्वेकापवर्गीणीति परिभाषयैन्नित्यं यजमानस्य कृत्वाऽ-
 नन्तरं पत्न्या ननु एकैकमेकैकस्येति । तेनास्मत्सूत्रादपीदमपि ज्ञातं भवति पत्न्या
 अप्येतन्नित्यमस्तीति । यदा यस्मिन्कालेऽके अक्षिणी येनैतादृशो भवति अथ तस्मि-
 न्कालेऽनन्तरमेवैनमकाशभेकविंशत्यैकविंशतिसंरूपाकैर्दर्भपुञ्जीलैश्चेना विभक्तैश्चेधावि-
 भागवद्भिः सप्तभिः सप्तभिः पावयतीत्यर्थः । विंशत्याधः सदैकत्व इति कोशादेक-
 विंशत्येत्यत्रैकवचनम् । ननु श्रेवा विभक्तैरित्येतावदेवास्तु किमर्थं सप्तभिरिति चेन्न ।
 श्रेवा विभक्तैरित्यनेन विभागमात्रे प्रापिते कृतविभागैः पृथग्भूतैरामिलितैः सर्वैरपि शिवारं
 पावनमित्येतादृशार्थनिवारणार्थत्वात्समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायज्ञापनार्थत्वाद्वा । दर्भ-
 पुञ्जीलं दर्भकाण्डं सप्त दर्भा इति केचित् । बह्वृचब्राह्मणे तु पिञ्जुलैरित्युक्तम् ।
 पिञ्जुलं विशालो दर्भ इति केचित् । पिञ्जुलपुञ्जीलशब्दौ पर्यायमित्यन्धे । स यदाऽ-
 क्लासो भवत्यथैनमित्यत्र पुंस्त्वमुद्देश्यतत्त्वादाविवक्षितं ज्ञेयं ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेतिवत् ।
 नच सौमि वसानो जायापती अग्नीनादधीयातामिति ध्रुतौ सहाधिकारश्रवणाद्ब्राह्मण
 इत्यत्र पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वं प्रकृते सहाधिकारबोधकश्रुतेरपावात्कर्षं पुंस्त्वस्याविवक्षि-
 तत्वमिति शक्यम् । पूतौ जायापती दीक्षिते इत्यत्रापि सहाधिकारश्रुतिश्रवणारपुंस्त्वा-
 विवक्षाया अनपवात् । चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्येतेर्मन्त्रैरित्यत्रैतैरिति वचनं चित्पतिस्त्वा

पुनातु वाचपतिस्त्वा पुनातु देवस्था सविता पुनात्स्वित्येतेषामन्वयेन सकृन्मध्येण द्विस्तु-
ष्णीमिति स्यादितरयोर्विकल्पार्थत्वं स्यात्तन्मा भूक्तितु सर्वेषां पावनकरणत्वं यथा
स्यादित्येतदर्थम् । एकैका क्रियां प्रति एकैकस्य मन्त्रस्य करणता सर्वं स्यादश्रुतस्या-
दिति न्यायसिद्धेति ज्ञापयितुं मन्त्रैरिति वचनम् । तेन सर्वैराद्यं पावनं तृष्णीमितरे इति
निरस्तं भवति । पूर्वं यन्त्रिः पावपतीत्युक्तं तस्यायं विशेषविधिद्विरूर्ध्वमित्यादिकः ।
नाभेरूर्ध्वं द्विरुन्मादि । उच्छ्रद्धादूर्ध्वमेव मादि । सकृदेकवारम् । अत एवाविच्छिद्यैव
पावनम् । अन्यथा सकृत्त्वं मन्येत । अवाक्, अवाधोऽद्यति गच्छति समासा भवती-
त्यवाक् । नाभेरित्यनुवर्तते । नाभिसारस्य पादपर्यन्तं माष्टीत्यर्थः । अवाकित्यपपाठः ।
वस्त्रान्ताहृतानां पावने वचनाभावेऽपि वस्त्रशिथिलीकरणस्यपि विमर्हितत्वाद्ब्रह्मान्ताहृ-
तानामेव पावनं कुर्वन्ति शिष्टाः । नमस्तथापत्तेर्विमानापत्तेश्चेदानीम् । अच्छिद्धेण पवित्रेण
वसोः सूर्यस्य रश्मिमिरिति सर्वत्र मन्त्रेष्वनुवर्तते । अच्छिद्धेण पवित्रेणोत्पन्नवसतीत्ये-
तावतैवेतरयोर्मन्त्रयोरेषादनुवर्तसिद्धौ सर्वत्रेति वचनं चित्पतिर्मा पुनातु वाचपतिर्मा
पुनातु देवो मा सविता पुनात्स्विति त्रिषु यजमानमध्येष्वनुवर्तलामार्थम् । आध्वर्यव-
न्मन्त्रान्त्यमध्ये तु श्रुतौ पठित एवास्ति । अतो नात्रानुवर्तः । एतद्दर्मपुत्रीछिनिरसने
विशेषमाह द्वैधे बौधायनः—अथैनान्यद्भिः प्रोक्ष्योदञ्च्यवविक्षदेदिति । अथैनान्यद्भि-
रभ्युक्ष्योदञ्च्युत्खिदेदिति शास्त्रीकिमतम् । उत्तानेन हस्तेन कर्तव्यं सेवने प्रोक्षणम् ।
मुष्टीकृतेन हस्तेन कर्तव्यं सेवनमभ्युक्षणमित्यनयोर्भेदः । खेरनं निरसनम् । अवेत्युप-
सर्गादधः कर्तव्यम् । उदित्युपसर्गादूर्ध्वमिति निरसने भेदो द्रष्टव्यः ।

तं प्राग्बन्धं प्रपाद्यात्र दीक्षणीवापेके समापनमित् ।

बहिर्गतस्य यजमानस्य प्राग्बन्धप्रवेशं विना दीक्षणीवाया असिद्धैरर्थतः भिद् इदं
वचनमध्वर्योः प्रयोजककर्तृत्वार्थम् । तेनोपवेशनान्तं यजमानस्य हस्तं धृत्वा तेन कार-
णायम् । समन्त्रका क्रिया तु यजमानस्यैव । इदं च प्रयोजककर्तृत्वं बौधायनेनाप्युक्तं
सविशेषम्—अथैनं सव्ये पाणावभिपात्य शास्त्राजानयत्या वो देवास ईमहे सत्यध-
र्माणो अचरे यद्वा देवास आगुरे यद्दियासो हवामह इतीति । द्वैधे—अथैनं सव्ये
पाणावभिपात्येति दक्षिण इति पूर्वः कल्पो बौधायनस्योत्तरतः शास्त्रीकैरिति । अथैनं
सव्ये पाणावभिपात्येत्यर्थं विशेषोऽत्र तं प्राग्बन्धं प्रपाद्य दीक्षणीवापेके समापनत्वप्रे-
त्यन्वयः । अत्रास्मिन्काले पूर्वत्र दीक्षणीया योक्ता साऽथ कर्तव्या न पूर्वत्रेत्यर्थः ।
अत्रैतिवचनाभावे प्राग्बन्धप्रपादनोत्तरं वैकल्पिकी द्वितीया दीक्षणीयेत्यर्थः स्यात्तस्य
निरुत्त्वर्थमत्रैतिवचनपादव्ययकम् । अत्रैतिशब्दप्रयोगाभावाद्दृष्टं हविरिदमेवा मयीत्य-

स्थावराज्येन स्थाःस्थाः स्तुषेण वा । उपोत्तमेऽन्तिमपूर्ववर्तिनि स्तुषे गृहीते सति एक-
स्तुषग्रहणपर्याप्तमवकाशमवशो व्याभिपूर्वावशिष्टस्तुषपरिमितमाव्यं गृह्णीयादित्यर्थः । इष्टि-
शेषद्रव्यस्वास्तमिदाधानपरिक्रमणे न स्त इति केचित् । एतस्या एवौद्ग्रहणसंज्ञा ।
तथाच श्रुतिः—प्रजापतिर्यज्ञमद्युजत सोऽस्मात्सृष्टः पराकैस्त प्र यजुरब्धीनात्म साव
तसृग्दयच्छद्यदृग्दयच्छत्तदौद्ग्रहणस्यौद्ग्रहणत्वमिति । अस्या अयमर्थः—पञ्चाथमानं
यज्ञपुरुषं ग्रहीतुं प्रजापतिना प्रेरितानां त्रिविधमन्त्राभिमानिपुरुषाणां मध्ये यजुरभिमानिनं
पुरुषं सामाभिमानिनं पुरुषं च स यज्ञः प्रकर्षणाब्धीनादावृणोत् । ऋगभिमानि पुरुषस्तं
यज्ञमुदगृह्णात् । यद्यस्माद्दृग्दयच्छत्तस्मादेतदौद्ग्रहणसंज्ञकं भवति एतदेवौद्ग्रहणस्यौ-
द्ग्रहणत्वमिति ।

कृष्णाजिनस्य दक्षिणं पूर्वपादमन्तर्मांसं परिधीव्यति ।

कृष्णो मृगस्तस्याजिनं चर्म कृष्णाजिनम् । कृष्णग्रहणं व्याघ्रादिनिवृत्त्यर्थं तेन
व्याघ्राजिने परिधीवर्णं न भवति । व्याघ्राजिनस्य प्राप्तिरभिचारकर्मणोत्यत्र ज्ञापकमये
वक्ष्यते । सूत्रान्तरे दृष्टं चास्ति । दक्षिणं पूर्वपादमित्यनेनात्र साङ्गमजिनं गम्यते ।
अन्तर्मांसमन्तर्द्विशसनम् । परिधीव्यति सूच्या दर्भणेन वा सूत्रेण ।

द्वे वा विषूची मांससंसंहिते करोति ।

द्वे कृष्णाजिने विषूची विषयस्ताशिरःपुच्छे मांससंहते मांसप्रदेशे संहते परस्परं
सूच्या दर्भणेन वा सूत्रेण परिषूते करोत्यविशोभायेत्यर्थः ।

इन्द्रशाकर गायत्रीं प्रपद्ये तां ते युनज्मीन्द्रशाकर
त्रिष्टुभं प्रपद्ये तां ते युनज्मीन्द्रशाकर जगतीं
प्रपद्ये तां ते युनज्मीन्द्रशाकरानुष्टुभं प्रपद्ये तां ते युन-
ज्मीन्द्रशाकर पङ्क्तिं प्रपद्ये तां ते युनज्मीत्यन्तर्वेदि
कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्मृणाति ।

अन्तर्वेदि कृष्णाजिनमास्तृणातीत्यत्र पुनः कृष्णाजिनग्रहणाद्यन्त्राभिचारादौ वैया-
घ्रादिभिर्दीक्षा यदा वा कृष्णाजिनप्रतिनिधिस्तस्य नान्तर्वेदिस्तरणं किन्तु यजमानायतन
एवेति द्रष्टव्यम् । अन्तर्वेदि वेदेर्मध्ये, उत्तरलोमोपरिष्टालोम । अनेन लोमस्तत्तस्याऽऽ-
वश्यकत्वं गम्यते । पक्षेते मन्त्रा विभागमन्त्रवद्विकल्पार्था इत्येके । इन्द्रशाकरशब्दा-
भिधेयस्य कृष्णाजिनस्य गायत्र्यादिच्छन्दोविशेषयोगसंकीर्तनाशानार्थत्वास्तमुच्य इत्य-
परे । कृत्स्नपाठादिदमेव युक्तम् ।

तदारूढे यजमाने पत्न्याः शिरसि जालं प्रतिमुञ्चति ।

तस्मिन्नारूढे सदारूढे तस्मिन्कृष्णामिन् आरूढे कृतारोहणे यजमाने सतीत्यर्थः । प्रति-
मुञ्चति प्रक्षिपति । आऽहं दीक्षामिति उपस्यऽऽरोहणाङ्गतायाः वक्ष्यमाणस्येनेतज्जपानन्त-
रमेव जालप्रतिमोचनादि । यजमानग्रहणं पत्नीव्यावृत्त्यर्थम् । अनेन कृष्णामिनेन यज-
मानस्यैव न पत्न्या इति सिद्धं भवति । आरोहणमपि तस्यैव । पत्नीग्रहणं यजमान-
व्यावृत्त्यर्थम् । तेन जालप्रतिमोचनं पत्नीशिरस्यैव न यजमानशिरसीति सिध्यति ।
जालं पट्टसूत्रैर्विरलैर्निर्मितम् । भाषया जाली, इत्युच्यते । जीवतो मेषस्योर्णाभिरिति
सूत्रान्तरे । अभावे दर्भमयमित्यपि शास्त्रान्तरे । तच्च वैदलेर्वलये पदम् । यथाऽऽह
बौधायनः—विरलं कुम्भं भवति जालं कुरीरमिति ।

सामहृतेन क्षौमेण वाससोर्ध्ववास्येन दीक्षयति ।

तं पत्नीम् ।

ईषद्वीतं नक्षं श्वेतं सदरां यज भारितम् ।

अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनम् ॥

इति लक्षणलक्षितेनाहतेन । बौधायनेन प्रस्तावितान्वह्रिष्टानि सदशान्यनुपयुक्ता-
न्यहतानि वासांसीति चर्मसूत्रे श्वेतस्वस्याहतलक्षणेऽनुपादानाकाऽऽवश्यकता । तेन
रक्तपीतादिकमपि वक्ष्यमहत् भवति । नीलस्य स्मृतौ सर्वथा निषेधानैव तस्य कुत्रापि
ग्रहणम् । क्रिष्टानि पुराणानि तद्विज्ञानि अक्रिष्टानि नूतनानीत्यर्थः । क्षौमेण क्षुधाऽ-
तसी तत्तत्रा निर्मितेन वाससा । अर्थात्प्रावरणपर्याप्तेन । अनेन कार्पासादि व्याधत्तेति ।
सर्वथैतद्व्यामे तदपि । ऊर्ध्ववास्यं प्राचीनाभिर्देशाभिर्वसनीधमूर्ध्वाभिर्देशाभिर्वसनीय-
मिति यावत् । तथाचाऽऽपस्तम्बा—प्राचीनमात्रा वाससा पत्नीं दीक्षयत्यूर्ध्ववास्यं
ब्रुवत इति । अत्र मात्राशब्दो दशरूपपावकवाची । प्राचीनमात्रा प्राचीनमात्रेणेत्यर्थः ।
अवबोर्ध्ववास्यमुत्तरीयम् । एतच्च पत्न्यावनन एव कृतत्वात् । दीक्षापदार्थविषये केचि-
द्यावदुक्तं पत्न्या दीक्षितव्यजनानीत्यापस्तम्बसूत्रानुरोधेन तामहतेन क्षौमेण वाससोर्ध्व-
वास्येन दीक्षयतीति सूत्रादेतस्मादन्येषां दीक्षासंबन्धिपदार्थानां पत्न्या निवृत्ति कल्प-
यन्ति तदन्याथम् । तस्यैव एव संकर आ मुत्याया इति याजमानसूत्रे तच्छब्देन
दीक्षासंबन्धिपदार्थानां पत्न्यामपि प्रवृत्तेर्जापयिष्यमाणत्वात्, न्यायविरोधात्, बौधाय-
नेन स्पष्टोक्तेश्च । जालमुपयतःपार्श्वं पत्न्याः शिरस्यामुच्येति मानससूत्रे ।

शरमुज्जानां मेखला त्रिवृद्धेर्णां कार्या ।

शरा मुजा एवेति शरमुजाः । वा मुखैर्मेखला कृता सा शरैरेव कृता भवति ।
शरमुज्जानामित्यत्र शरग्रहणं शरभाषना मुञ्चेषु कर्तव्येति । अथवा शरा इव मुजाः
शरमुजा इति समासः । ऊर्ध्वे मुजा इतिश्रुत्यन्तरानुरोधेन शरमयी मेखला भवतीति

श्रुतापूर्जमेवावहन्व इत्यूर्वद्विफलमलाच्छरशब्देन मुञ्जा एव ग्राह्या इति भावः । शराश्च मुञ्जाश्चैतेषां समाहारः शरमुञ्जाः । दक्षिण्यभादित्वाच्छान्दसत्वाद्देवपद्माभावात् इति केचित् । शरमुञ्जयोर्विकल्पः । मौञ्ज्या मेखलाया अभ्यन्तर् दशनाच्छराभाव एवा भवतीत्यर्थः । समुच्चयो वा । अत्रापि शरमयत्वस्यानावादित्यन्ये । विकल्पपक्षे शरमयी मेखला भवतीति विकारार्थे मयद् । समुच्चयपक्षे प्राञ्चुर्यायै मयद् । एतत्पक्ष-
द्वयमप्यद्युक्तं शरमयं बहिः शृणात्येवैनमिति शरमयत्वस्य शत्रुविशरणफलकत्वेनाऽऽ-
भिचारिककर्मण्येव प्रवृत्त्या तद्व्यतिरिक्तकर्मणि शत्रुविशरणफलकस्य शरमयत्वस्य प्रवृत्तेरनुचितत्वात् । तस्मान्छरशब्देन मुञ्जा एव ग्राह्या नतु शराख्यतृणानीति ज्ञेयम् । श्रिवृच्च वेणी च श्रिवृद्धेणी श्रिवृत्त्रिगुणा वेणी वेण्याकारा । एतादृशी मौञ्जी मेखला कार्येत्यर्थः । श्रिवृत्, वेणी यस्याः सेति बहुव्रीहिर्वा । इयं विस्तीर्णा च कार्या । पृथ्वी भवतीति श्रुतेः । अथवा श्रिवृद्धेणीका, आर्या, इति पवच्छेदः । श्रिवृद्धेणीकेति स्वार्थे कप्रत्ययः । आर्यशब्दः श्रेष्ठ्यवाची । श्रेष्ठ्यमत्र विस्तीर्णत्वरूपम् । तथाच पृथ्वी भवतीति सूत्रादेव श्रुत्यर्थः सिद्धो भवति । आर्येत्यनन्तरं भवतीति शेषः । एवं च रज्जुसदृशी मेखलेति अवगतं भवति । योक्तत्रं तु जटासदृशम् ।

ऊर्गसीति तथा यजमानं नाभिदेशे त्रिः प्रदक्षिणं
परिभ्रमयति द्विरित्येके पूषा ते अन्विष प्रथनात्वि-
त्युत्तरतो नाभेर्निष्ट्वर्थं अन्विष कृत्वा स ते मा स्वा-
दिति दक्षिणतो नाभेः परिकर्षति यं द्विध्यात्तं ध्यायेत् ।

नूर्गसीति श्रिवृद्धेण्या शरमुञ्जानां मेखलाया यजमानं नाभिदेशे त्रिः प्रदक्षिणं
परिभ्रमयतीत्येतावन्तैव सिद्धे शरमुञ्जानां मेखला श्रिवृद्धेणी कार्येति भिन्नं सूत्रं कृत्वो-
त्तरत्र तच्छब्देन परामर्शो व्यर्थ इति चेन्न । तच्छब्दस्य मेखलायाः पूर्वमेवोपकल्पनं कर्त-
व्यमित्येतादृशार्थापनार्थत्वेन वैशद्यार्थाभावात् । तथा, उपकल्पितया । यजमानग्रहणं
पत्नीग्यावृत्त्यर्थम् । नाभिदेशे नाभिमध्ये । नामानिर्द्युत्त्यमाने सप्तम्याः सामीप्यार्थ-
कत्वशङ्का स्यात्सा मा भूर्तिकतु तस्या आधिकरणार्थकत्वमादाय नाभिमध्य एव यथा
स्वादित्येतदर्थं देशपदप्रयोगो वाससाऽन्तरितत्वेऽपि नाभिमनुल्लसीकृत्य यो देशस्तास्मि-
न्यरिग्वयणमित्यपि बोधयति । एतेनोर्ध्वं दे पुरुषस्य नाम्ने मेध्यमवाचीनममेध्यं
यन्मध्यतः संनह्यति मेध्यं वैवास्यामेध्यं च ज्यावर्तयतीति श्रुतिव्याख्याता भवति ।
नाम्ने नाम्याः । पुरुषस्येति रूपपक्षक्षणम् । तेन योक्त्रेणापि नाम्ना मध्य एव
संनहनम् । परिभाषया सकृन्मन्त्रेण द्विस्तृष्णीम् । अत्र प्रदक्षिणशब्दः प्रादक्षिण्य-
वाची न भवति तस्य प्रदक्षिणं यज्ञे कर्माणि करोतीति परिभाषयैव सिद्धेः किंत्वा-
नुकल्पवाची ।

चन्द्रसेने महीपाले राज्ञि राज्यं प्रशासति ।
 वनौ प्रदक्षिणो वायुः प्रजा आसन्प्रदक्षिणाः ॥
 आसन्सदाऽपि सामन्ता यस्य सर्वे प्रदक्षिणाः ।

इत्यत्र प्रदक्षिणशब्दस्याऽऽनुकूल्यार्थकत्वदर्शनात् । तेन दृष्टं शिथिलं वा यजमानानुकूल्येन परिव्ययणमिति सिद्धं भवति । प्रा मा हिःसीरित्यन्तः प्रथमो मन्त्रः । निष्टक्यं शिखाबन्धनवत् । दक्षिणतो नामेः परिकर्षति उत्तरप्रदेशादानीय नामेर्दक्षिणतो ग्रन्थि निदधति यथा नान्यदेशं गच्छतीत्यर्थः । मेखलया परिव्ययणे क्रियमाणे यजमानो यं पुरुषं द्वेष्यासं ध्यायेत् । यजमानद्वेष्यं ध्यायेदिति स्पष्टोऽर्थः । ध्यानेन द्वेष्यस्थानिष्ठं भवति । परिकर्षणसमये वा द्वेष्यस्य ध्यानम् । द्वेष्यः शत्रुः पाप्मा च । ग्रन्थिकरणपरिकर्षणे दर्शपूर्णमासवदित्येतावतैव सिद्धं उपमोः क्रिययोः पुनर्विधानं स्वर्थं सज्ज्ञापयति शास्त्रान्तरेऽत्रापि मन्त्रयोस्तयोः क्रिययोश्च पाठ एवास्तीति । फलं तु ज्ञानावश्यकतासिद्धिः । ज्ञानामाये यजुर्भेषप्रायश्चित्तं भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ ।

सं त्वा नह्यामीति पत्नी संनह्यति यथा दर्शपूर्णमासयोः ।

आशासनेति मन्त्रं वाविस्था सं त्वा नह्यामीति तस्य स्थाने मन्त्रोऽयं विधीयते । बानमस्मे इत्यन्तो मन्त्रः । पत्नीग्रहणं यजमानव्यावृत्त्यर्थम् । अन्धर्व्युक्तुं क्रमेण संनहनम् । त्वेति छिन्नात् । संनह्यति बध्नाति । यथा दर्शपूर्णमासयोरित्यनेन संनहनकरणत्वेन योक्त्रस्योर्ध्वजुरासीना तिष्ठन्ती वेत्यस्य पूषा त इति ग्रन्थिकरणस्य स ते मा स्यादिति परिकर्षणस्य च प्राप्तिः । सोमार्थं योक्त्रमानभृथाद्धार्यम् । तस्य प्रसक्तोऽग्रे वक्ष्यते ।

इन्द्रस्य योनिरसीति त्रिवर्णि पञ्चवलि वा कृष्ण-
 विषाणां यजमानाय प्रयच्छत्यावध्नाति वा ।

तिस्रो वलयो यस्याः सा त्रिवर्णिः । पञ्च वलयो यस्याः सा पञ्चवलिः । वलयः कृष्णवृषाणागता उच्चप्रदेशाः । कृष्णविषाणा कृष्णमृगशृङ्गम् । सकलैवैषा स्वादित्यौ-पमन्यव इति द्वैधसूत्रात्कृष्णैव मृदया । तदभावे छिन्ना । पञ्चवलितोऽधिकवळिकाया लामे पञ्चवलितोऽधिकं वलिं छित्त्वैव ग्राह्या । तस्या एव ग्राह्यत्वात्तेः । तत्राप्यग्रभाग एव ग्राह्यः । तस्यैव कण्डूत्वनयनसाधनत्वात् । यजमानग्रहणं पत्नीव्यावृत्त्यर्थम् । प्रयच्छति बध्नाति वा । दानपक्षे हस्ते दानम् । आङ्ग्रहणं बन्धने विशेषं द्योतयति । सं चाऽऽह कात्यायनः—वसनस्य दशायां बध्नीतेति । बौधायनः—वसनस्यान्ति-मार्या दशायां बध्ना तथाऽन्तर्बधि लोष्टमुद्धन्तीति । कृष्णविषाणाया विशेषमाहाऽऽ-पस्तम्भः—त्रिवलिः पञ्चवलिर्वा दक्षिणावृद्भवति सन्यावृदित्येक इति । मरह्नाग्नोऽपि-

अथास्मै त्रिवर्णिं पञ्चवर्णिं वा कृष्णविषाणां प्रदक्षिणावर्ता प्रयच्छतीति । शाण्ड्या
रज्ज्वा परितृण्येति बौधायनः । वा वा हिंसीरिस्मन्तो मन्त्रः । कृष्यै त्वा सुप्तस्याया
इति वाजमानसूत्रे दीक्षामन्त्रसंस्पर्शपठितोत्तरमन्त्रादिदर्शनवशात् । इदं च कृष्णविषाणा-
प्रदानं यजमानस्य शिरसो वेष्टनोत्तरमेव । वाजमानसूत्रे प्रक्तया कृष्णविषाणयेत्युक्त्या
कृष्णविषाणाप्रदानकृष्णविषाणाकरणकलोष्टोद्धननादिरूपकर्मणोः कार्यकारणभावापन्न-
थोरव्यवधानस्य सूत्रकृता दर्शयिष्यमाणत्वात् । पत्न्यै कण्डूयनाथं शङ्कुर्वेयः ।
बौधायनेनोक्तत्वात् । तत्र शङ्कुस्वरूपं कात्यायन आह—पृथुमुखो यज्ञियवृक्ष-
शङ्कुरिति ।

पत्न्याः शिरसि जालं यथा सुष्टु कल्पयति ॥ १ ॥

पत्न्याः शिरसि यज्जालं प्रतिमुक्तं तदत्र यथा सुष्टु यथा दृढं भवति तथा कल्प-
यति । यथा पत्न्याः शिरसो न पतति तथा गुरुफयति दाढ्येन तस्याः शिरसि विद-
हेन सह योनयतीत्यर्थः । एतेन पूर्वत्र प्रतिमोचनमात्रं कर्तव्यमिति सिद्धं भवति ।

औदुम्बरो दीक्षितदण्डो यो वा कश्चन वृक्षः फलप्रहिस्तस्य ।

औदुम्बर उदुम्बरवृक्षसो दीक्षितस्य दण्डः । यो वा कश्चन वृक्षः फलप्रहिः ।
यज्ञिय इत्यापस्तम्बोक्तेर्यज्ञियवृक्षलाभे स एव मुख्यः । तदलाभे यज्ञियव्यतिरिक्तोऽपि ।
आचार्येण सामान्यतो यो वा कश्चनेत्युक्तेः । फले गृह्णाति न चन्व्यो बालो वा ।
अथवा य उदुम्बरादिवत्फलमेव गृह्णाति न पुष्पमपीत्यर्थः । तस्य फलप्रहेर्वृक्षस्य ।

तत्प्रमाणमाह—

मुष्टिमात्रो मुखेन संमितश्चतुर्बुक्दन्नो वा ।

दीक्षितदण्ड इत्यनुषज्यते । मुष्टिमात्रो मुष्टिप्रमाणः । प्रमाणे द्वयसद्वद्वन्मात्रं
इत्यनेन मात्रचूपत्वयः । अनेन दीक्षितदण्डस्य परिणाह उच्यते । मुखेन संमित
ऊर्ध्वोष्ठपर्यन्तं मुखं तेन संमितस्तत्प्रमाणः । मुखदन्न इति परित्यज्य मुखेन संमित
इत्येतादृशं वचनं श्रुत्यनुकरणात् । चतुर्बुक् हनुस्तत्प्रमाणश्चतुर्बुक्दन्नः । प्रमाणे द्वयसद्व-
द्वन्निति दन्नरूपत्वयः । एकपदार्थविषयकतिर्यगूर्ध्वप्रमाणयोर्गुणपदुपस्थितौ तिर्यक्प्रमाणे
मात्रं, ऊर्ध्वप्रमाणे दन्नजित्वाचार्यस्य प्रायशः शैली ।

ऊर्ध्वसुरसि बानस्पत्यः सुष्टुत्रो युन्नं यजमा-

नाय धेहीति तं यजमानाय प्रदाय संभारय-

जूश्वि वाचयति जुहोति वैतैर्धन्नेः ।

तं दण्डम् । तच्छब्दः पूर्वमेवोपकल्पनं दण्डस्य सूचयति । यजमानग्रहणं परनी-
व्यावृत्त्यर्थम् । न च मन्त्रगतं यजमानपदं पत्नीव्यावृत्तकं भवितुमर्हति । तत्र समन्त्र-
कत्वपक्षेऽपि यजमानार्थं धेहीत्युहेन यजमानपदलोपेन वा पत्न्या अपि दण्डदानप्रवृत्ति-

संभवात् । अतस्तथावर्तनाय यजमानग्रहणमावश्यकमेव । न च यानमानसूत्रे पठितस्य
दण्डप्रतिग्रहस्य यजमानकर्तृकत्वावगतौ दण्डप्रदानस्यापि यजमानसंप्रदानकत्वावगतेः
किमर्थं यजमानग्रहणमिति वाच्यम् । तत्र विहितानां दीक्षासंस्काराणां यजमानसंभ-
न्धिनां ज्ञानादीनां ज्ञापककालेन परन्यां प्राप्तियथा तथा दण्डप्रतिग्रहस्यापि ज्ञापककाल-
संप्राप्तौ तद्विवृत्त्यर्थं यजमानग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वात्, ज्ञापकस्य समस्तीयानेक्षात्वात् ।
अस्ति च दण्डप्रतिग्रहस्य संस्कारस्वेन समातीयत्वम् । न च दण्डस्यैकत्वध्वजणादेव
यजमानस्यैव दण्डप्रतिग्रहणं भविष्यति दानं चापि यजमानायैव न तु परन्या इति
वाच्यम् । एकवचनस्य जात्यभिप्रायपरत्वकल्पनेन दण्डद्वयस्य प्राप्तेः परन्या अपि
दण्डप्रदानसंभावनायां यजमानग्रहणस्य तद्विवृत्त्यर्थमत्यन्तावश्यकत्वात् । प्रदावेति
ह्यपु, दण्डप्रदानसंप्रारथ्यजुर्वाचनव्यवधानार्थः । न च दण्डप्रदानसंप्रारथ्यजुर्वाचनयो-
र्मध्ये यजमानकर्तृकप्रतिग्रहेण व्यवधानात्कथमेतदिति वाच्यम् । दण्डप्रदानप्रतिग्रहयोः
समकालत्वेन व्यवधानस्यैवासंभवात् । समकालत्वोपपादनं तु सूत्रस्था देवो वनस्पति-
रूध्रौ मा वाङ्मो ह्य इति दण्डं प्रतिगृह्णातीति याजमानसूत्रे करिष्यामः । एवं च
दण्डप्रदानसंप्रारथ्यजुर्वाचनयोरव्यवहितानन्तर्यं सूत्रपादं भवति । तेन संप्रारथ्यजुर्होमोत्तर-
मेव केशिमीदीक्षादि वाग्यमन्तं भवति । संप्रारथ्यजुषि पूर्वमेव प्रदर्शितानि तानि
वाचयति । उत्तरप्रानुवृत्त्यर्थं च । तेन संप्रारथ्यजुर्वाचनस्य परन्या निवृत्तिः सिध्यति ।
दानवाचनान्वारम्भवरवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयादिति कात्यायनोक्तपरिभाषासूत्र-
मप्यत्र प्रमाणम् । ननु जुहोति चेत्येतावदेव वक्तव्यं प्रतिमन्त्रं होमस्तु यत्र मन्त्रगणेन
कर्म बोधयेत्प्रतिमन्त्रं तत्र जुहुयादिति परिभाषयैव सिध्यति किमर्थमैतैर्मन्त्रैरिति
वचनमिति चेत्सत्यम् । तस्य पूर्वं पूर्वमनुद्ब्रुवोत्तरेणोत्तरेण संप्रारथ्यजुषा जुहोति
व्याहृतिभिश्चेतिवासिष्ठमननिरासार्थत्वात् । एतैरिति व्याहृतिनिरासार्थम् । मन्त्रैरिति
वचनं नियमार्थं केषुचमन्त्रैरेव होमो नतूद्ब्रुवणविशिष्टमन्त्रैरिति । जुहोति चेत्यर्थं
चकारो वाचनसमुच्चयार्थः । जुहोतिचेदित्यादेतेषु स्नाहाकारः । अत्राऽऽज्यमाज्य-
स्यालीगतमेव । तदभावे गृह्योक्तप्रकारेणाऽऽज्यं संस्कृत्य तेन होमः । अत्र पूर्ववद्वाङ्-
मोतिवचनाभावाद् वनहोमयोः सर्वेषां संप्रारथ्यजुषा विनियोगः । अत्र पृथिवीदीक्षा
तथाऽग्निदीक्षया दीक्षित इत्यारभ्य तास्वा दीक्षमाणमनु दीक्षन्तामित्यन्त आच्छि-
द्रिको मन्त्रो दीक्षाच्छिद्रकत्वाद्युष्मच्छच्छिद्रकत्वाद्याध्वर्युणा प्रयोक्तव्यः केशिमीदी-
क्षाप्रारथ्यपूर्वमेव । यथारूपमितर इत्यनेन सूत्रकृताऽपि विधियोग उक्तोऽस्ति परं तु
स्पष्टतयाऽनुक्तत्वात्कृताकृतः ।

तं वाग्यतमदीक्षिष्टायं ब्राह्मणोऽसावापुष्यायणोऽमुष्य
पुत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य नप्ताऽमुष्याः पुत्रोऽमुष्याः
पौत्रोऽमुष्या नप्तेति त्रिरुपाश्वावेदयति त्रिरुचैः ।

तं वाग्यतमित्यनेन केशिनीदीक्षाजपादि वाग्यमनान्तं संभारयजुर्होमानन्तरं कर्तव्य-
मिति गम्यते । वाग्यतमित्येतावन्तैव क्रमे लक्ष्ये तच्छब्देन परामर्शो निषमर्थः । तथा च
वाग्यमनं तस्यैव ननु पत्न्या अर्पति वाग्यमनाभावाद्देवाऽऽवेदनाभावाः । पत्न्यावेदनं
सूत्रान्तरेणपि नैव दृश्यते । केशिनीदीक्षाजपमुष्टिकरणाङ्गस्युत्सर्गा अपि पत्न्या न
भवन्ति । वाग्यमनस्य केशिनीदीक्षानपादीनां च परस्परसंबन्धेनैकस्य निवृत्तावपरनि-
वृत्तेरर्थतिद्धत्वात् । परस्परसंबन्धित्वं तु ताभिर्यथासुखं चरति वाचे च यच्छ्रुतीतिवदप-
माणयानमानसुप्रस्थचर्करास्त्रिङ्गात् । वाग्यतमित्यस्याऽऽवेदयतीत्यशब्दयः । आवेदनं
कथनम् । त्रिरुपाश्वावेदयतीत्यत्र देवेभ्य इति शेषः । त्रिरुचैरित्यत्राऽऽवेदयतीत्यनुष-
ङ्गते । अत्र देवेभ्यो मनुष्येभ्यश्चेति शेषः । तथाच श्रुतिः—अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण
इति त्रिरुपाश्वाह देवेभ्य एवैनं प्राह त्रिरुचैरुभयेभ्य एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राहेति ।
देवमनुष्येभ्य इत्यत्र देवाश्च मनुष्याश्चेति द्वंद्व उभयेभ्य इत्युक्तेः । उपांशुलक्षणं
प्रातिशारूप्ये—करणवदशब्दमनःप्रयोग लपस्थिति । द्विपितुरार्षेयव्यायेन वंशद्वयकी-
र्तनम् । तथा मात्रादिसपत्नीनामित्येके ।

असाविति नाम गृह्णात्यामुष्यायण इति पितुर्नामधेयेन ।

असाविति प्रथमान्तं व्यावहारिकं नाम यजमानस्य गृह्णाति यथाऽमुक इति तच्च
शर्मान्तम् । शर्मान्तं ब्राह्मणस्येति बोधायनोक्तेः शर्मान्तं ब्राह्मणस्य येन व्यवहियत
इति वासिष्ठसूत्राच्च । येन व्यवहियत इति नाक्षत्रादिनाम्नां शर्मान्तताया व्यावृत्त्यर्थम् ।
तथात्र व्यावहारिकं गुप्तं न भवति किंतु प्रसिद्धव्यवहारार्थं यत्कृतं तज्ज्ञेयम् । एवं
पित्रादीनामपि नामानि शर्मान्तानि । स्त्रीणां तु दान्तानि । दान्तं नाम स्त्रीणामिति
स्मृतेः । स्मृत्यन्तरे तु देवीशब्दान्तं नाम स्त्रीणामित्युक्तम् । अनयोर्विकल्पः । केचित्तु
समुच्चयमाहुः । एतच्च सार्वत्रिकं ज्ञेयम् । यत्र यत्रासौशब्दस्तत्र प्रथमान्तस्य व्याव-
हारिकनाम्नो ग्रहणमिति । आमुष्यायण इति पितुर्थद्वोजप्रयुक्तं नामधेयं तत्परम् । तेन
नामधेयेनाऽऽवेदयति तं दीक्षितं वाग्यतं प्रथमान्तेन व्यावहारिकेण न.ज्ञा गोत्रप्रयुक्तेन
तादृशेन नाम्ना चाऽऽवेदयतीत्यर्थः । यथाऽदीक्षिष्टायं ब्राह्मणो गोपीनाथशर्म वासिष्ठो
गणेशशर्मणः पुत्रः केशवशर्मणः पौत्रः कृष्णशर्मणो नप्ता यमुनादायाः पुत्रो लक्ष्मी-
दायाः पौत्रो रुक्मिणीदाया नप्तेति । देवीशब्दान्तत्वपक्षे यमुनादेव्याः पुत्रो लक्ष्मी-

देव्याः पौत्रो रुक्मिणीदेव्या नत्सेत्येवं प्रयोगः । पितृर्धेद्वोऽन्नप्रयुक्तं नामधेयं तेन नामधे-
येन नाम्नेत्यर्थः । भागरूपनामन्धो धेय इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः । असाभिति नाम
गृह्णाति आमुष्यायणं इति गोत्रमिति मानवसूत्रे । यत्र यत्राऽऽमुष्यायणशब्दस्तत्र
तद्गोत्रनाम आह्वमित्येतत्सर्वत्रिकं ज्ञेयम् । पित्रादीनां नामाज्ञाने देवतानामभिरन्यैर्यैः
कैश्चिद्व्यवहारः । एवं मात्रादीनां नामाज्ञानेऽपि नामाज्ञाने देवतानां नामभिः परि-
कीर्तयेदिति श्राद्धादिषु स्मृतिदर्शनात् । अन्यैर्देवतानामभिरित्यर्थः । गोत्राज्ञाने काश्य-
पगोत्रम् ।

गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने काश्यपं गोत्रमुच्यते । इति स्मृतेः ।

सर्वाः काश्यप्यः प्रजा इति श्रुतेश्च ।

यः कश्चिद्दीक्षते ब्राह्मण इत्येवाऽऽवेदयेत् ।

यः कश्चिद्राजन्यो वैश्यो वा दीक्षते दीक्षा गृह्णाति तं ब्राह्मण इत्येवाऽऽवेदयति—
अदीक्षिष्टाय ब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणशब्द ऊहो न कार्य इत्यर्थः । यथावर्णमावेदयेदिति ।
बोधायनमतनिरसनार्थ एवकारः । अत्र हेतुमाहाऽऽपस्तम्बः—ब्रह्मणो वा एष जायते
यो दीक्षते तस्माद्राजन्यवैश्यावपि ब्राह्मण इत्येवाऽऽवेदयतीति । यतो ब्रह्मणो वेदादौ,
एवैव दीक्षितः पुनर्जायते, एष क इत्याशङ्क्यां यो दीक्षत इति,

यथाऽऽह मनुः—मातुरग्रे विजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने ।

तृतीयं यत्तदीक्षायाभिति ।

तस्माद्राजन्यवैश्यावपि ब्राह्मण इत्येवाऽऽवेदयति नतूह इति । कात्यायनोऽपि—
ब्राह्मण इत्येव वैश्याराजन्ययोरपि श्रुतेरिति । अत्र यद्यपि ब्राह्मणशब्देनैवाऽऽवेदनं
तथाऽपि शर्मान्तता नैव किंतु शर्मान्तत्वगुप्तान्तत्वे एव क्षत्रियवैश्ययोर्धेयथाक्रमम् ।
शर्मान्तताविषये जातिवाचिब्राह्मणशब्दस्यैव ग्रहणात् । एतदन्तमपराह्ण एव मवति ।
अपराह्णे दीक्षित इति वक्ष्यमाणसूत्रात् । कृष्णाग्निदीक्षामात्रमन्तर्वेदि मेखलाप्रदाना-
दिकमन्तर्वेद्यन्त्र वेति केचित् । कृष्णाग्निदीक्षाद्यावेदान्तमन्तर्वेद्येत्यभ्ये । आस्तर-
णमात्रस्यान्तर्वेदिविधानात्तावेदान्तर्वेदिनेयतमिति पूर्वमताशयः । अपराह्णे दीक्षित इति
कृष्णाग्निदीक्षाद्यावेदान्तस्य समानकालत्वं दर्शयान्तादेशान्तराविधानाच्च देशोऽपि समान
एवेत्युत्तरमताशयः । ज्ञापकसिद्धा दीक्षार्थाः परनीसंस्काराः समन्त्राः । अस्मिन्पक्षे
पूतैर्मात्यूहः । तूर्णो वा । तूर्णोक्तं सर्वमिति बोधायनः । प्रवर्षात्परणं पूर्वप्राकृतं
चेदत्र क्षुर्वात् । यत्रमानस्य दीक्षितत्वात्त होमः किंतु जप एव ।

देवाञ्जनमग्न्यज्ञस्ततो मा यज्ञस्याऽऽशीरागच्छतु गन्धर्वा-
ञ्जनमग्न्यज्ञस्ततो मा यज्ञस्याऽऽशीरागच्छतु पितृञ्जन-
मग्न्यज्ञस्ततो मा यज्ञस्याऽऽशीरागच्छत्वप ओषधीर्वनस्प-
तीञ्जनमग्न्यज्ञस्ततो मा यज्ञस्याऽऽशीरागच्छतु पञ्चजना-
ञ्जनमग्न्यज्ञस्ततो मा यज्ञस्याऽऽशीरागच्छतु वर्धतां भूतिर्द्वा
घृतेन मुञ्चतु यज्ञो यज्ञपतिमंहसो भूपतये स्वाहेत्यभिमन्त्रयते
यद्यन्यत्र कृष्णाजिनादासीत् नित्यवृत्तावत् ऊर्ध्वम् ।

पञ्चैते मन्त्रा एतेषामन्यतमेनाभिमन्त्रणम् । अवशिष्टा विकल्पार्थाः । समुच्चयो
वा कृष्णाजिनास्तरणमश्रवत् । विकल्पपक्षे वर्धतां भूतिरित्यादि सर्वेष्वनुषङ्गनीयम् ।
समुच्चयपक्षे न । अप ओषधीर्वनस्पतीनित्येक एव मन्त्रः, ननु सानुषङ्गाख्यो मन्त्राः ।
अन्यथा देवाञ्जनमग्न्यज्ञ इत्येकत्रैव पाठेन गन्धर्वानित्यादिष्वनुषङ्गः सिध्यत्येव
पुनर्गन्धर्वान्पितृन्पञ्चजनानित्येतेषु पाठो व्यर्थः स्मात् । अतो देवानित्येतन्मन्त्रव्यतिरि-
क्तेषु गन्धर्वान्पितृन्पञ्चजनानित्येतेषु पाठोऽनादिषु त्रिषु प्रत्येकमनुषङ्गव्यावृत्त्यर्थ एवेति
ब्रह्मव्यम् । अर्धव्युक्तकर्तृकमिदं यजमानाभिमन्त्रणम् । न च मन्त्रलिङ्गविरोधाद्यजमानक-
र्तृकमेव स्वसंस्कारार्थमात्मार्थप्रेषवदिति वाच्यम् । मन्त्रलिङ्गविरोधस्यैवाभावात् ।
तथाहि देवान्देवान्प्रति अग्न्यज्ञस्ततस्तेभ्य इति ततः । जनशब्देन यजमान एव
गृह्यते । देवसकाशाद्यजमानं प्रति आगच्छतु । आगतस्य यज्ञस्याऽऽशीः, आ
ईषदपि यजमानादन्यत्र मा गच्छत्वित्यर्थः । निष्कलो यज्ञो मा भवत्विति तात्पर्यार्थः ।
श्रुत्वा देवान्प्रति अग्न्यज्ञस्ततो मां स आगच्छतु मस्प्रवर्तितो यज्ञो मां प्रति देवेभ्य
आगच्छतु । यज्ञसंभन्धिन्याशीर्जनं यजमानं प्रत्यागच्छतु इत्यर्थः । एवमितरेषामपि ।
देवादिभ्यः सकाशान्मां प्रत्यागतेन यज्ञेन मे भूतिरैश्वर्यं वर्धतां स च यज्ञो दध्ना
घृतेन च वर्धतां दध्ना घृतेन च प्रवर्धतो यज्ञो यज्ञपतिं यजमानमंहसः पापान्मुञ्चतु ।
भूपतये भूपतिनामकाय देवाय स्वाहा सुष्टु एतत्सर्वं कथयामीत्यर्थः । स्वाहेत्येतस्सु
आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहृतं हविर्मुहोतीति वेति निरुक्तकृता
स्वाहाशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः कृताः । निपातानामनेकार्थत्वाद्दित्येतदाशयः । तत्र प्रथ-
मार्थानुसारेण सुष्टु एतत्सर्वं कथयामीत्यर्थो वर्णितः । एतेन यजमानाभिमन्त्रणस्याध्वर्यु-
कर्तृकता मन्त्रलिङ्गविरोधात्कथमिति शङ्का निरस्ता । अभिमन्त्रयते यजमानमित्येव
शेषो मन्त्रलिङ्गाश्रुतु कृष्णाजिनमिति । यद्यन्यत्र कृष्णाजिनादासीत् तदा देवाञ्जनम-
ग्नित्यभिमन्त्रयत इत्यन्यथः । यदीत्यनेनाभिमन्त्रणस्य नैमित्तिकत्वं प्रदर्शितं भवति ।
कृष्णाजिनादन्यत्राऽऽसीत् कृष्णाजिने परित्यज्याऽऽसीत् । आसनं शयनोपलक्षणम् ।
तान्यत्र कृष्णाजिनादासीत् शोते वेति सूत्रात् । अत्र मानवमूत्रे विशेषः—लोमतः

कृष्णाजिनस्य शक्याऽऽसनमाच्छादनं च प्रतिषिद्धमिति । लोमतो लोभवति प्रदेश इत्यर्थः । नित्यवृत्तिर्वाजमानसूत्रे स्पष्टी भविष्यति दीक्षणीयाप्रभृतीषं वृत्तिरित्यादिना । अत ऊर्ध्वमिति वचनमावेदनोत्तरमेव कृष्णाजिनव्यवच्छेदनिमित्तकमभिमन्त्रणं न पूर्वमिति गमयति । पूर्वत्र व्यवच्छेदेऽनाज्ञातत्रयत्र एवेति । नित्यवृत्ताविति वचनं समाप्त्यामप्यवान्तरदीक्षायामेतदाऽवभृथादनुवर्तत एवेत्येतदर्थम् ।

अग्नीञ्ज्योतिष्मतः कुरुत दीक्षित वाचं यच्छ पत्नि वाचं यच्छेति पुरोदयमधिवृक्षसूर्ये च व्रतप्रदः संमेष्यति ।

उत्तरेणाऽऽहवनीयं तिष्ठन्संप्रैषमाहाग्नीञ्ज्योतिष्मतः कुरुत दीक्षित वाचं यच्छ पत्नि वाचं यच्छेति बौधायनः । अग्नीति बहुवचनात्सर्वानग्नीन् । सभ्यावसत्यसच्चे तावपि । औपासनस्य न श्रौतसंभन्वामावात् । एतेन गार्हपत्यदीक्षिणाग्नीरोरेव व्रतश्रयणरूपप्रयोजनसत्त्वात्प्रज्वलनमिति शङ्का परास्ता । ज्योतिष्मतः प्रज्वलितान्कुर्वित्यर्थः । दीक्षा संजाता यस्य स दीक्षितः । दीक्षाशब्दार्थः प्रागेवोक्तः । दीक्ष मौषड्येज्योपनयननियमवतादेशेऽपि वातसूत्रादपि नियमविशेषपर एव दीक्षाशब्दः । उदवात्पुरेति पुरोदयम् । पुराशब्दः पुरोधक उदवात्पूर्वमित्यर्थः । वृक्षानधिकृत्य वर्तते सूर्योऽधिवृक्षसूर्यः । सूर्यशब्देन लक्षणया तद्द्रवमप्य उच्यन्ते । प्रैषे कुरुतेति बहुवचनं परिकर्म्यत्विजामन्यतमप्राप्त्यर्थम् । व्रतप्रद इति सामान्योक्त्याऽऽवर्धुणा मध्ये यः कश्चन व्रतप्रदाता । यो व्रतप्रदः स एव संप्रैषकर्ता । पुरोदयमधिवृक्षसूर्ये चेतिक्रमश्रवणारप्रयमदिने न प्रैषः । यानमानसूत्रेऽपि वक्ष्यति—तदहर्वाक्षितो रात्रिं मार्गतिं न व्रतं भवति नक्षत्रं दृष्ट्वा तूष्णोमेव वाचं विद्युन्ते वज्रेण व्रतप्रदः संमेष्यति तस्मिन्काले वाचं यच्छतीति । अग्निमन्त्रे व्रताभावस्योक्तत्वेन प्रैषामावोऽपि सिद्ध एव । अग्नीञ्ज्योतिष्मतः कुरुतेति आहवनीयविषये ज्योतिष्मत्करणस्यादृष्टार्थत्वेनेतरयोरप्यज्योतिष्मत्करणस्याप्यदृष्टार्थत्वे । व्रतश्रयणरूपप्रयोजनसिद्धिः प्रसङ्गतः । तथाच ज्योतिष्मत्करणविषयकप्रैषो भवत्येवेति यद्यपि प्राप्तं तथाऽपि पुरोदयमधिवृक्षसूर्ये चेतिक्रमश्रवणादग्नीञ्ज्योतिष्मतः कुरुतेत्येतावन्मात्रप्रैषोऽपि न भवतीति ह्ययम् ।

उदितेऽस्तमिते च व्रतं दोहयति वत्सस्यैकं स्तनमवश्लेष्य ।

अवश्लेष्य दोहयतीत्यन्वयः । व्रतमित्येकवचनं द्विवचनार्थकम् । नचैकस्या एव गोदोहेन निष्पन्नं पय उपयोर्जनमेकवचनादिति वाच्यम् । या यजमानस्य व्रतधृतामाशिशेरे ब्रुहत् या पत्न्यास्तां दधिग्रहायेत्यत्र प्रैषे पत्नीव्रतार्थं पृथग्गोर्बहिस्तत्त्वादेतरकल्पमाया असंभवात् । यजमानस्य पत्न्याश्चेति शेषः । वत्सस्य तत्तद्दोर्वरसस्य तस्यस्तस्या गोरेकमेकं स्तनमवश्लेष्येत्यर्थः । वत्सस्येति चतुर्थ्यर्थे पृष्टी वरसार्थमित्यर्थः । उदित उदयं प्राप्तेऽस्तमितेऽस्तमदर्शनं प्राप्ते सूर्ये सति व्रतं दोहयतीत्यर्थः । दोश्लेष्येति

शेषः । दोहयतीति णिनन्तम् । अग्निहोत्रमेव न दुष्माच्छूद्र इत्यग्निहोत्रसंबन्धिवोहने शूद्रनिषेधादन्वयप्रानियमः । स च शूद्रो गोप एव । एतद्दृष्टित्वात्सृष्टौ सच्छूद्रौ गोपनापिताविति तस्य समीचीनत्वोक्तेश्च । विप्रो दोहनकर्ता चेदधिकम् ।

गार्हपत्ये दीक्षितस्य व्रतं भ्रषयति पत्न्या दक्षिणायां ।

व्रतयतीति व्रतम् । व्रतार्थं पय इत्यर्थः । पयो ब्राह्मणस्य व्रतमित्यत्रापि व्रतशब्द-
स्यायमेवार्थः । अत्र विशेषमाह बौधायनः—अग्निहोत्रवर्षे चेष्टित्वा तप्नोर्दग्-
द्वास्य शीतीकृत्याऽऽतश्च वाऽनातश्च योत्तरे शालाखण्डे शिक्य आसनतीति ।
दक्षिणे शालाखण्डे शिक्यआसनतीति पत्न्या व्रते विशेषः । अन्यत्समानम् । चेष्टि-
त्वेतिपदस्थारस्याद्येष्टामार्त्रं कर्तव्यं नतु समम्नकाद्येष्टा इति सूचयति । अग्निहोत्रस्क-
न्दनस्य यत्प्रायश्चित्तं तद्देवैतस्य स्कन्दनेऽपि । तथा चाऽऽपस्तम्बः—याऽग्निहोत्रस्य
स्कन्दस्य प्रायश्चित्तिः सा व्रतस्येति । अत्राग्निहोत्रप्रायश्चित्तातिदेशात्तद्दीयाः भ्रषणधर्म-
अपि आपस्तम्बेन सूचिता भवन्ति । प्रायश्चित्तं तु समम्नकमेव यथाविहितस्यैव विनष्ट-
संधानकरणे सामर्थ्यात् ।

व्रतप्रदाने विशेषमाह—

अपरेणाऽऽहवनीर्यं व्रतमत्याहृत्य दीक्षिताय प्रयच्छति ।

व्रतप्रदं शति शेषः । अपरेणेत्येवन्वन्तम् । एतया द्वितीयेति द्वितीया । अतिरत्यम्-
क्रमणार्थः । तेनैव यथेति प्रत्येति । पत्न्या दक्षिणासिसमीप एवोपविष्टत्वाच्चापरेणऽऽह-
वनीयमस्याहृत्य तस्यै प्रदानं किं तु तत्रैव प्रदानम् । एतस्यार्थत एव सिद्धत्वाच्च
तत्प्रयुक्तविधानं कृतम् । इदं सूत्रं स्वायतन उपविष्टावैव दीक्षिताय व्रतं प्रदेयं न व्रत-
समीप आगतायेत्येतदर्थं, कात्यायनेन स्वासने ये देवा इति व्रतयतीति स्पष्टमेवोक्तम् ।
आहवनीयग्रहणं दक्षिणासिन्वावृत्त्यर्थम् । अपरशब्दोऽग्रमागव्यावृत्त्यर्थः । एतद्द-
रत्वार्थः । अग्निहोत्रवत्सूणीमुर्जायेत्यापस्तम्बः । चतुरवत्तिपद्यावत्तिव्यवस्था चतुः
पञ्च योजयन्ति । अन्तिमे यावन्मात्रम् ।

भद्रादामि श्रेयः प्रेहीति दीक्षितं प्रयातमनुमन्त्रयते ।

प्रयातं देवयजनं प्रति पत्न्याऽऽरणीभ्यां पात्रैश्च सह प्रयाणधर्मेण प्राप्तमनुमन्त्रयते ।
परिभाषयाऽऽहवृष्यमन्त्रप्रतिपाद्यं पदार्थं ध्यायंस्तं पदार्थमनुष्ठस्यीकुर्वंस्तं संस्तुवन्मन्त्रं पठे-
दित्येतदनुमन्त्रणम् । अभिमन्त्रणेऽनुमन्त्रणत आभिमुरूपेणैव अधिके अन्यत्समानम् ।
प्रयान्तमिति पाठे प्रयाणसमय एवानुमन्त्रणम् । उद्देश्यगतत्वात्पुंस्त्वमविवक्षितं ब्राह्म-
णोऽग्नीनादधीतेतिवत् । तेन पत्न्या अप्यनुमन्त्रणम् । एकत्वमप्यविवक्षितं ग्रहं संमा-
र्ष्टीतिवत् । तेन सत्रे सर्वेषां दीक्षितानामप्यनुमन्त्रणमध्युणा कर्तव्यम् । आत्मनश्चेति
द्रष्टव्यम् ।

दीक्षितस्य यूपं छिनत्ति यथा निरूढपशुबन्धे ।

अर्थादेव दीक्षितस्य सिद्धौ दीक्षितस्येतिवचनं दीक्षणां बहुत्वे यस्मिन्कार्त्तमभिद्धी-
क्षादिपक्षे यूपच्छेदनं कर्तव्यं न प्रथमदिन एवेत्येतदर्थम् । एतदर्थमेव शाखान्तरे बहु-
वचनं श्रूयते—दीक्षामु यूपं छिनत्तीति । सर्वपशुनामेव कल्प इत्यनेनैव सिद्धे यथा
निरूढपशुबन्ध इति वचनं उपरस्तिर्वा चतुरस्तिर्वा पाछाशो निरूढपशुबन्धस्य यूपोऽ-
तोऽन्ये सौम्यस्याध्वरस्येत्यनेन सौम्याध्वरसंबन्धिमानं प्राप्तं तद्दीक्षामु यूपच्छेदने
निवारयितुं सर्वेषु कल्पेषु विकल्पं बोधयितुं वा । तथा चाऽऽपस्तम्बेन उपरस्तिश्चतुर-
स्तिर्वा पाछाशो निरूढपशुबन्धस्यातोऽन्ये सौम्यस्याध्वरस्येति वाजसनेयकमिति वान-
सनेयकग्रहणं विकल्पार्थं कृतम् ।

न यूपान्हुतिं जुहोति होमार्थामृचं जपित्वाऽभिप्रजजति ।

यूपप्रकरणादेव सिद्धे यूपनिमित्तकाहुतित्वे यूपवचनं(नेन) यूपच्छेदनमात्राङ्गमेवेय-
माहुतिर्भवति न केवलयूपनिमित्तकाहुतिस्तेन खळेवास्यासौ छेदनामावाद्यं यूपान्हुतिर्
भवतीति साधितं भवति । यूपान्हुतेः कतुसंयुक्तत्वेऽपि निषेधोऽनेन क्रियते । न यूप-
ान्हुतिं जुहोतीत्येतस्यानुरपत्तौ होमजपयोः समुच्चयः स्यात्स मा भूदित्येतदर्थमिदं वचन-
मावश्यकम् । नाहि दीक्षितस्यासौ जुह्वति वैष्णवीमृचमनूच्याच्छेतीति शाखान्तरीयोऽयं
होमाभावपक्षः । अच्छेति यूपं प्राप्तमभिमुक्तं गच्छतीति श्रुतिगवस्याच्छेतीत्यस्यार्थः ।
होमार्थामृचमित्यादेरनुक्तौ जपामावोऽपि स्यादविधानात्स मा भूदित्येतदर्थं जपित्वाऽभि-
प्रजजतीतिवचनम् । होमार्थामिति वचनं स्थानापत्तिष्ठामर्थम् । तेनाऽऽहवनीयसमीप
एव जपित्वाऽभिप्रजजतीति सिध्यति । मृचमिति वचनमृचस्वज्ञानावश्यकत्वार्थम् । तेन
ज्ञानामावे भ्रमप्रायश्चित्तं कृत्वैवाग्निं कर्म कार्यम् । तथाऽध्वर्युसंबन्धित्वाद्यनुर्ध्वानि-
सकमेव ।

अपि चाऽऽज्यमरणीं चाऽऽदाय यूपस्थान्तिकेऽग्निं

मथित्वा यूपान्हुतिं हुत्वा यूपं छिनत्ति ।

शाखान्तरीयमेतत्प्रकारान्तरं होमसत्त्वेनाऽऽज्यस्यार्थं(दादामे सिद्धेऽत्र वचनमरणी-
सहमावार्थम् । तेनाध्वर्युणैररणीं आज्यं च गृहीत्वा यूपसमीपे गन्तव्यमिति । आदान-
वचनं परिकर्मिकर्तृकतां व्यावर्तयितुम् । तेनान्यत्राऽऽदानवचनामावे परिकर्मिकर्तृकताऽ-
प्यस्ति पक्ष इति ज्ञातं भवति । अरणीवचनं यत्किंचिदरणीलक्षणादहितकाष्ठान्यावृत्त्य-
र्थम् । यूपस्थान्तिके यूपस्य समीपे संस्पृष्टत्वरूपं परमं सामीप्यमत्रान्तिकपदार्थो न
भवति दाहप्रसङ्गार्थकं तु यावता सामीप्येन यूपदेशमहं प्राप्तोऽस्मीति व्यवहारस्ता-
वदेव सामीप्यान्तिकपदेन विवासितम् । तस्य चैकत्वे यूपैकादशिन्यां तन्त्रमेव भेदे तु

भेद इति ब्रह्मण्यम् । यूपस्थेतिशब्दप्रवृत्तिर्भाषिणी संज्ञासादाय यदाहवनीये जुहोतीत्या-
हवनीयशब्दप्रवृत्तिवत् । अकारोऽनुक्तस्रुवादिसमुच्चयार्थः । यूपस्थेतिवचनमाहवनीय-
प्रारंभशेदेवमनव्यावृत्त्यर्थम् । अन्तिक इतिवचन दूरदेशव्यावृत्त्यर्थम् । अग्निं मधि-
स्वेतिवचनं यूपस्थान्तिकेऽरण्योरेव कदाचिद्धोमः स्यात्स्वाप्याहुतिवत्स मा भूदित्ये-
तदर्थम् । अरणी आदाय मधिस्वेत्येतावत्सूच्यमानेऽप्यर्थादग्निभाभेऽग्निग्रहणमिदं मन्यनं
निर्भर्मकमपूर्वमिति द्योतयितुम् । तेनारण्योर्लौकिकत्वं तूष्णीमेव मन्यनमिति च सिध्यति ।
अभ्यर्थमागतं कृत्वोद्धत्यायोक्ष्याग्निं निधाय होमः । मधित्वेति क्त्वाप्रत्ययेन यूपग्रह-
तावव्यवहितोत्तरत्वेयोच्यत इत्युक्तावपि प्रोक्षणासंस्कारस्तुवसंमार्गाज्यसंस्कारैर्मध्ये कृते-
रप्यव्यवहितोत्तरत्वं दाधितं न भवति तदङ्गत्वेन तदनुगुणत्वात्, येन नाव्यवधानं
तेन व्यवहितेऽप्यव्यवहितत्वस्याभावात् । यूपग्रहति हुत्वेतिवचनमेतद्ग्रहणार्थं न
यूपाहुतिं जुहोतीति पूर्वमन्त्राजिषेधः प्राप्नुयात्संप्राप्तौ सत्यां मन्यनस्या-
दृष्टार्थत्वं च स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थम् । यूपच्छेदनमात्राङ्गभूताऽऽहुतिर्यूपाहुतिः ।
यूपग्रहणं विस्पष्टार्थम् । जुहोतीति परित्यज्य हुत्वेत्येवं वचनं यूपं छिनत्ती-
त्यस्य सप्रयोजनस्याऽऽकाङ्क्षाया उरथापनार्थम् । यूपं छिनत्ति स्वरुचवालक-
रणान्तेन प्रकारेणेत्यर्थः । यूपं छिनत्तीतिवचनं प्रायश्चित्तपशुसहमाभेऽप्येक एव
यूप इति प्रदर्शयितुम् । एकयूप आलमत इति श्रुतिरपि अत्र साधिका । पास्तिक
एकादशयूपपक्षस्तु वाचनिक एकादशिन्याम् ।

ऋते वा राजन्याहवनीये यूपाहुतिं हुत्वा यूपं छिनत्ति ।

दण्डप्रदानानन्तरमिति केचित् । स्वजा असीत्यन्त इत्यन्वे । उदु खं आलवेदस-
मिति कृत इति परे । अग्निं राजानमिति प्रैषानन्तरमित्यपरे । वस्तुतः ऋते सोमे
मैत्रावरुणाथ दण्डं प्रयच्छतीति क्रयाव्यवहितोत्तरं दण्डप्रदानं विहितं ऋते वा राज-
नीति क्रयाव्यवहितोत्तरं यूपाहुत्यादि विहितं तत्रोभयोः कर्तुमेदारसमकालत्वसंधेन
यजमानेन दण्डप्रदाने क्रियमाणे तत्समय एव यूपग्रहणतिरिच्युणा होतव्येत्येव युक्तम् ।
यथा दण्डप्रदानयूपाहुतिक्रिययोः समाप्तिः समकाले भविष्यति तथा धतितव्यं द्रव्यत्या-
गानुरोधेन त्यागस्तु क्रयप्रदेशोपविष्टेनैव कर्तव्यः । आहवनीयग्रहणमपि चाऽऽप्यमरणी
चाऽऽदाय यूपस्थान्तिकेऽग्निं मधिस्वेत्येतेप्रकारव्यावृत्त्यर्थम् । यूपग्रहति हुत्वेतिवचनं
न यूपग्रहति जुहोति होमार्थमूर्ध्वं जपित्वाऽग्निप्रव्रजतीत्येतस्य कल्पस्य व्यावृत्त्यर्थम् ।
नन्विदमाहवनीयस्याधिकरणत्वविधाननलादेव सेत्स्यति यूपग्रहति हुत्वेत्याकाङ्क्षापूर्ण-
मात्रार्थोऽनुवाद इति श्रेयः । ऋते वा राजन्याहवनीय इत्येतावत्सूच्यमाने सप्तम्याः
सप्तमीप्यार्थकत्वमादायाऽऽहवनीयसप्तमीवर्षं कृत्वाऽग्निप्रव्रजतीति आहवनीयं यूपसप्तमी
नीत्वा तत्सप्तमी एव छिनत्तीत्येतादृशमर्थद्वयं संभाव्येन्न तन्मा भूदित्येतादृशार्थव्यावृ-

स्मिन्पेऽनुवादप्रयोगेने संभवति आक्रान्ताप्रणमार्थकत्वकल्पनाया अगतिकाया
अन्यादयत्वात् ।

अग्नीषोमीयसवनीययोरनुबन्ध्यायाश्च ॥ ३ ॥

समानो यूपः स्वकराहवनीयो हृदयशुलभ ।

अग्नीषोमी देवता यस्य पशोः सोऽग्नीषोमीयः । सवने सुत्यायां मवः पशुः सवनीयः ।
प्रातःसवने षपायागः, माद्यंरिने सवने छिद्रापिधाविपुरोडाशयागः, तृतीयसवनेऽ-
ञ्जयाग इति भवति सवनीयत्वम् । एतानि प्रधानहवीषि । षपा पुरोडाशोऽङ्गानि हवीं-
षीत्याश्चलायनः । अग्नीषोमीयश्च सवनीयश्चेति ब्रह्मः । अनुबन्ध्याऽनुबन्ध्याख्यः पशुः ।
अनु प्रधानानन्तरं बध्यत इत्यनुबन्ध्या तत्संज्ञकस्य पशोश्च यूपानीं समानानि अभि-
ज्ञानि भवन्तीत्यर्थः । षशाऽनुबन्ध्या सो इति श्रुतावाच्यतया एव दर्शनात्सुप्रकृताऽपि
तथैव निर्देशः कृतः । अग्नीषोमीयसवनीययोरेव समासेन निर्देशोऽनुबन्ध्यातोऽनयोर्ब्र-
ह्मकृतं वैलक्षण्यमस्तीति । तेनानुबन्ध्यायां गोपशुनियमवदनयोगीनियमो न भवति
किंतु च्छानोऽपि पक्षेऽनयोरिति । एतेषां पशूनां यूपद्वयश्चत्वारः साधारणा
भवन्ति । सोमप्रकरणे विधानाजयाणामर्षिषादग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्याख्यकर्मकालेऽनु-
स्वपवाऽमुष्येत्यवधारणाभावात् । एकादशाध्याये तृतीयपाद उक्तं जैमिनिः यूपश्चा-
कर्मकालत्वादिस्मिन्नेण । सूत्रार्थस्तु वीक्षादिबसानां वीक्षानु यूपं छिनत्तीत्यनेन यूपच्छे-
दनाधिकरणत्वेन विहितानां उद्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्तानां साधारण्यात्सर्वपशुताधारण्यं
यूपयेति । यूपश्चेत्यनन्तरं तन्त्रमिति शेषः । कर्मणः पाशुककर्मणः काल एव कालो
यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् । न कर्मकालत्वमकर्मकालत्वं कर्मकालत्वभावस्तस्मादित्यर्थः ।
वीक्षादिबसात्मके काले हि पाशुककर्मकालसंबद्धत्वाभाव एवास्ति तस्य उद्योतिष्टोमक-
र्मकालसंबद्धत्वात्, वीक्षयाश्च साधारण्यात्तद्विषयकत्वस्य यूपस्य सर्वपशुताधारण्यं
युक्तम् । वीक्षाकालत्वं हि न वीक्षापूर्वप्रयुक्तं तदुपस्थापकानुष्ठानसादेरुपाभावात् ।
अपि तु प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्तं सप्तस्मिन्साक्षात्त्रिवेशायोगात्तदङ्गभूतपशुद्वारा-
तश्रीययूपे निविशते । तदङ्गमत्त्वं च सर्वेषामविशिष्टमिति सर्वार्थस्वसिद्धिः । वस्तुतो
द्वेष एवोपदेशोऽपि सवनीयादावपि पास्तिकाग्नीषोमीयातिदेशेन तन्प्राप्तिसंभवात्कालतन्त्र-
त्वादेव यूपतन्त्रत्वम् । एतेनैकस्मिन्पि काले यूपत्रयापत्तिः परिद्धता भवति । यूपतन्त्र-
त्वात्संस्काराणां ज्योषणतक्षणादीनामपि तन्त्रत्वम् । नच वीक्षानु यूपं छिनत्तीत्यनेन
च्छेदनमात्रस्यैवापकर्षविधानाज्ज्योषणतक्षणादीनामग्नीषोमीयकाल एव करणेनानुष्ठानसा-
देत्यात्तन्मात्रार्थत्वप्रतीतेर्गृह्यमाणविशेषत्वेन तदपवर्गोऽपवर्गादावृत्तिरिति वाच्यम् ।
यूपच्छेदनोद्देशो विशिष्टोद्देशापत्तेः । छेदनमात्रोद्देशोऽतिप्रसङ्गाद्यूपोद्देशेनैव कालविधिः ।
छिनत्तिस्तु तदुत्पादकसंस्कारमात्रोपलक्षणम् । तदुत्पादकाश्च संस्कारा यूपानुत्पाद्यक-

च्छेदनाद्यष्टाधिकरणान्ता एवाग्नेरिवाऽऽधानादयो न तु प्रोक्षणाज्जनादयोऽपि । ते तु संमार्गादिषुदुष्पत्रे यूपे संस्काराधायाकाः । तदेवं व्यवस्थायामपि ये तावदुत्पादकास्तेषां कर्मकालभिनकाळत्वेनागृह्यमाणविशेषत्वादेव दन्वत्वं यूपवत् । ये तु प्रोक्षणादय उत्पन्नयूपसंस्कारकास्तेषामपकर्षकवचनाभावेन कर्मकाल एवानुष्ठेयत्वेन गृह्यमाणविशेषत्वेऽपि आतिथ्याबर्हिःप्रोक्षणन्यायेन यूपव्यक्तेरेकत्वात्तत्र कृतानां प्रोक्षणादीनां प्रसङ्गे नोपकारकत्वोपपत्तेस्तेषामपि नाऽऽवृत्तिः । केचित्तु तक्षणादिसंस्कारसंग्रहार्थं यूपं कर्तुं स्वदिरं छिनत्तीति पदद्वयाध्याहारं स्वी कुर्वन्ति । तत्र । तदपेक्षया लक्षणाया लघुत्वात् । एकादशाध्याये तृतीयपादे तस्य न्यायस्य मूलभूतसूत्रेऽपि जैमिनेः संस्कारास्त्वान्तरेत्तर्ज्यकालत्वात् । संस्कारास्तक्षणादयो यूपसंस्काराः । तुशब्दो यूपआकर्मकालस्त्वादितिपूर्वाधिकरणतोऽत्र वैपरीत्यद्योतनाय । यूपस्यार्थः प्रयोजनं प्रधानीभूतं पशुबन्धनरूपं तत्कालत्वादावर्तरेक्षित्यर्थः । अयं पूर्वसूत्रार्थः । तत्कालः संस्कारकालः पशुबन्धनरूपप्रयोजनीभूतप्रधानकालस्तु यूपसंबद्धकर्मत्वात्तस्य यूपसंबद्धकर्मणः क्रतुधर्मविधानात्, दीक्षासु यूपं छिनत्तीतिदीक्षादिवसरूपाधिकरणककतुप्रयुक्तो धर्मः । अनेन पशुबन्धनकालिकसंस्कारकरणं व्याकर्तते । सर्वार्थानां साधारणानां तक्षणादिसंस्काराणां, वाशब्दोऽवधारणे वचनादन्वकालत्वमे(१)तत्कालस्तु यूपकर्मत्वात्तस्य क्रतुधर्मविधानात्सर्वार्थानां वा वचनादन्वकालत्वं सकृन्मानं च दर्शयतीति चेति द्वितीयसूत्रार्थः (१) । दीक्षासु यूपं मिनोतीतिश्रुतिर्दीक्षादिवसकाले सकृदेव मानं संस्काराणामपि दीक्षादिवसकालत्वं दर्शयतीति तृतीयसूत्रार्थः (१) । तत्कालस्तु यूपकर्मत्वात्तस्य क्रतुधर्मविधानात्सर्वार्थानां वा वचनादन्वकालत्वम् । सकृन्मानं च दर्शयति । अर्थः प्रयोजनं पशुबन्धनरूपं यूपस्य पशुबन्धनरूपकालत्वे संस्काराणामावृत्तिर्भवेत्, तदेव नास्ति तस्य दीक्षाकालत्वादिति सूत्रार्थः(१) । यूपच्छेदनकाल एव व्यामोहनिवृत्त्यर्थं नाशापहारनिवृत्त्यर्थं च स्वरोरुपादानं कर्तव्यमित्यगृह्यमाणविशेषत्वात्तत्रैव स्वरुः । अत एव संस्थिते सोमे प्र प्रस्तरं हरति जुहोति स्वरुमित्यन्ते प्रतिपत्तिविधानमपि संगच्छते । सोमे प्र प्रस्तरं हरतीति श्रुती प्रस्तरं प्रहरतीत्यन्वयः । श्रुतिस्त्वावृत्तसर्गक्रिययोर्मध्ये पदान्तरं न विरुध्यते । नचायमनुबन्धाङ्गभूतस्य कालविधिः । न्यायेन स्वरुतश्चत्वावगतौ संकोचे प्रमाणाभावात् । अत एव यत्र न्यायेनैव भेदावगतिर्यथा प्रस्तरं तत्र संकोच इष्ट एव । इदं जैमिनिनाऽपि एकादशाध्याये तृतीयपादे स्वरुस्तन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वादित्यनेन सूत्रेणोक्तम् । अस्वकालत्वात्, न विद्यते स्वस्मै कालो यस्य सोऽस्वकालत्वात्तस्य मावस्तत्त्वं तस्माद्यूपवदीक्षादिनात्मकः कालः स्वार्थं विहितो नास्ति । अतोऽस्वकालत्वं

१ ख. म. 'कालाः सं' । २ ख. म. 'कालाः ५' । ३ ख. ग. च ।

स्वरोः । अस्माद्धेतोः पाशुककर्ममध्ये एवार्धतः स्वरोरनुनिष्पादनमार्धिकस्तन्त्रेणैवापवर्ग-
स्तन्त्रहेतुक एवापवर्गस्तस्य स्वरोरपवर्गो लौकिकत्वं स्यात् । तेन सवनीयाद्यर्थं भिनो
भिनस्वरुरिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु अस्तकालत्वहेतुसिद्धायेव तन्त्रापवर्गता वक्तव्या
तेन न संभवति । स्वरोर्युपानुनिष्पत्तत्वेन युवोत्पत्तिसमनन्तरमेव तस्योत्पादने सिद्धे
यूपवद्दीक्षादिनात्मककालस्य स्वार्थत्वमपि भवति । अतस्तन्त्रापवर्गताऽपि न । एवं
च युपवदकर्मकालस्यास्वरुरपि तन्त्रमिति जैमिनिमुत्रार्थः । आहवनीय औत्तरवेदिकः ।
तस्यैव घागाधिकरणत्वात् । अत एव मध्ये वचनम् । औत्तरवेदिकप्रणयनं प्रतिपशु
प्राप्तं तन्निषेधार्थमाहवनीयग्रहणम् । औत्तरवेदिकाग्नेरधिकरणीभूताया उत्तरवेदेण्योति-
ष्ठेमापूर्वप्रयुक्तत्वेन सर्वार्थत्वसिद्धौ तदशेषेयस्यौत्तरवेदिकस्यापि सर्वार्थत्वस्य निर्भिदा-
त्वात् । इत्ययशुलस्यैकत्वविधानाद्भृशशुलस्वाप्यकर्मकालत्वं बोध्यते । तेन युपवृत्तजन्व
एव इत्ययशुलः । स च युपाहरणसमय एव संपादनीय इति सिद्धं भवति । युपैकाद-
शिनोपस्ये प्रथमोपस्थितत्वाद्भिष्टस्यैवाग्नीचोपीवानूबन्धवार्थत्वम् । यद्यपि यत्रिषु युपे-
ष्वाद्यभेत् बहिर्धाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात्, भ्रातृव्यमस्यै जनयेदित्यनेन प्रतिपशु
युपो निषिद्धस्तथाऽपि वचनबलात्पक्षेकादशिन्यां भविष्यतीति ज्ञेयम् ।

अपवृत्ते दीक्षापरिमाणे ।

अवधारितैकद्विष्वाद्यन्वयतनरक्षिापरिमाणेऽपवृत्ते समाप्ते सति । एतेनोत्तरवेदिदेश
इत्यादेः प्राथमीयादिपक्षेऽनुष्ठानं बोध्यते ।

उत्तरवेदिदेशे उपरवाणां वा लोहितमानदुहं
चर्म प्राचीनम्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य तस्य
दक्षिणे पक्षे राजानं न्युप्योत्तरस्य उदकुम्भं
निधाय सर्वतः परिभ्रित्वादीर्घां द्वारं कृत्वा
सोमधिकविषां प्रपादयति कौत्सश्च शुद्धं वा ।

उत्तरवेदिदेशोपरवदेशो मानेन ज्ञातव्यौ । उपरवाणामित्यत्र समाप्तिकदेशस्य देश-
शब्दस्यान्वयः । अङ्गीकृतश्च पाणिनिनाऽप्येकदेशान्त्वयोऽनुस्वारस्य ययि परसवर्ण
इतिप्रत्ययसमाप्तिकदेशसवर्णशब्दस्योद्स्थास्तम्भोः पूर्वस्येतत्सूत्रगतपूर्वशब्दे ।
लोहितं रक्तवर्णं लोहिताभावे त्वलोलोहितमपि । एतदुक्तं द्वेषे रोहिते चर्मणीति सूत्रं
बौधायनस्याप्यपरोहिते स्यादिति शालीकिरिति । अनः शकटं तद्वाही बलीवर्द्धस्तस्येदमा-
नदुहं चर्म त्वक् । प्राचीनम्रीवं प्राग्दिक्पम्रीवमुत्तरलोमोपरिष्वालोम । तैलेन चर्मणां
द्वारिरेति विहितां शुद्धं कृत्वापयोक्तव्यम् । विहितचर्मणो ह्यत्राभे कृष्णानिनं सर्वेषां
प्रतिनिधित्वेन ग्राह्यम् ।

कृष्णाग्निं प्रतिनिविरुद्धाभे चर्मणा भवेत् ।
तद्व्याभे तु मेघस्य चर्मन्वस्य पशोर्भवेत् ॥

इति प्रतिमिथिप्रकरणे संप्रहोक्तेः ।

गृहप्रवेशोऽनङ्गुहश्चर्माऽऽस्तरणमिष्वते ।
तस्याभावे तु तार्णस्य तल्पस्याऽऽस्तरणं भवेत् ॥

इत्याश्रयावनस्मृतौ तार्णतल्पस्याऽऽनङ्गुहश्चर्मप्रतिनिवित्वेन ग्रहणार्थसर्वथा चर्माभावे तार्णतल्पो ग्राह्यः । कृष्णाग्निनाभावे तु कृष्णवर्णरहितमृगाग्निं प्रतिनिविधिः । तस्याप्यभावे रौरवादीन्वयिनानि । अनन्तरोक्तरोत्या तार्णतल्पो वा । आश्रयावनस्मृतावनङ्गुहहणस्य चर्ममात्रोपलक्षणार्थादादिति द्रष्टव्यम् । तस्याऽऽस्तृतस्य चर्मणो दक्षिणे पक्षे दक्षिणे भागे चर्मण उत्तरो भागो राज्ञो विवेचनायापरोक्षितो मवतीत्याधिकम् । उत्तरत इत्यत्र तस्येत्यनुवर्तते । चर्मण उत्तरे भाग उदकुम्भनिधानमिति शङ्खावपाकर्तुमेवोत्तर इति पूर्वसजातीयशब्दं परित्यज्योत्तरत इति शब्दान्तरग्रहणं कृतम् । उदकेन पूर्णः कुम्भ उदकुम्भः । उदकस्योदः सज्जापामित्युदकशब्दस्योदादेशः । सर्वतः सर्वासु दिक्षु परिश्रित्य कटादिभिः परित आच्छाद्य । उदीचीमुत्तरदिगभिमुत्साम् । द्वाः शब्दो रेफान्तस्तस्य द्वितीयेकवचनम् । अयं च शब्दः श्रियाम् । देवीद्वाराविति छिन्नात् । द्वारविधानात्तद्वर्नं परिश्रवणम् । सोमविक्रयिणं सोमविक्रेतारं प्रपादयति परिश्रितं प्रवेशयति सोमविवेचनार्थम् । स च माहाणः कौत्सः कुत्सगोत्रः कुत्सितकर्मा वा । अत्राऽऽपस्तम्बः कौत्साद्गानं क्रीणीवादन्यस्माद्वा माहाणादित्युक्त्वाऽऽहाप्यमाहाणादिति । गृहः सच्छूद्रो गोपो नापितो वा । सच्छूद्रौ गोपनाविताविति स्मृतेः । शास्त्रान्तरे शमितृमोक्षविक्रयिणौ कुलाज्यवित्याम्नानाकुलाज्योऽपि पक्षे । विषादरथकारवद्यावदर्थमध्ययनमेतेषाम् । अयं च शूद्रो विप्रामात्रे द्रष्टव्यः । एतस्मादेव सूत्रादन्य एवेति गम्यते । यस्य कस्यचिदस्त्रिज एव सोमविक्रयित्वे क्रयजन्यदोषविशिष्टस्य स्वकर्मण्यनविकारादन्य एव युक्त इति भावः । तृतीयाध्याये सप्तमे पादे विक्रयी सन्वः कर्मणोऽचोदित्वादिति भूमिनिरप्येवमाह । सूत्रार्थस्तु विक्रयी सोमविक्रयी तु अन्य ऋत्विग्योऽन्वः । कुतः कर्मणो विक्रयकर्मणोऽचोदितत्वाद्बिहितत्वाद्-कृत्वर्थत्वाभिन्दितत्वादिति वाच्यम् । प्रवृत्तिस्तु द्रव्यलोभवशेन द्रष्टव्या । वरणाभावाद्याया शमितृपगात्तार ऋत्विज एव तथा विक्रयी न भवतीतिवैलक्षण्यघोतमाय गुणम् इति । कात्यायनोऽप्येवम् । सोमविक्रयी, उपपातकी । सोमः केतव्य इत्यविधानात्

आपमांसमुरासोमलासाश्रवणसार्पिणाम् ।

विक्रये सर्वपण्यानां द्विष्टान्द्रायणं चरेत् ॥

इत्युपपातकप्रकरणे शातातपेन चान्द्रायणस्योक्तत्वाच्च सोमविक्रये दोषः । यत्तु चतुर्विंशत्तमिते—

सुराया विक्रयं कृत्वा चरेत्सौम्यचतुष्टयम् ।

लाक्षालवणमांसानां चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥

मध्वान्यतैलसोमानां चरेच्चान्द्रायणद्वयम् । इति,

यच्च विष्णुवचनम्—रक्षवस्त्रमधुरसोर्णाविक्रयी त्रिरात्रमुपवसेत् । प्राणिसोम-
विक्रयो तप्तकृच्छ्रं कुर्यात्तं च मूपश्चोपनयेदिति, यच्च शङ्खालिखितवचनम्—
न विक्रीणीथादविक्रेयाणि निलनैलदक्षिणैर्द्रवणलाक्षामयमांसकृत्वात्रापुरुषहस्त्यश्च-
मन्धरससौमकृष्णानिनसोमोदकनीलं विक्रयात्सद्यः पतति ब्राह्मण इत्युपक्रम्य संवत्सरे
तप्तकृच्छ्रमाचरेदिति, यच्च पैठीनसिवचनम्—आरामतडागोदधानपुष्करिणीमुकृत-
सोमविक्रये शिषवणस्त्रायधःशायी चतुर्थकालाहारो दशमहस्तं गायत्रीं जपन्संवत्सरेण
पूतो भवतीति तद्रूपोभ्यासशक्ताशक्तपरत्वेन व्यवस्थापनीयम् । सुकृतं पुण्यं, कृताञ्जं
पक्षाञ्जम् । सोमविक्रयिणः स्वर्शं प्रायश्चित्तमुक्तं पराशरेण—

चैत्यवृत्तश्चित्तिर्युपश्चण्डालः सोमविक्रयो ।

एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् । इति ।

जलमाविशेत्स्नानं कुर्यादित्यर्थः । निषिद्धेऽपि कर्मणि प्रवृत्तिस्तु लोभवशात् ।
सोमविक्रयीत्यत्र कर्मणीनि विक्रिय इति सूत्रेण कर्मणि विपूर्वात्कीणातेरितिः । कुत्सित-
जहणं कर्तव्यमिति वार्तिकेण च कुत्सितेऽर्थे भवति ।

सोमविक्रयिन्सोमं शोधयेति संश्लेष्यति

शुन्ध सोममापन्नं निरस्येति वा शुन्ध

सोममापन्नं निरस्त इति वा ।

निरस्त इति सप्तम्यन्तम् । हे सोमविक्रयकर्तः सोमं समीचीनकाण्डात्मकं राशी-
भूतात्सोमात्तृणादिभ्यश्च शोधय विवेचय चर्मण उत्तरमागे पृथक्कुर्वित्यर्थः । शुन्ध
सोममापन्नं निरस्येति शुन्ध सोममापन्नं निरस्त इत्येतौ पूर्वेण सह विकल्पितौ शाखा-
न्तरीयौ । आपन्नं सोमे पतितं तृणादिकं निरस्य दूरीकृत्य सर्वं सोमं शुन्ध समीचीन-
काण्डभूतं विवेचयेत्यर्थः । निरस्ते तृणादिके बाहिनिरस्ते सति य आपन्नो लब्धः सोमस्तं
शुन्ध पुनस्तमपि समीचीनकाण्डभूतं विवेचय पृथक्कुर्वित्यर्थः । वाशब्दद्वयमेकशाखा-
गतावेतौ प्रेषी नतु मित्तशाखागताविति बोधयितुम् ।

शोधनप्रकारमाह—

यदन्यदशुभ्यस्तदपोद्धरति ।

अंशुभ्यो यत्किञ्चिदन्यत्तृणादिकं तदपोद्धरति बहिर्निष्काशयतीत्यर्थः । उत्तरप्रै-
षानुगुण्येनेदानीं व्याख्यायते—अंशुभ्यः समीचीनांशुभ्योऽन्यदसमीचीनकाण्डजातं
तृणादिकं च तदपोद्धरति बहिर्निष्काशयतीत्यर्थः । यथा घटमानयेत्युक्ते कार्यसम-
क्ष्य घट आनीयते तथेति ।

नाध्वर्युः सोमं विचिनुयान्नास्य पुरुषो
न यजमानो न यजपानस्यामात्या
न विचीयमानस्योपद्रष्टारो भवन्ति ।

अध्वरं युनक्तीत्यध्वर्युः, अध्वरं नयतीति वाऽध्वर्युः, अध्वरं कामयत इति
वाऽध्वर्युः । तथाच निरुक्तम्—अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताऽध्वरं कामयत
इति वेति । सोषुकोऽध्वर्युः स्यादितिदोषश्रवणात्नाध्वर्युः सोमविवेचनं कुर्यात् ।
अस्याध्वर्योः पुरुषोऽपि विवेचनं न कुर्यात् । तत्पुरुषाणामप्यध्वर्युत्वात्सोषुकोऽध्वर्युः
स्यादिति श्रुतो दोषस्तेषामप्यस्तीति भावः । नन्वेवं नाध्वर्यवः सोमं विचिनुयुरित्येवमेव
वक्तव्यं तथाचैतावतैवाध्वर्युपुरुषाणामपि निषेधे सिद्धे पृथक्सूत्रकरणं व्यर्थमिति चेत्स-
त्यम् । नास्य पुरुष इत्ययं निषेधः शाखान्तरीयः स्वतन्त्र एव नतु स्वशास्त्रागतस्या-
ध्वर्युपदगतैकवचनस्य जात्यभिप्रायकत्वं कल्पयित्वा सर्वाध्वर्युपरत्वं, सर्वत्रानिप्रसक्तत्वेन
पक्षमशक्यत्वादित्येतादृशार्थज्ञापनार्थत्वेन वैवर्थाभावात् । तेन नास्यस्थिते सोमेऽध्वर्युः
प्रत्यङ्मशोऽतीयादित्यादाध्वर्योरेव निषेधो न तत्पुरुषाणामिति सिद्धं भवति ।
सोषुको यजमान इति दोषश्रवणाद्यजमानोऽपि विवेचनं न कुर्यात् । शाखान्तरीयमन्ये-
षामपि विवेचननिषेधमाह—न यजमानस्यामात्या इति । अमात्याः पुत्रपौत्रादयः ।
विचीयमानस्य पुरुषस्योप समीप उक्ता अनुक्ताश्च द्रष्टारोऽपि न भवन्ति किमु
वक्तव्यं विवेचनं न कर्तव्यमिति । एतेनाध्वर्युतत्पुरुषव्यतिरिक्तानामृत्विजामपि विवेचननि-
षेधो यजमानामात्यव्यतिरिक्तानामन्येषां च । नन्वेवं न विचीयमानस्योपद्रष्टारो भवन्ति
किं वक्तव्यं विवेचनं न कर्तव्यमिति कैमुतिकन्थायेनैवाध्वर्यादीनामपि विवेचननिषेध-
सिद्धौ नाध्वर्युः सोमं विचिनुयादित्यादिनाऽध्वर्यादीनां पृथक्निषेधो व्यर्थ इति चेत् । तस्य
दोषाधिक्यप्रदर्शनार्थत्वेन वैवर्थाभावात् । अध्वर्योर्यथा दोषस्तथैव तदीयपुरुषस्यापीति
दर्शयितुं नास्य पुरुष इति । यथा यजमानस्य दोषस्तथा तदीयामात्यानामिति दर्श-
यितुं न यजमानस्यामात्या इति । सोमविक्रयिकर्तृकविवेचनसमये निषेधादेव विवेचन-
निषेधस्यापि सिद्धौ पृथक्विवेचननिषेधो दोषाधिक्यार्थः । दोषाधिक्याच्चतस्मार्त-
प्रायश्चित्तयोः समुच्चयः । द्रष्टृत्वे श्रौतमेव दोषाधिक्याभावात् । तत्र श्रौतं प्रायश्चित्तं
सर्वप्रायश्चित्तमेव विशेषानुक्तेः । अनाज्ञातत्रयजपो वैष्णव्याद्व्याहृतिसमपक्ष । स्मार्तमपि
साधारणमेव ।

तच्च— हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।
 नाशयत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥ इति संवर्तोक्तम् ॥
 वाङ्मनःकायजान्दोषान्प्राणायामो विनाशयेत् ।
 वेदमातृमयो वाऽपि प्रणवस्य जपोऽपि वा ॥ इत्याहिरसोक्तम् ॥ *
 छत्रुशोषे स्वनादिद्वे प्राजापत्यं समाचरेत् ।

इति ऋतुर्विश्रुतिमतोक्तं वा दोषतारतम्येन प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । विधीयमाने सोमे तस्य समीपे ब्रह्मारोऽपि न भवन्तीत्यर्थः । उपेति ग्रहणाद्दूरतो दर्शने दोषो भवेति । सोमधिक्रियणो यदि अष्टमस्तदोपायमाह कर्मान्ते नौषायनः—अथ यदि न सोमधिक्रयी स्याद्भ्रमेण यूषावटकाळं पलाशशाखां निहत्य समुपनष्ट राजानं पलाशशाखायां समास्रज्योपासीताथ यदि कश्चित्प्रसन्नयुक्तं भ्याहरेत्क्षिप्रमिति वा स्वरभ्यमिति वा कुठतेति वेति तत्राजानमावदीत न संवादा आवर्तेरन्त सोमधिक्रयी स्यादिति ।

प्रायणीयाप्रभृतिष्ववभृथान्तेष्विष्टिपशुबन्धेषु ब्रतोपायम्
 जागरणं पत्नीसंनहनमारण्यदानं च न विद्यते ।

सोमाहरेव सिद्धार्थस्वदिति भावः । अन्तशब्दोऽग्रथये । अवभृथान्ताभावमृथान्ताभावमृथान्तास्तेष्वित्येकशेषः । अवभृथानधिकामु इष्टिषु अवभृथानधिकेषु पशुषु चेत्यर्थः । यद्यपि पशुबन्धव्ययेव तथाऽपि प्रायश्चित्तपशुद्वयमाशय बहुवचनम् । प्रायणीयाप्रभृतिष्वित्यनेन दीक्षणीयाऽप्यावृत्तिः । अवभृथान्तेष्वित्यनेनोदयनीयादिऽप्यावृत्तिः । तत्रेषु सोमिकेष्विष्टिपशुबन्धेष्विति सूत्रे यथादर्शितं प्रयोजनमिष्टिपशुबन्धग्रहणस्य तद्भ्रजापि द्रष्टव्यम् । अवभृथान्तेष्वित्यनेनैवार्थं हेतुर्लभ्यते । ब्रतोपायनादीनां सिद्धार्थत्वं नियमेन प्रायणीयाप्रभृतिष्ववभृथान्तेष्वेवास्तीति हेतोस्तत्प्रभृतिर्त्वं तदन्तत्त्वं चोक्तम् । प्रायणीयाप्रभृतिष्वित्यनेन दीक्षणीयाऽप्यावृत्तिः । ननु तदहर्दीक्षितो रार्थि जागर्तीति यानमानसूत्रे दीक्षाकाले जागरणस्य विधास्वमानत्वादन्यस्य च सद्यस्का-
 लतया प्राप्तेरेवाभावारिकमत्र निविध्यत इति चेत्तस्यम् । आनर्पकवप्रतिहतस्य निषे-
 धस्य विपरीतं बलाबलमिति न्यायेन लक्षणया च जागरणशब्देन जागरणाभावसंपाद-
 कनिद्रास्थानिकक्षणिकनेत्रनिमीलनाकरणमभिधीयते तस्य निषेधोऽत्र क्रियते । एवं च
 परिस्तरणोत्तरकाळं नेत्रनिमीलनरूपपदार्थोऽस्तीति गमयति । नेत्रनिमीलनाकरणरूप-
 जागरणेनैव सिद्धेरिति भावः । सवनीयोपवसर्थाभूतायां रात्रौ यज्जागरणं तन्मुरूपम् ।
 इष्टघाद्यन्तःपातिरूपेण तदभावस्तु क्षणिक एव स्वीकार्योऽन्यस्यासंभवात् । स च पदार्थः
 परिस्तरणोत्तरमेव परिस्तरणोत्तरकाळस्यैव तदधिकरणत्वेन प्रकृतिरूपस्थितत्वात् ।
 अथवाऽयमर्थः—यज्ञसाधनरक्षणद्वारा जागरणस्याप्रमादार्थस्य नानेन निषेधः क्रियते

अन्वकातिकेष्टिपञ्चमूतपदार्परतणासंभवात् । नहि काऽपि सोमाङ्गमूतेष्टिर्दीप्ता राजा-
 वल्लि । दीक्षणीयायाः सप्तस्काळाया दिन एव सत्त्वात् । प्रायणीयादौ त मिककाळता
 स्पष्टैव । किंतु अत्र दीक्षित एतां रात्रिं जागर्ति तथा स्वप्नेन व्यापत्येव इत्यर्षेणादानुसा-
 रास्वग्रन्थावृत्तिकलकजागरणस्यादृष्टार्थत्वप्रतीतेस्तस्य निषेधोऽत्र क्रियते । यतदृष्टस्य
 ज्योतिष्ठोमपरमापूर्वोत्पत्त्यवधिस्थापित्वात्प्रसङ्गतस्मरित्तिद्धेरिति भाव इति । अतोपायनस्य
 प्रसङ्गसिद्धिं द्वादशाध्याये प्रथमे पादे भैभिनिरपि तथा अतमुपेतत्वादित्यनेन सूत्रेणाङ्गी-
 कृतवान् । सूत्रार्थस्तु चारणार्थत्वात्सोमेऽभ्यन्वाद्यानं न विद्यत इति पूर्वसूत्रे यथाऽभ्यन्वा-
 द्यानं प्रसङ्गसिद्धत्वात् न विद्यते तथा अतं अतस्वीकारोऽपि न विद्यते । उपेतत्वात् । सोमार्थ-
 अतोपेतत्वात् । तस्य चासमाप्त्यविसृष्टत्वात्प्रसङ्गसिद्धिरिति । जागरणस्य प्रसङ्गसि-
 द्धित्तु भैभिनिरपि नास्ति । तथा च द्वादशाध्याये प्रथमे पादे तत्सूत्रं तद्युक्तं च काळ-
 भेदादिति । सूत्रार्थस्तु तद्युक्तं दीक्षाकालयुक्तं जागरणमपि काळभेदात्
 प्रसज्येतेति । सौमिकेन जागरणेनैष्टिकजागरणग्रन्थादृष्टसिद्धौ प्रमाणाभाव इति भावः ।
 पत्नीसंनहनमपि न दीक्षार्थेन संनहनेनैव सिद्धत्वात् । द्वादशाध्याये प्रथमे पादे भैभि-
 निरपि संनहनं च प्रवृत्तत्वादिति । सूत्रार्थस्तु संनहनं च न कर्तव्यं सोमे तस्य प्रवृत्त-
 त्वादिति । संनद्धयैव कर्माणि कार्याणीत्येवमर्थं संनहनं नादृष्टार्थं तथा सोमार्थसंनहने-
 नैव संनद्धत्वसिद्धेरदृष्टार्थत्वाभावाच्च न पृथक्संनहनमिति भावः । आरण्याशनस्यापि
 पयोऽत्रेण प्रसङ्गसिद्धिर्भैभिनाऽपि स्वीकृता—अन्वविधानादारण्यमोजनं न स्यादुपमं
 हि वृत्तवर्धमिति । अन्यस्य पयोऽत्रतस्य विशेषस्य विधानात्प्राकृतस्याऽऽरण्यमोजनस्य
 निवृत्तिः । कुतः, हि यस्मादुपमं पयोऽत्रतमारण्याशनं चेत्येतदुपमं वृत्तवर्धं तृप्त्यर्थं,
 तथाच अतन्व्यतृप्त्यैवाऽऽरण्यशनजन्यतृप्तिसिद्धेर्न तदर्थमारण्याशनमिति । न च
 पयोऽत्रारण्याशनयोर्विजातीयतृप्तिरूपकार्यभेदात्कर्षं प्रसङ्गसिद्धिरिति वाच्यम् । आनु-
 चङ्गिकत्वेन तृप्तेर्गुणीभूतायाः प्राणधारणस्यैव क्रतुपयोगिताया मुख्यत्वेन प्रसङ्गसिद्धेः
 संयथादिति भावः । सप्तस्काळत्वेनैवाऽऽरण्यशनाभावे सिद्धेऽयं निषेधो ज्ञापयति
 सप्तस्काळास्वपोष्टिषु स्वतन्त्रास्वपि स्वस्थान आरण्याशनमस्तीति । शुक्रादीक्षायै तपसो
 विमोचनीरिति मन्त्रसिद्धिद्वादशभृत्पस्य दीक्षाविमोचनार्थत्वात्तापत्पर्वत्वं अतोपायनादीनां
 निषेधः । अत्रभृत्पस्यैव तेषामि भवत्येव । तत्र तेषां विमुक्तत्वात् । पत्नीसंनहनमपि
 भवत्येव योक्तव्यं त्यक्तत्वात् । चाजमानसूत्रे त्यागं वदित्यति योक्तव्यं । एतेन
 दीक्षणीयाप्रवृत्तिं योक्तव्यमावभृत्पादार्थमिति सिद्धं भवति । आह च योपायनः—
 संनद्धा पत्नी यज्ञपुच्छमन्वासा इति ।

सर्वाण्युत्तरासु क्रियन्ते ।

सर्वाण्येतानि उत्तरासु क्रियन्ते कर्तव्यानीत्यर्थः । उत्तरा च, उत्तरश्च, उत्तरा चेत्येक-

शेषः । परवर्द्धिङ्गमित्यनेन स्त्रीलिङ्गान्तसैव । तल्लक्षणविशेषत्वाभावात् । प्रायणीयाप्रभृति-
 ष्वित्यनेन यथा दीक्षणीयाया निषेधविषये व्यावृत्तिस्तद्वत्करणविषयेऽपि व्यावृत्तिरित्यर्थं
 बोधयितुमिदं सूत्रम् । अत एवेतरासु क्रियन्त इति परित्यज्योत्तरासु क्रियन्त इत्युत्तरशब्द-
 ग्रहणं कृतम् । एवं चोपयत्रापि दीक्षणीयायाः परित्यागाद्विकल्पः सिध्यति । स च
 व्यवस्थितः पूर्वत्र दीक्षणीयायामसिद्धार्थत्वात्सर्वाणि एतानि भवन्ति उत्तरत्र दीक्षणी-
 यायां सिद्धार्थत्वात्तानोति द्रष्टव्यम् । ब्रह्मपरणमपि सोमार्थवरणेनैव सिद्धत्वात् न भव-
 तीत्युक्तमेव प्राक् । न चैवं प्राकृतहोतृवरणस्यापि समन्त्रकहोतृवरणेन सोमार्थेन सिद्धि-
 रित्येति वाच्यम् । अदृष्टार्थस्य प्राकृतवरणस्य दृष्टार्थेन सौमिकेन वरणेन प्रसङ्गसिद्धे-
 रभावात् । प्रवृत्तेषु हि केषुचित्प्रदाथेषु पश्चादग्निर्देवो होता देवान्यक्षद्विद्वाश्चिकित्स्व-
 दित्यादिना प्रकृतौ होतृवरणमाज्ञातमतस्तस्य प्रवृत्त्वेन दृष्टार्थत्वानुपपत्तेरदृष्टार्थत्वम् ।
 सौमिकस्य तु अप्रवृत्ताभ्यर्थेनरूपत्वाद्दृष्टार्थत्वमेवेति । तथा च द्वादशाध्याये प्रथमपादे
 जैमिनिः—प्रवृत्तवरणत्वात्प्रतितर्षं वरणं होतुः क्रियेतेति । सूत्रार्थस्तु प्रवृत्तस्य कर्मणि
 प्रवृत्तस्य होतृवरणत्वात्प्रवृत्तहोतृसंबन्धिवरणत्वात्प्रवृत्तं होतृसंबन्धिं अग्निर्देवो होते-
 त्येतद्वरणम् । एतेनाऽऽनतिरूपदृष्टार्थत्वं व्यावर्त्यते । तथाचेदं वरणमदृष्टार्थमित्युक्तं
 भवति । एवं च दृष्टार्थवरणेनादृष्टार्थवरणप्रसङ्गसिद्धेरभावात् । दीक्षणीयादि कर्षष्टिकं
 याशुक्तं च तत्रशब्देनोच्यते । तत्र सर्वत्र होतृवरणं क्रियेत कर्तव्यमेवेति ।

सवनीये पश्चै सवनीयेषु च पुरोडाशेषु

नाग्न्यन्वाधानं विद्यते ॥ ४ ॥

दीक्षणीयाया प्रधानार्थयाऽऽराहुपकारिण्या यजमानसंस्कारिण्या चार्थवाश्वलेन
 याज्यालिङ्गेन च सोमदेवतापरिमहोऽपि कार्यं इति सूत्रयितुमेव निषेधः । दीक्षणी-
 याया सोमदेवतापरिमहासिद्धौ तु तत्कालपातिसवनीयपशुसवनीयपशुपुरोडाशदेवतानाम-
 परिग्रहासिद्धौ सूत्रोत्पन्नयायेन तत्पृष्ठलग्नायां निषेधस्यासंगत्यापत्तेः । तस्मादेतन्निषेध-
 चलादीक्षणीयाया सोमदेवतापरिमहः क्रियत इत्येषाङ्गीकर्तव्यम् । अन्वाधानं द्विविधम् ।
 प्रत्यक्षाग्निग्रहणं प्रथममङ्गम् । तच्च विहङ्गाभिः साध्यम् । देवतारूपाग्निग्रहणं द्विती-
 यम् । एवं हीष्टं सूत्रकारस्य देवतारूपाग्नेः परिग्रहणेन देवतापरिमहो भवति नतु
 प्रत्यक्षाग्निधारणेन विहङ्गान्वाधानेनेत्यभेदमेव लिङ्गम् । आग्नायैष्णवभेकादशकपाळं
 निर्वपेदित्युपक्रम्याऽऽहाग्निरवभो देवतानां विष्णुः परमो यद्वाग्नेष्णवभेकादशकपाळं
 निर्वपति देवता एवोभयतः परिगृह्य यजमानोऽनरुन्ध इति देवताया अग्नेर्विष्णोश्च परि-
 ग्रहेण प्रधानदेवतापरिमह एवोक्तः । प्रधानं सत्या तदर्था दीक्षा । उक्तं च तृतीया-

व्याये सप्तमपादे जैमिनिना दीक्षादक्षिणे तु वचनात्प्रधानस्येति सूत्रेणेति । न च दीक्षा सोमस्येति श्रुतेर्दीक्षायाः प्रधानमात्रार्थत्वेऽपि तज्जनकीभूतदीक्षणीयाया आर्थेनादिकदेवतापक्षस्य प्रधानदेवतामात्रपरत्वे प्रमाणमात्रेणाह प्रधानसाधारणदेवतापरिग्रहार्थत्वमस्त्विति वाच्यम् । दीक्ष्य सोमस्येति श्रुत्या दीक्षायाः प्रधानमात्रार्थत्वे सिद्धे तज्जनकीभूताया दीक्षणीयाया अपि प्रधानमात्रपरत्वस्यार्थतः सिद्धिमि(द्धादि)व प्रधानदेवतामात्रपरत्वसिद्धान्तस्या एव श्रुतेः प्रमाणत्वेनाह देवतापरिग्रहस्यासिद्धत्वेन तदर्थं तत्तद्विद्विषयुषु अन्यन्वाधानविधानस्यात्यन्तं युक्तत्वात् । जैमिनिमुत्रार्थस्तु दीक्षा च दक्षिणा चानयोः समाहारो दीक्षादक्षिणम् । गवाश्चप्रमुतीनि चेत्यनेन समाहारद्वन्द्वः । दीक्षा च दक्षिणा च दीक्षा सोमस्य दक्षिणा सोमस्येतिवचनात्प्रधानस्य स्वातामिति । अग्नीषोमीयविकारेऽतिदेशानतिवेशरूपमेतत्प्रयोजनम् । विस्तरस्त्वाकरे ब्रह्मण्यः । याज्यानुवाक्ये अपि प्रधानदेवतापरिग्रहेव वदतः । तत्राग्निश्च विष्णो तप इति व्याख्यायां विश्वेर्देवैर्विहितैः संविदानौ दीक्षामस्मै यजमानाय भक्तमिति पठ्यते । तत्र विश्वदेवशब्दस्य

आदित्यविश्वसप्तस्तुषितामास्वरानिजाः ।

महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥

इतिकोशाद्गणविशेषरूपत्वावगतौ तत्र यमुनां प्रातःसवनदेवताभूतानां रुद्राणां माध्यंदिनसवनदेवताभूतानामादित्यानां विश्वेषां देवानां च तुर्तीपसवनभूतानां चैव प्रकृते गणदेवतात्वेन तेषामेव प्रकृते प्रधानदेवतात्वमवगम्यते । एतादृशदेवतापरिग्रहमेव याज्या वदति । दीक्षापाठशब्देन सर्वाः सोमेषुदेवता इन्द्रादयोऽपि गृह्यन्ते । स्वानुकूलस्य भूत्वस्य यथा स्वाभ्येव पालकस्तथा सुर्यादेवतानामेव मुरुपत्वेन स्वाभिस्वास्वानुकूलदीक्षापालकत्वम् । विश्वेर्देवैर्युक्तामस्मै यजमानाय दीक्षां भक्तमिति । दीक्षा च प्रधानार्था । अनो देवताः प्रधानार्था एव दीक्षासंपाद(दि)काः । तथाऽग्निरग्ने प्रथमो देवतानामितिपुरोनुवाक्यगतदेवताशब्दोऽपि प्रधानदेवतापर एव याज्यानुरोधात् । एतेनावमपरं यथा निकृष्टार्थकं तथा प्राथम्यार्थकमपि । तथा परमपदापरपर्यायमुत्तमपदमुत्कृष्टार्थकं सत्त्वमार्थकमपि । तथाचाग्निरग्ने प्रथमो देवतानां संघातानामुत्तमो विष्णुरासीदिति सर्वदेवताप्रथमपरमभूतयोरग्नाविष्णोर्ग्रहणे प्रत्याहारन्यायेन मध्यमस्थानां प्रधानदेवतानामिवाह देवतानामपि ग्रहणमितीयमपि शङ्का निरस्ता भवति । तथाच प्रधानार्थेया दीक्षणीयायाऽग्निविष्णुयामद्वारेण प्रधानदेवतापरिग्रह एव युक्तो ननु साह्यप्रधानार्थानां परिग्रहः । यतो वदियति प्राथणीयादिषु पुनर्देवतापरिग्रहार्थमन्याधाने चोदकप्राप्तेऽपि अन्यन्याधानं यत्परैः प्रतिषिद्धं तदेव पुनर्विहितम् । ननु अत्राप्यग्निः सर्वा देवता इति देवतारूपप्रेरारम्भेण साह्यप्रधानार्थेन साह्यप्रधानदेवतापरिग्रहसिद्धौ कथमन्यन्याधानं विहितमिति चेत्, सत्यम् । देवतारूपप्रेरारम्भेण देवतारम्भमात्रस्यैव सिद्धेर्नैकन्याधानस्य तस्य शब्दान्तरत्वेन कर्मान्तरत्वात् । अत

एवाङ्गमूलेषु पशुष्वन्वारम्भणीयां प्रतिषेधति सवनीयमात्रे चान्वाधानप्रतिषेधात्प्रायणी-
यादिष्वग्नीषोमीयान्बन्धयोश्चानुजानाति । अत एव निरुद्धेऽपि धारयत्याहवर्तोयमित्य-
न्वारम्भणीयानन्तरमुक्त्वाऽग्नीन्वाद्घातीत्याह । ततो ज्ञापत आरम्भे सिद्धेऽपि
नान्वाधानं सिध्यतीति । तस्माद्दीक्षणीयया प्रधानदेवतानामेव परिग्रह इति सिद्धम् ।
ननु सवनीये पशौ सवनीयेषु च पुरोडाशेषु नाम्बन्वाधानं विद्यत इति प्रतिषेधादेवेतर-
प्रान्वाधानसिद्धौ पुनर्विधानं परमतप्रतिषिद्धान्वाधानस्य पुनः प्राप्त्यर्थं यथा कृतं तथा
दीक्षणीयायामपि परमतप्रतिषिद्धान्वाधानस्य पुनःप्राप्त्यर्थं कृतो न कृतमिति चेत् ।
दीक्षणीयायां तद्विरहेऽपि तद्विरहेः । कथमिति चेत् । उच्यते—दीक्षणीयायां आतायां
सत्यामेव तस्या देवतापरिग्रहकत्वम् । तस्याश्च ग्रहणार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वादिति
त्रैभिनिमते दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां सोमेऽन्बन्वाधानं त्रतोपासनमारण्याशनं आग्रण-
मन्वाहार्यस्य च दानं पत्न्याश्च संनहनं विमोचनमिति न विद्यन्त इति आपस्तम्बमते
प्रायणीयायास्तन्त्रं प्रकमयति तत्रैवानि न क्रियन्तेऽन्बन्वाधानं त्रतोपासनं पत्नीसं-
नहनमन्वाहार्य इति ये के च सोम इष्टिपशुबन्वाः सर्वेष्वेवैतानि न क्रियन्त इति
भारद्वाजमते च साङ्गप्रधानदेवतापरिग्रहार्थत्वं तत्सपष्टतया खण्डयितुं तत्र तत्रान्वाधान-
विधानम् । अन्यथा सवनीये पशौ सवनीयेषु च पुरोडाशेषु नाम्बन्वाधानं विद्यत
इत्यनेनैव सिद्धेस्तत्र तत्र विधानमपार्थक्यं स्यात् । अनिष्पन्नाया दीक्षणीयायाः स्वीय-
देवतापरिग्रहे सामर्थ्याभावात् । अङ्गदेवतानामपि परिग्रहार्था दीक्षणीयेति वदताऽऽप-
स्तम्बेनाप्यन्बन्वाधानं दीक्षणीयोदेवतापरिग्रहार्थमवश्यमङ्गीकरणीयमेव । एवं च परमत-
स्यापि स्वतुष्टयत्वसाधनेन भगवताऽऽचार्येण दूषितप्रायत्वात्तन्मतखण्डनार्थान्वाधान-
विधानहेतौ न कृतः । प्रायणीयाया अपूर्वत्वपक्षेऽन्वाधानस्याप्यपूर्वविधानं तत्रेति द्रष्टव्य-
मिति सुस्थम् । ग्रहणार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वादित्युदाहृतत्रैमिनिसूत्रार्थस्तु पूर्वमन्वा-
धानं ग्रहणार्थमपि निवर्तेत, इष्टेर्दीक्षणीयाया अपि तदर्थत्वाद्वाधानार्थत्वादिति ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमसाहस्राग्निचयनसहितवाजपेयसर्वतोमुखद्विषाह-
स्राग्निचयनसहितपौण्डरीकयाजिमणेशदीक्षिततन्नुजगोपीनाथदीक्षित-
विरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकोशिसूत्राम्बुधिगतनि-
गूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंतापशामिकायां ज्योत्स्ना-
ख्यायां कृत्वा सप्तमंशस्य प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ सप्तमश्लोके द्वितीयः पटलः ।

प्रायणीयायास्तत्रं प्रक्रमयति ।

प्रघघनेऽनया यज्ञं हीक्षित इति प्रायणीया तत्संबन्धितम् कर्मकलापस्तं प्रक्रमयति आरभत इत्यर्थः । स्वार्थे णिजयम् । अथवा परार्थ एव णिच् । तत्र प्रयोजको यन्मानः प्रयोजयोऽल्प्युरिति । अनेनेदं ज्ञाप्यते प्रायणीयायास्तत्रस्य प्रक्रमं कुर्विति प्रेरणावाक्यं प्रयोक्तव्यमिति । एतच्च प्रायणीयायामेवाहट्टार्थमिति ज्ञेयम् ।

तत्र यावत्क्रियते तद्याख्यास्यामः ।

तत्र प्रायणीयासंबन्धिनि तच्छे यावत्कर्तव्यं तत्र तद्याख्यास्यामो नानाश्रुतिभ्य उपसंहृत्य कथयिष्याम इत्यर्थः । अपूर्वत्वमेतस्या इष्टेद्योतयितुमेवैतत्सूत्रम् । अथ प्रायणीया तत्र यावत्क्रियते तद्याख्यास्याम इत्येतावत्येव छाद्यवाङ्मते प्रायणीयायास्तत्रं प्रक्रमयतीति गुरुसूत्रकरणमध्युक्तश्रवणव्य एवापूर्वत्वं न हीनादितश्चविवक्ष इति । तेन देवा यो इत्यादि वाचस्पत इत्यादि च प्रकृतिवत्सर्वमत्र भवत्येव । अत्र यत्प्रापणे तत्संबन्धित्वेनान्यान्यपि कर्माणि प्राप्नुवन्ति तत्परो यावच्छब्दः । तेनेध्मानहिराहरतीत्युक्तौ न केवलमाहरणमात्रं किंत्वसिदादानादिकः सर्वोऽपि विधिर्भवति बर्हिषः प्रोक्षणदिकं च । एवमन्येष्वपि ब्रह्मण्यम् । एतादृशकर्मभिन्नचोदकपरिच्छेपकत्वात्पूर्वत्वम् । तच्च चोदकप्राप्यभागप्राश्नहरणादि । अपूर्वत्वमूलीभूता श्रुतिः साक्षाद्यद्यपि नास्ति तथाऽपि भगवदाचार्यवचनमळादनुमीयत इति ज्ञेयम् ।

अग्नीनन्वाधायेध्मावाहिराहरति ।

अपूर्वत्वात्प्राप्तमन्वाधानं विधीयते । इष्टेः कृत्स्नत्वपक्षे त्वपूर्वत्वामावेऽपि परैः प्रतिषिद्धत्वाद्विधानम् । ननु अग्नीनन्वाधाय नहिराहरतीत्येतावदेव वक्तव्यमिध्माहरणं तु सप्तदश सामिधेन्य इत्यादिविधानादेव सिध्यतीति चेन्न । तस्याऽऽधारसमिध्परिधिसहितेध्माहरणप्रापणार्थत्वात् । तेनाऽऽधारपरिधिपरिधानं च सिद्धं भवति । क्रमप्राप्तानुवाद इष्टेः कृत्स्नत्वपक्षे पौर्णमासतश्चस्वरूपापनार्थः ।

सप्तदश सामिधेन्यो नानूयाजसमिधमुपसंनहति यद्यनूयाजा न भवन्ति ।

नानूयाजसमिधमुपसंनहतीत्येतावदुच्यमानेऽनूयाजसत्त्वेऽपि अपूर्वत्वादनूयाजसामिध्मावः स्यात्तद्धारणार्थं यद्यनूयाजा न भवन्तीति । अनूयाजा न वा भवन्तीत्यनूयाजायावविधानादेवानूयाजसमिधस्तत्संबन्धित्वाद्भावसिद्धौ नानूयाजसमिधमुपसंनहति यद्यनूयाजा न भवन्तीति विशिष्टं वचनं कृत्स्नत्वपक्षेऽनूयाजानां विकल्पो न भवति किं तु नियता एवेतिज्ञापनार्थम् । आतिथ्यायामनूयाजाभावेऽपि अनूयाजसमिध्दस्ति ८ सप्त च

समिधो अन्न आहुतेत्यस्या प्रसेपणीयदाहमिः सदैव प्रसेपणीयेतिज्ञापनार्थम् । सूत्रार्थस्तु स्पष्ट एव ।

वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रस्तास्येत्पराजी२ स्तीर्या ययार्थं
पात्राणि प्रयुनक्ति स्थालीं कपाळानां२ स्थाने प्रयुनक्ति ।

वेदं कृत्वेत्यनेन वेदसंबद्धकर्षणां सत्त्वं सूच्यते । अन्यथा वेदकरणस्य निरर्थकत्वापत्तेः । वेदसंबद्धकर्षाणि वेदिसंमार्जनं वेदेनोपगम्योपविष्टं स्यास्या जुहूं धारयमाण इति वेदेनोपवाज्येति । वेद्याच्छादनस्य बहिष्प्रयोजनत्वेन वेदिकरणं विना वेदसंभवेन बहिराहरणविधिबन्धवेदिकरणमपि सूचितं भवति । वेदं कृत्वेति कथाप्रत्ययान्तोऽनुवादो वेदकर्ताऽध्वर्युः स एवाग्निपरिस्तरणकर्तेति समानकर्तृकत्वार्थः । अनेनाऽऽग्नीध्रादीनां निवृत्तिरत्र । अग्नीन्परिस्तीर्येति स्वप्प्रत्ययान्तोऽनुवादः समानकर्तृकत्वार्थः । तेन पाणिप्रक्षालनकर्ता यः स एवाग्निपरिस्तरणकर्तेति । तेन पाक्षिकान्यकर्तृकत्वव्यावृत्तिः । प्रैषस्य स्वारमार्थताया अपि सत्त्वात् निवृत्तिः । प्रकृतौ स्वप्प्रत्ययान्तप्रयोगादेव पाणी प्रस्तास्येत्येषितम् । अन्यथाऽग्नीन्परिस्तीर्योत्पराजी२ स्तीर्येत्येवमुच्यमाने पाणिप्रक्षालनस्य निवृत्तिरेव स्यात् । अतः पाणिप्रक्षालनानिवृत्त्वर्थमिदं वचनम् । पाणी प्रस्तास्येत्यथ स्वप्प्रत्ययान्तोऽनुवादः । प्रकृतावेवैवमस्तीति हेतोः । सप्त्यावस्यपक्षे तयोरेपि परिस्तरणम् । उच्छवाः शुष्कदर्भाः । बहजतृणानीति केचित् । उशीरतृणानीत्यन्वे । उर्ध्वतृणानीति परे । तेषां राजी पङ्क्तिस्तां स्तीर्या विस्तरयित्वा ययार्थं यथाप्रयोजनं पात्राणि प्रयुनक्तीत्यर्थः । ययार्थमितिवचनं प्रयोजनाभाववतां क्षम्याहपदुपलाकुटरोपिष्टमर्जनार्थमेक्षणान्वाहार्यस्थालीमदन्तीपात्रवोक्रत्राणां निवृत्तिं प्रदर्शयितुम् । अपूर्वत्वपक्षे प्राशिप्रहरणस्यापि । स्थालीं कपाळानां२ स्थाने प्रयुनक्तीति वक्ष्यमाणसूत्रादेव कपाळानां निवृत्तिः । नच द्वपदुपलयोः कुटरोश्च शम्भया समाहननपक्षे शम्भया वा समाहननार्थमासादनमस्तु इति वाच्यम् । चरौ समाहननस्य द्वपदुपलसंस्कारार्थत्वेन प्रकृते द्वपदुपलयोः प्रयोजनाभावेन तदभावे तत्संस्कारस्य समाहननस्याप्यथावात् । समाहननाभावादेव तत्करणस्य कुटरोः शम्भया वाऽपि निवृत्तिः । स्पष्टं सर्वमेतदाह भरद्वाजः—असति द्रव्ये कर्मलोपो यथा चरौ समाहननमाप्येभ्यो निवृत्तमिति । तत्र द्वंद्वत्वव्यतिरेकम्—स्फयः सवेक्षणस्थाली चेति द्वंद्वम् । कृष्णाग्निं तृणं चेति द्वंद्वम् । सूत्रान्तरे द्वंद्वतार्थं तृणप्रयोगस्य विहितत्वात् । आउपस्थाली तृणं चेति द्वंद्वम् । पात्री तृणं चेति द्वंद्वम् । प्राशिप्रहरणभावे वेदं तृणं चेति द्वंद्वम् । स्तीर्येति क्त्वाप्रत्ययेन तूर्णी दक्षिणां तूर्णीमुत्तरामिति ब्रह्मयजमानसंज्ञकरणं च ध्यावर्ष्यते । अथवा राजीमिति जातावेकवचनम् । तेन तूर्णी दक्षिणां तूर्णीमुत्तरामिति मन्शयेव । ब्रह्मयजमानसंज्ञकरणं स्वत्र व्यावृत्तत्वात् तयोरुपवेशनकाल एवाध्वर्युणा कर्तव्यम् ।

दमस्तिरणपात्रप्रसाहने तु यवत एव । तयोरङ्गत्वेनाध्यवधावकत्वात् । स्वाङ्गी लोकप्र-
सिद्धा तां कपालानां स्थाने कपालानामतिदेवाप्रसादां चरुकासमर्थानां स्थाने तत्प्रथो-
जन उद्देश्ये पात्रप्रयोगकाले प्रयुनक्ति । उत्तरसंस्कारानपि तुल्यान्कपालवदित्यर्थोऽन्य-
रिष्यन् ब्रह्म इति सूत्र उदाहृत एव । चरुकल्पान्यारूपास्यामः स्वाङ्गी कपालानां स्थाने
प्रयुनक्तीत्यादिनेवात्र सिद्धेरत्र पुनर्बचनमपूर्वत्वेन कपालघर्माणामप्राप्तिः स्वाचां
धारयितुम् । स्वाङ्गी कपालानां स्थाने प्रयुनक्तीतीतरचरुवर्षप्रदर्शनार्थम् ।

निर्वपणकालेऽदित्यै प्रायणीयं चर्षं निर्वपति पयसि श्रपयति ।

प्रकृतमयर्षं गमनं यज्ञ प्रति यज्ञेन सह संबन्ध इति यावत् । तत्प्रायणं तद्वर्हतीति
प्रायणीयः । प्रधानस्य दूरत्वेऽपीत आरम्य प्रधानकालपर्यन्तं वर्तमानस्त्वयेवात्र प्रकर्षः ।
तत्र प्रधानकालवर्तमानत्वं निष्कासद्वारा । अयथातोर्गत्यर्थकत्वेऽपि प्रकृते संबन्धार्थ-
कत्वं स्वी क्रियते । दृष्टं ह्यन्यत्र घातूनामनेकार्थत्वम् । निर्वपणकाल इति वचनं पवित्र-
करणादिसूचनार्थम् । अन्यथाऽपूर्वत्वेनाप्राप्तिः स्यात् । प्रायणीयमिति नाक्षणन्याचि-
रूपासयेति द्रष्टव्यम् । पयसि प्रणीतावःप्रणीते पयसि नतु वत्सापाकरणादिभिर्धर्मैरुत्पा-
दिते पयसि । तथाच नवमाध्याये चतुर्थपादे मैमिनिः—प्रदानदर्शनं श्रपणे तद्धर्म
भोजनार्थत्वासंसर्गाच्च मधूदकवत् । अघर्षं त्वप्रदानात्प्रणीतार्थे विधानादतुल्यत्वात्संसर्ग
इति । आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुरित्यत्र चरोर्देवतासंबन्धस्य पयसश्चरुसंबन्धस्य
च विधौ वाक्यभेदाभावात्पयसो न प्रदेयत्वम् । अतो न वत्सापाकरणादिभिः पयः
संबन्ध्यते किंतु प्रणीतार्थैरेवेति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु—श्रपणे सहश्रपणे प्रदानमपि
सह दृश्यते चरोः पयसा सह त्यज्यमानत्वानुमवात् । अतस्तद्धर्मं तस्य प्रदेयस्य घर्मा-
यस्मिस्तथाभूतं भोजनार्थत्वाद्यागार्थत्वान्मधूदकवत्संसर्गाच्चित्रोष्टिवदिति पूर्वसूत्रार्थः ।
उत्तरसूत्रार्थस्तु—अघर्षं न विद्यन्ते घर्माः प्रदेयघर्मा यस्य तदघर्षं । मधू-
दकदृष्टान्तपैलक्षण्यद्योतनाय तुशब्दः । अप्रदानात्प्रदानाभावात् । द्वि मधु घृतमापो
घानास्तत्संसृष्टमितिबदत्र सह श्रपणं नास्ति उभयोरत्र समप्रधानत्वामावात् । तर्हि
पयसो विधानं किमर्थमिति चेदित्यत आह—प्रणीतार्थे विधानादिति । अतश्चरुप्र-
थमानिर्देशो नास्ति किंतु सप्तमीनिर्देशः । सप्तम्या चाऽऽधारयतत्वम् । अत एवातुल्य-
त्वादित्युक्तम् । अतो न प्रदेयघर्मा इति । असंसर्गः, मधूदकवत्संसर्गो न भवति ।
तुल्यद्रव्यसंसर्गो न भवति किर्याधिकः संसर्ग इति । यजुरुत्पूते वा श्रपयति ।

चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णाति यद्यनूयाजा न भवन्ति ।

प्रथमगणस्य प्रयाजार्थत्वात्तमेव गृह्णाति । द्वितीयगणस्य स्वनूयाजार्थत्वात् तं गृह्णाति अनूयाजाभावपक्षे । अनूयाजसत्त्वे तु तदपि गृह्णातीत्यर्थः । चतुर्गृहीतमेवोपभृति यद्यनूयाजा न भवन्तीत्येवं वक्तव्यं तावत्तैवाष्टगृहीतज्यावृत्तौ चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णातीत्येवं वचनं प्राकृतं पाक्षिकं पञ्चगृहीतं व्यावर्तयितुम् । यद्यनूयाजा न भवन्तीति वचनमेतद्वचनाभावेऽनूयाजसत्त्वेऽपि उपभृति चतुर्गृहीतमेव स्यान्नाष्टगृहीतमिति तद्व्यावर्तयितुम् । आज्यपदग्रहणेनेदं ह्याप्यते पदार्थाभावाधीन एव विशेषो निर्वपणोत्तरं नत्वपूर्वकृतो विशेष इति । तेनैतदुत्तरं प्राकृतं सर्वं तन्त्रं भवति ।

षड्दोषा प्रायणीयमासादयति ।

चरुमिति शेषः । तस्याः प्रायणीयया कल्पो व्याकृष्यात् इति षड्यमाणसूत्राद्बुद्धयनीयायां चरोरासादने षड्दोषाः प्राप्तिः स्यात्ता वारयितुं प्रायणीयमिति वचनम् । अहोमार्थत्वाद्ग्रहोऽस्वाहाकारः षड्दोषा । अत्र सूर्ये ते चक्षुरित्येव षड्दोषा नतु वाग्वीतेति प्रायश्चित्ती वाग्धोतेति श्रुतौ सूत्रे च प्रायश्चित्तीति श्रवणात्तस्य प्रायश्चित्त एवोपयोगात् ।

सर्वमिधममादधाति सर्वमौपभृतम्

समानयते यद्यनूयाजा न भवन्ति ।

सर्वमौपभृतं समानयतेऽनूयाजाभावपक्षे । अनूयाजसत्त्वे तु तदर्थं द्वितीयगणस्य गृहीतत्वात् सर्वस्यौपभृतस्य समाभयनम् । अनूयाजसमिधं नाशशेषयति औपभृतमाज्यं च । अनूयाजाभावादिति मादः । सर्वमिधममादधातीतिवचनं प्रतिस्वामिधेनि वेतिप्राकृतप्रक्षान्तरनिवृत्त्यर्थम् । सर्वमौपभृतम् समानयते इतिवचनं प्रयाजार्थाज्यस्यैकप्रयत्नेनैवाऽऽनयनं विधातुम् । एतेन ज्ञायते पशुबन्धे चातुर्मास्येषु च सोमे च विगृह्य विगृहीतवाऽऽनयनमिति ।

आज्यभागाश्चतुरो यजति पथ्यास्वस्ति पुरस्ता-
दग्निं दक्षिणतः सोमं पथ्यंस्सवितारमुत्तरतोऽदिति मध्ये
हविषा स्थार्लीं निष्कार्से भेषणं च निदधाति ।

आज्यं मागो येषां त आज्यभागा आज्यहविष इत्यर्थः । ताश्चतुरो यजति । कथमित्याकाङ्क्षायां पथ्यास्वस्तिमित्यादि । हविषा चरुमेत्यर्थः । आज्यभागाश्चतुरो यजतीति सामान्यप्रतिज्ञा । उत्तरत्र चतुर्णां संकीर्तनादेव चतुष्टे सिद्धे चतुरो यजतीत्यत्र चतुर्ग्रहणं चतुर्णामेको गणो गणत्वाद्बन्धयः स्यादन्धो मूयासं पम्मानं दधेयमित्यूहेन चतुर्णामन्त एवानुमन्त्रणं भवतीतिज्ञापनार्थम् । पथ्यास्वस्तिमित्यादि सवितार-

मुत्तरते इत्यन्तं देवतादिभिन्नानार्थम् । ननु पठ्याः स्वस्तिपार्श्वे सोमं सवितारमित्ये-
 कैर्कां प्रतिदिशं यजतीत्येतावतैव प्रतिदिशं यागस्य सिद्धौ पुरस्तादित्यादिदिवचनं
 पठ्याः स्वस्तिमयनम्प्राचीमेव तथा दिशं प्रानानभित्यार्थवादज्ञानावद्यकत्वद्योतना-
 र्थम् । पठ्यास्वस्त्यादीनां ध्रौवमाज्यं तस्य सर्वाथित्वात् । नन्वादिति मध्य इत्येतावदे-
 वास्तु चरुलापस्तु पूर्वानुवृत्त्यैव सिध्यति, एवं च हविषेति वचनं व्यर्थमिति चेन्न ।
 तस्य पश्चानामपि तुल्यवस्त्वपामार्थेन सार्थकत्वात् । पश्चानां प्राधान्यं श्रुतावप्युक्तं
 पञ्च देवता यजतीति । तेनाऽऽज्यहविष्काणां पठ्यास्वस्त्यादीनां प्रधानहविष्ठाकुपांशु-
 यानधिकारस्य सिद्धं भवति । नन्वेवं पश्चानां तुल्यवस्त्वपामार्थं चरुणेत्येव वक्तव्यं
 किमर्थं हविषेतिवचनमुपात्तमिति चेन्न । तस्य अपणोत्तरमाविनामुद्गासनान्तानां हविः-
 संबन्धिधर्माणामपूर्वत्वेनाप्रसानां प्राप्तिं योजयितुमुपात्तरत्वात् । आज्यभागशब्दः प्रकृते
 कर्मनामधेयम् । आज्यमागाभ्यामाज्यहविष्वां प्रचरतीति निर्देशात् । आज्यं च निर्दि-
 ष्टमस्ति सर्वाथित्वात्तच्च ध्रौवं हविर्भवति । एवं च तेषां प्राकृताज्यभागकार्यमाकर्ष्य तेन
 प्रधानहविष्येवैतानि । सूत्र आज्यभागशब्दश्च यौगिकत्वादाज्यहविष्कत्वभेषापनुवृत्ति
 सरस्वत्याज्यभागा वायव्य आभ्यमाग इतिवत् । उदपनीये पठ्याः स्वस्तिमुत्तमाभाष्येन
 देवतां यजतीतिवचनादप्येवं प्रधानस्वमवगम्यते । यत्र द्विवचनेन निर्देशो यथाऽनुप-
 दावाज्यमागौ नविवन्तावाज्यमागावित्यादिस्तत्रैव प्राकृताज्यभागयोः संप्रत्ययो नान्यत्र ।
 अतः पृथगाज्यभागवपि चोक्तप्राप्तौ कर्तव्यौ । आश्वलायनीयहोत्रे षोर्णमासेनेष्टि-
 पशुसोमा उपविष्टा इति सूत्राद्भार्गवी । पानुवहोत्रेऽपि षोर्णमासतन्त्रत्वाद्भार्गवािव ।
 प्रधानदेवतायाज्यानुवाक्यास्त्वाश्वलायनोक्ता एव । नन्वाभिसोमसवित्रदितिदेवतालिङ्ग-
 कानां बहुनिां याज्यानुवाक्यानां स्वशास्त्राणां सरवास्त्वशास्त्रास्मानमेव यासां कासावि-
 द्ग्रहणम् । पठ्यास्वस्तिदेवतालिङ्गकयाभ्यानुवाक्ययोरेभावात्तावतो(त्यो)राश्वलायनो-
 क्तयोरेव ग्रहणमिति वाच्यम् । स्वसूत्रे प्रायणीयाप्रयुक्तयाभ्यानुवाक्यानामविहितत्वे-
 नाऽऽश्वलायनेन विहितत्वेनाविहितविहितानां मध्ये विहितानामेव ग्रहणस्य युक्तत्वात् ।
 होत्रशास्त्रविषये स्वसूत्रे वचनाभावात् आश्वलायनोक्तस्यैव प्रवृत्त्यात् । नक्षत्रमाश्वला-
 यनोक्तानामेव ग्रहणमस्तु नाऽस्तु यासां कासाचित्तपाऽपि पाठस्तु स्वशास्त्रारीत्येव
 भवत्विति वाच्यम् । एतस्य मन्त्रपाठस्यात्र सावकाशत्वेनाविधानानुरोधेन तत्पाठस्यैव
 ग्रहीतुमुचितत्वात् । सवितृदेवताविषयकयाज्यायाः स्वशास्त्रायामभावेन तदुक्तयाज्याग्र-
 हणं तदनुरोधेन तदुक्तानामेव चाऽऽश्वलायनपाठस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वात् । विना निर्वा-
 हाभ्यन्तरेतस्या ग्रहण इतरासामपि तच्छास्त्रागतानामेव ग्रहणं प्रकरणनियमितत्वात् ।
 शास्त्रावठितमश्रैर्निर्वाहासंभवेनाऽऽर्वेदीनाभेषात्र ग्रहणात् । एताभ्यामिद्वोपांशुयामधर्मे-

भैताश्वतसो देवता यष्टव्याः । आग्न्यमागाविष्टाऽऽज्येन देवताश्वतसो यजतीति कात्या-
यनः । कल्पकारश्च संज्ञावेण पञ्चकृत्वो भुवामभिवारयतीति भुवकाज्यभागयोः सस्रं
प्रदर्शयति । तत्र प्राकृताज्यभागार्थमेकमभिवारणं दृष्टम् । त्रयांशुयाजचतुष्टयार्थं
चत्वारि । प्राकृताज्यभागयोः सस्रं एवैतद्वचनमुपपद्यते नान्यथा । तस्माद्विद्येते
एवाऽऽज्यमागाविति । अन्यस्तु मतम्—अस्वेतेषां प्रधानहविष्कृमिहाऽऽज्यभागयोरनुप-
देशात् । आतिथ्यायामुपदेशाच्चतुषी वा एते यज्ञस्येत्याज्यभागकार्यस्य चतुषः । चतुषी
वा एते यज्ञस्य यदग्नीषोमावित्यग्नीषोमयोर्दशमात् । सूत्रस्थस्याऽऽज्यभागशब्दस्याऽऽ-
ज्यभागनिवृत्त्यर्थत्वाच्च प्राकृतावाज्यभागौ न भवत इति । आज्यभागविष्ट्वा घनेते-
त्याहपरथबलादेतौ न भवत इत्याहोत्थन इति परब्रह्मणः । शंखन्ते यमनाज्यभागेत्याश्वला-
यनः । मेषणेन चरुणामिति परिभाषया मेषणेमावदानम् । अदितिमागानन्तरं मारुती-
मृषमनुभूयात् । अदितिमिष्टम मारुतीमृषमन्वाहेति श्रुतेः । तत्र प्रक्षेपानन्तरमेवेति
केचित् । अमुमन्मगान्त इत्यन्धे । प्रत्याक्रमणानन्तरमिति परे । इष्टेति कस्याप्रत्ययान्तरमे-
पानन्तरमेवेति युक्तम् । मन्मसमाज्ञाये सूत्रे चानुक्तस्वाकृताकृतं मारुत्यनुमवणम् । सा
च मरुतो यद्वच इत्युक्ता बौधायनेन । सनास्यथावशाद्ध्यर्षुर्कर्तृकं मारुत्यनुमवणम् ।
माजाऽऽघातीयावित्यवचरुधर्माः । प्रापकामावात् । स्याली चरुस्याली । निष्कासः
स्यालीमेषणसंज्ञो छेपः । चर्वालोडनार्थं दूर्वा मेषणम् । निष्कासस्य स्वतन्त्रतयोपा-
दानास्स्यालीतः पृथक्कृत्येव प्रहृतं निदधाति शिष्यादौ । एकं स्यालीमेषणे अपि
प्रहृते स्यापयितव्ये । निधानवचनान्देव मेषणानुग्रहणं न निष्कासमिधानमल्लादितरस्य
हविःशेषस्य कृत्स्नस्य स्विष्टकृदादिचतुर्धाकरणान्ता कृत्स्नाऽपि प्रतिपत्तिरस्तीति गन्धते ।
अन्यथा स्याली चरुशेषं मेषणं च निदधातीत्येव ज्ञ्यात् । तस्माद्धेपमात्रं निधातव्यं
तद्यातिरिक्तस्य सर्वाः स्विष्टकृदादयो यथावयं प्रतिपत्तयः कर्तव्या एवेति । अपूर्वत्वा-
त्प्राशिक्षनिवृत्तिः प्राशिक्षमपि प्रतिपत्तिरिति केषांश्चिन्मतम् । अस्मिन्पक्षे प्राशिक्षमपि
भवत्येव । चानुर्धाकरणिकमेषणार्थं मेषाऽपि सर्वैः सहैव भक्षयति । शंयुवाकान्तरा-
दिष्टेः शंयुवाकान्ते वा । एतच्चावशिष्टप्रतिपत्तिकर्मणामनुष्ठानपक्षे । अनुष्ठानपक्षे तु
क्रमप्राप्ते स्थाने शेषकरणात्प्राक्निधानमुत्सर्गकाळे वा । अनेन त्यागो व्यावर्त्यते ।
चकारः साहित्यार्थः । तेन त्रयाणामेकमेव निधानं भवति ।

भुवायाः शेषं करोति ।

पूर्वमद्यास्वयेयं, प्रयोजनं च पूर्ववत् ।

शंखन्ता कृत्स्ना वा ।

भवतीत्येव शेषः । कृत्स्ना भवति न यजमानभागमवद्यति । यदि शंखन्तस्येतावतीव
प्राशिक्षशंखन्तत्वज्ञाने शंखन्तेतिवचनं शंखन्तत्वपक्ष एवायमपूर्वत्वप्रकारो न कृत्स्नत्व-

पक्ष इतिघोतनार्थम् । तेनान्वाधानप्रभृति कृत्स्नपि कर्म भवति नतु शंखन्तस्वमाज-
 निवृत्तिः । शंखिडान्तत्वे विकल्पः स्यात्परेषु परम्यनूयानस्य प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्,
 नित्यानुवादो वा कर्मणः स्यादश(शा)ब्दत्वादितिभैमिनिन्यायानुगुणत्वात्स्वशास्त्रानुगु-
 णत्वाच्च पूर्वः पक्षो मुख्य उत्तरो दुर्बलः । स च न्यायो दशमाध्याये सप्तमे पादे
 वर्तते । सूत्रार्थस्तु शंखिडान्तरविधानादेव तदुत्तरकर्मविषेधः सिद्धस्तेनैव पत्नीसंयाना-
 नूयाननिषेधसिद्धौ पुनरुभयोर्निषेधोऽनर्थको व्यर्थः स्यात् । अत उभयोर्निषेधोऽङ्गान्त-
 राणामकर्तव्यताप्रतिषेधेन कर्तव्यताविधानार्थ इत्यवश्यं वक्तव्यम् । पत्नीसंयानानेव न
 कुर्यात्, अन्यानि तु कुर्यादेव । अनुयानानेव न कुर्यात्, अन्यानि तु कुर्यादेवेति ।
 तेन पत्नीसंयानानूयानप्रतिषेधेन कृत्स्नसंस्थाविधानाच्छंखिडान्तवचनेन तत्संस्थाविधाना-
 ह्नयोः संस्थयोर्विरोधात्त्रिकल्पो भवेदिति पूर्वसूत्रार्थः । उत्तरसूत्रार्थस्तु नित्यानुवादो
 नित्यत्वाय शंखिडान्तविधेर्मत्वत्वाय । अयमेव विधिनित्यो न कृत्स्नसंस्था । तस्मा-
 दप्रशस्तोऽयमेव विधिरिति प्राज्ञस्यायानुवादे नित्यानुवादः । वाशब्दः पूर्वपक्षव्या-
 वर्तकः । नित्यानुवादो निषेधो नतु पत्नीसंयानानूयानेतरकृत्स्नकर्मविधायक इति ।
 कुतः, कर्मणः पत्नीसंयानानूयानातिरिक्तकर्मणोऽश(शा)ब्दत्वाच्छब्देन विधिना
 गम्यः शाब्दो न शाब्दोऽशाब्दस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । कृत्स्नसंस्थापरतायां स्पष्टो
 विधिर्नास्ति येन विकल्पो वक्तव्यः । नित्यानुवादेनोपपत्तेर्विधियर्थवत्तानकल्पनमशु-
 क्तम् । तथाच नैव कृत्स्नसंस्थेति संस्थाप्यपक्षे पत्नीसंयानानां विकल्पः । तथाचाऽऽ-
 पस्तम्बः—शंखन्ता संस्थाप्या वा पत्नीस्तु न संयानयेत्ता उदयनीये संयानयेत्समे
 वा कार्ये इति । समे उभे अपि पत्नीसंयानवत्यापित्यर्थः । नतु प्रकृतौ द्वौ शंसु पत्नी-
 संयानानां पुरस्तादेकः पश्चादन्यः । तत्रोत्तरेणैव शंसुना तदन्तताविधिः । एवं च
 शास्त्रान्तरीयः, पत्नीसंयाननिषेधोऽप्यर्थनात् । अन्यथाऽनुवादमात्रत्वापत्तेः । अतः
 पत्नीसंयानवर्तमानुत्तरशंखन्तं सर्वं कार्यमिति चेन्न । प्रयोगोपरमस्यैव शंखन्तत्वे
 निमित्ते विधानात्पूर्वस्मिन्नपि शयौ कृते निमित्तस्य संगातत्वेन तत्रैवोपरमस्य युक्त-
 स्यात् । पत्नीसंयानप्रतिषेधस्तु नित्यानुवादत्वेनार्थवादमात्रमैवित्येन शंखन्तस्यस्तुत्यर्थ
 न विरूप्यते । तथाच दशमेऽध्याये षष्ठे पादे भैमिनिः—‘प्रतिषेधार्थवत्त्वाच्चोत्तरस्य
 परस्तात्प्रतिषेधः स्यात्, प्राप्तेर्वा पूर्वस्य वचनादतिक्रमः स्यात्’ इति । सूत्रार्थस्तु
 पत्नीसंयानानूयानप्रतिषेधार्थवत्त्वादुत्तरस्य शंखिडस्य परस्ताच्चकर्तव्यं तस्य प्रतिषेधः
 स्यादिति । तथाचानुवादो न भवति निषेधे किंतु इतरकर्तव्यताबोधक एवेति । तथाच
 पूर्वाधिकरणसिद्धान्तोपरि आक्षेपकमिदमधिकरणमिति पूर्वसूत्रार्थः । उत्तरसूत्रार्थस्तु
 पूर्वस्य शंखिडस्य प्राप्तेरतिक्रमो वचनात्स्पष्टवचनास्स्यात् । उपस्थितपरित्यागे स्पष्ट-
 वचनाभावात्पूर्वत्रैवोपरम इति ।

न यजमानभागमवद्यति यदि शंखन्ता ।

शंखुनाऽन्तो यस्याः सा शंखन्ता । शंखुवन्तेति पाठाऽपघाठ एव । न यजमानभागमवद्यति सर्वेषु सौमिकेष्विष्टिपशुमन्धेष्टित्वनेनैव निषेधसिद्धाविदं वचनं कृत्वायां यजमानभागनिषेधो नात्र प्रवर्तत इति नोचयितुम् । कृत्वायां यजमानभागसत्त्वमनेन गम्यते । भुवाशेषस्याग्रे कार्यान्तरविधानात्संस्थाप्यपक्षेऽपि न समिष्टयजुः । नच यज्ञ-विमोक्तः । संस्थाप्यपक्षेऽन्तमप्रायश्चित्ताहुत्वर्थग्रहणयोर्नाऽऽप्यापनम् । स्विष्टकृदभिचार-णद्वये त्वाप्यापनं मवत्येव । दक्षिणादानवर्न ब्राह्मणमोजनान्तमितरत्सर्वं भवति ।

अथ राज्ञो निवपनमेके समामनन्ति ।

राज्ञो निवपनमुत्तरवेदिदेश इत्यारभ्य प्रैवान्तं कर्म प्रागुक्तं तत्तत्र न कर्तव्यं किंत्व-प्रास्मिन्काले कर्तव्यमित्येक आचार्या वदन्तीत्यर्थः ।

धुवाशेषाच्चतुर्गृहीतं पञ्चगृहीतं वा गृहीत्येवं ते शुक्रतनु-
रिति दर्भेण हिरण्यं निष्टक्यं वद्ध्वाऽऽज्येऽवदधाति ।

चतुरवत्तिनश्चतुर्गृहीतं पञ्चवत्तिनः पञ्चगृहीतमिति व्यवस्थितविकल्प इति केचित् । प्राकृतं धुवाप्यापनम् । निष्टक्यं शिखाकन्धनवर्धेण हिरण्यं बलयाकृति वद्ध्वा जुह्वां गृहीत आज्येऽवदधाति येन हिरण्यं वद्धं तं दर्भं घृत्वा दर्भवद्धं तद्विरण्यं जुह्वां गृहीत आज्येऽवनतः सन्निपतीत्यर्थः । निष्टक्यंशब्दश्छन्दसि निष्टक्येदेवदूयेति सूत्रेण निपातनात्साधुः । गच्छेत्सन्तो मन्थः । प्रसूनरहिता दीर्घा दर्माः । कुशास्तु हस्ताः सप्रमनाः । यत्परुषि दिनं तद्देवानामिति श्रुतेर्देवकार्येष्वेते दर्भाः पर्षच्छिञ्जा एव । यत्समूळं तत्पितृणामिति श्रुत्या पितृकार्येषु समूळत्वोक्तेरर्थाद्देवकार्येषु अमूळत्वं दर्भेषूक्तं भवति । तूणं तु च्छिन्नाग्रो दर्भ इति सार्वभिकम् । रजतसुवर्णयोर्हिरण्यस्या-विशेषेऽपि तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यमित्यादिना सुवर्णरूपहिरण्यस्यैव सर्वदा भार्य-त्वोक्त्या पवित्रत्वोक्ते रजतस्य दुर्वर्णत्वेनामूल्यत्वात् ।

अमूल्यं तद्यत्नेन देवकार्ये निवर्जयेत् ।

इति स्मृतौ देवकार्ये तन्निषेधादश्रुजत्वेन निन्दितत्वाच्च सर्वत्र देवकार्ये सुवर्णात्मक-हिरण्यस्यैव ग्रहणं ननु दुर्वर्णरजतात्मकस्य । तत्र हिरण्यस्य मानमैच्छिकम् । तस्मि-न्नवदधातीत्येतावतैव सिद्ध आज्यग्रहणं श्रुतौ घृतशब्द आज्यपात्रमाचष्टे ननु यत्रभि-षयत तद्घृतमभवदिति श्रुतिसिद्धवनीभूतमेवाऽऽज्यमाचष्ट इति दर्शयितुम् । अतो वनी-भूतत्वस्यावधानसमये न निषयः ।

उपकृता सोमकयणी समज्ञा बन्धुमती यथाऽग्नीषो-
मीयां बभ्रुरुजा रोहिणी वोपध्वस्ता प्रपीनाऽथ वा

रोहिणी पिङ्गाक्षी बभ्रुलोम्नी श्वित्रोपकाशा पृश्नि-
वाला पृश्निशफैकहायनी द्विहायनी त्रिहायणी वा
जूरसीति चाभीक्षमाण एतच्चतुर्दशैतं जुहोति ।

अन्वारब्धे यजमान इति नौधायनः । सोमः क्षीयते यथा गवा सा सोमकयणी
सोपकृता भवति । उपकृतेति मूतनिर्देशादेतद्विषयानुष्ठानारम्भात्पूर्वमेवोपकल्पनं कर्त-
व्यमित्यवगतं भवति । समङ्गा संपूर्णाङ्गा । बभ्रुमती, अत्र बभ्रुशब्देन स्वहिता मातृ-
पितृभ्रातृसखायो गृह्यन्ते । तेन मातृपितृभ्रातृसखिमतीत्यर्थो भवति । अनु स्वा माता
मन्वतामनु पिताऽनु भ्राता समर्थोऽनु सखा सयूथ इति मन्ववर्णादयमर्थो छम्यते ।
यथाऽग्नीषोमीय इत्यनेन वक्ष्यमाणे स्थूलत्वपीवत्त्वे अतिदिश्येते । यथा निरूढपशुबन्ध
इत्यग्नीषोमीये वचनादुपकृतः पशुरकूट इत्यादीनि पशुमुत्रोक्तानि लक्षणाभ्यप्यतिदि-
श्यन्ते । उपकृता सोमकयणी यथाऽग्नीषोमीय इत्येतावतैव समङ्गत्वबभ्रुमत्त्वभिद्धौ
पुनर्वचनं समङ्गत्वबभ्रुमत्त्वे एवाऽऽवश्यके न यामन्यतरत्वं स्थूलत्वं पीवत्वं चापीति ।
कृष्णश्वेतत्वं तु बभ्रुत्वादिविशेषविधानादेव निवृत्तं भवति । बभ्रुः पिङ्गला । अरुणा
कपिशवर्णा । रोहिणी सत्युपध्वस्ता, उपध्वस्ताऽन्येन वर्णेनाभिभूतो यो वर्णः स
उपध्वस्तस्तद्गती कश्चित्प्रदेशे केवलरोहिणी कश्चित्प्रदेशे मिश्रितवर्णा, एतादृशवर्णद्वय-
विशिष्टत्वर्थः । बभ्रुवर्णा, अरुणवर्णा, लोहितमिश्रितवर्णात्मकवर्णद्वयवतीति श्रितयाम्य-
तमा सोमकयणीत्यर्थः । रोहिणी, उपध्वस्तेति द्वयोः पृथक्पदार्थस्वेऽग्रे रोहिणीपदवैय-
र्थ्यापत्तिरतो विशिष्ट एव पदार्थः । न चैवमपि तदोषतादनस्थं शक्यम् । तस्य
केवलरोहितवर्णपरत्वेन तदभावत् । प्रपीना मांसला । केचित्तु अप्रपीनेतिपदच्छेदं
कृत्वा प्रपीनोष्ट्रोमसदृशवर्णा तदभ्येति ध्यायक्षते । मध्येऽधशाब्दो मित्तकमार्थः ।
तेनेत उत्तरं सर्वं समुचितमेव विकल्पते । अत्राऽऽपस्तम्बो विशेषमाह—द्विरूपाया
राजन्वस्येति । द्विरूपा श्वेतकृष्णा । यच्छ्वेतया क्रीणीयाद्बुध्मर्मा यजमानः स्याद्यत्कृष्ण-
याऽनुस्तरणी स्यात्प्रमायुक्तो यजमानः स्यादिति पूर्वत्र तयोरेव वर्णयोरुपक्रान्तत्वात् ।
षोडश्यादौ विशेषो वक्ष्यते । रोहिणी केवलरक्तवर्णा । पिङ्गाक्षी पिङ्गनेत्रा । बभ्रुलोम्नी
प्ररूढकपिलवर्णलोम्नी नानाजातीयवर्णैर्लोमभिः कश्चित्कश्चिदुपेता वा । श्वित्रोपकाशा
श्वित्रं चित्रं कुष्ठं तप्तमानवर्णा । बाला अश्वोर्धस्याः सा पृश्निवाला श्वेतपृषत्कवाला ।
पृश्निशफा श्वेतपृषत्कस्तुरा । एकं हायनं यस्याः सैकहायनी । एवं द्विहायनी त्रिहायनी-
स्वत्रापि, हायनशब्दो वर्षवाची, एकवर्षा द्विवर्षा त्रिवर्षा वेत्यर्थः । दामहायनान्ता-
श्वेत्यनेन सूत्रेण जीप् । श्वित्रतुर्ध्या हायनस्य गत्वं वाच्यमिति त्रिहायणीत्यत्र गत्वं,
ययोवाचकत्वान्कीर्णत्वे युक्ते एवात्र । एतच्चैकहायनीत्वादिकं साधारणं ज्ञेयम् ।
नचारुण्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीत्यत्रारुणगुणस्यामूर्त्त्येन कयसायनत्वात्संयवात्तदी-

यद्रव्येषु वासःप्रभृतिषु सर्वेषु निवेश इति वाच्यम् । अमूर्तस्यापि द्रव्यपरिच्छेदद्वारा साधनत्वसंभवेन द्वारापेक्षायां च स्ववानयोपात्तैकहायनोसंभवंस्य कल्पनेनैकहायन्या-
मेव निवेशस्य भीमासकैरङ्गीकारात् । तथा च तृतीयाध्याये प्रथमे पादे नैमिनिः—
अर्थैक्यत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यानियमः स्यादिति । सूत्रार्थस्तु—अर्थैक्यत्वे तत्प्रयुक्तै-
कवाक्यत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यादेककर्मरूपकर्मार्थत्वात्नियमः परस्परान्वयरूपः स्या-
दिति । तां सोमकयणीं गामीक्षमाणः पश्यञ्जूसीति मन्त्रेणैतत्पूर्वगृहीतं चतुर्गृहीतं
मुहोति । ईक्षमाण इति वर्तमानशान्नेक्षणहोमयोः समकालत्वम् । प्रामंशाभ्यन्तर
एव पुरस्तादाहवर्नायस्य प्राङ्मुखी सोमकयणी गौः स्याप्या । कामादेकद्वारे सर्वतः
परिश्रिते बहिःस्थिताया ईक्षणानुपपत्तेः प्रामंशाभ्यन्तरे स्थापनम् । एतच्चतुर्गृहीत-
मिति विशिष्टेनैकवचनेनोभयोर्योनियोगादिदं ज्ञायते यत्र यत्रैतच्छब्दपूर्वकचतुर्गृहीत-
विनियोगविधेस्तत्र पञ्चगृहीतविधिविकल्पते । श्रुते पञ्चाशदिति न्यायेन पञ्चसंख्याया-
मपि चतुःसंख्याया अनुप्रवेशाच्चतुर्गृहीतहोम एव सः । अधिकं प्रविष्टं नतु तद्धानिरिति
न्यायादधिकसंख्याप्रवेशोऽपि चतुःसंख्याया हानिर्नास्ति । नचैवं षड्गृहीताद्यतिप्रसङ्ग-
स्तत्रापि चतुःसंख्यानुप्रवेशसत्त्वादिति वाच्यम् । चतुर्गृहीतहोमसंन्यर्थवाद्दस्य चतु-
ष्पादः पशवः पशून्नेवावरूपे अतसो दिशो दिक्षेव प्रतितिष्ठतीत्यस्य पञ्चगृहीतं
भवति पाङ्कः हि पशवः पञ्च देवता यजति पञ्च दिशो दिक्षेव प्रतितिष्ठतीत्युपपाक्य-
नतपञ्चसंन्यर्थवाद्दस्य च समत्वेन षट्संख्यादिषु तदभावेनातिप्रसङ्गवारणात् । न्यून-
संख्यावारणं तु चतुःसंख्याया अनुप्रवेशाभावादेव सिध्यति । अत इदं सिद्धमेतच्छब्द-
पूर्वकचतुर्गृहीतविनियोगविधौ पञ्चगृहीतमपि विकल्पत एव तेनापि चतुर्गृहीतहोम-
विधिसिद्धिरिति । नच चतुर्गृहीतवचनस्य हिरण्यव्यावृत्त्यर्थत्वमेवास्तु इति वाच्यम् ।
हिरण्यव्यावृत्तेस्तु घृतादुद्धरतीत्यग्रे विधानादेव तत्सिद्धत्वेनैतस्य तद्व्यावृत्त्यर्थत्वानुप-
पत्तेः, चतुर्गृहीतवचनवत्पञ्चगृहीतवचनस्यापि कर्तव्यतापत्तेश्च ।

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा मुक्रमस्य-

मृतमसीति हिरण्यं घृतादुद्धरति ।

अपरमिति वचनं पूर्वेण संन्यर्थम् । तेनेयमपि भुवाशेषादेव श्रोतव्या । अपर-
मित्येतावत्येवोच्यमाने पञ्चगृहीतस्यापि पक्षे प्राप्तिः स्यात्सा ना मूदित्येतदर्थं चतुर्गृही-
तवचनम् । प्रथमयोर्भुवाप्यायनं श्रौतमाप्तिः । घृतवचनमान्यस्य द्रवीभूतत्वं सूचयितुम् ।
घृ क्षरणदीप्तयोरित्यस्माद्धातोराजिघृसिभ्यः क्व इत्युणादिमूत्रेण कः । एतेन घृतस्यापा-
दानत्वमपि निर्बोद्धुं शक्यं भवति ।

वैश्वदेवश्च हविरित्याभिमन्त्रयते ।

आज्यमित्येव शेषो नतु हिरण्यं मन्त्रे हविरिति अथवात्, आपस्तम्बेन स्पष्ट-
तयाऽभिधानात् ।

हविरसि वैश्वदेवमित्यवेक्षते ।

अथनतो भूत्वेक्षत इत्यर्थः । अत्राप्याज्यमित्येव शेषः । मन्त्रे हविरिति श्रवणात् ।
एतदन्तमासीनतैव ।

सूर्यस्य चक्षुरारुहमिति सहिरण्येन
पाणिनाऽऽदित्यमुपतिष्ठते ॥ ५ ॥

सहिरण्येनेति पाणिविशेषणम् । पाणिनेतितृतीयेत्यंभूतलक्षणम् । तेन पूर्वमेवावश्यं
हिरण्यं पाणौ भवति ।

अशून्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः ।

इति स्मृत्या पवित्रत्वेन सर्वदाऽङ्गुलिषु हिरण्यधारणं विहितं ततो भिन्नं पाणिले
हिरण्यधारणमपूर्वमनेन विधीयते । स्मृतिसिद्धं यत्रङ्गुलिषु हिरण्यधारणं तस्यैव कर्मा-
ङ्गत्वमनेन विधीयत इति वा । तेन श्रौतमपि प्राथञ्चित्तं कर्तव्यं भवति । अङ्गुलिषु
हिरण्यधारणेनापि पाणौ हिरण्यधारणं भवत्येव । अङ्गुलीनामपि पाणित्वात् । अन्य-
थाऽशून्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैरिति करस्य सुवर्णरजतकुशसंनन्वविधानेना-
ङ्गुलीनां तद्विलत्वेन तत्र धारणस्य स्मृतिविरुद्धत्वापत्तेः । करपाणिशब्दौ हि पर्याय-
भूतौ । उपस्थाने तिष्ठताऽऽसीनता वा । मन्त्रोपतिष्ठत इत्यत एव तिष्ठता सिद्धेति
वाच्यम् । उपान्मन्त्रकरण इत्यात्मनेपदविधानात्तत्र तिष्ठता घातुप्रत्यययोरर्थः किंतु
मन्त्रकरणमङ्गुलिकरणपूर्वकं विनयेनाऽऽशीर्याच्चा । तदुक्तमाहिताश्रेयाशीर्यदाग्निमुप-
तिष्ठत इति । तस्मादुपस्थानादन्वयैव तिष्ठता । यदि उपस्थानान्तर्गतैव तिष्ठता
स्यात्तदा तिष्ठन्ती गार्हपत्यमुपतिष्ठते, उत्तरामाहुतिमुपोत्थाय कवातिर्षङ्क्त्वाऽऽहवनी-
यमुपतिष्ठत इत्यत्र यथायथं तिष्ठतोपोत्थानविधानं न कृतं स्यात् । अतो यत्र यत्र
विधानं तत्रैव, अन्यत्र स्वनियम इति सिद्धम् । तथाच मन्त्रप्रतिपाद्यं पदार्थं ध्याय-
न्नतिमुद्रायुत आशीः(शिषं) प्रार्थयन्मन्त्रं पठेदित्येष उपस्थानशब्दार्थो भवति । अत्र
पाणिनेति वचनद्वयलिना नोपस्थानं किंतु पाणिनेति । यत्र यत्र दक्षिणग्रहणं
क्रियते तत्रैव दक्षिणाङ्गस्य ग्रहणमन्यत्रानियम इति तत्र तत्र दक्षिणग्रहणेन ज्ञाप्यते ।
प्रकृते दक्षिणग्रहणाभावादनियम एव । एवमन्यत्रापि । एतच्च निर्दिष्टाङ्गविषयम् ।
अनिर्दिष्टाङ्गविषये तु दक्षिणस्यैव ग्रहणं नियतम् । अत्र ज्ञापकं याजुषदर्शपूर्णमास-
हौत्रसूत्रे सव्येन तूर्णामाग्नाग्निमित्युत्तरसूत्रात्पूर्वत्र दक्षिणस्य प्राप्ता दक्षिणग्रहणमनि-
र्दिष्टस्थले दक्षिणस्यैव ग्रहणमिति । विपश्चित्त्वन्तो मन्त्रः ।

चिदसीति सोमक्रयणीश् सश्शास्ति ।

आसीन एव । संशब्दो मन्त्रस्य स्पष्टोच्चारणं गमयति । तेनोपांशुता निवृत्ता
भवति । अपेक्षणविशिष्टं मन्त्रोच्चारणं संशासनम् । संशासनवाच्यस्य शिक्षणस्य

पन्थामेष संमवात्तस्या एव ग्रहणं स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थं सोमक्रयणीमिति वचनम् । नन्वेवं
शां संशास्तीति तच्छब्देनापि तद्ग्रहणं संभवति किमर्थं सोमक्रयणीमिति वचनमिति
चेत्सत्यम् । तच्छब्दस्य प्रसिद्धिवाचकत्वस्यैव संशिक्षणानुरोधेनावश्यं स्वीकर्तव्यतया
तद्ग्रोपतादवस्थापत्तेः ।

मित्रस्त्वा यदि बध्नात्विति दक्षिणे पूर्वपादे वप्राति ।

आसीन एव । सोमक्रयणीमिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । ओषाव्यावृत्त्यर्थं पादग्रहणम् ।
एतावानेव मन्त्रः ।

पूषाऽध्वनः पात्विति नयति यत्र सोपोऽ-
वद्दामकर्णगृहीतां वद्धां वा कर्णगृहीताम् ।

पूषाऽध्वनः पात्विति मन्त्रेणान्वद्दामकर्णगृहीतां वद्धां कर्णगृहीतां वा नयति यत्र
सोम इत्यन्वयः । अत्रापि सोमक्रयणीमित्यनुवर्तते । अन्वद्दामित्यादीनि सोमक्रयणी-
विशेषणानि । यत्र सोम इत्यत्र न्युत्सो भवतीति शेषः । अन्वद्दामकर्णगृहीतामिति
पसः स्वशाखास्यः । वद्धां कर्णगृहीतामिति पसः शाखान्तरीयः । अन्वद्दामं यदि
अन्वद्दामं वद्धां यदि वद्धाम् । यदन्वद्दामं स्यादयता स्याद्यत्पदि वद्धाऽनुस्तरणी स्यात्प्र-
भयुक्तो यनमानः स्याद्यत्कर्णगृहीता वार्ध्नी स्यात्स वाऽयं जिनीवात्सं वाऽन्वो
जिनीवात्सिन्नस्त्वा यदि वध्नात्वित्याह मित्रो वै शिवो देवानां तेनैवैनां यदि वध्ना-
तीति श्रुतौ यदन्वद्दामं स्यादयता स्यादित्वेनेन बन्धनं प्राप्यते तन्नाम्ने पदबन्धननिषे-
धाङ्गीर्षाबन्धनविषये पर्यवस्यति । अयताऽनियमिता गमने । अनुस्तरणी मृतसंन-
न्धिनी गौरिव । प्रमायुक्तं शीघ्रमरणः । वार्ध्नी शत्रुघ्नी, अथवाऽन्वद्दामं ग्रीवायामपि
अन्वद्दामम् । अनियमितत्वं तु हस्ताभ्यां दादर्थेन धारणेन संपादनीयम् । वद्धां
ग्रीवायां वद्धाम् । पदि बन्धनं तु उपपत्तेः अपि निषिद्धमिति । मन्त्रपाठमात्रेण
मित्रकर्तृकपदबन्धनं भवति । मित्रस्य कस्याणरूपत्वादानुस्तरणीत्वं तत्प्रयुक्तं यनमाने
प्रमायुक्तत्वं च न । स्वकर्तृकपदबन्धने हि स दोष इति । एतदर्थकं लिङ्गं स्पष्टं
प्रवर्शयितुमेव मित्रस्त्वा यदि वध्नात्विति कुन्धः पाठः । उत्तरस्य मन्त्रस्येन्द्राय
सोममित्यन्तः ।

तस्या बन्धयसीत्येतेर्मन्त्रैर्दक्षिणेन

पूर्वपादेन पदपदान्यनुनिक्रामति ।

अत्रापि सोमक्रयणीशब्दानुवृत्त्यैव सोमक्रयण्या लामे तच्छब्दः संशासनबन्धन-
नयनान्यतरस्य लोपे विस्मृत्याऽनुनिक्रामणे कृते प्रायश्चित्तेन न धारितार्थं किंतु लुप्तं
कृत्वा पुनः पदपदानुनिक्रामणस्यापि करणमितिज्ञापनार्थः । नचाध्वर्युव्यावृत्त्य-
र्थत्वं तस्य स्त्रीलिङ्गनासीति शब्देन च सिद्धेः । नच पत्नीव्यावृत्त्यर्थत्वं तस्या अनु-

तस्मिन्पदे प्राप्स्यभावसिद्धेः । तस्या उदकप्राप्ता गीयमानाया वस्वसीत्यारम्भा-
 स्यन्ताः षष्मन्त्राः । एतैरिति वचनं प्रतीकोपात् एक एव मन्त्र इत्येतादृशमर्थं व्यावर्त-
 यितुम् । मन्त्रैरिति वचनमेकैकेन मन्त्रेणैकैकं क्रमणमिति ज्ञापयितुम् । अनु आनुपूर्व्येण
 निक्रामति निगृह्य क्रामति क्रामयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितोऽप्र णिञ् । अथवा तस्या
 वक्षिणेन पूर्वपादेन यानि षट्पदानि क्रम्यन्ते तान्यध्वर्युस्तु पश्चात्किं तर्हि क्रामति
 आक्रामति उपर्युपरि निदधातीति तात्पर्यार्थः । दक्षिण एव पदोऽप्राधिकारात् ।
 अस्मिन्पदे णिञ्ज्ञाऽऽश्रयणीयो भवति । अत्र यजमानः पत्नी चापि गच्छतः ।
 अध्वर्युमनु यजमानस्तपनु पत्नी । तथाच बौधायनः—अन्वयजमानोऽनूची पत्नी
 स्पर्शं पद्मरणीयादायेति । गच्छतीति शेष उभयत्र । पदं हियतेऽनयेति पद्म-
 रणी तां स्पर्शमादाय गच्छतीत्यर्थः । अन्यथाप्याह—अथैवा० सोमक्रयणीमग्ने
 शालामुदीचीमतिवित्त(वात्!)यन्तीति ।

बृहस्पतिस्त्वा सुप्ते रण्वत्विति सप्तमं पदमभियुह्यति ।

सप्तमपदानुनिक्रमणं तूष्णीमेव मन्त्रानुपदेशात् । अभियुह्यति च्छादयति ।
 अञ्जलिनेति शेषः । उन्करमभियुह्यात्यञ्जलिनेति प्रकृतौ दर्शनात्, आपस्तम्बेन स्पष्टो-
 कत्वाच्च । एतेन वस्त्राच्छादनं ध्यापत्यते । चिकेत्विति मन्त्रान्तः ।

तस्मिन्हिरण्यं निषाय पृथिव्यास्त्वा
 मूर्धन्नाजिपर्मास्येतत्तुर्गुहीतं जुहोति ।

अत्रापि पूर्ववत्पञ्चगृहीतेन विकल्पः । तस्मिन्पदे हिरण्यं निषाय पृथिव्यास्त्वेति
 मन्त्रेण चतुर्गुहीतं हिरण्यमनुपदे जुहोति । इष्टिशेषद्रव्यत्वात्परिक्रमणं नेति केचित् ।
 घृतवति स्वहेत्यन्तो मन्त्रः । अत्र बौधायनः कर्मान्ते—कैरेवत्या उ सप्तु पदाहुति-
 र्भवतीति प्रकृत्याऽऽश्रयित्येके वैष्णवीत्येके प्राजापर्येत्येके वाग्देवत्येत्येव ब्रूयादिति ।
 तेनात्र वाग्देवता वाग्वा एवा यत्सोमक्रयणीत्यर्थवादाद्वाचे सोमक्रयण्या इदमिति त्याग
 इति केचित् । हिरण्यस्योपर्येव होमः । यदध्वर्युरनञ्जाविति श्रुतेः । ध्रुवाशेषनाशे पूर्व-
 वद्भ्रूवैर्मन्त्रैर्गुहीत्वा तेन जूरतीति होमश्च । भ्रान्त्या कदाचित्स्वच्छकृद्मिषारणद्वयेऽन्ति-
 यप्रायश्चित्ताहुत्यर्थग्रहणद्वये वाऽऽप्यायनं कृतं चेत्तदा तेनैवेतौ जुहयात् । उभयत्रापि
 सर्वप्रायश्चित्तहोमोऽनाज्ञातजपादि च । यदि एकहायनत्वादिगुणाधीश्टिष्टायां गवि क्रवापं
 गीयमानायां देवाद्भावणि सप्तमपदपानस्तदा होमस्थाऽऽरादुपकारकत्वाद्भावण्येव ।
 अस्मान्मन्त्रं तु यैः कैश्चिदपि पांडुभिः कार्यम् । गुणलोपे मुख्यलोपानुपपत्तेः । नच
 वाग्निनामावहोष एवास्त्विति वाच्यम् । एतस्य परप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वाभावेन लोपस्य

पक्तुमशक्यत्वात् । वाजिनघागः परप्रयुक्तद्रव्योपजीवी । इह तु न द्रव्यं परप्रयुक्तं
 किंतु पांसुरूपस्य द्रव्यस्य चः संस्कार एकहायन्याः सप्तमपदनिधानात्मकः स एव
 परप्रयुक्त इति वैश्वान्नोप एवात्र युक्तः । तथा च चतुर्थ्याध्याये प्रथमपादे जैमिनिः—
 पदकर्मप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वादिति । सूत्रार्थस्तु पदकर्म सप्तमं पदमभिमृष्टातोत्वादि
 नेयनस्य सोमकयण्या नयनस्य प्रयोजकं न भवति परार्थत्वाद्न्यार्थत्वात्, अन्वोऽर्थः
 क्रयस्तदर्थत्वात् । नच शास्त्रान्तरे तस्याः सप्तमं पदमिति श्रवणात्तत्र च तस्या इत्यने-
 नैकहायन्याः परामशदिकहायन्याः सप्तमपदग्रहणार्थत्वे सति विनिगमनाविरहाजयन-
 स्योभयमपि प्रयोजकमेवेति वाच्यम् । तत्रापि लोकहायनी न स्वरूपेण प्रकृता किंत्वे-
 कहायन्या क्रीणातीति कथार्थत्वेनैवेति परप्रयुक्तत्वेन निर्ज्ञाताया एव विनियोगादिति
 विनिगमनाविरहासिद्धेः । तदयं निर्मलितोऽर्थः—याऽतौ क्रयार्थैकहायनी क्रयसिद्धयर्थे
 नीयते तस्याः सप्तमं पदं गृह्णातीति कथार्थाया एवैकहायन्या बुद्धौ विपरिवर्तमानायाः
 प्रसङ्गात्पांसुग्रहणोपकारताभावेण संबन्धेऽपि सप्तमपदवाक्यस्य निराकारस्तथा तदर्थ-
 स्त्वेदकप्रमाणाभावात् क्रयार्थैकहायनी नतु पदपांसुग्रहणार्थेति ।

अपादाय हिरण्यं परिलिखितमिति स्फयेन पदं परिलि-
 खति यावन्नृत्तमनु विमृतं भवति तूर्णो विषाणया
 चानुपरिलिख्यास्मे राय इति स्यादथा पदं निवपति ।

अपादाय गृहीत्वा । स्फोऽत्रैष्टिको लौकिको वा । पदं पदसंबन्धिप्रदेशं परितो
 लिखति । कदाचित्पदप्रदेशाद्वाहिरन्तरेव वा वृतं विमृतं प्रमृतं भवति तावत्परिमितमेव
 पदमनुलक्षीकृत्य परितो लिखनीत्यर्थः । अनेन केवलपदपरिमितप्रदेशस्यैव परितो
 लिखनं न्यावर्तते । प्रादक्षिण्यं परिषाषासिद्धम् । पुरस्तादुपक्रमस्तथाऽपवर्गः । त्रिः
 परिलिखनीत्यापस्तम्बः । अस्मिन्पक्षे सकृन्मध्येण द्विस्तूर्ण्यमिति ज्ञेयम् । परिलिखनार्थं
 स्फवादानं तूर्णीमेव मन्त्रानुपदेशात् । आपस्तम्बस्तु सावित्रेण स्फवादानमाह । अस्य
 मीया अपि कृन्तामीत्यन्तो मन्त्रः । विषाणया यजमानसंबन्धिन्या कृष्णविषाणया
 तस्या एवोपस्थितत्वात् । चक्रारो यावन्नृत्तमनु विमृतं भवतीत्येतस्यानुकर्षणार्थः । एवं
 चात्रापि न ततो न्यूनं नाप्यधिकं परिलिखनमिति सिद्धं भवति । अथवा स्फयेन सह
 कृष्णविषाणायाः साहित्यार्थः । तेनोमाभ्यां मिलिताग्राम्या परिलिखनमिति सिद्धं
 भवति । पूर्वसूत्रान्मन्त्रेष्वपि प्राप्तिर्भविष्यति तां वारयितुं तूर्ण्यमिति वचनम् । स्थाली-
 शब्द आकारविशिष्टधातुपुन्यन्यतरपात्रमाचष्टे । तेनैतद्वितरपात्रं भूमौ निवपनं चापि
 व्यावृत्तं भवति । पदं पादपांसुम् । स्यादथा निवपतिरियत्रोपकान्तत्वाद्दर्शान्तराद्ये
 पदग्रहणं कृष्णविषाणानिवृत्त्यर्थम् । ननु एतत्तच्छब्देनैव सिद्ध्यति किमर्थं पदग्रहण-

मिति चेत् । तर्हि कृष्णविषाणासाहित्यव्यावृत्त्यर्थं तद्रूपहणमिति ब्रह्मव्यम् । याव-
स्मृतमिति श्रुतेर्यावद्घृतमिदमर्थो द्रष्टव्यः ।

पदायतने सहिरण्यौ पाणी प्रक्षालय त्वे
राय इति पदं यजमानाय प्रयच्छति ।

पदायतने पदस्थाने । आयतनग्रहणं स्याद्यथा निक्षिप्ते पदे पाणिप्रक्षालनं व्यावर्त-
यितुम् । सहिरण्यौ हिरण्यसाहितौ । अनेन हिरण्यस्यापि प्रक्षालनम् । अनेन पाणिप्र-
क्षालनेनेह ज्ञायते पदपांसवः स्पर्श्यां हस्तेनैव न्युप्या नतु स्फुपेन पात्रान्तर आनीय
तेन न्युप्या इति । एवं च दृष्टार्थत्वमेवैतस्य हिरण्यस्य घृतलिप्तत्वात्प्रक्षालनं हिरण्यस्य
पाणिस्ताहित्येनैव प्रक्षालनम् । सहिरण्याविति वचनात् ।

तोते राय इति यजमानः पत्नियै ।

प्रयच्छतीति शेषः । पत्न्यनेकत्वे तु महिष्या एव प्रयच्छति मिथानार्थत्वात्,
असंस्कारकर्मत्वाच्च । आध्वर्यवमूत्रे वचनमवसररूपपनार्थम् ।

माऽहं रायस्पोषेण विधोषमिति पत्नी प्रदीपमानं प्रतीक्षते ।

प्रदीपमानं पदं प्रतीक्षते, अभिमुखी भूत्वेक्षत इत्यर्थः । सर्वाभिरपक्षिणं कार्यं
संस्कारकर्मत्वात् ।

सं देवि देव्योर्वश्या पश्यस्वेति सोम-
ऋषया पत्नी संरूपापयति ।

संरूपापनानुकूलव्यापारां करोतीत्यर्थः । एतत्कर्णाभूतोऽयं मन्त्रः । तस्माद्धवर्षो-
रेव मन्त्रः । संरूपापनं प्रदर्शनम् । अत्रानेकासामपि तन्त्रेणैव संरूपापनं विभवात् ।
मन्त्रगतमेकवचनं तु ज्ञात्यभिप्रायेण समर्पनीयं न प्रकृतावह इत्यूहनिषेधात्पत्नी सं-
रूपेतिवत् । संदृशीत्यन्तो मन्त्रः ।

उन्नम्भव पृथिवीमिति पद उदपात्रं निनीय
त्रैथं पदं प्रतिविभश्य नार्हपत्यस्य श्रिते
भस्मनि तृतीयमुपवपत्वाहवनीये तृतीयम् ।

पदे स्पर्श्यां निक्षिप्तेषु पदपांसुषु पात्रस्योदकमुदपात्रं पात्रसंबन्धि उदके पात्र-
स्थितमुदकमिति यावत् । पात्र उदकमुदपात्रमिति वा । तात्पर्यार्थः पूर्ववदेव । राज-
दन्तादिशब्दवदयं समासः । उदकस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः । निनीयेतिपदयोगाद्-
यमेव समासोऽत्र नतूदकेन पूर्णं पात्रमुदपात्रमिति पात्रस्य निनयनसंभवात् । साम-
र्थ्यात्पदपांसुभिश्चणपर्याप्तं जळं यावति पात्रे समाति तावत्परिमितम् । विस्तृताह-
तिमित्युदकनिनयनरूपार्थानुगुणच्छिद्धादुन्नम्भव पृथिवी भिन्वीत्यादिरन्वत्र दृष्ट एव

मन्त्रोऽत्र ग्राह्यः । त्रैवं संख्याया विधायै वा इति सूत्रेण क्रियाप्रकारे वर्तमाने संख्या-
शब्दाद्वाप्रत्ययः । द्विव्योश्च धमुल् इति वाप्रत्ययस्य धमुनादेश उकारस्योपदेशेऽननु-
नासिक इदितोत्संज्ञायां ह्रस्वमिति नकारस्येत्संज्ञायां तस्य लोप इतीतोर्लोपे तद्धिते-
ष्वचामादेरित्यादेवृद्धौ त्रैषमिति रूपं भवति । पदं पदपासून् । प्रतिविभज्य प्रतीत्युप-
सर्गो विभजनमाभिमुरूयेनैव कर्तव्यमित्येतादृशार्थद्योतनाय । विशब्दो विभागरूपार्थ-
लाभाय । शतिसग्रहणमुष्णव्यावृत्त्यर्थम् । उष्णमस्मन्वग्निसत्तासंभवात्तत्र सोदकपदोप-
पत्तेऽभ्युपघातप्रायश्चित्तं प्रसजयेतेति भावः । परस्परापेक्षया सर्वेषु तृतीयत्वम् ।

श्रुतिषिद्धमेकेषामाहवनीये ।

शास्त्रान्तरीयोऽयं प्रतिषेधः । अस्मिन्पक्षे द्विवैव विभागः ।

तृतीयं पत्नियै प्रयच्छति तत्सा गृहेषु नियचे ।

तत्तृतीयं पदं सा पत्नी गृहेषु शालामु । नहुवचनं प्राग्भंशशाला पत्नीशाला बाह्य-
शालेत्येताद्विधान्यतमशालामध्ये निधानं कर्तव्यं नतु पत्नीशालाधामेव निधानमिति
नियम इति प्रदर्शयितुम् । शब्दस्वाम्याव्यादेव वा नहुवचनम् । दृष्टं चैतत्—अनङ्ग्या
अतृष्या गृहा माऽस्मद्विधीतनेतिमन्त्रे । अस्मिन्पक्षे पत्नीशालायामेव निधानं तस्या
एव पत्नीसंवाञ्चित्वेन मुख्यत्वात् । तृतीयं पत्नियै प्रयच्छतीत्येतदन्तरं तस्याः सका-
शात्पुनराशय सोमे राव इति वचनात् पुनः पत्नियै प्रयच्छति तव ते राय इति वा ।
अस्मिन्प्रदाने वैकल्पिकः सौत्रोऽयं मन्त्रः । वक्ष्यति च चाजमानसूत्रे प्रत्तं पदं तोते
राय इति पत्नियै प्रयच्छति तव ते राय इति वेति । नचैतत्पूर्वप्रदानस्यैव शेष इति
वाच्यम् । उपयत्रोपादानस्य ऋषत्त्वापत्तेः । प्रत्तं पदमञ्जर्युगा पत्निया इत्येव । प्रत्त-
मित्यत्राविशब्दोऽच्चाहार्यः । पत्निया इत्यन्तरं पुनःशब्दश्च । अनयैव रीत्या सूत्र-
संगतिर्भवति नान्यथेति द्रष्टव्यम् । अत्र प्रदर्शनं प्रयोगसंगत्या । ग्राह्यि सप्तमपाते
पदपरिलेखनादि पत्नीकर्तृकप्रतीक्षणान्तं पद उदपात्रनिनयनादि गृहे पदनिधानान्तं
च पदसंवाञ्चित्वाङ्गुप्यते । पदायतने साहिरण्यपाणिप्रक्षालनं तु दृष्टार्थत्वाद्भवत्येव । सं-
देवि देवोर्वङ्ग्या पश्यत्येति सोमकवण्णया पत्नी च संख्यापयतीत्येतस्यापि पदसंवाञ्चि-
त्वाभावाद्भवत्येवानुष्ठानम् । लोपनिमित्तं सर्वप्रायश्चित्तहोमोऽनाज्ञातनयो विष्णुस्मरणं
च । बहुपत्नीकस्ते मुख्यया एव प्रदानं पदसंस्कारत्वात् । इत उत्तरं न पत्न्याः
साहिरण्यम् । प्रयोननापानात् । अत एव बौधायनो नयन्ति पत्नीमित्याह ।

सूर्यस्य चक्षुरारुहमित्यत्राऽऽदित्योपस्थानमेके समामनन्ति ।

पूर्वशोकमादित्योपस्थानं यत्तत्र न कर्तव्यं किंत्वत्रास्मिन्काले कर्तव्यमित्येक
आचार्या वदन्तीत्यर्थः । सूर्यस्य चक्षुरारुहमितिवचनमुत्तरोपस्थानस्यात्र क्रियाया
व्यावृत्त्यर्थम् ।

अपि पन्थामगस्पहीति परिश्रितेन शकटेन च्छ-
दिष्मतोद्धृतपूर्वफलकेन राजानमच्छ याति ।

परिश्रितेन सुगन्धितृणकटादिना । छदिष्मता तथापुतृणनिर्मितच्छदिशोपर्याच्छा-
दनात् । उद्धृतानि पूर्वाणि पुराणानि पूर्वभागस्यानि वा फलकानि यस्य । अनेन
नूतनफलकानां योजनं सूच्यते । शकटं प्रतिज्ञम् । एतदृशेन शकटेन सह राजानं
सोममच्छ याति अभिमुखो यातीत्यर्थः । सोमशब्दं परित्यज्य राजशब्दप्रयोगो राजमा-
वनायाऽभिमुखगमनार्थः । गिरौ क्रीते विशेषः श्रुतौ—तस्माच्छीर्षहायं गिरौ जीवन-
मिति । आपस्तम्बोऽपि—शीर्ष्णां गिरौ क्रीतश्च हरन्तीति । अस्मिन्पक्षे आननुहचर्मा-
स्तरणादिकं सर्वं गिरावेव शकटाभावः । अपि पन्थामगस्पहीति मन्त्रस्तु भवत्येव
गमनाभिधानादिति केचित् । येन विश्वाः परिद्विषो कृणक्तीति शकटाभिधानाच्छोपो
मन्त्रस्येत्यन्ये । यापसौदनेन पूजनं तत्र गन्धैव ।

उत्तरेण राजानश्च शकटं मुखेन प्रतिष्ठाप्या-
मास्योऽसीत्यभिप्रायत आस्माकोऽसीति वा ।

उत्तरेणेत्येनवा राज्ञः समीपे । तेन सर्वतः परिश्रित्य तस्योदीर्घी द्वारं कृत्वेत्यत्र
तथा कटादिभिः परिश्रवणं द्वारं च कर्तव्यं यथा शकटं परिश्रिते द्वारेण गच्छतीति
ब्रह्मव्यम् । शकटमपरेणैव राज्ञः समीपं गच्छति प्राङ्मुखत्वाद्यनुष्णत्वात् । मुखेनाग्र-
भागेन(ण) । अनेनोपस्तम्भं इवावर्धते । उत्तरेण तं तन्मुखेन प्रतिष्ठाप्येति तत्तद्वि-
भक्त्यन्ततत्तद्विष्णुकतच्छब्देनैवोभयोः परामर्शसिद्धौ राजानमितिपुनर्वचनं सर्वत्रामि-
श्रणं राजमावनापुनर्वचनेव कर्तव्यमिति सूचनार्थम् । शकटस्य पुनर्वचनं शकटस्यैव मुखेन
प्रतिष्ठापनं न रथस्येति नियमसूचनार्थम् । तेन रथपक्षोऽप्यस्तीति गन्धते । रथश्चतु-
श्वकः । अभिमन्त्रणं राज्ञ एव ननु शकटस्य मन्त्रे पुंलिङ्गश्रवणात्, आपस्तम्बेन स्पष्ट-
मभिहितत्वाच्च । उत्तरस्याऽऽदिनेति परिभाषया ग्रह इति मन्त्रान्तः । आस्माकोऽसी-
त्यर्थे शाखान्तरीयो मन्त्रांशोऽमास्योऽसीत्यस्य स्थाने विकल्पते ननु कृत्स्नस्यामास्योऽसि
शुकस्ते ग्रह इत्यस्य स्थाने आस्माकोऽसीत्येतावानेव विकल्पेन भवति । तथाच शुकस्ते
ग्रह इत्यत्रापि अनुवृत्तनीयमेव । अथवाऽमास्योऽसीत्येतावानेव मन्त्रो निराकाङ्क्षत्वात् ।
अस्मिन्पक्षे आस्माकोऽसीति सुतरां तावानेव । एतादृशव्याख्यायामश्शुना ते अश्शु-
रित्यर्थं मन्त्रो ग्रह इत्यन्तो ब्रह्मव्यः । शकटप्रतिष्ठापने विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—प्रागी-
षमुद्गीर्षं वा नद्धयुगश्च शकटं चतुक्रप्रतिष्ठितमिति ।

अश्शुना ते अश्शुः पृच्यतामित्यश्शुसमुद्भवति ।

एकत्र राशीभूतान्करोति । अंशवः काण्डानि । शुद्धभूमाविति शेषः । चर्मण
उत्तरशोपादानात् । यदि चर्मणि समुद्भवनिर्घटं भवेत्तदाऽत्रापि ब्रूयादेव । अच्युत
इति मन्त्रान्तः । ग्रह इति मन्त्रान्तो वा ।

उत्तरेण राजानं चर्मणि क्षौमं वासोऽहृतं महद्भिगुणं
चतुर्गुणं वा प्राचीनदशमुपरिष्टाद्दशमास्तीर्याभित्यं
देवामिति तस्मिन्सहिरण्येन पाणिनाऽतिच्छन्दस-
र्चा राजानं मिमीत एकैकयाऽङ्गुल्या प्रसारितया ।

अत्र ब्राह्मणे विशेषः—यं कामयेतापशुः स्यःदित्यृक्षतस्तस्य मिमीतर्षं वा अपशव्य-
मपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्स्यादिति लोमतस्तस्य मिमीतैतद्वै पशुना९ रूप२
रूपेणैवास्मै पशुनवरुन्वे पशुमानेव मवतीति । ऋक्षं चर्मणो विशस्तदेशस्तस्मिन् राजानं
मिमीत इत्यर्थः । लोमतो लोमवति प्रदेशे । लोमशब्दादर्शादतिवाद्जम्बवर्थे । उभयत्र
सप्तम्यास्तसिः । नहि निन्दा निन्दितुं प्रवर्ततेऽपि तु स्तुत्यं स्तोत्रमिति न्यायेनोत्तरपक्षस्य
प्राशस्त्यं कथयितुं पूर्वस्य निन्दा । एनपाङ्गु(पो)सराज्ञः समीपे चर्मणि आस्तृते चर्मणि ।
अत्र सामान्यतश्चर्मणीत्युक्त्या यस्य कस्यचिन्मेषस्य पशोश्चर्मत्र ग्राह्यम् । सुमाऽ-
तसीवृक्षत्वक् । तन्निमित्तं क्षौमम् । एतदभावे प्रतिनिधिभूतं कौशेयादि । पूर्वोदाहृते-
पद्भौतत्वादिच्छक्षणलक्षितमहृतम् । महस्तोमवन्वनपर्याप्तं, श्रौतप्रायाश्चित्तप्राप्त्यर्थमेतत् ।
द्विगुणत्वचतुर्गुणत्वयोरैच्छिको विकल्पः । अतिरात्रासोर्चामयोरहर्गणेषु च सोमनाहुल्या-
द्विगुणम् । अग्निष्टोभाद्येकाहेषु सोमाल्पत्वाच्चतुर्गुणमिति व्यवस्थितविकल्पो वा ।
प्राचीनोपरिष्टाद्दशमित्येकपक्षकरणे प्राचीनत्वमुपरिष्टाद्दशानां विशेषणम् । तथाचोपरि-
ष्टाद्दश एव प्राचीना नावस्यन्ताः । तास्तु प्रतीचीना इत्यप्यर्थः संभाव्येत स मा भूदि-
त्येतदर्थं पदद्वयकरणम् । तस्मिन्नास्तृते वाससि सहिरण्येनेति पूर्ववद्व्याख्येयम् ।
अतिच्छन्दसेति ज्ञानार्थं, ज्ञानाभावे दक्षिणाश्रौ भुव इति यजुर्ब्रह्मप्रायाश्चित्तम् । अत्रर्चा
मानमुक्तम् । तस्याङ्गत्वेन वक्ष्यमाणं पञ्चेति संख्याविधानम् । ऋचेति वचनं यदचोऽधीत
इत्यदष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यत्रापि यत्र यत्रचेति वदति तत्रापीदमेव प्रयोजनं ज्ञेयम् ।
एकैकया, एकैकयाऽङ्गुल्या प्रसारितया यावद्गृहीतुं शक्यते तावन्मिमीत इत्यर्थः ।
उत्सर्गमिति शेषः । एकैकयोत्सर्गं मिमीत इति श्रुतेः । उत्सर्गमुत्सृज्योत्सृज्य पूर्वा
पूर्वमङ्गुलिं क्रमाद्दुत्तरयोत्तरया चैकैकया, एवं मिमीत इत्यर्थः । सुविरिति मन्त्रान्तः ।

सर्वास्वङ्गुलिषु मानकात्तेऽङ्गुलिं योजयेदित्यर्थः ।

सर्वास्वङ्गुलिषु मानकात्तेऽङ्गुलिं योजयेदित्यर्थः ।

यया प्रथमं न तथा पञ्चमं तथैव दक्षमम् ।

न तथा पञ्चममित्यस्यायं भावः—कनिष्ठिकादिमिश्रतसृमिः क्रमेण माने कृते पुनः
कनिष्ठिकादिकमस्वोकारे मध्यमानामिकयोर्द्वयोः परित्यागः स्यात् । तथाचैकैकयोत्सर्गं
मिमीत इत्यनया धृत्या विरोध आपद्येतेति । कनिष्ठिकादिमिश्रतसृमिः क्रमेण मानच-
तुष्टयं कृत्वा मध्यमानामिकाकनिष्ठिकाभिः क्रमेण मानत्रयं कृत्वा पुनर्मध्यमानामिका-

२ द्वि०पटः] गोपीनाथभट्टकृतज्योत्स्नाव्याख्यासमेतम् ।

६६३

कनिष्ठिकाभिः क्रमेण मानत्रयमित्ययमेव मानक्रमो युक्तः पुनस्तर्जन्यादिक्रमस्वीकार एकवैकयोत्सर्गमिमीत इत्येतच्छ्रुतिविरोधापत्तेः । एवं चापातयाज्ञियाऽयातयाज्ञिवैवेन मिमीत इत्यनया श्रुत्यैकवैकयोत्सृष्ट्या माने कृतेऽयातयाज्ञियाऽयातयाज्ञिवैव मानं कृतं भवति । सकृत्प्रवृत्ताया अनन्तरमेव प्रवृत्त्यभावात् । यातयामस्य गतरसस्य न भविष्यतीति तात्पर्यार्थः । अथवा कनिष्ठिका मध्यमोपकनिष्ठिका तर्जन्युपकनिष्ठिका तर्जनी कनिष्ठिका तर्जन्युपकनिष्ठिका कनिष्ठिकेत्येवं क्रमेण वा । एतेन कनिष्ठिकादि-भिश्चतसृभिः क्रमेण तर्जन्यादिभिर्व्युत्क्रमेणोपकनिष्ठिकया कनिष्ठिकया चेति । अथवा कनिष्ठिकादिभिश्चतसृभिः क्रमेण (*तर्जन्यादिभिर्व्युत्क्रमेण तर्जन्या कनिष्ठिकया चेति । अथवा कनिष्ठिकादिभिश्चतसृभिः क्रमेण) तर्जन्या पुनः कनिष्ठिकादिभिश्चतसृभिः क्रमेण कनिष्ठिकया चेति, एते क्रमा निरस्ता भवन्ति । तथैव यथा प्रथमं मानं कृतं तथैवागुक्त्या दशमं मानं कर्तव्यम् । आद्यान्त्ययोर्मानयोरैकरूप्यसंपत्तेरिति भावः ।

पञ्चकृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चकृत्वस्तूष्णीम् ।

ननु यजुषेति वचनमनुपपन्नं पादबद्धत्वेनाभित्यमित्यस्यकर्त्तादिति चेत्सत्यम् । नैष दोषः । कृतः, ब्राह्मणानुसारित्वादिदेशस्य । यजुर्वेदसमाज्जातानामध्यवयोपयुक्तानामृ-चामपि गौर्णं यजुष्टमिति । तासां भ्रेषप्रायश्चित्तमेव कर्तव्यम् । ऋषेति वचनस्य प्रयोजनं तु यदृचोऽधीत इत्यदृष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तमेव प्राक् । एतेनैव दर्शनेनर्वेदस्य-यजुषां हीजोपयुक्तानामृभ्रेषप्रायश्चित्तमेव । अदृष्टं तु लक्षणानुगत्या वेदाधिकारा-स्त्ववेदोक्तमप्यस्यैवेति । यदि त्वतिरात्रादिकं महत्कर्म तत्र दीर्घत्रिपर्वविशिष्टांशुसमुदा-यात्मकजूटिका मातव्याः ।

प्रजाभ्यस्त्वेति परिशिष्टान्श्रुतुपसमूहति ।

मानतः परिशिष्टानंश्रुतुशकृत्वो मिमासौ राज्ञोऽर्धं मातव्यम् । तथाच बोधायनः— दशकृत्वो-मिमासोऽर्धवेळं राज्ञौ मिमीत इति । वेला मर्षादा । परित्युपसर्गः समन्तभागस्या-नामेवावशेषस्तेषामेवात्र ग्रहणमिति द्योतयति । एतेन दशकृत्वो माने मध्यगतानामेव ग्रहणं सिद्धं भवति । उपोपर्थेव समूहति भित्ते राज्ञि यावदर्थं प्रक्षिपति नैतेषां परि-माणम् । श्रूयते च—यद्वै तावानेव सोमः स्याद्यावन्तं मिमीते यजमानस्यैव स्यान्नापि सदस्यानां प्रजाभ्यस्त्वेत्युपसमूहति सदस्यानेवान्वाभजतीति । तस्मात्प्रदेयविवृद्धिर्धा-त्संस्थानु । कात्यायनेनोक्तं च—अर्थात्परिमाणमिति सूत्रेणाऽऽधिकं परिमाणम् । यदि दशमुष्टिपरिमित एव सोमः स्यात्तदा स यजमानस्यैव स्यात्तु सदसि विद्यमाना-

नामृषिमां स्वात् । अतः प्रमाथ्यस्वेति मन्त्रेणवशिष्टानपि सोमांशूनुवसमूहति दश-
मुष्टिपरिमितसोमेन संयोनयेदिति यावत् । तथा सति सदस्यानुगृहीतवाम्भवत्यध्वर्युरिति
श्रुतेरर्थो द्रष्टव्यः ।

समुद्रुक्ष वाससोऽन्तान्वाप्याय त्वेति क्षौमेणोष्णीषेणोपनहति ।

समुद्रुक्ष वाससोऽन्तान्मन्वगुद्रुक्षोर्ध्वं गृहीत्वा सोमाशूनामेकीकरणार्थं तूष्णीमेव
वाससोऽन्तान्वाससः प्रान्तान्क्षौमेणोष्णीषेण क्षीर्षशाटकेन वाससोपनहति दृढं नघ्नाति ।
एतच्च वासः परिधानयोग्यं, सोमोपहतं वासो यजमानः परिषत्त इत्यग्रेऽवभृषे
वक्ष्यमाणत्वात् । प्रादक्षिण्यं परिपाषासिद्धम् ।

ध्यानाथ त्वेत्यनुश्रुन्यति ।

अनुश्रुन्यति शिथिली करोति । किञ्चिद्वेक्षणार्थं क्वचित्प्रदेशे तूष्णीमेव विश्वस्ये-
त्यर्थः । मन्त्रानुपदेशात् । एतच्चात्रेक्षणञ्चम् । नच विद्वंसनं विनेसणानुपपत्तेरर्थत
एव सिद्धौ वचनं व्यर्थमिति वाच्यम् । बद्धस्यैव राज्ञ ईसर्गं वारयितुं तद्वचनस्थाऽऽ-
वश्यकत्वेन वैयर्थ्याभावात् । सोमविक्रियेण राजानं प्रशस्य सं पृच्छतीत्येतत्प्रभृतिक-
र्मार्थतां बोधयितुं वा । अत्र नियममाह बौधायनः—अथोपरिष्ठादङ्गुल्याऽवकाशं
कृत्वेति ।

प्रजास्त्वमनुप्राणहि प्रजास्त्वामनुप्राणन्स्वित्यवेक्ष्यैव

ते गावत्रो भाग इत्येतेर्मन्त्रैरभिपन्नयसे ॥ ६ ॥

पूर्वत्र प्रजाकर्मकमनुप्राणनमुत्तरत्र प्रजाकर्तृकमनुप्राणनमित्येतादृशार्थभेदान्मन्त्रद्वि-
त्वमिति शङ्कां द्वितीयाध्यायप्रथमपादगतोन्वैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे
स्यादित्यनेन सूत्रेण मगो वामित्यस्मिन्मन्त्रेऽर्थेक्येऽपि आकाङ्क्षाया अमावादानेके
मन्त्रा इति यथा प्रतिपादितं जैमिनिना तथाऽनुप्राणनरूपार्थेक्येऽपि आकाङ्क्षाया
अमावादान्मन्त्रद्वित्वमिति शङ्कां च दूरीकर्तुं कृत्स्नः पाठः । अर्थेकत्वादेकं वाक्यं
साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादित्येतेतत्सूत्रार्थस्तु—अर्थशब्दोऽत्र नाभिधेयवाची किंतु प्रयोज-
नवचनः । तथाच प्रयोजनैकत्वादित्यर्थो भवति । नह्येकं यजुरित्येव वक्तव्ये यजुपरिमा-
णाविचार एकवाक्यलक्षणमसंगतमि-याशङ्क्य नात्र लौकिकवाक्यसाधारण्येनैकवाक्यल-
क्षणमुच्यते किंतु तावदेकं यजुरित्येकयजुष एवेत्याशयेन सूत्रे वाक्यशब्दस्य
यजुपरत्वम् । ननु वाक्यशब्दयजुःशब्दयोः कथमेकार्थत्वमिति चेत् । उच्यते—
यागसाधनत्वाद्यजुः, यागप्रयोगे वक्तव्यत्वाच्च वाक्यम् । तथाचैकार्थत्वं वाक्ययजुः
शब्दयोः सिद्धं भवति । ततश्चेदपि यागसाधनत्वे पर्यवसितमिति यावः ।
वक्तव्यत्वादित्यनेनैव यावदेकं यजुस्तावत्प्रयोगसमये प्रयोक्तव्यं ननु तदेकदेश
इति प्रयोजनमपि सूचितम् । एतं च त्वत्प्रयोजनसूत्रनायैव सूत्रे यजुःशब्दे

प्रयोक्तव्येऽपि वाक्यशब्दप्रयोग इति नाकौशलं सूत्रकारस्येति द्रष्टव्यम् । एकप्रयोजनत्वमात्रे कृते भगो वां विमजस्वित्वादीनां पुरोडाशविभागप्रकाशनरूपैक-प्रयोजनत्वादेकयनुष्टुप् स्यात्तद्यानुत्पर्यं विभागे सति साकाङ्क्षत्वमिति । तावत्सुक्ते स्योनं ते सदनं करोमीत्यस्य कृन्न्नस्यैकयनुष्टुप् स्यात्तस्मिन्सीदेति तच्छब्दवलेन विभागे साकाङ्क्षत्वादत एकप्रयोजनत्वमिति । तत्र पूर्वभागस्य सदनकरणप्रकाशन-मुत्तरभागस्य प्रतिष्ठापनप्रज्ञानं प्रयोजनमिति नशतिप्रसङ्गः । अवेक्ष्येत्यत्र सोममिति शेषः । अवनतो भूत्वोपरीक्षित्वेत्यवेक्ष्येत्यस्यार्थः । एतैरिति वचनमेव ते त्रैष्टुभ इत्यादीनामवशिष्टानां वैकल्पिकत्वव्यावृत्त्यर्थम् । मन्त्रैरिति वचनं त्रैष्टुभ इत्य-श्रोत्तरानुषङ्गलाभार्थं जागत इत्यत्र पूर्वानुषङ्गलाभार्थं च । पूर्वोऽनुषङ्ग एव इति पदद्वयात्मकः । उत्तरोऽनुषङ्गः पदपञ्चकात्मकः । तथाच—एष ते सोमाय भूतात् । एष ते जागतो भाग इति मे सोमाय भूतात्, छन्दोमानाः सास्त्राज्यं गच्छेति मे सोमाय भूतादित्येवं मन्त्राणां पाठो भवति । बौधायनोऽप्येवमाह कल्प-सूत्रे, एष ते त्रैष्टुभो जागतो भाग इति मे सोमाय भूतादित्येक एव वा मन्त्रः । अनुषङ्गवचनाभावात् । नच गायत्रं छन्दोऽनुप्रजायत्येतैस्त्रिभिः प्रदक्षिणं यथामुखमत ऊर्ध्वं मन्यतीत्यत्रानुषङ्गवचनाभावेऽपि यथाऽनुषङ्गस्तद्वन्त्राप्यस्त्विति वाच्यम् । एतस्य दृष्टान्तस्य विषयत्वेनासंगतत्वात् । तथाहि मन्यन्ते त्रैष्टुभमित्यत्रानुषङ्गं विना मन्त्रबहुत्वासंगमेन बहुवचनस्यासंगतत्वापत्त्या तस्तिद्धेः । प्रकृते त्रैष्टुभ इत्यत्रानुषङ्गं विनाऽपि बहुवचनं संगतमेव । अस्मिन्कल्पे प्रतिमन्त्रं विच्छेदार्थं मन्त्रग्रहणं द्रष्टव्यम् । अभिमन्त्रणस्य बाह्यक्रियत्वाभावात् । अविच्छेदेन मन्त्राणां पाठोऽप्यभिमन्त्रणे विरोधो न कोऽपीत्यविच्छेदेनापि मन्त्राणां पाठः स्यात्तं निवारयितुं मन्त्रग्रहणं युक्तमेवात्र । एतन्मन्त्रित्वं द्वैधसूत्रे बौधायनोऽप्याह ।

देव सूर्यं सोमं क्रेष्यामस्तं ते प्रब्रूयस्तं
त्वं विश्वेभ्यो देवेभ्य ऋतून्कल्पय
दक्षिणाः कल्पय यधर्तुं यथादेवतमिति
सहिरण्येन पाणिनाऽऽदित्यमुपातिष्ठते ।

पूर्वव्याख्येयम् ।

सोमविक्रयिणे राजानं प्रदाय तं पृच्छति
सोमविक्रयिन्क्रयस्ते सोमा ३ इति ।

उपनद्धमेन राजानं सोमविक्रयिणे दत्त्वा तं सोमविक्रयिणं पृच्छति सोमविक्रयिन् क्रयस्ते सोमा ३ इति । उपोत्थाय पृच्छतीति बौधायनः । हे सोमविक्रयिस्ते त्वार्थ

सोमः क्रय्यो विक्रतव्य एवाथमिति निश्चयेन प्रसारितोऽस्त्यस्मिन्देशे किमिति प्रश्न-
वाक्यस्यार्थः । प्रश्ने द्युतिः । अद्भिरम्युक्ष्य चमोद्बृहतीति यौषायनः ।

क्रय्य इति स मत्याह ।

स सोमविक्रयी क्रय्य इति प्रतिज्ञयात् ।

दशभिः क्रीणाति ।

दशभिरित्यत्र व्यक्तिभिरित्येव शेषो नतु द्रव्यैरेति । गोभेनुतद्वत्सर्षमानङ्गुन्मिथुन-
गवां ससत्नेऽपि गोत्वावच्छिन्नवर्षस्यैकत्वेन दशभिः क्रीणातीतिदशसंख्यानुपपत्तेः ।
नच गोत्ववद्वेनुत्वतद्वत्सर्षमत्वानुत्त्वमिथुनगोत्वजातिरूपवर्षभेदमादाय द्रव्यभेद
इति वाच्यम् । गोत्वादिना सांकर्येण वेनुत्वादीनां जातिस्वासंभवात् । सप्त गाव इति
गोनातीयस्वेनैतेषां सूत्रकृत्कृतनिर्देशानुपपत्तेश्च । एतानीतिवक्ष्यमाणसूत्रस्थपदानन्तरं
क्रयणातीति षट् देवम् । तावतैव दशसंख्यालाभो भविष्यतीति चेत् । न भविष्यति ।
कृतः । विकल्पस्यापि संभवात् । अतः समुच्चयसिद्धवर्षभेदे सूत्रमावदपकमेव । अय-
मर्ष उक्तो द्वादशाध्याये चतुर्थे पादे—क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात् । समुच्च-
यो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायादिति सूत्रार्था जैमिनिना । सूत्रार्थस्तु क्रीयते सोमो
यैस्तानि क्रयणानि द्रव्याणि तेषु क्रयणेषु । तुशब्दो याजमानमन्त्रनपसमुच्चयवदत्र
समुच्चयो न भवति किंतु विकल्प इति वैलक्षण्यघोतनाय । एकार्थत्वादानति-
रूपकार्यैकपादिकल्पः स्यादिति । यद्यपि तत्तद्द्रव्यसाधनक्रयादानतिविलक्षणैव जायत
इति द्वारकार्यभेदात् विकल्पसंभवस्तथाऽप्यानतिसामान्यैकपाद्द्वारकार्यमप्येकमिति
भावः । इति पूर्वसूत्रार्थः । द्रव्यसमवायाद्दशभिः क्रीणातीतिवचनप्रतिपादित्वादिति
शेषः । अन्वत्सप्तम् । [इति] उत्तरसूत्रार्थः ।

तत्र व्यक्तीराह—

सप्त मादो हिरण्यं नासरेऽजा च क्रीप्येतानि ।

सप्तसु गोषु एक आद्यो गोपदार्थ उपपत्कृता सोमकयणी सप्तका नन्वुपनीत्यादिल-
क्षणलक्षितः । द्वितीयो वेनुरूपः । वेनुर्नवप्रसूता । तृतीयो वेनुवत्संरूपः । चतुर्थ
ऋषमरूपः । पञ्चमः शकटवाहिनलौबर्दरूपः । षष्ठसप्तमौ मिथुनगोरूपौ । एताः सप्त
गावः । एतानि हिरण्यवासोजात्मकानि त्रीणि द्रव्याणि चैवं दश व्यक्तय इत्यर्थः ।
अकारः परस्परसमुच्चयार्थः । त्रीणोतिवचनं सप्तगवां क्रयप्रदेशे सदैव संनिधापनमिते-
तेषां अथाणामपि सदैव संनिधापनं कर्तव्यमितिज्ञापनार्थम् । त्रीणोत्येतावतैव सिद्ध एता-
नीतिवचनं हिरण्यवासोजानां जातयोऽपि कदाचित्संरूपसंरूपदिका नतु व्यक्तय एवेति
नियम इतिज्ञापनार्थम् । तेन षोडशमाधारत्मकसुवर्णरूपहिरण्यद्रव्यं त्रयमितोऽप्यधिकं
वाऽपि शक्यत्वनुसारेण देयम् । एवं नासोद्वयं त्रयमधिकं वाऽपि तथाऽनाद्वयं त्रयम-

धिकं वाऽपि । मन्त्रास्तु न प्रकृतावहू इतिनिषेधादेकवचनान्ता एव द्रव्यव्याः पत्नी-
संनक्षेतिवत् । यथोत्तरस्यां ततामिति ऊहनिषेधकात्सूत्राद्विकृतावपि । एकवचनं जाल्य-
मिप्रायपरतया समर्थनीयम् । द्रव्यत्रयस्य प्रदानं हिरण्यमजा वास इत्येवं क्रमेण
विधास्यति । तत्क्रमेणैवात्र निर्देशे कर्तव्ये वासोनिर्देशानन्तरमजानिर्देशो व्युत्क्रमेण यः
कृतः स ज्ञापयति द्रव्यत्रयप्रदानक्रमविषयेऽप्यपि पक्षे क्रमोऽस्तीति ।

दश गावो भवन्त्यथैतानि त्रीणीत्येकेषाम् ।

दश गावः, त्रीण्येतानि एवं मिलित्वा त्रयोदश व्यक्तय इत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे चतस्रो
गाः(गावो) धेनुस्तद्वत्स ऋषभोऽनडुग्निधुनौ गावौ । एता दश गावो हिरण्यं वासोऽजा
चेत्येतानि त्रीणि द्रव्याणि चेत्येवं त्रयोदशेत्येकेषामाचार्याणां मतम् । अर्थं च पक्षः
शास्त्रान्तरीयः । अथशब्दो दशगोव्यक्तिप्रदानानन्तरमेव वा हिरण्यवासोजानां प्रदत्ता-
नमिति पाक्षिकं क्रमान्तरं प्रदर्शयितुम् । एतेनेदमपि ज्ञायते केषांचिन्मते दशानां गवां
प्रदानात्पूर्वमपि एतेषां त्रयाणां दानमस्तीति ।

अपि वा चतुर्भिरिव ।

अमाह्वयस्य दशव्यक्त्यभावे चतुर्भिरिव द्रव्यैः क्रयः ।

तान्याह—

गवा चैतैश्च त्रिभिः ।

एतैरनन्तरोक्तैर्हिरण्यवासोजात्मकैर्द्रव्यैः । गवा चेत्यत्र चकारो मतान्तरसमुच्चयार्थः ।
एवं च चतस्रो गावो हिरण्यं वासोऽजा चेति सप्तभिरपि पक्षे क्रयः सिध्यति । एतेषां
पक्षाणां शक्याशक्तपरत्वेन व्यवस्था ।

गवैकविंशतिदक्षिणस्य ।

नियमार्थमिदं सूत्रम् । एकविंशतिदक्षिणस्यैकया गवैव क्रय इत्यर्थः । एतैश्च त्रिभिरि-
त्येतस्य नानुवृत्तिः । यद्येतैश्च त्रिभिरित्येतस्यानुवृत्तिरिष्टा स्यात्तदैकविंशतिदक्षिणस्य
चेत्येवं ज्ञेयात् । यतो नैवमुक्तवानतो नानुवृत्तिः । अस्मिन्पक्षे हिरण्यप्रत्यादानं लुप्यते ।
एकविंशतिदक्षिणस्य गवेत्युक्त्या षष्टिदक्षिणस्याधिकसंख्याऽर्थादवगम्यते । तां स्पष्ट-
माहाऽऽपस्तम्बः—तिसृभिः षष्टिदक्षिणस्येति । अपरिमितदक्षिणापक्षे विशेषमाह स
एव—अपरिमिताभिरपरिमितदक्षिणस्येति ।

त्रिंशता सहस्रदक्षिणस्य ।

स्पष्टम् । सर्वस्वदक्षिणे क्रतौ चतुर्विंशत्या क्रयः । तथावाऽऽपस्तम्बः—चतुर्विंश-
त्या सहस्रे सर्ववेदसे वेति ।

ता न्यक्तीराह—

सप्तविंशतिर्गावो हिरण्यं वासोऽना च शीष्येतानि ।

एकविंशतिर्गावः । धेनुस्तद्वत्स ऋषयोऽनह्वाग्निमुनौ गावौ । एवं सप्तविंशतिर्गावः । हिरण्यं वासोऽना चेत्येतानि त्रीणि द्रव्याणि । एतत्सर्वं मिलित्वा त्रिंशद्व्यक्तयो मवन्ती-
त्यर्थः । शीष्येतानीति प्रयोजनं पूर्ववद्भाषि ज्ञेयम् ।

त्रिंशद्गावो भवन्त्ययैवानि त्रीणीत्येकेषाम् ।

सहस्रदक्षिणस्येत्यत्रानुवर्तते । अपशब्दप्रयोजनं पूर्ववत् । अन्यत्पूर्ववद्यारूपेयम् ।

श्रुतेन वाजपेथे द्वाभ्यां राजसूये सहस्रेणाश्वमेधे ।

श्रुतेनेति पूर्वश्लोकमाच्छतशब्दस्य वचनविपरिणामेन द्वाभ्यामित्यत्रानुषङ्गः । तेन
द्वाभ्यां शताभ्यामित्यर्थो भवति । श्रुतेनेत्येतत्पूर्वं व्यक्तीनामिति योग्यतया शेषो
द्रष्टव्यः । एवमुत्तरत्रापि । सप्तनवतिर्गावो हिरण्यादित्रयं च शतं गाव एतानि त्रीणि
चेत्येवं पक्षद्वयं त्रिष्वपि ज्ञेयम् ।

सोमं ते क्रीणामीति क्रीणाति ।

सोमं ते क्रीणामीति मन्त्रमभिमातिषाहमित्यन्तमुक्त्वा वक्ष्यमाणैस्तत्तन्मन्त्रैस्तत्तत्कृ-
द्रव्यं निर्दिश्य प्रयच्छतीत्यर्थः ।

सोमं महान्तं बहुर्वं शोभमानमिति वोक्त्वैकैकमनुदिशति ।

सोमं ते क्रीणामीत्यस्य मन्त्रस्य स्पान इमं मन्त्रमुक्त्वा वैकैकं द्रव्यमनुदिशति
निर्दिश्य प्रयच्छतीत्यर्थः । अपवा सोमं महान्तं बहुर्वं शोभमानमिति वोक्त्वेति
यथाश्रुत एवान्वयः । पूर्वकल्पे सोमं ते क्रीणामि सोमं महान्तं बहुर्वं शोभमान-
मित्यनयोर्विकल्पः । उत्तरकल्पे सोमं ते क्रीणामीत्येतदनन्तरमेतस्यापि पाठो वैक-
ल्पिक इति द्रष्टव्यम् । यथा सोमं ते क्रीणाभ्यूर्नस्वन्तं पयस्वन्तं वीर्यापन्तमभिमाति-
षाहं सोमं महान्तं बहुर्वं शोभमानमित्येवमुपौ मन्त्रावुक्त्वा वक्ष्यमाणैस्तत्तन्मन्त्रैस्त-
त्तत्कृद्रव्यं निर्दिश्य प्रयच्छतीत्यर्थः ।

कलाया ते क्रीणानि कुष्ठया ते क्रीणानि श्वफेन

ते क्रीणानि पदा ते क्रीणानीति गोस्त्री-

न्यादान्मसंरूपाय गवा ते क्रीणानीति गाम् ।

कला मह्यथा अवोभागः । कुष्ठा कलाया अवोभागः । श्वफः सूरः । पत्पादः ।
एतैर्मन्त्रैः प्रतिपादमावृत्तैर्गोस्त्रीन्वादांस्तत्तद्देशे स्पृशन्मसंरूपाय निर्दिश्येत्यर्थः । पश्चिम-
पादद्वयं दक्षिणः पूर्वपादश्चेति कमः । चतुर्थपादं यत्र कुत्रचित्स्पृशन्गवा ते क्रीणानीति
गां निर्दिशतीत्यर्थः । तस्यास्त्रीन्वादान्मसंरूपायेति तच्छब्देन गवा ते क्रीणानीति मन्त्र-

सपभिन्वाहाराद्गोपरामर्शसिद्धौ गोरितिग्रहणमनित्योऽवयववशः क्रय इतिज्ञापनार्थम् । यत्कलया ते शफेन ते क्रीणानीति पणेत्येति कलाशफःश्यामवयवकयं निन्दित्वा गवा ते क्रीणानीत्येव ख्यादितिसमुदायकय एव ब्राह्मणे प्रस्तुतः । अवयवकयस्तु शास्त्रान्तरीय उक्तः । ब्राह्मणे कलाशफयोर्ग्रहणं कुष्ठ(घा)पादयोरुपलक्षणम् ।

भूयो वाऽतः सोमो राजाऽईतीति सोमविक्रय्या संपदः प्रत्याह ।

मन्त्रे वाशब्दोऽवधारणे । भूयो वाऽत इति याच्ञारूपं वाक्यम् । आ क्रयसंपदः सोमविक्रयी प्रति अध्वर्युभिमुखो भूयाऽऽह । संपद इति पञ्चम्येकवचनम् । आ संपद इति वचनाद्दशभिः क्रीणातीति पक्षे वशम्या व्यक्तौ नैतत् । त्रयोदशपक्षे त्रयोदश्याम् । एवमन्यसंख्यास्वपि द्रष्टव्यम् ।

भूय एवाईतीत्यध्वर्युः ।

प्रतिब्रूयादिति शेषः ।

शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामीति हिरण्यम् ।

सोमं ते क्रीणामीति मन्त्रमभिमातिषाहमित्यन्तमुक्त्वा शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणासृतममृतेनेति हिरण्यं प्रयच्छतीत्यर्थः । केचित्तु असृतेनेत्यन्ते हिरण्येन ते क्रीणामीत्यनुषजन्ति ।

तपसस्तनूरसीत्यजाम् ।

अभिमातिषाहित्यन्ते तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णस्तस्यास्ते सहस्रपोषं पुष्यन्त्याश्रमेण पशुना क्रीणामीत्यजाम् प्रयच्छति । पशुना क्रीणाम्यजया ते क्रीणामीति केचिदप्रातुषजन्ति । प्रतीचीनश्रीवयाऽनया पणत इति बौधायनो द्वैधे । अजाया उपनिग्रहण इति सूत्रं बौधायनस्यानुपनिगृह्येवाजां मन्त्रं जपेदिति शालीकिरिति । उपनिग्रहणं सोमविक्रयिणः सधीषे स्वकक्षाप्रदेशेन गतिरोधनार्थं तस्या दादर्येन संश्लेषणविशिष्टं धारणम् । उपनिग्रहणाभावेऽपि केवलं नियमनं तु भवत्येव ।

धेन्वा ते क्रीणामीति धेनुम् ।

अभिमातिषाहित्यन्ते वत्सेन ते क्रीणामीत्येतावता मन्त्रेण धेनुं प्रयच्छति । अभिमातिषाहित्यन्ते वत्सेन ते क्रीणामीति वत्सम् । यद्यपि वत्सः सूत्रकृता नोक्तस्तथाऽपि गुणभूतस्यापि तस्याऽऽक्षेपाह्लाषः । अन्यथा धेनोर्वत्सस्य स्तनंधयस्य जीवनानुपपत्तेः, दश संपद्यन्त इति श्रुतिविरोधापत्तेः, दशभिः क्रीणामीति सप्त गाव इति संख्यापरिगणनाभ्यां विरोधापत्तेश्चेति । ननु विहितधेनुप्रदानानन्तरमन्या धेनुरेष दशसंख्यासंपत्त्यर्थं क्रयसाधनत्वेन देया तस्या अप्यार्थिकमेव सवत्सत्वम् । एवं च धेनोर्वत्सस्य धेनुसहभावेऽपि संख्यासंपत्तिस्तद्वत्सेन न भवति गुणभूतवत्सस्य क्रयसाधनत्वकरूपनापेक्षयाऽन्यधेन्वा एव क्रयसाधनत्वकल्पनाया युक्तत्वादिति चेन्न । तथा सत्यापि

धेन्वा ते क्रीणामीति धेनुं वत्सेन ते क्रीणामीति तस्या एव धेनोर्वत्समिति सूत्रान्तरे धेनुप्रदानानन्तरं तद्वत्सस्यैव कथसाधनत्वेनोपासत्वेन सूत्रान्तरानुरोधेन दशसंख्यासंपत्त्यर्थं कथसाधनत्वेन वत्सोपादानस्यैव युक्ततरत्वात् । तस्मात्सूत्रान्तरानुरोधाद्धेनोर्वत्स एव गोषु परिगणनीयः । दश संपद्यन्त इतिश्रुतितोऽप्ययमर्षो लभ्यते । कथमिति चेदुच्यते—यत्कलयति त इत्यनुवाके न च द्रव्याप्युक्त्वा दश संपद्यन्त इति वचनाच्च न द्रव्येष्वेवाऽऽर्षिकं दशमं द्रव्यमप्यस्तीति ज्ञायते । तच्च धेनोर्नवप्रसूतत्वेन तद्वत्सस्य जघिनान्यपानुपपत्त्या तस्यैव ग्रहणादुपस्थितत्वाच्च धेनुवत्सत्त्वकमेव । भियुनगोद्वया-स्तर्गतगोवत्सस्य तु स्तनघनत्वे मातृसहभाषेनैव दानं न स्वतन्त्रतयेति । अतो धेनुवत्सेनैव दशत्वसंपत्तिर्द्रष्टव्या ।

ऋषभेण ते क्रीणामीत्यृषभं वत्सतरेण साण्डेनेत्येकेषाम् ।

अभिमातिषाहमित्यन्त ऋषभेण ते क्रीणामीत्यृषभम् । एकेषामाचार्याणां मत ऋष-
मस्थाने साण्डेन वत्सतरेण कथः । स्तनपानोपरतो वत्सो वत्सतरः । साण्ड इत्यनेन
श्लिष्टत्वं द्योत्यते । वत्सोसाश्वर्षमेभ्यश्च तनुत्वं इति छरच्प्रत्ययः । अभिमातिषाह-
मित्यन्ते साण्डेन वत्सतरेण ते क्रीणामीति मन्त्रः ।

अनडुहा ते क्रीणामीत्यनडुवाहम् ।

अनडुवाश्वकटवाही बलीवर्दः । अभिमातिषाहमित्यन्तेऽनडुहा ते क्रीणामीत्यन-
डुवाहम् ।

मिथुनाभ्यां गोभ्यां क्रीणामीति मिथुनौ गावौ ।

पुंगीः स्त्रीगौश्च मिथुनौ न्तु पुंगोद्वयं स्त्रीगोद्वयमिति । अन्यथा सप्त गाव इत्यनेन
विरोधापत्तेः । मिथुनौ गावौ ददातीत्यत्राप्येवमेव । ब्राह्मणे मिथुनाभ्यां क्रीणातीत्यत्रा-
प्येवमेव मिथुनशब्दार्थोऽभिधेयत्वाभ्यां युगपत्क्रीणातीत्यर्थः । अभिमातिषाहमित्यन्ते
मिथुनाभ्यां गाभ्यां ते क्रीणामीति केचित्पठन्ति । सर्वत्र तच्छब्ददर्शनादित्याशयः ।
एतेषु द्रव्येषु मूयो वाऽतो भूय एतेर्यावर्तते ।

वाससा ते क्रीणामीति वाससः ।

अभिमातिषाहमित्यन्ते वाससा ते क्रीणामीति वाससः । अत्र न भूयो वाऽतो भूय
एवेति । वासोऽत्र परिधानपर्याप्तम् । सोऽयं दशव्यक्तिविधिरविशेषचोदनादसति वैशे-
भिकविधौ सर्वत्रोपतिष्ठते ।

दशभिः संपादयति भूयस एके सोमक्रयणानामनन्ति ॥ ७ ॥

दशत्वसंख्यासंपादनमात्रमेताभिर्दशभिर्व्यक्तिभिः कर्तव्यं सोमविक्रयिपरितोषार्थं
मूयो बहुन्तोमक्रयणानन्वानोवर्माहिष्यश्चप्रभृतीनापि दशादित्येक आचार्या वदन्तित्यर्थः ।

अथवा दशभिर्बर्षाभिरेव भूयसो विहितसंख्यातोऽधिकान्सोमकयणान्सोमविक्रयिषारि-
तोषार्थं संपादयतीत्येके प्रमाणनस्तीत्यर्थः । शतेन वानपेये द्वाभ्यां राजसूये सहस्रे-
णाश्वमेध इत्यत्र परितोषार्थं नाधिकसोमकयणदानं विहितसंख्याया एव बहुत्वेन तथैव
परितोषसिद्धेः । सर्वथा तस्यापरितोष एव चेत्तदेऽपहरेतैवेति वक्ष्यमाण उपाय, एव ।

तत्र भूयस्त्वनियममाह—

पञ्चदशभिः क्रीणाति सप्तदशभिः क्रीणाति चतुर्विंशत्या
क्रीणात्यपरिमिताभिः क्रीणाति क्रीणामीत्यन्ततो वदति ।

षोडशाष्टादशाद्याश्चतुर्विंशतिसंख्याया अर्वाभूता मध्यतनाः संख्याः परिसंख्या-
यन्ते पञ्चदशसप्तदशचतुर्विंशतिसंख्यायाश्चकैः शब्दैः । मध्यतनसंख्याभिः परितोषेऽपि
संख्याद्वयान्यतमसंख्यथैव देया इति अहस्तार्थोऽयं नियमः । पञ्चदशभिरपरितोषे
सप्तदशभिः परितोषणम् । सप्तदशभिरपरितोषे चतुर्विंशत्या परितोषणम् । चतुर्विंश-
त्याऽप्यपरितोषे प्रमाणतोऽप्यधिकाभिस्त्रिचतुरादिभिः परितोषणम् । सर्वथा परितोषा-
भावे वक्ष्यमाण उपाय एव सोमविक्रयपरितोषार्थं भूयोदाने क्रियमाणेऽन्ततोऽन्ते
पञ्चदशसप्तदशचतुर्विंशत्यपरिमितान्यतमभूयःपदवाच्यसंख्याशब्दोच्चारणानन्तरं क्रयसा-
धनव्यक्तीनां तूष्णींप्रदानेऽपि क्रीणामीति वदतीत्यर्थः । यथा वासता कथे सति
पञ्चदशभिः क्रीणाभिः सप्तदशभिः क्रीणाभिः चतुर्विंशत्या क्रीणाभिः अपरिमिताभिः
क्रीणामीति । अपरिमिताशब्द उक्तप्रमाणाधिकप्रमाणवाची । अपरिमितं प्रमाणाद्भूय
इति कात्यायनोक्तेः । अथवा यानि परितोषार्थं देयानि द्रव्याणि भवन्ति तान्युच्चार्यन्त
एव क्रीणामीति सकृच्छब्दमुच्चारयति नतु प्रतिद्रव्यमिति । यथा गौहिरण्यजावासोभिः
क्रीणामीति, यथा वा गोभिर्हिरण्येनाजया वासता च क्रीणामीति । नच द्वादशरात्रं
दोक्षिते भृतिं वन्तीतिश्रुतिविहितं द्रव्ययाचनमरुणया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाती-
त्यादिश्रुतिविहितोऽयं सोमकयश्चाविद्यमानद्रव्यसोमकस्यैव तद्वत्तदानार्थक्यादिति
वाच्यम् । अपूर्वस्य तदभावेऽनुत्पत्त्यापत्त्यैतयोर्नित्यत्वस्वीकारस्यात्यन्तानव्यक्तत्वात् ।
तथाच षष्ठेऽध्यायेऽष्टमे पादे भैमिनिः—याञ्चा क्रयणमविद्यमाने लोकवत्, नियतं
चाऽर्थवत्त्वात्स्यादिति । द्रव्ये सोमे चाविद्यमान एव याञ्चा याचनं क्रयणं क्रयश्च,
अन्यथा न । एतच्च सुप्रसिद्धमिति लोकवदित्यनेनोच्यते इति पूर्वसुत्रार्थः । अर्थवत्त्वात्,
अपूर्वात्तस्य प्रयोजनवत्त्वाज्जिघत्सवेवेर्द् द्वयं विद्यमानस्येऽप्युभयस्येति ।

संपाद्य सम्पत्ते गोरस्मे चन्द्राणीति हिरण्यं प्रत्यादत्ते ।

संपाद्येत्यनुवादः । परितोषार्थं बहूनां सोमकयणानां दानेऽपि संपादनाव्यवहितोत्तरं
हिरण्यप्रत्यादानमेव कर्तव्यम् । अनन्तरं परितोषार्थसोमकयणदानमित्यर्थं बोधयितुं
प्रक्तं हिरण्यं सोमविक्रयिणो हस्तादादत्ते । येन हिरण्येन सोमं क्रीणीयात्तदधीषहा

पुनराददीत तेन एवाऽऽत्मन्वत् इति ब्राह्मणात्प्रतिशब्दाच्च । एकथा गवैव क्रमे
हिरण्यप्रत्यादानं छुप्यते ।

अस्मे ते बन्धुरिति शुक्लापूर्णास्तुकां यजमानाय प्रयच्छति ।

ऊर्णास्तुका ङिनप्ररूढा स्तुका । एतादृश्यूर्णा । सा च शुक्ला तां शुक्लापूर्णास्तुकां
यजमानाय प्रयच्छति सुरसितां स्थापयितुम् । यजमानाय प्रदानमदृष्टार्थम् । ज्योतिरि-
त्यन्तो मन्त्रस्य ।

तां वितननकाले दशापवित्रस्य नार्भि करोति ।

तां यजमानाय दत्तां तस्मिन्नुदीचीनदशमुद्रातारो वितत्य धारयन्तीत्येतस्य कालो
दशापवित्रवितननकालः । तस्मिन्काले ततो गृहीत्वा दशापवित्रस्य वितनिष्यमाणस्य
मध्ये नार्भि धारास्रवणानुकूलमघोलम्बमानां नालरूपां करोति अध्वर्युरेव । अध्वर्युसूत्रे
षाडात् । अत्र षाडस्तु प्रसङ्गसंगत्या । अथवा नार्भि करोतीत्यत्रान्तर्भावितो णिच् । तेन
नार्भि कारयतात्वर्थो भवति । तथाच दशापवित्रस्य नार्भि कुरु इति प्रैषः सिद्धो
भवति । तस्य यजमानो नार्भि करोतीति यानमानसूत्रे नार्भिकरणे यजमानकर्तृकताया
वक्ष्यमाणत्वाद्यजमानं प्रत्ययं प्रैषः । अथवा तस्य यजमानो नार्भि करोतीत्यत्रैवान्तर्भा-
वितो णिच् । तथाच पूर्ववत्प्रैषः सिद्धो भवति । स चाध्वर्युं प्रति यजमानेन देय
इति ज्ञेयम् । पवित्रप्रमाणं दशाप्रमाणं च मानवसूत्रे—अरत्निमात्रं पवित्रं प्रादेशमार्भो
दशेति ।

शुक्लानामाविकोर्णानामपोते द्वे दशापवित्रे भवतोऽदशाकमन्यतरत् ।

शुक्लानां शुक्लवर्णानां जीवोर्णानामिति कात्यायनः । आविकोर्णानामविसंभन्धिनीना-
मूर्णानामपोते अमा सहोते सूत्रेण प्रोते द्वे । दशाऽष्टस्रस्रस्रके पवित्रे दशापवित्रे
भवतः सोमरसपवनसाधनत्वात्पवित्रसंज्ञेतयोः सहार्थकेनामाशब्देनेत्रं गम्यतेऽध्वर्युप्रति-
प्रस्थात्रोः सहत्वमत्रेति । तेनैकमध्वर्युणा प्रोतमेकं प्रतिप्रस्थात्रेति । अथवाऽमाशब्दो
दशापवित्रयोः समत्वार्थः । द्विग्रहणमुभे प्रोते एकं दशापवित्रमेवमेव द्वितीयमेवं द्वे
भवत । इति बोधयितुम् । तयोः प्रोतयोर्द्वयोर्द्वयोर्मध्येऽदशाकं दशारहितमन्यतरदेकं
भवतीत्यर्थः । एतेन प्रोतयोर्द्वयोर्द्वयोर्मध्ये द्वितीयं सदशमित्यर्थादवगतं भवति । एवं
भोमयोर्दशायुक्तपवित्रत्वमपि संगतं भवति ।

उदकेन क्लेदयित्वा कृष्णापूर्णास्तुकामि-

दमहं सर्षपां दन्दशुकानां श्रीवा

उपग्रथनामीत्युपग्रथ्य सोमविक्रयिणि तम

इति तथा सोमविक्रयिणश्च रराटे विध्यति ।

कृष्णामूर्णास्तुकामुदकेन क्लेदयित्वेत्यन्वयः । उपग्रथनं गोलिकाकरणम् । तथा गोलिकारूपया रराटे रलयोः सावर्ण्यल्ललट इत्यर्थः । विध्यति प्रहरति । तथेतिवचनायाव ऊर्णास्तुकाया उपग्रथनमात्रं वेधस्तु अन्येन येन केनचिदनुग्रथयितयोर्णास्तुकया वा स्यात्स मा भूदित्येतदर्थम् ।

स्वजा असि स्वभुरस्यस्वै कर्मणे जात ऋतेन त्वा
गृह्णाम्यृतेन नः पाहीति सोमविक्रयिणो राजानमपादृचे ।

सोमविक्रयिणः सकाशाद्भोजानमपादृचे गृह्णातीत्यर्थः । अपेत्युपसर्गो यथा हस्ताभ्यां न पतति तथा दानं कर्तव्यमित्यर्थं द्योतयति । अथवाऽत्र वाससा बन्धनं द्योतयितुम् ।

यदि कृच्छ्रायेतापैव हरेत् ।

यदि तु सोमविक्रयी पुनर्लिप्तया दाने कृच्छ्रायेत् दुःखायेत् तदा बलादपहरेतैवेत्यर्थः । उपैव हरेतेति पाठे श्रुतितीत्यर्थं उपेत्युपसर्गः ।

इन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमिति यजमानस्योरौ राजानमासादयति ।
रुरौ दक्षिणे मन्त्रलिङ्गात् ।

नीव गृह्णीते ।

अन्तर्भावितोऽत्र गिन् । व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रस्थेन सुष्ठिकुपग्रहेत्यनेन ऋग्वेदसमाप्तमनेपदम् । उपग्रहशब्देनाऽऽप्तमनेपदं गृह्यते । निग्राहयतीति तदर्थः । निग्रहणमाश्लेषणम् । आसादयतीत्येतस्मात्पूर्वमन्वयः । तेनाध्वर्योर्वेदेम् ।

अध्वर्यवा शक्तवा इति यजमानः पृच्छत्साशका-
मेत्यध्वर्युः कथमाशकतेति विष्णुश्च स्तोममरुत्समहि
वृहस्पतिं छन्दांस्युत्थाय यजूंषि वि पर्वता
अजिहत सुतरणा अपो अतारिषमित्यध्वर्युः ।

शक्तवै शकृ शक्तावित्यस्माद्धातोः कृत्यार्थे तवैप्रत्ययः । अध्वर्यो वा अश्वन्तं शक्तवै पर्वतारस्तोमं गृहीत्वाऽवतर्तुं शक्यं त्वया किमिति यजमानः पृच्छति । आशकामेति लुङो रूपम् । आ अशकामेति पदच्छेदः । शकृ घातोदिच्छ लुङीति च्छिः । पुषादिद्युताञ्छ्वितः परस्मैपदेष्विति च्छेरङ् । लुङ्छ्वल्लक्ष्णङ्ङात् इत्यङागमः । अतो दीधो यञ्जीति दीर्विः । आ अशकामेत्याकाराकारयोरेकादेशः सवर्णदीर्विः । आ अत्यन्तमशकाम शक्ताः स्पेति तदर्थः । आशकामेत्यध्वर्युः प्रत्याह । कथमाशकतेति लुङो मध्यमपुरुषबहुवचनम् । तस्यस्यमिषामिति यविमक्तेस्तकारः पूजार्थं बहुवचनम् । अत्र यद्यपि कर्तुर्निर्देशो नास्ति तथाऽपि संदेशपतितत्वाद्यजमानस्यैव प्रशक्तकर्तृत्वं कथं केन प्रकारेण शक्ताः स्पेति । एतद्वृत्तरार्थकं मन्त्रमाह—विष्णुभिति । स्तोमं अनसमुदाय-

रूपं विष्णुमरुत्समहि वयं संपादितवन्तः कल्पितवन्त इति यावत् । बृहस्पतिं छन्दाश्च
सीत्युपयत्रापि स्तोममरुत्समहीत्यन्वेति । व्यापनशीलो विष्णुः सामर्थ्यप्रदत्वेनास्माकम-
नुकूलः । बृहस्पतिर्बुद्धिप्रदातृत्वेनास्माकमनुकूलः । छन्दांसि शब्दादकत्वेनास्माकमनुकू-
लानि । एतेष्वनुकूलेषु सत्सु शक्तत्वे किमाश्चर्यं भो यजमाना अस्मात्प्रदेशात्शक्ति
उत्थाय यजूषि पर्वता यजुर्मर्यो यजूरूपेभ्यः पर्वतेभ्यो यूयं व्यभिहत गच्छत । लका-
रव्यत्ययः कर्तव्यः । तेन प्रार्थनरूपो लिङ्गोऽत्र भवति गच्छतेति । पर्वतेषु यजूरूपत्वं
विप्रकीर्णत्वमाप्नोति । यथा यजुःषु पादासंबद्धत्वाद्विप्रकीर्णत्वं तथा पर्वतेषु दुर्बिगाल-
भूमिकत्वाद्विप्रकीर्णत्वम् । एवं च यजूरूपत्वं पर्वतेषु केनापि सादृश्येनोपपन्नं भवति ।
पर्वता इति पञ्चमर्थे प्रथमा । दुस्तरणाः सतीरप्ययः सुतरणाः सुष्ठु तर्तुं योग्या अता-
रिषमुत्तीर्णोऽस्मीत्यर्थः । अथवाऽतारिषमित्यस्य लकारव्यत्ययं कृत्वा तरिष्यामीत्येष-
मर्थः कार्पोऽर्धानुरोधत् । विष्णुश्च स्तोममित्यध्वर्युः प्रत्याह । एतान्यदृष्टार्थानि प्रभ-
प्रतिवचनानि । पर्वता अजिहतेति लिङ्गात्पर्वते क्रय एतानि । एतेन गिरौ कयोऽनु-
ज्ञातो भवति ।

स्वानभ्राजेति सोमक्रयणाननुदिशति ।

स्वानभ्राजादयः सप्त गन्धर्वास्तानुद्दिश्य सोमक्रयणानसोमकयसाधनीभूतान्यदा-
र्थाननुदिशति संकल्पयतिर्यथः । अत्र ब्राह्मणम्—स्वानभ्राजेत्याहैते वा अमुष्मिँल्लोके
सोममरुक्षन्तेभ्योऽपिसोममाहरन्त्यदेतेभ्यः सोमक्रयणानानुदिशेदकौतोऽस्य सोमः स्वा-
नास्येतेऽमुष्मिँल्लोके सोमश्च रक्षेयुर्देतेभ्यः सोमक्रयणाननुदिशति कौतोऽस्य सोमो
भयत्येतेऽस्यामुष्मिँल्लोके सोमश्च रक्षन्तीति । दमश्चित्यन्तो मन्त्रः । तदेकया क्रयेऽप्येषा
वः सोमक्रयणी ताश्च रक्षध्वमित्यूहेनेति कश्चित् । वस्तुतः प्रकृतावूहनिषेधात्पूजार्थं
बहुपचनं मविष्यति ।

रुद्रस्त्वाऽऽवर्तयत्विति सोमक्रयणीमावृत्यान्यया

गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्वपिसृजति ।

आवर्तने प्रादक्षिण्यं परिधाषासिद्धम् । सोमक्रयणीं गामावृत्य पराङ्मुखीं कृत्वाऽ-
न्यया सोमक्रयणीव्यतिरिक्तया गवा निष्क्रीय तां गां सोमविक्रयिणे दत्त्वा यजमा-
नस्य या गावस्तासु गोकु तां सोमक्रयणीमपिसृजति मेलयतीत्यर्थः ।

पृषता वरत्राकाण्डेन सोमविक्रयिणमपक्षार्थं नाशयति ।

पृषता निन्दुमता वरत्राकाण्डेन चर्ममयरज्जुकाण्डेनापक्षार्थं परोक्षं नाशयति गमयति ।

लोष्टैर्घ्नन्ति लकुटैर्घ्नन्तीत्येकेषाम् ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे सप्तमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

छोष्टैर्दृष्टिपण्डैः । लकुडैः काष्ठसण्डैः । छोष्टैर्भ्रान्ति छोष्टैरादौ तस्माद्देशाद्भ्रान्ति गम-
यन्ति तस्मादपि देशाच्छकुडैर्भ्रान्ति गमयन्तीत्येकेषामाचार्याणां मतमित्यर्थः । अनयैव
रीत्या क्रियापदद्वयं सार्थकं भवति । अत्राऽऽपस्तम्ब.—यदि सोमविक्रयी प्रतिविवदेत्
पृषतेर्न वरत्राकाण्डेनापक्षामं नाशयेद्युर्लकुडैर्भ्रान्तीत्येकेषां नित्यवदेके वधः समापन-
न्तीति । नित्यवत्, अविन्यदमानस्यापीत्यर्थः । वधः प्रहारः । स च शरीरापीडनानुगु-
ण्येन । सर्वत्र छोष्टमित्येव पाठो युक्तः । छोष्टपलितावित्युगादिसूत्रे कान्तताया एव
निपातनात्सिद्धत्वात् । तस्यै दिशो छोष्टमाहरेदिति श्रुतौ स्पष्ट एव कान्तः पाठः । तेन
छोष्टमित्यपपाठ एवेति ज्ञेयम् ।

इति श्रीमदोकोपाहाश्रित्प्रियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुख-
याजिद्विषाहस्त्राप्रियुक्तपौण्डरीकयाजिमणेशदीक्षिततनूजगोपीना-
थदीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापाठहिरण्यकेशि-
सूत्राम्बुभिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंता-
पशामिकायां ज्योत्स्नारूप्यायां वृत्तौ सप्तम-
प्रश्नस्य द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ सप्तमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अदित्याः सदोऽसीति शकटस्य नीडे कृष्णाजिनं
माचीनग्रीवमुत्तरलोपाऽऽस्तृणाति प्रत्तं राजान-
मादित्याः सद आसीदेति तस्मिन्नासादपति !

नीडं राज्ञ उपवेशनदेशः । प्रत्तवचनं स्तरणोत्तरकाळं प्रदानमुत्पानगमने तु पूर्व-
मेवेतिख्यापनार्थम् । यत्रमानेन दत्तमेव गृहीत्वाऽऽसादपति न्तु यत्रमानास्त्वयमेव
गृहीत्वाऽऽसादपतीत्येतदर्थं वा । तस्मिन्नास्तृते कृष्णाजिने ।

अस्तभ्राद्घामित्यासन्नमभिमन्त्रयते ।

असन्नं राजानम् । न्रतानीत्यन्तो मन्त्रः ।

आसादपतीत्येकेषाम् ।

वारुण्यर्चाऽऽसादपतीति श्रुतेः । अस्तभ्राद्घामित्यनेन मन्त्रेणाऽऽसादनमेव कर्तव्य-
मित्येक आचार्या वदन्तीत्यर्थः । एतन्मतेऽदित्याः सद आसीदेत्यर्थं मन्त्रः कृष्णाजि-
नास्तरणकरणीभूतस्यमदित्याः सदोऽसीत्येतस्यैव शेषभूत इति द्रष्टव्यम् ।

धनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति वाससा पर्वानहति ।

वाससाऽन्येन महता पर्वानहति परि परित आ, अत्पन्तं वेष्टयतीत्यर्थः । प्राव-
संशेषु सोमस्योत्पत्तेर्भावोष्टित्वमस्ति । प्रकृतेऽप्यनेन वाससा वेष्टनेन प्रावभिर्वेष्टित

इव भवति । आवाणो वा अद्रयस्तेषु वा एव सोमं दधातीत्यर्थवादादयमर्थो लभ्यते ।
शकटमिति शेषः । उपस्थितत्वात् । अद्रावित्यन्तो मन्त्रः ।

उदु त्यं जातवेदसमिति कृष्णाजिनेनोर्ध्वग्रीवेण
वाहिलोम्नाऽपिदधाति तरणिर्विश्वदर्शत इति वा ।

अपिदधातीत्यत्र द्वारमिति शेषः । पूर्वमिरथन्तो मन्त्रः । तरणिर्विश्वदर्शत इति वा ।
तरणिर्विश्वदर्शत इति वैकल्पिको मन्त्रो रोचनमित्यन्तः ।

उस्त्रावेतं धूर्षाहावित्यनद्वाहावुपासजति ।

उस्त्रावेतमिति मन्त्रेणानद्वाहौ शकटसमीपं प्रेरयति । अद्वाधोदनावित्यन्तो मन्त्रः ।
सकृदेव मन्त्रो द्विवचनलिङ्गाद्विभवाच्च ।

धूरसीति धुरावभिमृशति ।

द्वयोर्धुरोरावृत्तिर्मन्त्रस्थः ।

वारुणमसीति शकटमुत्तिखदति ।

उत्त्वेदनेमुद्यमनम् ।

आर्गाधमवस्थाप्य वरुणस्योचभ्रातित्युपस्तभ्नोति ।

अवस्थाप्य धृत्वा । उपस्तम्भनं काष्ठेऽवस्थापनम् । वरुणस्य स्कम्भनमसीति स्वशाखो-
क्तेन विकल्पते ।

दक्षिणमनद्वाहं युनक्ति ।

सामान्यप्रतिज्ञेयम् ।

वारुणमसीति योक्त्रं परिकर्षति ।

शम्याच्छिद्रयोर्धोक्त्रं बलीवर्दबन्धनरङ्गुं परिकर्षति ।

वरुणस्य स्कम्भनिरसीति शम्यामवगूहति ।

अवगूहनमभिहितयोक्त्रपाशे युगच्छिद्रेऽवधानं तद्वितीयस्याप्यावर्तते । वरुणस्य
स्कम्भनमसीति स्वशाखोक्तेनायं विकल्पते ।

प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इति योक्त्रपाशं प्रत्यस्यति ।

शम्यायां प्रत्यस्यति श्लेषयति ।

बलीवर्दं चाभिनिदधाति ।

बलीवर्दमप्यनेनैव मन्त्रेण शृङ्गयोरभिधान्या वध्नाति ।

एवमुत्तरमनद्वाहं युनक्ति ।

योक्त्रपरिकर्षणशम्यावगूहनयोक्त्रपाशप्रत्यसनशृङ्गबन्धनैः ।

हरिणी शाखे विभ्रदन्तरेषां सुव्रह्मण्य

उपसर्पति पलाशशाखे शमीशाखे वा ।

शकटस्य दक्षिणोत्तर ईपाद्वयं तत्र यां काचिद्वीषामन्तरा यस्माः कस्याश्चिद्वीषाया

अन्तःप्रदेशे पादौ संस्थाप्य शास्त्रे धारयन्नुप शकटगमनानुगुण्येन सर्षति गच्छती-
त्यर्थः । अथवेशामन्तरा यस्याः कस्याश्चिद्दीपाया अन्तराऽन्तर्वर्ती यः प्रवेशस्तं प्रति
शास्त्रे निभद्रच्छतीति । शकटवाहनं तु लोकप्रसिद्धमेवेति । हरिणी हरिते हरिद्वर्णे ।
हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च येतिकोशात् । एतावता कोमलत्वं सिद्धं
भवति । प्रथमयोः पूर्वसवर्णप्राप्तौ तं वाधित्वा नादिसीतिमूत्रस्वनकारस्य दीर्घज्जसि
चेतिसूत्रस्थचकारेणानुवृत्तौ सत्यां पूर्वसवर्णनिषेधे प्राप्ते वा छन्दसीत्यनेन विकल्पेन
पूर्वसवर्णदीर्घ एव पुनः स्थाप्यते । तथा च हरिणी इति रूपं सूत्रे युक्ततरं भवति ।
हरिणी इति द्विवचनम् । इदं च शाखाधिकेषणम् । हरिणीपदोत्तरं पच्छाखापदं
तद्गोबलीवर्धन्यायेन पलाशशाखाशमीशाखातिरिक्तवृक्षिवृक्षशाखापरम् । अन्यथैतस्य
शाखापदस्थानन्वयापत्तेः । नन्वेवं पलाशशाखाशमीशाखायोर्ग्रहणं व्यर्थम् । एकैव
सामान्यशाखाशब्देन तयोर्लभादिति चेन्न । तयोर्मुख्यत्वद्योतनार्थत्वेन सार्धक्यात् ।
ईषामित्यत्रान्तरान्तरेण युक्त इति द्वितीया ।

शकटमन्वारभ्य सोमाय राज्ञे क्रीताय मोक्षपाणापानुवृद्धि
ब्रह्मन्वाचं पच्छ सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाहपेति संभेष्यति ।

दक्षिणामीषामन्वारभ्येति बौधायनः । अनुवृहीत्यर्थं प्रैषो होतारं प्रति । अनुवृही-
त्येतादृशस्य प्रैषस्य बाधकं विना मुख्यहोतारं प्रत्येव दर्शनात् । आश्वलायनेन कर्म-
चोदनायां होतारमित्यनेन सामान्यतो होतुरेव कर्तृत्वप्रतिपादनाच्च । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ।
अत्र प्रैषत्रयेण होतृब्रह्मसुब्रह्मण्वान्तंप्रैष्यतीत्यर्थः । तेन प्रैषत्रयं पृथक्पृथगेव वक्त-
व्यम् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । ब्रूहीत्यत्र ब्रू इत्यस्य द्रुतो ब्रूहिप्रेष्यश्रौषण्यौषण्यौषण्यवहा-
नामादेरितिपाणिनिमूत्रात् । अविच्छेदेनैव पाठो वा । एकेतिकरणात् । पञ्चवेदेनाध्वर्यु-
रिति परिभाषयाऽध्वर्युर्न होतृब्रह्मसुब्रह्मण्वः । स्वस्मै नाम्ना प्रैषायोगात् , होतृब्रह्म-
सुब्रह्मण्वानां परस्परनिरूपितप्रेष्यत्वायोगाच्च । सुब्रह्मण्यकर्म छात्रायनद्राह्यापणावा-
हतुः—क्रीते राजनि सुब्रह्मण्य उत्तरेण सोमवहनं गत्वाऽन्तरेणेव शमीशाखां पलाशशाखां
वा सपलाशां पाणौ कृत्वाऽवतिष्ठेताध्वर्युप्रैषश्च सर्वत्राऽऽकाङ्क्षेत्सुब्रह्मण्ययाश्चरद्दमीन्वार-
पञ्चाख्या प्रेष्येद्भवौ दक्षिणं पूर्वश्च सुब्रह्मण्योमिति त्रिराह्वयेत्प्राचि वर्तमाने षट्कृत्वः
प्रतीचि पूर्वेण पत्नीशाखां विमुक्ते छादेषि शाखामवगूह्य तामवेशामनूत्कम्य यथार्थं
स्यादिति । अत्र स्वसूत्राविरुद्धं यत्तत्सर्वमप्यनुष्ठेयम् । सर्वेऽयोतिष्ठोम इति सूत्रान्तर्व-
शाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायाच्च । स्वसूत्रपरसूत्रयोर्विरोधे स्वसूत्रमेवाऽऽश्रयेत् ।
स्वशाखापरित्यागे दोषश्रवणात् । सूत्रस्थापि शाखात्वं चरणन्यहशास्त्रे प्रदर्शितम् ।
चरणाः शाखाः सूत्राणि च तेषां व्यूहो विविच्य कथनं यस्मिन्नन्धे स प्रन्यश्चरण-
न्यहारायः । तत्र शाखाभेदाः प्रदर्शितास्ते ततो द्रष्टव्याः ।

त्रिरनुक्तायां प्रच्यवस्य भुवस्पत इति
माधोऽभिप्रयाय प्रदक्षिणमावर्तन्ते ।

त्रिरनुक्तायादित्यत्रोपस्थितत्वात्प्रथमायास्त्रिरनुवचनम् । अत एवावचनं प्रथमाया-
मिति स्पष्टमेवापठदापस्तम्बः । अत्र हौत्रमाश्रयायनोयमेव यानुषस्थाभावात् । प्रथमोत्त-
मयोस्त्रिरनुवचनं सर्वत्र यानुषहौत्ररीत्यैव शस्त्राणि विना शस्त्रविषयकविधेर्विशेषशास्त्र-
त्वेन प्रवळत्वात् । प्राञ्च इति आवर्तन्ते इति बहुवचनादध्वर्युब्रह्मयजमानाः । एतेषामेव
प्रकृतकर्मसंबन्धात् । सुब्रह्मण्यस्य तु च्छन्दोगसूत्रेऽनुक्तत्वात् मन्त्रः । प्राञ्चः
प्राङ्मुखाः । शकटेन सह पार्श्वद्वयमभितो गत्वेत्यर्थः । अभिशब्दः पार्श्वद्वयमभित
इत्यर्थं बोधयति । आवर्तनेऽपि उत्तरपार्श्वेऽध्वर्युर्दक्षिणपार्श्वे ब्रह्मयजमानादिति । प्रया-
येत्यत्र प्रशब्दः शकटागमनलक्षकतावैशिष्ट्यं सूचयति । प्रदक्षिणशब्दोऽत्राऽऽनुगुण्य-
वाचो । अर्धाच्छकटावर्तनात्तुगुणम् । अन्यथा प्रदक्षिणं यज्ञे कर्माणि करोतीति परिभा-
षयैव सिद्धे प्रदक्षिणप्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । स्वस्त्वयन्यसीत्यन्तो मन्त्रः । अभिप्रयाण-
स्यैव मन्त्रः प्रच्यवसेति लिङ्गात् । च्यवनं स्वस्थानाच्छलनम् । एतस्मादेव लिङ्गाच्छ-
कटस्थितराजा सहैवामिप्रयाणमपि ज्ञायते । ब्रह्मयजमानाध्वर्युणां मन्त्रः । प्राञ्च इति
बहुवचनेन ब्रह्माध्वर्युकर्तृत्ववद्यजमानकर्तृत्वस्याप्यभिप्रयाणक्रियायां तत्करणीभूतमन्त्रो-
च्चारणे चापि सिद्धिः । स्वस्मिन्यजमानप्रयोगस्तुच्छुष्मो अग्ने यजमानायैवीत्यत्र यथा
तथाऽग्नेति द्रष्टव्यम् ।

अपि पन्थामगस्महीत्युत्तरेण राजानं
पूर्वावतिक्रामतो यजमानोऽध्वर्युश्च ।

उत्तरेण राजानं राज उच्यतेऽदूरे । ब्रह्मण्यवृत्त्यर्थमुपयोर्ग्रहणम् । पूर्वं शक-
टस्य प्रतीच्यां चालनात्पूर्वं पूर्वभूतौ, अति राजानमतीत्य गच्छतः । चकार उभयोः
सहभावार्षः । उभयोर्मन्त्रः । वस्वित्यन्तस्तस्य ।

प्रज्वलयन्त्पथीनाहवनीये वर्षिष्ठमादधाति ।

प्रज्वलयन्तीति बहुवचनं परिकर्म्युत्विजामन्यतमप्राप्त्यर्थम् । वर्षिष्ठं स्थविष्ठम् ।
इक्ष्ममिति शेषः । आदधातिसाहचर्यात् । प्रज्वलयन्ति ज्यालायुक्तान् सूक्ष्मैरिन्धनैः
करोति (कुर्वन्ति) । सम्पावसद्वयपक्षे तावपि प्रज्वलयन्ति । आहवनीये स्थविष्ठं लौकिक-
कमिष्ममादधाति प्रक्षिपतीत्यर्थः । आहवनीयेऽयं विशेष इतरान्यपेक्षया द्रष्टव्यः ।
यावत्पर्यन्तं राजाऽऽसन्ध्यामासन्नो भवति तावत्पर्यन्तमिदं प्रज्वलितत्वमग्नीनाम् । एतद-
तिक्रमे सर्वप्रायश्चित्तं होतव्यम् । तदूर्ध्वं तु कर्मानुगुण्येन । इदं चाध्वर्युकर्तृकमाग्नीभ-
कर्तृकं वा ।

उपकल्पोऽग्नीषोमीयः समङ्गो बन्धुमान्यथा निरूढपशुबन्धे
लोहस्तूपरः श्मश्रुलः स्थूलः पीवा ॥ ९ ॥ कृष्णश्वेतो लोहि-
तश्वेतो वा तेन कर्णगृहीतेन यजमानो राजानं प्रतीक्षते ।

अग्नीषोमदेवत्यः पशुरुपकल्पो भवति । उपकल्प इति भूतनिर्देशादेतादिवसानु-
ष्ठानारम्भात्पूर्वमेवोपकल्पनं कर्तव्यमिति सिद्धं भवति । तस्वरूपमाह—समङ्ग
इत्यादिना । समङ्गः संपूर्णाङ्गः । बन्धुमान्मातृपितृभ्रातृसखिभानिर्घर्षः । अन्वेने
मातेत्यादिमन्त्रवर्णात् । यथा निरूढपशुबन्धे उपकल्पतः पशुरकूटोऽकर्णोऽकाण इत्यादि-
सूत्रेण लक्षणान्युक्तानि तथाऽग्नीषोमीयः पशुर्वधनीत्यर्थः । एतस्मादेव सूत्राच्छाग एवात्र
नियतः । जैमिनिनाऽपि षष्ठेऽध्यायेऽष्टमे प. ३. पशुघेदनायामनियमोऽविशेषादिति
सूत्रेणानिर्घर्षं पूर्वपक्षीकृत्य च्छागो वा मन्त्रलिङ्गादिति सूत्रेण च्छाग एव नियत इति
सिद्धास्तिताम् । छागो वा मन्त्रलिङ्गादित्यत्र वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । सूत्रद्वयार्थः
स्पष्ट एव । सामान्यस्य विशेष उपसंहारः कार्य इति भावः । उक्तञ्च स्मृतावयमु-
पसंहारः—

सामान्यविधिरस्पष्टः संहितेत विशेषतः ।

स्पष्टस्य तु विधेर्नैवमुपसंहार इष्यते ॥ इति ।

उपसंहारस्तत्रैव यत्र सामान्यवचनानुष्ठानाय विशेषापेक्षा । भवति चाग्नीषोमीयं
पशुमालभेतेतिसामान्यवचनानुष्ठानाय च्छागस्य वपाया मेदस इतिमन्त्रवर्णोपस्थितविशे-
षापेक्षा । नतु विशेषवचनत्वमात्रेण सामान्यवचनप्राप्तोपसंहारकत्वम् । तथात्वे न
ब्राह्मणं हन्यादितिसामान्यवचनस्यापि नाऽऽत्रेयं हन्यादिति विशेषवचनेनोपसंहारप्रस-
ङ्गात् । अतः पूर्वोक्तरीत्यैवोपसंहारः । सामान्यविधिरस्पष्ट इत्यत्रास्पष्टत्वमनुष्ठानाय
विशेषापेक्षत्वमेवेति ज्ञेयम् । अत्रान्यमपि विशेषमाह—लोह इत्यादिना । लोहो
लोहितः । तूपरः शृङ्गरहितः । श्मश्रुलः श्मश्रुणा युक्तः । श्मश्रुण इति पाठेऽप्ययमे-
वार्थः । अयं पाठो ब्राह्मणानुगुणः । स्थूलो मांसलः । पीवा चिकणाङ्गः । कृष्णश्वेतः
कृष्णश्वेतवर्णः । लोहितश्वेतो लोहितश्वेतवर्णः । अतूपरोऽप्यापस्तम्बेनानुज्ञातः—लोहस्तू-
परो भवत्यतूपरः कृष्णसारङ्गो लोहितसारङ्गो वेति । तेनेत्थंभूतेन कर्णगृहीतेन कर्णे
धृतेन पशुना सह राज्ञेऽभिमुखं गत्वा तमीक्षते । अङ्घ्रिं तु मन्थनमारभ्य प्रहरणपर्यं
न्तमधृतेनैव पशुना कर्णव्यतिरिक्तप्रदेशे धृतेन वा प्रतीक्षते । यद्ग्रावङ्घ्रिं मथित्वा
प्रहरति तेनैवाश्रय आतिथ्यं क्रियत इति श्रुत्या मन्थनप्रभृतिप्रहरणान्तस्य कर्मण
आतिथ्यरूपत्वस्योक्तत्वेन तदवसर एव प्रतीक्षणस्य युक्तत्वात् । अग्नीषोमदेवत्यस्य
पशोरन्योपकल्पनाद्वाजातिथ्यार्थत्वमिवाग्न्यातिथ्यार्थत्वमप्यवश्यं कल्पयितव्यमेव । आश्व-
र्येवे यानमानविधानमध्वर्युसंनिध्यार्थम् ।

औदुम्बर्योसन्धरत्निमात्रशीर्षणानूच्या नाभि-
द्वयपादा मौञ्जविधाना तामध्वर्यव उवृहन्ति ।

औदुम्बरी, उदुम्बरवृक्षनिर्मिता । आसन्दी मध्वविशेषः । तल्लक्षणमाह—अरत्निमा-
त्रशीर्षणानूच्या शीर्षण्ये तिरश्चे(श्वीने)फडके अनूच्ये प्राच्ये । एतानि फडकानि
अरत्निमात्राणि यस्याः साऽरत्निमात्रशीर्षणानूच्या, नाभिद्वया नाभिमात्राः पदा
यस्याः सा, मौञ्जैस्तृणैर्विवानं यस्याः सा मौञ्जविधाना । मौञ्जाभी रज्जुभिः स्यूतेत्यर्थः ।
तामिर्वभूतामासन्दीम् । अध्वर्यवोऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातृनेष्टुनेतार एत उवृहन्ति । तच्छब्द
उपकल्पनार्थः । एतच्चैतद्विषयानुष्ठानारम्भात्पूर्वमेव कर्तव्यम् । अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता
भेष्टोत्तेत्यध्वर्यव इति याजमानसूत्रात्प्रतिप्रस्थात्रादीनामप्यध्वर्युत्वम् । अध्वर्युत्पति-
रिक्ताख्य उवृहन्तीति केचित् ।

अग्नेण प्राग्भ्रंशं वारुणमसीति शकटमावित्पदस्युदगीषमवस्थाप्य ।

अग्नेण प्राग्भ्रंशं प्राग्भ्रंशस्यादूरे । आक्लेदनं किञ्चिदुच्यमनम् ।

वारुणस्त्वोत्तभ्नात्विद्युपस्तभ्नाति ।

गतार्थम् । वारुणस्य स्कम्भनमसीत्यनेन विकल्पतेऽयं मन्त्रः ।

दक्षिणमनद्वाहं विमुञ्चति ।

सामान्यप्रतिज्ञेयम् ।

वारुणमसीति योक्त्रं परिकर्षति ।

योक्त्रं परिकर्षति विसर्जनार्थम् ।

वारुणस्य स्कम्भसर्जनिरसीति शम्भ्यां पठति ।

प्रवृहणमुत्पाटनम् । वारुणस्य स्कम्भसर्जनमसीत्यनेन विकल्पाः ।

विद्युतो वारुणस्य पाश इति योक्त्रपाशं विचृन्तति ।

विचर्तनं क्षिपिणीकरणम् ।

उन्मुक्तो वारुणस्य पाश इत्यभिधानीषुन्मुञ्चति ।

अभिधानी विषाणवन्धनरज्जुः ।

एवमुत्तरमनद्वाहं विमुञ्चति ।

एवं दक्षिणानुष्ठानोचनकल्पेनेत्यर्थः । अत्र छाट्यायनद्वाष्ट्यायणौ विशेषमाहनुः—
दक्षिणमनद्वाहं सुब्रह्मण्याय दद्यादुभावेति शाट्यायनकं विज्ञायते कर्मसंयोगादिति ।
सामर्थ्यायनमानो दानकर्ता । उभाप्यनद्वाहौ देवाविति शाट्यायनकं ब्राह्मणं विज्ञा-
यते कर्मसंयोगात् । उभाभ्यां हि कर्म कृतम् । हेतूपादानं क्रियते कर्मसंयोगादिति ।
यस्य येन कर्मसंयोगः स तद्द्रव्यं लभत इत्यर्थः ।

उत्तरानहुन्मोचनाधसरमाह—

अविमुच्योत्तरमातिध्यायास्तन्नं प्रक्रमयति ।

विमुक्तोऽन्योऽनहृत्कान्मवत्यविमुक्तोऽन्योऽथाऽऽतिध्यायं गृह्णातीति स्वशास्त्रीयः कल्पः । प्रदुर्द्यतेऽनेन । आतिध्यायेति कर्मनाम । किमत्र प्रवृत्तिनिमित्तमिति चेत् । अग्नेरातिध्यायसि सोमस्याऽऽतिध्यायसि अतिथेरातिध्यायसीति निर्वापमन्त्रेषु अग्न्यादिभ्यो देवताभ्य आतिध्यायत्वेन कीर्तनमेवेति द्रष्टव्यम् । आतिध्यायप्रयोजना वेष्टिरातिध्याय तस्यास्तन्मङ्गलसमुदायस्तं प्रक्रमयति अक्षरमत इत्यर्थः । प्रक्रमयतीत्यत्र स्वार्थे णिच् । तत्र यावत्क्रियते तद्याख्यास्याम् इत्यस्याभ्यानुक्तत्वात्सर्वं प्रकृतिवद्भवत्येव ।

उभौ वा विमुच्य ।

उभौ विमुच्य वाऽऽतिध्यायास्तन्नं प्रक्रमयतीत्यन्वयः । अयं शास्त्रान्तरीयः कल्पः । उत्तरमविमुच्य तमपि विमुच्य वाऽऽतिध्यायास्तन्नं प्रक्रमयतीतिसूत्रद्वयपिण्डनोऽर्थः ।

अग्नीनन्वाभायेध्मावर्हिराहरति ।

पौर्णमासतन्मनैवत्यक्षयापनार्धोऽनुवादः । तेन नात्र कालतस्तन्नं भवति ।

सप्तदश सामिधेभ्यः ।

स्पष्टम् ।

इक्षुशलाके विधृती ।

इक्षुशलाके इक्षुत्वगात्मिके । इक्षुवशात्मिके इति केचित् । काशमूलके इति भीमांसकाः । वाक्यशेषस्यात्राभावात्काशमूलपरत्वे प्रमाणाभावेन लौकिक एवार्थो ग्राह्य इति पूर्वमताशयः । आश्वत्थालरूप काशपरत्वे वाक्यशेषो यथा स्पष्टोऽस्ति तथैश्वरीशब्दस्य काशमूलपरत्वे नास्ति तथाऽपि अन्वेषणीय इति द्वितीयमताशयः । अत्र पाठेनेदं ज्ञायते—एतद्योराहरणादयो बर्हिर्धर्मो बर्हिर्घारणवदुपसदाद्यर्थं घारणं बर्हिषः स्तोत्रैर्वपक्षे विधृत्योरपि सादितत्वं च भवतीति ।

कार्ध्वर्यमयान्परिधीनिधम उपसंनहत्याश्ववालं प्रस्तरं बर्हिषि ।

इध्मावर्हिराहरतीत्युक्तं तत्रेध्मे कार्ध्वर्यमयाऽश्वीपणीवृक्षनिर्मितान्परिधीनुपसंनहति । भूतमान्युपसंगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हतीतिन्यायेन याव्युपयोगिनां परिधीनामपि संस्कारार्थमिध्मे संभरणं मन्त्रेण कृत्वोपसंनहनं कार्यम् । अनिधतवृक्षत्वं परिधीनां वारयितुं कार्ध्वर्यमयानिति । उपशब्द इध्मसमिधामुपर्येव संनहनमत्रेति निषमं द्योतयितुम् । बर्हिषि आश्ववालं काशमर्थं प्रस्तरम् । आश्वत्थालशब्दोऽश्वस्य वालः केशास्तन्मयः प्रस्तर इति लोकप्रसिद्धिः । यज्ञो वै देवेभ्योऽश्वो मृत्वाऽपाकापत्सोऽपः प्रापिशत् ।

स वालधौ गृहीतस्तान्वालाभ्युक्त्वा विवेश ह ।

ते वालाः काशता प्राप्ताः कार्पोऽतः प्रस्तरस्तु तैः ॥

इति वाक्यशेषात्तु काशास्तमगस्तत्र लोकप्रसिद्धशेषेक्षया वाक्यशेषनोचितोऽर्थ एव गृह्यते । तथा च काशानामेव ग्रहणं नत्वश्वकेशानाम् । तथाच प्रथमाध्याये चतुर्थपादे संदिग्धेषु वाक्यशेषादिति सूत्रेणामुपमं माह जैमिनिः । मूर्त्तार्थस्तु संदिग्ध-विधायार्थवादरूपाद्वाक्यशेषात्तद्विषयकत्वमेति । उत्तरसूत्रगतकल्पनापदानुषङ्गेणान्वयो बोध्यः । यद्यपि विधानपि सामान्यरूपेण विश्वयात्र मुख्यः संदेहस्तथाऽपि घृततैलवसानामन्यतममङ्गनसाधनमित्यव्यवस्थितार्थप्रतीतिमादाय गौणसंदेहपरोऽर्थ शब्द इति व्याख्यातं व्याख्यातृभिः । ऐश्वरीशब्दो याज्ञिकमत इक्षुपत्रस्वगन्धतरपरः । मौसांसकमते काशमूलपरः । तेष्वदर्शनाद्दिरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात्, शास्त्रस्था वा तन्निमित्त-त्वादिति न्यायोऽप्यत्र योजयितुं शक्यः । आश्रवालं प्रस्तरमित्येतदनन्तरमुपसंनद्धातीत्यनुपज्यते । विधृत्योराहरणमश्रवालप्रस्तरेण सहैव । प्रजापतेर्वा एतानि पक्षमाणि यदश्रवाल ऐश्वरी तिरश्ची यदाश्रवालः प्रस्तरो भवत्यैश्वरी तिरश्ची प्रजापतेरेव तच्चक्षुःसंपरतीति ध्रुवोमयोरैकरूपत्वप्रतिपादनात् । पूर्वद्वारिधमानार्हः करोतीतिवाक्योक्तक-माभिप्रायेण विपरीतोक्तिः । अनुष्ठानकमस्तु प्रकृतिवदेव न तु चोदकप्राप्तकमवापः । अत्र कार्पर्म्यभयस्वरूपपरिधिवात्रविषयकगुणमात्रस्य प्रत्याप्तानात् । तेन खादिरः पाळाश्च एव वेधः । द्वाविंशतिदाहरेव च सः । अनुष्ठानसमिदभावात् । बर्हिस्तु दर्धमथैव । आश्रवालत्वस्य प्रस्तरमात्र एव विधानात् । यदि समानदेशे दर्धाः काशाश्च सन्ति तदैकमेवाभिमर्शनान्तं कर्म । यदि नानादेशे तद्देशेन्तरि-समित्यादीदं देवानामित्यन्तमावर्तते । आलवाभिमर्शनस्याऽऽवृत्तिर्देशभेदात् । प्रस्तरस्यापि बर्हिःशब्दाभिधेयत्वान्न काशेष्वस्य निवृत्तिः । आत्माभिमर्शनं तु सकृदे-वान्ते । शुल्भं तु दर्भाणामेव क्रियते ।

निर्वपणकाले वैष्णवं नवकपालं पत्न्या हस्तेन निर्वपति ।

यतोऽस्मिन्निर्वापे बह्वो विशेषा वक्ष्यमाण्य अतः सावधानतार्थं निर्वपणकाल इति वचनम् । निर्वपणकाले निर्वपणस्थाने । कालशब्दस्य स्थानपरत्वं तु बोधानीये दृष्टं स उपरपाणा काल इति । निर्वपणकाल इत्यतः प्राक्परिगृहीत इति योन्यम् । पूर्ण-मासप्रथमप्रयोगे निर्वपणस्थानं यत्परिगृहीतं तत्रेत्यर्थः । सिद्धे सत्यःश्रमो नियमार्थः । तेन निर्वपणकाल एवेति सावधारणं वाक्यं भवति । तथाचायमर्थो भवति—पूर्णमास-प्रथमप्रयोगपरिगृहीतनिर्वपणस्थान एवायं निर्वप इति । एतेनान्यामु सर्वासु विहृ-तिष्वनियम इति विशिष्टार्थज्ञापनार्थं वा । न च वेदकरणादिकर्ममूचनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्य प्रकृतित एव सिद्धेः । प्रायणीयार्था त्वपूर्वत्वाद्बचनम् । अग्निहोत्रह-वणीप्रत्याज्ञायो हस्तः । अस्मिन्पक्षेऽग्निहोत्रहवणीधर्मा हस्ते कार्यः । पात्रप्रयोगका-

लेऽग्निहोत्रहवण्या सह हस्तस्य प्रयोगः । स च दक्षिणः । एकाङ्गवचने दक्षिणं प्रती-
पादनादेश इत्याह्वलायनवचनात् । हस्तविषये त्वनिर्दिष्टस्थलेऽपि दक्षिणस्यैव प्रह-
णमित्येतादृशार्थस्य दर्शपूर्णमासयानुषङ्गौत्रसूत्रे होतुरंसाभ्यारम्भविधायके दक्षिणप्रह-
णेन ज्ञापितत्वाच्च । सविशन्तामिति हस्तस्य संमर्शनम् । दक्षाय मानुष्यासि । नास्ति
प्रत्युष्टम् । दक्षिणहस्ते वाममृष्टोद्धरणम् । यावन्त्यग्निहोत्रहवणीकार्याणि तानि हस्ते-
नैव कर्तव्यानि । इदं चाग्निहोत्रहवणीप्रत्याम्नायपक्षे ।

पत्न्या वा हस्तात् ।

शकटपाशयोः प्रत्याम्नायोऽयम् । अस्मिन्पक्षे हस्त एव सर्वमन्त्राणां जपो भवति ।

अन्वारब्धायां वा स्तुचा ।

अन्वारब्धायां पत्न्या सत्यां स्तुचैव वा निर्वापः । अस्मिन्पक्षेऽग्निहोत्रहवण्यामेव
प्रोक्षणीसंस्कारादि । आधी पक्षी शाखान्तरीयौ । अन्यः स्वशाखागतः ।

अग्नेरातिथ्यमसीत्येतैः पञ्चभिस्त्रिषु सावित्रं जुष्टं चानुषजति ।

विष्णवे त्वेत्यन्ताः पञ्च मन्त्रास्तैः पञ्चभिः । निर्वपतीति शेषः । पञ्चकृत्वो गृह्णा-
तीति श्रुतावप्ययमर्थः प्रतिपादितोऽस्ति । तत्र विशेषः । त्रिषूपस्थितत्वाजोत्तमयोरि-
त्येक इत्यापस्तम्बसूत्राच्चाऽऽयेषु । सावित्रो देवस्य त्वेत्यादिर्हस्ताभ्यामित्यन्तो
भागस्तं निर्वापमन्त्रेभ्यः पूर्वं जुष्टशब्दं चैतेभ्य उत्तरमनुषजतीत्यर्थः । त्रिष्विति वचना-
दन्त्ययोर्धन्वयोः सावित्रजुष्टयोरनुषङ्गो नास्तीति मन्थते । यथा देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामि ।
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां सोमस्याऽऽतिथ्यमसि
विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामि । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यामतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामि । अग्नये त्वा रायस्पोषदग्ने
विष्णवे त्वा निर्वपामि । इयेनाथ त्वा सोमभृते विष्णवे त्वा निर्वपामीत्येवं प्रयोगः ।
एतैरिति वचनं प्रतिमन्त्रं निर्वापसिद्धवर्थम् । पञ्चभिरिति वचनं पञ्चैते मन्त्रा भवन्ति
तैः पञ्चभिः पञ्च निर्वापा भवन्तीत्येतादृशार्थबोधनार्थम् । चकारः सावित्रारुच्यः कश्च-
न भागो जुष्टशब्दश्चेत्येतद्ब्रूवानुषङ्गलाभाय । न चैवं जुष्टमित्यस्य जुष्टं निर्वपामीत्ये-
तावान्य उत्तरभागस्तत्परत्वमेव नतु जुष्टशब्दमात्रपरत्वम् । तथाच निर्वपामीत्ये-
तस्यापि त्रिष्वेव प्रयोगो नावशिष्टयोर्द्वेषोरिति वाच्यम् । जुष्टशब्दस्योत्तरभागपरत्वेऽ-
ग्नेरातिथ्यमसीत्येतैः पञ्चभिस्त्रिषु प्राकृतावनुषजतीति लावनेनैव वक्तव्ये गुरुभूतसावि-
त्रजुष्टशब्दोपादानस्य निरर्थकत्वापत्तेः । अतो जुष्टशब्दस्य भागपरत्वं न किंतु
शब्दपरत्वमेव वक्तव्यम् । एतेनानुक्तस्य निर्वपामीत्येतस्य समुच्चयार्थश्चकार इति

शक्ना निरस्ता । नच त्रिषु मध्येषु जुष्टशब्दानुषङ्गवत्सावित्रशब्दस्यैवानुषङ्कोऽस्तिवति वाच्यम् । तथा सति सावित्रं जुष्टमित्येतादृश्या आनुपूर्व्या अनुषक्तव्यतयैकपदार्थत्वेन पदार्थान्तरस्य चाभावेन चकारवैयर्थ्यापत्तेः । न चैवं मन्त्रादौ सावित्रशब्दानुषङ्को मन्त्रान्ते जुष्टशब्दानुपङ्गस्तथा च समुच्चैतव्यपदार्थान्तरं लब्धं तथा च न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । सावित्रशब्दस्य शब्दमात्रपरताया याज्ञिकप्रसिद्धकर्मणि अत्यन्तानुषयोगात् । एवं च परस्परसमुच्चयार्थ एव चकारः । तथाच निर्वेपामीति सर्वमन्त्रेष्वस्त्येव । अथवा जुष्टशब्दस्य भागपरत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । अत्रेरातिथ्यमसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं देवतादेशनस्थ प्रत्याज्ञायो भवति । पञ्चसु सावित्रं जुष्टं चानुषजति । नोत्तमयोरित्येक इत्यापस्तम्बसूत्रेऽपि स्वरसतो जुष्टशब्दस्य भागपरत्वमेव प्रतीयते । यच्छन्तामित्यप्यस्त्येव सर्वत्र । समातीयमेव समातीयस्थाने निविशत इति न्यायेन प्राकृतानां त्रयाणां समन्त्रकाणां निर्वापाणां स्थान एते समन्त्रकाः पञ्च निर्वापा भवन्ति । प्राकृतं तूष्णीं तु मिश्रमेव भवति तच्च षष्ठं भवति । अन्यावापः सप्तम इदं देवानामित्यादि ।

विष्णुमेवोत्तरेषु निगमेषूपलक्षयेत् ।

इत उत्तरेषु निगम्यते देवतापदं येषु ते निगमा मन्त्रा मन्त्रविशेषास्तेषु विष्णुमेवोपलक्षयेद्देवतात्वेन केवलं विष्णुमेव प्रयोजयेत् । एवकारोऽश्वये रायस्वोषदाज्ञे इयेनाय सोमभृत इतिचतुर्थ्यन्तानां शब्दानां मन्त्रेषु प्रयोगो मा मृदित्येतदर्थम् । वैष्णवं नवकपालं निर्वपतीत्येतेन सूत्रेण त्वग्न्यादिदेवतात्वमात्रं निरस्यते ।

यत्प्रागुद्गमनात्कृत्वोत्तरमनद्वाहं विमुञ्चति
तेनैव कल्पेन यदि पुरस्तादविमुक्तो भवति ।

वर्षवृद्धाः स्थेत्यन्तं कृत्वोत्तरमनद्वाहं विमुञ्चति तेनैव कल्पेन पूर्वानिदिष्टेनैव कल्पेन तूष्णीमुत्तरमनद्वाहं विमुञ्चति । यदि पुरस्तादविमुक्तो भवतीति सूत्रान्तरोक्तकल्पव्यावृत्त्यर्थम् । अन्यत्पष्टम् ।

वारुणमसीति राज्ञो वासोऽपादत्ते ।

पर्धानहनीयमिति शेषः । छिस्महोति मन्त्रान्तः ।

वरुणोऽसि घृतव्रत इति राजानम् ॥ १० ॥

अपादत्त इत्यनुवर्तते । एतावानेव मन्त्रः ।

अच्छिन्नपत्रः भजा उपावरोहोशक्तु-
क्षतीः स्योनः स्योना इत्युपावहरति ।

राजानं शकटद्वारेण बहिरानयतीत्यर्थः ।

अत्राऽऽसन्ध्या उद्ग्रहणभेदे समामनन्ति ।

तामध्वर्येव उद्ग्रहन्तीति यदासन्ध्या उद्ग्रहणं पूर्वोक्तं तत्तत्र न कर्तव्यं किंत्वज्ञा-
स्मिन्काले कर्तव्यमित्येक आचार्या वदन्तीत्यर्थः ।

उर्वन्तरिक्षमिति गच्छति ।

प्राग्भ्रमिति शेषः । स्वशास्त्रायां दृष्टत्वादन्विहीर्येव मन्त्रान्तः ।

या ते धामानीति सौम्यर्चा राजानं

पूर्वेण द्वारेण प्राग्भ्रमं प्रपादयति ।

सोमो देवता यस्याः सा सौमी तथा सौम्या । सोमादृचण्डित्वान्कीर्त् । सौमीत्युच्चि-
शेषणम् । तृतीयान्तमिदं सौम्येति । * असमासे सौम्युचेति स्यादिति ज्ञेयम् ।
सौम्येति ज्ञानार्थम् । ज्ञानाभावे दक्षिणाग्री युष इति यजुर्ब्रह्मप्रायश्चित्तम् । ऋचेतिव-
चनप्रयोजनमितिच्छन्दसर्चेत्यत्र यथोक्तं तद्ग्रहणमपि ज्ञेयम् । प्रपादयति प्रवेशयति ।
प्रवेशनस्य द्वारं विना कदाचिदप्यसंभवेनार्थादेव विशेष्यस्य द्वारस्य छाये द्वारग्रहणं
यत्कृतं तज्ज्ञापयति अन्योऽपि पदार्थः प्रवेशने संभावितोऽस्ति समासदां कर्मक्षणार्थ-
भावश्यकत्वात् । वातायनरूपः सः । अथच द्विःश्यादिसभासदीक्षणानुगुण्येन महान् ।
तत्र प्रतिदिशं वातायनद्वयम् । तत्र वातायनस्य महत्त्वेन तेनापि कदाचित्प्रवेशसंभवा-
त्तद्वारणार्थं द्वारग्रहणम् । एतेनाष्टौ वातायनान्यपि तथा कर्तव्यानि । यथैकैकस्मिन्वा-
तायने द्वौ त्रयो वा चतुः(त्वा)रो बोधविष्टाः सन्तः कर्मोक्षितुं शक्नुयुरिति । तथाचाघ-
स्तनानि द्वारसाम्येनाष्टौ वातायनानि चत्वारि द्वाराणि अतीरोकशब्दवाच्यानि छवुभू-
तानि गवाक्षाणि पञ्चोर्ध्वतनान्येतद्गर्जं परिश्रयणं कर्तव्यमिति । एवमग्रेऽपि यत्र यत्र
द्वारशब्दस्तत्रेति ज्ञेयम् । दुर्यानिति मन्त्रान्तः ।

उर्वन्तरिक्षं बीहीत्यपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिहरति ।

दक्षिणा दक्षिणतः, अति अतिक्रम्यैव हरति नतु अग्नेणाऽऽहवनीयं स्वयं गच्छन्त-
परेणाऽऽहवनीयं राजानं हरतीति ।

वरुणस्यर्तसदानिरसीति दक्षिणे-

नाऽऽहवनीयमासन्दीं प्रतिष्ठापयति ।

यथेतं प्रत्येत्याग्नेणाऽऽहवनीयमासन्दीं नीत्वा वरुणस्यर्तसदानिरसीति मन्त्रेणाऽऽ-
हवनीयसमीपे दक्षिणत आसन्दीं स्थापयति । अग्न्याऽऽसन्धानयनेऽपि यथेतं प्रत्येत्यै-
वाऽऽसन्दीं प्रतिष्ठापनीया । प्रतीत्युपसर्गाद्यथा न चलति तथा स्थापयति ।

* अथ समासे सौम्युचयेत्यपेक्षितम् ।

अदित्याः सदोऽसीति तस्यां कृष्णा-
जिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तृणाति ।

तस्यां प्रतिष्ठापितायामासन्ध्याम् ।

यत्तच्च राजानमदित्याः सद आसीदेति तस्मिन्नासादयति ।

प्रत्तवचनादन्यस्मै प्रदानं सिद्धं तच्चाऽऽस्तन्दीस्थापनात्पूर्वं तेन विना तस्य कर्तुमश-
क्यत्वात् । तस्मिन्नास्तृते कृष्णाजिने ।

वरुणस्यर्तसदनमासीदेति वा ।

अनेन मन्त्रेण वा कृष्णाजिन आसादनम् ।

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति वाससा परिश्रवति ।

वाससा महता प्रागारम्य परिश्रवति । प्रादक्षिण्यं परिभाषासिद्धम् ।

वरुणोऽसीति राजानमभिमन्त्रयते वरुणाय त्वेति वा ।

एष्टम् ।

एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तं नमस्या धीरममृतस्य
गोपाम् । स नः शर्म त्रिवरुधं वि यः सत्पातं नो द्यावा-
पृथिवी उपस्य इति वारुण्यर्चा राजानं परिचरति ।

वारुण्येतिवचनमत्र क्रीत उपनद्धः सोम एव वरुणशब्दवाच्यो नतु वरुणदेवतापर
इतिश्रुतिसिद्धोऽर्थ इति प्रदर्शयितुम् । सा च श्रुतिर्वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्ध
इति । अस्यां श्रुतौ वारुण इत्यर्थं तद्धितः स्वार्थे द्रष्टव्यः । वरुणो वा एष यजमानम-
भ्येति यत्क्रीतः सोम उपनद्ध इतिश्रुत्यन्तरानुरोधात् । वारुणीत्यत्र तस्येदमिति
सूत्रादण् तदन्तत्वाच्छीप् । ऋचेतिवचनप्रयोजनमतिच्छन्दसर्थेत्यत्र यथोक्तं तद्दद्व्यापि
ज्ञेयम् । परिचरति गन्धपुष्पादिभिरुपचारैः पूजयति नमस्करोति च ।

यत्र क्व चाऽऽसीदेदैतयैवाऽऽसीदेत् ।

यत्र क्व च वैधे यादृच्छिके वा राजानं प्रति गमन एतया वारुण्यर्चैव गच्छेत् ।
उपविशति चेद्राजसमीपे तदैतयैव तस्मिन्पुष्पविशेषे । तथा सूत्रान्तरे-वारुण्यर्चा
राजानं पूजयेदेतयैव राजानमभिसर्षेष्टुपविशेचेति । अत्र यजमानो राजानं मधुपर्केण
पूजयति । गोमधुपर्काहो वेदाध्याय्याचार्य ऋषिब्रह्मशूरो राजा वा धर्मयुक्त इति
धर्मसूत्रे राज्ञो मधुपर्कपूजाया विहितत्वात्सोमस्यापि राजत्वात् । अथास्मै मधुपर्कं च
प्राहुरिति बौधायनसूत्राच्च मधुपर्कपूजा । तत्र प्रतिवचनानां लोपः । अध्वर्युर्वा तानि
वदेत् । सामध्वर्युर्विशस्तौति बौधायनसूत्रेऽध्वर्युकर्तृकताया विशसने दर्शनात् । एतस्य
कलौ निदिद्धत्वादुत्सर्ग एवेदानीम् ।

अग्निः राजानं चान्तरेण मा संचारिष्टेति संषेष्पति ।

संप्रेषवत्सर्वे कुर्वन्ति । अग्निमित्येकवचनादेक एवाग्निः । स चाऽऽहवनीय एव
संनिहितत्वान्मुख्यत्वात्मा राजानं चाऽऽहवनीयं चान्तरेण कश्चन संचारीदिति वीधाय-
नोक्तेश्च । एतेन सोमदक्षिणाम्बोरन्तरा गमने दोषो नास्तीति अर्थोऽसूचितं भवति ।
अथ प्रैष आत्मार्थोऽन्यार्थश्च । तेनाध्वर्युः सर्वं ऋत्विजश्चमसाध्वर्यवः परिकर्मिणोऽन्ये
च ते सर्वे प्रैषोक्तनिषेधपाठकाः । परप्रत्यायनार्थस्वावृत्तैस्त्वयैकश्रुत्यं च । राजाऽन्यो
वा क्षत्रियादिः सोमसमीपमागच्छति तेनाप्ययं मन्त्रो वक्तव्य एव । तत्राऽऽयुषादि
धृत्वा नैव सोमसमीपे गन्तव्यम् । अमुमर्थं वीधायनः प्रैषरूपेणैवाऽऽह-मा राजानं
चाऽऽहवनीयं चान्तरेण कश्चन संचारीन्मैत्र सायुधो मा सदण्डो मा सच्छत्रो मा
सोष्णीषो मा साधस्पाद्योऽनुप्रवादीदिति । अत्र निषेधार्थका माः एते कश्चन यःकश्चन
पुरुषो राजादिः । एनं राजानम् । आयुधं शस्त्रमस्त्रं च । अनयोर्भेदो भनुर्वेदे—

धृत्वा प्रहरणं शस्त्रं मुक्त्वा ह्यस्त्रमिति रितम् । इति ।

अधस्ताद्यानुपानहौ ।

उद्वपनमभृतीनि कर्माणि मतिपद्यते ।

यथेतं प्रत्येत्य प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तित्यादीनि कर्माणि प्रतिपद्यते वर्षवृद्धमसीत्या-
दीनि वा । पुरस्ताच्छूर्णोपोहनपुरोडाह्यामिमर्शनयोरुद्वपनाऋत्वात् ।

गार्हपत्ये नव कपालान्युपधाति ।

पक्षे प्राप्तस्याऽऽहवनीयस्य वाधनार्थमिदम् । तेनाऽऽहवनीयाधिभ्रयणपक्षाङ्गीकर्तु-
रपि गार्हपत्य एवाधिभ्रयणमत्रेति द्रष्टव्यम् । आतिथ्येष्टिहविरधिभ्रयणकाल आति-
थ्यामदन्तीरप्यधिभ्रयेत् । अन्तीन्मदन्त्यापाश्च इति वक्ष्यमाणप्रभात् । अथप्येत्येतमातिथ्यं
वैष्णवं नवकपालं तेन सह मदन्तीरधिभ्रयतीति वीधायनोक्तेश्च । मदन्तीःशब्दोऽर्पा
सप्ततामाचष्टे । तेन तार्पार्थमिदमधिभ्रयणम् । आतिथ्येन सहाधिभ्रयणविधानाद्गार्हपत्य
एवाधिभ्रयणम् । लौकिक इति केचित् । केवलानामपामधिभ्रयणासंभवात्प्राज्ञेण सहा-
धिभ्रयणम् । तच्च ताम्रपर्यं रीतिर्जं वा । मृन्मयं वा । एतन्मन्त्राणि । गव्यक्षीरस्य
दोह्याकयोस्ताम्रं नैव भवति । स्मृतौ ताम्रे गव्यस्थापनस्य निषेधात् ।

यत्तु-होमकार्यं तथा दोहे पाके च परिवेषणे ।

पञ्चगव्याशने चैव ताम्रे गव्यं न दुष्पति ।

इति स्मृतिवचनं तल्लौकिकदोहविषय एव संकटवात्राम्यनुज्ञाविषयम् । एवं पाक
परिवेषणयोरपि । होमोऽथ पञ्चगव्यस्यैव । अथ वाऽत्रापि संकटविषयत्वमेव । पञ्चग-
व्याशन इत्यनेन पञ्चगव्यग्रहणसाधनीभूतपात्रविषये प्रतिप्रसवः क्रियते ।

चतुर्गृहीतान्याज्यानि यृक्ताति ।

पञ्चावत्तिनोऽपि चतुर्गृहीतनिषवार्थं वचनम् । अनूयानार्थग्रहणनिवृत्तेस्त्वर्थादेव सिद्धेर्न तदर्थता ।

चतुर्होत्राऽऽतिथ्यमासादयति ।

आतिथ्यं हविः । अहोमार्थत्वादग्रहोऽस्वाहाकारोऽयम् ।

संभारयजूषि व्याख्याय निर्मन्ध्यस्याऽऽवृता निर्मन्ध्येन प्रचरति ।

अग्निर्मज्जुभिरित्यादीनि अहं श्रद्धयेत्यन्तानि संभारयजूषि तानि व्याख्याय वाक्य-
शः पठित्वाऽग्नेर्नित्रमसीत्यादिना निर्मन्ध्यस्याऽऽवृता प्रकारेण पशुबन्ध उक्तेनाप्रा-
वृत्तिरिति प्रहरणान्तेन निर्मन्ध्येन प्रचरति ।

वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः संमेप्यति ।

वेद्यन्तपरिस्तरणनिवृत्त्यर्थोऽनुवादः । होतृषदनकल्पनं तु होत्रैव स्वार्थं कल्पनीयम् ।
अप्यव्युष्णं वेदमहं सप्तदशेन वज्रेणेत्येतस्माद्धोतृर्नैपारपूर्वं कल्पयितव्यं, परं स्वतुगाद्-
स्वरसादनैव कल्पनीयम् । आश्रयायनीयद्वौषे त्रिदमहं सप्तदशेनं वज्रेणेत्येतस्य
जपस्याभावाद्द्वयुत्तरश्रोणिस्मीपदेशे होतर्यागते कल्पनीयम् । एतच्च होतरेहीतिशास्त्रा-
न्तरोक्तप्रैषाङ्गीकारपक्षे सार्थकमन्यथा नेति द्रष्टव्यम् ।

सर्वमिधमदादधाति सर्वमौपभृतं समानयते ।

अनूयानाभावात्तदर्थसमित्तदर्थचतुर्गृहीताण्ययोरप्यभाव इति भावः । इद्वान्तत्वादे-
वानूयानाभावे सिद्धेऽनूयानाभावबोधकलिङ्गप्रदर्शकवचनं शास्त्रान्तरोक्तोऽनूयाननिषेधः
स्तुत्यर्थोऽनुवाद एव ननु विधिपर इति नैपिनीयभ्यायप्रदर्शनार्थम् । स च न्यायोऽनन्त-
रमेव प्रदर्शयिष्यते ।

आज्यभागान्भ्यां प्रचर्य विष्णुं हविषा यजति ।

आज्यभागवचनमाज्यभागविशेषसंप्रत्ययार्थम् । स च विशेष आश्रयायनेनोक्तः—
अतिथिमन्तौ समिधाऽग्निं दुक्त्वताऽऽप्यायस्व समेतु त इति । यानुषहोत्रपक्षेऽप्येता-
वेव । तत्राऽऽप्यायस्वेत्यृचः पाठस्तु यानुषधर्मैणार्धमेण वा । विष्णुं यजतीत्येतावत्येव
वक्तव्ये हविर्ग्रहणमाज्यभागान्भ्यां प्रचर्येतिपूर्वभागाद्बचनविपरिणामेन विभक्तिविपरिणामेन
वाऽऽज्यभागशब्दस्यानुवृत्तिः स्यात्, तस्यां च सत्यां विष्णुमावधभागं यजतीत्यर्थः
स्यात्, तथा चाऽऽज्यभाग विष्णुमिष्ट्वा वैष्णवं नवकपालं निर्वपतीतिविधिप्राप्तौ निरु-
प्तेन हविषाऽनन्तरं याग इति शङ्काकुलं स्वात्तन्मा भूदित्येतदर्थम् । आज्यभागविशेषं
विधातुं विष्णुं यजतीत्युत्तरानुवादः ।

ध्रुवायाः शेषं करोति ।

दीक्षणीयावद्याख्येषम् । प्रयोजनं च तद्वत् ।

इद्वान्ताऽऽतिध्या संतिष्ठते ।

इद्वयाऽन्तः समाप्तिर्यस्याः सेडान्ता । इद्वान्ताऽऽतिध्या मवर्तात्येतावतैव सिद्धे संतिष्ठत इति पुनः संस्थाबोधकवचनमिद्वान्तस्वेऽपि पूर्वोपयुक्तपदार्थप्रतिपत्तिकर्मभिरपि संस्थापनीयेत्येतदर्थम् । तेन समम्भमेनात्र प्रतिपत्तिकर्मणि । वेदप्रतिपत्तिरपि समम्भैव । प्रकरणादेवाऽऽतिध्यात्वाभे पुनर्वचनमुपसादि प्रतिपत्तिकर्मणामनावश्यकत्वार्थम् । मार्जन-मपीडाङ्गत्वाद्भवति । न च शाखान्तरे नानुयाजन्यजन्तीतिनिषेधानुपपत्त्या कृत्स्नत्व-मपि कल्प्यते, तथा च विकल्प इद्वान्तत्वस्येति वाच्यम् । शंखिद्वान्तत्वे विकल्पः स्यात्परेषु पत्न्यनुयाजप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्, नित्यानुवादो वा कर्मणः स्यादशब्द-त्वादिति दशमाध्यायषष्ठपादान्तर्गतजैमिन्युक्तन्यायविरोधापत्तेः । तस्मात्प्रतिषेधोऽनुवाद-मात्रम् । पूर्वप्रतिज्ञातोऽयं न्यायः । प्रायणीयायां व्याख्याते एते सूत्रे । ननु प्रकृते द्वे इहे अनुयाजानां पुरस्तादेका पश्चाद्न्या तत्रोत्तरैवेदथा तदन्तताविधिः । एवं च शाखान्तरीयोऽनुयाजनिषेधोऽप्यर्थवान् । अन्यथाऽनुवादमात्रस्यापत्तेः । अतोऽनुयाज-वर्जमुत्तरेद्वान्तं सर्वं कार्यमिति चेत् । प्रयोगोपरमस्यैवेद्वान्तत्वे निमित्ते विधाना-त्पूर्वस्यामपीडायां कृतार्था निमित्तस्य संज्ञातत्वेन तत्रैवोपरमस्य युक्तत्वात् । अनुयाजप्रतिषेधस्तु नित्यानुवादत्वेनार्थवादमात्रमौचित्येनेद्वान्तत्वस्तुत्यर्थं न विरुध्यते । तथा च दशमाध्याये षष्ठे पादे जैमिनिः—प्रतिषेधादर्थवत्त्वाच्चोत्तरस्य परस्तात्प्रतिषेधः स्यात्, प्राप्तेर्वा पूर्वस्य वचनादतिक्रमः स्यादिति । प्रायणीयायां व्याख्याते एते सूत्रे ।

ध्रुवाशेषादापत्तये त्वा गृह्णामीति कक्षे चमसे वा
तानूनप्त्र समवद्यति चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा ।

अत्र लौकिक एव चमसो न प्रणीतार्थचमसः । तस्येष्टवर्षत्वात् । तानूनप्त्रग्रहणस्य चाप्राकृतकार्यत्वात् । अहोमार्थत्वादर्थं चमसो वारणवृत्तनः । तस्वरूपं वक्ष्यमाणसो-मचमसवत् । नृहोमीति लिङ्गादेतस्यापि होमार्थत्वमिति यद्युच्यते तदा वैकृत एवा-यम् । अवघ्राणस्यापि अदनरूपत्वेन तस्माच्चनत्वाच्चमसशब्दार्थो बाधितो न भवति । अवघ्राणस्यादनरूपत्वमवघ्राणमेव तत्रैव प्राशितं नेषाप्राशितमिति श्रुतितो ज्ञेयम् । चमुवात्पर्यादनपर्याय एव श्रावणातुः । तानूनप्त्रदेवतासंबन्धात्तानूनप्त्रमित्याज्यसमाख्या । येनार्थेनः सख्यमुपगच्छन्ति । व्यवस्थितविकल्पोऽयमिति केचित् । गृह्णाम्यन्ताः पञ्च मन्त्राः । एतेषां मन्त्राणां मध्य एकैकेन मन्त्रेणैकैकं समवद्यति । पञ्चावत्तपक्षे पञ्चवारं समवद्यति चतुरवत्तपक्षे चतुर्वारम् । समवदानं ग्रहणम् । यद्यप्यत्रैतैरिति वचनं नास्ति तथाऽप्युत्तरसूत्रादयमर्थो लभ्यते ।

अवशिष्टो विकल्पार्थो यदि चतुरवत्तम् ।

अवशिष्टः शकमन्त्रो निष्ठाप त्वा गृह्णामीति मन्त्रो विकल्पार्थो भवति यदि चतुरवत्तं

तानूनप्त्रं भवति तदा । पञ्चावत्तपक्ष एव विनियोग इति न किं तु चतुरवत्तपक्षेऽपि चतुर्णां मन्त्राणामन्तिमेन विकल्पितो भवतीति निकृष्टोऽर्थः ।

तदनाधृष्टमसीति सर्वस्त्वजः समवमृशन्ति ।

तत् तानूनप्त्रं सर्वे च त भद्रत्विजश्च सर्वस्त्वजः । सर्वे भद्रत्विज इत्यसमस्तपाठो वा । समवमृशन्ति सहैवावमृशन्ति अवनताः सन्तो मृशन्ति स्पृशन्ति । सदस्यश्चेत्सोऽपि तानूनप्त्रमवमृशति सहैव । सर्वग्रहणं सर्वे स्वयमेवाभिमुखेरेवान्योऽन्यस्य प्रातिनिध्ये-
नेत्येवमर्थम् । भद्रत्विजग्रहणं चमसाध्वर्युर्व्यावृत्त्यर्थम् । याजुषहोत्रसत्त्वे तद्वीथैव होत्रा-
दयः कुर्युः । आश्वलायनहोत्रसत्त्वे तद्वीथ्या धाजुषरीत्या वा । अनभिष्टस्तेन्यमि-
न्यन्तो मन्त्रः । तस्माद्यः सदानूनप्त्रिणां प्रथमो दृष्ट्याति स आर्तिमाञ्छेतीति ब्राह्मणम् ।

समवमृष्टं प्रजापतौ स्वा मनसि जुहोमीति श्रिवघ्नायान्तर्वेदि निनयति ।

समवमृष्टमिति वचनं सर्वैः समवमृष्टस्यैव तानूनप्त्रस्यावघ्राणं यदि कस्यचिन्मति-
मन्धेन समवमर्शो न जायते तदा तद्वीथिसमवमर्शार्थं प्रज्ञातं तस्स्यापयित्वा तत्समवम-
शोत्तरमवघ्राणं कार्यम् । अग्निं कर्म तु कर्तव्यमेव । सर्वथा कस्यचिन्महता प्रतिमन्धेन
समवमर्शो नैव जायते तदा तस्याऽऽर्तिव्यकरण एवायोग्यत्वादन्यं वृत्त्वा तेन समव-
मर्शो कृतेऽवघ्राणं कर्तव्यम् । अतानूनप्त्रिणा यजमानेनत्विजा वा कर्माणि क्रियमाणे
वाचस्त्रिद्विनैः कतुः समापनीयो भवति तावत्संक्षेपेषु दिवसेषुषवासः कर्मसमाप्तौ मनो
ष्योतिरित्याहुतिश्चेति कौशिकसूत्र उक्तम् । सकृन्मन्धेन द्विस्तूष्णीमित्येवं त्रिः प्राश-
नमिति केचित् । अन्ये तु न प्राशन्ति न जुह्वन्त्य क्व तानूनप्त्रं प्रतितिष्ठतीति होष-
प्राशने प्रस्तुत्यावघ्राणविधानाज्जुहोमीति लिङ्गाच्च त्रिभञ्जेणैवावघ्राणमित्याहुः । सर्व-
स्यैवाऽऽज्यस्यावघ्राणम् ।

प्रतिषिद्धमेकेषाम् ।

अन्तर्वेदि निनयनं प्रतिषिद्धमेकेषामाचार्याणां मते । अन्तर्वेदिनिनयनप्रतिषेधाद्वाहि-
निनयनं तु मधस्येव नतु निनयनमेवानेन प्रतिषिध्यते । नचावघ्राणस्यापि प्रतिषेधोऽ-
स्तिवति वाच्यम् । श्रुती तानूनप्त्रावघ्राणस्य तानूनप्त्रप्रतिष्ठारूपस्येनोक्ततया तस्य
प्रतिषेद्धुमयोग्यत्वात्, विगीतत्वमूलकत्वेनान्तर्वेदिनिनयनस्यैव प्रतिषेध्यत्वकरूपनाया
उचितत्वाच्च ।

असंचर उत्सिञ्चतीत्येकेषाम् ।

जनानां यत्र संचरो मार्गो नास्ति तत्रोत्सिञ्चनीत्येकेषामाचार्याणां मतम् । तेन पूर्व-
मतेऽप्यसंचर एव निनयनं परं तु अस्मिन्मत उत्सिञ्चनं नास्तीत्येतानामभेद इति द्रष्टव्यम् ।

अग्नीन्मदन्त्याऽऽपा ३ इति पृच्छति ।

किमापो मदन्त्य उष्णीभूता आपः किमित्याग्नीध्रे प्रति प्रश्नः । मदन्तीशब्दोऽप्यु-
तसतामाचष्टे । मदन्त्य आषा इत्यपेक्षिते मदन्त्याऽऽपा ३ इति संभिरार्थः । प्रश्ने
श्रुतिः । अत एवावगम्यते पूर्वमग्नीषाऽऽपोऽभिध्रिता इति । तत्कालस्तु प्रागेव दर्शितः ।
परप्रत्यायनार्थत्वादुच्यैस्त्वम् ।

मदन्ति देवीरमृता ऋतावृष इत्याग्नीध्रः मत्वाह ।

देवीर्देव्यः स्वच्छा अमृता अमृततुल्या ऋतावृषः । ऋतं मानसिकं सत्यं तदमिवर्ध-
यन्तीत्यृतावृषः । यत्स्पर्शोऽपि मनःशुद्धिकर एतादृश्य आपो मदन्त्यः । तसा इति
प्रत्युत्तरवाक्यार्थः । अत्रापि पूर्ववदुच्यैस्त्वम् । अग्निमिन्ध इत्यग्नीत् । तस्य गृहमाग्नी-
ध्रम् । अग्नीध्रः शरणे रणं चेति रः । शरणं गृहं तास्थ्यात्सोऽप्याग्नीध्रः । ऐष्टि-
कपाशुकयोः सोमकर्मवद्गृहासंभवात्स्यानमात्रं लक्षणीयं तास्थत्वादाग्नीध्रो भवति । ऐष्टि-
कपाशुकयोराग्नीध्रस्यानं यत्र तिष्ठन्नाश्रावयति तत् । सौमिके तु आग्नीध्रपण्डप एव
विहितोऽस्ति तदेव स्थानं तस्य । ऋत्विग्विशेषवाच्यं शब्दः सूत्रकारैर्ऋत्विग्विशे-
षेऽप्याग्नीध्रशब्दप्रयोगात्तदुरोधेनाग्नीध्रः शरणे रणं चेति सूत्र(वार्तिक)स्यकारोऽ-
नुक्तसमुच्चयार्थो वक्तव्यः । तेनानुक्तस्यत्विग्विशेषरूपार्थस्य संग्रहः सिद्धो भवति ।

साभिराद्भवेति संभेध्यति ।

साभिराद्भिः सह, आ समीपे द्रव, एहीत्यर्थः संप्रैषस्य । अत्रापि पूर्ववदुच्यैस्त्वम्,
प्रभवलात्सानिध्यसिद्धेर्दूरादाह्वानाभावात् श्रुतिः । प्रश्नस्तु सानिध्य एव संभवति नासां-
निध्य इति ज्ञेयम् ।

मदन्तीभिः पाणीन्मक्षालयन्ते; ब्रह्मा राजानं विस्त्रंसयति ।

मदन्तीभिस्तसाभिराद्भिः । बहुवचनात्सर्वे तानूनप्त्रिणः । ऋत्विग्वेषयया पाणी-
निति बहुवचनम् । सर्वैः पाणिप्रक्षालने कृतेऽनन्तरं ब्रह्मा राजानं विस्त्रंसयति । नृह-
णात्कर्मसु सदसद्विवेचनाद्ब्रह्मा । ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीति निरुक्तात् ।
सर्वविद्वत्वं सदसद्विवेचकत्वं, यः सर्वविस्त ब्रह्मा भवतीति निरुक्तार्थः । सर्वविदित्वस्य
विवरणं सर्वं वेदितुमर्हतीत्यनेन क्रियते । विस्त्रंसनं बन्धनाद्विमोचनम् । ब्रह्मत्वविषे-
रवसरस्यापनार्थमत्र वचनम् ।

अशुरशुरिति तर सर्वे सहिरण्यैः पाणिभिराप्याययन्ति ।

सर्वे तानूनप्त्रिणः । आप्यायनलङ्घनेन मन्त्रेणाऽऽमर्शनमेवाऽऽप्यायनम् । आद्भिः
सेचयमित्यन्ये । वरणक्रमेण सहैव वाऽऽप्याययन्ति । सहिरण्यैः पाणिभिरित्याप्याय-
नाङ्गं पाणिषु हिरण्यधारणं विहितं भवति ।

प्रत्युपनद्धेऽप उपस्पृश्येष्टा राय इति मस्तरे निहनुषधे
सव्याञ्जीचः पाणीन्कृत्वा दक्षिणानुत्तानान् ॥ ११ ॥
इति हिरण्यकेशिसूत्रे सप्तमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

कृत्वा निहनुषत इत्यन्वयः । सर्वैराप्याधने कृते प्रत्युपनद्धे पुनर्बद्धे राज्ञि ब्रह्मणैव
परिकर्मणेति केचित् । येन विसंसर्गं कृतं तेनैव बन्धनं कर्तव्यमिति ब्रह्मणेत्येव
युक्तम् । सोमस्याऽऽप्यायितस्यान्तरिक्षदेवत्वत्वाच्छादनेन धावापृथिवीभ्यां सव्या-
ञ्जीचः पाणीन्कृत्वा दक्षिणानुत्तानानित्येवरूपनमस्काराञ्जलिकरणं निह्वयः । प्र का
एनेऽस्माच्छोकाच्छयन्त इत्युपक्रम्य धावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिँँँँके प्रति-
ष्ठन्तीति श्रुतेः । धावापृथिवीभ्यामेव तजमस्कुर्वन्त्यधो एने वर्धयन्त्येवेति बहवृचश्रुतेः ।
नमो दिवे नमः पृथिव्या इति मन्त्रलिङ्गाच्च वचनात्प्रस्तरे निह्वयः । अक्षरब्दस्य
द्वितीयावबहुवचनं नीच इति । अत्र केचिदुद्गातारः सुब्रह्मण्याह्वानं कुर्वन्ति केचिन् ।
स्वोद्गातृपशेन कर्तव्यम् ।

इति श्रीमदोकोपाहाप्रिष्टोमयाजिसाहस्राक्षियुक्तनाजपेययाजिसर्वतोमुख-
याजिद्विषाहस्राक्षियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीना-
थदीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशि-
सूत्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंता-
पशाभिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तौ सप्तम-
प्रश्नस्य तृतीयः पटलः ॥ १ ॥

अथ सप्तमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

प्रवर्ग्येण प्रचर्योपसदा प्रचरत्पुपसदा वा प्रचर्यं प्रवर्ग्येण प्रचरति ।

तत्र प्रवर्ग्यो मन्त्रब्राह्मणयोरनारभ्याधीत इति सूत्रकृताऽपि स्वतन्त्र एव व्याख्या-
यते । तत्र प्रवर्ग्येण प्रचर्योपसदा प्रचरतोत्येकः पक्षोऽनुष्ठानक्रमे । उपसदा प्रचर्यं
प्रवर्ग्येण प्रचरतीत्यपरः । तत्रैतद्वा विपरीतमिति लाघवेन वक्तव्ये गुरुनिर्देशप्रयोजनं
ग्रीवा उपसदः पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति यत्पुरस्तादुपसदा प्रवृज्यते तस्मादितः
पराच्छोकाश्स्तपन्नेति यदुपरिष्ठादुपसदां प्रवृज्यते तस्मादमुतोऽर्वाङ्मिमाँँँकाश्स्तप-
न्नेतीति निन्दाप्रशंसाभ्यां प्रवक्ष्यतिविरुद्धमिति नाऽऽशङ्कनीयं सोऽपि प्रत्यक्षमूत
एवेतिज्ञापनम् । अधीयते हि माध्वदिनः(नाः)—शिरो वा एतद्यज्ञस्य यत्प्रवर्ग्यो ग्रीवा
उपसद उपरिष्ठादुपसदां प्रवृज्यात्तस्मादुपरिष्ठाद्ग्रीवायाः शिरो मपतीति ।

यदातिथ्याया बर्हिस्तदुपसदा तदग्नीषोमीयस्य तत्प्रस्तरपरिधि ।

यदातिथ्याया बर्हिस्तदुपसदामपि बर्हिर्भवति तदेवाग्नीषोमीयस्य पशोरपि ।
 अनेनाऽऽतिथ्येषामग्नीषोमीयाणां साधारण्येनैकं बर्हिः प्रस्तरः परिधयश्चेति प्रतिपा-
 द्यते । नच यादृशमाश्वलादिक्रमातिथ्यायां तादृगेषोपसदाग्नीषोमीयधोरित्यनेन प्रति-
 पाद्यते नतु साधारण्यमिति वाच्यम् । तथा सति विधेः कर्मापवर्गित्वादर्धान्तरे विधि-
 प्रवेशः स्यात् । अपि वोत्पत्तिसम्बन्धोऽविशिष्टानां प्रयोगैकत्वे हेतुः स्यादिति नैवेदिन्यां-
 यविरोधापत्तेः । अयं च न्यायश्चतुर्थाध्याये द्वितीयपादे वर्तते । एवं वैक्रमेव बर्हिः
 प्रस्तरः परिधयश्चेति । सूत्रार्थस्तु विधेर्विधिगम्यतिथ्यासंबन्धस्य बर्हिः कर्माऽऽति-
 थ्यारूपं तस्यापवर्गे समाप्ती, अपवर्गित्वाद्बर्हिषोऽपवृक्तत्वात्, अर्धान्तरे भिन्न उपस-
 द्बर्हिषि विधिप्रदेशो घर्मानिदेशः स्यादिति पूर्वसूत्रार्थः । अपि वेति पूर्वपक्षन्यावर्त-
 नाय । अविशिष्टानामातिथ्येषामग्नीषोमीयाणां त्रयाणामपि उत्पत्तिर्बाह्वेष उत्पत्ति-
 स्तत्संबन्धादातिथ्याया बर्हिस्तदुपसदा तदग्नीषोमीयस्येत्यनेन प्रदर्शितः स बर्हिष
 उपादानसंस्काररूपप्रयोगस्यैकत्वे हेतुर्भवतीत्युत्तरसूत्रार्थः । तथाच त्रयाणामप्यर्थे सकृ-
 देकमेव बर्हिर्होपदेयं संस्कार्यं चेति सिद्धान्तार्थो ज्ञेयः । यदातिथ्याया बर्हिरित्यादिम-
 न्सूत्रे बर्हिरित्युपलक्षणं विभृत्योः । अत्र ज्ञापकमातिथ्येष्टविधिशुश्रूषाके विधृती इत्यस्मि-
 न्मुत्र उक्तमेव । अत्र प्रस्तरग्रहणमन्यत्र बर्हिर्ग्रहणेन प्रस्तरस्य ग्रहणं न भवतीतिज्ञा-
 पनार्थम् । तेन चातुर्मास्यादिषु प्रसूनं बर्हिर्छीन्कषालान्संनह्यैक्यं पुन संनह्यतीत्यादौ
 न प्रस्तरस्य ग्रहणम् । शरमयं बर्हिरित्यादावपि आतिथ्याबर्हिरादीनामातिथ्यादित्र-
 यार्थमुत्पत्तिरतस्तान्याशयं तूष्णीमेव संनह्य पुनः पुनः प्रयुञ्जीत । तत्प्रस्तरपरिधीति
 बर्हिविशेषणम् । प्रस्तरश्च परिधयश्च प्रस्तरपरिधयः, त एव प्रस्तरपरिधयो यस्मिन्ब-
 र्हिषि तद्बर्हिस्तत्प्रस्तरपरिधि । अनेन प्रस्तरवत्परिधीनामपि बर्हिष्येव संनहनं भवति
 न त्विधे । तेन षोडशदाहृत्पदेवेधमस्य । अथवा तत्प्रस्तरपरिधीति क्रियाविशेषणम् ।
 सा च क्रिया संनहनरूपा । प्रस्तरश्च परिधयश्च प्रस्तरपरिधयः स एव प्रस्तरस्त एव
 परिधयो योर्बाह्विःसंनहनेधमसंनहनरूपक्रिययोर्वधाकथं यथा भवति तयोपयसंनहनस्व-
 सान्नात्येन मिलित्या तत्प्रस्तरपरिधि संनहनं भवति । बर्हिःसंनहनं तत्प्रस्तरम्, इधम-
 संनहनं तत्परिधि, तेनैव प्रस्तरेण सह बर्हिःसंनहनं, तैरेव परिधिभिः सहेष्यसंनहनं
 भवतीति तात्पर्यार्थः । अथोपसदाग्नीषोमीयात्मकक्रियाविशेषणम् । पुंलिङ्गप्रथमानु-
 वचनविशिष्टयच्छब्दसहितं षष्ठ्यन्तमातिथ्यापदमत्रानुवर्तनीयम् । तथा चाप्यर्थो भवति
 य आतिथ्यायाः प्रस्तरो ये च परिधयस्त एवोपसत्सहित्वाग्नीषोमीयात्मककर्मणि
 भवन्तीति । समासस्तु पूर्ववदेव । संभरणं तु परिधीनां पृथगेवात्मन्म् । सहैव संभरणे
 मन्त्रविरोधः स्यात् । नचैकविश्रुतिधेत्युहोऽस्तु तथा च सहैव संभरणे विरोधो न ।
 षोडशदारुमिधमं संनह्यतीति सूत्रं तु परिधीनां परेहितत्वपक्षाभिप्रायेण योननीयमिति

वाच्यम् । आतिथ्यायां मन्त्रेण संभृतानां पुनर्मन्त्रेण संभरणायोगात् । अन्यथाऽऽति-
थ्यावर्हिषोऽपि पुनर्मन्त्रेण संभरणापत्तेः । इष्टापत्तौ नैमिनीयन्यायविरोध आच्येत ।
अतः संभरणमन्त्रमेवेत्येव युक्तं, संनहनमध्यमेनैव प्रकारेण तूष्णीमेव ।

स्तीर्णं प्रस्तरवर्हिरुपसत्सु शयाः परिधयः ।

यस्यान्तराभिप्रायेणेदं सूत्रं धोत्रनीयम् । पूर्वं सूत्रं पुनः पुनस्तान्येवोपादाय प्रयो-
ज्यानीत्येतादृशार्थपरम् । आतिथ्यार्थं स्तीर्णं वर्हिस्तथैव स्थापनीयं तच्च प्रस्तरेण
संयुक्तमेव स्थापनीयम् । अत्र प्रस्तरग्रहणाभावे प्रस्तरस्य स्थानादादाय पुनः पुनः
स्थापनं स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थं शया आतिथ्यायां ये परिहिताः परिधयस्ते तथैव
स्थापनीया इति न तु पुनः पुनरादायेतत्सर्वं प्रयोज्यमिति स्तीर्णं प्रस्तरवर्हिरित्येतस्य
सूत्रस्यार्थः । यदातिथ्यायाः प्रस्तरवर्हिः स्तीर्णं शयाः परिधयस्तथैवोपसदां तदग्नीषोमी-
यस्य चेति छाद्यवादेव वर्हिषः स्तीर्णत्वसिद्धौ परिधीनां परिहितत्वसिद्धौ च यदातिथ्याया
वर्हिरित्यारम्भ शयाः परिधय इत्यन्तं गुरुसूत्रकरणं ध्येयं स्यादतोऽर्धेद्वयबोधकत्वमेव
वक्तव्यम् । उक्तं चार्धद्वयमापस्तम्बेन—आतिथ्यावर्हिरुपसदामग्नीषोमीयस्य च तदेव प्रस्त-
रपरिधि तत्स्तीर्णं वर्हिस्तत्परिधिताः परिधय इत्येक इति । तदेव प्रस्तरपरिधी-
त्यन्तं पुनःप्रयोगाभिप्रायेणैव तद्यारूपातृभिर्परिख्यातम् । तत्स्तीर्णमित्यादिकं तु पुनःप्र-
योगाभावाभिप्रायेणेति । परिधिताः परिहिता इत्यर्थः । छान्दसोऽयं प्रयोगः । स्तीर्णं
प्रस्तरेण युक्तं च वर्हिरुपसत्सु भवति परिधयः शयाः परिहिता भवन्ति । अग्नीषोमीये
तु देशभेदात्पुनः प्रयोगः सूत्रोक्तः । प्रयोगक्रमस्तु स्तीर्णपक्षाभिप्रायेण दृष्टव्यो गृहमे-
धीयप्रयोगवत् । यदातिथ्याया वर्हिस्तदुपसदामग्नीषोमीयस्य चेत्येतावदेव सिद्धे पुनस्त-
च्छब्दोपादानमर्थविशेषमपि द्योतयति । अग्नीषोमीयस्याऽऽतिथ्यार्थवर्हिरेव वर्हिस्तस्य
स्तरणं यत्र कर्तव्यं भवति तद्देश एव वेदिकार्थकरो न कृत्वा महावेदिरिति । तेनोत्त-
रवेदिहविर्धानयोर्मध्य एव यावत्पर्यन्तमास्तृतं पश्चमार्थातिथ्यानर्हिर्भवति तावति प्रदेश
एव वेदिप्रयुक्तकार्याणीति । एतदधिप्रेत्यैव वक्ष्यति सूत्रकारः—अपरणोत्तरवेदि मन्त्रेण
वर्हिः स्तृणातीति । कृत्स्नस्योत्तरवेदितः पश्चिमभूतस्य महावेदिप्रदेशस्यैवपा व्यावृत्तिः
क्रियते । तदग्नीषोमीयस्य चेत्यग्नीषोमीयवचनं सवनीयादिंपावृत्त्यर्थम् । तेन सवनी-
यादौ वेदिप्रयुक्तकार्याणि महावेद्याभवेति ज्ञेयम् । स्पष्टं चैतत्सूत्रान्तरे—अग्नीषोमीय
उत्तरवेदिहविर्धानयोर्मध्यप्रदेशोऽसंचरो वेदिस्तत्र प्रोक्षणवर्हिःस्तरणादीति । अग्नीषो-
मीय इति सप्तमी । असंचर इत्यनेनोत्तरभागो द्वारं च व्यावर्त्यते । संचरोऽत्र लौकिकः ।
न विद्यते संचरो यस्मिन्प्रदेश इत्यसंचरः । इदं चोत्तरवेदिहविर्धानमध्यप्रदेशविशेषणम् ।
उपसत्स्वितिवचनमुपसत्त्वैव प्रस्तरयुक्तं वर्हिः स्तीर्णं माग्नीषोमीयेऽपि । तेनाग्नीषोमीये
वर्हिरास्तरणाध्यवहितोत्तरमेव प्रस्तरयुक्तमिति वर्हिर्विशेषणासिद्धं प्रस्तरासादनं न किंतु
स्वस्थान एव ।

उपसदस्तन्त्रं व्याख्यास्यामः ।

उपोपगतानि संगतानि एतादृशानि पुराणि विशीर्णानि भवन्ति यथा सोपसत् । उपोपगताः स्वेन सह संगता अपि भ्रातृव्या विशीर्णा भवन्ति यजमानस्य यथा सा वा । एतादृश्युपसत्त्रामकेष्टिस्तस्यास्तत्र कर्मकलापस्तं व्याख्यास्यामः । सण्डतन्त्रानामानाश्रुतिभ्यः कर्तव्यत्वेनाभिमतं तन्त्रमुपसंहृत्य कथयिष्याम इत्यर्थः । तेषामपुराणां तिस्रः पुर आसन्नित्यत्रोपसद्विषयिष्याख्यायिका प्रसिद्धा । पुराणां संगतत्वं स्कान्द-पाश्चादिपुराणेषु प्रसिद्धम् ।

तस्यामाव्ययं हविः ।

उत्तरत्र विनियोगादेवाऽऽज्यस्य हविष्टे सिद्ध इदं वचनमेतस्या इष्टेरपूर्वत्वमेवेति-
ज्ञापनार्थम् । तेनात्रापि यावदुच्यते तावदेव कर्तव्यमिति सिद्धं भवति । ननु तत्र याव-
त्क्रियते तद्याख्यास्याम इति प्रायणियावदेवात्र कुतो वचनं न कृतमिति चेन्न । हौत्र-
तन्त्रविषयेऽप्यपूर्वत्वस्यात्राऽऽवश्यकत्वेन हौत्रतन्त्रविषयकापूर्वत्वनिवर्तकस्य तत्र याव-
त्क्रियते तद्याख्यास्याम इत्यस्य वचनस्य प्रकृतेऽनिष्टत्वेन तदनुकेरेव युक्तसहत्वात् ।
तेन देवा यो इत्यादिकं प्राकृतं हौत्रतन्त्रमपि निवर्तते । तथाचाऽऽश्रुतायनः—अधो-
पसत्तस्यां पिच्यया जपा इति । जैमिनिरप्येतस्या इष्टेरपूर्वत्वं दशमाध्याये षष्ठे(सप्तमे)
पाद आह—उपसत्सु यावदुक्तं कर्म स्यात्, स्त्रौवेण वा गुणत्वाच्छेषप्रतिषेधः स्यात्,
अप्रतिषेधो वा प्रतिषिध्य प्रतिप्रसवात्, अनिज्या वा शेषस्य मुख्यदेवतानमोष्टत्वादिति
षतुर्भिः सूत्रैः । सूत्रार्थस्तु—उपसत्सु अप्रयाजास्ता अननूयाजास्ता इति प्रयानानूयान-
निषेधादेतद्वर्जितं यावदुक्तं सर्वं कर्तव्यं स्यादिति प्रथमसूत्रार्थः । द्वितीयसूत्रार्थस्तु—
स्रुवेणाऽऽवारमाधारयति यज्ञस्य प्रज्ञात्या इति विहितः स्रुवाधारः स्त्रौवः । ततः स्त्रौव-
शब्दान्मत्स्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः । तथा च स्त्रौववानित्यर्थो भवति । स्त्रौववद्वितिपदं योन्य-
तया वाक्यविशेषणं प्रतिपाद्यतासंबन्धेन । तथा च स्रुवेणाऽऽवारमाधारयति यज्ञस्य
प्रज्ञात्या इति स्रुवाधारप्रतिपादकवाक्येनेत्यर्थो भवति । अप्रतिषिद्धादाधारातिरिक्ता-
विहिताच्च कर्मणोऽन्यत्कर्म शेषशब्देनोच्यते । तस्य सर्वस्य प्रतिषेधो भवतीति गुण-
त्वाद्गुणवत्त्वात्, स्त्रौवाधारस्याऽऽख्यातसद्भावरूपप्रज्ञातिरूपगुणवत्त्वाच्चैतेन स्रुवाधार-
प्रतिपादकवाक्येन शेषकर्मणां प्रतिषेध इति । आधारवचनं नान्यामाहुतिं पुरस्तादिति
प्रतिषिद्धस्य प्रतिप्रसवार्थमस्त्वित्याशङ्कते तृतीयेन सूत्रेण प्रतिषिद्धस्य प्रतिप्रसवार्थ-
त्वाच्च शेषप्रतिषेध इति । तत्राऽऽग्नेयी सौमी वैष्णवी चेति तिस्रः प्रथानाहुतयो वा ते
अग्न इत्यौपसदाहुतमश्वाऽऽम्नाता नत्वापारादय इत्यनाम्नानादमावशङ्कायां सत्यां प्रति-

षेवः प्रसक्तस्तत्प्रतिप्रसन्नार्थं वचनम् । एवं चाऽऽधारयतीति सर्वप्राकृतोपलक्षणार्थमित्यर्थः । चतुर्थसूत्रार्थस्तु—शेषस्य प्रधानाधाराहुतिव्यतिरिक्तास्वा (कस्याऽऽ)हुतिसमुदायरूपस्यानिज्या न होमो यागश्च । मुख्यस्तिस्रो देवतास्तासां फलप्रदाने नान्याभाहुतिभित्तिनिषेधेनेतराहुतीनां मुख्यदेवतानभीष्टत्वात्फलप्रदानाननुगुणत्वात् । विधिद्वानुष्ठाने प्रकृतफलं नैवोत्पद्यते मुख्यदेवतानां फलप्रदानविषयेऽभीष्टफलप्रदातृत्वानुगुण्यं न भवतीति ।

अग्निः सोमो विष्णुर्देवताः ।

उत्तरप्र विधिदर्शनादेवतासां देवतात्वसिद्धाविदं वचनं तिसृणामपि देवतानां प्रधानत्वरूपापनार्थम् । तेनाग्नेः सोमस्य चाऽऽज्ययागदेवतात्वशक्ता परिहृता भवति । फलं दक्षिणसीत्येव सर्वानुमन्त्रणम् ।

उपाश्रुयाजेन कल्पो व्याख्यातः ।

कल्पः प्रकारः । साहचर्याद्विकारः, विप्रतिषेधे हविःसामान्यं बल्य इति सूत्राम्भाभेवोपाश्रुयानविकारत्वसिद्धौ परप्रत्यायनार्थत्वेनाऽऽश्रावणप्रत्याश्रावणसंप्रैषवषट्कारागूः-प्रणवानामुच्चैस्त्वे प्राप्त उपसदि सर्वस्याप्युपाश्रुताया उपाश्रुपसदा चरामेति श्रुत्या विहितत्वेन तदुच्चैस्त्वं बाधित्वोपाश्रुत्वं प्राप्तमाज्यहविषोपाश्रुयाजेन प्रचरति तस्योच्चैराश्रावणप्रत्याश्रुते याज्यापुरोनुवाक्यासंप्रैषो वषट्कारश्चोपाश्रु देवतादेशनमिच्छुपाश्रुयानवधर्मैः पुनस्तदपि बाधितुमिदं वचनम् । वषट्कारश्चेत्यत्रत्यचकारेणाऽऽगूःप्रणवयोः संग्रहः । तथाचाऽऽश्रुलायनः—आगू-प्रणववषट्कारा उच्चैः सर्वत्रेति । उच्चैस्त्वेऽन्यं च विशेषमाह स एव—तत्रस्वराभ्युपांशोरुच्चाणि मन्द्राप्युपाश्रुतान्नाणामिति । एतेनोपसदामुपाश्रुतन्त्रत्वादेतोषामुच्चैस्त्वं मन्द्रस्वरात्मकं भवति । नचोपाश्रुपसदा चरामेत्येतस्याः श्रुतेः प्रधानमात्रपरत्वमिति वाच्यम् । तस्य चोपाश्रुयानविकारत्वेनैव सिद्धौ श्रुतेर्निष्प्रयोजनत्वादेतेः । एवं च साङ्गप्रधानपरत्वाया सिद्धायामाश्रावणादिविषयकं श्रुतिसिद्धमुपाश्रुत्वं बाधितुमपेक्षितमेवेदं सूत्रमिति ज्ञेयम् । प्रणवः पुरोनुवाक्यायाः । सामिधेनीप्रैषादिषु तु संज्ञथैव परप्रत्यायनं राजसूयात्तर्गतमारुत्याश्रावणप्रत्याश्रावणवत् । सा च संज्ञा हस्तमच्चमाङ्गुल्यङ्गुष्ठसंस्फोटनेनैव । अथवाऽत्र प्रैषविषये परप्रत्यायनार्थत्वाजोपाश्रुत्वमित्येव स्वीकर्तव्यम् । मारुत्याश्रावणप्रत्याश्रावणयोस्तु वचनात्परप्रत्यायनार्थत्वेऽप्युपाश्रुत्वमेव । परप्रत्यायनं तु संज्ञथैव सामिधेनेविषय उपाश्रुपसदा चरामेति श्रुत्याऽङ्गानामप्युपाश्रुत्वस्योक्तत्वात् । पित्रोपसदः सतम्ना इत्याश्रुलायनसूत्राजोपाश्रुत्वमेव । प्रणवपरिहानार्थं मध्यमाङ्गुल्यङ्गुष्ठसंस्फोटनमत्रापि । आश्रुलायनोक्तसुमन्द्रस्वपसस्तु श्रुतिविरुद्धत्वाज्ज्ञातं भवति ।

अग्नीनन्वाधाय षोडशदारुमिध्मं संनहति ।

अस्यन्वाधानवचनप्रयोजनं प्रायणीयावद्भेदम् । संनहनं संभरणोपलक्षणम् । इदं च षोडशदारुत्वमातिष्यायां परिहिताः परिध्वयस्ते तथैवोपसत्सु भवन्तीति पक्षे । अग्नीनन्वाधावेति स्वविष्माहरणाव्यवधानार्थः । तेन परित्तरणार्थं र्भच्छेदनमिध्माहरणानन्तरमेव भवति नात्रेति । ननु पौर्णमासतन्त्रत्वस्याप्यर्थः । तस्य सादृश्याद्विकारः स लिङ्गेन गम्येतेति सूत्रानुपशुभान्नस्वरूपलिङ्गेनैव सिद्धेः । इध्मसंभरणमत्र एवमूहः—यत्कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविशास्व वनस्पतीन् । ततस्त्वां षोडशधा संभरामि सुसंभृता । एकां सप्तमिधं यज्ञायुरनुसंभराम् । उपवेशं संभरामि सुसंभृतेति । उपवेशशब्दविषयस्याऽनुसंभरमित्येव वा । अपरिहितत्वपक्षे तु इध्मे संभरणं परिधीनां पृथगेवामश्रमित्युक्तमेव प्राक् । संभृतत्वान्न मन्त्रेण संभरणम् ।

वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्ष्य पाणी प्रक्षाल्योत्परा-
जींस्तीर्त्वा यथार्थमाज्यपात्राणि मयुनक्ति
स्फपं स्तुवं स्तुच आज्यस्थालीं येन चार्थः ।

वेदं कृत्वेति क्त्वाप्रत्ययान्तानुवाद्प्रयोजनं प्रायणीयावद्भेदव्यम् । उपवेशस्य करणं पात्रप्रयोगकालेऽपि न तस्य प्रयोजनमावात् । अग्नीन्परिस्तीर्ष्येत्यादि उत्पराजींस्तीर्त्वेत्यन्तं कृतव्यपारुणम् । यथार्थं यथाप्रयोजनम् । अर्थं प्रयोजनमनतिक्रम्य यथार्थम् । आज्यार्थानि पात्राणि आज्यपात्राणि । आज्यवचनमाज्यार्थपात्राणामुक्तानामनुक्तस्य च प्रथमं प्रयोगस्तदनन्तरं तदितरपात्रप्रयोग इत्येवं क्रमविशेषं सूचयितुम् । आज्यपात्रेषु यथार्थशब्दोपादानं निषेचनपात्रस्यानुक्तस्यापि प्रयोगार्थम् । कपालशूर्पनिवृत्तार्थस्त्वप्येन सहत्वमग्निहोत्रहवण्याः प्राप्तं तद्वारयितुं स्फपस्यानाज्यपात्रत्वेनाऽऽज्यपात्रप्रयोगानन्तरं प्रयोगं वारयितुं च स्फयादीनां वचनम् । नन्वेवं स्फयमाज्यपात्राणि येन चार्थं इत्येव छाधवेन वक्तव्यम् । तथा च पृथक्पृथक्पृथक्पृथक्, स्तुवस्थाप्याज्यसंबन्धित्वादाज्यपात्रेषु ग्रहणं भविष्यति, निषेचनपात्रप्रयोगार्थं यथार्थग्रहणमपि न कर्तव्यं भवतीति चेत् । सत्यम् । आज्यपात्रत्वसाक्षात्त्वेनाऽऽज्यपात्रसमूहात्मकमेकं पात्रं स्फयश्चरेवेवं द्वंद्वस्थापत्तेः(तिः) । अतः पृथक्पृथक्ग्रहणम् । येन चार्थं इति वचनोपात्तपात्रप्रत्ययस्य तु अग्निहोत्रहवणी दर्भ इत्येवं द्वंद्वम् । सूत्रान्तरं द्वंद्वतार्थं दर्भप्रयोगस्य विहितत्वात् । वेदं वेदाद्यमिति द्वंद्वम् । अथवाऽग्निहोत्रहवण्या सह वेदो वेदाग्नेः सह दर्भ इत्येवं द्वंद्वसंपत्तिः । अथवा वेदवेदाग्ने एकमेव द्रव्यं वेदाग्रस्य तज्जन्यत्वात् । तेनाग्निहोत्रहवणी वेदवेदाग्ने इत्येकमेव द्वंद्वमिति ब्रह्मण्यम् । निषेचनपात्रेण सह दर्भ एव द्वंद्वतार्थं भवति । नन्वेवं स्फपं स्तुवमाज्यपात्राणीत्येवमेवास्तु किमर्थं स्तुगादिग्रहणमिति चेत्सर्वं, स्तुचां समुदायत्वेनैकपात्रत्वं वक्तुमुपादानात् ।

तेन जुहूपभृद्भुवा आज्यस्थाली चेत्येवमेवात्र ब्रह्म भवति । आज्यस्थालीवचनं निषे-
चनपात्रस्य प्रथममुपयोगात्तस्यैव सूग्निः प्रयोगोऽपि कदाचित्स्थायस्तं वारयितुम् ।
अवशिष्टं निषेचनपात्रमेव तत्प्रयोगार्थं यथार्थमिति । येन चार्थ इत्याज्यपात्रद्वयतिरि-
क्तपात्रप्रयोगार्थम् । येनेत्येकवचनं पात्रसमुदायपरम् । तेन पात्रत्रयस्य छानः
सिध्यति । एकपात्रपरस्व एकस्यैव पात्रस्य प्रयोगः स्यात् । अन्ययोः प्रयोजनवतो-
रपि न स्यात् ।

पवित्रे कृत्वा यजमान वाचं यच्छेति संप्रेष्यति
वाग्यतः पात्राणि संमृशति प्रोक्षितेषु वाचं विसृजते ।

पवित्रे कृत्वा यजमान वाचं यच्छेति संप्रेष्यतीति वचनाददृष्टार्थत्वेऽपि प्रणीता नेष्यन्ते ।
कात्यायनेन त्वत्र तासामुक्तत्वात्तत्रिरासार्थो वा प्रयत्नः । हविष्कृता वाचं विसृजत
इति कालाभावात्प्रोक्षितेषु पात्रेष्वपि वाग्यतेन कर्तव्येषु पदार्थेषु प्राकृतेषु चोदकप्रतेषु
मध्ये न सन्तीति प्रोक्षितेतिवस्तुक्तम् । वाग्यते वाचा यतः कृतवाग्यमनः । पाणि-
सत्त्वेन संस्पर्शः संमर्शः । प्रोक्षितेऽप्यित्यनेन संगृहीताः पदार्था उच्यन्ते—दक्षाय ज्ञानस्य-
स्याऽसि प्रत्युष्टं रक्षा, देवो वः सवितोऽसु० अच्छिद्रे० वसोः सु० आपो देवो-
रग्रे० शुन्धध्वं दे० । ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीत्यामन्त्रणं न भवति । हविष इध्मार्थाहपश्च
प्रोक्ष इति ब्रह्मत्वसूत्रे पात्रप्रोक्षणस्यानुपादानात् । प्रसवाभावेनाऽऽमन्त्रणमपि तदनुरो-
धित्वात्र कर्तव्यम् । अथवा चकारेण पात्रप्रोक्षणस्य संग्रहः । अस्मिन्पक्षेऽपि
ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीत्यामन्त्रणं भवति । अत्र प्राक्प्रोक्षणात्कस्त्वेति यज्ञं युनक्ति
यजमानः ।

स्फयमादाय स्तीर्णाया वेदेलोमभ्योऽधिस्तम्भय-
जुर्हरत्सुत्तरं परिग्राहं परिगृह्य संप्रैषेण प्रतिपद्यते ।

स्फयादानं मन्त्रेणैव स्तम्भयजुरर्थात् । वेद्यभिपर्शनं वेदिसंमार्जनं च न वेदेश्छन्न-
त्वात् । लोमानि आसृतदर्भाः । तद्गुपरि दर्भं निधाय स्तम्भयजुर्हरति प्रकृतिवत् ।
तत्र वर्धतु ते द्यौरिति न भवति वेदेश्छन्नत्वादक्षतत्वाच्च । इमां नरा इति प्रैषोऽपि न
वेदः करणामावात् । उद्धननखनने न, असंभवात् । उत्तरं परिग्राहं परिगृह्येतपनु-
वादो वा असीति संमार्गस्य पुरा क्रूरस्येत्यभिमन्त्रणस्य च निवृत्त्यर्थो नतु पूर्वपरिग्राह-
निवृत्त्यर्थः । ल्यप्ता मध्यगतोत्तरनिवर्तकत्वस्यैव बोधनात् । * (अभिमन्त्रणमात्रनिवर्त-
कत्वेनैवानुवादसार्थक्यसंप्रैषे पूर्वपरिग्राहश्रोण्यांस्तोत्रघनरूपकर्मद्वयनिवर्तकत्वस्यानौचि-
त्वात् ।) संप्रैषः प्रोक्षणीरासद्भ्येति तेन प्रतिपद्यत उत्तरपरिग्राहपरिग्रहणानन्तरं संप्रैष-
श्लेषे वदतीत्यर्थः ।

यदन्यद्बर्हिषः पत्नीसंनहनाच्च तत्संप्रेष्यति ।

बर्हिषः पत्नीसंनहनाच्चान्यथरुर्मे तत्संप्रेष्यतीत्यर्थः । यथा प्रोक्षणीरासादयेधसुप-
सादय च्छुवं च स्रुचश्च समृद्ध्याऽऽज्येनोदेहीति । अस्तीर्णत्वपक्षे वेद्यभिपर्शनं वेदिसमा-
र्जनं च भवत्येव वेदेरच्छन्नत्वात् । लोमम्पः स्तम्बयजुर्हरणं न । वर्षतु ते यौरिति
भवत्येव वेदेरच्छन्नत्वात्संनहत्वाच्च । इमा नरा इति प्रैषोऽपि भवत्येव वेदेः करणस्य
सत्त्वात् । उद्धतनखनने वा असीति च भवत्येव संनवात् । पुरा क्रूरस्येत्यमिदम्प्रण
निवर्तत एव वचनवद्धात् । अस्तीर्णत्वपक्षेऽपि प्रैष एवमेव । नच बर्हिरुपसादनस्यापे-
क्षितत्वात्कथमेतादृशः प्रैषोऽत्रोपयुक्तो भवतीति वाच्यम् । उपसादनस्य प्रोक्षणार्थत्वेन
बर्हिष्प्रोक्षणस्यैवामानेनैतस्याप्यभावस्यैव सिद्धत्वेन यथापठितस्यैव प्रैषस्यात्रोपयोगसं-
भवात् । तथा चानुपसादितमेव बर्हिः स्थापितप्रदेशादादायाऽऽस्तरणीयम् । नच प्रोक्षणम-
प्यस्तीर्णत्वपक्षेऽस्तु तदर्थत्वादुपसादनमप्यस्तु तथा च प्रैषस्योक्तस्यात्रानुपयोगात्प्रोक्षणी-
रासादयेध्याम्बर्हिरुपसादय च्छुवं च स्रुचश्च समृद्ध्याऽऽज्येनोदेहीति बर्हिष्पदवानेवा-
स्तीर्णत्वपक्षे प्रैषो भवतिविति वाच्यम् । आतिथ्याया प्रोक्षितस्य पुनःप्रोक्षणायोगाद्याव-
ज्जीवं पात्राणि धार्यन्ते तेषां प्रतिपन्नश्च संस्कारोऽम्भावर्तत इति पात्राणामेव संस्कारा-
वृत्तिविधानेनान्यत्र तद्विद्वत्तेरुक्तप्राथत्वात् । पज्ञोत्पत्सुपदेशे निष्ठितकर्म प्रयोगभेदा-
त्प्रतिपन्नं क्रियेत न वा कृतत्वात्तदुपदेशो हीति द्वादशमध्यायप्रथमपादान्तर्गतत्रैभिनि-
न्यायसिद्धत्वाच्च । सूत्रार्थस्तु यज्ञानामातिथ्योपसदग्नीषोमीयाणामुत्पत्तौ य उपदेशो
यदातिथ्याया बर्हिरेत्यादिस्तत्रानुष्ठितं बर्हिषि प्रोक्षणादिकं प्रयोगभेदत्प्रतिपन्नं
क्रियेतेति । निष्ठितकर्मति पाठे साधारण्येन निश्चितं यद्बर्हिस्तत्कर्मैत्यर्थ इति पूर्वसूत्रार्थः ।
उत्तरसूत्रार्थस्तु कृतत्वारसंस्काराणां प्रोक्षणादीनां कृतत्वाच्च पुनरनुष्ठेया हि यस्मात्त-
दुपदेशस्तस्योपदेशस्तदुपदेशः । तच्छब्देन बर्हिःसाधारण्यं गृह्यते । तस्य बर्हिःसाधा-
रण्यस्योपदेशो यस्मादतस्तत्संनन्धिसंस्काराणामपि साधारण्येनैवानुष्ठानं नतु प्रतिप्र-
योगे पृथक्पृथगिति । द्वारसाधारण्ये सत्यातिथ्याकाल एव नियतं प्रोक्षणाद्यनुष्ठानं तु
नान्तरीयकमुपसदादेस्तदानीमप्राप्तत्वादिति । अत एव प्राथमिकत्वादातिथ्यायास्तत्रिमित्त-
त्वमितरयोः प्रसिद्धिस्त्विति ज्ञेयम् । बर्हिष्प्रोक्षणस्य निवृत्तौ सिद्ध्यायां तदर्थस्योपसा-
दनस्यापि निवृत्तत्वेन यथापठितस्य प्रैषस्य सुतरामुपयोगसंभवात् । ननु पत्नीसंनहन-
स्यात्रासंभवादेवाभावे सिद्धे पर्युदासो व्यर्थ इति चेत्सत्यं, पक्षे पत्नीसंनहनमप्यत्र
भवतीतिज्ञापनार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् ।

यत्रगाग्म्यग्रहणात्तत्कृत्वा ध्रुवायामेव शृङ्गाति ।

आज्यग्रहणात्प्राम्बर्हिरुपसादनपत्नीसंनहनव्यातीरिक्तं यत्कर्म प्रोक्षण्यासादनप्रभृति

वेदेनोपयम्य भूसौ प्रतिष्ठितायां भुवायामित्यन्तं तस्कृत्वा भुवायामेव गृह्णाति । एव-
कारेण जुहूपभृगोराज्यग्रहणं व्यवच्छिद्यते । अनेन सुच्यावाराद्याज्यभागान्तकर्मणो
निवृत्तिरुक्ता भवति । तथा चाऽऽपस्तम्बः— नान्यामाहुर्नि पुरस्ताज्जुहुपात्स्त्रौषमेवाऽऽ-
चारयेदिति । अग्रे गृहपत उप मेत्यादिकमुपयपक्षेऽपि भवति ।

प्रोक्षणपरिमन्त्र्य ब्रह्माणमायन्वेधं वेदिं च प्रोक्ष्य प्रोक्षण-
यशेषं निनीय पवित्रे अपिसृज्याग्निमभिमन्त्र्य पूर्वमाधारस-
मिधमाधाय ध्रुवात् सुबं च सादयत्येवाऽस्तददिति मन्त्रसंनमति
विष्णवसि वैष्णवं धाम प्राजापत्यमित्याज्यमभिमन्त्रयते ।

उक्तेतरपरिसंरूपार्थमनुक्रमणम् । आज्यस्थान्यपोद्धरणं तु भवत्येव । प्रोक्षणार्थं वेदे
रिक्तत्वापेक्षणात्, आज्ये प्रोक्षणनिन्दुपातापत्तेश्च । आमन्त्रणेन प्रस्तवोऽप्युपलक्ष्यते ।
अन्यथाऽऽमन्त्रणस्यैव निरर्थकत्वापत्तेः । इधं वेदिं चेत्यत्र चकारः परस्परसमुच्चयार्थः ।
वेदेश्छन्नत्वाद्देदिप्रोक्षणलोपः शङ्क्येत तन्नित्युत्तर्यं वेदिमितिवचनम् । नचास्तीर्णत्वपक्ष
एवैतदस्तु इति वाच्यम् । अग्निषोमीय आस्तृताया अपि वेदेः प्रोक्षणविधिदर्शनेना-
त्रापि तथैव कल्पनस्य युक्तत्वेन संकोचस्यानुचितत्वात् । प्रोक्षणयशेषं निनीय पवित्रे
अपिसृज्येत्यनेन क्रमेण प्रस्तरदानं निवर्त्यते । अस्तीर्णत्वपक्ष एतदपि भवत्येव । पवित्रे
अपिसृज्याग्निमभिमन्त्र्येत्यनेन क्रमेण ब्रह्मणे प्रस्तरप्रदानमाहवनीयकल्पनं च व्यावर्त्यते ।
आहवनीयकल्पनकार्यमिधमाधानेनैव सिध्यति होमस्यात्र स्वरूपत्वात् । आहवनी-
यस्यातीव स्वरूपत्वे तु आवश्यकत्वादान्याभिमन्त्रणोत्तरमेतत्कर्तव्यमेव । तावत्पर्यन्तं
स्थातुमशक्यत्वे त्वथैव कर्तव्यम् । अथवाऽनूयामार्थोऽस्तु कोदूहनसहचारिस्वादेव निवृत्तिः ।
अन्तर्वेदि पुरोग्रन्थीत्यादि ग्रन्थिप्रत्युक्षणान्तमस्तीर्णत्वपक्षेऽपि न भवति । ग्रन्थेर्नून-
त्वेऽपि समन्त्रकग्रन्थिकरणमावाञ्ज प्रत्युक्षणम् । यत्र लूनस्य नर्हिषो विहारदेशप्राप-
णार्थं यत्संनहनं तत्रैव संनहने मन्त्रः । एवं हरणेऽपि । प्रकृते तथात्वाभावाच्च
संनहने हरणे च मन्त्रः । तथा च द्वादशाध्याये प्रथमे पादे जैभिनिः संनहनहरणे
तथेति चेत्, नान्यार्थत्वादिति । अग्नीमन्त्राद्यायाऽऽतिथ्यापरिवीनिध्म उपसंनह्यतीत्ये-
तत्सूत्रव्याख्यानावसर एतत्सूत्रद्वयं व्याख्यास्यते । स्तीर्णत्वपक्षे तृणैर्वेदिमन्तर्घायेत्या-
दिकं प्रत्याश्रय प्रस्तरं परिधीन्परिदधातीत्यादिबिहितं परित्रिपरिचानं चार्थाश्रित्यते ।
अस्तीर्णत्वपक्षेऽपि नर्हिषः प्रोक्षितत्वात् प्रोक्षणम् । अन्तर्वेदि पुरोग्रन्थीत्यादिकमपि
नेत्युक्तमेव प्राक् । नर्हिषेया तूष्णीमेव विस्रस्य समन्त्रमेव प्रस्तरं गृहीत्वा प्रस्तरे
पवित्रे समन्त्रमेवापिसृज्य समन्त्रमेव ब्रह्मणे प्रदाय तृणैर्वेदिमन्तर्घायाक्षणया शुचं
स्तीर्णा समन्त्रमेव क्रमेण दर्शपूर्णमासवस्तृणाति । आहवनीयकल्पनमप्यस्ति । अनु-

यानामावालोत्सुकोद्बहनम् । प्रत्यादाय प्रस्तरं परिधीन्पारिधवातीत्यादि पूर्वाधारसमि-
दाधानान्तमस्ति । उत्तराधारसमिदाधानमुपयपक्षेऽपि न । परिधीनां परिहितत्वादेत-
स्यभिमन्त्रणस्य न पुरस्तात्पारिधवात्यादित्ये हेतवोद्यन्पुरस्ताद्गोत्रस्यपहनतीति श्रुत्या
रक्षोपहननरूपकार्यकारित्वसाम्येन परिधेरूपत्वाद्वातिध्वार्थपरिहिता यथाऽन्यत्रोपयु-
ज्यन्ते तथाऽऽतिथ्यायां कृतमभिमन्त्रणमपि अत्रोपयोगाय भविष्यति । तथा चाभिम-
न्त्रणनिवृत्तिरत्रेति शङ्काः दूरीकर्तुमभ्यभिमन्त्रणवचनम् । अभिमन्त्र्येति ह्यप्रयोगः
कालान्वयवधानार्थः । सूर्यस्त्वेत्यभ्यभिमन्त्रणं कृत्वा कालाद्यवधानेन वीतिहोत्रं स्वेति
पूर्वाभाधारसमिधमाधाविति । आधारसमिदाधानवचनाभावेऽभ्यभिमन्त्रणोत्तरं भ्रुवास्तुवयोः
सादनमेव स्यात्, आधारसमिधोऽपीध्माधान एव विनियोगः स्याच्चैतद्धारयितुं पूर्वाभा-
धारसमिधमाधायेति । पूर्वाभाधारसमिधमाधाय धुधा२ स्तुवं च सादयतीत्यनेन क्रमे-
णाऽऽपस्तम्बोक्तमन्तर्वेदि विधुनीनिधानं निवार्यते । विधुत्योस्तदवस्थतायामिदमपि
ल्लिङ्गम् । यदा बर्हिर्स्तोत्रं तदा विधुनी अपि तूष्णीं सादनीये एव परिधयोऽप्यपरि-
हिता एव । यदा तु स्तोत्रं तदा विधुनी अपि तदवस्थे एव परिधयः परिहिता एवेति
द्रष्टव्यम् । परिधीनां पुनः पुनरादाय प्रयोगे पुनः परिधीनां परिधानं समन्त्रकमेव ।
पूर्वाभाधारसमिधमाधायेत्यत्रत्यस्य पूर्वामिति समिधो विशेषणोभूतस्य शब्दस्य पूर्वं
पूर्वादिगतमित्यर्थः । तेन सौवाचारस्यात्र प्राक्त्वमेव नियतमिति ज्ञापितं भवति । इदं
चाऽऽधारसमिच्छब्दशब्दोद्भवते । आधारसमाप्त्यवधिभूता समिदाधारसमिदेति ह्यधा-
रसमिच्छब्दार्थः । तस्याः पूर्वत्वविशेषणेन पूर्वादिगतत्वलाभे यदर्था समिसस्य कर्म-
णोऽपि प्राक्त्वं सिध्यत्येव । पूर्वामित्यस्य प्रथमामित्यर्थस्तु न भवति स्तुत्रधारसम्बन्धादेव
तद्भावे प्रथमत्वविधानस्य अर्थत्वापत्तेः । अत एव पूर्वाधारसमिधमाधायेत्येवमपि
नोक्तम् । उत्तराधारसमिद्वृत्तिस्तु स्तुत्राधारमाधादेव । आधारवचनमूर्ध्वतयाऽभ्याधा-
नार्थम् । समिद्वचनं पञ्चदशोष्मकाष्ठसजातीयस्यव्यावृत्त्यर्थम् । तेन द्विप्रादेशपरिमित-
त्वाद्यत्र न भवति । धुगा स्तुवं च सादयति तत्तन्मन्त्रेण । चकारादाज्यस्थालीपि
सादयति । एता असद्विधितिवहुवचनान्ततैच्छब्दवन्तं मन्त्रमेवाऽसददित्येकवचनान्तैत-
च्छब्दवन्तं करोतीत्यर्थः । ता विष्णो इत्यत्रापि तां विष्णो इत्येकवचनान्तः प्रयोगः
कर्तव्यः । या एताः स्तुचः सुकृतस्य लोकेऽसदस्ता विष्णो पाहीत्येकार्थकत्वेनैकत्रोहे
प्रदर्शितेऽपरत्र तस्य दर्शितप्रायत्वात् । विष्णुनि स्थेत्यस्य स्थाने विष्णुसि वैष्णवं
धाम प्राजापत्यभिर्येकवचनान्तप्रयोगविशिष्टेनाऽऽज्यं स्तुगतमभिमन्त्रण इत्यर्थः ।
बहुवचनस्य पूनार्थत्वं स्वीकृत्य बहुवचनान्तप्रयोगविशिष्टस्यैव मन्त्रस्य विनियोगं वार-
यितुमुपयत्रोहप्रदर्शनम् । सस्तुवामाज्यस्थालीमित्यादिकं त्वर्थाभिर्भवते । अत एव

ह्यप्यप्रत्ययो नोपासः । अत्रायं यज्ञः० ममाग्ने वर्चो०मापरादाः पृथिवी होता० एतैरा-
सन्नमाज्यं यजमानोऽभिवृशति ।

वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः संप्रेष्यति
नवधेध्मं प्रतिविमज्य सर्वमिधममादधाति ।

वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः संप्रेष्यतीतिक्रमानुवादो वेद्यन्तपरिस्तरणनिवृत्त्यर्थः ।
होतृषदनकरूपानं तु होत्रैव स्वार्थं कल्पनीयम् । अथवाऽनूवाद्दस्वरसान्त्र नैव कल्प-
नीयं किं तु होतुरुपवेशनकाल एव कल्पनीयमध्वर्युणैव । वेदं निधाय नवधेध्मं प्रति-
विमज्य सामिधेनीभ्यः संप्रेष्यतीत्यन्वयः । तत्रापि सामिधेनीभ्य इत्यस्योभयत्रान्वयः
सामिधेनीभ्यो नवधेध्मं प्रतिविमज्य सामिधेनीभ्यः संप्रेष्यतीति । सामिधेनीभ्य इत्युप-
यत्रापि तादृश्व एव चतुर्थी । तेन सामिधेनीभ्यं प्रतिविमज्य सामिधेनीभ्यं संप्रेष्यती-
त्यर्थो भवति । होतारमिति शेषः । सामिधेनीप्रैषात्पूर्वं विभागस्त्वदृष्टार्थः । सामिधे-
नीभ्यं संप्रेषोऽग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति । नवधेध्मं प्रतिविमज्येत्यनेन सामिधेनीभ्योऽग्न-
नवैवेति गम्यते । ताश्चाग्ने प्रदर्शयिष्यन्ते । सामिधेनीभ्यः प्रतेविमज्येत्यत्र प्रतीतिव-
चनत्समो विभागः । तत्र समत्वं विभाग एकैककाष्ठात्मकत्वमेव । अन्यस्यासंभवात् ।
एवं च नवसु सामिधेनीप्रणवेषु नव काष्ठानि प्रक्षिपति । अवशिष्टानि षट्काष्ठानि
नवमकाष्ठप्रक्षेपेण सहैधेन्धनार्थत्वेनैव प्रक्षिपति न तु सामिधेनीसंनन्धित्वेन
प्रक्षिपति । तत्र द्वे समिधादिन्धनभावनयैव प्रक्षिपति न तु सामिधेनीसंनन्धि-
भावनयेति तात्पर्यार्थः । अथमर्थः पुनरिधमशब्दोपादानाल्लभ्यते । अन्यथा तस्य
वैयर्थ्यापत्तेः । एतेन षट्सु प्रणवेषु द्वे द्वे काष्ठे प्रक्षेपणीये परिश्रान्तीवायां घ्राणि सह
प्रक्षिपति, अथवा तृतीयषष्ठनवषेषु प्रणवेष्वेकैकं प्रक्षिपति, इतरेषु षट्सु द्वे द्वे इति
केषांचित्करुचं निरस्तम् । प्रकृतिवद्धानमानम् । नास्ति देवाः पितरः । अत्र होत्रे
विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—तिस्र ऋनस्त्रिरनूक्ता भवन्ति नव वा पराचौरिति । तिस्र
आधा ऋचः प्राकृताः, आश्रलायनोक्तं वा । पराचौरतावृत्ताः प्राकृतीरेवेति । यानुप-
होत्रसत्त्व आपस्तम्बोक्तमाश्रलायनोक्तं वा ग्राह्यमिति ज्ञेयम् ।

ओढासु देवतास्वग्निमुपवाज्यं कुवाघारमाघार्याग्नीत्परि-
धीश्चार्घिं च तिस्रिः संसृद्धीति संप्रेष्यति संसृष्टे
प्रवरं प्रवृणीते यथा महापितृयज्ञे सीद् होतारित्युक्त्वा
॥१२॥ भुवाया अष्टौ जुहां गृह्णाति चतुरस्रमृति ।

ओढासु आवाहिनासु होत्रा देवतासु अग्निमुपवाज्यं वेदेनाऽऽहवनीयमग्निं त्रिरु-

पथाज्य । इहसुपवाजनमदृष्टार्थम् । ओढामु देवतासूदकमुपवाज्येत्यवभृथ उदकोप-
वाजनदर्शनात् । सुवेण भुवाया आज्यमाशय वेदेनोपयस्य प्रजापतये मन्वे
स्वाहेति प्राञ्चं स्त्रौवमाधारमाधारयति स्त्रौवमाधारमाधार्यं संमार्गाय संप्रेष्यति ।
संमृष्टे प्रवर प्रवृणीत इत्येतावतैव संमार्गवत्तदर्थस्य प्रैषस्थापि प्राप्तौ प्रैषपाठ
उत्तरत्र संमृष्ट इत्येकवचनेनाग्नेरेव संमार्गेऽवगतेऽग्निमग्नीञ्चिः संमृष्टीत्येवं प्रैषः
स्वात्म मा भूदित्येतदर्थम् । नन्वेवं संमृष्ट इत्येकवचनं विरुध्यतेति चेन्न ।
तस्याग्नेरेव संमार्गे न परिधीनामितिपक्षान्तरज्ञापनार्थत्वेन विरोधामावात् । एक-
वचनस्य जाल्यभिप्रायकत्वकल्पना प्रैषपाठस्य अर्थत्वापत्तेरेव निरस्ता । एवं च प्रैषपाठः
परिधीनामपि संमार्गे बोधयितुं, संमृष्ट इत्येकवचनमग्नेरेव संमार्गे न परिधीनामिति
बोधयितुमित्येवं पक्षद्वयं सिद्धं भवति । परिधीना संमार्गाभावपक्षेऽग्निमग्नीञ्चि संमृष्टीति
प्रैषः श्रुतौ सुवेणाऽऽधारमाधार्यं तिस्रः परार्चोराहुतीर्हुत्वैत्यनुक्रमणात्संमार्गप्रवरणाविधान
एतयोर्निवृत्तिः स्यारसा मा भूदित्येतदर्थमुपयोर्विधानम् । सुवावारो भुवाप्यायनान्तः ।
प्रवरं प्रवृणीते यथा महापितृयज्ञ इत्येके सूत्रम् । यथा महापितृयज्ञे सीद होतरित्येता-
वान्प्रवर इत्यत्रत्येनेतावच्छब्देन यथाऽऽर्षेयहोतृवरणनिवृत्तिः कियते तद्वदन्नापीत्यर्थः ।
सीद होतरित्युक्तत्वेति पुनरनुवादो भुवाया अष्टौ जुह्वा गृह्णातीत्यनेन कालान्यवधानार्थः ।
भुवाया इत्यनन्तरमाग्यमिति शेषः । भुवासंबन्धयाज्यमष्टौ, अष्टवारं जुह्वा गृह्णाति
उपभृति चतुः, चतुर्वारं गृह्णाति । जुह्वा ग्रहणेष्वाऽऽप्यायनं नोपसृति ग्रहणेषु ।
भुवायां नावशेषयेत् । पञ्चावत्तिनस्तु दशकृत्वः पञ्चकृत्वश्च यथाक्रमं सुचोर्गृह्णाति ।

सादयति सुचौ होताऽऽदापयति ।

याजुषहीम्नसत्त्वे याजुषरीत्यैव । आदापयतीति पदच्छेदः । णिनन्तमिदम् । अह्व-
रुमिति शेषः । सीद होतरित्यनेन प्रवरवाक्येने(णे)दमपि ज्ञायते होतुरेतावत्पर्यन्तं
तिष्ठतैव तत्र तिष्ठत एवोपवेशनमिति । सुचाविति देहलीदीपन्यायेनोभयत्रान्वेति । अत्र
जुहूपभृतोः सुचोः सादनं तूष्णीमेव भुवासादनोत्तरं तयोः समम्बकासादनस्यानु-
चितरवात् ।

घृतवतीमध्वर्यो सुचमास्यस्वे त्युच्यमाने जुहूपभृता-
नादाय सकृदतिकान्तस्तिष्ठो देवता यजति ।

दक्षिणेति शेषः । तपैवाऽऽपस्तम्बोऽपि पठितवान् । उच्यमान इति वर्तमाननिर्दे-
शादेतद्वाक्योच्चारणसमकालं सुचोरादानम् । सुचौ होताऽऽदापयतीत्येतावतैव प्रकृतिप्राप्ते
घृतवतीमध्वर्यो सुचमास्यस्वेत्युच्यमाने जुहूपभृतोरादाने सिद्धेऽत्र वचनं केवले घृतवती-
शब्द एवाऽऽदानमत्राप्यापस्तम्बेनोक्तं तद्वारयितुम् । एतेन प्रयानार्थमेव सुगादापन-

मित्याश्रयायनादीनां मतमपि निरस्तं भवति । प्रतिवागमतिक्रमणं वारयितुं सकृदिति-
वचनम् । स्पष्टोऽर्थः । अत्र पञ्चहोतारं वदेद्यजमानः ।

उत्तरतः प्रथमायाः पुरोनुवाक्याः संभेष्यति दक्षिणत इतरयोः ।

सकृदतिक्रमणं यागत्रयार्थं विहितं तत्र प्रथमयागक्रियासंभवेपुरोनुवाक्यासंभवे-
स्थाप्यतिक्रमणोत्तरमेव कर्तव्यताप्रसक्ताविद् वचनमुत्तरतः प्रथमायाः पुरोनुवाक्याः संभे-
ष्यतीति । सकृदतिक्रान्त इति वचनात्सर्वयागोत्तरं प्रत्याक्रमणविधानाच्च सर्वयागार्थ-
भतिक्रान्तस्य मध्ये प्रत्याक्रमणासंभवेनार्थादुत्तरथागद्वयार्थपुरोनुवाक्यासंभेष्योर्दक्षिणतः
सिद्धाविद् वचनं सर्वयागार्थभतिक्रान्तस्य मध्ये प्रत्याक्रमणासंभवेऽपि अग्रेणाऽऽहवनीयं
पुरोनुवाक्यासंभेष्यार्थमुत्तरत आगत्य प्रथं दत्त्वाऽग्रेणाऽऽहवनीयं दक्षिणतो गत्वाऽऽथाव-
णादि अग्रेणाऽऽहवनीयं पुरोनुवाक्यासंभेष्यार्थमुत्तरत आगतस्यापि प्रत्याक्रमणं
तत्र भवति । येन मार्गेण गतस्य तेनैव मार्गेणाऽऽगमने प्रत्याक्रमणव्यवहारात् ।
क्रमु पादविक्षेप इति धातोर्वेदिमुल्लङ्घ्य पादविक्षेप एव शकेश्च । नद्यग्रेणाऽऽह-
वनीयमुत्तरतो गमनपाहवनीयाग्निमप्रदेशोल्लङ्घनविशिष्टपादविक्षेपरूपं किंतु शुद्धं
गमनमेव । अतः सकृदतिक्रमणविरोधाभावाद्दत्तरतो दक्षिणतो वेत्यनियमः स्यात्
वारयितुं दक्षिणत इतरयोरिति । उत्तरतो वेदेरुत्तरतः । प्रथमाया यागक्रि-
याया देवताया इति वा । पुरोऽनुवक्ति देवताह्वानार्थं होतोति पुरोनुवाक्या ।
ह्वयति वै पुरोनुवाक्यवेति श्रुतेः । पुरो देवतायै यागं प्रवक्तीति वा पुरोनुवाक्या ।
प्रैवैनं पुरोनुवाक्यथाऽऽहेति श्रुतेः । प्रथमायाः पुरोनुवाक्यां प्रथमायाः पुरोनुवाक्याव-
त्कारमित्यर्थः । अथवा प्रथमायाः पुरोनुवाक्यामित्यन्तरं वक्तुं होतारमित्यध्याहारः ।
चतुर्थ्यर्थे वा द्वितीयाऽत्र द्रष्टव्या ।

यज्जुहामाशुषं तस्यार्थेनाग्निं यजत्यर्धेन सोमम् ।

स्पष्टम् ।

यदुपभृति तज्जुहापानीय तेन विष्णुम् ।

तज्जुहामानीयेति वचनं सर्वानयनार्थं बिन्दुमात्रमपि मानशेषवेदितयेनदर्धम् ।
यज्जुहामानीतं तेनेत्यर्थः । तेनेतिवचनं पूर्वसूत्रादर्धेनेत्यस्यानुवृत्त्याऽर्धेन विष्णोर्धा-
गोऽर्धेनोपसदाहुतिरिति शक्त्वा स्यात्ता मा भूत्किंतु औपभृतेन जुहामानीतेन सर्वेणैव
विष्णोर्धागः स्यादित्येतदर्धम् । उपानुपाजविकारत्वात्सर्वेषा दक्षिणसीत्यनुपमन्त्रणम् ।
प्रत्यक्संस्थभेतद्यागत्रयम् । तिलः पराचीराहुनीर्हुत्वेति श्रुतेः । आहुतीनां होम इति
सूत्रं बीजायनस्य प्रतीचीरेवैता आहुतीः संस्थापयेदिति शालीकिरिति द्वैवात् । पूर्वार्धे
मध्ये पश्चादिति कल्पसूत्रे स्पष्टोक्तेश्च । संस्थापनं समापनम् । श्रुतौ द्वैवे चाऽऽहुति-

शब्देन वषट्कारकरणक्रिया ज्ञेया । यानुषहौत्रमन्त्रेऽपि आश्वलायनीय एव पाठो
याज्यानुवाक्यानाम् ।

मत्याकम्प या ते अग्नेऽयाशया तनूरिति ऋषेणोपसदं जुहोति ।

उपसदभिर्याहुतिसमारूपातादाभ्यस्थाह्याज्येन जुहोति या ते अग्नेऽयाशया तनू-
रित्यत्र तनूशब्दप्रदर्शितानुषङ्गबोधितसानुषङ्गरजाशयाहराशयात्मकं मन्त्रद्वयं मिलित्वा
मन्त्रत्रयं भवति । तथा च या ते अग्नेऽयाशयेतिप्रतीकमूचितमन्त्रैरेकेकेनैकैकानुपसदं
जुहोतीत्यर्थः । सुवग्रहणं जुहुव्यावृत्त्यर्थम् । अपावधीः स्वाहेत्यन्तो मन्त्रः । अत्र
पठित एव स्वाहाकारः । तनूरित्यनुषङ्गप्रदर्शनार्थं जैमिनिनाऽपि द्वितीयाध्याये प्रथमे
पादेऽनुषङ्गो वाक्यपरिसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वादित्यनेन सूत्रेणानुषङ्ग उक्तः
सूत्रार्थस्तु वाक्यस्य परिसमाप्तिः पर्यवसानं येन सोऽनुषङ्गो भवति । सर्वेषु शेषेषु
तुल्ययोगित्वाद्बन्धकारणसाम्यादिति । इष्टिसंश्लिषत्वाद्द्वैतिकमेवाऽऽज्यम् । अपूर्वाज्य-
मिति तु भाष्यकारः । तत्र मूळं चिन्त्यम् । प्रतिपत्तिकर्माणि कृताकृतानीत्युक्तमेव ।
अन्यत्तत्र सर्वं निवर्तत एव । अननुक्रमणात् । ब्राह्मणे च तिस्र एव सामिधेनीरनुच्ये-
त्यादिना यावदुक्तेन परिसंरूपानाञ्च । अत एवाङ्गलोपनिमित्तकप्रायश्चित्तान्यप्यन्तरा
पतितानि निवर्तन्ते । तथाच बौधायनः—कर्मान्ते संस्वरमाणा इषोपसद्भिः प्रचरेयुर्ना-
ङ्कृतमाङ्घ्रियेरजिति । अनेन द्वुतेषाञ्च वृत्तिर्भवति नतु मध्यमेति प्रदर्शितं भवति ।
प्रवानसंबन्धिप्रायश्चित्तं तु मध्यमेव । तत्संबन्ध्याहुतिस्तु आग्न्यस्थाह्याज्येनैव ।

मदन्तीभिः पाणीन्प्रक्षालयन्ते ब्रह्मा राजानं
विस्त्रस्यत्याप्याययन्ति निह्नुवन्ते च यथा
पुरस्तादक्षिणोत्तानैः पूर्वाङ्गे सन्वोत्तानैरपराङ्गे ।

पाणिप्रक्षालनं विस्त्रसनमाप्चायनं निह्नुवनं च यथा पुरस्तादित्येवं छात्रेण
वक्तव्ये पाणिप्रक्षालनविस्त्रसनयोः पुनर्विधानं तानूनपत्रोत्तरकालिकं पाणिप्रक्षालनं विस्त्र-
सने ब्रह्मकर्तृकर्त्तव्यं चाभित्यमितिज्ञापनार्थम् । अथवा मदन्तीभिः पाणीन्प्रक्षालयन्त
इति पुनर्विधानमत्र मदन्त्यो भिक्षा एव नाऽऽतिथ्यायां याः कृतास्ता एवेति ज्ञापना-
र्थम् । ब्रह्मा राजानं विस्त्रस्यतीत्येतद्ब्रह्मणप्रयोजनं त्वनन्तरोक्तमेवेति । मदन्त्यस्तसा
आपः । ब्रह्मत्वविधेरवसररूपापनार्थमत्र वचनम् । यथा पुरस्तादिति वचनं तत्तन्मन्त्रपा-
प्स्यर्थम् । दक्षिणा उत्ताना येषां सवधानां तैः सव्या उत्ताना येषां दक्षिणानां तैः ।
अग्नीन्मदन्त्याऽऽपा ३ इत्याद्यत्रापि । तथाचाऽऽपस्तम्बः—अग्नीन्मदन्त्याऽऽपा ३ इत्ये-
तदाद्यानिह्नुवात्कृत्विति ।

अग्नीदेवपत्नीर्वाचश्च सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाहयेति संश्लेष्यति ।

स्पष्टम् ।

अग्निदेवपत्नीर्व्याचक्ष्वेतिप्रैषोत्तरं देवपत्नीव्याख्यायानं कर्तव्यं तत्कथमित्याकाङ्क्षा-
यामाह—

वाग्वायोः पत्नीत्यपरेण गार्हपत्यमुपविश्याऽऽ-
ग्नीध्रो देवपत्नीर्व्याचष्टे सेनेन्द्रस्य धेनेति वा ।

अपरेण गार्हपत्यं गार्हपत्यस्य समीपेऽदूर एवोपविश्याऽऽसित्वा देवपत्नीर्देवपत्नी-
प्रतिपादकान्मन्त्रान्व्याचष्टे । ते च सेनेन्द्रस्येत्यनुषाकोपात्ताः । व्याख्यायानं वाक्यशः
पाठः । धेनेति वेत्येतदनन्तरं ब्रूयादित्येव शेषः । तथा च संततं ब्रूयाद्वेत्यर्थो भवति ।
व्याचष्ट इत्यस्यानुवृत्तौ तु तस्य संततपाठपरतया पक्षद्वयविरोधापत्तेः । अथ वा
व्याचष्ट इत्यस्यैव संततपाठपरता लक्षणयाऽङ्गीकर्तव्या । अधवाहारापेक्षया लक्षणाया
लघुत्वात् । यत्र व्याचष्ट इति उक्तिस्तत्र वाक्यशः पाठ एव । यत्र च सूचकता
वाक्यशः पठितस्य मन्त्रस्य सांतस्थेन पाठः कृतस्तत्र सांतस्थेन । अन्यत्र तु अनि-
यम इत्युपोद्धातोक्तप्रकारेणात्रापि विकल्पमिद्धाविद् वचनमिद् ज्ञापयति यत्र
कृत्स्नानामनुषाकोपात्तानां मन्त्राणामेकत्र विनियोगस्तत्रानियमश्चेदत्रैव नान्यत्र, पव-
मानानुषाकादिमन्त्रोपात्तविनियोगे तु वाक्यश एव पाठो नियत इति । सेनेन्द्रस्य धेना
बृहस्पतेः पृथ्या पूष्णो वाग्वायोर्दक्षिण सोमस्य पृथिव्यग्नेर्केमूनां गायत्री रुद्राणां त्रिष्टु-
गादित्याना जगती विष्णोरनुष्टुप्वरुणस्य विराज्यज्ञस्य पङ्क्तिः प्रजापतेरनुमतिर्भि-
न्नस्य श्रद्धा सवितुः प्रभृतिः सूर्यस्य मरीचिश्वन्द्रमसो रोहिण्युषीणामरुन्वती पर्जन्यस्य
विद्युन्ननसो दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशा अहश्च रात्रिश्च कृषिश्च वृष्टिश्च त्विषेक्षापचिति-
श्चाऽऽपश्चौषधपञ्चोर्च सूनुवा च देवानां पत्नय इत्येवं सांतस्थेन वा पाठः ।

सुब्रह्मण्यस्य कर्माऽऽह—

सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यामाहवति ।

सुब्रह्मण्योमितिनिगदाध्युदसामप्रवक्ता सुब्रह्मण्यः स सुब्रह्मण्यामाहवति सुब्रह्मण्या-
रुयनिगदाध्युदसास्नेन्द्रमाहवतीत्यर्थः । सुब्रह्मण्यादिशब्दैरिन्द्रमामन्त्रवते सुत्यार्थमिति
यावत् । इन्द्राह्वानार्थं सुब्रह्मण्यारुयनिगदाध्युदं साम ब्रूयादित्यर्थो वा । सुब्रह्मण्येति
सुब्रह्मण्योमित्येतन्निगदोत्पन्नसामसंज्ञेयम् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्तु सुब्रह्मण्यारुयसामरूप-
वाग्विशेषणत्वेन । वाग्वै सुब्रह्मण्येति बहवृचश्रुतेः । सुब्रह्मण्याह्वानदेशमाहाऽऽपस्तम्बः—
उत्करे सुब्रह्मण्यामाहवति पूर्ववदेनां यजमानोऽनुमन्त्रयत इति । पूर्वद्वारस्य दक्षिणद्वा-
र्बाहोः पुरस्तात्तिष्ठति छाट्यायनद्राष्ट्रायणौ । तत्कर्म तदीयमूत्रतो ज्ञेयम् ।

अनूपसदमेतानि क्रियन्ते ।

उपसदमुपसदमनु इत्यनूपसदं प्रत्युपसदमेतानि कर्माणि कर्तव्यानीत्यर्थः ।

एवं त्रिरात्रं सायंप्रातः प्रवर्ग्योपसर्वां प्रचरति ।

एतावता सामान्यत उपसत्प्रयोगः कथितः । अधुना प्रवर्ग्योपसत्संख्या तद्विवसंख्या चोच्यते—तिस्रणां रात्रौणा समाहारत्रिरात्रम् । अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रे-
रिति सूत्रे चकारेण तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्यवादेरिति पूर्वसूत्रस्थसंख्यातुष्टित्तिभाषेन
संख्योत्तरभूतरात्रिशब्दादचप्रत्ययः । द्विगुरेकवचनमित्येकवद्भावः । द्विग्वर्थे समाहारे स
नर्पुंसकमिति नर्पुंसकत्वम् । द्विगुस्तु संख्यापूर्वः समाप्तः संख्यापूर्वो द्विगुरिति सूत्रात् ।
अत्र रात्रिशब्दो दिवमपरः सायंप्रातःशब्दसमभिव्याहारेण । नन्वेवं त्र्यहमित्येव
पक्षस्य लावदात् । ऋतुमार्गेण सिध्यतो र्वक्रणायोगाच्च, तथा च त्रिरात्रमित्येव वचनं
किमर्थमिति चेत्सत्यम् । उपसदिष्टे रात्रौ क्रियायामपि दोषाभावं ज्ञापयितुं तथोक्ते-
रावश्यकत्वेन वैशर्ध्याभावात् । दोषस्तु दिवाकीर्त्यो वषट्कार इत्याश्रलायनसूत्रसिद्धः ।
प्रवर्ग्यस्य तु अनारब्धत्वेऽपि रात्रौ प्रचार इत्ययमर्थस्तु प्रवर्ग्यसूत्रे ऋषयमाणेन ज्ञाप-
केनैव सेत्स्यति । योऽयमुक्तः प्रयोगः स उपस्थितत्वात्प्रातःकालसंबन्धी भवति । स
एवंतरेष्वपि प्रयोगेषु भवति । तत्र सायंशब्दस्योक्तप्रातःकालसंबन्धिप्रयोगोत्तरं तस्यै-
वोपस्थितेः प्रथममुपादानम् । प्रथमेऽहनि सायं द्वितीयेऽहनि प्रातः सायं च तृतीयेऽ-
हनि प्रातः सायं च । एवमुक्तेन प्रकारेण प्रवर्ग्यक्षोपसच्च प्रवर्ग्योपसर्वां ताभ्यां प्रचर-
तित्यर्थः । अर्धवर्ग्योर्मुस्त्यत्वात्तमभिप्रैत्यैकवचनम् ।

सुपूर्वाह्णे पौर्वाह्निकीभ्यां स्वपराह्ण आपराह्निकीभ्याम् ।

प्रवर्ग्योपसर्वां प्रचरतीत्यनुषज्यते । सुष्टु पूर्वाह्णः सुपूर्वाह्णः । सुष्टु अपराह्णः स्वप-
राह्णः । सुपूर्वाह्णशब्देन पूर्वाह्णपूर्वार्धात्मकः कालो गृह्यते । स्वपराह्णशब्देनापराह्णो-
त्तरार्धात्मकः कालो गृह्यते । तत्राप्युदयोत्तरं घटिकाद्वयमस्तात्पूर्वं घटिकाद्वयं त्याज्यम् ।
अत्र द्वेषा त्रेधा वा विभागः । पूर्वाह्णे भवे पौर्वाह्निक्यौ । आपराह्णे भवे आपराह्निक्यौ ।

उपसदाहुतिव्यवस्थामाह—

या ते अग्नेऽयाशया तनूरिति प्रथमेऽ-
हनि सायंप्रातः सुवमदानां जुहोति ।

प्रातश्च सायं चेति सायंप्रातरित्येवमेव विग्रहः । घर्मादिष्णनियम इति वार्तिकार्थं
साधुः । घर्मादिराकृतिगणः । उभयकालवाचिशब्दयोः सह संप्रयोगे सायंशब्दस्यैव
बाहुल्येन प्रथमं प्रयोगः । तत्राग्निहोत्रहोमादौ यथास्थितमेव । तत्र सायमारभ्यैवोप-
क्रमो दृश्यते । वैश्वदेवे तु अथ सायंप्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादित्याश्रलायनेन
सायंप्रातरित्युक्तेऽपि प्रमाणान्तरानुरोधेन प्रातरारभ्यैवोपक्रमो दृश्यते । प्रकृतेऽपि

प्रातरारम्भैवोपक्रमात्तदनुरोधेनैव प्रातःसायं प्रवर्ग्योपसद्म्यां प्रचरतीत्येवं वक्तव्ये
 सामान्यतो निर्देशो व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति परिभाषां
 ज्ञापयति । तेनाधिकार्य उपस्थितिरूपव्याख्यानात्सायमुपक्रमस्यैव विशेषप्रतिपत्तिः ।
 वैश्वदेवे दिवाचारिभ्य इति दिवा नक्तंचारिभ्य इति नक्तमिति । दिवानक्तं बलिभि-
 च्छन्त इति प्रातःसायंपरयोर्दिवानक्तपदयोः क्रमदर्शनरूपव्याख्यानात्प्रातरुपक्रमस्यैव
 विशेषप्रतिपत्तिः । अग्निहोत्रेऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः
 स्वाहेतिमन्त्रक्रमदर्शनरूपव्याख्यानात्सायमुपक्रमस्यैव विशेषप्रतिपत्तिः । प्रकृते ऋष्य-
 प्युभयथाऽपि क्रमो दृश्यते तत्राग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः
 स्वाहेत्येवं मन्त्रक्रमः, स्वाहा स्वा सूर्यस्य रश्मिभ्य इति प्रातः सत्सादयति स्वाहा स्वा
 नक्षत्रेभ्य इति सायमित्येव मन्त्रविशेषविनियोगक्रमः । सुपूर्वाह्णे पौर्वाह्णिकीभ्यां स्वप-
 राह्णु आपराह्णिकीभ्यामित्येवं कालविक्रमः । तत्र सायमुपक्रमसाधकलिङ्गापेक्षया
 प्रातरुपक्रमसाधकलिङ्गाधिक्यरूपव्याख्यानाद्विशेषप्रतिपत्तिः प्रातरुपक्रमस्यैवेति परि-
 भाषाप्रयोजनम् । तेन प्रकृते बहुदर्शनानुरोधेन सायंप्रातरिति पाठितेऽपि प्रातःसायमि-
 त्येव क्रमः सिध्यति । तनूरित्यनुषङ्गप्रदर्शनार्थम् । उपसदाहुतिविधायकेन पूर्वसूत्रेण
 व्यपस्याया अस्तिद्धत्वात्तदर्थमिदं सूत्रम् । सुवेणैव प्रदानं मर्याः सा स्तुवप्रदाना ता
 स्तुवप्रदानां खोलिङ्गद्वितीयैकवचनान्तामिदं पदम् । उपसदाहुतेरियं संज्ञा, योगरूढं
 पदम् । सुवाहुतिं जुहोतीत्येव प्रसिद्धत्वाद्दक्तव्ये स्तुवप्रदानामित्येवं वचनं(ने) काश्चि-
 दत्र विशेषोऽस्ति । स चेषुप्रक्षेपणक्रियानुकरणरूपः । तथा च सूत्रान्तरम्—इषुप्रक्षे-
 पणमिव या ते अग्नेऽयाशया तनूरिति स्तुवेणोपसदाहुतिं जुहोतीति । प्रथमेऽहनि प्रथमो-
 पसद्विषे या ते अग्नेऽयाशया तनूरिति मन्त्रेण प्रातःसायंकालिकप्रथमोपसत्प्रयोगयोः
 स्तुवप्रदानां जुहोतीत्यर्थः ।

या ते अग्ने रजाशयेति द्वितीये ।

अहनि सायंप्रातः स्तुवप्रदानां जुहोतीत्यनुवर्तते । द्वितीयेऽहनि द्वितीयोपसद्विषे
 या ते अग्ने रजाशया तनूरिति मन्त्रेण प्रातःसायंकालिकद्वितीयोपसत्प्रयोगयोः स्तुवप्र-
 दानां जुहोतीत्यर्थः । पूर्वमन्त्रे तनूरित्यनुषङ्गप्रदर्शनाद्नाप्यनुषङ्गोऽर्थाद्देशित एव भवति ।

या ते अग्ने हराशयेति तृतीये ।

अत्राप्यहनीत्यादिकमनुवर्तते । तृतीयेऽहनि तृतीयोपसद्विषे या ते अग्ने हराशया
 तनूरिति मन्त्रेण प्रातःसायंकालिकतृतीयोपसत्प्रयोगयोः स्तुवप्रदानां जुहोतीत्यर्थः ।
 अस्मिन्मन्त्रेऽनुषङ्गः पठित एव श्रुतौ ।

यदि पुरो युध्येयुरयः प्रथमायामवधाय जुहुयात् ।

यदि क्षत्रियस्य यजमानस्याभिजाणां पुरः पुराणि स्वेन सह युध्येयुः पुराणि शत्रवः कामयेयुर्वा तदाऽयः कालायत्तं प्रथमोपसदाहुत्वर्षाज्येऽवधाय प्रक्षिप्य या ते अग्नेऽयाशया तनूरित्वाहुतिं जुहुयात् ।

रजतं हिरण्यं मध्यमायाम् ।

* मध्यमायां मध्यमायां मध्यमोपसदाहुत्वर्षाज्ये रजतात्मकं हिरण्यमवधाय या ते अग्ने रजाशया तनूरित्वाहुतिं जुहुयात् । हिरण्यपदवाच्यत्वं रजतेऽप्यस्तीति प्रदर्शयितुं हिरण्यवचनम् । सर्वं हिरण्यं रजतं तदुर्वर्णं हिरण्यमभवदित्यादीनि लिङ्गान्यपि सन्ति । दुर्वर्णशब्दो रजतवाची । हिरण्यशब्दस्य हेमरजतोमयशाषित्वात्कृमातीयमत्र हिरण्यं ग्राह्यमिति शङ्का स्यात्ता दूरीकर्तुं रजतवचनम् ।

हरितमुत्तमायाम् ।

उत्तमायामुत्तमोपसदाहुत्वर्षाज्ये हरितमवधाय या ते अग्ने हराशया तनूरित्वाहुतिं जुहुयात् । हरितशब्दः सुवर्णवाच्येव । सर्वं सुवर्णं हरितमिति मन्त्रलिङ्गात्, तेभ्यो हरिते पात्रे सोममदुहदिति लिङ्गाच्च ।

यदि सङ्ग्रामं युध्येयुरित्येकेषाम् ।

यदि क्षत्रियस्य यजमानस्य शत्रवः सङ्ग्रामं युध्येयुः सङ्ग्रामं कुर्युस्तदाऽयं विधिरित्येकेषामाचार्याणां मतमित्यर्थः ।

अयमसंयुक्तः कल्पः ॥ १३ ॥

यद्युपायान्तरं नैव विद्यते तदा यज्ञसंयुक्तत्वम् । उपायान्तरसत्त्वे त्वेतस्य यज्ञसंयुक्तत्वं नैव भवतीत्यर्थः । अयमर्थः समुपसर्गनलालम्ब्यते ।

मध्यमाभ्यां पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्योपसद्भ्यां प्रचर्याग्निं प्राग्ब्रह्मं
त्रिन्प्राचाः प्रक्रमान्प्रक्रम्य शङ्कुं निहन्ति स पश्चार्धे वेदेः ।

प्रचर्येति ल्यपा वेदिविमानाव्यवहितोत्तरत्वं बोध्यते । तेन ज्ञतप्रदानमुदुम्बरशाखाभिश्छन्नां परिवासयतीत्येतदन्तरमेव । प्राग्ब्रह्मस्य पूर्वप्रान्तमवोदकसूत्रपृष्ठ्यासूत्रयोर्धः संपातस्तत्रस्थाच्छङ्कोस्त्रिषु प्रक्रमेण्यतीतेषु पृष्ठ्यासूत्रानुगुण्येन शङ्कुं निहन्ति, स शङ्कुर्वेदेः पश्चार्धे पश्चिमप्रान्तमवोदकसूत्रपृष्ठ्यासूत्रयोर्धः संपातस्तत्र देयः, स मध्यमो भवति । अत्रैव वेदकरणम् । वेदिविमानात्पूर्वमेव पशौ दृष्टत्वात् ।

विमिमे त्वा पयस्वतीं देवानां धेनुं
सुदुघामनपस्फुरन्तीमिन्द्रः सोमं पिबतु

क्षेपो अस्तु न इति षट्त्रिंशत्प्राचः
प्रक्रमान्प्रक्रम्य शङ्कुं निहन्ति स पूर्वार्धे ।

वेदेरेत्यनुवर्तते । प्रथमनिस्ताच्छङ्कोरारम्य षट्त्रिंशत्प्राचः प्राक्संस्थान्प्रक्रमान्प्र-
क्रम्य वेदेः पूर्वार्धे पूर्वप्रान्तमवोदकसूत्रप्राक्सूत्रयोर्धः संपातस्तत्र शङ्कुं निहन्ति स वेदेः
पूर्वार्धे मध्यमो भवति । सकृदेव मन्त्रः ।

पश्चार्ध्याच्छङ्कोः पञ्चदश दक्षिणतः पञ्चदशोत्तरतः
प्रक्रम्य शङ्कुं निहन्ति ते श्रोणी पूर्वाध्याच्छङ्कोर्द्वादश
दक्षिणतो द्वादशोत्तरतः प्रक्रम्य शङ्कुं निहन्ति तावंसौ ।

प्रक्रम्येत्यतः पूर्वं प्रक्रमानिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । शुल्बसूत्रेणैव माने सिद्धेऽत्र
वचनं श्रोत्रसंस्थानेष्वपि मन्त्रप्राप्त्यर्थम् । एतस्य सूत्रस्य स्वतन्त्रमानविधानार्थत्वे शुल्ब-
सूत्रोक्तप्रकारं विनाऽऽर्ज्ज्वासंभवेनासंगत्यापत्तेः । तेन पञ्चदश दक्षिणत इत्यत्राऽऽर्ज्ज्वा
मन्त्रेणैकं प्रक्रमं प्रक्रम्य तूष्णीमितरान्प्रक्रमति मन्त्रजन्यादृष्टलाभाय । एवं पञ्चदशो-
त्तरत इत्यत्रापि द्वादश दक्षिणतो द्वादशोत्तरत इत्यत्रापि च । एवं च पृष्ठ्यां श्रोत्रि-
द्वयसंज्ञकं मिलित्वा पञ्चवारं मन्त्रावृत्तिः सिद्धा भवति । पश्चार्धे भवः पश्चार्ध्या-
स्तस्मात् । पूर्वार्धे भवः पूर्वाध्यास्तस्मात् । दिगादिन्वाद्य-प्रत्ययः । पश्चार्धात्पूर्वार्धादि-
त्यपपाठ एव । शुल्बसूत्रे त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा पश्चात्तिरश्चो भवति षट्त्रिंश-
त्प्राची षट्त्रिंशतिः पुरस्तात्तिरश्चोति सौमिक्या वेदेर्विज्ञायत इति । एतस्मात्सूत्राद्वे-
दिमाने पदान्यपि प्रक्रमैर्विकल्पन्ते । तत्र पदस्थानेकविधन्वसुक्तं शुल्बसूत्रे--पदे युगेऽ-
रत्नाविवति शम्भायां च मानार्थेषु याथाकामी शब्दार्थस्य विशयित्वादिति । विश-
यित्वात्, अनेकविधत्वादित्यर्थः । पदं दशाङ्गुलमिति बौधायनः । दशाङ्गुलं क्षुद्रपद-
मित्यपि सः । द्वादशाङ्गुलं पदमिति कात्यायनः । एतानि त्रिविधानि पदानि लौकिकपदेन
विकल्पन्ते । एतान्येव द्विगुणानि त्रिगुणानि वा प्रक्रमा एतेन प्रक्रममानेनैव सप्तविधा-
ग्निचित्ये सौमे मानम् । पदैर्मानं तु नात्र भवति । तत्राग्निशेषसंभवात् । एवं सप्तवि-
धेऽग्नौ विशत्यङ्गुलबुद्धिर्व्याख्याता । साग्निचित्ये तु सर्वेषामेव पदप्रक्रमणानिच्छया
विकल्प इति केचित् । अन्ये पुनरेवं व्यवस्थानिच्छन्ति पदैश्वर्यपूर्वविशत्यङ्गुलेन वा
प्रक्रमेण मानमग्निचित्ये । एकविधेऽग्नौ विशत्यङ्गुलेन द्विविधादिषु पञ्चविधपर्यन्तेषु
षट्त्रिंशत्पदाङ्गुलेन षट्त्रिंशत्पदाङ्गुलेन द्वादशविधपर्यन्तेषु त्रिंशत्पदाङ्गुलेन लौकिकेन वा
द्विपदेन त्रयोदशादिषु षट्त्रिंशत्पदाङ्गुलेन्यादिषु सर्वेषामपि पक्षे येऽग्रवः पञ्चषत्पारि-
शदङ्गुलेन प्रक्रमेण संभवन्ति तत्राम्यनुगुणा वेदेर्वृद्धिः कार्या यूपैकादशिन्यां तस्य
प्रदशितत्वात् । यथा पश्चाशद्विधेऽग्नौ षट्पञ्चाशदङ्गुलो ३०३. प्रक्रमस्थानीयः,

एकशतविधेऽशीत्यङ्गुल इत्यादि । तां शैल्येन विधिना मीत्वा तत्र तत्र शङ्कुभि-
हन्ति स्पन्द्यावेष्टनार्थम् ।

अक्षण्या मानेन संपाद्य प्रदक्षिणं स्पन्द्यया पर्यातनोति ।

अक्षण्या कोणमाधिन्मा रज्ज्वा युक्तं मानं तच्छब्दोक्तप्रकारेणैकरज्जुसाध्य-
मनेकरज्जुसाध्यं वा तेन मानेन वेदिं संपाद्य स्पन्द्या रज्जुस्तया चतुर्षु कोणेषु
निहितेषु शङ्कुषु प्रदक्षिणं सर्वतः पर्यातनोति परिवेष्टयतीत्यर्थः । वेदिकेप्रमिति
शेषः । अक्षण्येस्यव्ययम् । अप्रापि प्रादक्षिण्यवाची न भवति तस्य परिमाणयैव
सिद्धेः किंत्वानुकूल्यवाची । अस्मिन्नर्थे प्रमाणं प्राग्दर्शितमेष । तेन वेदिप्रान्तप्रदेश-
प्रज्ञातस्थानुकूलं यथा भवति तथा दृढं पर्यातनोतीति सिद्धं भवति ।

अन्वातनोति पृष्ठ्याम् ।

यद्यपि वेदिसाधनार्थं पूर्वमेव पृष्ठ्यासूत्रं दत्तमेव तथाऽपि तस्याः प्रयोजनसत्त्वं
सूच्यते । तस्या वेदिविमानोत्तरं विनाशे पुनरपि पृष्ठ्यासूत्रं देयमेव तत्प्रयोजनं संतत-
मनुपृष्ठयं नार्हः स्तीर्षेति । पृष्ठशब्दो मध्यवाची । पृष्ठे मवा पृष्ठ्या रज्जुः । दिग्वा-
दित्वाद्यत्प्रत्ययः । अक्षण्या मानेन संपाद्येत्यनेन विहरणं प्रदर्शितं तत्प्रकाराः
शुक्लसूत्रे त्रिकचतुष्कयोः पश्चिकाऽक्षण्या रज्जुस्ताभिस्त्रिरभ्यस्ताभिरंसौ चतुरभ्यस्ताभिः
श्रोणी इति । त्रिकचतुष्कयोस्तिर्त्यकनार्धमान्योस्ताभिस्त्रिकचतुष्कपश्चिकाभिस्त्रिवार-
मभ्यस्ताभिरुपरि सिंहाभिरंसौ भवतः । चतुर्वारमभ्यस्ताभिः श्रोणी भवतः । यथा त्रिका
त्रिरभ्यस्ता द्वादशिका चतुष्का त्रिरभ्यस्ता षोडशिका पश्चिका त्रिरभ्यस्ता विंशिका ।
एताभिस्त्रिरभ्यस्ताभिर्द्वादशिकया षोडशिकया विंशिकया चांसौ मातंग्यौ ।
एताभिरेव चतुर्भिरभ्यस्ताभिः पञ्चदशिकया विंशिकया पञ्चविंशिकया च श्रोणी
मातंग्ये । एवं षड्भी रज्जुभिर्विहरणम् । प्रकारान्तरमुक्तं तत्रैव—द्वादशिकापश्चिकयोस्त-
योदशिकाऽक्षण्या रज्जुस्ताभिरंसौ द्विरभ्यस्ताभिः श्रोणी इति । अन्यदपि प्रकारान्तर-
मुक्तं तत्रैव—पञ्चदशिकाष्टिकयोः सप्तदशिकाऽक्षण्या रज्जुस्ताभिः श्रोणी द्वादशिका-
पञ्चत्रिंशिकयोः सप्तत्रिंशिकाऽक्षण्या रज्जुस्ताभिरंसविति । अन्यदपि प्रकारान्तरमुक्तं
तत्रैव—षट्त्रिंशिकाशामष्टादशोपसप्तस्थापरस्मादन्ताद्वादशसु लक्षणं पञ्चदशसु लक्षणं
पृष्ठ्यान्तयोरेन्तौ नियम्य पञ्चदशिकेन दक्षिणाऽपायम्य शङ्कुं निहन्त्येवमुत्तरतस्तौ
श्रोणी विषयस्तयाऽसौ पञ्चदशिकेनैवापायम्य द्वादशिके शङ्कुं निहन्त्येवमुत्तरतस्तापंसौ
तदेकरज्ज्वोक्तं विहरणमिति । इदमेकरज्ज्वा विहरणम् । यावदायामित्युक्तस्य मान-
स्यैवायं प्रपद्यः । अन्यच्च तत्रैव—एतावन्ति क्षेयानि वेदिविहरणानि भवन्तीति । छेद-
रहितानि एतावन्ति भवन्तीत्यर्थः । अन्यच्च तत्रैव—अष्टाविंशत्योनपदसहस्रं महावे-
दिरिति । पदग्रहणं प्रक्रमस्थाप्युपलक्षणम् । संख्यानोपायोऽपि तत्रैव—दक्षिणस्मादं-

साद्वादशसु दक्षिणस्यां श्रोण्यां निपातयेच्छेदं विपर्यस्येतरत उपदध्वास्ता दीर्घचतुरस्रा
 तथा युक्ता संक्षीतेति । दक्षिणस्मात्सादरभ्यापरान्त्यपृष्ठयाया दक्षिणतो द्वादशसु
 रज्जुं निपातयेत् । दक्षिणतश्छेदं दीर्घत्रिकोणमञ्जसा विपर्यस्योत्तरपार्श्वे उपदध्वात् ।
 सा षट्त्रिंशत्प्राचिका सप्तविंशतिव्यासा दीर्घचतुरस्रा भवति तथा भूतां गणयेत् । सप्त-
 विंशतिषट्त्रिंशतोस्तयोः सप्तमे नव शतानि द्वासप्ततिश्च भवन्ति ।

अथ याज्ञिकानां सुखनोधार्थं कारिकाः क्रियन्ते—

पदैस्तु त्रिविधैर्वेदैः प्रक्रमैर्वाऽपि मायते ।

आदौ षडौ सार्धवेदे सार्धवद्भौ निशाकरे ॥ १ ॥

सार्धचन्द्रे सार्धचन्द्रेऽनलेऽर्धे चन्द्रेऽर्धके ।

कृष्णवर्मनि पार्धे च तथाऽर्धे सार्धचन्द्रके ॥ २ ॥

सार्धवेदे तथाऽर्धे च चन्द्रेऽर्धे सार्धवाहिके ।

अर्धे चेति तु पृष्ठयायामेकविंशतिशङ्खवः ॥ ३ ॥

स्युस्ताक्षणाया अथ भवेद्रज्जुः सूक्ष्मा दृढा तथा ।

पदैर्द्वादशभिः प्रोक्ता पार्श्वमानी तु मत्नतः ॥ ४ ॥

निर्धेष्मानी षोडशभिर्विशत्याऽक्ष्णा प्रकीर्तिता ।

आदौ च पञ्चमे श्रोणिर्वेदेस्तिथिषु दक्षिणा ॥ ५ ॥

एवमेवोत्तरा श्रोणिर्विधैर्वेदैः प्रकीर्तिता ।

अथ रज्जुं पार्श्वमानीं पुरस्तात्पश्चिमेऽक्षिणकाम् ॥ ६ ॥

कृत्वा विहरणं कुर्यान्महावेद्यं सयोर्बुधः ।

अन्त्ये चतुर्दशे चैव महावेदेस्तु दक्षिणः ॥ ७ ॥

अंतो द्वादशसु प्रोक्त एवमेवोत्तराः स्मृतः ।

अथ पाशौ विपर्यस्य रज्ज्वा विह्वतिरुत्तरा ॥ ८ ॥

द्वितीये सप्तमे श्रोणिः सदसो दक्षिणा मता ।

दशस्यषाष्टसु श्रोणिहत्तरा तस्य कीर्तिता ॥ ९ ॥

तृतीये दशमे दक्षे त्वौदुम्बर्षवटः पदे ।

तुर्थे द्वादशके दक्षे प्रशास्तुर्धिष्ण्यमीरितम् ॥ १० ॥

तदुदग्गोतृधिष्ण्यार्धं दक्षिणं परिकीर्तितम् ।

उत्तरे होतृधिष्ण्यार्धसंलग्नं स्यात्तथाऽर्धकम् ॥ ११ ॥

तदुत्तरे वेदसंख्याः शंसिपोत्रादिधिष्ण्यकाः ।

प्रादेशमात्राः प्रादेशान्तराकाः सर्वधिष्ण्यकाः ॥ १२ ॥

स्यादच्छावाकधिष्ण्यस्य मानं किञ्चित्ततोऽधिकम् ।

पञ्चमे च मनौ चैव दक्षिणः सदसोऽसकः ॥ १३ ॥

दशस्वधाष्टसु प्रोक्तः सदसस्तुत्तरोऽसकः ।
 षष्ठे पञ्चदशे धानश्रोणिः पञ्चसु दक्षिणा ॥ १४ ॥
 एवमेवोत्तरा श्रोणिर्हविर्धानस्य कीर्तिता ।
 अष्टमे षोडशे चैव मार्जालीर्ष तु दक्षिणे ॥ १५ ॥
 तथैवोत्तर आग्नीध्रधिष्ण्यं प्रोक्तं विचक्षणैः ।
 प्रददर्शते विहरणप्रकार उभयोरथ ॥ १६ ॥
 पार्श्वमानीमूत्रमहावेदिदक्षान्तसूत्रयोः ।
 संपातादुत्तरे मध्योऽङ्गुलेषु रविषु स्मृतः ॥ १७ ॥
 मार्जालीपस्य धिष्ण्यस्य तत्र शङ्कुं नियोजयेत् ।
 महावेद्युत्तरप्रान्तपार्श्वमान्यास्यसूत्रयोः ॥ १८ ॥
 संपातादक्षिणे मध्योऽङ्गुलेषु रविषु स्मृतः ।
 आग्नीध्रयस्य धिष्ण्यस्य तत्र शङ्कुं नियोजयेत् ॥ १९ ॥
 नवमे च सप्तदशे पदे सार्धे च दक्षिणे ।
 प्रभञ्जनदिशास्थोपरवमध्यः प्रकीर्तितः ॥ २० ॥
 प्रादेशद्वितये तस्मान्मध्यादुपरवस्य तु ।
 रक्षोधिपतिदिकस्थोपरवमध्यः प्रकीर्तितः ॥ २१ ॥
 दशमे चाष्टादशे च पदे सार्धे च दक्षिणे ।
 अपरान्तदिकस्थोपरवमध्यः प्रकीर्तितः ॥ २२ ॥
 प्रादेशद्वितये तस्मान्मध्यादुपरवस्य तु ।
 वीतिहोत्रदिशास्थोपरवमध्यः प्रकीर्तितः ॥ २३ ॥
 प्रादेशमात्राः प्रादेशान्तराला एत ईरिताः ।
 द्वादशे विशके चैव पञ्चस्र्वमस्तु दक्षिणः ॥ २४ ॥
 धानस्याधोत्तरांशस्याध्येषमेष प्रकीर्तितः ।
 अध रज्जुं पार्श्वमानीं पुरस्तात्पश्चिमेऽक्षिकाम् ॥ २५ ॥
 कृत्वाऽग्निं विहरणं प्रकर्तव्यं विचक्षणैः ।
 विशके द्वादशे चैव लघुवेद्यास्तु दक्षिणः ॥ २६ ॥
 अंतः पञ्चसु संप्रोक्त एवमेवोत्तरः स्मृतः ।
 षष्ठे पञ्चदशे चैव लघुवेद्यास्तु दक्षिणा ॥ २७ ॥
 श्रोणिः पञ्चस्वैवं स्याल्लघुवेद्यास्तमोत्तरा ।
 रज्ज्वा विपर्यस्तया वाऽपि स्वाद्विहरणं त्विदम् ॥ २८ ॥
 अणोयसी पुर इति पक्षोऽथान्न प्रदर्शयेत् ।
 वेदेषु दक्षिणोऽसः स्यात्तथैवोत्तर ईरितः ॥ २९ ॥

षट्मु श्रोगिर्दक्षिणा स्यादेवमेवोत्तरा मता ।
 युगे दशपदायामं नेति केचित्समूचिरे ॥ ३० ॥
 त्रिवेदेष्वङ्गुल्लेष्वस्मिन्मते श्रोगिस्तु दक्षिणा ।
 एतमेवोत्तराऽपि स्यादसावप्र्येवमीरितौ ॥ ३१ ॥
 सर्वतो युगमात्री वा स्यान्नाणीयस्त्वमत्र तु ।
 पूर्वाध्वशङ्कुकुस्थाने तु चूपावट उदाहृतः ॥ ३२ ॥
 आग्नीः प्रीयस्य षिण्यस्य मण्डपोऽथ प्रदर्श्यते ।
 वेदेः षडेषु पाश्चात्पश्चङ्कोरकेषु तूत्तरे ॥ ३३ ॥
 लक्ष्म स्याद्यन्महावेद्या उत्तरात्तस्य लक्ष्म च ।
 एतयोश्चिह्नयोः सूत्रं तन्मध्येऽपि च लाञ्छनम् ॥ ३४ ॥
 महावेद्युत्तरप्रान्तसूत्रमध्येऽपि लाञ्छनम् ।
 एतयोरपि सूत्रं स्यादथ षष्ठाध्वशङ्कुकुतः ॥ ३५ ॥
 कृतं रविषु यल्लक्ष्म तावन्मानं च सूत्रकम् ।
 तद्दुत्तरे प्रदेयं तु तत्र स्पष्टं च लाञ्छनम् ॥ ३६ ॥
 महावेद्युत्तरांसात्तु देयं सूत्रमुदकथा ।
 एतयोरपि सूत्रं स्यात्ततो वेद्यन्तसूत्रके ॥ ३७ ॥
 मध्ये कृतादङ्कनात्तु पुरः सार्धद्वये षडे ।
 पश्चाच्च लाञ्छन कार्यं विद्वत्य चतुरश्रवत् ॥ ३८ ॥
 मण्डपं तत्र संसाध्य कटाद्यैस्तं परिश्रयेत् ।
 द्वारं दक्षिणतः कुर्यात्षोडशाङ्गुलविस्तृतम् ॥ ३९ ॥
 अथवाऽरत्निविस्तारमथवा द्वारमेव न ।
 किंतु दक्षिणतो नैव परिश्रयणमेव तु ॥ ४० ॥
 मण्डपस्यर्जुतापक्षे प्रकारोऽयं प्रदर्शितः ।
 मण्डपस्य प्रकारोऽथ वक्रतापक्ष ईर्यते ॥ ४१ ॥
 महावेद्युत्तरप्रान्तसूत्रमध्ये तु लाञ्छनम् ।
 कृत्वा सूत्रानुरोधेन तत्प्राक्सार्धपदद्वये ॥ ४२ ॥
 प्रत्यक्चैत्रापि तद्वत्स्थाच्छंस्थायतनवत्ततः ।
 वक्रता यादृशी वेद्या महत्यास्तादृशी भवेत् ॥ ४३ ॥
 वक्रता मण्डपस्यापीत्येवं पक्षद्वयं स्मृतम् ।
 परमानं यदा वेद्यास्तदा तु सद्व्यादिकम् ॥ ४४ ॥
 पदमानेनैव भवेदिति प्रोक्तं विनक्षणेः ।
 दशाङ्गुलात्मकपदद्वयात्मा प्रक्रमो यदि ॥ ४५ ॥

पदमानेनैव तदा कर्तव्यं सदभाविकम् ।
 रवितिथ्यङ्कुलात्मान्यतरास्मा प्रक्रमो यदि ॥ ४६ ॥
 सदसोऽरत्निमानं स्याद्भविर्धानस्य चैव हि ।
 एतदात्मप्रक्रमेण माने द्वाराणि चैव हि ॥ ४७ ॥
 अरत्निमात्राण्येष स्युरित्थं विहृतिरौरिता ।
 कारिकाः सुखनीघाय याज्ञिकानां समीरिताः ॥ ४८ ॥
 तां करोति यथा दर्शपूर्णमासयोर्षदन्वत्संनमात् ।

तां कृतस्वध्यावधिकां वेदिं करोति संनमनवर्जम् । यथा दर्शपूर्णमासयोरिति
 पञ्चानुद्धननात्प्राभ्यः प्रैषः स प्राकृत एव नात्राच्छिद्रप्रपाठकोक्तः प्रैष इति दार्शिक-
 वेदिवदेव पुरस्ताद्वितीयदेश उदग्भेदेः स्तम्भयजुर्निवपनीत्युक्तं भवति । स्तम्भयजुर-
 पादानदेशोऽप्यनेनैव व्याख्यातो मध्यमस्य वेदितृतीयस्य पूर्वार्धादिति । तत्रोपरवाणां
 काळास्तम्भयजुर्हरतीति नौघायनः । अत्र काळशब्दो देशवाची । उपरवदेशा-
 स्तम्भयजुर्हरतीति स्पष्टमाह कात्यायनः । इदं तस्मा इत्यादि संनमनवर्जं खननान्तं
 करोति ।

स्फयेन विघनेन पश्चां परशुना च ।

वेदिं कुर्वन्तीति पञ्चनविपरिणामेन संनन्वः । आपस्तम्बस्त्वेतस्त्वष्टमेवाऽऽह ।
 एतस्य कर्मणो वैशेषिकत्वाद्ब्रह्मैव वैशेषिक आच्छिद्रिकप्रपाठकोक्तः प्रैषो भवति । स
 यथा— इमां नराः कृणुत वेदिमेत्य वसुमतीं सद्रवतीमादित्यवर्तिं वर्ष्मन्दिवा नामा
 पूथिव्या यथाऽयं यजमानो न रिप्येद्देवस्य सवितुः सव इति । अत्र मन्त्रे यद्विश्वदे-
 व्यावतीमित्याधिक्यं नौघायनेनोक्तं तत्रोपसंहर्तव्यम् । अनवस्थापतेः । किंतु आका-
 ष्णसिताङ्गकर्मसंबन्धेवाऽऽधिक्यमुपसंहर्तव्यम् । एवं सर्वत्र ब्रह्मव्यम् । यथारूपमितर
 इत्यनेन सूत्रकृता विनियोग उक्तः परं तु स्पष्टतयाऽनुक्तत्वात्कृताकृतः । कृणुतेति
 लिङ्गात्प्रैषत्वम् । परिकर्मणोऽत्र प्रैष्याः । अतस्त एव कर्तारः । यथा प्रकृतौ
 कृणुतेति बहुवचनात्परिकर्मकर्तृत्वं तथाऽत्र विघनादिकरणकलोष्टादिहननाद्यर्थकोऽयं
 प्रैषः । स्फयोऽत्र लौकिक एव त्याज्यत्वात् । विघ्नो मुद्गरः । पर्शुरश्वस्थानडुहो वा
 पार्श्वस्थि । परशुः कुठारः । स्फयेन मृत्तिकायाः प्रथमं, विघनेन लोष्टादिहननम् ।
 पश्चां सृणच्छेदनम् । परशुना मूलच्छेदनम् । स्फयकार्यं विघनादित्रितयकार्यान्ते ।
 पर्शुशब्दः श्लिषाम् । प्रेयमगाद्विषणा नर्हिरच्छेति मन्त्रालिङ्गात् । स्फयादीनि प्रज्ञाता-
 न्येव निदधाति । उत्तरभोपयोगसत्त्वात् । स्फयः खड्गाकृतिः, अहोमार्थानि तु
 वारणस्येति वक्ष्यमाणपरिभाषासूत्राद्धारणवृक्षजल्लभावे यज्ञियवृक्षजः । विघ्नोऽप्ये-
 वम् । पश्चमावे तदाकारा योगत्वादायसी पर्शुर्माश्वा । इदानीं पश्चमयनस्थातिनिन्दि-
 तत्वात्, अस्वर्ग्यं लोकाविद्विष्टं घर्ममप्याचरेन्नत्विति याज्ञवल्क्येनास्वर्ग्यस्यातिनिन्दित-

स्थाननुष्ठेयत्वोक्तेस्तस्थान आयसीमेव पशुं शिष्टा गृह्णति । आयस्यां पश्चामपि मन्त्रे पशुंशब्दप्रयोगो न विहृष्यते । परशुरायसमय इति लोके प्रतिद्धमेव । चतुःशिक्षण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये तस्याः सुपर्णावधि यौ निविष्टौ तयोर्देवानामधिभागधेयमित्यभिमन्त्रणमध्वर्युणा कार्यम् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—दर्शपूर्णमासवत्संनमनवर्जं प्रागुत्तरास्परिग्राहात्कृत्वा चतुःशिक्षण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये तस्याः सुपर्णावधि यौ निविष्टौ तयोर्देवानामधिभागधेयमित्यभिमन्त्रयेति । वेदिं करोतीति विपरिणामेन संनन्ध इत्यापस्तम्बसूत्रसंगतिः । अनुवृत्तेन वेदिशब्देनोत्तरवेदिरेव ग्राह्या ननु महावेदिः । अन्यथाऽभिमन्त्रयवेदिं करोतीतिस्वप्नप्रत्ययनोधितसमानकर्तृकत्वानुपपत्तेः । नच स्फयेन विघनेन पश्चां परशुना च वेदिं कुर्वन्तीति पूर्वसूत्रेणान्वयः, तथा च वेदिशब्देन महावेदेरेव ग्रहणमस्त्विति वाच्यम् । अभिमन्त्रणस्य समानकर्तृकत्वानुरोधेनाध्वर्युव्यतिरिक्तकर्तृकत्वापत्तेः । नचेषापत्तिः । मुख्यकर्तृकत्वनिर्वाहोपपत्तौ गौणबहिर्भूतकर्तृकत्वकल्पनाया अनुचितत्वात् । अत एवोत्तरसूत्र उदुम्बरशाखाभिः क्लृप्तशाखाभिर्वा लज्जां परिवासयतीत्युत्तरवेदिप्रयुक्तोऽयं विधिः संगच्छत इत्यस्त्वापस्तम्बसूत्रविचारः । स्फयेन विघनेनेति सूत्रं प्राकृतवेदिकरणशेषपूतमेव । चन्मूलमतिशोते स्फयेन तच्छिन्नन्ति स्फयेनोत्तमां त्वचमुद्धृत्योत्करे निवपतीत्यादिविधितः स्फयस्यैव करणत्वं प्राप्तं तस्यात्र वेदेर्महत्त्वेनायोग्यत्वाद्विचनादीन्पि तत्तत्कार्यसाधनत्वेन विधीयन्ते । स्फयग्रहणं लौकिकस्फयग्रहणार्थम् । परिकर्मिकर्तृकवेदिकरणेऽयं स्फयः प्राकृतकर्तृकत्वं त्वैष्टिक एव । चकारः प्राकृतवेदिकरणसमुच्चयार्थः । तेन प्राकृतं खननान्तं कृत्वेदं वैशेषिकं करोति । नचानुक्तसमुच्चयार्थत्वं चकारस्यास्त्विति वाच्यम् । स्फयः खस्तिरिति दक्ष्यमाण उपस्थानमन्त्रे चतुर्णामेवोपस्थानविधानेन चतुरतिरिक्तस्यासंभवात् ।

यत्प्रागुत्तरस्थात्परिग्राहात्कृत्वोत्तरवे-

द्याः कल्पेन दशपदासुत्तरवेदिं करोति ।

यदित्यनुवादश्चोदकप्राप्तस्वोत्तरवेदिकरणकालविधानार्थः । देवस्य सवितुः सव इति खनति अङ्गुलां त्र्यङ्गुला चतुरङ्गुलाः सीतामात्रीमित्यादि उत्करं तद्गमयतीत्यन्तं दर्शपूर्णमासवत् । आहार्यपूरीषां पशुकामस्येति काम्यपक्षः प्रकृतावेव । काम्यानां प्रकृतावेव निवेश इत्यभियुक्तोक्तेः । उत्तरपरिग्राहात्पूर्वतनं यत्कर्म तत्कृत्वोत्तरवेद्याः कल्पः प्रकारः पशुसूत्र उक्तत्वेन प्रकारेणोत्तरवेदिं करोति । अत्र ततोऽयं विशेषो दशपदाभिति । एतद्विहरणप्रकारः शुश्वसूत्रे—दशपदोत्तरवेदिर्भवतीति सोमे विज्ञायते तदेकरञ्जोक्तं पञ्चदशिकेनैवापायम्यार्धेन ततः श्रोण्यंसाग्निहरेत्तां युगेन यजमानस्य वा पदैर्विमाम शम्पया परिमिमीत इति । तत इति षष्ठ्यन्तात्तसिः । तस्या उत्तरवेदेरित्यर्थः । दशपदा सर्वतः क्षेत्रतो दशपदा । युगमपि दशपदायाममेव, मानं

वेणुवत् । कौण्डिन्यतन्त्रं प्रमाणमाहुः । तन्मते युगं षडशीत्यङ्गुलात्मकम् । षडशीति-
युगमाहुरिति शुल्बसूत्रात् । अत्र यजमानग्रहणप्रथम्युग्यावृत्त्यर्थम् । शम्भया परिमाण-
मदृष्टार्थं पूर्वार्धे वेदेरुपावटवकाशमवशिष्य शम्भयोत्तरवेदिं विभिमिती पुरस्ताद्दुदी-
चीनकुम्भाः शम्भ्यां निधाय वितायनी मेऽसीत्यादि ।

उत्तरवेदिकरणे पक्षान्तरमाह—

अ०हीयसीं पुरस्तादित्येकेषाम् ।

अ०हीयसी, अणीयसी । शुल्बसूत्रे—विभितायां पुरस्तात्पार्श्वमान्यावुपसंहरेच्छ्रुतिसामर्थ्या-
दिति । उपसंहारो ह्यसः । अर्धात्पूर्वेषु यावतः प्रमाणस्य हासस्तावता प्रमाणेन पश्चा-
त्पार्श्वमान्यौ वर्षपेदिति सिध्यति । यथा महावेद्याः श्रोणिमानं त्रिंशत्पदात्मकं त्रिंश-
त्प्रक्रमात्मकं वा तत्पञ्चमांशः षट्पदात्मकः षट्प्रक्रमात्मको वा तस्य हासः पुरस्तात् ।
पश्चात्तु त्रिंशत्पदात्मकं त्रिंशत्प्रक्रमात्मकं वा तत्रयायेनात्र । तेन पूर्वत्राष्टापदा द्वादश-
पदा पश्चात्पूर्वत्रा०हीयसीत्यस्मिन्पक्षे भवति ।

उत्तरेणोत्तरं वेद्यःसं प्रक्रमे चात्वालः

पश्चाद्द्वादशसूत्करो विद्यतेऽपरिमिते वा ।

चात्वाल इति भाषिणी संज्ञा संस्कारनिमित्ता । उत्तरेणेत्येनोत्तरवेद्यस्योत्तरतः
संलग्नमेकं प्रक्रममानपक्ष एकं प्रक्रमं पदमानपक्ष एकं पदं मीत्वा तत्र चात्वालस्य
दक्षिणांसं दक्षिणेरत्नामध्यं वा परिकल्प्य तदनुरोधेनोत्तरतः शम्भ्यामात्रं चात्वालं
चतुरश्रं परिकल्पयेत् । शम्भ्यामात्रश्चात्वाल इति नौघायनः । शम्भ्याशब्देन षट्त्रिंशद-
ङ्गुलात्मकं मानमेव गृह्यते नतु शम्भ्याकारोऽपि । तदाकारस्यर्जुत्वाभावेनर्जुरेखालेखना-
ननुकूलत्वात्, उत्तरवेद्याः कल्पेनोत्तरवेदिं करोतीति विधानेनैव तदन्तर्गतत्वात्तत्साधन-
त्वाच्च । उत्तरेणोत्तरं वेद्यःसं प्रक्रमे चात्वाल इत्यस्यापि परिखेखनादिक्रियाया इव
सिद्धावप्य पुनर्वचनं शम्भया मानार्थम् । उत्तरं वेद्यंसमित्यत्र वेदिर्महावेदिरेव नतुत्तर-
वेदिः । अन्यथा चात्वालस्य महावेदिमध्ये समावेशापत्तेः । ननुत्करस्यानप्रदर्शनायाय-
मनुवाद इति चेन्न । चात्वालाद्द्वादशसूत्कर इत्येतावतैव तदर्थासिद्धावनुवादवैधर्ष्यापत्तेः ।
चात्वालपश्चिमान्तान्मध्याद्द्वादश प्रक्रमान्प्रक्रम्य तत्रोत्करप्रान्तं तन्मध्ये वा कुर्यात् ।
उत्कर. पदद्वयात्मकः । द्विपद उत्कर इति सूत्रान्तरात् । विद्यत इत्यस्य भवतीत्यर्थः ।
अपरिमिते वेत्यनेनाधिकमप्यनियतं प्रमाणं ग्राह्यमिति नोधयते । अपरिमितशब्दार्थः
काल्यायनेनोक्तः—अपरिमितं प्रमाणाद्भूय इति । भूयः, अधिकम् । पदमानपक्षे
चात्वालमध्यादेव द्वादश पदानि मीत्वा तत्रोत्करमध्य एव कार्यः । पदमानपक्षे
चात्वालपश्चिमान्ताद्द्वादश पदानि न संभवन्ति । आग्नीध्रीयमण्डपनिवेशानुपपत्तेः ।

आञ्जीम्रीवमण्डपोऽपि पदमानपक्षे पदमानेनैव । उत्करे वेदिधर्माः सर्वे कार्या वाजि-
नासादनार्थं, ते च काण्डानुसमयेनैव । अन्यस्मिंश्च द्रव्ये तेनार्पेन संयुज्यमाने धर्मावेश
इति सूत्राद्वेदिवर्माणामुत्करे प्राप्तिः । अन्यस्मिन्द्रव्य उत्कररूपे द्रव्ये पशुर्पे तेनार्पेन
संयुज्यमाने वेदिसंबद्धासादनपदार्थेन वचनात्संबध्यमाने धर्मावेश आसादनाधिकरण-
धर्माणामावेशः प्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । अस्ति चोत्करे वाजिनस्याऽऽसादनं वाचनिकं
चातुर्मास्येषु । मैत्रावरुण्यामिक्षाया वैश्वदेव्यामिक्षाविकृतित्वाद्वाजिनासादनस्योत्करे
कर्तव्यताया अप्रापि प्राप्तिः । उत्करे वाजिनासादनमप्येतत्सूत्रोदाहरणत्वेन सूत्रकृता
संगृहीतम्—उत्करे वाजिननासादयति परिधौ पशुं नियुञ्जन्तीति । परिधौ पशुं
नियुञ्जन्तीत्युदाहरणं सौमिकचातुर्मास्येषूपयुज्यते ।

सावन्तरेण वेदेः संचरः ।

अन्तरेणेत्यवयवम् । ताविति अन्तरान्तरेणयुक्त इति द्वितीया । चात्वालोत्करयो-
र्मध्येन वेदेष्वेदिसंबन्धी प्रवेशनिर्गमार्थः संचरो मार्गो भवतीत्यर्थः । अत्राऽऽपस्तम्बः—
अन्तरा चात्वालोत्करावाग्नेयचात्वालो वाऽध्वर्युर्दृशीकवश्च संचरयुः सर्वतः प्रमुते
दृशीकवः संचरयुरित्येक इति । अत्राध्वर्युग्रहणं कैमुतिकन्यायेनविज्ञामुपलक्षणं दृष्टुणां
संचरनियमे किमु षक्तव्यमृत्विजामिति । दृशीकवो द्रष्टारः । ते ये बाह्या दृशीकव
इत्याविवाक्यदर्शनान्ते द्विविधा बाह्या आम्बन्तराश्च । तत्र य आम्बन्तरा द्रष्टारस्ते
नित्यमनेन यथा संचरयुर्निष्क्रमणप्रवेशाने कुर्युः । अपवा प्रमुते सोमे सुत्येऽहनि दृशी-
कवो यथाकामं संचरयुरित्यर्थः । सर्वत इति वचनादन्तराऽग्नी गमनेऽपि न दोष
इति केचित् ।

प्राचीनमाधीध्यात्पतीचीनं चात्वालादित्येकेषाम् ।

अनेनोत्करपश्चिमतोऽपि संचरो भवति ।

उदुम्बरशाखाभिश्छन्नां परिवासयति ।

उदुम्बरस्य याः शाखाः पल्लावास्ताभिः शाखाभिर्बहुवचनात्त्रिप्रभृतिभिः । आपस्त-
म्बेनोदुम्बरशाखाभिः छत्तशाखाभिर्वा छन्नां परिवासयतीति पक्षे छत्तशाखाभिश्छन्नानं
विहितं, सूत्रान्तरे द्रुमैश्छन्नानं विहितमेतदुभयं व्यावर्तयितुमिदं वचनम् । एतदन्तं मध्य-
मोपसद्विषते । एतदर्थमेव मध्यमाम्वा पौर्वाहिकीम्वा प्रथमोपसद्विष्यां प्रथमाम्नेण
प्राग्बध्नां त्रीन्प्राचः प्रक्रमान्प्रकन्य शङ्कुं निहन्ति स पश्चार्धे वेदेरित्यस्मिन्सूत्रे
मध्यमाम्वामित्युक्तम् । अन्यथा प्रथमोपसद्विषते वेदिकरणं स्यात् । उदुम्बरशाखाभि-
श्छन्नां परिवासयतीत्यत्रैव श्रोतृषदस्यान्वयेन मध्यमोपसद्विषस उदुम्बरशाखाभि-

इच्छन्तं परिवासयतीत्येतावदेव स्यात् । उत्तमाभ्यां पौर्वाह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्येत्युत्तरत्रोत्तमस्यप्रयुक्तविधिवत्त्वात् । एतत्सर्वं वारयितुं मध्यमाभ्यामिति । एवं च श्वोभूत इत्युत्तरान्वयेव । नन्वेवं श्वोभूत इति वचने व्यर्थमुत्तमाभ्यामित्यनेनैव सिद्धेरिति चेत् । उदुम्बरशास्त्राभिइच्छन्तं परिवासयतीत्येतदपि मध्यमोपसद्दिवस एवेतिबोधनार्थमेवैव सार्थकत्वात् । अन्यथोत्तरदिनेऽपि कदाचिदनुष्ठानं प्रसक्तं स्यात् । नच मध्यमोपसद्दिवसे वेदिकरणेऽपि उदुम्बरशास्त्राभिइच्छन्तं परिवासयति श्वोभूत इत्येवमेवान्वयं स्वीकृत्य तदुत्तरदिवस उदुम्बरशास्त्राभिइच्छन्तं परिवासयतीत्येतावन्मात्र-मनुष्ठेयं तदुत्तरदिवस उत्तमपौर्वाह्निकयादीति वाच्यम् । उपसद्ग्रहितदिवसस्य मध्ये करुणयाः सकलमूत्रविस्त्रुत्वेनात्यन्तानुचितत्वात् । नच श्वोभूत इत्यत्र खण्ड-समासेस्तस्य पूर्वत्रैवान्वय इति वाच्यम् । एतस्य नियमस्य यथार्थं हविर्धानयोः प्राग्-शास्य सदोहविर्धानयोश्चेत्यादौ व्यभिचारेणाप्रयोजकत्वात् । खण्डव्यवहारस्य समवदा-चार्योच्छ्वासनिबन्धनत्वात् । उच्छ्वासस्य नियतप्रमाणत्वाभावात् । छन्नामाच्छादितो परिवासयति निर्ज्यापरेण सार्धं गमयति रक्षयतीति वा । परिकर्मिभिरिति शेषः । छन्तं रक्षयतीत्येनेन शास्त्रानामपि रक्षणं गम्यते । नहि शास्त्रानां रक्षणामात्रे विशि-ष्टाया रक्षणं भवति । श्वोभूतपदसाहचर्यादयमर्थो लभ्यते । एतदनन्तरमापराह्निकप्रव-र्ग्योपसद्दौ । एवं त्रिरात्रं सायंप्रातः प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचरतीत्यनेनैव तयोः सिद्धेरत्रा-नुक्तिः । अन्तरा मध्यमे प्रवर्ग्योपसद्दौ वेदिं कुर्वन्तीत्यापस्तम्ब एतत्पष्टमाह ।

श्वोभूते ॥ १४ ॥ उत्तमाभ्यां पौर्वाह्निकीभ्यां
प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्यार्धव्रतं प्रदाय तदानीमे-
वाऽऽपराह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचरति ।

श्वोभूते मध्यमोपसद्दिवसोत्तरदिवसे श्वोभूते श्वस्तनरूपे दिवस इत्यर्थः । श्वोभूते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्येत्येतावत्येवोच्यमाने द्वादशाहाद्यहीनानां तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्येति श्रुत्या द्वादशोपसत्कत्वस्योक्तत्वेन मध्यमोपसद्दिवस-चतुष्टये प्रथमद्वितीयतृतीयदिवसान्यतमदिवसेऽपि वेदिषानादिच्छादानान्तकर्मणः प्रास-त्वेन वेदिच्छादनोत्तरप्रभृतिषु दिवसेष्वपि तदानीमेवाऽऽपराह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्येत्यस्य प्राप्तिः स्यात्ता वारयितुमुत्तमाभ्यामिति वचनम् । तथा च मध्यमोपसद्दिवस-चतुष्टये वेदिकरणेऽपि द्वादशोपसद्दिवसान्निमोपसद्दिवस एव तदानीमेवाऽऽपराह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्येति विधिर्नतु वेदिकरणदिवसोत्तरप्रभृतिषु दिवसेष्विति सिध्यति । अर्धव्रतप्रदानसात्कालिकप्रवर्ग्योपसदनुष्ठानविधानार्थं उत्तमाभ्यामित्याद्यनुवादः । श्वोभू-तवचनमन्तिमपौर्वाह्निकापराह्निकप्रवर्ग्योपसत्प्रभृति हविर्धाने यजमानो राजानं गोपा-यतीत्यन्तं कर्मैकदिनसाध्यमिति प्रदर्शयितुमिति द्रष्टव्यम् । अन्यथा प्रवर्ग्योपसद्द्वयमात्रं स्वन्वोधितसंवन्धाद्दत्सापाकरणान्तं चान्तिमोपसद्दिवसेऽवशिष्टमुत्तरदिवस इत्यनियमः

स्यात् । अत आनद्वयकमेव श्रोतृवचनम् । अर्थे च तद्व्रतं चार्धव्रतम् । एकस्तनमुत्त-
मेऽहनीति चाजमानसूत्रेऽन्तिभोपसहितस एकस्तनव्रतस्य विधास्यमानस्यार्धमर्धशब्दे-
भोच्यते ।

प्रवर्ग्यमुद्रास्पोषसदमुपैति यदि पूर्वं भवति ।

यदि उपसद्वेषेणया पूर्वं प्रथमः प्रवर्ग्यो भवति तदा प्रवर्ग्योद्वासनोत्तरमुपसत्क-
र्तव्येत्यर्थः ।

अर्धव्रतं प्रदायाऽऽग्नेरावृताऽग्निं प्रणीयान्न्यायतन
ऊर्णास्तुकां निधायार्मिं प्रतिष्ठाप्याऽऽभिक्षायै
मैत्रावरुण्यै सायंदोहाय वत्सानपाकरोति ।

अर्धव्रतमवशिष्टम् । आग्नेरिति पदच्छेदः । आग्नेरिति पदच्छेदेऽग्नेरावृताऽग्नेः
प्रकारेणेत्यर्थः स्यात् । स चासंगतः स्यात् । नह्यग्नेः कश्चन प्रकारोऽत्रापेक्षितोऽस्ति ।
नन्वाग्नेरिति पदच्छेदेऽपि कथमर्थस्य संगतत्वमिति चेत् । उच्यते—आग्नेः, अग्नेरिद-
माग्निं तस्याऽऽग्नेः, अग्निंसंबन्धिप्रणयनस्येत्यर्थः । तथा चाग्निप्रणयनस्य प्रकारेणाग्निं
प्रणीयेत्यर्थो भवति । स चानुष्ठानानुगुणः सन्नविरुद्धश्च भवति । नच तद्व्रतप्रत्यया-
न्तस्वामावपुलिङ्गविरोधः । अनुष्ठानानुगुण्येनाविहङ्गत्वेन चाऽऽग्नेरितिपदच्छेदकस्य-
नाया एव प्रवृत्तत्वेनैकदेशितद्वितप्रत्ययान्तस्वामावपुलिङ्गयोर्दुर्बलत्वादेवाऽऽर्धत्वकस्य-
नाया उचितत्वेन विरोधाभावात् । आवृच्छब्दः प्रकारवाची । आग्नेरावृताऽग्निप्रणय-
नादीपनादिना पौतुष्ट्यपरिधिपरिधानान्तेन गुग्गुलुसुगन्धितेजतान्तेन वाऽग्निप्रणयनप्रक-
रेणाग्निं प्रणीयाग्निर्कर्मकप्रणयनविधिं कृत्वेत्यर्थः । अ(आ)ग्नेरावृता प्रणीयेत्येतापतै-
वार्थादग्नेः प्राप्तावग्निप्रहणमिधमे कृत्वे प्रच्छलित एवात्र मैत्रादि मवतीत्येतदर्थम् ।
अन्न्यायतन ऊर्णास्तुकां निधायेति वचनं गुग्गुलुसुगन्धितेजमन्यावृत्त्यर्थम् । शुक्लत्वं
पेत्वान्तराशुक्लमवतं चास्त्येव । अथवा तान्तकृदेवोत्तरनाम्नां निवपतीति पशुमूत्रास्त-
कृत्वेन गुग्गुलुसुगन्धितेजनोर्णास्तुकानां निवपने प्राप्त ऊर्णास्तुकायाः पार्थक्येनान्न्यायतने
निवपनार्थम् । अस्मिन्पक्षे मात्र आवर्तनीयः । एतद्विधानुमेव पूर्वोत्तरानुवादः । एकत-
रानुवादे प्रयोगकपः संशयितः स्यात् । पेन्वो मलितपुंस्को मेघस्तच्छृङ्गद्वयान्तराल-
वर्तिन्यूर्णास्तुका पशुमूत्रे दृष्टा तथैवात्र ग्राह्या । अपत्रोर्णास्तुकाया एव निधाननितरयो-
र्निवपनमिति विशेषं प्रदर्शयितुमेव विधानम् । अस्मिन्पक्षेऽपि किंप्रदेशादावृत्तिरपि
सिद्धा भवति । ऊर्णास्तुकायां मानवसूत्रे विशेषः—वृष्णेरलूनपूर्वकस्यान्तराशुक्लावूर्णा-
स्तुकामिति । अस्वार्थः—पूर्वं लून इति लूनपूर्वं न लूनपूर्वोऽलूनपूर्वस्तस्य कदाऽपि

यस्य छोमकर्तृत्वं न कृतं तस्य वृष्णेर्मेघस्य शृङ्गादन्तराऽन्तराले वर्तमानोर्णास्तुका
प्राप्तेति । निवपन्नं यथा बीजं न्युप्यते क्षेत्रे तद्वक्रिया । निवपन्नं तु स्थापनमेव ।
आयतनवचनमूर्णास्तुकानिधान उत्तरनाभिनियमो नास्ति किं तु यत्रकुत्रचित्प्रदेश
आयतन इत्येतादृशार्थं बोधयितुम् । अग्निपद्ममग्निर्धन स्थाप्यते तादृश आयतनप्रदेशो
प्राप्तो न तु तदितरप्रदेशः । स चोत्तरनाभिरूपस्तदितरो मध्यप्रदेशश्च । शाखान्तरे
गार्हकर्मणि च मध्यप्रदेशस्यैवाग्निस्थानत्वोक्तेः । अग्निप्रतिष्ठापनमग्नेः कुलायमसी-
त्यादि पूर्णाह्वयन्तम् । प्रतिष्ठापनस्यैवाङ्गान्येतानि । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहि-
तेऽपि नाव्यवहितवचाधः । पशुवन्ववदाग्निं प्रणयतीत्यापस्तम्बः । यानुषहौत्रसत्त्वे
यानुषमेवात्र सर्वं हौत्रम् । मित्रावरुणौ देवता यस्याः सा मैत्रावरुणी तस्यै, आग्नि-
स्याथै तादर्थ्यं चतुर्थीयम् । सायंदोहाथेत्यत्रापि तादर्थ्यं चतुर्थी । आग्निसायो यः
सायंदोहस्तदर्थमिति वाक्यार्थः । वरसानपाकरोति मातृभ्यः पृथक्करोति तूष्णीमेव ।
वरसापाकरणस्य शाखानिष्ठाप्यत्वादादौ शाखाहरणं कर्तव्यम् । मैत्रावरुण्या इत्या-
ग्निसाधिशेषणं देवताविधानार्थम् । शाखाहरणमश्वेषु यथार्थमूहः । तस्ते पयसि दद्या-
नीय श्रपयित्वा घनीभूतं यद्द्रव्यं निष्पद्यते साऽऽमिक्षा । आण्डस्य वा एतद्रूपं यदा-
मिक्षेति श्रुतेः । यद्द्रवीभूतं तद्वाग्निं, रेतो वै वाग्निमिति श्रुतेः ।

इन्द्राय च दधिघर्माथ घर्मबुधो वरसम् ।

इन्द्रायेन्द्रार्थं दधिघर्मो दध्ना साध्यो घर्मो दधिवर्मो दध्ना घर्म इव घर्म इति वा घर्मशब्देन
रक्षणविशिष्टा क्रियोच्यते । दध्नो घर्मोः क्षरणं यत्रेति वा । योगरूढं पदम् । इदं च विशेष-
णं वक्ष्यमाणे दधिघर्पहोमसाधनीभूते यमिन्द्रमाद्बुधरुणं यमाद्भुरिति मन्त्रे देवतानिश्च-
थासंभवात्का देवता प्राप्तेत्याकाङ्क्षां निवर्तयितुम् । घर्मो घर्मार्थं यथा यस्या बुधते
सा घर्मभुक्तस्या वरसमपाकरोतीत्यर्थः । इदमपि तूष्णीम् । एतदर्थं शाखाहरणं तु
समन्त्रमेव वषट्कारप्रदेयत्वाद्दधिघर्मद्रवस्य । चकारो दधिग्रहाद्यर्थकसायंदोहार्थं
तत्तद्गोभ्यस्तत्तद्द्रव्यापाकरणं कर्तव्यमित्यनुक्तसमुच्चयं प्रदर्शयितुम् । एतदर्थं शाखा-
हरणं तूष्णीमेव वषट्कारप्रदेयत्वाभावात् । यद्यपि शृतातद्भवस्य वषट्कारप्रदेयत्व-
मस्ति तथाऽपि तस्य मिश्रणोद्देश्यत्वमेव न चागोद्देश्यत्वमतो न दोषः ।

सर्वाण्येन्द्राणि भवन्तीत्येकेषाम् ।

मैत्रावरुण्यामिक्षासांनिध्यत्सर्वशब्दो धानादिरूपसवनीयहविःपरः । आग्निसायाः
सवनीयाया वा मित्रावरुणदेवता तावपोऽथ तत्स्याज इन्द्रस्य देवतात्वं प्रसङ्गादत्रै-
वाऽऽमिक्षा सहप्रदेशद्वन्वाणां धानादीनां सवनीयायां वा देवता इन्द्राय हरिवते धाना
निर्वपतीन्द्राय पृषप्यते करम्भश्च सरस्वत्यै आरत्यै परिवापलाजानिन्द्राय पुरोडाशमष्टा-
कपालमिति सूत्रेण विधास्यमानास्ता अपोऽथ तासां स्थाने चेन्द्रस्य देवतात्वं पक्षे
विधीयते । आग्निसाया मित्रावरुणयोः स्थान इन्द्रः । धानानां हरिवद्गुणरहित

इन्द्रः । करम्भस्य धूषणवद्गुणरहित इन्द्रः । परिव्राजमानानां सरस्वतीभारतीस्थान इन्द्रः । पुरोडाशस्य त्विन्द्र एवास्ति । इन्द्राय च दधिधर्माय धर्मदुशो वत्समिति पूर्वसूत्रादिन्द्रायेत्यस्यानुवृत्त्यैवेन्द्रसंबन्धलाभ एन्द्रपदं किमर्थमिति चेतस्यम् । सर्वाणि भवन्तीत्येन्द्रपदराहित्येन सूत्रे क्रियमाणे इन्द्रपदाकाङ्क्षाया नियतत्वाभावेन सर्वस्य संशयप्रस्तत्वानन्वितत्वापत्तेः । नचेन्द्राय च दधिधर्माय धर्मदुशो वत्समित्येतस्मात्पूर्वमेवैतत्सूत्रं कर्तव्यं तथा सर्वेवेन्द्रपदस्य सार्थक्यमिति वाच्यम् । सर्वाण्येन्द्राणि भवन्तीत्येतस्य पूर्व करण इन्द्राय च दधिधर्माय धर्मदुशो वत्समित्यत्रापि अपाकरौतीत्येतदुपादानस्याऽऽवश्यकत्वेन गौरवापत्तेः ।

अग्निवत्युत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति ।

अग्निवतीति सप्तमी द्वितीयार्थे । उत्तरपरिग्राहविशेषणमग्निवदिति । अग्निवत्त्वं धसवस्त्वेत्यस्य तेऽग्निना प्राञ्चोऽमघन्, वसुभिर्दक्षिणा रुद्रैः प्रत्यङ्घः, आदित्यैरुदङ्घ इत्यस्य प्राग्ग्निना परिग्रहस्तवनात् । एतेन वैदिकरण प्रकृतमसीत्यस्यार्थानुपूर्वपरिग्राहत्वं प्रदर्शितं भवति ।

न परिगृहीतापप्रोक्षितामधिचरत्यास्तरणात् ।

परिगृहीतामुत्तरपरिग्राहेण परिगृहीतां वेदिमप्रोक्षितां सतीं नाधिचरति नाधितिष्ठति । आ, आस्तरणात् । परिगृहीतामिति वचनमुत्तरपरिग्राहात्पूर्वमधिचरणे निषेधो नेति प्रदर्शयितुम् । आस्तरणादिति वचनात्स्फुपेन प्रतीचीं समाष्टीत्यारभ्य स्तरणान्तमप्रोक्षिताया अधिचरणनिषेध इति । तेन समागर्थं प्रोक्ष्य वेदिं संमुख्ये स्तरणार्थं प्रोक्ष्य स्तृणातीति सिद्धं भवति । आ, आस्तरणादित्यत्राऽऽश्वभिन्यासादेव । तेनाप्रोक्षिताया अधिचरणनिषेधः कृत्स्नस्तरणान्तं भवति । इयं शाखान्तरीया श्रुतिरेवानुद्यते ।

सुत्यार्थानि काष्ठानि माहावेदिकं च बहिरुपकृत्यं भवति
तूष्णीकाभिरग्निः काष्ठानि वेदिं बहिश्च त्रिस्त्रिः प्रोक्षति ।

सुत्यैवार्थः प्रयोजनं येषां तानि सुत्यार्थानि । माहावेद्या इदं माहावेदिकं महावेद्यास्तरणपर्याप्तं बहिश्चोपकृत्यं भवति । सुत्यार्थानि काष्ठानीत्यत्रोपकृत्यशब्दस्य वचनविपरिणामेनान्वय उपकृत्यत्वानीति । परिकर्मिभिरिति शेषः । सूयते कण्ठ्यते सोम इति सुत्या, सूयते कण्ठ्यते सोमो यस्मिन्कर्मणीति वा सुत्या । संज्ञायां सप्तजतिषद्विपतमनविद्वुअशीद्धृमिण इति सूत्रात्सोच्छिद्धे वाच्ये भावादिरूपेऽर्थे क्यप् । लशकतद्धित इति ककारस्येत्संज्ञायां पकारस्य हलन्त्यमित्यनेनेत्संज्ञायां ह्रस्वस्य पिति

कृति तुगिति तुगागमे सुत्येति रूपम् । एवं च सुत्याशब्देन सुत्याख्यदिवससंबन्धित-
कलकर्मग्रहणम् । तेनावभृथोत्तरोत्पन्नानामुदयनीयामिक्षादीनामपि तान्येव काष्ठानीति ।
सुत्यार्थान्नेति विशेषणात्काष्ठानां सुत्यार्थत्वेनैवोपकल्पनं, तेषामेवैतत्प्रकारेण प्रोक्षणम् ।
माहावेदिकमिति बर्हिर्विशेषणात्तत्र सुत्यार्थत्वस्य नान्वयो विरोधात् । एतेन ज्ञायतेऽ-
ग्नीषोमीयार्थं भिन्नान्येव काष्ठानि तेषां नैवैतत्प्रकारेण प्रोक्षणं किंतु नाप्रोक्षितमिन्ध-
नमज्ञावाद्घ्यादितिधर्मसूत्रेणाप्रोक्षितेन्धनाभ्याधानस्य निषेधाच्छ्रद्धाभिरङ्गिर्लौकिकमेव
प्रोक्षणं तूष्णीमेव । उभयत्रापि चकार उपकल्पने प्रोक्षणे चानुक्तदिवससंबन्धिग्रहणा-
प्रसमुच्चयार्थः । अपूर्वत्वेऽपि प्राकृत एव क्रम इति दर्शयितुं पदार्थकीर्तनम् । त्रिस्त्रि-
रिति षोडशा प्रत्येकं त्रित्वप्राप्त्यर्थं । तूष्णीकाभिरिति गृह्योक्तप्रोक्षणीसंस्कारप्राप्त्य-
र्थम् । प्रोक्षणसाधनत्वेनार्धादेवापां ग्रहणे सिद्धेऽङ्गिरिति वचनं गृह्योक्तसंस्कारस्य
पाक्षिकत्वज्ञापनार्थम् । तेन गृह्योक्तरीत्या संस्कृताभिर्लौकिकीभिरिव वा प्रोक्षणमिति
पक्षद्वयं सिद्धं भवति । तूष्णीकाभिर्वेत्युच्यमाने तूष्णीकाभिरङ्गिरत्येन द्रवद्रव्येण वेत्ये-
वंरूपः प्रोक्षणं वैकल्पिकमित्येवं वाऽपि कदाचिदर्धः संपाद्येत स मा भूदित्येतदर्थं
स्पष्टार्थकवाशब्दं परित्यज्य ज्ञापनसिद्धविकल्पार्थमङ्गिरिति ग्रहणं कृतम् । परस्परवि-
रोधाद्धि विकल्पोऽत्रेति ज्ञेयम् । उपकल्पसामिति भूतनिर्देशाद्गोपीषोमीयदिवससंबन्धनु-
ष्ठानारम्भात्यागेवोपकल्पनं परिकर्माभिः कर्तव्यमिति गम्यते । अप्रोक्षितवेद्यधिचरणनि-
षेधान्महावेदिदक्षिणश्रोणिसमीपदेशं प्रोक्ष्य तं देशमधिष्ठाय तत्रस्थ एव मन्त्रेण तस्मि-
न्देसे बर्हिरास्तरणं कृत्वाऽग्निं देशं प्रोक्ष्य तं देशमधिष्ठाय मन्त्रेण तस्मिन्देसे बर्हि-
रास्तरणं कृत्वेत्येवं क्रमेणाऽऽन्तं कर्तव्यमिति द्रष्टव्यम् । अनेन प्रोक्षणस्याप्यत्र
प्रत्यगपवर्गता भवति । तूष्णीकाभिरङ्गिः काष्ठानि वेदिं बर्हिश्च त्रिस्त्रिः प्रोक्षतीत्यत्र
पूर्वसूत्रानुत्यार्थानि माहावेदिकमित्येतत्पदद्वयमनुवर्तते ।

तूष्णीं बर्हिषा वेदिं स्तृणाति यथा दर्शपूर्णमासयोः ।

तूष्णीमिति वचनं यथा दर्शपूर्णमासयोरित्यनेन देवबर्हिरूणांम्रदसमित्यस्य मन्त्रस्य
प्राप्तिः स्यात्सा मा भूदित्येतदर्थम् । यथा दर्शपूर्णमासयोरित्यनेन तूष्णीरन्तर्धानं प्रत्यगप-
वर्गताऽग्निर्भूलाभिच्छादनमनतिदृशं स्तरणमित्यादयो धर्माः प्राप्यन्ते । बौधायनेनाऽऽ-
स्तावस्य सदोहविर्धानयोश्च बहुलं स्तरणमुक्तं तदप्यविरुद्धत्वाद्बृहार्थत्वाच्च स्वीकर्तव्यमेव ।

आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् । येषा-

मिन्द्रो युषा सखेति स्तरणीभेके समामनन्ति ॥ १५ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे सप्तमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

वेदिर्षहिषा स्तीर्धतेऽनवेति स्तरणी करणे ल्युट्, सुबोरनाकावित्यनादेशः । टित्वा-
न्हीप् । स्तरणीति स्त्रीलिङ्गनिर्देश एतस्य मन्त्रस्यर्कत्वात् । स्तरणार्थेयमृगमवतीत्यर्थः ।

इति ओकोपाद्दश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्व-
तोमुखयाजिद्विषाहस्राग्नियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूज-
गोपीनाथदीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्य-
केशिमूत्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसं-
त्तापशासिकायां ज्योत्स्नारूपायां वृत्ती सप्तम-
प्रश्नस्य चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ सप्तमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

उपकलृप्ते शकटे मण्डलचक्रे प्रयुक्तपूर्वे तयोः पुराणान्ग्रन्थीन्वि-
स्रस्य प्रक्षाल्य नवान्कुर्वन्ति छदिष्मती युग्यकृते कृत्वाऽग्नेण
माम्बुशमवस्थाप्य युञ्जते मन इत्यौत्तरवेदिके जुहोति ।

उपकलृप्ते इति भूतनिर्देशादग्नीषोमीयदिवससंबन्धिकर्मानुष्ठानारम्भात्प्रागेवोपकल्प-
नीये । द्विवचनाद्दे शकटे अर्धमा मण्डलाकरे चक्रे यद्योस्ते पूर्वमेवान्यकार्येषु प्रयुक्ते
प्रयुक्तपूर्वे तयोः शकटयोः पुराणान्पुरातनान्पूर्वकृताग्रन्थीन्विस्त्रस्य प्रक्षाल्य हविर्धाने
प्रक्षाल्य नवान् नूतनान्दाढ्याय ग्रन्थीन्कुर्वन्ति । पारिकर्मिण इति शेषः । छदिष्मती कट-
वती युग्यकृते युग्ये च ते कृते च युग्यकृते । इदं च शकटविशेषणम् । युग्ये युगार्हे
खलधवमाषतिष्ठवृषजक्षणश्चेतिसूत्रस्थानुक्तममुच्चयार्थकचकारेण संगृहीताद्युगशब्दात्तदर्ह-
न्तीत्यास्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययः । कृते नूतनासादियोननेन कृते कार्यसमर्थे । एतादृशे शकटे
कृत्वाऽग्नेण प्राग्भ्रंशे प्राग्भ्रंशस्य समीप एव प्राग्भ्रंशे एव दाक्षिणे दाक्षिणमुत्तर उत्तरभि-
त्येवमव्यवायेनावस्थाप्य युञ्जते मन इत्यौत्तरवेदिके जुहोति । परिष्कृतिरित्यन्ते मन्त्रः ।
जुहोतिचेदितत्त्वारस्वाहाकारः । उपकलृप्ते शकटे इत्येतावतैव चक्रयोः शकटाङ्गत्वात्प्र-
सिद्धत्वाच्च मण्डलचक्रत्वे सिद्ध इदं वचनं चक्रयोः केवलमण्डलाकारत्वं न विधीयते
किंतु रविमण्डलं यथा छिद्ररहितं तद्वन्मण्डलाकारचक्रे इत्यर्थविशेषं प्रदर्शयितुम् । तेन
च्छिद्रपदार्थोपलक्षितान्तरालवत्सारचक्रम्भावृत्तिर्भवति । प्रयुक्तपूर्वे इत्यनेन पुरातने
प्रयाणगृहकार्यार्थनिमित्ते एव आह्ये इति सूचितं भवति । असंभवे नूतने एव आह्ये ।
प्रयुक्तपूर्वत्वे विशेषमाह—तयोः पुराणान्ग्रन्थीन्विस्त्रस्येति । प्रक्षाल्य नवान्कुर्वन्तीति
पुरातननूतनसाधारणं नवत्वं प्रकृतकार्यक्षमत्वं लक्षयति । कृत्वेति वचनमभ्यर्च्यकर्तृकत्वा-
र्थम् । अत एव क्त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृकत्वमप्युपपद्यते । अव्यवायेनावस्थापनमाप-

स्तम्बेनोक्तम्-अग्नेण प्राग्देशमभितः पृष्ठ्यामन्यवथञ्चिति । कात्यायनः—हविर्धाने स्थापयति पृष्ठ्यामुभयतो द्यरत्न्यन्तरे प्रक्षालिते प्राची उभयतः शालामावृत्य वर्षीयो दक्षिणमिति । मानवसूत्रेऽन्यो विशेषः—बहिर्वेदि चक्राण्यन्तर्वेद्युपस्तम्भवतीति । औत्तरवेदिग्रहणं बौधायनकात्यायनोक्तशालामुखीयनिरासार्थम् ।

देवभृताधिति पदतृतीयस्यैकदेशेन पत्नी दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणामक्षधुरं दक्षिणेनोत्तानेन त्रिः पराचीनमुपानक्त्येवमुत्तरस्य ।

गृहे स्थापितस्य पदपान्तृतीयभागस्यैकदेशेन द्विधाविभक्तस्यैकाशेन हविःसोमारूपं धीयते स्थाप्यते यस्मिन्तद्धविर्धानं, तच्च दक्षिणं दक्षिणदिक्संबन्धीदमितिसंज्ञार्थं चिह्नितम् । एतादृशस्य हविर्धानस्य चक्रं निष्काश्य दक्षिणामक्षधुरं दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन त्रिः पराचीनमधःप्रदेशमारभ्योपरिष्ठात्प्रदेशान्तं त्रिवारमुप सपीप उपविश्यान्नक्ति । अन्नानानन्तरं तस्य तच्चक्रं योजयति । एवमेवोत्तरस्य हविर्धानस्य कृत्वा चक्रं योजयति । द्रव्यपृथक्त्वान्मन्त्रावृत्तिः । वशीत्यन्तो मन्त्रः । पत्नीग्रहणमध्वर्युर्न्यावृत्त्यर्थम् । दक्षिणग्रहणमुपकल्पनमप्य एवेदं दक्षिणमिदमुत्तरमितिचिह्नकरणार्थं, पृष्ठ्याया दक्षिणत एकमुत्तरत एकमित्येवं विशिष्टं स्थापनं ज्ञापयितुं च नतु पृष्ठ्याया दक्षिणत एवोत्तरत एव वा । दक्षिणतः स्थापितं दक्षिणमुत्तरतः स्थापितमुत्तरमित्येवमुच्यमान उवर्कसंस्थत्वेनैव सिद्धेर्दक्षिणोत्तरशब्दोपादानवैयर्थ्यापत्तेः । हविर्धानग्रहणं शकटस्य प्रयोजनं प्रदर्शयितुम् । दक्षिणामित्यक्षधुरो विशेषणमुत्तरामक्षधूर्वावृत्त्यर्थम् । ऋक्पुरःश्रुःपथामानस इति अकारः समासान्तो न मवति अनक्ष इति पर्युशासात्, एतस्या अक्षसंबन्धित्वात् । अक्षश्चक्रयोर्मध्यमनं निर्धक्काष्ठं तस्मिन्यश्च चक्रं प्रोतं भवति स प्रदेशोऽक्षधुरित्युच्यते । दक्षिणेनेति हस्तविशेषणं वामव्यावृत्त्यर्थम् । अथवा दक्षिणेनेति नियमार्थं दक्षिणेनेशोपानक्ति नतु वामेनापीति । दक्षिणेनेत्वस्यानुकनावज्जलिनाऽपि उपाजनं कदाचित्संभाव्येत तद्धारयितुं दक्षिणवचनम् । उत्तानग्रहणं न्यक्त्वव्यावृत्त्यर्थम् । अन्नसाधनत्वस्य हस्त एव प्रसिद्धत्वाद्योग्यत्वाच्च विशेष्यपूतहस्तशकटस्यानुक्तिः । प्रायेति बौधायनो हस्ते विशेषमाह । यत्रैकस्मिन्द्रव्यं इति सूत्रात्सकृदेव मन्त्रः । हविर्धाने प्रतिगमने क्रमानियम उक्तो बौधायनेन-अन्वगमनानोऽनुधी पत्नी पदतृतीयमादायेति ।

सर्वा उपानक्तीत्येकेषाम् ।

सर्वा अक्षधुरो नतु पत्नीपरः सर्वशब्दो बहुत्वस्यानियतत्वात् । परार्थान्येकेन क्रिये-रनेतिपूत्रविरोधाच्च । तेन मुखैववानक्ति । अक्षसंस्कारकं हीदमुपाजनम् । मरुत्स्यं

उधेष्टाया एव ज्येष्ठया न विनेतरा इति शास्त्रात् । परार्थं कर्म कर्तव्यं ज्येष्ठ्यैव नवान्ययेति शास्त्राच्च । तस्यामविद्यमानायां विद्यमानासु या ज्येष्ठा सा ज्ञेया । अत्र ज्येष्ठत्वं निवाहकृतं नतु षष्ःकृतमिति । एतन्मूलमन्यतो द्रष्टव्यम् । सर्वा असधुरः समन्त्रमेवानर्त्कीत्यर्थः । तेन पूर्वकल्प उत्तरयोर्धुरोस्तूष्णीमुपाजनं सिद्धं भवति । दृष्टार्थत्वाच्चाऽऽवश्यकं चैतत् ।

आज्येन घेत्येकेषाम् ।

षकारः पदसमुच्चयार्थः । अन्यदाज्यं तस्मिन्पद आनीय तेन मिश्रितेन धूरजनं कर्तव्यमित्यर्थः । अथवाऽऽदौ पदेनैवाजनं कृत्वा पुनः केवलेनाऽऽज्येनैवानर्त्कीत्येवं वा समुच्चयः । अस्मिन्पक्षे मन्त्रावृत्तिः । एकेषां मते समुच्चयस्य नित्यत्वमिति सूत्रतात्पर्यार्थः । तेनान्येषां मते नैमित्तिकत्वं सिद्धं भवति । पदस्य शुष्कत्वं आज्येन मिश्रयित्वाऽऽजनमवश्यं कर्तव्यं, पदनाशेऽन्यान्पांसूच्छुद्धदेशस्थान्गृहीत्वाऽऽज्येन मिश्रयित्वाऽऽजनमावश्यकमिति । अथवा लौकिकेनाऽऽज्येनान्यान्पांसून्मिश्रयित्वा तेनाजनं कृत्वाऽऽज्येन संस्कृतेनाप्यजनमवश्यं कर्तव्यमेवेति । अत्र पत्नी कृतकार्यत्वास्वस्थानं प्रति गच्छति । उक्तं च बौधायनेन—नयन्ति पत्नीमिति । बहुवचनं परिकर्म्युत्विजामन्यतमप्राप्त्यर्थम् ।

हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहीति

संप्रेष्यति प्रवर्त्यमाचाभ्यामनुब्रूहीति वा ।

होतारमिति शेषः । अत्रैवाऽऽह्वानमुक्तं बौधायनेन—ह्वयन्ति होतारमिति । बहुवचनं ब्रह्मयजमानाज्ज्वर्यन्यतमप्राप्त्यर्थम् । अत्र वैशेषिकं हौत्रमाश्रयायनीयमेव ।

त्रिरनूक्तायां प्राचीं प्रेतमिति समुद्गृह्णन्तः प्राचीं प्रवर्तयन्ति ।

त्रिरनूक्तायां होत्रा । उपस्थितत्वात्प्रथमैव त्रिरनूक्ता भवति । स्पष्टमेवापठदापस्तम्भः—प्रथमायां त्रिरनूक्तायामिति । प्राचीं प्रेतमिति मन्त्रेण धुर्यवद्युगधुरौ दक्षिणेन हस्तेनोर्ध्वं गृह्णन्तः प्राचीं अनसी नयन्ति । प्रशब्दो यथा शकटनयने शकटचक्राच्चक्रस्याऽऽवातो न भवेत्तथा नयनं द्योतयितुम् । बहुवचनोपात्ता अध्वर्यत्र एव नतु परिकर्मिणः । मन्त्रवत्कर्मत्वात् । समुद्गृह्णन्त इति शत्राऽनःप्रवर्तनममकालत्वं समुद्ग्रहणस्य । तेन यावत्पर्यन्तमन प्रवर्तनं तावत्पर्यन्तं समुद्ग्रहणम् । समुद्गृह्णन् इत्यत्र संशब्दो दाढ्येनोद्ग्रहणार्थः । उच्छब्द उर्ध्वग्रहणार्थः । जिह्वरतमित्यनो मन्त्रः ।

सुवाग्देव दुर्यां आत्रदेत्यभिमन्त्रयते यद्यक्ष उतसर्जेत् ।

यदि अस्रक्षकसंघर्षेणोत्सर्जेच्छब्दं कुर्यात्तदा सुवागित्यभिमन्त्रयते । अस्रशब्दमिति शेषः । अकन्ददाग्निरित्यस्रशब्दमभिमन्त्रयत इत्यग्नौ दर्शनात् । एतच्च रक्षोपह-

ननार्थम् । यदप उरसर्जत्यक्रन्ददित्यन्वाह रक्षसामपहत्या इत्यग्नौ श्रुतेः । एकवच-
नादध्वर्युरेवान्न कर्ता नतु प्रतिप्रस्थाताऽपि ।

यत्र वेदिमन्त्रकामतस्तदक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां
वर्तन्यां वेद्यन्ते हिरण्यं निधापेदं विष्णुरिति जुहोति ।

स्फपेनोद्धव्यावोक्ष्य हिरण्यं निधाप्य संपरिस्त्रीर्याभिजुहोतीति बौधायनः । यत्र
पश्चिमन्देशे वेदिमन्त्री अधकामतो वेदिमन्त्रकस्य गच्छतस्तत्पश्चिमन्देशे दक्षिणस्य हविर्धा-
नस्योत्तरस्यां वर्तन्यामुत्तरचक्रमार्गे वेद्यन्ते महावेदिसमोप इत्यर्थः । पाशुर इत्यन्तौ
मन्त्रः । तद्विषयं सुपां सुलुगित्यनेन सप्तम्या लुक् । श्वक्रामत इति द्विवचनाद्वैयर्थ्य-
मगं सहैव द्वयोः । अत्र दक्षिणग्रहणमुत्तरसूत्र उत्तरग्रहणं च क्रमार्थं दक्षिणहविर्धा-
नोत्तरवर्तन्याधिकरणको होमोऽध्वर्युणा पूर्वं कर्तव्य उत्तरहविर्धानोत्तरवर्तन्याधिकरणको
होमः प्रतिप्रस्थाप्राऽनन्तरं कर्तव्य इति । अन्यथाऽप्रातिष्ठतिः स्यात् । अन्तवचनं
वेदिप्रान्तसंलग्नदेशग्रहणार्थम् । उत्तरत्र प्रतिप्रस्थातृग्रहणात्पूर्वत्र यजुर्वेदेनाध्वर्युरिति-
परिभाषाप्राप्तोऽध्वर्युः कर्ता ।

इरावती धेनुपती इत्येवं प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य ।

प्रतिशब्दोऽन्वये । अध्वर्युमनु वागार्थं तिष्ठतीति प्रतिप्रस्थाता । प्रतिः सादृश्या-
र्थको वा । अध्वर्युरिव वागार्थं तिष्ठतीति प्रतिप्रस्थातेति । उत्तरस्मैत्येव पाठो युक्तः
सापेक्षत्वात् । उत्तरस्यामिति पाठस्त्वयुक्त एव । एवमित्यतिदेशादेवोत्तरवर्तन्याः
प्राप्तौ तद्ग्रहणस्य व्यर्थत्वापत्तेः । प्रतिप्रस्थातृग्रहणमध्वर्युव्यावृत्त्यर्थम् । मयुसैरित्यन्तो
मन्त्रः । उभयत्रापि वर्धिहोमधर्मः । नाग्नोरन्तरागमने बोधः । तेनैव प्रत्यागमनम् ।
जुहोतिषोदितत्वात्स्वाहाकारः ।

अध्वर्युर्दक्षिणस्य हविर्धानस्य कर्माणि करोति प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य ।

यत्र द्विवचनं श्रूयते मन्त्रभेदश्च नास्ति तत्र साहित्यमेवेति बोधयितुमियं परिभाषा ।
एतच्छक्तिरिक्तस्थले तु एतदभावादेव साहित्यव्यावृत्तिर्भवति । एतादृशं स्थलं मेधीनिह-
ननमेव । धर्मभेदादेतस्य पृथगुपादानम् । प्रकरणादेव विशेष्यस्य हविर्धानस्य लामे
पुनर्हविर्धानग्रहणं दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षं द्रोणकलशं सदशापवित्रं प्रयु-
नक्ति उत्तरस्य नीड आहवनीयं तस्यैव प्रयुरे पृतभृतं पश्चादक्षं तिस्र एकवचनः
स्थाळीरित्येतस्य पात्रप्रयोगस्य तत्तद्द्विविधानसंबन्धित्वादेतस्याः परिभाषाया अत्रापि
प्राप्तिः स्यात्सा मा भुक्तिस्तु हविर्धानसंस्कारकर्मविषय एवैतस्याः परिभाषायाः
प्रवृत्तिः स्यात्पात्रप्रयोगस्य तु हविर्धानसंस्कारकर्मत्वान्वात्र परिभाषायाः प्रवृ-
त्तिरित्येतदर्थम् ।

अपजन्यं भयं जुदाप चक्राणि वर्तय गृहं
सोमस्य गच्छतमिन्द्रस्य सस्सदमिति पश्चार्धे
वेदेर्धितृतीचदेशे मनसा होता पदा जन्यं
भयं मतिनुदत्यध्वर्युर्भजमानो ब्रह्मा वा ।

याजुषहोत्रसस्वेऽत्र होतृकर्म याजुषरीत्यैव वेदेर्महावेदेः पश्चार्धे, कथंभूते वितृतीय-
देशे विगतस्तृतीयो देशः पश्चार्धेः पूर्वार्धे वा तस्मिन्होता मनसा मन्त्रमुक्त्वा पदा
पादेन जन्यं अनसंघन्वि भयं प्रतिजुदति निरसनमुद्रया पांसुप्रत्यसनेन वा दूरी करो-
तीत्यर्थः । मन्त्रपाठेनैवात्र दूरीकरणम् । आच्छिद्रिकप्रश्नान्तर्गतेन गच्छतमित्यन्तेषु
मन्त्रेणार्थं विकल्पः । तच्च भयं कर्मण एव ननु होत्रध्वर्युयजमानब्रह्मणाम् । विकल्प-
स्वरसादयमर्थो लभ्यते । अत्र पादस्थानिर्दिष्टाङ्गत्वेऽपि दक्षिणवचनामावादानियमः ।
होतृशब्दार्थो बहुवचनब्रह्मणे यदेवामुपावहामुपावहेत्यावाहयति तदेव होतुर्होतृत्वमिति ।
जुहोतीति होतेति व्युत्पत्तिर्नात्रोपयुज्यते । अतिप्रसक्तत्वात् । तत्र वैकल्पिकान्कर्तृ-
नाह—अध्वर्युरित्यादिना । अध्वर्युशब्दव्युत्पत्तिर्नाध्वर्युः सोमं विचिनुयादित्येतत्सूत्र-
व्याख्यानानुसर उक्ता । यजमानशब्दव्युत्पत्तिस्तु अग्निहोत्रयाजमानसूत्रे वक्ष्यते ।
ब्रह्मशब्दव्युत्पत्तिर्षदन्तीभिः पाणोन्प्रक्षालयन्ते ब्रह्मा राजानं विस्त्रंसयतीतिमूत्रव्या-
ख्यानानुसर उक्ता ।

अपरेणोत्तरवेदिं त्रीन्प्रतीचः प्रक्रमान्प्रतिविक्रम्यात्र
रमेथामित्यभितः पृष्ठ्यां नभ्यस्थे स्थापयतः ।

उत्तरा चासौ वेदिश्चोत्तरवेदिः । उत्तरत्वमुत्कृष्टत्वम् । स चोर्कषे देष्टिकपाशुक-
सौमिकादिबहुतार्थकाम्याधिकरणत्वरूपगुणाधिक्यात् । सपत्नीवाधनार्थकमुक्तान्तर्गत
उत्तराऽहमुत्तर इत्यस्मिन्मन्त्रे उत्तरशब्दस्योत्कर्षार्थत्वदर्शनात् । योगरूढं पदम् ।
प्रतीचः प्रत्यवसंस्थान् । त्रीनिति वचनं चतुरादिव्यावृत्त्यर्थम् । प्रतिशब्द ऋजुतया
प्रकथाः क्रमितव्या इत्यर्थं श्रोतयितुम् । विशब्दे येन पदेन प्रक्रमेण वा मानं कृतं
ततोऽप्यधीष्टानुरोधेन माने वृद्धिं गमयति । उत्तरवेदिपश्चार्धशङ्कुमभित्तो दक्षिण
उत्तरे चापरभागोऽत्र विवक्षितः । अभितःपरितःसमयानिकवाहाप्रतियोगेऽशीत्यनेन
पृष्ठ्यामिति द्वितीया । यथोत्तरवेदेः पश्चाद्भोष्टवृद्धिमत्सु त्रिषु प्रक्रमेषु हविर्धानयो-
र्नभ्यस्थे भवतस्तथा पृष्ठ्यामभित्तोऽनसौ स्थापयतः । दक्षिणस्थोत्तरं नभ्यस्थमुत्तरस्य
दक्षिणं नभ्यस्थमभित्तः पृष्ठ्यां भवति । नभ्यं चक्रं तस्य यन्मध्यमं फलकं यत्र नाभिः
क्रियते मध्येनभ्यमिति लिङ्गात्, तत्फलकाधारफलकस्थिते चक्रे स्थापयतः । तेन
चकाधारत्वेन स्थिते भवतो न भूमिस्थिते भवत इत्यर्थः । हविर्धानयोः परिशिष्टचक्र-

द्वयस्वार्थादेतदनुरोधेनैव । उगवादिभ्यो यदिति यत्प्रत्यये भाषि नमं चेति नाभि-
शब्दस्य नभादेशः । नाभेर्नाकारस्य ह्रस्वः । पृथिव्या इत्यन्तो मन्त्रः ।

अन्तरालप्रमाणानियममाह —

यथार्थं हविर्धानयोः ॥ १६ ॥ अन्तरालं कुरुतः ।

यथार्थं यथाप्रयोगजनम्, अर्धमनतिक्रम्य यथार्थम् । पदार्थानिनिवृत्तिरूपवथार्थ-
समाप्तोऽयम् । प्रयोगनादधिकमुभयोर्मध्येऽन्तरालं न कर्तव्यमित्यर्थः ।

वैष्णवमग्नि विष्णुस्त्वोत्तम्रात्विद्युपस्तम्भुतः ।

उपस्तम्भनाभ्यां काष्ठाभ्यामिति शेषः ।

पुरस्तादुन्नते भवतः ।

उपस्तम्भनं तथा कर्तव्यं यथा पुरस्तादुन्नते शक्ये भवत इत्यर्थः ।

दिवो वा विष्णुधुत वा पृथिव्या इत्याशीर्षिर्दयर्षा दक्षि-
णस्य हविर्धानस्य दक्षिणं कर्णातर्दमपरेण मेधीं निहन्ति
विष्णोर्नुकमित्युत्तरस्योत्तरं कर्णातर्दमपरेण प्रतिपस्थाता ।

आशीः प्रार्थनार्थकानि पदानि यस्यां साऽऽशीर्षदा तथाऽऽशीर्षदया, एतादृशवर्षे-
त्यर्थः । हस्तौ पृणस्य बहुभिर्व्यैमराप्रयच्छ दक्षिणादौत सव्यादिति आशीः प्रार्थना-
र्थकानि पदानि । आशीर्षदयेति ज्ञानार्थम् । ज्ञानामावे यजुर्ऽप्रायश्चित्तं भुवः
स्वाहेति दक्षिणाग्नौ होतव्यम् । दक्षिणस्य हविर्धानस्येति वचनं ब्राह्मणानुकरणार्थम् ।
दक्षिणस्य हविर्धानस्येत्येतस्योत्तरभ्रानुवृत्तिं वारयितुमुत्तरस्येति वचनमावश्यकमेव ।
दक्षिणं कर्णातर्दमित्यत्र दक्षिणग्रहणमुत्तरकर्णातर्दव्यावृत्त्यर्थम् । कर्णातर्दशब्देनेषयोः
संधानकील उच्यते । कर्णातर्दमित्यत्र द्वितीया, एनया द्वितीयेति सूत्रेण । मेधी बन्ध-
नार्थो ह्रस्वः स्तम्भः । उत्तरं कर्णातर्दमित्यत्रोत्तरग्रहणं दक्षिणव्यावृत्त्यर्थम् । मेधीं
निहन्तीत्यनुषज्यते । सव्यादित्यन्तः पूर्वं मन्त्रः । प्रेषोरुगाय इत्यन्त उत्तरः ।
विष्णोर्वीर्षाणि प्रवोचमित्यनेन लिङ्गेनाऽऽशीर्षदसंज्ञा विष्णोर्नुकमित्येतस्या अपि ।
अथवा दिवो वा विष्णुवित्येतस्या एवाऽऽशीर्षदसंज्ञा श्रुतावुक्ता तदनुरोधेन सूत्रेऽपि
दिवो नेत्येतस्या एवेयं संज्ञा नोत्तरस्या इति । अस्मिन्पक्षे योगरूढत्वं पदस्य द्रष्टव्यम् ।

विष्णोर्ध्रुवमसीति तत्रैते निवर्ध्नोतः ।

तत्र तयोर्मेध्योरेते शक्ये कर्णातर्दयोर्विध्नोतः । निशब्दो दाढ्यमाचष्टे । बन्धनं
रज्ज्वा वेष्टनम् ।

विष्णोर्ध्रुवोऽसीति ग्रन्थी कुरुतस्तौ प्रज्ञातौ भवतः ।

वेष्टितरज्ज्वोर्ग्रन्थी कुरुतः । तौ ग्रन्थी प्रज्ञातौ हवौ, सद्बोहविर्धानाना पूर्णकृता-
ग्रन्थीन्विस्लस्येत्यत्रे सूत्रकृता ग्रन्थिविस्लसनस्य विधास्थानान्वात्तावस्थानतः प्रज्ञातस्वम् ।

ऊर्ध्वाः क्षम्याः समुत्कृष्योपरिष्ठात्परिवेष्टयतो यथा सुष्टु ।

ऊर्ध्वा उत्पाट्याधःकुम्भाः प्रतिमुच्य रज्ज्वोपरिष्ठात्परिवेष्टयतो यथा न पततस्तथा हृदे परिवेष्टयत इत्यर्थः । ऊर्ध्वत्वे हेतुभूतां श्रुतिमाहाऽऽपस्तम्बः—उत्ताना हि देवगवा वहन्तीति विज्ञायत इति । हिर्हेतौ ।

पर्यन्त्याः स्थूणा मिनुतः ।

पर्यन्तमर्हन्ति पर्यन्त्याः । इण्डादित्वाद्यत्प्रत्ययो न्तु पर्यन्ते मवा इति । तत्र भवनाभावात् । अथवा भवनमत्र सत्त्वारूपं द्रष्टव्यम् । सत्ता चात्र भाविनी ज्ञेया । स्थूणा द्विशाखास्तम्भा मिनुतः खनतः । साध्यानां षडहेन स्वर्गकामः पृष्ठयः षडहो बृहद्रथंतराभ्यां यन्त्याश्चत्थी हविर्धाने चाऽऽभीष्टं च भवतश्चक्रोवती भवत इत्यत्राश्व-स्थवृक्षनियमादत्र स्थूणानां वृक्षा अनियता यक्षिषा ज्ञेयाः । अत्रापि यथा सुष्टुविति पदमन्वेति ।

यथाऽग्नेण खरं संचरो भवति ।

यथाऽग्नेण खरं संचरो मार्गो भवति तथा मिनुत इति पूर्वोणान्वयः ।

अग्नेण हविर्धाने स्थूणे निहत्य तयोरुद-

गमं वंशं निधाय प्राचो वंशानादधाति ।

अग्नेण हविर्धाने स्थूणे निहत्येत्यनेनेर्दे ज्ञायते हविर्धानाग्ने हविर्धानमण्डपार्थे यथा भवतस्तथा स्थापनीये तदग्रसमीपे एते स्थूणे । एते च स्थूणे मण्डपमध्यस्थे मण्डपा-धारभूते भवत इति । तयोः स्थूणयोः, उदक्, अग्रं यस्य स उदगमस्तमुदगमम् । एतादृशं वंशं वेणुस्तम्भं निधाय स्थापयित्वा प्राचः प्राचीनाग्रान्वंशान्तर्वतः पर्यासाक्षि-क्ष्वाति स्थापयति ।

विष्णोः पृष्ठमसीति मध्यमं छदिरधि निदधाति ।

अधि उपरि वंशेषु परिषोषादितरे तूष्णीम् । तूष्णीमितरे छदिषी अध्येष्टोत्से-वाऽऽपस्तम्बः ।

विष्णो रराटमसीति पुरस्ताद्रराटीं परिश्रयति ।

पुरस्तात्पुरोभागे कारिष्यमाणद्वारप्रदेशे रराटीं वक्ष्यमाणलक्षणं परिश्रयति उपरि-ष्ठाच्छ्लेषयतीत्यर्थः ।

तस्याः स्वरूपमाह—

तेजनी रराट्यैषीकी माच्यपूर्णकाण्डा

मध्ये विवर्ता तां वंशे निवध्नाति ।

तेजनी यष्टिः । यथोक्तं बाह्वृच्ये—तेजन्या उभयतोऽन्तयोरिति । चतुर्थः संधि-र्हीधुरनीकं शक्यस्तेजनं पर्णानीति च । सोमः शक्यो विष्णुस्तेजनमिति च । नास-

+ सूत्रपुरस्तकेषु अशुकाण्डेति इत्यपाठे लभ्यते ।

जेऽपि अग्निमनीकरं लोमश्च शश्वं विष्णुं तेजनीमिति । सा वैपीकी, इषीकतृणजन्यप-
ष्टिकाकृपा । प्राची प्रागायता मत्तूदीची । अणूकाण्डाऽस्पृष्टवर्णा । दीर्घदलान्दसः ।
मध्ये वितता विष्णुता । क्वचित्पुस्तके तथैव पाठः । मध्ये सुविरं कृत्वा सूत्रे प्रोता ।
एवंमृता तेजनीकृपा रराटी तां तोरणस्थानीययोः पूर्वद्वारस्थूणयोर्लपरितनपदेशे
निबन्धातीत्यर्थः ।

विष्णोः इत्यप्यत्रे एव इति रराट्या अन्तौ व्यवास्पति ।

स्थूणयोर्निहिते उदगमे पूर्वप्रान्तस्थवर्शे रराट्या रज्ज्वा अन्तौ व्यवास्पति ।
विशब्दे दाक्ष्यमाचष्टे । अवावनतः सन्वन्नाति ।

कटास्तेजनीश्च प्रवर्तं छदिषापन्तरालेष्वन्ववस्यन्ति ।

कटान्, लघूनि च्छदींषि तेजनीर्यष्टिकाश्च प्रवर्तं प्रवृत्त्य प्रवृत्त्य च्छदिषामन्तरालेषु
अन्ववस्यन्ति तं तमन्तरालप्रदेशमनुलक्षीकृत्यावस्यन्ति अत्रोऽधो योजयन्तीत्यर्थः ।
चकारस्तृणसंग्रहार्थः । अत्र बहुवचनश्रवणात्परिकर्मिणः कर्तारः । तेजन्वो घट्टयः ।
पूर्ववस्काभिश्चिद्यष्टिभिः सह कटान्वद्ध्वा वद्ध्वा तत्र च्छिद्रेषु दधतीत्यर्थः ।

तानन्तर्वर्ता इत्याचक्षते ।

य इमे तेजनीकटा बद्धा योजितास्ताःनन्तर्वर्ता इत्याचक्षते । अन्तर्वर्तान्करोति
व्यावृत्त्या इति ब्राह्मणेऽन्तर्वर्तशब्देनाभिधीयन्त इत्यर्थः ।

परि त्वं गिर्वणो गिर इत्यभिनः परिश्रवतः ।

हविर्धानमिति शेषः । द्विवचनाद्ध्वर्युप्रतिप्रस्थातारी । अभितः स्वं स्वं मागमि-
च्छ्य परितः श्रवत आच्छादयतः । जुष्टय इत्यन्तो मन्त्रः ।

पूर्वमपरं च द्वारे कुरुतः ।

चकारो द्वारे इत्येतदनन्तरमन्वेति । तथा वैवमर्षो मपति पूर्वमपरं द्वारे च कुरुत
इति । चकारो महतां गवाक्षणांमपि करणं समुच्चेतुम् । एकं पूर्वमेकपरमिति द्वारद्वयं
कुरुतः । पूर्वं पूर्वद्विदक्ष्यमपरमपरद्विदक्ष्यं कुरुतोऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातारी ।

तत्र विशेषमाह—

अध्वर्युर्दक्षिणां द्वारेषीं परिषीव्यति प्रतिप्रस्थातोत्तराम् ।

पूर्वा परिमाषा, हविर्धानमिति शेषः । कथं प्रवर्तेतेतीर्षं सूत्रं कृतम् । द्वारशब्दाद्भवार्थे
मथादित्वाद्बहु, एवदिशब्दं तेन द्वारेऽभ्यां द्वारेयीत्यर्थो भवति । अत्र अवनमुत्पत्तिर्न
भवति असंभवात्, किंतु सत्ता । सा च भाविन्यत्र ग्राह्या । इदं च द्वारस्थूणाविशेषणम् ।
दक्षिणां द्वारस्थूणाध्वर्युः परिषीव्यति प्रतिप्रस्थातोत्तरां द्वारेयीमुत्तरां द्वारस्थूणाम् ।

विष्णोः स्युरसीति सीव्यतः ।

सीवनं तु बौधायनो ध्यायेत्—अथ दक्षिणद्वारार्वाहौ कुशहस्तमुपनिगृह्य दर्भणेन प्रवयतीति । विष्णोः स्मुरसीत्यध्वर्युर्दक्षिणां द्वारेषां परिषीव्यति प्रतिप्रस्थातोत्तरामित्वे-
तावतैव सिद्धौ सीव्यति सीव्यत इति क्रियाद्वयं पक्षद्वयज्ञापनार्थम् । पूर्वमुत्रेण कमेण
परिषीवणं विधीयत उत्तरमुत्रेण सह परिषीवणं विधीयत इति विरोधाद्विकल्पः ।
मन्त्रस्तु देहलीदीपन्यायेनोभयत्रान्वेति । दर्भणच्छिद्रप्रोतया रज्ज्वा कूर्ध्वत्कुशानुपचा-
रयत्वाऽऽग्नाद्वेष्टवतीत्यर्थः ।

विष्णोर्ध्रुवोऽसीति ग्रन्थी कुरुतस्तौ प्रजातौ भवतः ।

स्पष्टोऽर्थः । यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रन्थीयाद्यतं न विलस्यस्येदमेहेनाध्वर्युः प्रमीयेत
तस्मात्स विलस्य इति ब्राह्मणे प्रथमकृतग्रन्थेरविलसने दोषश्रवणात्प्रज्ञातं ग्रन्थिकर-
णम् । सद्योहविर्धानानां पूर्वकृतान्ग्रन्थीन्विलस्येत्यन्ते विलसनं विहितमेव सूत्रकृता ।
कमेहेन मूत्रनिरोधेन । तस्माद्यत्र यत्र प्रथमग्रन्थयस्तत्र तत्र ग्रन्थितास्ते सर्वे प्रज्ञाताः
कार्याः पश्चाद्विलसन्तवियाश्चेति भावः । विष्णोर्ध्रुवमसीत्यनेन विकल्पतेऽयं मन्त्रः ।
अथवा पूर्वत्र त्रिनियोगो य उक्तः स एव त्रिनियोगः ।

वैष्णवमसि विष्णवे त्वेति संमितमभिमृशतः ।

संमितं विमितं हविर्धानमिति शेषः ।

म तद्विष्णुः स्तवते वीर्याय मृगो न भीमः कुशरो
गिरिष्ठाः । यस्थोरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुव-
नानि विश्वेति संमिताद्दविर्धानात्मागुपनिष्क्रामतः ।

संमितात्, विमितात् । हविः सोमारूपं घीयते स्थाप्यते यस्मिंस्तस्माद्दविर्धाना-
द्दविर्धानमण्डपात्प्राक्पुर उपनिष्क्रामतो गच्छतः । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारविति शेषः ।
तयोरेषोपास्थितत्वात् । प्रागित्येव पाठः । प्राङ्गिति पाठे कर्तृविशेषणं स्यात्, तथा
सति प्राङ्गवितिद्विवचनापत्तिः स्यात् । अन्यत्स्पष्टम् ।

उपनिष्क्रम्य वा जपतः ।

उपविष्टाभ्यां तिष्ठतृम्या वा जपः कार्यः ।

श्रीन्माचः प्रक्रमान्प्रक्रम्य जपत इत्येकेषाम् ॥ १७ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे सप्तमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

प्रक्रममानपक्षेपि प्रक्रम्यत इति प्रक्रम इति व्युत्पत्त्या पद्मेनात्र प्राङ्गम् । यस्थो-
रुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति मन्त्रवर्णात् । त्रिः प्रक्रामतीति विज्ञायत इति भरद्वाजेन

व्यक्तवचनात् । हविर्धानकरणे विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—पुरस्तादुन्नतं पश्चात्ततश्च हविर्धानमिति । उपरवकर्मण उपस्थितत्वाद्ध्यवर्तीनिष्क्रमणप्रयोजनभावेऽप्यदृष्टार्थमस्मिन्नेव काले कृत्यं पुनः प्रविश्योपरवकर्म कर्तव्यमिति केचित् । अन्ये तु दृष्टार्थं मत्वाऽऽग्नीधीयविमानकाल एव निष्क्रमणव्यवस्थाः । इतरोऽथैव निष्क्रामति । यजमानस्यापि याममानसूत्रे निष्क्रमणं वक्ष्यति । तस्याप्यध्यवर्त्युवदेवेत्याहुः । वस्तुतोऽथैव वाऽऽग्नीधीयविमानकाल एव यामयोर्निष्क्रमणं सहेवेत्येव युक्तम् । यजमानस्य तु विष्णिपनिवपनोत्तरमेव निष्क्रमणमित्यत्र साधकं याममानसूत्रे वक्ष्यते ।

इति श्रीगोपाहर्षीमदग्निष्टोमयाज्ञिसहस्राग्निष्टुक्तयाजपेययाजिसर्व-
तोमुखयाजिद्विषाहस्राग्निष्टुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततूज-
गोपीनाथदीक्षितविरचितार्या श्रीमद्भागवतसत्त्वाषाढाहिरण्य-
केशिमूत्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालामङ्कृतविद्वज्जनसं-
तापश्रापिकायां श्पोत्स्नाव्याख्यायां दृष्टौ सप्तम-
प्रश्नस्य पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ सप्तमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

दक्षिणस्य हविर्धानस्य पुरोक्षं चत्वार उपरवा
भवन्त्यवान्तरदेशेषु प्रादेशमुख्याः प्रादेशान्तराच्छा
बाहुमात्राः संतृण्णा अपस्तादिधृता उपरिष्ठात् ।

दक्षिणग्रहणमुत्तरव्याघृत्यर्थम् । दक्षिणस्थेस्थेतावस्तुच्यमाने चक्रस्यापि विशेष्यत्व-
संभवात् । षष्ठ्याञ्च सामीप्यार्थत्वस्यापि कदाचित्तरवाद्दक्षिणस्यवसमीपवर्तिसंलक्ष्यो योऽ-
स्यप्रादेशस्तस्य पुर इत्यध्यर्थः स्यात्स मा भूर्तिक्तु मध्ये यथा स्यादित्येतादृशार्थविशेष-
द्योतनाय हविर्धानग्रहणम् । अस्तस्य पुरः पुरोक्षं पुरस्तादस्येत्यर्थः । षष्ठ्याः सामी-
प्यार्थत्वकल्पनयाऽस्तस्य समीप एव । एवं चापस्तादक्षिणस्य हविर्धानस्येति फलितं भवति ।
स्पष्टमेवामुमर्षमाहाऽऽपस्तम्बः—दक्षिणस्य हविर्धानस्यापस्तात्पुरोक्षं चतुर उपरवान-
वान्तरदेशेषु प्रादेशमुख्याप्रादेशान्तराच्छान्करोतीति । चत्वार उपरवा भवन्तीत्येतस्मान्-
न्यप्रतिज्ञानम् । उपोपस्थाद्भावात् सः शब्दो येषु ते । अन्तरदेशेषु आग्नेयज्ञान-
नेर्द्धित्वावयवकोणेषु । प्रादेशमितानि मुख्यानि येषां ते प्रादेशमुख्याः । प्रादेशमितान्य-
न्तराच्छानि दिक्षु येषां ते प्रादेशान्तराच्छाः । अन्तराच्छानमपि प्रादेश इत्यर्थः । बाहु-
रेव मात्रा प्रमाणं येषां ते बाहुमात्राः । संतृण्णाः सन्धगेकीभूताः । एतद्वयमपस्तात्स-
र्वेषां भवति । विधृताः प्रथाम्भूता उपरिष्ठात्सर्वे भवन्ति ।

अग्नेरादानं परिलेखनं च यूपे व्याख्यातम् ।

देवस्य त्वेत्यग्नेरादानं परिलेखनमिति परिलेखनं च यूपे यूपनिमित्तके कर्मणि व्याख्यातमुक्तं यथा तथाऽत्र कर्तव्यमित्यर्थः । अकारोऽनुक्ताया अवलम्बनविषयकान्यः कर्तृकतायाः समुच्चयार्थः ।

परिलेखनकममाह—

पूर्वयोर्दक्षिणं परिलिख्यापरयोरुत्तरं

परिलिखत्यपरयोर्दक्षिणं पूर्वयोरुत्तरम् ।

पूर्वयोर्दक्षिण आग्नेयीस्य उपरवः । अपरयोरुत्तरो बाधवीस्यः । अपरयोर्दक्षिणो नैर्ऋतीस्यः । पूर्वयोरुत्तर ऐशानीस्यः । अनेनैवमिनरान्प्रदक्षिणमुत्तरापवर्गमितिसूत्रान्तरोक्तः क्रमो बाध्यते ।

एवमनुपूर्वाण्येषां कर्माणि क्रियन्ते ।

एवं परिलेखनोक्तोऽनुपूर्वः क्रमो येषां तानि एकमुपरवाणां कर्माणि भवन्ति । बाहुमात्रा इति पूर्वत्र स्वतन्त्रतयोक्तेः परिलेखनोत्तरं तूष्णीमेव बाहुमात्रं स्वनम् । इदं चान्यकर्तृकमिति सूचितमेव प्राक् । संतृण्णता विघ्नता च बाहुमात्रस्वननाव्यवहितोत्तरमेव संपादनीया । अमुमर्थे स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—अधस्तात्संतृण्णा भवन्त्युपरिष्ठादसंधिन्नास्तृष्णी बाहुमात्रास्तात्वेति । तूष्णीं बाहुमात्रान्स्वत्वाऽधस्तात्संतृण्णा भवन्तीत्यन्वयः । बौधायनेन तु बाहुमात्रस्वननार्थकप्रैषपूर्वकमुजेतृकर्तृकं बाहुमात्रस्वननादिकमुक्तम् ।

एवमनुपूर्वाण्येषां कर्माणि क्रियन्त इत्युक्तं तानि कर्माण्याह—

रशोहणो बलगहनो वैष्णवान्स्वनामीति स्वनति ।

उपरवान्बाहुमात्रतोऽधिकं किंचित्स्वनति । स्वनन उदकस्पर्शः स्मार्तः ।

रशोहणो बलगहनो वैष्णवान्निष्पिदामीति निष्पिदति ।

स्नानिताया मृदः शिथिलीकरणं निष्पेदनम् । अत्रोदकस्पर्शं केचिदिच्छन्ति ।

बृहन्नसीत्याग्निं प्रहरति ।

शिथिलीकृतायां मृदि अग्निं प्रहरति उपगृहति । एतावानेव मन्त्रः । ननु बृहन्नसि बृहद्ग्रावा बृहतीमिन्द्राय वाच वदेत्येतस्य मन्त्रस्य प्रतीकप्रहरणं लिङ्गविरोधात् ।

विराडसीति बाहुमुपावहरति बाहु वा ।

सपन्नहेत्यन्तो मन्त्रः । उत्तरेणोत्तरेण मन्त्रेण बाहुमुपावहरतीति बक्ष्यमाणसूत्रास्त्रिंज्ञात् । उपावहरति प्रहृताभिकाया मृदः समीपे नाहुं नाहू वाऽवनतः सजयतीत्यर्थः ।

इदमहं तं बलगमुद्वपामीति पा०सूनुद्वपति ।

अध्या पांसून्पाचान्तर उद्वपति प्रक्षिपति । बाहोरेवोपावहरणमिति पक्ष एकेनैव हस्तेन पांसूद्वपनम् । बाहोरुपावहरणमिति पक्षे द्वाभ्यां हस्ताभ्याम् । निचरवानेत्यन्तो मन्त्रः ।

इदमेनमधरं करोमीत्युपरविलेऽववाधते ।

उपरविलेखमपीपवति समन्तप्रदेशेऽववाधतेऽवनतो भूत्वा हस्तेन निपीडयतीत्यर्थः ।
अरातीपतीत्यन्तो मन्त्रः ।

निरस्तो बळग इति हरति ।

उदुप्तदेशाद्धरति पात्रेण ।

अववाढो दुरस्युरिति यत्र स्वरं
करिष्यन्भवति तस्मिन्देशे निवपति ।

स्वरः सोमसंबन्धिपात्रासादनार्थश्चतुरश्रोऽर्थसिद्धपरिमाणश्चत्वरः । निवपनं प्रक्षेपणम् ।

गायत्रेण छन्दसाऽववाढो बळग इत्युपरविलेऽश्रया निगृह्णाति ।
दाढ्यार्थमश्रया नितरां गृह्णाति संहन्तीत्यर्थः ।

एवमितरेषु ।

उपरवेधिति शेषः । एवं खननादिरश्रया निग्रहणान्तो विधिरितरेषु परवेधयि
भवतीत्यर्थः ।

तत्र विशेषमाह—

उत्तरेणोत्तरेण मन्त्रेण बाहुमुपावहरत्यु-
त्तरेणोत्तरेण च छन्दसा निगृह्णाति ।

सम्राडसीत्ययं मन्त्रः पूर्वस्मादुत्तरस्तेन द्वितीये बाहुमुपावहरति । स्वराडसीत्ययं मन्त्रः
सम्राडसीत्येतस्मादुत्तरस्तेन तृतीये बाहुमुपावहरति । विश्वाराडसीत्ययं मन्त्रः स्वराडसी-
त्येतस्मादुत्तरस्तेन चतुर्थे बाहुमुपावहरति । इदमुपलक्षणं बाहु वेत्यस्य पक्षस्य । भ्रातृ-
व्यहा, अभिमातिहा, विश्वासा नष्टाणां हन्तेति मन्त्रत्रयान्ताः क्रमेण ज्ञेयाः ।

उत्तरेणोत्तरेण च छन्दसा निगृह्णातीत्युक्तं तत्र स्वशाखायां गायत्रच्छन्दस
एषाऽऽज्ञानादुत्तरं छन्दः किं किं आह्वमित्याकाङ्क्षायामाह—

गायत्रं त्रैष्टुभं जागतमानुष्टुभमित्याम्नातानि छन्दांसि ।

भवन्तीति शेषः । आम्नातानि शास्त्रान्तरे । शास्त्रान्तरे चत्वार्यम्नातानि नतु केवलं
गायत्रमेव च्छन्दः स्वशाखायाभिवाऽऽज्ञानम् । अत्र गायत्रग्रहणं शास्त्रान्तराभिप्रायेण ।
अथवा गायत्रेणैव केवलेन सर्वेषां निग्रहणमित्ययमपि पक्षोऽस्तीति ज्ञापनार्थम् । तथा-
चाऽऽपस्तम्बः—प्रथमं वा सर्वेष्विति । प्रथमं गायत्रं छन्दः ।

विराडसीति पूर्वयोर्दक्षिणं यजमानोऽवधु-
कति सम्राडसीत्यपरयोर्दक्षिणमध्वर्युः ।

परस्परव्यावृत्त्यर्थमुपयोर्ग्रहणम् । पूर्वयोर्दक्षिण आग्नेयीत्युपरवः । अथ, उपरवाधे

मृशति । अपरयोरुत्तरो वायवीस्थोपरवः । अध्वर्युरित्यनन्तस्मवमुशतीति शेषः । पूर्व-
वदन्त उभयोर्मन्त्रयोः ।

संमृश इमानायुषे वर्षसे च देवानां निधिरसि देवो
यवनो शुयोध्यस्मद्देवाःसि यानि कानि चक्रुम
देवानामिदं निहितं यदस्त्यथाभाहि मदिश्वयत्तस्रः
कृष्णानो अग्याः अधरान्सपत्नानित्यधस्तात्संमृशतः ।

अधस्तात्सन्धक्परस्परं मृशतः । संमृशतीमानायुष इति अपपाठ एव । एतादृशो
पाठ एकत्रावमुशति एकत्र संमृशतीत्युपसर्गकृतं क्रिययोर्वैरूप्यं स्यात् । अतः संमृश
इमानायुष इत्येव पाठो युक्तः । आपस्तम्बेनापि तथैव पाठ उक्तः । संमृश इति
मन्त्रावयव एव । इमानिति द्वितीयान्तस्य पक्ष्य क्रियापदं विनाऽऽकाङ्क्षाशान्ते-
रमावात् ।

किमन्नेत्यध्वर्युः पृच्छति भद्रमिति
यजमानः प्रत्याह तन्नौ सहेत्यध्वर्युः ।

किमन्नेत्यत्र यजमानः संबोध्यः । यजमानाध्वर्योरवस्तात्स्थितहस्तयोरेव प्रश्नप्रति-
बन्धने । भद्रमित्यत्राध्वर्युः संबोध्यः । तन्नौ सहेत्यत्र यजमानः संबोध्यः । तन्नौ सहे-
तिद्विवचनलिङ्गादध्वर्युनिष्ठमपि फलं तृतीयाध्यायेऽष्टमे पादे व्यपदेशाच्चेति सूत्रेण
जैमिनिरपि अध्वर्युनिष्ठत्वमपि फलस्याऽऽह । सूत्रार्थस्तु यत्र व्यपदेशो भवति
तन्नौ सहेति तत्रापि द्विवचनस्थानुपपत्तेर्ऋत्विग्नामित्वमेव फलस्येति । चकारः
कर्त्तव्यं तु फलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वात्स्यादिति ऋत्विग्नामित्वमेव फलस्योक्तं तदनु-
कर्षणार्थः ।

स्वराटसीत्यपरयोर्दक्षिणं यजमानोऽवमृ-
शति विश्वाराटसीति पूर्वयोरुत्तरमध्वर्युः ।

अपरयोर्दक्षिणो नैर्ऋतीस्थ उपरवः । पूर्वयोरुत्तर ऐशानीस्थ उपरवः । अग्यापूर्व-
वदन्तारुवेयम् । पूर्ववदन्तोऽनयोर्मन्त्रयोः ।

संमृशतो यथा पुरस्तात् ।

यथा पुरस्तादित्यनेन संमृश इमानायुष इति मन्त्रोऽधस्तात्प्रदेशश्च प्राप्यते । संमृ-
शति यथा पुरस्तादित्यपपाठ एव ।

किमन्नेति यजमानः पृच्छति भद्रमित्य-
ध्वर्युः प्रत्याह तन्न इति यजमानः ।

किमन्नेत्यत्राध्वर्युः संबोध्यः । भद्रमित्यत्र यजमानः संबोध्यः । तन्न इत्यत्रा-
ध्वर्युः संबोध्यः । अत्राप्यवस्तात्स्थितहस्तयोरेव प्रश्नप्रतिबन्धने ।

रसोहणो बलमहनः प्रोक्षामि वैष्णवानिति

॥ १८ ॥ यवमतीभिरञ्जिरुपरनाशस्त्रिः प्रोक्षति ।

यवमतीभिर्यवमिश्राभिः । यवो यवौ यवा वाऽऽनु सन्तीति विग्रहप्रयस्यापि प्रकृते स्वीकारे वाचकायावादेकेन यवेन द्वाभ्यां यवाभ्यां त्रिभिश्चतुरादिभिर्वाऽपि यवैर्मिश्रणम् । न यवसंस्थानियमः । अञ्जिरिति वचनाद्ब्रह्मोक्तसंस्काराभावोऽत्र । त्रिञ्जिरित्यपि पाठः कश्चित्पुस्तके दृश्यते । अयमेव पाठो युक्तः । सर्वेषां युगपत्प्रोक्षणस्य नियमेनासंभवात् । एवमनुपूर्वाण्येषां कर्माणि क्रियन्त इत्यनेनात्रापि क्रमस्य प्रापणात् । सूत्रान्तरे स्पष्टतया क्रमस्यैवोक्तत्वात् । उपरवमन्त्रस्तत्रं स्याल्लोकवद्बहुवचनात्, न संनिपातित्वात्संनिपातिकर्माणां विशेषाग्रहणे कालैकत्वात्सकृद्बचनमिति जैमिनिना सूत्रद्वयेनास्मार्थस्योक्तेश्च । उपरवमन्त्रस्तत्रं स्यात्, बहुवचनात् । लोके यथैकस्मिन्बहुवचनमसमर्थं तद्वदिहापीति पूर्वसूत्रार्थः । संनिपातित्वान्मन्त्रस्य कर्मादौ संनिपतनशीलत्वात्, मन्त्रान्तकर्मार्थोः संनिपतनशीलत्वात्करणमन्त्रस्वादिति यावत्करणमध्ये मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातनियमात् । स्वननस्योपक्रमो मन्त्रान्तेन संनिपतितस्तदर्थ एव मन्त्रो नाम्नेषामुपरवाणामलमुपकर्तुम् । करणमन्त्र एतादृशविशेषग्रहणात्सकृद्बचनं मन्त्रस्य न भवति । अतः प्रातिपदिकमात्रं कारकमात्रं च विवक्षितं, बहुवचनं त्वेकस्मिन्नेव पुनार्थं प्रयुक्तमिति द्रष्टव्यम् । न च पाशानित्यत्रापि बहुवचनस्याविवक्षा स्यादिति वाच्यम् । बहुवचनविवक्षितत्वस्य सर्वथैवात्रासंभवेन दृष्टान्तवैषम्येण पाशाधिकरण आपत्तेरभावात् । असंनिपातीनि कर्माणि यत्र मन्त्रान्तक्रियायोः संनिपातो नास्ति तान्यसंपातिकर्माणि तेषां मन्त्रक्रिययोरेकस्यान्तोऽपरस्याऽऽदिरित्यर्थं विज्ञेयः । सोऽकरणमध्ये नास्ति । अतो विशेष(वा)ग्रहणादुपयोः कालैकत्वात्सकृदेव वचनमकरणमन्त्रस्य । तेनार्थकरणमन्त्रस्याऽऽवृत्तिरिति उत्तरसूत्रार्थः । एकादशाध्याये चतुर्थे पादेऽस्ति । सूत्रे त्रिञ्जिरिति पाठे सकृन्मध्येण द्विस्तूष्णीमिति प्रप्रुपरवम् । मन्त्रगर्भे बहुवचनमग्रिममन्त्रगतवहुत्ववत्पुनार्थं ज्ञेयम् । त्रिरिति पाठेऽपि सकृदेव मन्त्रः संभवात् । असंभवे मन्त्रावृत्तिः क्रियासमाप्त्यनुरोधेन ।

रसोहणो बलमहनोऽवनयामि वैष्णवानिति यवमतीरपोऽवनयति ।

उपरवेषु यवमिश्रा अपः प्रक्षिपति । सर्वत्र मन्त्रावृत्तिः ।

यवोऽसीति यवं प्रास्पति ।

यवोऽसीति मन्त्र एकवचनश्रवणाद्यर्थं प्रास्पतीत्यत्राप्येकवचनम् । अविवक्षितमेतदेकवचनम् । तेन महत् एव यवाः प्रक्षेपणीयाः । तथा च बौधायनः—अथेषु यवान् प्रस्कन्दयति यवोऽस्ति यवशास्त्रद्वेषो यवपारातीरतीति । प्राप्तनं प्रक्षेपणम् । अत्र

प्रशब्दस्ताडनमिव क्षेपणं श्योतयति । यवपास्पद्देवो यवधारतीरिति लिङ्गात् । अराती-
रित्यन्तो मष्ठाः ।

रक्षोहणो बलग्रहणोऽवस्तृणापि वैष्ण-
वानिति भाषा बर्हिषाऽवस्तृणाति ।

अत्र बर्हिःशब्दस्तृणनातिवाचो नतु संस्कारवाचीति ज्ञेयम् । एवं च च्छेदनादयो
बर्हिर्वर्षा न भवन्ति । तथा च प्रथमाध्याये चतुर्थपादे जैमिनिः— बर्हिराज्ययोरसंस्कारे
शब्दलभ्यादतच्छब्द इति । मूत्रार्थस्तु— बर्हिराज्ययोरसंस्कारे जातिमात्रे शब्दल-
भायास्तिकप्रयोगेऽपि जात्यनुगमाद्बर्हिर्लुनातीत्यत्र च बर्हिस्तृणनातीतिवाक्यार्थानुग-
ण्यादन्यथाऽतिक्लिष्टकल्पनापत्तेरतच्छब्दः संस्कारनिमित्तकः शब्दो, नेति । प्राचा
प्राचीनाग्नेय बर्हिषा तूर्णेनावारः प्रदेशान्स्तृणाति अन्तर्हितां करोति ।

रक्षोहणो बलग्रहणोऽभिजुहोमि वैष्णवा-
निति हिरण्यमन्तर्धाय स्रुवेणाभिजुहोति ।

क्रमेणोपरवर्षमेषु हिरण्यमन्तर्धाय तथैव मध्ये निधाय स्रुवेणाभिजुहोति हिरण्यम-
भिलक्षीकृत्य जुहोति । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारः । दर्बिहोमधर्मः । अन्वयोरन्तरा
गमने नात्र दोषः । तेनैव प्रत्यागमनम् । स्रुवग्रहणं जुह्व्यावृत्तवर्षम् ।

रक्षोहणौ बलग्रहणौ प्रोक्षामि वैष्णवे इत्यधिषवणफलके
प्रोक्षत्यौदुम्बरे कार्पर्वर्षमये पलाशे वा तष्टे प्रधिमुखे
संहिते पुरस्तात्समापिकर्ते पश्चाद्दक्षरूगुलेन अथरूगुलेन
चतुररूगुलेन वा पश्चादसंहिते संतृण्णे असंतृण्णे वा ।

फलकशब्दस्य नर्पुंसकलिङ्गत्वाद्द्वैष्णवे इत्येव पाठः । उत्तरप्रश्नेषु कीलिङ्गपाठस्तु
छान्दसत्वेन समर्थनीयः । रक्षोहणौ बलग्रहणौ प्रोक्षामि वैष्णवी इति केचित्पठन्ति ।
ययोरपि उपरि सोमः सृयते कण्ठ्यते ते अधिषवणे, अधिषवणे च ते फलके चाधि-
षवणफलके ते अनेन मन्त्रेण संस्कृतापिरद्भिः प्रोक्षति युगपदेव, द्विषवणलिङ्गासं-
वाच । तयोः स्वरूपमाह— औदुम्बरे इत्यादिना । औदुम्बरे उदुम्बरविकारमूले ।
मिल्वादिवाद्भिकाराधेऽण्यस्यः । कार्पर्वर्षः श्रीपर्णीवृक्षस्तद्विकारमूले कार्पर्वर्षमये ।
नित्यं वृद्धशरादिभ्य इत्यनेन शरादिस्वाभित्त्वं मद्यप्रसयः । पलाशे पलाशाविकार-
मूले । पलाशादिभ्यो वेत्यनेन वैकल्पिकोऽण्यस्यः । तष्टे सर्वतः कपटे इव । प्रधि-
र्धनुराकारं चकस्य फलकं तस्यैव मुखं यथोक्ते प्रधिमुखे । संहिते संलिष्टे । एतादृशे
पुरस्ताद्भवतः । सममृजु । अपिरत्र च्छेदने किञ्चिद्विशेषं श्योतयितुम् । स च श्लेष-
रूपः । अपिकर्तुं श्लेष्यविशिष्टं छेदनं यथोक्ते समापिकर्ते । एतादृशे पश्चाद्भवतः ।
समीचीनत्वार्थको वा । तेन समीचीनच्छेदनं कर्तव्यमिति सिद्धं भवति । तत्र श्लेष-
रूपमेव । अनेन पश्चात्प्रधिमुखे वा वाच्यते । पश्चात्फलकयोः पश्चिमप्रान्ते मध्ये

द्व्यङ्कुलाद्यन्यतममात्रमन्तरालं भवति । द्यङ्कुलेनेत्यत्र प्रमाणेनेति शेषः । एवं त्र्यङ्कुलेन चतु-
रङ्कुलेनेत्यत्रापि । इदं च प्राकृतिर्यक्च निर्धमेव वा । तथा चायमर्थो भवति—दक्षिण-
फलकस्यैकाङ्कुलात्मकं सार्धाङ्कुलात्मकं द्यङ्कुलात्मकं वा पश्चिमप्रान्तेत्तरप्रान्तयोः
समचतुरश्र(म)संभेदायै तक्षणा छिद्रं कारयेत् । उत्तरफलके तु पश्चिमप्रान्तदक्षिण-
प्रान्तयोस्तथैव । निर्धमेवेति पक्षे दीर्घचतुरश्रं भवति । अनेन संश्लिष्टता पश्चाद्वाप-
र्यते । समाधिकर्ते द्व्यङ्कुलेन त्र्यङ्कुलेन चतुरङ्कुलेन वाऽसंखिते च पश्चादिति ज्ञापना-
द्वक्तव्ये भेदेन सूत्रकरणमसहितत्वस्यानित्यताज्ञानार्थमिति द्रष्टव्यम् । संतर्दने संश्लेषणं
तद्विशिष्टे संतृण्णे द्वयोः समीपतयोर्द्विसंश्लेषार्थं संश्लेषणप्रदेशौ तक्षणेन तनूकृत्यैकस्थो-
पर्यपरं संश्लेषयेदित्येतत्संतर्दनम् । दक्षिणफलकस्योत्तरप्रान्त उत्तरफलकस्य दक्षिणप्रान्ते
साध्येन छिद्रे कृत्वा दक्षिणफलकोत्तरप्रान्तस्थाच्छिद्रे दारुणयं कीटक दत्त्वा तं कीटकगु-
त्तरफलकदक्षिणप्रान्तस्याच्छिद्रे प्रवेशयेदित्येवं संतर्दनं तद्विशिष्टे इति केचिदाहुः । असं-
तृण्णे संतर्दनरहिते । दीर्घसोमे संतृचे घृत्या इति श्रुतौ संतृण्णे अधिषवणफलके इत्य-
हीनसूत्रे चार्हानि संतर्दननियमादत्र विकल्प ऐच्छिक इति केचिदाहुः । वस्तुतः प्रकृ-
ताथसंतृण्णे दीर्घसोमशब्दवाच्येऽहीने संतृण्णे इति व्यवस्थितविकल्प एव । पद्यपी-
च्छाद्यपेक्षया दीर्घत्वं प्रकृतावपि तथाऽपि सोमगतदीर्घत्वस्य सोमान्तरापेक्षत्वाद्विकृतावु-
त्कर्षः संतर्दनस्य । तथा च तृतीयाध्याये तृतीयपादे ऐमिनिः—संतर्दनं प्रकृतौ
ऋणवदनर्थलोपात्त्वादिति । ऋणवदनर्थलोपादर्थलोपाभावात्संतर्दनं प्रकृतौ स्यात् ।
वासोहिरण्यप्रभृतिषु ऋणद्रव्येष्वेकेनैव ऋणसिद्धावितराणि वचनसामर्थ्याद्दीर्घमानान्यपि
सुतरामानतिं कुर्वन्तीति वासःप्रभृतिषु यथा नार्थलोप एवं प्रकृतेरल्पकालत्वात्संतृण्ण-
योरपि फलकयोरभिषवसंभवेऽपि वचनसामर्थ्यात्संतर्दनाश्रयणे सति ङामिषवे सौकर्यमेव
लभ्यते नत्वर्थलोप इत्यलुप्तार्थत्वात्संतर्दनं प्रकृतौ स्यादिति पूर्वपक्षसूत्रमाचार्यैरिच्छं
व्याख्यातम् । माध्यकारेण तु संतर्दनमलुप्तार्थत्वात्प्रकृतौ स्यात्संतर्दनासंतर्दनयोः ऋण-
णवद्विकल्पसंभवेनासंतर्दने सत्यपि संतर्दननिवेशोपपत्तेरित्येवं विकल्पे ऋणवदित्येतद्दृ-
ष्टान्तोक्त्य व्याख्यातम् । अविशेषेण संस्थासु द्विरात्रादिषु चोत्कर्ष इति सिद्धान्तः ।
अत्र सूत्रं तत्रैव—उत्कर्षो वा ग्रहणाद्विशेषस्येति । दीर्घसोमस्वरूपविशेषस्य संस्था-
दिश्वेव सत्त्वेन तत्रैव संतर्दनं न प्रकृतौ तदभावादिति तदर्थः । दीर्घत्वं यजमानगतं
गृहीत्वा पुनः प्रकृतावेव समावेशनकर्तृनो वा विशेषस्य तन्निमित्तत्वादिति सूत्रेण कर्ता
यजमानस्तस्मात्, दीर्घत्वरूपविशेषस्य तन्निमित्तत्वाद्यजमाननिमित्तत्वादिति कर्तृतो
वेति सूत्रोक्तपक्षं खण्डयति क्रतुनो वाऽर्धवादानुपपत्तेः स्यादिति सूत्रेण घृत्या इत्यर्थ-
नानुपपत्तेः क्रतुनः क्रतुनिमित्तक एव विशेषो ननु यजमाननिमित्तक इति

बोधायनोऽपि — अथास्थैते फलके दीर्घसोमे संतृण्णे यवतोऽसंतृण्णे एकाहे ते संष्टे उपदधातीति ।

रसोहणौ बलमहनावुपदधामि वैष्णवी इत्यधिषवण-
फलकाम्यामुपरवानपिदधाति द्वौ दक्षिणेन द्वावुत्तरेण ।

द्राम्यां हस्ताभ्यां युगपदधिषवणफलकाम्यामुपरवानपिदधाति आच्छादयति । तत्र विशेषः—द्वावुपरवौ दक्षिणेनाधिषवणफलकेनापिदधाति द्वुपरवावुत्तरेणाधिषवणफलकेनापिदधाति द्वौ दक्षिणेन द्वावुत्तरेणेति । अनेन द्वयोः प्रमाणं प्रयोननं च तुल्यमिति गम्यते । तेन काष्ठलामानुरोधेनैकेन फलकेन अयाणामपिधानमेकैकस्यापिधानमित्यपि कदाचित्स्यात्तन्निवारितं भवति । सकृदेव मन्त्रः । द्विवचनलिङ्गात्संभवः च । ताम्यामुपरवानपिदधातीति तच्छब्दपरामर्शेनैव तयोर्लाभे पुनरधिषवणफलकाम्यामिति वचनमन्तरोक्तौकुम्भरखादिस्वरूपापेक्षयाः पार्श्विकत्वद्योतनार्थम् । अपिधाने द्वौ दक्षिणेन द्वावुत्तरेणेतिवचनेनोदकसंस्थतयाऽपिधानं नतु प्राक्संस्थतयेति गम्यते । एकेन द्वौषकेन द्वावित्येकमुच्यमाने प्राक्संस्थताऽपि पक्षे स्यात्ता मा भूदित्येतदर्थमेवं वचनम् । एकेन दक्षिणावपिदधत्येकेनोत्तरावित्येतावतैरोदकसंस्थतासिद्धावेवं वचनमिदं फलकं दक्षिणावपिदमुत्तरमितिज्ञानार्थं पूर्वमेव चिह्नं कर्तव्यमितिज्ञापनार्थम् । दक्षिणेनोत्तरेणेति करणार्थकतृतीयान्ते पदे । अर्थेने शङ्कुभिः परिणो(ण)हन्तीति बोधायनेन षड्भिः शङ्कुभिरनवसर्पणार्थं स्तम्भनमुक्तं तदपि दृष्टार्थत्वात्कर्तव्यमेव । द्वाभ्यां पुरस्ताद्द्वाम्बां पश्चाद्द्वाम्यामभिसोऽनवसर्पणायिति शङ्कुमभावेशनप्रकारोऽप्युक्तस्तेनैव । द्वयोः पुरो द्वौ शङ्कू द्वयोः पश्चाद्द्वौ दक्षिणस्य दक्षिणत एक उत्तरस्योत्तरत एक इत्यर्थः ।

रसोहणौ बलमहणौ पर्युहामि वैष्णवी
इत्यौपरवेण पुरीषेण पर्युहति ।

अधिषवणफलके इति शेषः । उपरवाणामिदमौपरवं तेनौपरवेण पुरीषेण मृदा पारिपरितः समन्ताद्ब्रूति वेष्टयतीत्यर्थः । संतृण्णत्वपक्षे पर्युहणक्रियैकेव । असंतृण्णत्वपक्षे भिन्नैव । यद्यपि ब्रह्मपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इति परिभाषासूत्रान्मन्त्रावृत्तिरस्मिन्पक्षे प्राप्ता तथाऽपि मन्त्रस्य द्विवचनलिङ्गत्वात्सकृदेव भवति ।

रसोहणौ बलमहणौ परिस्तृणामि वैष्णवी इति दर्भैः परिस्तृणानि ।

अधिषवणफलके इति शेषः । परिस्तरणविषये दर्भसाम्यस्यस्यापिप्रसिद्धत्वेनार्थावेव तस्मिद्धौ दर्भवचने प्रसूनरहिततृणविशेषसंग्रहार्थमच्छिन्नाप्रत्यवैशिष्यसंग्रहार्थं च । पारिपरितः समन्तप्रदेशं दर्भैराच्छादयतीत्यर्थः । पारितो वेष्टयतीति वाऽर्थः । अत्रापि संतृण्णासंतृण्णत्वभेदेन पूर्ववच्चवस्था ब्रह्मवा । प्रादक्षिण्यं पारिभाषासिद्धम् ।

रसोहणौ बलगहनौ वैष्णवी इत्यभिपन्नयते ।

अधिषवणकलके इति शेषः । स्पष्टोऽर्थः ।

रसोह्रवा बलगहस्तोक्षामि वैष्णवमित्यधिषवणचर्म प्रोक्षति ।

अधि उररि सोमः सूपते कण्ठ्यते यस्मिस्तच्च तच्चर्म च । अङ्गिरितिचनान्ना-
वात्प्रोक्षणार्थानामपां संस्कारः ।

चर्मस्वरूपमाह—

लोहितमानदुहमुपरिष्ठाहोमाऽऽसेचनवद्ययाऽधिषवायोपांतं भवति ।

लोहितं रक्तम् । अनदुह इदमनदुहो विकारो वाऽऽनदुहम् । उपरिष्ठा-
होमानि यस्य । आसिच्यते. बहिरानीयते सोमसो येन तदासेचनं तदस्यास्तीत्या-
सेचनवत् । आसेचनवदित्यनेन पुटाकारता गम्यते । यथाऽधिषवावेत्यनेनार्थसिद्धपरि-
माणं प्रदर्शितम् । उपांतं पर्याप्तम् । उपात्तमिति पाठ उपयुक्तमित्यर्थः । यथाशब्दस्य
भावदित्यर्थं उमवन्नापि चर्मविशेषणान्वेतानि ।

रसोह्रवा बलगहस्तुणामि वैष्णव-

मित्यधिषवणफलकयोरास्तुणाति ।

चर्मति शेषः । चर्मणि विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—यस्मिन्निभीते तस्याधिषवणचर्म
स्वरं परिकृतं चतुष्पुटमुपरिष्ठादासेचनवदिति । अस्यार्थः—यस्मिन्चर्मणि सोमो मित-
स्तस्यैकदेशेनाधिषवणचर्मं कर्तव्यं तच्च स्वरं भवति न मूकृतम् । परि परितः सम-
न्तभागे कृतं छेदितं चतुष्पुटं येषु पुटेषु ग्रावणः(वाणः) साधन्ते । अनेन चतसृषु विक्षु
विदिक्षु वा चत्वारः पुटाः कर्तव्या इति गम्यते ।

तस्मिन्श्चतुरो, ग्रावणः सःसादयत्यूर्ध्वसानू-

नाहननप्रकारानुपरं प्रथिष्ठं मध्ये, पञ्चमसु ।

तस्मिन्नास्तृते चर्मणि । यद्यपि ग्रावणशब्दः केवलपाषाणपरस्तथाऽपि अग्रे स्वरूप-
विशेषाभिधानस्तकण्ठनसाधनीभूय आकारविशिष्टो लोकप्रसिद्धः पाषाणोऽत्र ग्रावण-
शब्देन ग्राह्यः । तत्संख्यामाह—चतुर इति । ससादयतीत्यत्रत्यसंशब्दो यथोर्ध्वसानव
आसादिता न पतेयुस्तथेत्येतादृशमर्थं सूचयति । तत्र विशेषमाह—ऊर्ध्वसानूनाहनन-
प्रकारानिति । सानुशब्दोऽगवाची । ऊर्ध्वानि सूक्ष्मरूपप्रदेशात्मकानि सानूनि येषां
त ऊर्ध्वसानवसानूर्ध्वानितिति यावत् । स्थूलप्रदेशो मुखं तदेव कण्ठनसाधनम् ।
आहन्यतेऽनेनेत्याहनव आहननाय प्रकारो येषु त आहननप्रकारास्तान् । आहननं
कण्ठनं तदर्थं विशेषः स्थौल्यरूपः संज्ञार्थं कल्पनीय इत्यर्थः । कण्ठनाधिकरणीभूतः

पाषाण उपरः । मध्ये चर्मणो मध्य उपरं प्रथिष्ठम् । मध्य इति स्वतन्त्रवचनात्पृथगे-
तस्य सादनम् । उपरस्य महश्चेन चतुर्भिर्ग्रावभिः सहाऽऽसादनासंभवात्पृथगारम्भः ।
अतिशायमे तमविष्टनाविति सूत्रेणानिश्चितेऽर्थे पृथुशब्दादिष्ठप्रत्ययो र ऋतो ह्य-
देर्लघोरित्यनेनेष्टे परत ऋकारस्य रकारः, टेरिति सूत्रेणेष्टे परत उकारस्य ओपस्तेन
प्रथिष्ठमिति रूपं भवति । पञ्चममिति वचनं कण्डनाविकरणीभूतस्याऽऽकारविशिष्ट-
स्यापि पाषाणस्य आवत्वमस्तीति प्रदर्शयितुम् । प्रयोजनं यदि ग्रावा भिद्येतेत्यादिना
विहितं प्रायश्चित्तमुपरभेदेऽपि भवतीति ।

बृहन्नसीत्येकैकम् ।

एकैकमित्यनेन पूर्वं चतुर्णां ग्रावणां तूष्णीमेव संसादनं कृत्वा मध्य उपरस्य तत-
स्तूष्णीमेव संसादनं कृत्वा पुनर्मन्त्रेण प्रागादिदिक्षु क्रमेणैकैकं ग्रावाणं मध्य उपरं च
मन्त्रेण संसादयतीत्यर्थो गम्यते । अन्यथा मन्त्र एकवचनश्रवणात्सुसंभृता त्वा संभ-
रामीति मुष्टिद्विव प्रत्येकं मन्त्रप्रासावेकैकमित्यस्य वैयर्थ्यपरिचयः । एवं चेदं ज्ञायते
युगपदासादनस्य फलं विजातीयमदृष्टम्, एकैकासादनस्य ततो विक्षणमदृष्टं फल-
मिति । तत्र युगपदासादनस्य प्रागादिषु दिक्षु कर्तुमशक्यत्वादुपरस्य चर्मणो मध्ये
संसादनविधानाद्ग्रावणां चर्मणो दक्षिणोत्तरप्रान्तयोः पश्चिमपूर्वप्रान्तयोर्वा संसादनम् ।
तत्र दक्षिणेन हस्तेन द्वयोर्ग्रावणोरेकस्मिन्प्रान्ते सव्येन हस्तेन द्वयोरेकस्मिन्नित्येवं युग-
पदासादनम् । एकैकस्य संसादनमपि चर्मण्येव । उपरे ग्रावणः संमुखान्कृत्वेत्युपरवि-
करणत्वस्य विधास्यमानत्वात् ।

रक्षोन्नो वो बलगन्नः मोक्षामि वैष्णवानि-
त्युपरे ग्रावणः संमुखान्कृत्वा मोक्षति ।

स्थूलप्रदेशो मुखं येन सोमः कण्ड्यते ।

सार्धप्रदेशमात्रः स्याद्दृढपाषाणनिर्मितः ।

वर्तुलः सूक्ष्म एकत्र स्थूल एकत्र वै भवेत् ॥

षडङ्गुलपरीणाहो मुखं(ले) तु स्थौल्यमीरितम् ।

अग्रं सूक्ष्मप्रदेशः स्याद्ग्रावण एवद्वि लक्षणम् ॥ इत्यभियुक्तः ।

प्रादेशमात्रत्वं मुखपदवाच्यपदार्थं चाऽऽस्तम्बोऽप्याह—तस्मिन्श्चतुरो ग्रावणः प्रादे-
शमात्रानूर्ध्वसानूनाहननप्रकारानश्चनः सत्सादयन्तीति, स्थवीयास्ति मुखानीति च ।
स्थवीयासि स्थूलतराणि । स्थवीयास्त्वन्तराणि कृत्वा त नि मुखानीति लाड्यायनद्रा-
ह्यायणौ । उपरे ग्रावणः संमुखान्कृत्वा मोक्षतीत्यनेपर इत्यधिकरणसप्तमी । अनेनाऽऽप-
स्तम्बोक्तमुपरसंमुखत्वं व्यावर्त्यते । उपरस्य तु लक्षणमावादर्थलक्षणावायामविस्तारी ।
आकारश्चतुरश्रो वर्तुलो वा । संमुखानभिमुखान् । बृहवचनलिङ्गारसंभवाच्च युगपदेव

प्रोक्षणम् । अत्राङ्गिरिनिषचनायावात्प्रोक्षणार्थानामपां संस्कारो भवत्येव । दक्षिणस्य हविर्धानस्याग्नेणोपस्तम्भनं स्तोत्रार्थं बर्हिर्मुष्टिमुपनिबध्नाति । तथा च बौधायनः—अथ दक्षिणस्य हविर्धानस्याग्नेणोपस्तम्भनं बर्हिर्मुष्टिमुपनिबध्नाति स्तोत्रेभ्य इति ।

औपरवस्य पुरीषस्याग्नेणोपस्तम्भनं चतुरश्रं खरं
करोति यावन्तमाप्तं पात्रेभ्यो मन्वते ॥ १९ ॥
इति हिरण्यकेशिसूत्रे सप्तमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

उपरवाणापिदमौपरवत्वं तस्यौपरवस्य पुरीषस्य मूढः । इदं चतुरपुरीषव्यावृत्त्यर्थम् । औपरवस्य पुरीषस्येत्यवयवषष्ठी । औपरवपुरीषैकदेशेनेत्यर्थः । तृतीयार्थे षष्ठी वा । प्रथमपक्ष औपरवपुरीषैकदेशोऽवश्यं स्थापनीयो भवति खरछेपनार्थम् । द्वितीयपक्षे सर्वस्यैवौपरवस्य पुरीषस्य खरकरण एवोपयोगः । छेपनस्य प्रयोजने लौकिकेन पुरीषेण छेपनम् । येन काष्ठेन शकटमुपहृत्त्वं तदग्रभगे समीप एव चतुरश्रं चतुष्कोणं खरसंज्ञकं चत्वरं करोति । खरस्य चतुरश्रताऽग्नेऽसश्रोणिव्यवहारात् । तन्प्रमाणमाह—यावन्तमित्यादिना । पात्रेभ्यः- सोमसंनन्धिभ्य उर्ध्वपात्रेभ्यश्चमसेभ्यः परिहृत्वाथै चऽऽसमेतावत्परिमिते खरे सर्वसोमपात्राःसादनं भवतीति निश्चित्य तदनुरोधेन करोतीत्यर्थः । अनेन प्रमाणनियमाभावः सूच्यते । उच्चताया अनूपदेशादुपयोगः । पुरीषेण जलमिश्रितेनैव खरः कार्यो दाढर्चीय पुरीषस्य पात्रनुधनासंलभ्यतायै च । इदं जलमिश्रणमर्थापत्तिरिति । हविर्धानप्राङ्स्थूगातः पश्चात्संवरार्थं स्थलमवशिष्य कार्यः । यथाऽग्नेण खरं संचरो भवतीति सूजात्, अग्नेण खरं परीत्य दक्षिणत उपविशतीति ब्रह्मत्वसूत्राच्च । स्पष्टमाहात्रैवाऽऽपस्तम्भः—पुरस्तात्संखरं शिनष्टीति । अग्नेणोपस्तम्भनमित्यत्र दक्षिणस्यैवोपस्थितत्वाद्दाढतब्रह्मत्वसूत्राह्लिङ्गाच्च ग्रहणम् । स्पष्टमाहात्राऽऽपस्तम्भः—एतस्यैव हविर्धानस्याग्नेणोपस्तम्भनमुपरवपात्रसुमिश्रितुरश्रं खरं करोति सोमपात्रेभ्य आप्तं मन्वते इति ।

इति ओङ्कोपाहश्रीमदभिष्टोमयाजिसाहस्राभियुक्तवाजरेययाजिसर्व-
तोमुखयाजिद्विषाहस्राभियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूज-
गोपीनाथदीक्षितविरचितार्था श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्य-
केशिसूत्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसं-
तापनादिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तौ सप्तम-
प्रश्नस्य षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

उत्तरत आग्नीधीयं भिनोति मध्ये वेदेर्धर्मन्तर्वेद्यं बहिर्वेदि
प्राचीनवत्सं विमितं विमिन्वन्ति दक्षिणतउपचारम् ।

उत्तरत इत्यत्र सप्तम्यर्थे तसिः । उत्तरस्मिन्प्रदेश इत्यर्थः । आग्नीधशब्दात्तस्ये-
दमित्यर्थे वृद्धाच्छ इति च्छप्रत्यय इयादेशः । वेदेर्महावेदेरुत्तरप्रान्तस्थप्रान्तसूत्रमध्ये
शब्दं नित्याथ यावदायामं प्रमाणमिति शब्दोक्तप्रकारेण चतुरश्रं विहरति । तत्र
विशेषः—अर्धमन्तवेद्यं बहिर्वेदीति । अर्धमाग्नीधीयमण्डपार्धमन्तर्वेदि वेदिमध्ये भवति,
अर्धं वेदेर्वेदिर्धर्मन्तर्वेद्यः । अर्धं बहिर्वेदीत्ययमेव विधिः । अर्धमन्तर्वेदीति स्वनुवादश्रु-
त्यनुकरणार्थः । एतादृशी भ्रुतिः शास्त्रान्तर उन्नेया । यथा स्वशास्त्रार्थं प्रकृतौ हवि-
र्निर्वापे तूष्णीं चतुर्थमित्ययमेव विधिसिद्धिर्जुषेत्पनुवादस्तथाऽनेति द्रष्टव्यम् । न च
विनिगमनाविरोधः । वेदेः सर्वाधत्वेन सर्वस्य मण्डपस्यापि वेद्यन्तर्धावे प्राप्ते बहिर्भा-
षाश एव विधेरपेक्षितत्वेनार्थं बहिर्वेदीत्यस्यैव विधिरवकल्पमात् । अर्थादर्धमन्तर्वेदी-
त्यस्यानुवादत्वमर्थलक्षणोपेतस्याऽऽद्यःमविस्तारी । नौषायनस्तु अथ महावेद्या उत्तरा-
ध्वंसीयाच्छक्त्रोर्वेद्यन्तेनाष्टादश प्रतीचः प्रक्रमान्प्रक्रामन्ति तदाऽऽग्नीध्रगारं विमिमीते
यथाऽन्तर्वेद्यं स्याद्बहिर्वेद्यं धर्मन्तर्वेद्यं परिश्रयन्ति तस्य दक्षिणं द्वारं कुर्वन्त्याग्नी-
ध्रगारस्य पार्श्वमानीयं पञ्चारत्निरिति प्रमाणविशेषमाह । उत्तरत आग्नीधीयं भिनो-
तीति सामान्यप्रतिज्ञा । विमितमिति वचनं महावेदिविहरणोत्तरमेवाऽऽग्नीधीयधाम-
भिर्दं कर्तव्यमिति सूचनार्थम् । उत्तरत आग्नीधीयं भिनोतीत्यत्र वचनादत्रैव मानं कर्त-
व्यम् । विमितमिति वचनं महावेदिविहरणाव्यवहितोत्तरं वा मानं कर्तव्यमिति प-
क्षान्तरसूचनार्थं वा परिश्रयणस्य विमानसमकालताव्यावृत्त्यर्थं वा । विमिन्वन्ति परिश्र-
यन्ति । आद्यपक्षद्वयेऽपि परिश्रयणमत्रैव । दक्षिणतो दक्षिणप्रदेश उपचर्यते निष्क्रमणप्र-
वेशात्मकं कर्म क्रियते येन स उपचारो मार्गः । मार्गार्थं द्वारं द्वारप्रमाणं च वाच्यं
आह—उत्तरत आग्नीधीयं भिनोति मध्ये वेदेर्धर्मन्तर्वेद्यं बहिर्वेदि प्राचीनवत्सं विमितं
विमिन्वन्त्यरत्नमात्रं षोडशाङ्गुलमात्रं वा दक्षिणतो द्वारं कुर्वन्तीति । सूत्रान्तरं दक्षिण-
दिग्बर्धमेव परिश्रयणमुक्तम् । तेन द्वारं मार्गार्थं कर्तव्यं दक्षिणादेशः परिश्रयणमेव वा
न कर्तव्यं मार्गार्थमिति पक्षद्वयं सिद्धं भवति । उपचारमित्यत्राकर्तारि च कारके संज्ञा-
यामिति सूत्रेण पञ् । भिन्वाद्गतोरादिवृद्धिः । दक्षिणतउपचारमिति सप्तमं पदं
तस्मात्तत्तउपचारोऽग्निरित्यत्रैव । उत्तरतउपचार इत्यत्र सप्तमपदत्वं तु उत्तरतउप-
चार इत्युत्तरतः—उपचार इत्यत्रग्रहाज्ज्ञेयम् । चतुःस्थुणमित्यप्यपस्तम्बः । साध्या-
नां षडह आश्रत्यस्वनिद्यमादत्र वृसानियमः । आग्नीधीयमण्डपवन्मार्गीधीयमण्डपोऽपि

नौघायनेनोक्तः—उत्तरत उपचारस्वमत्र विशेषः, एतेन मार्गोद्यो व्याख्यातस्तस्यो-
दीर्घा द्वारं कुर्वन्तीति ।

अग्नेणापरं वेद्यन्तं त्रिषु प्रक्रमेष्वपरिमिते वोदीची-
नव२३२ सदो दक्षिणतः प्रतिकृष्टतरं यावद्वत्वि-
भ्यो धिष्णियेभ्यः प्रसर्पकेभ्यश्चाऽऽप्तं मन्यते ।

सद् इत्यनन्तरं मिनोतीति शेषः । अपरस्य वेद्यन्तस्य मध्यशङ्कुमारभ्य त्रिंमासः
प्राक्संस्थान्प्रक्रमान्प्रक्रम्य तत्र शङ्कुं दद्यात् । स सदसः पश्चिमान्तस्तत आरभ्योदी-
चीनवंशं सदः साधयेत् । उदीचीनवंशमित्यनेन दक्षिणोत्तरदीर्घत्वं सदसः प्रदर्शयते ।
सोदन्ति ऋत्विजः सोमपक्षणार्थं यत्रेति सदस्तत् । योगरूढं पदम् । दक्षिणतो दक्षिणे भागे-
ऽतिशयेन प्रतिकृष्टमिति प्रतिकृष्टतरम् । द्विवचनविमज्जयोपपदे वरनीयमुनावित्यनेनाति-
शयेऽर्थे तरप्रत्ययः । प्रतिकर्ष आधिक्यम् । तत्रातिशयः पदमानपक्ष एकपदात्मकः
प्रक्रममानपक्ष एकप्रक्रमात्मकः । चतुर्विंशालुलात्मात्मकप्रक्रममानपक्ष एकारन्त्यात्मकः
सांकाशानानुरोधेन स्वीकर्तव्यः । प्रतिकर्षे हेतुमाहाऽऽपस्तम्बः—दक्षिणतः प्रक्रमे
पृष्ठयाया औदुम्बरीं मध्ये सदसो मिनोति दक्षिणा सदः प्रतिकर्षेद्यथा सांकाशानस्यावि-
रोधं स्यादिति । अस्यार्थः—आयामतो विस्तारतश्च मध्ये सदस औदुम्बरीं मिनोति
दक्षिणतः प्रक्रमे पृष्ठयाया औदुम्बरीं मिनोति यथा मध्ये सदो भवति तथा दक्षिणाशो
विदृढः स्यात् । किमर्थमिति चेत्, शालामुखीयादीनां सांकाश्याविरोधो यथा स्यादिति ।
इतरथा औदुम्बर्या तिरोधीयत इति । अविरोधमित्यर्थाभावेऽव्यर्थाभाव इति । यावद्व-
त्विभ्य इत्यादिनाऽर्थसिद्धपरिमाणत्वं प्रदर्शितम् । सदसोऽष्टादशपदैरेव मानमिति
नियमः परं नास्ति किं तु धिष्णयादिसमावेशानुरोधेनाष्टादशपदैर्यो न्यूनमधिकं वाऽपि
भवतीति द्रष्टव्यम् । एतच्च नवारत्नि तिर्यक्सप्तविंशतिरुद्गायतमिति सदसो विज्ञायतेऽ-
ष्टादशेत्येकेषामिति शुल्बसूत्रोक्तमानद्वयेन विकल्पितं द्रष्टव्यम् । आपस्तम्बस्तु नवारत्नि-
विस्तारं सप्तविंशतिरुद्गायतमपरिमितं वेति । अपरिमितशब्द उक्तप्रमाणाधिकप्रमा-
णवाच्यः । यावद्वत्विभ्य इत्यनेनाष्टादशारत्नितोऽपि न्यूनं मानं प्राप्यते । वेदिमध्ये
कृत्स्नस्य सदसो निवेशो यथा भवति तथा मानं पदात्मकं प्रक्रमारम्भकं वा करुणीयम् ।
शुल्बसूत्रे सप्तविंशतिरुद्गायतमिति दक्षिणोत्तरदीर्घत्वं विज्ञानात्तिर्यकशब्देनात्र प्राकृत्येव
प्राक्षा । तन्नवारत्निप्रमाणं भवति । अपरिमितत्वपक्षेऽपि प्राग्निस्तीर्णं नवारत्न्येव
भवति विशतिचतुर्विंशत्यन्यतरसंख्याङ्गुलप्रक्रमेणाष्टादशारत्नि उदक्सप्तविंशत्यरत्नि ।
देशस्तु प्रयोगसूत्र एवोक्तः । तद्विहरणप्रकारः शुल्बसूत्रे—तदेकरज्ज्वोक्तं पञ्चदश-
कैनेवापायम्याधेपञ्चमैः श्रोण्य२मानिहरेदिति । उदीच्यत्र पृष्ठया ।

दक्षिणेन पृष्ठ्यां प्रक्रमे मध्ये सदस औदुम्बर्यवटः ।

अत्र प्राची पृष्ठ्या ग्राह्या । दक्षिणपदसाहचर्यात् । पृष्ठ्याया दक्षिणप्रदेशे समीप एवैकं पृष्ठ्यासंलग्नमार्गवेन प्रक्रममानपक्षे प्रक्रमं पदमानपक्षे पदं मौदुम्बर्यवट आयागतो विस्तारतश्च सदसो मध्ये भवतीत्यर्थः । मध्ये सदस इति वचनात्तदनुरोवे-
नैव पृष्ठ्याया दक्षिणप्रदेशे मार्गवेन प्रक्रमो मातव्योऽथवा पदं मातव्यम् । अनेन सांकार्यं रक्षितं भवति । औदुम्बर्युदुम्बरविकारभूता तस्या अवटो गर्तः ।

अध्वेरादानं परिलेखनं च यूषे च्यारुयातम् ।

देवस्य त्वेत्यध्वेरादानं पारिलिखितमित्यवटपरिलेखनं च यूषे यूषमिमित्तके कर्मणि च्यारुयातमुक्तं यथा तथाऽत्र कर्तव्यमित्यर्थः । अध्वेरावटं स्नानयति । अध्वेरादानपरि-
लेखनयोरवटपर्यादाकरणार्थत्वेन तस्य चावटस्नानार्थत्वेनावटस्नानन्यार्थतोऽत्रैव सिद्धेई-
शितप्रायत्वात्स्वात्वा प्रोक्षतीति मरद्वाजेन स्पष्टोक्तेश्च । चकारोऽत्र स्नानार्थकप्रैषस्या-
नुक्तस्य समुच्चयार्थः । स चाग्नीदौदुम्बर्यवटं स्ननेत्येतावानेव । उपराभावाद्गुणसंमित-
मित्यादिः प्रैषाशो लुप्यते । अत आग्नीप्रकर्तृकताऽवटस्नानस्य सिद्धा भवति ।
वीचायनेन तु प्रैषपूर्वकमुद्रानृकर्तृकमौदुम्बर्यवटस्नानमुक्तम् । प्राक्पुरीषस्योद्गपनमि-
त्ययं विशेषश्चात्र तेनैवोक्तः । दाढ्यानुरोधेन गर्तः स्ननीयः ।

दिवे त्वेति परस्तादर्वाचीं प्रोक्षति ।

परस्ताद्व्यभागप्रदेशमारभ्यार्वाचीं मूलपर्यन्तं प्रोक्षति, यदीयोऽवटस्तमग्रेण स्थापन-
मार्थकम् । इयं प्रागग्रैव स्थापनीया । अवटोत्तराग्रस्थापने प्रोक्षणस्य दक्षिणापवर्ग-
तापत्तेः प्रत्यगपवर्गत्वापेक्षया दक्षिणापवर्गत्वस्य देवकर्मस्वतीव विरुद्धत्वात् । स्पष्टमेत-
दाहाऽऽपस्तम्बः—अग्नेनावटं प्राचीं निधायेति । प्रत्यगग्रत्वं दक्षिणाग्रत्वं वाऽत एव
निरस्तं भवति । तूष्णीं प्रशाश्वेत्यप्याह सः । अग्रं मध्यं मूर्धमित्येतादृशोऽत्र क्रमस्तत्क्र-
मेण प्रोक्षतीति परस्तादर्वाचीं प्रोक्षतीत्यर्थः । दिवे त्वेतिग्रहणं मन्त्रकमदर्शनार्थं
न त्वेतावत् एव मन्त्रस्य प्रोक्षणकरणत्वं न नेतरयोर्विकल्पार्थकत्वं चेति प्रदर्शयितुम् । तेन
दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्येतावता मन्त्रैकप्रपत्नेन परस्तादर्वाचीं प्रोक्षतीत्यर्थः
सिद्धो भवति । अमुपर्यमाह मौघायनः—तां परस्तादर्वाचीं प्रोक्षति दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा
पृथिव्यै त्वेतीति । पूर्वत्रौदुम्बर्या उपक्रान्तस्वास्त्यच्छब्देन तस्याः परामर्शः । अथवा दिवे
त्वेत्यग्रस्य प्रोक्षणमन्तरिक्षाय त्वेति मध्यस्य पृथिव्यै त्वेति मूलस्येत्वं मन्त्रत्रयेणौदुम्ब-
रीप्रदेशत्रयं मन्त्रत्रयेण प्रोक्षतीत्यर्थः । मरद्वाजादिभिः स्पष्टमेवमेवोक्तम् । परस्ताद-
र्वाचीं प्रोक्षतीतिवचनं यूषे दृष्टस्य क्रमान्तरस्य बाधनार्थम् । प्रोक्षणात्प्राग्वीचायनेन

कथन विशेष उक्तः—औदुम्बरेषा स्थूणा प्रक्षालिता प्रपञ्चा प्रागवटादुपशेन इति । प्रपञ्चा तीर्थेन प्रपादिता ।

अपामवतनयनं यवपासनं बर्हिषाऽवस्तरणं च यूषे व्याख्यातम् ।

शुन्वतां लोक इत्यमामवतनयनं यवोऽस्ति यवयेति यवपासनं पितृणां सदनमसीति बर्हिषाऽवस्तरणं यूषे यूपनिमित्तके कर्मणि व्याख्यातमुक्तं यथा तथाऽत्र कर्तव्यमित्यर्थः । चकारः प्रोक्षणेऽनुक्तस्य यत्रमिश्रितत्वस्य समुच्चयार्थः । उक्तं च यवमन्त्राभिः प्रोक्षणीभिरौदुम्बरीं प्रोक्षतीति भरद्वाजेनापि यवमिश्रणम् ।

उच्छ्रयस्व वनस्पते सजूर्देवेन बर्हिषेति प्राचीन-
कर्णासुद्गात्रा सहोच्छ्रयपर्युदिच* स्तभानेति वा ।

प्राचीनः प्रागग्रः कर्णो यस्या उच्छ्रयणकाले सा प्राचीनकर्णा । कर्मः क्षुद्रशाखा-
भृच्छं स यथा प्राग्भागगतो भवति तथोच्छ्रयति । व्यवस्थितविकल्पोऽयमेकस्मिन्प्रयोग-
एको मन्त्रोऽन्येष्वपर इति । तत्रापि आद्ये प्रयोग आद्यो मन्त्र इतरेष्वन्त्यः । इदमेव
ज्ञापयितुं शाखान्तरीयमन्त्रस्य प्रथममुपादानमेतत्प्रकरणपठितस्य स्वशाखास्यस्यानन्तर-
मुपादानम् । अनेन स्वशाखास्यस्यापि कर्मसंबद्धत्वं सिद्धं भवति । यत्र शाखान्तरीय-
स्यैवोपादानं नतु स्वशाखास्यस्यापि तत्राऽऽर्थिको विकल्पः । वरुणस्त्वोत्तम्रात्स्वित्युप-
स्तम्भनमन्त्रः शाखान्तरीयो वरुणस्य स्तम्भनमसीति स्वशाखागतः । तेन यज्ञकर्तार्यो
मन्त्रा यथारूपमितर इति सूत्रार्थां स्वशाखान्तस्य वरुणस्य स्तम्भनमसीत्यस्य प्राप्तौ-
कस्मिन्प्रयोगे द्वयोर्विनियोगासंभवाद्द्विकल्पः पर्यवस्यति । अथ विकल्प आर्थिकः ।
अत्राऽऽद्ये प्रयोगेऽयमेव मन्त्रोऽन्येष्वयमेवेति नियमो न, किंतु ऐच्छिको विनियोग
इति । एतादृशं भेदं प्रदर्शयितुमेवोपस्तम्भनानिषु स्वशाखास्यमन्त्रविनियोगावचनमौदुम्ब-
र्युच्छ्रयणे तद्वचनमिति । आर्थिकविकल्पवाचनिकविकल्पयोरेतादृशो भेदः । नच प्रक-
मात्तु नियम्यत इति परिगृहीतपक्षस्थीकारनियमविधायकमूत्रनिरोधः शङ्क्यः । तस्य
वैमृधोपक्रममात्रविषयत्वात् ।

रूपं काञ्चोऽनुनिर्वापो देवताश्रवणं तथा ।

आदौ ये विभृताः पक्षास्त एव स्युः सदैव हि ॥

इतिच्छन्दोगपरिशिष्टवचने पञ्चानामेव ग्रहणेनैतदतिरिक्तस्थले परिगृहीतपक्षस्थी-
कारनियमस्याप्रवृत्तेरेव प्रदर्शितत्वाच्च । नच पञ्चानां ग्रहणमितरवैकल्पिकपक्षार्थोप-
लक्षणमिति वाच्यम् । उपलक्ष्यपरतायां प्रमाणाभावात् । अवशिष्टस्य मन्त्रस्य फलो-
पधायककारणतया अभावेऽपि स्वरूपसत्येव कारणताऽरूप्यस्यदण्डादीनामिव द्रष्टव्या ।
स्वेनोच्छ्रयणं कर्तुमशक्यं चेदुच्छ्रापयति । अयमर्थो णिनर्थविवक्षया लभ्यते । उद्गोपा-
शमुद्गायतीत्युद्गाता तेन सहित औदुम्बरीमुत्थापयतीत्यर्थः । द्वितीयो मन्त्रो दृश्येत्यन्तः ।

द्युतानस्त्वा मारुतो भिनोस्वित्यवटेऽवदधाति ।

अत्र वाऽवटं खानयति परिकर्मिभिः । धर्मणेऽन्वन्तो मन्त्रः । अवटेऽवधानं स्थाप-
नम् । अत्रापि प्राचीनकर्णामुद्गात्रा सहेत्यनुवर्तते । स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—द्युतानस्त्वा
मारुतो भिनोस्विति प्राचीनकर्णां सहोद्गात्रा भिनोतीति ।

पर्यूहणं परिहृहणं परिषेचनं च यूपे व्याख्यातम् ।

ब्रह्मवर्ति त्वेति पुरीषेण पर्यूहणं ब्रह्म हृहृति भैत्रावरुणदण्डेन परिहृहणमुक्तम्पयेति
प्रदक्षिणमपां परिषेचनमित्येतन्नित्यं यूपे यूपत्रिभित्तके कर्मणि व्याख्यातमुक्तं यथा
तथाऽत्र कर्तव्यमित्यर्थः ।

तस्यः कर्णे विशाखे वा हिरण्यं निधाय घृतेन घ्रावा-

पृथिवी आपृणेयां स्वाहेति ह्यवेणाभिजुहोति ।

कर्णः सुत्रशाखामूलम् । विशाख इत्वौदुम्बर्ययवविशेषनिर्देशणम् । विगता शाखा
यस्मादधवयात् । एतादृशोऽग्रत्मकोऽवयवः । तत्र वा हिरण्यं निधायामिजुहोतीत्यर्थः ।
अथवा विशिष्टा शाखा यस्मादधवयात्तस्मिन्नेत्यर्थः । अस्मिन्व्याख्याने यस्मिन्प्रदेशे
महती शाखा तादृशोऽवयवे हिरण्यनिधानं भवति । ह्यवेणहणं जुह्वन्वावृत्पर्यम् ।
स्थापितं हिरण्यमभिलक्षीकृत्यौदुम्बर्युपर्येष होमः कर्तव्य इत्येतदर्थं द्योतयितुमपर्येषदुम्ब-
र्याभिमूर्ण्यार्थको वाऽभिः । जुहोति चोदितत्वादेव स्वाहाकारे भिद्धे स्वाहेतिवचनं मूत्र
आज्ये प्राप्ते सत्येव स्वाहाकारः कर्तव्योऽवस्त्रावणं तु मन्त्रारम्भसमकालं पूर्वमेवेत्यर्थ-
विशेषं द्योतयितुम् । तथाच कात्यायनः—मूर्ध्नि प्राप्ते स्वाहाकार इति । मूर्ध्नि प्राप्ते
सत्याज्ये स्वाहाकारः कर्तव्य इत्यर्थः । मन्त्रस्यावपत्वात्क्रियाया दीर्घत्वान्मन्त्रारम्भकाल-
त्वमवस्त्रावणक्रियारम्भस्यासंभ्रान्मन्त्रान्तेऽत्र क्रिया न । एतेनावस्त्रावणस्य धारावपत्वा-
दाद्यरे धारायां चाऽऽदिभ्योग इत्यावस्त्रम्भोक्तपरिभाषाङ्गीकारो ज्ञापितो भवति । एते-
नार्थादिभ्यमपि सिध्यति अत्र मन्त्रपाठो विलम्बितवृत्त्येति ।

आमूलादन्ववस्त्रावयति ।

आङ्गत्राभिन्वासी । औदुम्बर्षा मूलमभिव्याप्येत्यर्थः । तथा चाग्रमारभ्य मूत्र-
पर्यन्तमौन्दुम्बरीमनुलक्षीकृत्यावाधः स्नायति । मूलपर्यन्तं स्नायित्वा आज्ये भूमिप्राप्तं
भवत्येव तयोः संनद्धत्वात् । तथा च मूलं प्राप्तमाज्यं भूमिप्राप्तमेव तत्रैव स्वाहाकार
इत्यर्थः ।

यजमानमात्रीसंभिता वधिष्ठाः स्थूणा भिनुतो यथा सुष्टु ।

यजमानमात्री यजमानप्रमाणा यावद्यजमानस्पर्ध्वं प्रमाणं तावत्प्रमाणौदुम्बरी-
त्यर्थः । यूपे दर्शनाद्भूमौ निखातव्येन मागेन सह यजमानमात्रीति कैश्चित् । ऊर्ध्व

निलाताश्चजनमानमात्री भवतीत्यन्ये । संकोचे प्रमाणाभावात् । निलातश्चैन प्रदेशेन सहैव यजमानमात्रत्वमित्येव युक्तम् । यजमानमात्रीत्यनेनैदुम्बरी ऊर्ध्वप्रमाणं दर्शितम् । स्थौर्यं तु दाढ्यं नुरोधेनैव सिद्धम् । यजमानमात्र्यौदुम्बरी वर्षिष्ठा स्थूणाभं भवतीति मरद्भाजेन स्पष्टमेवोक्तमेतत् । परार्थान्येकेन क्रियेरन्यथाकपःछेनोपवपति यजमानेन संमितौदुम्बरी भवतीत्युदाहरणादपि औन्दुम्बरी ऊर्ध्वप्रमाणं ज्ञेयम् । इदं शोदाहरणं द्वादशाहविषये । तत्रानेकयजमानोपस्थितानेकेन येन केनचिद्यजमानेन गृहपतिर्संज्ञकेन मुरुयेन यजमानेन वा संमितौदुम्बरी भवतीति । यजमानमात्र्यौदुम्बरी तत्समितास्तथा संमितास्नावत्प्रमाणा वर्षिष्ठा अतिशयेन वृद्धा इति वर्षिष्ठाः । अतिशयने तमषिष्ठनाविति वृद्धशब्दादिछन्प्रत्यये प्रियास्थिरास्फिरोत्त्वत्तुगुरुवृद्धेत्यनेन वृद्धशब्दस्य वर्ष इत्यादेशे रूपम् । वृद्धशब्दः पुरातनपर्यायः । स च दाढ्यं लक्षयति । तेनातिशयेन दृढा इत्यर्थो भवति । स्थूणा द्विशाखास्तम्भाः । उत्तरत्र पर्यन्त्यानां प्रमाणविशेषविधानात् । औदुम्बरीसादृश्याच्च यजमानमात्रीसंमिता इत्यनेन मध्यमा एव स्थूणा अत्र ग्राह्याः । मिनुत् इति द्विवचनात्स्वभागस्थाः स्थूणा उभाभ्यां सहैव मातव्याः । दक्षिणभागस्थास्तिस्रोऽध्वर्युणा । उत्तरभागस्थास्तिलः प्रतिप्रस्थात्रा । बहुत्वस्य प्रत्येकमन्वयात्तस्य च त्रित्वे पर्यवसानात्तिस्रस्तिस्रः । अधिकप्रयोजनेऽधिक्ये अपि । यथा सुष्ठु यथा दृढं सद्यो भवति तथा स्थूणा कार्या इत्यर्थः ।

पर्यन्त्या नाभिदग्ना औदुम्बरीमध्यमा भिनोति ।

पर्यन्ते प्रान्ते मवाः पर्यन्त्याः । दिगादित्वाद्बार्धे यत्प्रत्ययः । अत्र मवणं नोरपतिरसंभवात्, किंतु सत्ता सा च भाविनी ग्राह्या । अथवा पर्यन्तमर्हन्तीति पर्यन्त्याः सल्लयवभाषणिलवृषमक्षणश्रेत्यत्रत्येनानुक्तसमुच्चयार्थेन अकारेण पर्यन्तशब्दादपि यत्प्रत्ययो भवति । नाभिदग्ना नाभिप्रमाणाः पादावारभ्य नाभ्यवधिकं यावत्प्रमाणं तावत्प्रमाणा इत्यर्थः । एकप्रमाणोपस्थितौ मात्रज्जघ्नचोस्तिर्यगूर्ध्वव्यवस्थया प्रयोग इति नियमो नास्ति । औदुम्बरीमध्यमा औदुम्बरीभिमुत्तामाः सर्वाः स्थूणा भिनोतीत्यर्थः । औदुम्बरीमभिनन्ना इति यावत् । तत्रत्वमेवाभिमुखत्वमत्र प्रकारान्तरस्यासंभवात् । भिनोतीत्येकवचनादध्वर्युणैव पर्यन्त्याः सर्वा मातव्याः । यथा सुष्ठुवित्यत्राप्यनेति ।

नीचैः सद्यो वृष्टिकामस्य भिनुयादुच्चैर-
वृष्टिकामस्य विपरीतमेके समामनन्ति ।

नाभिदग्नां नित्यं प्रमाणं ततोऽपि किंचिन्नौचैर्नीचं सद्यो वृष्टिकामस्य यजमानस्य भिनुयात् । किंचिदुच्चैरुच्चं सद्योऽवृष्टिकामस्य यजमानस्य । अवर्षणे सति वृष्टिकामना । अतिवर्षणे त्ववृष्टिकामना । इदं च यदैतेन यद् उपनमेत्, अथाऽऽदधोत सैवास्याधिरेतिश्रुत्यनुरोधेन यदा वर्षासु सोमपूर्वाधानं क्रियते तदैतत्संभवा द्रष्टव्यः । नीचैरित्यन्यां

नीचत्वार्थकम् । उच्चैरित्यव्ययमुच्चत्वार्थकम् । समस्ते कृतावर्थे श्रूयमाणं यजमानः
कामयते तथा नित्येषु यज्ञाङ्गेषु यानि तु कामयतिः श्रावयतीतिमूत्रात् । अत्र कर्मि-
घातुश्रवणात्संकरूपोऽत्र यजमानेन कार्यो वृष्टिकामो नीचैः सदः करिष्ये, अत्रुष्टि-
काम उच्चैः सदः करिष्य इति । कामयतिः कर्मिघातुः । इक्षुशितपौ घातुनिर्देश इति
मूत्रात् (वार्तिकत्) इति । विपरीतमेके समामनन्ति यत्पूर्वस्य फलं तदुत्तरस्य यदु-
त्तरस्य फलं तत्पूर्वस्येति विपरीतशब्दार्थः । सदसो नीचैस्त्वोच्चैस्त्वो औदुम्बरीयाः
स्थूणाणां च नीचोच्चत्वाम्भामिति द्रष्टव्यम् ।

नव च्छदीःस्थुपकलृप्तानि भवन्ति ।

एतद्विषयसंज्ञकव्यनुष्ठानारम्भात्प्रागेवोपकरणम् । अर्थः स्पष्टः ।

उदीचो वक्षानाधाय माचो वक्षानादधाति ।

वंशान्वेणुवंशानिति बहुत्वमविवक्षितम् । तेन संभव एकस्य वंशस्य वेणोर्द्वयोर्वा
वंशयोर्वेणोरप्याधानम् । उदीच उदगग्रान्प्राचः प्रागग्रान् । आधानं स्थापनम् ।

ऐन्द्रमसीति त्रीणि मध्यमानि छदीःस्थुदक्षि निदधाति ।

मन्त्रावृत्तिरेकवचनात् । ऐन्द्रमसीत्येकैकं मध्यमं छदिरुदगग्रं निदधाति । एतावा-
नेव मन्त्रः । ऐन्द्रमसीत्येकैकं मध्यमानि छदीःस्थुनिदधातीति भरद्वाजः ।

इन्द्रस्य सदोऽसीति त्रीणि दक्षिणानि

विश्वजनस्य छायेति त्रीण्युत्तराणि ।

एतेन नवच्छदि सदो भवतीत्युक्तं भवति । उभयत्रापि मन्त्रावृत्तिः । एकवचनात् ।

दक्षिणान्युत्तराणि करोत्यौदुम्बरीमभिसंमुखानि ।

दक्षिणानि च्छदीषि उत्तराणि सर्वेषामुपरिशयानि करोतीत्यर्थः । दक्षिणान्युदग-
ग्राणि उत्तराणि दक्षिणग्राणीति औदुम्बरीमभिसंमुखानीत्यस्यार्थः । संशब्दः सम्प-
न-श्लेषणार्थः ।

नवच्छदि तेजस्कामस्य मिनुयादिति ब्राह्मणव्या-

ख्यातानि काम्यानि छदीःषि तेषां याथाकामी ।

नवच्छदि तेजस्कामस्य मिनुयादित्यादि यद्ब्राह्मणं तेन व्याख्यातानि उक्तानि
काम्यानि कामायाह्राणि नवादि संरूपाविशिष्टानि छदीषि तेषां कामाना तेजसादीनां
मध्ये यः कामस्तारसंबन्धिस्तोऽङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः । याथाकामीत्यत्र ताच्छीत्ये णिनिः ।
अत्रापि कर्मिघातुश्रवणात्संकरूपो यजमानेन कार्योऽमुककामोऽमुकच्छदि सदः करिष्य
इति कामानामुरोधेन । नवच्छदिपक्षो नित्योऽपि । त्रीणि मध्यमानि त्रीणि दक्षिणानि
त्रीण्युत्तराणीति नित्यविधिवत्तत्र नवच्छदिभिर्होमस्य मिनुयादिति भरद्वाजोक्तेश्च । नवच्छ-

दिसदःपक्षे समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायान्मध्ये दक्षिण उत्तरे च श्रीणि त्रीण्येव । एकादशच्छदिसदःपक्षे मध्यदेशस्य प्रधानत्वान्मध्ये पञ्चेतरयोःश्रीणि त्रीणि । पञ्चदश-
च्छदिसदःपक्षे पञ्च पञ्चैव सर्वत्र समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायात् । सप्तदशच्छदिसदः-
पक्षे मध्ये सप्त मध्यदेशस्य प्रधानत्वात्, इतरयोः पञ्च पञ्च । एकविंशतिच्छदि-
सदःपक्षे सप्त सप्तैव सर्वत्र, समं स्यादश्रुतत्वात्, अपि वा कर्मवैषम्यात्, अनुन्याः
स्युः पारिक्रमे समाख्याविधिश्चतौ पारिक्रयान्(त्र) कर्मण्युपपद्यन्ते(ते) दर्शनाद्विशेषस्य
तथाऽभ्युदय इति न्यायत इति द्रष्टव्यम् । अयं न्यायो नैमिनिना दशमाध्याये तृती-
यपादे दर्शितः । सूत्रार्थस्तु अश्रुतत्वाद्विशेषाश्रयणात्समो विभागः स्यादिति प्रथमसूत्रार्थः ।
अपि धेत्यनेन साम्यं व्यावर्त्यते समो विभागो न भवति किं तु कर्मणो वैषम्यात्कस्य-
चित्कर्म बहुप्रयासं कस्यचित्कर्माख्यायासमित्वेवं कर्मणो वैषम्यात्प्रयासानुरूपेण विभाग
इति द्वितीयसूत्रार्थः । पारिक्रमेऽतुल्याः स्युः समा न स्युः समविभागा न स्युरिति
यावत् । कास्मिन्विषय एषामनुल्यत्वमित्याकाङ्क्षायां पारिक्रय इति । पारिक्रयविषय
इति तदर्थः । तेन पारिक्रयातिरिक्तविषये विशेषाश्रयणे साम्यमेवेति प्रदर्शितं भवति ।
अतुल्यास्ते हेतुमाह—समाख्याविधीति । द्वादशाहेऽध्वर्युर्दक्षिणां दीक्षयित्वा ब्राह्मणं
दीक्षयतीत्यादिवाक्येऽर्धिनो दीक्षयति तृतीयिनो दीक्षयति पादिनो दीक्षयतीत्यत्रार्ध-
समाख्यया ब्राह्मणाच्छंस्यादीनां तृतीयसमाख्ययाऽऽग्नीध्रादीनां पादिसमाख्यया पोत्रा-
दीनां व्यसहारदर्शनादर्धादिसंबन्धं विनाऽर्धादिव्यसहारायोगात्प्रधानेभ्यो ब्रह्मादिभ्यो
यद्दीयते तस्यार्धं ब्राह्मणाच्छंस्यादिभ्यस्तृतीयांश आग्नीध्रादिभ्यश्चतुर्थांशः पोत्रादिभ्यो
देय इति नियमः कल्प्यते । अर्धित्वात्रिसमारुपाकल्पयो विधिः समाख्याविधिः, एत-
त्प्रतिपादकश्चतौ पारिक्रमाद्वैषम्यमुपपद्यते न पारिक्रयव्यतिरिक्ते कर्मण्युपपद्यते वैषम्यं
विशेषस्य तस्या(धाऽ)भ्युदयेऽभ्युदयेष्टौ ये मध्यमाः स्युस्तान्मध्ये दात्र इत्यादि-
श्रुत्या विशेषस्य साम्यविषयस्य प्रदर्शनादिति । तत्र येषु क्रतुषु च्छदिःसंख्यानियमो
नास्ति तेषु तत्तत्संस्थानुरोधेन कांस्याना प्रकृत्यवेव निवेश इति न्यायाङ्गीकारे नच
च्छदींष्वैवेषु नेतरे पक्षाः । कांस्यां नचच्छदित्वमपि न ।

कटास्तोबनीश्च प्रवर्तं छदिषामन्तरालेष्वन्वचस्यन्ति
तानन्तर्वर्ता इत्याचक्षते परि त्वा गिर्वणो गिर इत्यभितः
परिश्रयतः पूर्वमपरं च द्वारे कुरुतोऽध्वर्युर्दक्षिणां द्वारेयो
परिधीव्यति प्रतिप्रस्थातोत्तरामिन्द्रस्य स्यूरसीति सीव्यत
इन्द्रस्य भ्रुवोऽसीति ग्रन्थी कुरुतस्तौ प्रज्ञातौ भवतः ।

इन्द्रस्य भ्रुवोऽसीत्यनेनेन्द्रस्य भ्रुवमसीति विकल्पते । अन्यद्वविधानविमानसूत्रव्या-
ख्येयम् ।

ऐन्द्रमसीन्द्राय त्वेति संमितमभिमृशतः ।

संमितं विमितं सदः ।

प्राग्बंशस्य सदोहविधानयोश्च ॥ २० ॥ समानः सांकाशिनम् ।

संकाशयतीति संकाशनम् । नन्यादित्वाह्वयुः । युवोरनाकानित्यनादेशः । सांकाश-
नमिति पाठे संकाशनमेव सांकाशनमिति स्वार्थेऽणप्रत्यये कृत्वा समर्थनीयः । सांका-
शिनमितीकारविशिष्टपाठस्त्वार्थ एव । सांकाशनं संदर्शनं सर्वतो दर्शनं तदेषां समानं
भवति । यथैकत्र स्थितः सर्वानपि वश्येत्तथाऽऽर्जवेनैषां द्वाराणि कार्याणीत्यर्थः ।
प्राग्बंशस्यासमाप्तेन निर्देशस्तत्तत्कामनानिमित्तदक्षिणाप्रत्यगुत्तरदिगन्वर्तमे केवलैकद्वार-
रनिमित्तकप्राग्बंशप्राग्द्वारामावहेतुकतुल्यसांकाशनत्वानित्यत्वनिबन्धनः ।

नासःस्थिते सोमेऽध्वर्युः पूर्वेण द्वारेण हविर्धाने प्रविश्या-
परेण निष्क्रामेद्यदि निष्क्रामेदिदं विष्णुरित्चक्रम इति जपेत् ।

सोमे सोमसंबद्धे तन्त्रेऽसंस्थितेऽसमाप्ते सतीत्यर्थः । सोमसंबद्धतन्त्रसमाप्तिस्तु
अवभृथ एव भवति तावत्पर्यन्तोऽयं निषेधः । अवभृथे यद्यपि साक्षात्सोमसंबन्धो
नास्ति तथाऽप्यृजीषसोमछिन्नप्राग्द्वारा संबन्धोऽस्ति अतोऽवभृथपर्यन्तमस्त्येव निषेधः ।
अमुमर्धमाह वाचुलः—नाऽवभृथादध्वर्युः पूर्वेण द्वारेण हविर्धाने प्रविश्यापरेण निष्क्रा-
मेद्यदि निष्क्रामेदिदं विष्णुरिति अपेदिति । आऽवभृथादिति पदच्छेदः । अवभृथपर्य-
न्तमिति तदर्थः । इदमुपलक्षणमपरेण प्रविश्य पूर्वेण निष्क्रमणं नेत्यापस्तम्बोक्तस्य
निषेधस्य । एवं च येन द्वारेण प्रवेशस्तेनैव निष्क्रमणमिति नियमः पर्यवस्यति । यद्वि-
शब्दाच्चौमित्तिकत्वमेतस्य । अध्वर्युग्रहणमितरेषामृत्विजां व्यावृत्त्यर्थम् । तेनाध्वर्योरेवायं
निषेधः । नच प्रतिप्रस्थातृनेष्टुत्रेतूणामप्यध्वर्युत्वात्तत्परोऽप्ययं निषेध इति वाच्यम् ।
एकवचनाविरोधापत्तेः । यद्वि प्रतिप्रस्थातृनेष्टुत्रेतूग्रहणमिष्टं स्यात्तद्वा तामध्वर्यव उद्गृह्य-
न्तीत्यत्रेवात्रापि ज्ञूयादेव । नह्यत्र तथोक्तमतोऽध्वर्योरेव निषेधः । एतेनैकवचनस्य
जात्यभिप्रायकत्वकरुपना निरस्ता भवति । एवमुत्तरसूत्रेऽपि द्रष्टव्यम् ।

नापरेण सदः प्रविश्य पूर्वेण निष्क्रामेद्यदि
निष्क्रामेदुत्तिष्ठन्नोमसा सहेति जपेत् ।

असंस्थिते सोमेऽध्वर्युरित्यनुवर्तते । इदमुपलक्षणं पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्यापरेण
निष्क्रमणं नेत्यापस्तम्बोक्तस्य । अयमप्यवभृथपर्यन्त एव निषेधः । तथा च वाचुलः—
नाऽवभृथादध्वर्युरपरेण सदः प्रविश्य पूर्वेण निष्क्रामेद्यदि निष्क्रामेदुत्तिष्ठन्नोमसा सहेति
जपेदिति । आऽवभृथादित्यत्रापि पदच्छेदः । अत्रापि येन द्वारेण प्रवेशस्तेनैव निष्क्र-

मणमिति नियमः पर्यवस्यति । यदिशब्दासौमिसिकत्वमेतस्यापि अपस्य । सदोविमाना-
मन्तरमसंस्थिते सोमे नाध्वर्युः प्रत्यङ्मदोऽतिक्रामेत् । तथा च श्रुतिः—नासंस्थिते
सोमेऽध्वर्युः प्रत्यङ्मदोऽतीयादिति । अत्रापि सोमसंस्थाऽवभृथपर्यन्तैव प्राणा ।
अत्राऽऽपस्तम्बः—नाध्वर्युः प्रत्यङ्मदोऽतीयाद्विष्णिथान्होतारं वेति । सदस्यपि
धिष्णियानतीत्य न गच्छेत् । तत्र तु होतारं वेत्यस्मिन्कल्पे धिष्णियातिगमनेऽपि न
दोषः । अत्र श्रुतिरपि—प्राणा वा एने यद्विष्णिया यदध्वर्युः प्रत्यङ्धिष्णियानतिसर्पे-
स्प्राणःसंकर्षेत्प्रमायुकः स्यात्त्राभिर्वा एषा यज्ञस्य यद्वोतोर्ध्वः खलु वै नाभ्यै प्राणोऽ-
वाक्यानो यदध्वर्युः प्रत्यङ्मदोऽतीयादतिगमने प्राणं दध्यात्प्रमायुकः स्यादिति । अत्र
परिगृहीतपक्ष एवाऽऽन्तं स्वीकर्तव्यः । अन्यथा दोषाभावमेवैकतरपक्षे गृहीत्वा संपा-
द्येत । धिष्णियसंघन्धिकर्मसु धिष्णियानतिक्रम्य गमनं निषिद्धम् । इतरकर्मसु होतारम-
तिक्रम्य गमनं निषिद्धमिति व्यवस्थितविकल्पो वाऽयम् ।

अत्रोपरवर्कर्मके समामनन्ति ।

पूर्वत्रोपरवर्कर्म यदुक्तं तत्तत्र न कर्तव्यं किंतु अत्रास्मिन्काले कर्तव्यमित्येक
आचार्या वदन्तीत्यर्थः ।

चात्वालात् पुरीषमाहृत्य धिष्णिया-
न्निवपति चतुरश्रान्परिमण्डलान्वा ।

पुरीषार्थं चात्वालं पुनरधस्तात्स्वात्वा तस्मात्पुरीषमाहृत्याऽऽहार्यं वा धिष्णियाना-
द्यतनानि निवपति करोतीत्यर्थः । चतुर्धर्ये द्वितीया वा । सा च तादर्ये, तेन
धिष्णियार्थं तत्तस्मान्ने निवपतीत्यर्थो भवति । सप्तम्यर्थे वा द्वितीया, तेन धिष्णिय-
स्थानेषु निवपतीत्यर्थो भवति । निवपनं तत्तस्मिन्देशे पुरीषप्रक्षेपणम् । चात्वालाद्धिष्णि-
यानुपवपतीति श्रुतौ यदुपवपनमुक्तं तन्ननिवपनमेव । न्यन्ये धिष्णिया उपपन्त इत्यनुवा-
दात् । अथ याचति स्फयमुदपार्श्वं चात्वालात्पुरीषं सिकता इत्येतत्समादायेति, आग्नें
दृत्वा स्फयेनोद्धृत्यापोक्ष्य चात्वालात्पुरीषं सिकता इति निवपतीति, अपैनं सिकताभि-
राभ्राशिनं करोतीति च बौधायनः । आभ्राशिनं प्रकाशयन्तम् । ते च धिष्णियाश्च-
तुरश्राः परिमण्डला वा भवन्ति । तथा च शुल्बसूत्रे—पिशीलमात्रा भवन्तीति धिष्णि-
यानां विज्ञायते चतुरश्रा इत्येकेषां परिमण्डला इत्येकेषामिति । यदि सौमिकेषु धिष्णि-
येषु शुल्बसूत्रोक्तं पिशीलप्रमाणं सिंहावलोकनन्यायेनाऽऽकाङ्क्षितत्वाद्दुष्युज्यत इति
कल्प्यते तदा समावेशानुरोधेन पञ्चविधपिशीलान्यतमपिशीलमानेनैव धिष्णियाः कल्प-
नीयाः । अस्मिन्पक्षे प्रादेशान्तरालता न भवति असंभवत् । इदं च पदमानपक्षे ।
वस्तुत इदं पिशीलप्रमाणसौमिकेषु धिष्णियेष्वेव न सौमिकेषु । चतुरश्रान्परिमण्डलान्वेत्स-
स्योभयत्रोपादानस्यैवपरिपत्तौ सौमिकेषु पिशीलप्रमाणानियमरूपावधार्यत्वेनैव सार्थकपक्ष

निर्वोदं शक्यत्वात् । अस्मिन्पक्षेऽतीव न्यूनं मानं प्रादेशात्पक्षे तदप्यत्र भवति । शास्त्रान्तरे प्रादेशमानं द्रष्टं चास्ति । प्रादेशमात्रान्तरालत्वमप्यस्मिन्नेव पक्षे सूत्रान्तरे दृश्यम् । एवं च पञ्चदशाङ्गुलपदपक्षे । दशाङ्गुलद्वन्द्वदशाङ्गुलान्यतम(र)पदपक्षे न्यून-
मप्यन्तरालं समावेशानुरोधेन । विशालमात्रत्वपक्षे समावेशानुरोधेनान्तरालकल्पना
दृश्यते । तत्र विशालं पञ्चषा वदन्ति बाह्येऽन्तरालमेकं बद्धमुष्टीरस्तिद्वितीयमरस्ति-
स्तृतीयं द्वात्रिंशदङ्गुलं चतुर्थं षट्त्रिंशदङ्गुलं पञ्चममिति । विंशत्यङ्गुलं षष्ठमिति
केचित् । परिमण्डलत्वपक्षे क्षेत्रतः विशालमात्रत्वम् । प्रादेशमात्रत्वेऽप्येवम् । होतार-
मतिक्रम्य न गच्छेदित्यस्मिन्कल्पे प्रत्यङ्मुखतोदङ्मुखतश्च वा निवपने । धिष्णिगान्ति-
कल्पे न गच्छेदित्यस्मिन्कल्पे उदङ्मुखतैवेति ।

विभूरसीत्याग्नीध्रीयमाग्नीध्रमागरे यथोत्तरेणान्तर्वेदि संचरो भवति ।

आग्नीध्रस्येदमाग्नीध्रीयं धिष्णिगम् । आग्नीध्रं च तदगारं चाऽऽग्नीध्रमागारम् । आग्नी-
ध्रस्यागारमाग्नीध्रमागारमिति वा, तास्मिन्नाग्नीध्रीयं धिष्णिगम् कर्तव्यं, तच्च यथोत्तरेणान्त-
र्वेदि वेदिमध्यतो धिष्णिगमुत्तरेणाऽऽयतनस्य गमनवेलायां पादस्पर्शो यावत्परिमिते
मार्गे न भवति तावत्परिमितप्रादेशं संचरार्थमवशिष्य कर्तव्यमित्यर्थः । अग्नीध्रः शरणे
रणं चेत्यनेनाग्नीच्छब्दाद्गृहे वाच्ये रणप्रत्ययस्तस्माद्गृहाच्छ इति च्छप्रत्यय-
स्तस्येवादेशः । अगारशब्दो गृहवचनः । प्रवाहण इत्यन्तो मन्त्रः ।

अन्तःसदसमितरान् ।

इतरान्मैत्रावरुणादीनां धिष्णिगान् । सदसो मध्य इत्यन्तःसदसम् । अव्यधी-
यावत्समासोऽयम् । शरदादित्वात्समासान्तष्टप्रत्ययः ।

बाहिरसीत्वपरेण सदोविलं पृष्ठ्यायां प्रक्रमे होत्रीयम् ।

अपरेण सदोविलं सदसः पूर्वत्रिलस्यापरतः प्रक्रमेऽतीते होतुरिदं होत्रीयं धिष्णिगं
भवतीत्यर्थः । होत्रीयमिति धिष्णिगविशेषस्य नामधेयम् । एरूपाचां देश इति वृद्ध-
संज्ञाविधायके सूत्रे वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वाच्येति होत्रीयशब्दस्य धिष्णिगविशेष-
नामधेयत्वाद्बृद्धसंज्ञायां वृद्धाच्छ इति च्छप्रत्ययस्तस्येवादेशः । अत्रैनया प्रक्रमात्मक-
मेव सामीप्यं विवक्षितं वचनात् । अन्तःसदसमित्यनेनापरत्रिलस्य व्यावृत्तिः । विल-
शब्दोऽत्र द्वारवाची, सद-पदसानिध्यादन्वस्य विलस्यासंभवात् । हन्ववाहन इत्यन्तो
मन्त्रस्य ।

आत्रोऽसीति दक्षिणेन होत्रीयं मैत्रावरुणस्य ।

पञ्चदशाङ्गुलपदप्रभृतिमानपक्षे प्रादेशान्तरालसंभवाद्दशाङ्गुलपदप्रादेशयोस्तुल्य-
त्वात्तावत्परिमितमेवात्तरालम् । तथा च दक्षिणेनेत्येवपाऽत्रापि तावदेव सामीप्यं
विवक्षितं भवति । दशाङ्गुलद्वन्द्वदशाङ्गुलान्यतम(र)पदमानपक्षे प्रादेशान्तरालसंभवा-

यावदर्थमन्तरालम् । धिष्णियानां विशीलमात्रत्वपक्षे तु प्रादेशान्यूनमेवान्तरालम् ।
एवमग्निष्वपि धिष्णियेषु द्रष्टव्यम् । वेद्यौ प्रशास्तारौ मित्रावरुणौ । एतस्यापि
मानुषप्रशास्तुर्येन मित्रावरुणतुल्यत्वात्तदीयकर्मकर्तृत्वाद्वा मित्रावरुणलिङ्गकयाज्याप्र-
वक्तृत्वाद्वा मित्रावरुणत्वम् । मित्रावरुणयोः प्रशास्तृत्वं मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ प्रशा-
स्तादित्यस्मिन्प्रवरणवाक्य आस्तात् । मित्रावरुणस्यैव प्रशास्तेति संज्ञान्तरम् । प्रशा-
स्त्वर्थमेति प्रस्थितयाज्याभैवात् । प्रकर्षेण सर्वान्द्रव्याञ्छास्तीति प्रशास्तेति तदर्थः ।
प्रवेता इत्यन्तः ।

उत्तरेण होत्रीयमुद्गायतानितरान् ।

अत्राप्यन्तरालव्यवस्था पूर्ववद्द्रष्टव्या । होतृधिष्ण्यस्य सामीप्यं ब्राह्मणाच्छंसिधिष्ण्यं
यावदन्तरालं भवति तावद्विचक्षितम् । एषमुत्तरोत्तरेष्वपि ज्ञेयम् । नचैनम्प्रत्यय-
मकारसर्वधिष्णयानां होतृधिष्ण्यसंलग्नत्वेन कुतो न कल्प्यतेऽपरेणाऽऽहवनीयं यजमान-
भार्त्री वेदिं करोतीतिवदिति वाच्यम् । सर्वेषां होतृधिष्ण्यसंलग्नताया एवासंभवेनैतादृश-
कल्पनाया दूरापास्तत्वादुद्गायतानितिवचनविरोधाच्च । नचैनम्प्रत्ययविरोधः । होतृ-
धिष्ण्यस्येतेषां धिष्णयानां च मध्ये यावदन्तरालं तावत् एव सामीप्यस्यात्रानायस्य
विवक्षणात् । नच होतृधिष्ण्यस्य मित्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिधिष्ण्ययोरेव संलग्नत्वमेवास्तु
संभवात्, इतरेषामपि परस्परमेवमेव सजातीयत्वसंभावनायेति वाच्यम् । अन्तरालभावे
स्वस्वधिष्ण्योत्तरेण गमनासंभवापत्तेः । नचाङ्गुलात्मकमेवान्तरालमस्तिवदिति वाच्यम् ।
एतावत्परिमितान्तरालप्रदेशस्य गमनक्रियायामभेद्यत्वात् । एवं च यावनाऽन्तराले-
नाऽऽयतनस्य गमनवेद्यायां पादावातो न भवेत्तावदन्तरालं मध्ये कर्तव्यमिति सिद्धं
भवति । धिष्णियानां षड्दशाङ्गुलपदप्रभृतिमानपक्षे प्रादेशान्तरालान्यूनमेव । अन्य-
थाऽङ्गुलधारणधर्मणोपवेशनानुवपत्तेः । नचैष्ट्यापत्तिः । अङ्गप्रधानार्धोपवेशनाङ्गमूलाङ्ग-
धारणधर्मकोपवेशनभाषाशेषया केवलधिष्ण्यसंलग्नत्वादिरूपैतन्नर्थवाधस्यैवोचितत्वात् ।
अथवा दक्षिणेन होत्रीयमुत्तरेण होत्रीयमित्यत्र द्वितीया षष्ठ्यर्थे । दक्षिणेनोत्तरेणेति-
पदद्वयं दक्षिणत उत्तरत इत्यर्थकं विभक्तिप्रतिरूपकमवयवम्, तेन सामीप्यस्यानपेक्षणे
सिद्धे मध्येऽन्तरालमिच्छिः । दशाङ्गुलद्वादशाङ्गुलान्यतम(१)पदमानपक्षेऽङ्गुलधारण-
संकोचः स्थलालामनियत्तकर्मकुचितपदमानानुरोधेनानायत्वा स्वीकर्तव्यः । स्वी कुर्वन्ति
चेदानीं शिष्टाः । तत्प्रयुक्तं शालामुखीये तत्तदुपवेशनकाले कालव्यवधाने सति भेदेन
तदव्यवधाने सकृत्सर्वादौपपत्तमध्ये सौत्येऽहनि च सर्वप्रायश्चित्तं होतव्यं न वा ।
उद्गायतानुदकसंस्थान् । उद्गायतानितिवचनेन होतृधिष्ण्यस्योत्तरतो ब्राह्मणाच्छंसि-
धिष्ण्यं सान्तरालं तत उत्तरतः होतृधिष्ण्यं सान्तरालं तत उत्तरतो नेष्टृधिष्ण्यं सान्त-

राळे तत उत्तरतोऽच्छावाकविष्ण्यं सान्तरालमित्येवं क्रम इत्यर्थं बोधयितुम् । एतेन प्रागायतस्य साक्षाद्भौतविष्ण्यस्यैव सर्वेषां समीप्यर्थं समन्तभावश्चेति निरस्तं भवति ।

इतरशब्दवाच्यानाह—

तुथोऽसीति ब्राह्मणाच्छस्तिन उशिमसीति पौतुरन्वा-
रिरसीति नेष्टुरवस्युरसीत्यच्छावाकस्य मतिकृष्टतरम् ।

ब्राह्मणाच्छस्तिन उपसंख्यानमिति पञ्चम्या अलुक् । ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राण्युप-
चाराद्ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छसी, ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसं-
ख्यानादेश्च । ब्रह्मशब्दोऽपि स्थलविशेषे ब्राह्मणाच्छस्तिनि । ब्रह्मन्यजेतेप्रस्थितयान्याम्रैष-
दर्शनात् । पाति यजमानमाशामनद्वारेति पोता, ऋत्विग्विशेषः । अस्ति चास्मिन्नर्थे
लिङ्गं मरुतो यस्य हि क्षये पापा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जन इति पौतुरस्ति-
तयाच्यायाम् । नप्तुनेष्टुहोतृपोतृध्रातृजामातृपितृदृहितृ इत्युणादिमूत्रेण निपातनात्प्राप्तुः ।
पञ्जेननीग्रहणप्रदेशं प्रति पत्नीं नयतीति नेष्टा । अयमप्यनन्तरोदाहृतेनोणादिमूत्रेण
निपातनात्प्राप्तुः । अच्छशब्देनाच्छशब्दादिमुक्तं लक्षणेऽच्छा वा अभिमवस इति ।
सत्, आ, अत्यन्तं समीचीनं षक्तीत्यच्छावाक ऋत्विग्विशेषस्तस्य विष्णियं प्रतिकृष्ट-
तरमधिकतरमितरविष्णियतो भवतीत्यर्थः । तत्राऽऽधिक्यप्रमाणस्यानुपदेशादृष्टार्थं
किञ्चिदधिकं कर्तव्यम् । दृष्टासंभवाददृष्टार्थनाऽत्र । वासिष्ठवाचुशौ तु आधिक्ये प्रमा-
णनियममाह तुः—सर्वेभ्यो विष्णियेभ्योऽधिकं चतुरङ्गुलैरच्छावाकस्य विष्णियं भव-
तीति । विश्ववेदाः कविर्वन्मारेर्दुवस्वानिति क्रमेणान्ताः ।

मुन्धूरसीति मार्जालीयं बहिःसदसं दक्षिणार्धे वेदेः
समप्राग्नीध्रियेण यथा दक्षिणेनान्तर्वेदि संचरो भवति ।

मुन्धूरान्ते शुद्धानि क्रियन्ते पात्राणि यत्र तन्मार्जालीयम् । मृजेराळीयञ्च, इत्युणा-
दिमूत्रेण मृन्मूषु शुद्धावित्यस्माद्गतोराळीयत्प्रत्ययः । बहिःसदसं सदसो बहिर्वाहिः-
सदसम् । अव्ययीभावसमाप्तोऽयम् । शरदादिस्वात्समाप्तान्तष्टप्रत्ययः । अन्तः-
सदसमितरानित्यस्यानुदृष्ट्या मार्जालीयस्यापि सदस्येव समावेशः स्यात्तं वारयितुं
बहिःसदसमिति वचनम् । दक्षिणार्धे वेदेरिति वचनं बहिःसदसत्वेऽपि वेदेरुत्तरार्धे
श्यात्तयितुम् । समप्राग्नीध्रियेणेत्यनेन पूर्वसूत्रोपात्तायाः प्रतिकृष्टतरताया व्यावृत्त्य-
र्थम् । नन्वेवं छात्रवाद्भौतविष्णियस्य मुरुपत्वाच्च तस्यैवात्र प्रातिकृष्टतरत्वोपावृत्त्यर्थं
ग्रहणं कर्तव्यं सभं होत्रीयेणेति किमर्थममुरुपगुह्यमूताग्नीध्रियमग्रहणमिति चेन्न । आग्नी-
ध्रियमार्जालीययोस्तद्व्युत्पत्तौ साध्यत्वात्तद्व्युत्पत्तौ तद्व्युत्पत्तौ तद्व्युत्पत्तौ तद्व्युत्पत्तौ
आग्नीध्रियस्य महावेष्टुतरप्रान्तप्राक्सूत्रमध्यमार्गेषाऽऽर्ग्येण महावेदिदक्षिणप्रान्तप्राक्सू-
त्रमध्यपर्यन्तमुदकसूत्रं दत्त्वा तत्र मार्जालीयं कार्यमित्यर्थः कलितो भवति । समप्राग्नी-

धीयेनेत्यत्र तृतीया तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्यामिति सूत्रेण । यथा दक्षिणेनान्तर्वेदि संचरो भवतीत्येतत्सूत्रं यथोत्तरेणान्तर्वेदि संचरो भवतीति सूत्रवद्व्या-
रूपेणम् । बौधायनेनाऽऽग्नीध्रपण्डपस्य पश्चारस्तिस्वमुक्तं मार्जालीध्रपण्डपोऽपि तद्व-
दुक्तः सोऽपि संभवे कार्यः । अरस्तिमानं चतुर्विंशत्सुलप्रभृतिप्रक्रमपक्ष एव संभ-
वति नान्यदा । विंशत्सुलपर्यन्तप्रक्रमपक्षे पदमानमेवेति ज्ञेयम् ।

रौद्रमनीक* सर्वत्रानुषजति ।

रौद्रं रौद्रपदवन्तमनीकमनीकपदवन्तं मन्त्रभागं सर्वेषु मन्त्रेषु अन्तिममन्त्रव्यतिरे-
क्षेषु अनुषजति योजयतीत्यर्थः । स च भागो रौद्रेणानीकेन पाहि माऽग्ने विष्टहि
मा मा हि*पीरिति । इमं भागं तत्तन्मन्त्रान्तेषु योजयतीति निष्कृष्टोऽर्थः । रौद्रमनीक-
मित्यत्र मनुवर्थकोऽर्शुभादित्वादन्वयस्यः । एतेन केवलरौद्रानीकपदयोरनुपयुक्तयो-
र्व्यावृत्तिर्भवति । केवलरौद्रपदोपादान उत्तरस्याऽऽदिना पूर्वस्यान्तं विद्यादित्यनया
परिभाषया तत्तन्मन्त्रान्तेष्ववगतेषु तदनन्तरं यस्य कस्यचिद्रौद्रपदवतो मन्त्रस्यानुषङ्गः
स्यात् । रौद्रपदवान् मन्त्रस्तु स्वशाखायां ब्रह्मणा त्वा शपामीत्यनुवाक्यात्मक एव ।
केवलानीकपदोपादाने यस्य कस्यचिदनीकपदवतः सैनानीकेनेत्यस्यानुषङ्गः स्यात्स च
मा मूर्त्तिकतु पदद्वयविशिष्टमन्त्रस्यैवानुषङ्गः स्यादित्येतदर्थम् । पदद्वयविशिष्टस्तु रौद्रेणा-
नीकेन पाहि माऽग्ने विष्टहि मा मा हि*सीरित्ययमेवैतत्प्रकरणगतश्च । अहिरसि
बुध्निय इत्यन्तिममन्त्रान्त एव पठितत्वात्तत्रैवानुषङ्ग इत्येतादृशार्थं वारयितुमनुषङ्गविधिः ।
सर्वत्रान्तिममन्त्रव्यतिरेक्षेषु मन्त्रेषु । अन्तिमे तु पठित एवास्ति । अत्र नोपस्पर्श-
नमनीकविशेषत्वादौद्रशब्दस्य । रौद्रेणानीकेनेति सर्वत्रानुषजतीत्येतावत्तर्जुमार्गेणैवा-
नुषङ्गसिद्धौ रौद्रमनीकमिति वक्रवचने रौद्रानीकवाद्द्विशिष्टोऽयमनुषङ्ग इतिज्ञानाव-
श्यकत्वसिद्ध्यर्थम् । ज्ञानामात्रे यजुर्भेषप्रायश्चित्त दक्षिणाग्नौ होतव्यमिति ।

अत्र वेदिस्तरणमेके समामनन्ति ।

पूर्वत्र यद्वेदिस्तरणमुक्तं तत्तत्र न कर्तव्यं किं तु अत्रास्मिन्काले कर्तव्यमित्येक
आचार्या वदन्तीत्यर्थः । नचोत्तरं बर्हिष उत्तरबर्हिः स्तृणातीति श्रुतेर्वैयर्थ्याभ्यां पूर्वत्र
स्तरणं नित्यमत्र द्वितीयं स्तरणं वैकल्पिकमिति वाच्यम् । एतस्याः श्रुतेरग्नीषोमी-
यार्थबर्हिःस्तरणपरत्वेन सार्थक्यसंभवे द्वितीयापूर्वस्तरणकल्पनाया अनुचितत्वात् ।

अत्र स्तरणे विशेषमाह—

उत्तरवेदिं स्तरमुपरवान्विष्णिषा*श्च न स्तृणाति ॥ २१ ॥

इति श्रिष्टकेशिसूत्रे सप्तममन्त्रे सप्तमः पटलः ।

उत्तरवेदिमित्यनन्तरमिवशाब्द उपपार्थकोऽध्याहार्यः । यथोत्तरवेदि न स्तृणाति
पूर्वत्र तद्दत्त स्तरणे स्तरमुपरवान् विधिगयानपि न स्तृणातीत्यर्थः । अन्यथा
पूर्वत्र स्तरण उत्तरवेदिस्तरणापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । उत्तरवेदेरन्यायतनत्वेन तस्तर-
णस्य कुचाप्यदर्शनान्, अग्नेस्तत्र विद्यमानत्वेनासंभवाच्च ।

इत्योकोपाहश्रीमत्प्रिष्टोमयाजिसाहस्राग्निद्युक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विषाहस्राग्निद्युक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनुजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नाम्नाम्भक्तविद्वज्जनसंताप-
श्यामिकार्या ङ्घोत्स्नारूपार्यां वृत्तौ सप्तमप-
श्नस्य सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

अग्नीषोमीयस्य पशोस्तत्र प्रक्रमयति ।

अग्निश्च सोमश्चाग्नीषोमी । अग्नीषोमी देवता यस्य सोऽग्नीषोमीयः । तस्य पशोस्त-
त्रअन्यन्वाधानादिकर्मकृतापं प्रक्रमयति आरभत इत्यर्थः । स्वार्थे गिजयम् ।

तस्य निरूढपशुवन्धेन कल्पो व्याख्यातः ।

स्वतन्त्र. पशुनिरूढः स बध्नते यस्मिन्कर्मणि तत्पशुवन्धारुयं कर्म तेन कर्मणा तस्या-
ग्नीषोमीयस्य पशोः कल्पः प्रकरो व्याख्यात उक्त इत्यर्थः । तत्र सर्वपशूनामेव कल्पः पशुः
प्रातर्दोहविकारः कालसामान्यात्तथाऽऽमिक्षाऽऽग्नेयैन्द्राग्नयोस्तद्विकारेषु चैतद्विकृतमग्नी-
षोमीये तद्विकारेषु चाऽऽश्ववालः प्रस्तर ऐक्षत्री तिरश्ची कार्पर्षीमयाः परिधयोऽधिकाः
पैतुद्धारवेभ्योऽमुष्वा अमुष्य वपावा भेदतः प्रेष्यामुष्यै पुरोडाशस्य प्रेष्यामुष्वा अमुष्य
हविषः प्रेष्येति पशोर्द्वैवते संप्रेष्यत्यैन्द्रे सारलत्यां तद्विकारेषु च दार्शीपूर्णमासिकः
प्रचरणकल्पः प्रचरणकल्प इति पशुप्रकृतिविकृतिभावबोधकं सूत्रम् । आग्नेयैन्द्राग्नयो-
रित्यादिना पञ्चपशूनां प्रकृतिस्त्वं प्रदर्श्यते । अग्नेयैन्द्राग्न्याग्निष्टोमोवध्वसंस्थयोरेतौ
सवनीयौ पशु तयोरविकृतमन्यूनानतिरिक्तमेतत्तत्र यन्निरूढ उक्तं तयोर्थे विकृतिभूताः
पशवस्तेष्वपि तथा । अग्नीषोमीय उपवसयीयः पशुस्तद्विकारेष्वौपवसयेषु निरूढादधि-
कमाश्ववालदिकं तत्तु पूर्वमातिध्यायामिष्टौ कृतं यदातिध्याया बहिस्तदुपसदां तदाग्नी-
षोमीयस्येत्यादिनाऽग्नीषोमीयार्थमेवोक्तमिति तद्विकारेष्वपि तथैव । निरूढे सवनीये
तद्विकारेषु च प्रणयने पैतुद्वा एव परिधयो न कार्पर्षीमयाः । तेषामग्नीषोमीय एव
वधनेन प्राप्तत्वात् । प्रैषविशेषास्तु शाखान्तरेण व्यवस्थापितास्ते निरूढे न सन्तीत्युक्तं

मत्रैव ते तथैव शास्त्रान्तरासवनीयेष्वपि न सन्तीत्येतद्विकृतमित्यनेनोक्तम् । ऐन्द्रे
 सारस्वत्यां तद्विकारेषु च दार्शपूर्णमासिकः प्रवरणकल्प इत्यनेन वैत्रावरुणध्यापारो
 षण्णपुरोडाशास्त्राद्येषु व्यावर्त्तते । तत्राग्नीषोमीयादयो निरुद्धस्याग्नेन विकृतयः ।
 अन्याध्वर्यवे चैते प्रकृतयो निरुद्धो विकृतिरिति । निरुद्धपशुं प्रकृत्यैव स्वशास्त्राद्याम-
 ज्ञप्तिरिति प्रश्ने हीत्राद्याज्ञानात्सर्वेषु नैमित्तिककाण्डेषु स्वतन्त्रेषु नित्येषु च सर्वेष्वे-
 तेषु पशुषु हीत्रं प्रयच्छतेषां प्रकृतिर्भवत्येव । तथाऽऽध्वर्यवे वैशेषिकं वेदिमानादिकं
 औपदेशिकमेव प्राच्यान्वेषु प्रयच्छत्तथाऽग्नीषोमीयाद्याध्वर्यवमतिदिष्टं प्राप्य तद्विकृतोऽ-
 पि भवति । सर्वपशुनामेव कल्प इत्यनेन सर्वेषां पशुबन्धानां साक्तो विधिरेव एवेत्ये-
 तावन्मात्रं प्रवर्ष्यते नातिदेशोऽनेन कियते किंतु सोमाग्नेः संकीर्णोऽग्नीषोमीयसवनी-
 यानां विधिरिति तत्रो निरुद्धो निरुद्धेऽतिदेशमात्रो निरुद्ध एव व्याख्यातः स सर्वेषां
 समानः । औपदेशिकोऽग्नीषोमीयादीनामितरेषामतिदेशिकः । ये वैशेषिका मन्त्राः
 शास्त्रान्तरीया इन्द्राग्निर्था तथा जुष्टमुपाकरोमीत्यादयो निरुद्धे श्रूयमाणस्तेऽग्नीषोमी-
 यादौ सौर्यप्रानावत्ययोरपि चातिदेशादुद्धाः । अत्रेत्यं व्यवस्था तन्त्रान्तर्गतेषु पशुषु
 साहचर्यादग्नीषोमीयादय एव प्रकृतिभूताः । तत्राप्यौपवसद्ये कियमाणानामग्नीषोमीय
 एव मुत्यायां कियमाणानामग्नेष्वन्यस्तप्राप्यग्नेन्द्राग्नेस्तुष्टयस्येऽपि पशुपुरोडाशाव-
 र्भवत्साहचर्या । येषां ह्यग्नेष्वपुरोडाशविकाराः पशुपुरोडाशास्तेषामग्नेषः सवनीयः
 प्रकृतिः । येषां तु द्विदेवत्वानां बहुदेवत्वानां वा पशुपुरोडाशाः सप्तक्षरनामवत्त्वेनैन्द्राग्ने-
 रोडाशविकारस्तेषामग्नेन्द्राग्ने एव प्रकृतिः । येषामनेकदेवत्वानां चतुरक्षरनामवत्त्वेनैन्द्राग्ने-
 एव पुरोडाशः पशुपुरोडाशप्रकृतित्सेऽप्यग्नेयस्यैव सवनीयस्य विकाराः । आग्नेषाष्टक-
 पाठधर्माणामग्नीषोमीयैकादशकपालेषु विहितं सासादतिदेशमादाय साहचर्याद्विकार इति-
 मूचनोभितसाहचर्यहेतुकविकारनिवर्त्तोऽत्र कार्यः । एतच्चैतस्मिन्व्यवस्थितविकल्पे ब्रह्म-
 स्पम् । इन्द्रदेवत्वानां पशूनां ये पशुपुरोडाशास्तेषां तु ऐन्द्राग्नेपुरोडाशधर्मकत्वाद्वैन्द्राग्नेः
 सवनीयः प्रकृतिर्नाग्नेः । अन्यत्र प्रकृतिदेवताभ्यो यथा सौम्यश्चरैन्द्रः पुरोडाश इतीति
 सूत्रेण सोमेन्द्रदेवतयोः पुरोडाशयोरैकवचनप्रतिपाद्यदेवत्वस्येऽपि आग्नेयविकारत्वाभावा-
 न्प्रतिपादनेनाथेतरेऽग्नीषोमीयस्यैन्द्राग्नेस्य वेत्ति सूत्रेणैन्द्रस्य सौम्यस्य चाऽऽग्नेयविकाराति-
 रिक्तकोट्यन्तर्गतत्वेन यद्यप्युपविकारत्वस्येच्छया प्राप्तिसिद्ध्यस्य व्यवस्थितविक-
 ल्पार्थत्वं स्वीकृत्यैन्द्रस्यैन्द्राग्नेविकारत्वमेव सोमस्याग्नीषोमीयविकारत्वमेवेति तथाऽपि
 सौम्यसौम्यादिप्राग्नेयविकारत्वमेव । कपालधर्मसाहचर्यात् । प्रकृतिगता देवताः
 प्रकृतिदेवतास्ताम्यः प्रकृतिदेवताम्यः । प्रकृतिगतरत्वं हि देवतात्रयस्य, अग्नेरिन्द्रस्य
 सोमस्य च । तत्राग्नेः स्वातन्त्र्येण सहभूतत्वेन च देवतारत्वं प्रकृतौ, इन्द्रस्य सोमस्य
 चाग्नेसहभावैवेत्यर्थं विशेषः । अन्यत्र प्रकृतिदेवताभ्यो यथा सौम्यश्चरैन्द्रः
 पुरोडाश इतीत्यनेतिशब्दो वैमृधगुणविक्षिष्टेन्द्रदेवतापरिग्रहार्थः । अत एव प्रकृतिदेव-

ताभ्य इति बहुवचनं संगच्छते । ननु इन्द्रस्य वैभवाख्यगुणविशिष्टस्यापीन्द्राभिमतत्वेनेन्द्रशब्देनैव सहस्रहर्षं तथा च बहुत्वस्य प्रकृतावसंभवेनासंगत्यापत्तिरिति चेत् । इन्द्रमहेन्द्रवदप्रापि मेदस्य सत्त्वेन बहुत्वस्य संभवेनासंगतेरभावात् । इन्द्रस्य सोमस्य च प्रकृतिगतत्वमांशिकं तदेव प्रकृतिदेवताभ्य इत्यत्र गृह्यते । यद्यप्यग्रेरपि प्रकृतिगतत्वमस्ति तथाऽपि नाऽऽग्रेयस्यान्यत्र प्रकृतिदेवताभ्य इत्यत्र ग्रहणम् । यथा सोम्यश्वरैन्द्रः पुरोडाश इत्युपयोरेव ग्रहणात्सोमदेवत्वपशुविषय आग्नेयवर्षाणामप्राप्तेः सावितरत्वेन सामान्यत्वात्तदपेक्षयाऽऽशुभूतस्येन्द्रस्य विशेषत्वेनेन्द्राग्रवर्षाणां प्रापणे प्रचलत्वेन अक्षरनामकत्वेन चाऽऽश्वमेधिकसोमेन्द्रपशुनामैन्द्राग्रवर्षा एव, ये कस्वन्तरे निहिता ऐन्द्राः पशवस्ते षोडशिसंस्थासंबन्धिसप्तनीयस्येन्द्रस्य पशोर्विकाराः, ये सरस्वदेवताकान्त आग्नेयपशोरेव विकाराः । प्रातिपादिकसाभ्यात्सरस्वतीविकारत्वं केचिदिच्छन्ति । ये त्वन्ये सरस्वतीदेवत्या ये च स्त्रीदेवतास्ते स्त्रीदेवतासाभ्येनातिरित्रसंस्थासंबन्धिसप्तनीयायाः सरस्वत्या मेप्या एव विकारा भैत्रावरुणीसौर्याद्यनूचन्त्या विना । संप्रैषश्च भवतीतिवक्ष्यमाणानूचन्त्याप्रकरणस्यात्सूत्राच्छिजेन सान्नात्यमत्र न भवतीति स्थापितत्वात् । अन्यत्र तु भवत्येवेति व्यवस्था । तस्मादग्नीषोमीयादयः पञ्चापि सोमत्रान्तर्गतानां व्यवस्थाः प्रकृतयः सोमत्रान्तर्हिर्भूतानां तु निरूढ ऐन्द्राग्र इति पञ्चापि पशवः प्रत्यक्षवर्षाणो हौत्रेण निरूढस्य विकृतयः । इतर आध्वर्यवेण वैतोषिकेण च हौत्रमतिदेशात्समानमेव प्राप्तपि शास्त्रान्तरदिन्द्रे सारस्वत्यां च षपापुरोडाशाङ्गयागविषयकमैत्रावरुणव्यापारप्रतिनन्वेनैव व्यवस्थापितम् । औपवसत्त्वे क्रियमाणानां सुत्यायां क्रियमाणानां चापि पशवः प्रकृतिभूता यथायपमिति मतमैच्छिकविकल्पापिप्रायं ब्रह्मव्यमित्यस्तु प्राप्तिक्रिको विचारः । इदानीं प्रकृतमुच्यते तस्य निरूढपशुत्वमेव कल्पो व्याख्यात इति सूत्रं हौत्रेण सर्वपशुप्रकृतित्वं निरूढस्यैवेत्यभिप्रायेणैव भगवताऽऽचार्येण प्रणीतमिति द्रष्टव्यम् ।

षड्दोता पश्चिष्टिश्चाङ्गभूते न विद्येते ।

येऽन्तस्तान्प्रतिनोऽङ्गपशवः समानदेशकालाग्नयश्चाग्नीषोमीयाद्यनूचन्त्याग्ना आङ्गिनश्च तेषु षड्दोता न भवति आरम्भार्थत्वात् । प्रधानारम्भेणैव तदारम्भसिद्धेश्च । तथा पश्चिष्टिरपि देवतारूपान्तरारम्भस्य दक्षिणीययैव सिद्धेर्न भवति । ये तु बहिलान्प्रतिनो भिन्नदेशकालाग्नयश्च वायव्यपशुपञ्चपशुसौत्रामणोपश्वाद्यश्च तेषां सत्यपि कथंचिदङ्गभावे भवत एव षड्दोतुपश्चिष्टी । ननु षड्दोता पश्चिष्टिश्च न विद्येते इत्येतावदेव वक्तव्यं प्रकरणादेवैतस्याङ्गभूतस्य पशोर्लाभात् । अतोऽङ्गभूत इत्येतस्य शब्दस्योपादानं नैव कर्तव्यमिति चेत्सत्यम् । अङ्गभूत इत्येतस्य हेतुपरत्वप्रदर्शनार्थमुपादानस्याऽऽ-

वक्ष्यकत्वान् । यतोऽङ्गभूतः पशुरतः षड्दोतृपश्चिष्टचोर्निषेधो नतु केवलाग्नीषोमीयप्र-
 पुक्तोऽयं निषेध इति । तेन सवनीयादिषु पशुष्वपि षड्दोतृपश्चिष्टवमानः सिध्यति ।
 एकवचनं चोपपन्नं भवति । जात्यभिप्रायं वैकवचनम् । तथा चाऽऽपत्तम्—षड्दोता
 पश्चिष्टिश्चाङ्गभूतेषु न विद्येते इति ।

अग्नीनन्वाधायाऽऽतिध्यापरिधीनिधम उपसंनद्धति ।

आ-यन्वाधानवचनं सूत्रान्तरोक्ताग्न्यन्वाधानप्रतिषेधनिराकरणार्थम् । अग्नीनन्वाधा-
 वेति रूपप्रत्ययोऽग्नीषोमीयस्य पशोस्त्वर्थं प्रक्रमयति ह्यसशाखाभातिध्यावर्हेऽप्युपसंनद्ध-
 तीति भरद्वाजेन सांनध्यविकारस्वाच्छाखाहरणमुक्तं तन्मा भुदित्येतदर्थम् । द्रव्यद्रव्यं हि
 शाखया शोधनीयं न सांघं कर्मण्यविद्यमाने सत्वधर्मद्रव्यं निवर्तत इत्युक्तत्वादिति भावः ।
 आतिध्यावर्हिष एवाग्नीषोमीयकार्यकारित्वस्योक्तत्वादर्थाद्द्विहरणं निवर्तते । उत्क-
 रार्थं बर्हिस्तु मृत्यादिवम एवाऽऽहरणीयम् । प्रस्तरमेवाऽऽहरति बर्हिषः कस्त्रेनेति-
 वक्ष्यमाणसूत्रगतैवकारव्यवच्छेद्यं वेद्यर्थं बर्हिरेव । अत्रान्वाधेया अत्रय औत्तरवेदिकशा-
 खामुखीयदक्षिणाग्रयः सम्भावसद्वयस्ये तावप्यन्वाधेयौ । प्राजहितस्य नैवान्वाधानं किंतु
 शालामुखीयस्यैव । एषोऽत्राऽऽहवनीयो यतः प्रणीयते स गार्हपत्य इति पशुसूत्रेण
 प्रकृतहवनीयस्यैव गार्हपत्यत्वोक्त्या पुराणगार्हपत्यस्य निवृत्तेरुक्त्वात् । अत्रेति
 शब्देन तस्मिन्नेव कर्मणि स गार्हपत्यो न तदन्नःपतिताग्निहोत्रहोमे । शालामुखीयं
 गार्हपत्यकर्मभ्योऽन्ववस्यन्ति तस्मिन्गार्हपत्यकर्मणि क्रियन्त इति वक्ष्यमाणसूत्रेऽप्य-
 त्नेति शब्दो योज्यः । अन्यथा कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीति विहितेऽग्नि-
 होत्रहोत्रेऽपि षोडशोऽग्निहोत्रं द्वादशाहाह्वानमयने गवामयनात्कुण्डपायिनामय-
 नमित्येवैवंप्रचोदकपरम्परया प्राप्ते शालामुखीय एव श्रवणं स्यात् । यद्यपि इति-
 होत्रेऽस्मिन्स्वतश्चोदकाच्छालामुखीयस्य प्राप्त्यभावस्तथाऽपि कुण्डपायिनामयने शाला-
 मुखीयस्य चोदकात्प्राप्त्या तदङ्गभूतदग्निहोमहवि श्रवणेऽप्यस्ति तस्मात्तिरिति द्रष्टव्यम् ।
 अतोऽत्रेत्येवमवश्यं वक्तव्यम् । तथा चात्रेति शब्देन कुण्डपायिनामयनान्तर्गते नामा-
 तिदेशप्राप्तभूतगार्हपत्यश्रवणवत्कर्मण्यग्निहोत्रेति । तथा च द्वादशाध्याये प्रथमे
 पादेऽमुपमर्षमाह श्रवणं चाग्निहोत्रस्य शालामुखीये न स्यात्प्राजहितस्य विद्यमानस्यादि-
 त्यनेन सूत्रेण । नामप्राप्तेन प्राजहितेनान्यार्थस्य शालामुखीयस्य वाचो युक्त इति भावः ।
 सूत्रार्थस्तु स्पष्ट एव । यद्यपि नाम्नः प्राप्त्यर्थे साप्तमिकन्यायेनैव सिद्धं तथाऽपि
 प्रसङ्गनिराकरणार्थं सूत्रमिदमिति द्रष्टव्यम् । नचैषोऽत्राऽऽहवनीयो यतः प्रणीयते स
 गार्हपत्य इति सामान्यसूत्रं शालामुखीयं गार्हपत्यकर्मभ्योऽन्ववस्यन्ति तस्मिन्गार्हपत्य-
 कर्मणि क्रियन्त इति विशेषसूत्रेण बाध्यते, एवं च शालामुखीयप्रानहितदक्षिणाग्नीनामे-
 वान्वाधानमत्रेति वाच्यम् । एषोऽत्राऽऽहवनीयो यतः प्रणीयते स गार्हपत्य इति सूत्रस्ये-
 नात्रेति शब्देन पशुकर्मण्येव प्रवृत्तेरुक्त्या सौमिककर्मण्येतस्याप्यसौ तथापि प्राप्त्यर्थ-

मेतन्सूत्रप्रणयनस्याऽऽवश्यकत्वेन समानविषयत्वामानेन बाध्यनाशकभावस्यैवासेम्भवात् । एषोऽत्राऽऽहवनीयो यतः प्रणीयते स गार्हपत्य इत्येतस्य सूत्रस्य विषयः पाशुर्कर्म शास्त्रामुखीयं गार्हपत्यकर्मभ्योऽन्ववस्यन्ति तस्मिन्गार्हपत्यकर्माणि क्रियन्त इत्येतस्य सूत्रस्य विषयः सौमिकं कर्म । एवं च विषयभेदाद्बाध्यनाशकभावो नाप्राप्तिः । अथवा पशुसूत्रविषयस्य हेतुपरताप्रदर्शनार्थं शास्त्रामुखीयं गार्हपत्यकर्मभ्योऽन्ववस्यन्ति तस्मिन्गार्हपत्यकर्माणि क्रियन्त इति सूत्रं यतः शास्त्रामुखीयं गार्हपत्यकर्मार्थमन्ववस्यन्ति विनियोजयन्ति श्रुतयः पाशुके कर्मणि अतस्तदस्मिन्नाशकत्वात्तस्मिन्नेव सौमिकान्यपि गार्हपत्यकर्माणि क्रियन्त इति । इष्म इति सिद्धवर्तिदेशादिष्माहरणस्यात्र कर्तव्यता गम्यते । आतिथ्यावर्हिःसंनहनं तु इष्माहरणोत्तरं कर्तव्यं न तु प्रकृतिप्राप्तस्थाने स्थया तद्भावात् । अथवाऽऽदानसमय एव बर्हिःसंनहनम् । अथवा परिधीनित्यनन्तरमपिशब्दोऽध्याहार्यः । तेन बर्हिःसंनहनमपि प्रकृतस्थान एव सिध्यति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—आतिथ्यावर्हिस्तूष्णीमुपसंनहति ताञ्च परिधीन्पाशुक इष्म इति । अत्रापि तूष्णीमुपसंनहनीत्यनुवर्तते । इन्द्रशाध्याये प्रथमपादे जैमिनिरपि संनहनहरणे तथेति चेत्, नान्वार्यात्वादिति सूत्राम्यामाह । संनहनं च हरणं चानयोः समाहारः संनहनहरणं तस्मिन्संनहनहरणे । देशपृथक्त्वान्मन्त्रोऽप्यवर्तत इति पूर्वसूत्राक्ता मन्त्रावृत्तिस्तथाशब्देनानुकुप्यते । भेषमेनाऽऽवृत्तिः स्रज्ज्यते । विहारदेशप्रापणं मुख्यं संनहनहरणयोः कार्यं तदतिरिक्तं कार्यमन्ववशब्देनोच्यते । तच्च वेदिप्रापणात्मकं तदर्थत्वादित्यर्थः । यदि वेदिप्रापणार्थताऽपि स्यात्तदा प्रकृतानेव गार्हपत्याहवनीयं प्रति नोपमानेऽपि मन्त्रः प्रयुक्तः स्यात् । एवं संनहनेऽपि देवाद्यन्विषयैश्चिह्नैः प्रसक्ते पुनस्तूष्णीं क्रियमाणे । नच विहारदेशप्रापणार्थतेवैतयोरित्यत्र किं विनिगमकभित्ति वाच्यम् । प्रथमोपस्थितैरेव विनिगमकरवाह्याववात् । तदयं निर्गलितोऽर्थो जैमिनि-सूत्रस्य देशपृथक्त्वान्मन्त्रोऽप्यवर्तत इति सूत्रोक्तरीत्याऽत्रापि मन्त्रावृत्तौ प्राप्तायां लूनस्य बर्हिषो विहारदेशप्रापणार्थं यत्संनहनं हरणं च तदर्थो हि संनहनहरणौ मन्त्रौ प्रकृते तयात्वाभावात् मन्त्राविति । अत एव संभरणमन्त्रोऽपि न तेन परिधीनां सामि धेन्यर्थकाष्ठसंभरणोत्तरं तूष्णीं पृथगेव संभरणम् । अतः संभरणमन्त्रे श्रीन्परिधीनिति लुप्यते । विश्रुतिषेऽयूहः संचरा इति संनामश्च । उपवेशपृष्ठिशब्दनिवृत्तया संचरानित्येव वा । उपसंनहनीत्यत्रोपशब्दादिष्मसमिधाभ्युपवेशं परिधीनां संनहनम् । अत्र तूष्णीं क्लृप्तशास्त्रां छिन्वाऽऽनयन्ति । केचित्तु बर्हिर्धर्मगैव तूष्णीमानयन्ति ।

अग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रक्षालयोलपराजीन् स्तीर्त्वा

यथार्थं पाशुकानि पात्राणि प्रयुनक्ति ।

अत्राम्यो वे साक्षादन्वाहितास्त एव । ते चोत्तरवेदिकशालामुखीयदक्षिणामयः । सम्वावसथ्यपसे तावपि । आग्नीधस्य साक्षादन्वात्रानाभावात् परित्तरणम् । अग्नीन्प-

रिस्तीर्षत्यादि स्तीर्षित्यन्तं कृतव्याख्यानम् । अत्र वेदकरणावचनविभेदं ज्ञातं भवति
 महाबोदिकरणार्थं कृतो यो वेदः स एवाऽऽवभृथाद्भवतीति । अवभृथे तु वेदकरणवि-
 धानात्प्रथमेव वेदः । यद्यर्थं यथाप्रयोजनम् । इदं वचनमतिदेशप्राप्तौवचवात्राणां प्रयो-
 जननाभाव इति वक्तुम् । पाशुकानीति वचनं पशुमंत्रन्विना स्वधितिवसाहोपहवनीयू-
 यूपशकृत्वारणीसुवर्णशकृत्वारि प्रयोगार्थम् । ननु पाशुकानीति नैव वक्तव्यं प्रकरणा-
 देव तरिसद्धेरिति चेत् । तस्माऽऽपस्तम्बोक्तप्रचरणीप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात् । नच सुत्याया-
 मेव तत्प्रयोगविधानादत्रार्थासिधौ पाशुकानीति वचनं व्यर्थमेवेति वाच्यम् । सुत्यायां
 प्रथमं तत्प्रयोगविधानेन पूर्वत्र प्रचरणी च चर सप्तमी प्रयुक्तत्वापस्तम्बोक्तरीत्या
 युगाप्रयोगापत्तौ तद्विवृत्यर्थत्वेन सार्थक्यसंभवात् । सोमपात्रैर्न प्रसक्तसिद्धिरित्यपि
 पाशुकानीत्यनेन प्रदर्शितं भवति । तथा च द्वादशाध्याये प्रथमपादे जैमिनिः—पात्रेषु च
 प्रसक्तः स्याद्धोमार्थत्वात्, न्यायानि वाऽप्रयुक्तत्वादप्रयुक्तैः प्रसक्तः स्यात्, अस्ति
 शब्दसंस्पर्श इति । पूर्वाधिकरणे यथा महावेद्या प्राकृतवेदिप्रसक्तस्तथा पात्रेष्वपि
 जुह्वादिपात्रेष्वपि प्रसक्तः स्यात्, होमार्थत्वात्तेषामपि होमार्थत्वात् । होमार्थैः सौमिकै-
 र्वैष्टिकजुह्वादिसाधकहोमादिकार्यसिद्धेरिति भावः । अयं पूर्वसूत्रार्थः । उत्तरसूत्रार्थस्तु
 न्यायो होमादिरूपं कार्यं तस्मादनपेतानि न्यायानि जुह्वादीनि । चर्मवर्षवर्षन्यायादन-
 पेत् इति सूत्राद्यन्वयः । वाशब्दः पूर्वसंस्पर्शार्थकः । जुह्वादीन्वेष सोमव्यतिरिक्त-
 ऋग्यहोमकारिणि ननु चर्मैः प्रसक्तसिद्धिरिति । कुनः । अप्रयुक्तत्वात् । वेदिर्हि
 प्रयुक्ता पात्राणि स्वप्रयुक्तानि । अङ्गे प्रयुक्ते तदुत्तार्य न प्राकृतस्य पुनः प्रयोगः । येन
 रूपेणैव प्राकृतपदार्थस्याङ्गत्वं तेनैव तद्व्यसनाङ्गप्रयुक्तौ सत्यां तत्र गुणहानावपि प्रसक्तौ
 युक्तः । भवति च येषां हर्षाव्यासादपतीति वेदिस्त्वेनैव प्राकृतवेदेरङ्गत्वेन वेदिकसनाङ्ग-
 प्रयुक्तौ सत्यां तत्र गुणहानावप्यासादने प्रसक्तौ युक्तः । इह तु नाङ्गप्रयुक्तिर्जुह्वादीनां
 चर्मससाधारणपात्रत्वेन नाङ्गत्वं येनाङ्गप्रयुक्तिः स्यात् । किं तु जुह्वादिनां जुह्वा
 जुहोतीति वचनात् । ततश्च जुह्वरूपस्याङ्गत्वेनाप्रयुक्तत्वात्पुनरनुष्ठेयानां जुह्वादिभि-
 रङ्गैरनुष्ठानाय प्राकृतपात्रप्रयुक्तिरिति । तथा च निर्गलितोऽयमर्थः—न्यायशब्देन
 प्रकृतकार्यमुच्यते । प्रकृतकार्यं होमादिकार्यं तेष्वोऽनपेतानि वाधकशास्त्र विना तेष्वो
 न वियुक्तानि एतादृशानि जुह्वादीनि तेष्वेव सोमाङ्गैष्टिककर्मसु न तु साधारणधर्मेण
 पात्रस्वरूपेणैव प्रयुक्तौ जुह्वादीनां कथं तत्प्रयुक्तैर्ग्रहवमसादिभिः प्रसक्तसिद्धिर्भवति ।
 जुह्वादीनि तु जुह्वत्वादिविशेषधर्मेणैव प्रयुक्तानि ननु पात्रस्वधर्मेण प्रयुक्तानि । अतो न
 प्रसक्तसिद्धिरिति । इति द्वितीयसूत्रार्थः । तृतीयसूत्रार्थस्तु—शब्दस्य जुह्वशब्दस्य सम्ब-
 द्धपात्राणीतिवचनं स्वयादिसाधारणपात्रसंग्रहार्थम् । अन्यथा प्रचरणीव्यावृत्त्यर्थं

* अत्र तृतीयसूत्रार्थप्रतिपादको मन्वकुटिलः ।

पाशुकत्वचनस्याऽऽवश्यकत्वे स्वधित्यादीनामेवासाधारणत्वेन पाशुकत्वात्तेषामेव प्रयोगः इति शक्यता स्यात्तां कारयितुं नाश्राणीतिवचनम् ।

यस्यामाउपग्रहणात्सकृत्वा प्रतिहृत्य
गार्हपत्ये पाशुकान्पाश्यानि गृह्णाति ।

जुहूपभृतोश्चतुर्गृहीते गृहीत्वा तृतीयमाउपस्य दधन्वानीयेत्यादिना पशुचन्धोक्षेप प्रकारेणेत्यर्थः । गार्हपत्य इति सप्तम्यन्तेनैव प्रतिहृत्येत्यस्यान्वयः । प्रतिहरणं प्रतीचीनं हरणम् । गार्हपत्य इति समीपसप्तमी । गार्हपत्यसमीपदेशे प्रतीचीनं इत्या तत्रैव पाशुकान्पाश्यानि गृह्णातीत्यर्थः । प्रतिहृत्येत्यत्रान्तर्भावितो णिउद्रष्टव्यः । अन्यथा गार्हपत्ये पाशुकान्पाश्यानि गृह्णातीत्यनेनैवार्थात्प्रतीचीनहरणे सिद्धे प्रतिहृत्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । प्रोक्षण्यासादनमातिथ्यानाहिषा यथाऽन्वयदेश आस्तीर्षते तावत्तः प्रदेशस्य पश्चार्धे चितृतीयदेशे भवति । अत्र प्रचरण्याः पात्रप्रयोगकाले प्रयोगो नैव भवति । मुन्यायामेव तद्विधानात् । प्रचरण्यामाज्यग्रहणकाले प्रथमं न ग्रहणं तस्यापि मुन्यायामेव विहितत्वात् । अन्तेऽपि च न वैतर्जनहोमकाल एव तस्य विहितत्वात् ।

एवा बन्दस्वेत्युपस्ये ब्रह्मा राजानं कुरुते ।

अपोद्धृत्याऽऽवस्थाः।मित्यन्तेऽध्वर्युणा कृते । उपस्यः पादविन्यासविशेषरूपासनविशेषः । तस्मिन्ब्रह्मानं सोमं कुरुते स्यात्पयतीत्यर्थः । ब्रह्मत्वसूत्रेणैव सेत्स्यति सत्यत्र पुनर्वचनं प्रयोगकमज्ञानार्थमुपस्ये राज्ञः स्थापनादनन्तरमेवाऽऽदानं प्राधादीनां न तत्पूर्वमिति । अत्र मन्त्रवचनं मन्त्रावचनात्पक्षे तूर्णोत्त्वमपि स्यात्तद्व्यावर्तयितुम् । अब्रह्मेति पदच्छेदो वाऽत्र । ब्रह्मव्यतिरिक्तो यः कश्चनरिक्त्वद्गुणश्चोऽन्यो षोपस्ये राजानं कुरुते इत्यर्थः । इदं च ब्रह्मत्वसूत्रे वक्ष्यमाणेन विधिना विकल्पते । अब्रह्मोपस्ये राजानं कुरुते अब्रह्मव्यतिरिक्तो यः कश्चनस्त्विमेति । अस्मिन्व्याख्यानेऽपि मन्त्रवचनं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्त्विमेत्यर्थमपेक्षितमेव । अन्यथा तूष्णीत्वतादवस्थ्यापत्तेः ।

आददते ग्राण्यो वाग्रथानि द्रोणकलशं चमसाना-

तिथ्यार्थाहिरिधमपाश्यान्पमीषीषं चानुनयन्ति ।

आददते इत्यनन्तरं परिकर्मण इति शेषः । कर्तृसमुदायापेक्षमत्र बहुवचनम् । ग्राणादीष्वान्तानां रज्ज्वा बहुधा तथा बहनेनाप्यनुनयनं संभवति । अत आदानविधिरिति चेत् । तस्य ग्राणादिचमसान्तानां भङ्गेनैव निवृत्तत्वात् । अर्थादेवाऽऽदानविधौ सिद्धे अचनं व्यर्थमिति चेत्सत्यम् । तस्य ब्रह्मकर्तृकाद्ब्रह्म उपस्ये स्थापनादनन्तरमेवाऽऽदानं यथा स्यात्तत् पूर्वमपीच्छया कदाचिदपीत्येतादृशार्थज्ञापनार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् । ग्राण्यः प्रसिद्धाः । वाग्रथानि ऊर्ध्वपात्राणि । द्रोणाकारः कलशो द्रोणकलशः । स

च चतुरङ्गलक्षः परिमण्डलश्चतुरश्रो वाऽर्थसिद्धपरिमाणोऽर्थसिद्धविलोऽङ्कः । अत एव सूत्रकृता चतुरश्रपरिमण्डलान्यतराकारता द्रोणाचितेरप्युक्ता । तेषां यान्यनादिष्टवृत्ताणि विककृतस्य तानांति वक्ष्यमाणवचनाद्वैककृतः । अभावे वारणव्यतिरिक्तपक्षियवृत्तजः । अहोमार्धानि तु वारणस्येति सूत्रेणाहोमार्धपात्र एव वारणवृत्तजस्येकत्वा द्रोणकलशे होमार्धस्यस्यापि सन्वेनाथाद्वारणवृत्तनिषेधस्यैव प्रवृत्तेः । मार्तिकस्तु कलशो न भवति । नहि मृन्मयमाहृतिमानश इति स्रुत्या निषेधात् । धर्मं तु भावनिकं मृन्मयस्य धर्मस्य होमसाधनत्वम् । अमसा वक्ष्यमाणलक्षणाः । आवादीनि पूर्वोपयुक्तानि प्रोक्षितान्येव । आतिथ्यावाहिस्रुष्णांमेव सप्रस्तरं संनद्धम् । इध्मः सातिथ्यापरिधिकः संनद्धः । आज्यानि क्षुम्भानि स्थाळीगर्तं च । क्षुम्भात्स्थाळीगर्ते वृषदाज्ये च । अग्नीषोमीयमग्नीषोमदेवत्वमुपकलसे पशुं येन कर्मगृहीतेन राज्ञ आतिथ्यं कृते यजमानेन तम् । पकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन स्रुवसोमस्थाळीपूतभृदाधवनायपरिस्रवैकधनाकलशपणे-जनीकलशवसतीवरीकलशदशापविश्रोदचनादीन्याददत्ते परिकर्मिणः । प्रायश्चित्तपशु-सन्वे तौ च । अनुनयन्तीत्यत्र पूर्वोक्तानि आवादीन्येव संकथ्यन्ते । अग्निं सोमं पानु पश्चाद्भागमेतानि नयन्ति प्रापयन्ति परिकर्मिण इत्यर्थः । आतिथ्यावाहिस्रुष्णास्य चोपसादितस्येऽपि अग्नानुनयनवचनात्पुनर्महर्षं प्राववत् ।

उत्पत्नीमानयन्त्यन्वनाशसि प्रवर्तयन्ति ।

परमोमुदानयन्तीत्यन्वयः । श्रुतिरेवेदमनूयत उत्पत्नीमानयन्तीति । अत एव व्यवहृ-
तामेति सूत्रेण विहितमुपसर्गपात्सोर्मध्ये पदान्तरव्यवधानं न विरुध्यते । बहुवचनं
परिकर्मभिः प्रायम् । ते च बहुवचनाश्रिप्रभृतयः । एतच्चाऽऽनयनं पशुशालातः
शालामुखीयं प्रति । बहुभिरानयनमदृष्टार्थम् । अनांस्यनुप्रवर्तयन्तीत्यन्वयः । प्रवर्तनं
नयनम् । इयमपि श्रुतिरेवानुच्यते । पदान्तरव्यवधानाविरोधोऽप्रापि पूर्ववदृष्टव्यः ।
लौकिकान्यप्रानांसि । बहुवचनाश्रिप्रभृतीनि । अयःप्रवर्तका बहुवचनात्प्रत्यनश्रिप्रभृतयः ।
अनुशब्दात्पश्चादनसां प्रवर्तनम् । एतानि शालामुखीय उत्तरवेदिसप्रोपे वा स्थाप्यन्ते
वधोपयोगम् । अनसावभावे परिकर्मिणो हविरादि वहेयुः । तच्च महावेदिमुत्तरेणाऽऽ-
ग्नीध्रमण्डपपूर्वावधिपरिवन्तमेव । बहुवचनात्परिकर्मिण ऋत्विजो वैक नयन्ति । एतेन
नयनार्थं बलीवर्धयोगजं नेति सूचितं भवति । वक्ष्यमाणकर्मोपयोगिसामग्नीसहिद्वानि
शकटानि प्रवर्तयन्ति । यावदेवास्यासि तेन सह सुवर्गं लोकमेतीति सिद्धात् । अन्व-
नाशसि प्रवर्तयन्ति यदस्यात्र शकं भवति पूर्वं तेनाग्निमन्ववस्यन्तीतिवैवाप्यनसूत्राच्च ।
शकं वज्रायुधे यज्ञपात्राणीति यावत् । अनसां प्रवर्तनं यायावरविषयमित्यापस्तम्बः ।
तेनैतन्मते शालीनस्य निर्मन्थ्य एवेति गम्यते ।

पान्युदानमप्रकारमाह—

मेतु ब्रह्मणस्पत्नीति नेष्टा पत्नीमुदानयति ।

परिकर्मिभिः साकं नेष्टाऽपि पत्नीमुत्पाप्याऽऽनयति वैसर्जनहोमार्थं शालामुखीयं प्रति प्रेतु ब्रह्मणस्पत्नीति मन्त्रेणेत्यर्थः । उत्पाप्येत्यमर्थ उच्छब्दराहस्यते । उत्पाप्येत्यनेन यदि तिष्ठन्ती तदा तामुपवेश्योत्पाप्यैवाऽऽनेया नतु तादृशपेवाऽऽनेयेति नोधयते । निपाता अनेकार्थका इति शास्त्रात् । उच्छब्दः शनैरित्यर्थे वा । वर्णेन सीदतिवति मन्त्रान्तः ।

अथाहपनुकामिनीत्यानीयमाना जपति ।

अनोयमाना नेष्टा परिकर्मिभिश्च । पत्नीविशेषणमेतत् । विद्या इहेति मन्त्रान्तः ।

सुपजसस्त्वा वयमित्यपरेण शालामुखीय-
सुपविश्य दार्शपौर्णमासिकान्मन्त्राञ्जपति ।

शास्त्रामुखीयस्यापरमाणे समीप एवोपविश्य दर्शपूर्णमासयोर्नवा दार्शपौर्णमासिका-
स्तान्मन्त्रान्तरे गृहपत इत्यादीञ्जपति । पत्नीत्यनुवर्तते । अध्यासमादेश्छन्निष्पन्न इत्यनेन उक्तं । अनुश्रुतिकारित्वाद्गुणवपदवृद्धिः । नपत्नीत्यनेनोपस्थानाशीञ्जित्यर्थे तत्स्थाने जपोऽनेन विधीयते । सुपजसस्त्वा मम पुत्रा इत्यनयोस्तु स्वभाश्रितो जप एव ।

शालामुखीयं गार्हपत्यकर्मभ्योऽन्वव-
स्यन्ति तस्मिन्गार्हपत्यकर्माणि क्रियन्ते ।

शालाया मुखं शालामुखं प्राग्गंशस्य पूर्वो भागः । तत्र यवः शालामुखीयो गृह-
पतिर्यजमानस्तेन संयुक्तोऽग्निगार्हपत्यः । गृहपतिसंयुक्तत्वं तदुत्पादितत्वेन । अतिप्रस-
ङ्गपरिहारार्थं कावेरपि स्वीकर्तव्या । गार्हपत्यस्य कर्माणि गार्हपत्यकर्माणि तेभ्यो
गार्हपत्यकर्मभ्यो गार्हपत्यकर्मार्थमन्ववस्यन्ति श्रुतयो यतः । अतो यानि गार्हपत्यक-
र्माणि सर्वानि तानि तस्मिन्शालामुखीये क्रियन्त इत्यर्थः । प्रथमतः प्राग्गंशरूपाया
एव शास्त्रायाः सिद्धत्वात्तन्मुखमवस्य प्राकृताहवनीयस्यैव शालामुखीयत्वम् । कृत्स्नायाः
शास्त्राया असिद्धत्वात्तन्मुखमवस्यापि औत्तरवेदिकस्य न शालामुखीयत्वम् ।
यद्यौत्तरवेदिकस्य शालामुखीयत्वं स्यात्तदा प्राञ्चो गच्छन्तीत्येतद्विरुध्यते । तस्मात्प्राकृ-
ताहवनीय एव शालामुखीयत्वम् । अत एव हावेर्वातप्रणयने युज्यते मन इत्याहुस्यवि-
करणीभूतस्याग्नेरौत्तरवेदिकशब्देनैव ग्रहणं कृतं नतु शालामुखीयशब्देन । अपवाऽप-
मर्थः—शालामुखीयं शालामुखीयसंज्ञकं प्राकृताहवनीयं गार्हपत्यकर्मार्थमन्ववस्यन्ति
कल्पयन्ति कर्तार इति शेष इति । द्विविधोऽत्र नियमः—शालामुखीयमेव गार्हपत्य-
कर्मभ्योऽन्ववस्यन्ति नतु पुराणगार्हपत्यमिति, उत्तरनियमेनाऽऽहवनीयकर्माणि इवापः

सन्ते, आहवनीयस्येऽपि शाळामुखीयं गार्हपत्यकर्मस्य एवान्वयस्त्विति नत्वाहवनीय-
 कर्मस्योऽप्येति । गार्हपत्यकर्माणि सौमिकान्यत्र विवक्षितानि नतु वाशुकानि । तेषु तु
 एषोऽत्राऽऽहवनीयो यतः प्रणीयते स गार्हपत्य इत्येतस्मिन्नादेव सिद्धेः । नन्वेव-
 मेषोऽत्राऽऽहवनीयो यतः प्रणीयते स गार्हपत्य इत्येतस्मादेव सूत्रादपि सिध्यति
 किमर्थमिदं वचनमिति चेत्सत्यम् । एषोऽत्राऽऽहवनीय इत्यत्रत्येनात्रेति शब्देन वाशु-
 ककर्मस्यैवेत्यस्य प्राप्तत्वेन तदितरत्राप्राप्तौ तत्रापि प्राप्त्यर्थमेतत्सूत्रप्रणयनस्याऽऽवश्यक-
 र्वात् । सौमिकेषु अग्निप्रणयनोत्तरं द्विविधगार्हपत्योपस्थितौ कस्मिन्गार्हपत्यकर्म कर्त-
 व्यमित्याशङ्कायां शाळामुखीयस्यैव गार्हपत्यकर्मसंनधिकत्वं निष्यद्यते । गार्हपत्यसंब-
 न्धानि सौमिकानि कर्माणि अग्नीषोमप्रणयनमारभ्यैव प्रवर्तन्तेऽतोऽत्र परिभाषाकरणम् ।
 नन्वेवं तत्र तत्र गार्हपत्यशब्द एव प्रयोक्तव्यः, परिभाषयैव शाळामुखीयस्य प्राप्तिसं-
 विध्यति, शाळामुखीयस्य गार्हपत्यस्यमौत्तरवेदिकस्याऽऽहवनीयत्वं न्यावर्तयितुमेषोद-
 वनीयायां प्राग्भङ्गाग्रहणम् । एवं चोदवनीयाविषयकातिप्रसङ्गवारणे सिद्धे किमर्थं
 कश्चित्कश्चिच्छाळामुखीयपदोपादानं क्रियत इति चेत् । सर्वेषामितउत्तरभाषिकर्मणां
 सौमिकत्वाविशेषेऽपि कर्मविशेषपरत्वमेव परिभाषायां ज्ञापयितुं तदावश्यकत्वेन तत्र
 तत्र शाळामुखीयपदोपादानस्य प्रयोजनसत्त्वात् । तथा हि शाळामुखीयं गार्हपत्यकर्म-
 स्योऽन्वयस्त्विति तस्मिन्गार्हपत्यकर्माणि क्रियन्त इति परिभाषया यागसंबन्धान्नेव
 कर्माणि गृह्यन्ते । अत एव सवनीयपुरोडाशप्रयुक्तपात्रासादनादीनां सवनीयपुरोडाश-
 यागसंबन्धवारिण्यं शाळामुखीयमातेर्न कस्याप्यग्नेः अवनम् । अत एवोदवनीयायां
 प्राग्भङ्गाग्रहणम् । यागव्यतिरिक्तेषु यागसंबन्धेषु वैसर्जनहोमादिषु गार्हपत्ये सुहोती-
 त्वेवमुच्यमाने गार्हपत्ये सुहोतीति तत्र तत्र प्रत्यक्षभूतौ भूयमाणत्वेन प्राकृतगार्हपत्य-
 परतैव स्वात्तां वारयितुं शाळामुखीयवचनमावश्यकं, प्रत्यक्षशाळामुखीयवद्वयणस्य
 यत्राभावः सवनीययागप्रयुक्तपात्रप्रयोगनिर्वापादौ तत्र परिभाषायाश्चरितार्थता । याग-
 मितेषु यागसंबन्धेषु वैसर्जनादिषु शाळामुखीयग्रहणं प्राग्भङ्गो गार्हपत्यात्पत्नोत्पन्न
 प्राप्तहित एव गार्हपत्य इति पारसंख्यानम् । नन्विदमेषोऽत्राऽऽहवनीयो यतः प्रणी-
 यते स गार्हपत्य इत्यनेनैव सिध्यतीति चेत् । एतस्मिन्स्य तत्रत्येनात्रेतिशब्देन वाशु-
 कमात्रपरतायाः प्रदर्शनेन सवनीयपुरोडाशयागस्य वाशुकत्वाभावेन परिभाषाया
 अत्रापि तत्प्रापणार्थं शाळामुखीयं गार्हपत्यकर्मस्योऽन्वयस्त्विति तस्मिन्गार्हपत्यकर्माणि
 क्रियन्त इति परिभाषाया अवश्यमपेक्षितत्वात् । नन्वेवं वैसर्जनहोमादिविषयि परिभाष-
 यैव सिध्यतीति वाच्यम् । तथा सति तत्र तत्र शाळामुखीयग्रहणस्य निर्हेतुकरवापत्तेः ।
 तत्र वैसर्जनहोमादिव्यपि कस्याप्यग्नेः अवनं माऽस्त्विति वाच्यम् । आहवनीये मुहा
 ह्यन्त इति परिभाषयाऽऽहवनीयप्राप्त्यापत्तेः । शाळामुखीयं गार्हपत्यकर्मस्योऽन्वय-
 स्त्विति तस्मिन्गार्हपत्यकर्माणि क्रियन्त इति सूत्राच्छाळामुखीये गार्हपत्यकर्मप्रवृत्तिर-

श्रीषोमप्रणयनमारभ्यैव नत्वन्वाधानमारभ्येतेतादृशार्थाङ्गीकारे शाखामुखीयस्य गार्ह-
पत्यत्वेनान्वाधानमेव न स्यात्, गार्हपत्यत्वस्यैवाभावात् । इष्टापत्तौ तु प्रकृतकर्मण्यनु-
पयुक्तस्य शाखामुखीयस्यान्वाधानाभावाऽऽपद्येत । अत्रापौष्टापत्तौ शाखामुखीययोने-
राङ्गीधीयस्यभेदेषूपयोगसत्त्वेन तस्यानन्वाहिततापत्तिरित्येवं महान्विप्लव आपद्येत ।
अतो हेतुपरत्वमेवैतस्य युक्तमिति सुस्यम् । आहवनीय आमोर्धीयमग्ने विद्यमानेऽपि
तदाग्नीमेव गार्हपत्यादृष्टसंक्रमणात्तत्र कर्मोपपत्तिर्विधाऽऽपस्तम्नीयैः कृता तथाऽ-
स्माभिरपि कर्तव्या । एतेन सोमसंबन्ध्याभिप्रणयनप्रकरणस्य एव सोमस्याऽऽहवनीयो-
यतः प्रणीयते स गार्हपत्य इत्यापस्तम्बसूत्रे, सत्याषाढभरद्वाजयोस्तु मतादाङ्गीधप्रणय-
नात्परत एव तत्र गार्हपत्यकर्माणीति द्रष्टव्यमिति सत्याषाढभरद्वाजसूत्राक्षयमहा-
त्याऽऽपस्तम्बसूत्रविरुद्धमर्थं वर्णयन्तो घूर्तरामाण्डाररुद्रस्ताः परस्ताः ।

समापेप्रता-ह्यध्वमिति संशेष्यति ।

परिकर्मिण ऋत्विजो वाऽत्र प्रेष्याः । अपि समुच्चितं सपिण्डसहकृतं व्रतमेकपाक-
संभोजनं येषां ज्ञातीनां तान् । अथवाऽपिशब्दस्तुत्यर्थकस्तुत्यमेकपाकाशित्वरूपं
व्रतं येषां तानिति । संह्यध्वमाह्वयतेति प्रैषार्थः । परप्रस्यायनार्थत्वाद्ब्रह्मैस्त्वम् । उप-
सर्गस्य क्रियायामन्वयः । व्यवहितश्चेति सूत्रादुपसर्गक्रिययोर्मध्ये पदान्तरान्वयवधानं न
विरुध्यते । एतस्य प्रैषस्य शास्त्रान्तरीयत्वाच्छब्दस्त्वमस्त्येव ।

संह्यन्ते यजमानस्यार्षात्यान् ।

संह्यन्त आह्वयन्ति यजमानस्याभत्याऽज्ञातीनिस्त्वर्थः । परिकर्मिण ऋत्विजो वेति
शेषः । बहुवचनं परिकर्मृत्विजामन्यतमप्राप्त्यर्थम् । संह्यन्त इत्यत्र निसमुपविन्व्यो
ह इत्याश्रमेपदम् । अमात्या इति पाठे प्रथमा द्वितीयाथे । अमात्यशब्द एकपाका-
शिसगोत्रज्ञातिपरः ।

अध्वर्युं यजमानोऽन्वारभते यजमानं

पत्नीं पत्नीं यजमानस्यामात्याः ।

अध्वर्युं यजमानोऽन्वारभते तं पत्नीति तच्छब्देनैव यजमानपराभर्शासिद्धौ पुनर्यजमान-
ग्रहणं तच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन बुद्धिस्थपरामाशित्वात्कदाचिदादातुपास्थित्वेन मुख्यत्व-
मादायाच्चयोर्व्यवहितस्यापि तस्यैवान्वारम्भ इति शक्यां दूरीकर्तुम् । यजमानं पत्नीं तां
यजमानस्यामात्या इत्यत्र तच्छब्देनैव पत्न्याः परामर्शासिद्धौ पुनः पत्नीपदोपादान-
कनेकपत्नीसत्त्वे सर्वासामप्यन्वारम्भार्थम् । अन्यथा तच्छब्दस्य प्रधानपराभर्शाश्रयमादाव
अपेक्षया न विनेतरा इतिशास्त्रात्परार्थं कर्म कर्तव्यं अपेक्षयैव न चान्ययेति शास्त्रात्
अपेक्षया एव प्रधानत्वेन तस्या एवान्वारम्भः स्यात्स मा भूत्किंतु सर्वा अप्यचान्वार-

मेयुरित्थेत्तदर्धम् । सर्वा अपि पत्नयो यजमानमेवान्वारमन्ते सवर्णा असवर्णाश्च । सर्वा
 अपि पत्नीरमात्या अन्वारमन्ते । पत्नीशब्दग्रहणादाधानोत्तरं योद्दा तथा अग्न्या-
 घावाद्यसंबद्धतायां यज्ञसंबोधप्रयुक्तस्य पत्नीत्वस्य पत्युर्नो यज्ञसंबोध इति पाणिनि-
 प्रोक्तश्राव्यादेव न पत्नीत्वेन ग्रहणं किंत्वमात्यत्वेनैव । यजमानस्यामात्या इत्यत्र यज-
 मानग्रहणमव्यर्थं व्यावृत्त्यर्थम् । अमात्या आतृमुत्रादयः, आतृपुत्रादीनां पत्नयः,
 अपत्ताः कन्याश्च । प्रप्तानां गोत्रान्तरसंस्कारा(क)मात्रं ग्रहणम् । पत्नीमेवान्वारमन्तेऽ-
 मात्या नान्योन्यमिति पत्नीं यजमानस्यामात्या इत्यस्यार्थः ।

तानहृतेन वाससा प्रच्छाद्य प्रचरण्यां चतुर्गृहीतं
 गृहीत्वा प्रच्छादनार्थस्य वाससो दशायाश्च
 हिरण्यं बद्ध्वाऽऽज्येऽवधाय स्रग्दण्डे वाससोऽन्त-
 मुपनिषम्य शालामुखीये वैसर्जनौ जुहोति त्वश्च
 सोम तनूकृञ्च इति पूर्वामाहुतिं जुहोति जुवाणो
 अप्तुराज्यस्य वेतु स्वाहेति द्वितीयाम् ।

तानमात्यान् यजमानादीन्वा । तानिति तच्छब्देनाध्वर्युं रात्मनं न प्रच्छादयेदिति
 गम्यते । ईषद्भौतं नवं श्वेतमित्यादिलक्षणलक्षितेन वाससाऽऽच्छादनपर्याप्तौ न प्रच्छाद्य
 प्रकर्षेण कृच्छादयित्त्वेत्यर्थः । छादनं शिरसां शिरःसु कृच्छादितेषु अमात्याश्च्छादिता
 भवन्ति । सर्वेषु गात्रेषु शिरसः प्रधानत्वात् । यथा शिरांसि न दृश्यन्ते तथा छादये-
 दिति प्रकर्षः । प्रचर्यतेऽपूर्वो होमः क्रियतेऽभयेति प्रचरणी । योगरूढं पदं, तस्यां
 चतुर्गृहीतप्रयुक्तं स्रग्दण्डेन गृहीत्वा प्रच्छादनार्थं तस्य वाससो दशाऽञ्जलस्तत्र हिरण्यं
 निक्षिप्य स्रग्दण्डः प्रचरण्या दण्डः स्रग्दण्डस्तस्मिन्वाससोऽन्तमुपनिषम्य संश्लिष्टं धृत्वा
 यथा न चलति, शालामुखीयेऽग्राववान्तरदीप्ता विसृज्यते यास्यामिति वैसर्जनौ वैस-
 र्जननामकौ होमौ जुहोति । तत्र त्वश्च सोम तनूकृञ्च इति पूर्वा प्रथमा वैसर्जनाहुतिः ।
 जुवाणो अमुरिति द्वितीया । होमार्थं पात्रासादनपवित्रकरणप्रोक्षणीसंस्कारश्च प्रचरणी
 संमार्गाव्यसंस्कारान्कृत्वा कर्तव्यौ । प्रच्छादनार्थस्येति वचनमन्यवासोव्यावृत्त्यर्थम् ।
 दशायामिति वचनं दशारहितप्रान्तव्यावृत्त्यर्थम् । दशायामिति सप्तमीनिर्देशाद्दशाया-
 मन्त्येन सूत्रेण दर्भेण वा बन्धनं ननु दशयैव बन्धनम् । एतच्च हिरण्यं बद्ध्वाकृति
 सच्छिद्रं वा भवति योग्यतया यथा घटपानयेति सामान्यत उक्तेऽपि योग्य एव
 घट आनीयते तथा । सच्छिद्रपक्षे सूत्रं प्रोक्तं कृत्वा तन्सूत्रेण दशायां बन्धनीयम् ।
 दशयेत्येकवचनदेकस्यामेव दशायां दशायां बन्धनम् । आस्थभिप्रायं वैकवचनम् ।
 तेन बद्धोऽपि दशामु बन्धनमसंभवे सिद्धं भवति । शालामुखीयग्रहणमाहवनीये जुहा-
 ह्यन्त इति परिभाषाप्रसादाहवनीयकार्यकार्योत्तरवेदिकस्य निवृत्त्यर्थम् ।

शेषमाज्यस्य करोति ।

पूर्वाहुतिः सुवद्वयपरिमितेनाऽऽज्येन । द्वितीयाऽऽहुतिस्तु विन्दुमात्रपरिमितेनाऽऽ-
ज्येन । सुवद्वयपरिमितमाज्यशेषं करोति स्वापयतीत्यर्थः । वस्तुतः स्वाहोरेयन्तः पूर्वं
मन्त्रः । द्वितीयेस्तु कृत्स्न एव पठितः । आज्यशेषकरणेदेकदेशेन होमो भवति ।
अन्तुराज्यस्य वेतु स्वाहेति छिन्नादिकं गम्यते विन्दुमात्राज्यकृतिद्वितीया भवतीति ।
स्वयं छिन्नं प्रदर्शयितुमेव कुरन्मन्त्रपाठः । बौधायनोऽमुमर्थं स्पष्टमेवाऽऽह—अथ सुवे-
णाऽर्चुं प्रस्कन्दयतीति । प्रचरण्यां चतुर्गृहीतं गृहीत्वा वैसर्जनी जुहोतीति सुवेनाऽऽहु-
तिद्वयस्य विहितत्वात्सुवस्य बौधायनोक्तस्य नास्तीकारः ।

शाळामुत्सीयेऽग्निप्रणयनान्वादीपयति सिकता-
शोषयमनीरुपकरपयत उपयच्छतीधममुपयच्छ-
त्युपयमनीरुपयते धार्यमाणे ॥ २२ ॥
अग्नीषोषाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीति
संप्रेष्यति प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीति वा ।

अग्निः प्रणीयते वैः काष्ठैस्तानि शाळामुत्सीये प्रज्वालयति । प्रकृतगार्हपत्यादेवार्थावा-
र्थाय प्राप्तमभ्युद्धरणं नाचिनुं शाळामुत्सीय इत्युक्तम् । सिकता बालुका एवोपयमनीरुप-
यम्यते प्रदीप्तोऽग्निर्व्यामिस्ता उपयमन्यस्ता यथोपयमनसमर्थाः स्युस्तथा पात्रेण घृताः
करोति । अकारोऽवधारणार्थः । तेन सिकता एवोपयमनीरुपकरपयत इत्यर्थो भवति ।
न च अकारस्य प्रसिद्धममुष्यार्थकत्वं परित्यज्यावधारणार्थकत्वस्वीकरणमयुक्तं, तथा
चोपयमन्यः सिकतातो भिन्ना एव भवतीति वाच्यम् । उपयमनीरुपनिषयतीति सिक-
तानामिषोपवापयोम्यस्वारिसिकता उपयमनीः कृत्वेति अरद्वाजोक्तेः सिकताभिहवयम्येस्वा-
पस्तस्वोक्तेश्चात्रावधारणार्थत्वस्यैव युक्तत्वात् । यान्यपि(अग्नि)प्रणयनान्वादीप्तानि तान्येष
समुदायापन्नानीधम इत्युक्तंयते, काष्ठान्येवैधमो ननु संस्कारनिमित्तः शब्द इति दर्शितम्,
इधममुपयच्छति समूहोक्तयोर्ध्वं धारयति । उपयच्छति सिकताः शरावगृहीताः प्रदित्ते-
धस्य संवरणार्थमुप समीपे यच्छति अथस्वाद्धारयति यथोपयमानोऽग्निर्न विशीर्येता-
पस्ताच्छ न पतेत् । उपयत उपयमनीभिर्व्यमिते धार्यमाण इधम उपरीत्यर्थः । अन्यस्स-
ष्टम् । अत्र होमं यानुषहौत्रसस्वेऽपि आश्रयायनीयमेव ।

त्रिरनुक्तायामयं नो अग्निरित्यग्निप्रथमाः

सोमप्रथमा वा माञ्चो गच्छन्ति ।

उपस्थितत्वात्प्रथमैव त्रिरनुक्ता भवति । तथैवापठरापस्तम्बः—एवार्थां त्रिरनुक्ताया-
मिति । अग्निः प्रथमः पूर्वं येषां तेऽग्निप्रथमाः । अस्मिन्पक्षेऽग्नेः पश्चात्सोमस्तस्यश्चाद्बहु-

वचनोपात्ता अध्वर्युष्यहापयमानाः । सोमः प्रथमः पूर्वं येषां ते सोमप्रथमाः । अस्मिन्पक्षे सोमस्य पश्चादग्निस्तपश्चादध्वर्युष्यहापयमानाः । प्राञ्चः प्राङ्मुखाः । अर्घं नो अग्निरिति मन्त्रेण गच्छन्ति । अग्निना मन्त्रः । पुस्त्या अर्घति केचित् । अत्राऽऽह बौधायनः कर्मान्ते—संप्रच्छन्नाश्चैव गच्छेयुराहवनीयादिति । आ, आहवनीयादिति पदच्छेदः । आहवनीयपर्यन्तमित्यर्थः । होतुर्वशं वन्तीति बौधायनः । शास्त्रान्तरे वैसर्जनहोमवासोऽध्वर्युर्गृह्णातीति विधानादध्वर्युणा तस्य वाससो ग्रहणं कार्यं, यजमानेनादत्तस्य ग्रहेणाभोगादानमर्थमित्यद्भम् । भीमासकास्तु लोभमूलकत्वादेतच्छास्त्रं न प्रमाणं तथा च न वासो-ग्रहणवध्वर्योः, अतो दातमपि नेत्वाहुः । अर्घं न्यायः प्रथमाध्याये तृतीयाध्याये, भैमिनिना हेतुदर्शनाच्चेत्यनेन सूत्रेभोक्तः । इदं सूत्रं विरोधे स्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति पूर्वसूत्रस्यैव शेष इति भाष्यमतम् । वार्तिककारमते भिन्नमेवेति भेदो ज्ञेयः । श्रुतिविरोधे यन्मानान्तरानपेक्षं श्रुतिवाक्यं तदेव प्रमाणं स्यात्तु स्मृतिवाक्यं यस्मात्सत्येव विरोधे स्मृतेः श्रुत्यनुमापकत्वादिति विरोधे स्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमित्येतत्सूत्रस्यार्थः । हेतुदर्शनाच्छोभरूपहेतुदर्शनात् । चः पूर्वसूत्रोक्तहेतुसमुच्चयकः इति हेतुदर्शनाच्चेत्येतत्सूत्रस्यार्थः । वाजसनात्प्रवृत्ति मन्मान्तः ।

यथार्थमनुनयन्ति ।

अर्घं प्रयोजनमनतिक्रम्य यथार्थमनु अग्नीषोमावनु नयन्ति आवादीनि परिकर्मिणः इत्यर्थः । आवादीनामादावाग्नीषीये स्थापयिष्यमाणत्वात् वादीन्वेव पुरो नयन्ति । ततः पश्चादातिथ्यावर्हिः । तस्यैव प्रथमं स्तरणरूपकार्योपस्थितेः । तत इधमं नयन्ति । तस्यैवानन्तरमग्न्याधानरूपकार्योपस्थितेः । तत आग्यानि । तेषामेवानन्तरं होमरूपकार्योपस्थितेः । आवादीनामनन्तरमुपसोमात्त एतेषा नयन्तः । अक्षेयनस्वादानुनयन्तीत्येवं वचनं, बहुवचनपरिकर्मिणः ।

अनुगच्छन्त्यमात्याः ।

एतान्यदार्थाननु पश्चाद्गच्छन्तीत्यर्थः । पूर्वत्रान्तरम्भविधानादुत्तरत्र यथेतममात्याः प्रतिगच्छन्तीतिविधानाच्चार्यादेवानुगमनेऽमात्यानां सिद्ध इदं वचनं होमोत्तरमन्वारम्भपरिसंक्रुथार्थमनुगमनमात्रं भवति नस्वनारम्भोऽपीति । अनुगुणज्ञापनज्ञानत्वादानुगच्छन्तीत्येवं वचनम् ।

अनुनयन्त्यग्नीषोमीयम् ।

अनुगच्छन्त्यमात्या इत्येतदुत्तरं वचनादग्नीषोमीयपशोऽरमात्याननु नयन्तं, पशुत्वकदानुनयन्तीत्येवं वचनं, बहुवचनपरिकर्मिणः । अत एव पशोर्वलिष्ठत्वं गम्यते ।

आग्नीधीय एतमाग्निं प्रतिष्ठाप्याग्ने
नयेति नयवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति ।

आग्नीध्रोवे विधिण्य एतं प्रणीतमाग्निं विष्ण्यसंमुखो भूत्वा स्थापयेदित्यर्थः । षड्य-
नाम आत्मानामिमुखतया स्थापनं बोधयितुं प्रतिः । अत्र प्राङ्मुखत्वेन नोदङ्मुखता ।
न विहारादुपपर्यावर्तत इति निषेधात् । अग्न्यायतनं गोमयेनोपलिप्तं स्फुयेनोद्धत्यावो-
दयामग्निः स्थापनीयः सार्वत्रिकमिति वचनाद्यत्र यत्राग्निरायतने स्थाप्यते तत्र गोम-
योपलेपनोद्धननावोक्षणानि कर्तव्यानि । अग्ने नयेत्यृक्, नयेतिपदवत्त्वात्प्रवती । नयव-
त्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोतीति श्रुतिरपि । इदं च विशेषणं ज्ञानार्थं, ज्ञानाभावे दक्षिणाग्नी-
यजुर्भेषमायश्चित्तं कर्तव्यम् । ऋग्ग्रहणप्रयोजनमतिच्छन्दसर्चां भिनीत इत्यत्र यथोक्त-
तद्ब्रह्मेयम् । तस्मिञ्जुहोतीत्येतावतैव तस्याग्नेः संप्रत्ययसिद्धावाग्नीध्र इति वचनमाग्नी-
धीयविधिण्यवस्थापितोऽग्निराग्नीध्रसज्ञो मवतीति । संज्ञायाः प्रयोजनं यज्ञतनूराग्नीध्रे
जुहोतीत्यादावेतस्याग्नेः संप्रत्ययः । विधेभेति मन्त्रान्तः । जुहोतिच्चेदितत्वात्स्वाहाकारः ।
वक्ष्यमाणंवापि होमो वैसर्जनसंज्ञकावेव । सुवर्गीय वा एतानि लोकाय हूयन्ते यद्वैमर्ज-
नानि द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विषायजमानः प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष-
एवाऽऽकमत आहवनीये जुहोति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयतीति श्रुतेः ।

शेषमाज्यस्य करोति ।

इो सूत्रावशिष्टौ तथोरेकस्तुवपरिमितेनाग्ने नयेत्याहुतिं हृत्कस्तुवपरिमितमाज्यमव-
क्षेपयतीत्यर्थः ।

निदधति आग्णो वायव्यानि द्रोणकलशं चमसांश्च ।

आग्नीधीय इति शेषः । चकारः सोमस्यालोपूनभृदायवनीयपरिष्ठुवैकधनाकलशपञ्चे-
मनीकलशशसतीवरीकलशदशापवित्रोदचनाना समुच्चयार्थः । तुवस्य त्वम उपयोगा-
स्मृग्भिः सह नयनम् ।

अतिहरन्तीतराणि ।

अत्रातिरम इत्यर्थे । तथा चाऽऽग्नीधीयस्याग्नेऽपीतराणि आनिध्यावर्हिरेध्माज्यानि
सुवं पशुं चोत्तरकेदिपर्यन्तं हरन्तीत्यर्थः । प्रायश्चित्तपशुसत्त्वे तावपि अग्ने हरन्ति ।
पुरोर्धको वा । अस्मिन्कल्पेऽग्नीधोमयोरम्य एव हरणमितरेषाम् । अनुहरन्तीतराणीति
पाठ इतरेषामप्यनुनयनमेव ।

उत्तरेणाऽऽग्नीधीयं विधिण्यं परीत्योरु

विष्णो विक्रमस्वेत्यौत्तरवेदिके जुहोति ।

विधिण्यग्रहणं मण्डपत्रयावृत्त्यर्थम् । परीत्येत्यस्याऽऽग्नीध्रं परिक्रम्य दक्षिणतो
गत्वा जुहोतीत्येतादृशशार्धविक्षपाऽऽग्नीध्रस्यापि प्राप्तिसंभवेन तद्गृहणाय तद्ग्रहणत्वाऽऽ-

च्यकरवात् । औत्तरवेदिकं प्रति गमनमार्थिकं तद्विना होमासंभवात् । अत्र सर्वाङ्ग-
म उत्तरत्र विनियोगमावात् । अ.पस्तम्भः स्पष्टमेवाऽऽह—उरु विष्णो विक्रम-
4ति सर्वमाज्यशेषं जुहोतीति । निरेति मन्त्रान्तः । जुहोतिचोदितत्वास्वाहाकारः ।

यथेतममात्याः मतिगच्छन्ति ।

इतमनतिक्रम्य यथेत्नम् । अव्ययीभावसमासोऽयम् । येन मार्गेण गमनं पूर्वं कृतं
तेनैव मार्गेणामात्याः प्रतिगच्छेयुरित्यर्थः । आज्यमर्हिरिध्यानमादातारस्तु तत्तदुपयो-
गपर्यन्तमुत्तरवेदिसमीपं प्रजावतिष्ठते । अग्नीषोमीयपशोर्नेताऽप्योपाकरणकालादवति-
ष्ठत एव । ऐन्द्राग्नाश्विनपशुमत्त्वे तयोर्नेतरावप्यु(प्यो)पाकरणकालादवतिष्ठते । सुर-
सितानि सादयित्वा वैते सर्वे गच्छेयुः ।

सोमो जिगति गातुविदिति सौम्यर्चाऽपरेण
द्वारेण हविर्धाने ब्रह्मा राजानं प्रपादयति ।

सौम्यर्चेति पूर्वव्याख्यायाम् । प्रपादयति प्रवेशयति । अत्र क्वचनं प्रयोगक्रमज्ञा-
नार्थं यदा राज्ञः प्रपादनं तदैव ब्रह्ममाप्नोऽप्यर्होर्हविर्धाने प्रवेशो न तत्पूर्वमिति ।
ब्रह्मत्वसूत्रे राजानं प्रत्यादाय सोमो जिगति गातुविदिति सौम्यर्चाऽपरेण द्वारेण
हविर्धाने प्रविश्यध्वर्यवे राजानं प्रदाय यथेतं प्रत्येत्यापरेणोत्तरवेदिकमप्य दक्षिणत
उपविशतीति ब्रह्मकर्तृकमेवाध्वर्यवे राज्ञः प्रदानं विधास्यमानम् । अनेन तु प्रयोजक-
कर्तृत्वं विधीयते । तथा च ब्रह्म मन्त्रं स्वयमुकरवा चेन केनापि परिकर्मिणा पूर्वेण
द्वारेण हविर्धाने राज्ञः प्रवेशनमार्गं तेनैवाध्वर्यवे राज्ञः प्रदानं च कारयेदिति । एवं
च द्वयोर्विरोधाद्विकल्पः । अत्र मन्त्रवचनं मन्त्रावचनान्तपक्षे तूष्णींत्वमपि स्यात्तद्व्या-
वर्तयितुम् । अमन्त्रेण पञ्चरुद्रो वाऽत्रापि । अर्थस्तु स्पष्टः । अस्मिन्व्याख्यानेऽपि
मन्त्रवचनं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्विकर्तृकतामेव । अत्रायं पिण्डितोऽर्थः—यदा तु ब्रह्मक-
र्तृकमध्वर्यवे प्रदानं तदा पूर्वेण गतश्रिय इत्येतन्न भवति किं तु ब्रह्मकर्तृकप्रदानमात्र
एवेति पूर्वव्याख्यायाम् । यदा तु ब्रह्मव्यतिरिक्तस्विकर्तृकता स्वी क्रियते तदैव पूर्वेण
गतश्रिय इत्येतद्भवति ननु ब्रह्मकर्तृकतायामित्येतद्वितीमव्याख्यायामिति ।

पूर्वेण गतश्रियः ।

द्वारेणेति पूर्वसूत्राद्विशेष्यस्यानुवृत्तिः । गता प्राप्ता श्रीर्यं तस्य गतश्रियः । एतद-
शस्य यजमानस्योक्तव्यवस्थानुमारेण पूर्वेण हविर्धाने राज्ञः प्रपादनम् । ये गत्यर्थासौ
प्राप्त्यर्था इति शास्त्रमर्यादया गमनार्थकपालोः प्राप्त्यर्थकारणं ज्ञेयम् । गतश्रीशब्द-
माचक्षतः 'त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान्नामणी राजन्वः' इति श्रुत्युक्ता प्राप्ताः ।

शुभ्रुवान्नेदत्रयाध्यायी । अथे नुभ्रिय मन्त्रं मे गोषाय, यमुषयस्त्रयिविदा विदुः, अत्रः
सामानि यजुश्चि, सा हि श्रीरमृता सताम्, इति मन्त्रवर्णात् । प्रायणीर्गामाधिका-
रीति वाक्त् । अभिषिक्तः सन्निधौ राजन्यः । एतेषां त्रयाणां पूर्वेण द्वारेण प्रपाद-
नम् । आसद्वमिति मन्त्रान्तः ।

उर्वन्तारिह्यमन्वेमीति पूर्वेणाध्वर्युः पविदयादित्याः
सदोऽसीति दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीढे
कृष्णाग्निं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तृणाति ।

अत्रापि द्वारेणेत्यस्य विशेष्यानुवृत्तिः । स्वशालादृष्टस्यान्विहीति पाठस्य प्रसिः
स्यारसा मा मुदित्येतदर्थमन्वेमीत्यस्य पाठः । पूर्वेणेति वचनं नियमार्थं गतश्रियोऽग्-
तश्रियो वाऽपि यजमानस्य क्रतौ पूर्वेणैवाध्वर्योः प्रवेशो न तु पूर्वव्यवस्थानुसारेणेति ।
अध्वर्युमहणं ब्रह्मन् शकृत्पर्यम् । दक्षिणमहणमुत्तरव्याकृत्पर्यम् । अन्यस्तोमकपयव्या-
हयेयम् ।

मन्त्रं राजानपदित्वाः सद् आसीदेति तस्मिन्नासादपति ।

इदमपि तद्व्याहयेयम् ।

प्रोक्षणारभिमन्त्र्य ब्रह्माणममन्त्र्येध्मं वेदिं च मोक्ष
प्रोक्षण्यवशेषे निनीय पवित्रे अपिसृज्यापरेणोत्तरवेदिं
मन्त्रेण बर्हिः स्तृणाति यथा दर्शपूर्णमासयोः ।

उक्तेतरपरितैर्युषमनुक्रमणम् । आपो देवोरेत्यभिमन्त्र्य ब्रह्मन्प्रोक्षित्वापोति
ब्रह्माणममन्त्र्य । आमन्त्रणेन प्रसन्नोऽप्युपलक्ष्यते । अन्यथाऽऽमन्त्रणस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
वेदवृत्तत्वाद्दृष्टिकप्रोक्षणलोपः शक्येत तन्निवृत्त्यर्थं वेदिवचनम् । अत्र वेदिराति-
र्योर्षबर्हिःस्तरणं यत्र कर्तव्यं भवति तावत्परिमितेषु विवक्षिता न कृत्स्ना महावे-
दिरिति । बर्हिषः प्रोक्षितत्वात् । प्रोक्षणस्य कादृष्टार्थत्वेन प्रोक्षणञ्चवादृष्टस्य निष्प-
त्तत्वेन पुनःप्रोक्षणप्रयोजनाभावात्प्रोक्षणादिप्रयोजनाभाववदास्तरणस्य दृष्टकार्यत्वेन
तथा वस्तुमशक्यत्वादास्तरणे सिद्धे प्रोक्षणामशक्यत्वात्प्रक्रमेव स्तरणमाशक्येत
तां शक्या वारयितुं मन्त्रेणेति । प्रोक्षणायमावस्तु यज्ञोत्फर्युपदेशे निष्ठितकर्म-
प्रयोगभेदात्प्रतिनर्शं क्रियेतेति सूत्रेण द्वादशाध्याये प्रथमे पादे जैमिनिनाऽपि शोक्तः ।
यदातिथ्याया बर्हिस्तदुपसदां तरग्रीवोपीयस्येतत्सूत्रव्याख्यानावसर इदं सूत्रं
व्याख्यातम् । बर्हिषोक्षणविषयमात्र एव मन्त्रमहणं सप्रयोजनं भवति । अत्र एव
बर्हिष्यदृष्टिः पाठ आधुनिकस्तित एवेति ज्ञायते । देशदृष्टत्वात्प्रोक्षाऽऽप्यावर्तन

इति सूत्रेण द्वादशाध्याये प्रथमे पादे जैमिनिनाऽपि समन्त्रकं स्तरणमुक्तं, सूत्रार्थस्तु स्पष्ट एव । बार्हिसाधारण्यात्प्रमत्तप्राप्तादिदमुच्यते । देशपृथक्त्वादित्यनेनेदं बोध्यते बर्हिरर्षस्तरणमिदं न भवति किं तु बर्हिषा वेदै स्तृणातीति द्वितीयानिर्देशात्प्रयोजनवत्त्वाच्च वेदिदेशसंस्कारार्थमिति । भिन्नौ वेद प्राग्भेदोत्तरवेदिदेशसमीपदेशौ तेन तदर्थं स्तरणं तदङ्गं च मन्त्रोऽप्यवर्तते । असत्यामावृत्तौ वेदिवैगुण्यादग्नीषोमीयहविषामासादनं निगुणं स्यात् । भवतु वा बर्हिरर्ष स्तरणं बर्हिषि स्तीर्णे हवीषि साक्षादासाद्यन्त इति तथाऽपि तदावृत्तेस्तदङ्गमन्त्रावृत्तिः । अन्यथा ह्यमन्त्रास्तीर्णे बर्हिषि हवीषि साक्षरभिति । अन्तर्वेदि पुरोमन्थीत्यादिकं प्रत्युक्षणान्तं निवर्तते । तूर्णो-गृहीत एव प्रस्तरे यजमाने प्राणावागौ दधामीति एविभ्रे अपिसृजति । पवित्रे अपि-सृजेति व्यपार ब्रह्मणे प्रस्तरप्रदानमाहवनीयकरूपनं च व्यावर्त्यते । तेन प्रस्तरं धृत्वेव बर्हिरास्तरणं कर्तव्यमिति सिद्धं भवति । स्तीर्णेन बर्हिषाऽन्तरितत्वात्तृणैरन्तर्धानं न । शुक्लस्तरणं तु भवत्येव । तस्य बर्हिरास्तरणाङ्गत्वेनाव्यवधायकत्वात् । अचरेणोत्तरवेदिमिति वचनमुत्तरवेद्याः समीपेऽपरभाग एतत्तस्य बर्हिषः स्तरणं न तु सोमार्थंबर्हिःस्तरणवदुत्तरवेदिपार्श्वद्वयेऽपि स्तरणमित्येतदर्थम् । एनप्रत्ययेनोत्तरवेदेर्दृ-रूपोऽपरभागो हविषानमारभ्य कृश्नो व्यावर्त्यते । एवं चोत्तरवेदिसमीपप्रदेशे हविषानमण्डपावधिके बर्हिः स्तृणातीत्यर्थः सिध्यति । ननु मन्त्रेणेति वचनं सौमिकस्तरणवत्तूर्णोत्तरवेदाऽऽत्राय इत्यस्य मन्त्रस्य च प्राप्तिः स्यात्सा मा भूर्देव तु प्राकृत एव मन्त्रः स्यादित्येतदर्थमस्तिवति चेत् । एतस्य बर्हिषः केवलपार्श्वत्वेन सौमिकस्तरणवर्माणामासेरेवासेपत्वेन तन्निवृत्तिरूपप्रयोजनासंप्रदात् । एवं च पूर्वोक्तमेव प्रयोजनम् । यथा दर्शपूर्णमासयोरेत्यनेन प्रत्यगपवर्मत्वाद्यो चर्वा अनिदिहपते । नन्वनेनैव मन्त्रप्राप्तिरपि मन्त्रिष्यति किमर्थं मन्त्रेणेति चेत्तत्त्वम् । सौमिके स्तरणे व्यभिचारदर्शनेन मन्त्रेणेति वचनं विना निर्वाहाभावात् ।

संज्ञेष्वाम्येषु यूपसंमानेन प्रतिपद्यते ।

संज्ञेष्वाम्येष्वित्यनेनानूयानार्थे उरुमुले उडू(दु)स्तेत्येतदादिकं सूचितं भवति । वेद्यास्तरणानन्तरं प्लक्षशास्त्रास्तरणं बर्हिषि । तथोक्तं कात्यायनीये बर्हिषि प्लक्षशास्त्रा स्तृणातीति । यूपसंमानमग्निनाऽग्निष्ठात् तदिशं भिनोतीत्येतत्कर्मा तेनोपलक्षितं सर्वमपि कर्म यूपसंमानं देवस्य त्वेत्थभ्रघादानादि स्वर्गवगूहान्तं तेन प्रतिपद्यते तत्करोतीत्यर्थः ।

अग्नीषोमीयं पशुमुपाकरोति ॥ २३ ॥ स व्याख्यातरूपः ।

व्याख्यातारं रूपं यस्य स व्याख्यातरूपः । मन्त्रैर्गृहीतबर्हिः प्लक्षशास्त्राभिरग्नीषोमीयदेव-तोद्देशेन पशुं सृशन्तंकरयतीत्यर्थः । स व्याख्यातरूप इत्यनेन यो राज आतिथ्य-योपकृतः स एवोपाकरणीयो तत्प्रातिथ्यायैव स उपाकरणार्थमन्य इति बोध्यते ।

नन्वेवं सति स व्याख्यात इत्येतावदेव वक्तव्यं स्वरपरं निरर्थकमिति चेत् । सर्वेषु क्लेषु
लक्षणेषु छेदः कृष्णश्वेतो छेदितश्चैव इत्येतेषां वर्णानामव्यावृत्त्युक्तत्वात्प्रत्ययार्थत्वेन
सार्थकत्वात् । फलं सर्वलक्षणलक्षणपशोर्लक्षणे लोहत्वादिभिर्न चारितार्थम् । कदाचि-
चारितार्थं कृते प्राकृते प्रायश्चित्तं कर्तव्यमेव । तादृशपञ्चजामवशेन केवललोहत्वादि-
विशिष्टस्यैव पशोर्ग्रहणे तु प्रायश्चित्तं नेति द्रष्टव्यम् । उ गच्छन्तं कात्यायनपरिशिष्टे—

अथातः सप्रवक्ष्यामि च्छागानां लक्षणं शुभम् ।
अशुभं चैव वर्ज्यानां तत्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥
एकवर्णो द्विवर्णश्च बहुवर्णस्तथैव च ।
रोहितो यस्तु वै छागः स फलः कुलमुद्धरेत् ॥
यस्तु श्वेतमुखश्छागः कृष्णश्चैवः सितोदरः ॥
पशूनां चैव मुरुषः स्यात्पशुक्रामस्तमाश्रमेत् ॥
मञ्जिष्ठार्णवकाशो यच्छृङ्गे क्षुरकुले ।
स च्छागः पालको नाम मन्त्रपालयते धनम् ॥
विकटो वामनो वेहन्माहलाः पशवस्तथः ॥
साधयन्ति महायज्ञं महच्च लभते फलम् ।
यज्ञे तु दक्षिणे पार्श्वे मण्डलं यस्य वै भवेत् ॥
छागः सर्वार्थको नाम सर्वकामफलप्रदः ।
श्वेतं तु दक्षिणे पार्श्वे भवेद् वै यस्य मण्डलम् ॥
स च्छागो विजयो नाम अभिघ्नदमनः स्मृतः ।
श्वेतकृष्णः प्रतिष्ठायाः कृष्णैः श्वेतैः प्रतिष्ठितैः ॥
प्रतिष्ठितौ तु तौ छागौ प्रतिष्ठार्थे तु वाञ्छिकैः ।
पशुवनः पशुवर्तः सकृद्विद्येभशोदरः ॥
शिखरस्त्वरोभवर्णः स्याच्छागः सर्वार्थसाधकः ।
लोहकर्णः पुण्यकर्णो यस्य चैतद्व्ययं भवेत् ॥
छान्नाकर्णमकर्म वा गुण्टकर्णं तथैव च ।
तलसप्तश्वफल्यङ्गशुण्डाकर्णस्तथैव च ॥
दारिद्र्यं पुत्रनाशं च मरणं चैव तादृशैः ।
एकवर्णस्त्रियः पादास्तुरीयस्त्रियदा भवेत् ॥
स च्छागो मुमूर्छी नाम अक्षस्ताजयते कुलम् ।
कालालः कृष्णपार्श्वस्तु श्वेतपादौ प्रतिष्ठितः ॥
छागो वैश्रवणो नाम नभगस्योपतिष्ठति ।
कश्चिच्छेद्वेन्द्रियः क्षणश्वेतं वृद्धमजायते ॥

वार्धणसं तु तं प्राहूर्वर्नेयेद्यज्ञकर्मणि ।

वर्नेयेद्यज्ञकर्मणीति ॥

प्रवरं प्रवृत्त्याऽऽश्रावमृतुपैषादिभिः सौमिकानृत्विजो वृणीते ।

प्रवरं प्रवृत्त्यं प्राकृतं प्रवरं प्रवृत्त्यं । प्रवरं प्रवृत्त्येति पूर्वकर्माधिप्रदर्शनाधानुवादः ।
 तेनोपाकृत्य पञ्च जुहोतीत्यादि कर्म सिद्धं भवति । सौमिकर्तव्यवरणरूपां विशेषं
 विधातुमप्यथमनुवादः । प्राकृतं दैवं मानुषं च वरणं कृत्वेति प्रवरं प्रवृत्त्येत्यस्यार्थः ।
 आश्राव्याऽऽश्राव्येत्याश्रावम् । आशीष्पवेऽयं णमुल् । तेन प्रतिवरणमाश्रावमासेद्धिः ।
 आशीष्पयं पौनःपुन्यम् । आश्रावणसंबद्धत्वात्प्रत्याश्रावणमापि प्रतिवरणम् । वीधायनः
 स्पष्टमेवाऽऽश्रावणं प्रत्याश्रावणं च प्रत्येकं पठितवान्—प्रसिद्धं होतारं वृणीतेऽ-
 षाऽऽश्रावयत्वोश्रावयास्तु श्रावणमत्रावरुणौ प्रशास्त्रशौ प्रशास्त्रद्वित्यसौ मानुष
 इति मैत्रावरुणस्य नाम गृह्णात्वयाऽऽश्रावयत्वोश्रावयास्तु श्रौषडिन्द्रो ब्रह्मा मास-
 णादित्यसौ मानुष इति ब्राह्मणाच्छ्रुतिना नाम गृह्णातीत्यादेना संपृच्छानावसंपृच्छानौ
 तन्व इत्यनेन सूत्रेण । ऋतुग्रहर्षमृतुष्वन्तश्च प्रैवास्ते च मैत्रावरुणेन पठिष्यमाणास्तेषा-
 म्नादथ ऋतुपैषादथस्तैर्ऋतुपैषादिभिर्ऋतुपैषप्रतीकैरित्यर्थः । सौमिकान्तसौमस्येभे सौमिकाः
 सौमसंबन्धिन एतानृत्विज ऋतुयाजिनो होत्रादीन्वक्ष्यमाणानृत्वीति इत्यर्थः । अत्रर्तु-
 शब्द ऋतुग्रहपरः । तान्यजनीत्यृत्विजः । ऋतुग्रहयाजिनोऽत्रर्त्विजो विवक्षिता इत्यर्थः ।
 प्रकरणादर्थोच्यतेषां सौमिकत्वे सिद्ध इदं वचनं यो होता सोऽध्युः स पोता य उद्गाता स
 नेष्टा सोऽच्छावाको यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मा स अतिहर्ता यः प्रस्तेना स ब्राह्मणाच्छ्रुती
 स प्रावस्तुयः प्रतिप्रस्थाता सोऽग्नीत्स उक्तेना गृहपतिर्गृहपतिः सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्य
 इति कुण्डवायिनामयनप्रकरणस्थेन सूत्रेणैकस्यानेककर्मकर्तृत्वेनानेकर्तृयानित्वेऽप्येकेनैव
 वरणसिद्धिरेकव्यक्तिकत्वादिति शङ्का वारयितुं सौमिकानिति व्यक्त्यभेदेऽपि सौमसं-
 धान्विकर्तृत्वमुपादाय प्रवृत्तुयाज्येव वरणमिति सौमिकमेवेदं वरणं नतु पाशुकमिति-
 ज्ञापनार्थं च । एतेन स्वतन्त्रपशुष्वप्यग्नीषोमीयविकारत्वमपि ज्ञायते । अग्नीषोमीयविकार-
 रत्वसत्त्वं एवाग्नीषोमीयपशुनो होत्राग्नीषाध्यर्षुः प्रतिप्रस्थातृमैत्रावरुणमयजमानानामेव पाशु-
 ककर्मणि संभवत् तेषामेव वरणप्रसक्तो तन्नित्यर्थत्वेनैव सौमिकानित्यृत्विजिशेषणस्य
 सार्थक्यं संभवति नाभ्यथा । ब्राह्मणाच्छ्रुतिपोतृनेष्टृणामपंचय एव पाशुके कर्मणि ।
 अतस्तेषामप्रसक्तिरेव । एवं च स्वतन्त्रेषु कान्येषु चतुरक्षरनामवहेवत्येषु तथापूनेषु
 सवनोपेषु अनुबन्धयायां चाग्नीषोमीयादिदेशोऽपि पश्ये मवतीति सिद्धं भवति ।

आश्रावमृतुपैषादिभिः सौमिकानृत्विजो वृणीत इति सामान्यप्रतिज्ञा तत्र कथमि-
 त्याकाङ्क्षा यामाह—

इन्द्र* होत्रात्सजूर्देव आ पृथिव्या इति होतारम् ।

इन्द्र* होत्रात्सजूर्देव आ पृथिव्या इत्यथमृतुप्रैषादिस्तोत्रं सौमिकमृतुप्रैषाभिर्न होतारं वृणीत इत्यर्थः । इन्द्र* होत्रात्सजूर्देव आ पृथिव्येति तृतीयान्तपाठस्त्वपपाठ एव । दिव इति पृथीवत्पृथिव्या इत्यत्रापि पष्ठ्या एव युक्तत्वात्, ऋतुप्रैष इन्द्रं होत्रात्सजूर्देव आ पृथिव्या ऋतुना सोमं पिबेत्तु होतार्येति प्रैषे पष्ठ्या एव श्रवणाच्च । अन्य-
थर्तुप्रैषादिभिरित्येतस्य विरुद्धत्वापत्तेः । नचेन्द्रं होत्रेत्यस्मिन्नृतुप्रैषेऽनुनासिकपाठाभावेन कर्म सानुनासिकस्वर्तुप्रैषादित्यभिनि वाच्यम् । अनुनासिकस्य प्रायशो यजुर्वर्मस्ते-
नाऽऽव्यर्थे यजुर्वर्मविशिष्टर्तुप्रैषादेरेव ग्राह्यत्वात् । नहि निरनुनासिकर्तुप्रैषानुरोधे-
नाऽऽव्युथाऽपि तथैव तदादिवकव्य इति नियमः । वेदवर्मस्य प्रवृत्तत्वात् । नहि सानुनासिकस्वर्तुप्रैषानुरोधात्सिद्धयः । मृगारेष्टे-
रग्न्य*होमगादिदेवतासूत्रपापत्तेः । तथा चोभयत्राऽमृतुप्रैषस्वमस्त्वेति अत्रपमङ्गी-
कार्यमेवेति सिद्धम् ।

अपिसृज्य तुणस्पय उत्तरान्वृणीते ।

होतारमृतुप्रैषादिना वृत्त्वा स्फपेन सह धृतं वेदित्वं तुणं वेद्यमेवापिसृज्य भेद्य-
त्वाऽस्फपः सैनहनसहितस्फपरहितो भूत्वैकोत्तरान्वपमानान्वृणीत इत्यर्थः ।

अग्निमाग्नीधादित्याग्नीध्रम् ।

स्पष्टम् ।

अग्निनाऽध्वर्युं आध्वर्यवनादित्यात्मानं प्रतिपस्यातारं च ।

अध्वर्योः स्वरणकर्तृत्वादारत्मानमित्येवं निर्देशः । अत्र चकारः परस्परसमुच्चयार्थं
एव । अन्यस्यासंभवात् ।

मिधावरुणौ मशास्नारौ मशास्त्रादिति यैश्चावरुणमिन्द्रो
ब्रह्मा ब्राह्मणादिति ब्राह्मणाच्छ*सिर्नं मरुतः योभा-
दिति योतारं ग्रावो नेष्टादिति नेष्टारम् ।

स्पष्टम्

अग्निर्देवीनां विज्ञां पुर एताऽय* सुन्वन्पजमानो मनु-
ष्याणां तयोस्स्थुरि गार्हपत्यं दीदाय मच्छत* हि पा वायु-
राभा*सीत्संपृञ्जानावसंश्रुतौ तन्न इति यजमानम् ।

प्रवरणेऽयं विधिः सर्वोऽव्यवृत्त एव । सौमिकानित्यविशेषणोक्तेऽपि अस्मिन्नोऽ-
वर्तुयागार्था एव ग्राह्याः । तद्यष्टुगामेव वरणात्तत्रैषसंयोगाच्च । एवं चर्तुयागार्थमेवैव-

द्वरणमिति । अत एव पाशुक एतद्वरणनिवृत्तिः । अत्र केचिदाहुः—सुत्याया वरण
एव मुन्वच्छब्दः, अग्नीषोमीयदिवसे वरणे मुन्वच्छब्दस्य लोप एवेति । मुन्वन्निर्वर्त-
वानार्थकशत्रुप्रत्ययनिर्देशादिति तेषामयमाशयः । अपरे तु अग्नीषोमप्रणयनेदूर्ध्वं
मुन्वच्छब्दस्य प्रवृत्तिर्वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति वर्तमानस्वभावात्, अतो न लोप
इत्याहुः । सूत्रकृतोऽयमेवार्थोऽभिहितः ।

जुष्टो वाचो भूयासमित्येताभ्यां प्रवृतः

प्रवृतो जुहोतीत्यन्तरं प्रवरात् ।

जुष्टो वाचो भूयासमृषा स्तोममित्येताभ्यां मन्त्राभ्यां द्वे आहुती यो चः प्रवृतः स
स स्वस्वप्रवरणानन्तरमेव जुहोतीत्यर्थः । यत्र मन्त्रगणेन कर्म चोदयेत्प्रतिमन्त्रं तत्र
जुष्टुवादिति परिभाषयाऽऽहुतिद्वित्वम् । आद्यस्य पुरस्तात्स्वाहाकारस्वात्तेनैव स्वाहाका-
रेण होमो न मन्त्रान्तेऽन्यः स्वाहाकारः प्रबोध्यः । तत्स्वाहाकारान्त एव प्रदानं
भवति । द्वितीये भवत्येकान्ते स्वाहाकारः । पुरस्तात्स्वाहाकारामावाहर्विहोमधर्मेषु
होमाः । आहवनीये जुहा हवन्त इति परिभाषया जुहा होमे प्राप्ते तस्या व्यापृतस्वा-
देतस्य होमस्य सौमिकवरणाकृत्स्वाप्रवरण्याः सोमसंबन्धित्वात्तथैव होमः । पशुसंब-
न्धित्वहोमो वसाहोमहवण्या । प्रवृतः प्रवृत इति वीप्सया सर्वैर्भद्रतुयानिभिः स्वस्वव-
रणानन्तरमेताभ्यामाहुतिद्वयं होतव्यम् । होत्रादिभिरपि याजुषधर्मणैव होतव्यम् । एत-
थोराहुत्योः प्रवरणनिमित्तकत्वात्प्रवृताहुतिसंज्ञा कृताऽऽश्वलायनेन प्रवृताहुतीर्जुह्वति
वषट्कर्तार इति । सूत्रकृताऽपि प्रवृतः प्रवृतो जुहोतीत्यनेनेदं संज्ञाकरणं सूचितमेव ।

द्वरवाऽध्वर्युरुत्तरान्वृणीते ।

अध्वर्युर्होत्वाऽनन्तरमेवोत्तरान्वृणीते । प्रतिप्रस्थातुः प्रवृताहुत्योः प्रतीक्षा न कर्त-
व्येति भावः । उत्तरान्मैत्रावरुणादीन् ।

सवनीय एके प्रवरानाधनन्ति ।

अग्नीषोमीये प्रवरकर्तव्यता बोद्धा सा तत्र न कर्तव्या किं तु सवनीये पश्चादेव
कर्तव्येत्येक आचार्या वदन्तीत्यर्थः । अच्छावाकस्य न प्रवरणं वचनामात्रात् । अत
एव प्रवृताहुती अपि न । प्रवृताहुतीर्जुह्वति वषट्कर्तारोऽन्येऽच्छावाकादित्याश्वला-
यनः । अच्छावाकस्य वषट्कर्तृत्वात्प्रवृताहुतिहोमे प्राप्तेऽन्येऽच्छावाकादिति पर्युदासः
क्रियते । अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्धनमानस्य च साक्षादपि पक्षे वषट्कर्तृत्वं वक्ष्यत्येव
सूत्रकारः स्वयं वा निषद्य यजत इत्यनेन सूत्रेण । प्रथियन्त ऋतुयाजिन ऋतुया-
आर्षमाह्वयन्त इति प्रवराः । यद्यप्यृतुयाजाः सुत्यायां तथाऽपि अग्नीषोमीये वरणं
वचनात् । होत्रादीनां प्रवरणे विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—सर्वत्रोपाशु नामग्रहणमसौ
मानुष इत्युच्येति । सर्वेषु प्रवरणेषु तस्य वाप मथमया विपक्त्योपाशु गृहीत्वा

मानुषं हस्त्युच्चैर्दतीत्यावस्तम्बसूत्रार्थः । अध्वर्युप्रवरणेऽहं चामुकशर्मा च मानुषामिति प्रथमः । केचित्तु अमुकामुकशर्मणौ मानुषमित्यध्वर्योरिवाऽऽमनोऽपि नामग्रहणमिति वदन्ति तत्तच्छम् ।

आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिक्रमणस्य च ।

श्रेयस्कामो न गृह्णीयाउज्जेषापत्यकलत्रयोः ॥

इति स्मृतावात्मनामग्रहणनिषेधात्, स्पष्टवचनं विना नामग्रहणस्यापुक्तत्वाच्च । अत एव सूत्रकृताऽऽस्मानमिति वरोलनिर्देशः कृतः । अतोऽहंशब्देनैव निर्देशः । यजमानप्रवरणेऽयं सुन्वन्वजमान हस्त्येतैरेव शब्दैर्निर्देशसिद्धेर्न यजमाननामग्रहणम् ।

हुतायां वषायाः सुमस्राण्य सुमस्राण्यामाहवेति

संश्लेष्यति पितापुत्रीया सुमस्राणा भवति ।

हुतायां वषायामग्नीषोमीयस्य पशोर्वषायां हुतायाम् । एकत्वमविवक्षितं तेनैन्द्राग्ना-
श्विनपशुसस्त्रे तपोरपि वषयोर्हुतयोरनन्तस्त्रेव सुमस्राण्याह्वानं नस्वग्नीषोमीयवषाहोमा-
नन्तरं सुमस्राण्याह्वानं तदनन्तरमेन्द्राग्नाश्विनपशोर्वषायाग इति हुतायामग्नी वषट्कारेण
प्रसिद्धायाम् । हुतायां वषायामित्यनेन घृतवतीमध्वर्यो लुचमास्यस्त्रेऽप्युच्यमाने गृह्य-
भृतावादायेत्यादिकं कर्म सूचितं भवति । वषापि प्रवरणानन्तरं निरूढपशौ मैत्रावरु-
णाय इच्छप्रदानस्यैव विहितत्वात्तदेवात्रापि प्राप्तं तथाऽपि ऋते सोमे मैत्रावरुणाव
इच्छं प्रयच्छतीति वाक्यात्सोमक्रयोत्तरमेव तस्य यजमानेन दत्तत्वाद्दत्तस्य पुनर्दागयो-
गात्रात् दानम् । सोमक्रयोत्तरं मैत्रावरुणेनाविस्तुरो विस्तुरो भूयासमिति मन्त्रेणैव
यजमानात्प्रतिग्राह्यः । उत्तरवष्यमार्जनयोर्वषायाया इत्यात्तयोरपि ग्रहणम् । तथा चाऽऽ-
पस्तम्बः—हुतायां वषायां मार्जयित्वेति । मध्यपतितत्वाद्दुत्तरवष्यहोमस्याप्यस्मिन्सूत्रे
ग्रहणं द्रष्टव्यम् । पाशुकी दक्षिणा तु नैव भवति । सर्वेषु सौमिकेष्विष्टिपशुमन्त्रेषु
मान्वाहार्यं ददातीति निषेधात् । अन्वाहार्यग्रहणस्य पशुबन्धदक्षिणोपलक्षणपरतायाः
सर्वमेव वर्णितत्वात् । प्रधानदक्षिणयैव पारिकयसिद्धेरित्येतदाशयोऽपि तत्रैव वर्णितः ।
हुतायां वषायां वरं ददाति तिस्रो वा दक्षिणा नपेदितिपशुबन्धवजमानसूत्रस्वरसाद्दक्षि-
णादानं भवत्येव । कथमेतदिति चेदुच्यते—हुतायां वषायां वरं ददातीति सूत्रान्मार्ज-
नात्प्राग्नेव वरदानं ततो मार्जनमिति वषा वशौ साधितं तथैवात्रापीति द्रष्टव्यम् ।
तिस्र इत्यत्र गावो विशेष्याः क्रियापदद्वयान्तरानं विज्ञम् । वरं ददातीति विहितं
वरदानं सर्वैस्त्रिभ्य एव । तिस्रो गा इति गोत्रवदानमपि तेभ्य एव । तिस्रो वेत्यत्र
वरं ददातीत्यस्माद्गामाद्दरशब्दोऽनुवर्तते । वरं तिस्रो गा वा दद्यादिति तदर्धः ।

ऐहिकदक्षिणादानवर्मा वरदाने न किंतु ऋत्विजो वरं वो ददामीत्येवमेव दानं पाशुकद-
 क्षिणादान वैहिकवर्मा उत्तरत्रैव दक्षिणापदात् । वदि वरं ददाति तिस्रो वा दक्षिणा
 नवेदित्वेव श्रूयात् । नोक्तं च तथा । अतो वरं ददधीत्येतद्विज्ञं तिस्रो वेत्येतद्विज्ञ-
 मित्वेव वच्छम्यम् । तथा च प्रथमवरदानं पाशुकदक्षिणा न भवति । अतस्तस्य
 निषेधो न । पक्षैकादक्षिणीसूत्रे वरदानस्य तन्मन्त्रविधानप्रमथैव रीत्या संगतं भवति
 नान्यचेति ब्रह्मन्म । अथवाऽवधारणार्थको वाशब्दोऽत्र । तौमिकेषु पशुषु श्रुती
 विशेषः—प्राञ्चमग्निं प्रहरन्मुत्पत्नीमानयन्त्यन्वनास्ति प्रवर्तयन्त्यथ वा अस्त्वैव
 विष्णिवो हीयते सोऽनुभवायति स ईश्वरो रुद्रो मूत्वा प्रजां पशुभ्यन्वमानस्य शमावि-
 तोर्वाहं पशुमाप्रीतमुदरं न्यन्ति तर्हि तस्य पशुभ्यपणं हरेतेनेवैतं मागिनं करोति
 वज्रमानो वा आहवनीयो वज्रमानं वा एतद्विकर्षन्ते यदाहवनीयात्पशुभ्यपणं हरन्ति
 स वैव स्वाभिर्भन्त्यं अ कुर्याद्यन्मानस्य सात्मत्वायेति । प्राञ्चहितात्पशुभ्यपणहरणे
 अग्निस्त्वसंपादनं प्रयोजनं तच्चाभागित्वोपपादनं विना कर्तुमशक्यम् । अतस्तत्प्रदर्श-
 यितुं प्राञ्चमग्निमित्यारम्भं शमयितोरित्यन्ता श्रुतिः । अस्याः श्रुतेरवमर्थः—पूर्व
 पश्चिमदिगवस्थिते गार्हपत्ये स्थितोऽग्निः श्यालामुखीये पुरातनाहवनीये प्रथमं नीतोऽन-
 न्तरं ततोऽपि प्राञ्चमुख्ये ऋतस्त्रिदिमुच्यते प्राञ्चमग्निं प्रहरन्तीति । पश्चिमदिगवस्थितायां
 पत्नीश्यालायामवस्थिता पत्नीमपि श्यालामुखीयं पुरातनाहवनीयं प्रत्युदानयन्ति ।
 प्रतीचीनगार्हपत्यसमीपस्थितानि शकटान्यपि प्राग्देशेऽनुक्रमेण प्रवर्तितानि । यदैत-
 न्तर्गं संपद्यते तदानीमेवास्व पुरातनगार्हपत्यस्य विष्णिवः स्थानविशेषो हीयते शून्वो
 भवति । स चाग्निः पुनर्भवति चिन्तयति वज्रमानस्य हार्निं संपादयामीति । चिन्तव-
 मानश्चासौ रुद्रः कूरो मूत्वा वज्रमानस्य प्रभं पशुभ्यमयितोर्विनाशयितुं समर्थो
 भवति । तर्हि पशुमाप्रीतमित्यारम्भं सात्मत्वायेत्यन्तया श्रुत्या मागित्वोपपत्तिः
 कियते । तर्हि दक्षिण्काळ अग्नीसंज्ञकायिः प्रयानवाज्याभिराग्नीतं तोषितं पशुमुदर-
 मुदरमुखं नयन्ति तर्हि तस्मिन्काळे तस्य प्रतीचीनगार्हपत्यस्य संबन्धिनं पशुभ्यपणका-
 रिणमग्निं हरेत् । तेनैव हरणेनेन प्रतीचीनगार्हपत्याग्निं मागिनं अगमुक्तं करोति ।
 ततः प्रजापदिनाञ्च इति ब्रह्मन्म । न्नाहवनीयादेव पशुभ्यपणमग्निं कुतो न हरेयु-
 रित्वाञ्चस्व तत्र दोषं दर्शयति वज्रमानो वा आहवनीय इत्यादिश्रुतिः । आहवनी-
 यादग्निं विकृष्य हरणे वज्रमानस्यायं विकर्षः स्वात् । आहवनीयस्य प्रधानत्वेन
 वज्रमानरूपात् । तस्मात्स एव मानहित एव वा भवणार्थः स्वाभिर्भन्त्येन लौकिकेन
 कंधिदग्निं निष्पाद्य तेन वा भवणं कुर्यात् । एवं सति वज्रमानो विकर्षराहितः संपूर्णस्वरूपो
 भवतीति । तर्हि तस्य पशुभ्यपणं हरेदित्यत्रत्यतच्छब्देन स वैव स्यादित्यत्रत्यतच्छब्देन
 च प्राञ्चहिताः परामृश्यते । एतदपि प्राञ्चमग्निं प्रहरन्तीत्यादिश्रुतिपर्याख्येचनयैव प्रत्ये-

सम्पत् । तथा च नौधावनः स वैव स्वादिति पुराणगार्हपत्यमभ्युपदिशन्तीति । सवा-
 नोऽर्कं विधिः सवनीचेऽपि । एतस्वाप्यङ्गभूतत्वेन देशपशुगुरवत्वात् । निरुत्पत्तौ
 स्वाहस्यवचनादाहवनीयादेकाऽऽहर्तव्यः । अत्र वायुः अह-समान्मानवाहोमाद्याहं
 पशुमाप्रीतमुदकं नयन्तीत्युक्तं इत्यावां न्याया मार्गद्विधा मुद्राणां वितापुत्रीयाश्च
 मुद्राणां प्रमाणाद्वापेति संश्रेष्यतीति । आपस्तम्बीप्रायश्चित्तसूत्रेऽपि बहिः पशुमाप्रीत-
 मुदकं नयन्तीत्युक्तमिति । यार्हं पशुमिस्त्यारभ्य ये पशुं विमसीरन्तित्यन्तं प्राण्यदुक्तं
 ब्राह्मणे तत्सूत्रेऽनुसंधातव्यमित्यर्थः । पर्वणिकरणं रथोत्तरेदिकोत्सुकेनैव । अत्र
 विशेषः—आग्नीध्रः पर्वणिकरणानन्तरमुत्तरं वेद्यन्तमनु पूर्वया द्वारा प्राण्यंशं प्रविश्य
 पुराणगार्हपत्यादग्निमादाय पूर्वया द्वारा निर्हृत्योत्तरेणाऽऽप्रीचीयं पशुसमीपं नीत्वा
 पशोः पुरतो हरति । श्यामित्रदेशं प्रति पशो गते तत्र पशोरुत्तरतो निदधाति ।
 यथा सहकदेशमग्निं प्रस्थाद्वत्येतेनैव मार्गेण पुराणगार्हपत्य एव सिपेत् । केचित्तु
 दक्षिणं वेद्यन्तमनु गत्वा दक्षिणया द्वारा प्राण्यंशं प्रविश्य पुराणगार्हपत्यादग्निमादाय
 प्रदक्षिणमावृत्त्य दक्षिणया द्वारा निर्हृत्य दक्षिणेन मार्गार्गीयं ब्रह्मवज्रमानावन्तरेण
 नीत्वाऽन्तरा यूपमाहवनीयं च पशुसमीपं हत्वा पशोः पुरतो हरति । श्यामित्रदेशं प्रति
 पशो गते तत्र पशोरुत्तरतो निदधाति । यथा सहकदेशमग्निं प्रस्थाद्वत्येतेनैव मार्गेण
 पुराणगार्हपत्य एव सिपेदित्याहुः । तदपुक्तं प्रादक्षिण्यविरोधात् । उत्तरतउपचारो
 विहार इतिपरिभाषाविरोधाच्च । निर्मन्व्यपक्षे प्रमुक्त्य पशुमिन्येतस्मात्प्राक्पुत्रीयाह-
 वनीयसमीपे निर्मन्व्यं तं पुष्टं कृत्वा केनचित्प्राग्नेन पशोरप्रतो हत्वा श्यामित्रदेशे पशो-
 रुत्तरतो निदधाति । यथा सह तदेकदेशमप्रतो हत्वा शुद्धदेशे विहाराद्धिरेव
 स्वमेत् । अदिमन्व्यपक्षे कौकिके एकारभ्यो । वितापुत्रीयेत्यत्र पितृशब्देन पितरश्च
 मातरश्चेत्येकशेषेण मातरोऽपि संगृह्यन्ते । तत्रापि पितृवर्गो मातृवर्गश्च पितृमातृश-
 क्ताभ्यां प्राज्ञः । पुत्रशब्देन पुत्राश्च पुत्र्यश्च पुत्रा इत्येकशेषेण पुत्रीणावपि ग्रहणम् ।
 इदं च पौत्रप्रपौत्रयोरुपलक्षणम् । पितरः पुत्राश्च पत्न्यां कीर्त्यन्ते सा वितापुत्रीया,
 एतादृशी मुद्राणां नयन्तीत्यर्थः । कस्तीप्य मेखलां प्रमुञ्चती सारव यजमान इति
 स्वाचक्षतां नाममाहं ते पितृभिः पितामहैः प्रपितामहैः पुत्रैः पौत्रैः मुद्राणां मुद्राणा-
 ष्यामाह्वयत्विति श्रेष्ठ एव नौधावनेन स्पष्टं सर्वविदमुक्तम् । कस्तीप्य शिषिकां कुरु-
 ष्येत्यर्थः । मुद्राणां परित्यागाय श्रेयोत्तरं वितापुत्रीयेति वक्तव्यमेव । आपस्तम्ब-
 वायुकाभ्यां तु मुद्राणां वितापुत्रीयाश्च मुद्राणां प्रमाणाद्वापेति श्रेष्ठ एव तथा वदितः ।
 वितापुत्रीयमुद्राणां प्रमाणाद्वापेति कस्तीप्यनद्राह्वयमुद्रावोर्दृष्टव्यः । नामग्रहणप्रयो-
 चनं निदानसूत्रे ब्रह्मण्यम् । मात्रादीनां कीर्णां नामग्रहणं नेत्यपि निदानसूत्रे ।
 अदिमन्व्यपक्षे वितापुत्रीयेत्यत्र वैकशेषः । यतिसप्रमितिर्वाचं न समग्रहणम् ।

अपराह वसतीवरीर्षद्वाति वहन्तीनाम् ।

त्रेषा विमक्तस्याहस्तृतीयो भागः पञ्चधा विमक्तस्याहभतुर्षो भागो वाऽत्रापराह-
 स्तास्मिन्वसतीवरीर्वसतीवरीसंज्ञका अपो गृह्णाति । तत्र विशेषमाह—वहन्तीनामिति ।
 अनेन स्यावरावयो व्यावर्त्यन्ते । न स्यावराणां गृह्णीयादिति श्रुतावपि निषेधः ।
 सर्वथा वहन्तीनामत्रापे स्यावराणामपि ग्रहणम् । न स्यावराणां प्रतीपं तिष्ठन्गृह्णातीति
 बोधायनेन विशेषप्रदर्शनेन वहन्त्यत्रापे स्यावराणामपि ग्रहणस्याभ्यनुज्ञानात् । सोमो-
 पसर्जनमेतासां प्रयोजनम् । वक्ष्यति च सूत्रकारः—वसतीवरीमिहपसृज्येति । वसती-
 वरीमिहपसृज्येत्पत्रैतासामपां संप्रत्ययार्थं वसतीवरीरिति विशेषणम् । वसतीवरीर्निर्घर्ष-
 तु श्रुतौ देवा वै यज्ञसाग्नीध्रे व्यमजन्त ततो यदत्यशिष्यत तदद्भुवन्यसतु नु न इदमिति
 तद्द्वसतीवरीणां वसतीवरित्त्वमिति । पुरा कदाचिद्देवा आग्नीध्रमण्डपे स्थित्वा यज्ञं
 यज्ञसाधनीमृतास्लाजादीन्पदार्थान्ममेत्येवं व्यमजन्त ततः सर्वैः स्वस्वमागेषु यववशिष्टं
 तद्गृह्णित्य परस्परमद्भुवन्यदमवशिष्टमिदानीं साधारण्येनास्माकमेव तिष्ठतु प्रातर्विमर्षं
 करिष्यामः । यस्माद्द्वसत्विति देवैरुक्तं तस्मात्तस्य योगाद्द्वसतीवरीरिति नाम संपर्कं
 तद्वत्य आपो वसतीवरी इति । विमक्तायज्ञादत्यशिष्यत यदद्भुवं द्रव्यं तद्देवैः प्राथितं
 नोऽस्मदर्षमिदमद्भुवं द्रव्यम् । नुरवधारणे, अस्मदर्षमेव । अग्नीषोमीयववायागोत्तरशा-
 क्कामुखीपसमोप एव वसतु इति प्राथितत्वाद्द्वसतीवरित्वमपाम् । एतादृशीरपौ गृह्णाती-
 त्यर्थः । वहन्तीनामिति षष्ठी पञ्चम्यर्थे । अवयवषष्ठी वा । अत्र विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—
 आहूतायां वसतीवरीः कुम्भेन गिरिमिदां वहन्तीनां प्रत्यष्ट्तिष्ठन्गृह्णातीति । गिरिमिदां
 वहन्तीनामित्येषां विशेषणद्वयम् । या गिरिं भित्त्वा निर्गता वहन्ति नद्यस्तासामपौ
 गृह्णातीत्यर्थः ।

जान्तमा वहन्तीरसीयात् ।

अन्तमा समीपगता वहन्तीरपौ नातीवाजातिकामेत् । अन्तमा एव वहन्तीर्गुणरहिता
 अप्यवस्त्यक्त्वा दूरस्था वहन्तीर्गुणविशिष्टा अप्यपौ न स्वीकार्या इति । समुद्रतीरस्थैः
 समुद्रस्याऽऽपौ न प्राणाः क्षारत्वात् । श्रुतावपि निषेधः—तस्मात्समुद्रस्य न विवन्ति
 प्रजननमिव हि मन्यन्त इति ।

संघावातपस्य षष्ठायायाः ।

छायाऽत्र मानुषप्रपन्नाजन्त्या । सा पाञ्चकृता । आतप उष्णम् । अत्रच्छायापो-
 ण्ययोः संघौ गृह्णातीत्यर्थः । श्रुतिरपि—छायायै वाऽऽतपतत्र संघौ गृह्णातीति । छायाया
 इति षतुर्षो षष्ठ्यर्थे । आतपञ्जि(वे)ति वा (ता)न्तस्याऽऽतपव(चक्रस्य शब्दस्याऽऽतपत
 इति षष्ठ्येकवचनम् । सिंहेरुमवपदार्थाधीनत्वात्कारामावेऽपि अर्थात्समुच्चयः सिध्यत्येव ।

कूलस्य वृक्षस्य स्वयं वा छायां कृत्वा ।

अत्रच्छायाया अभावे कूलस्य तूणादिगुस्तस्य वृक्षस्य वा यस्य कस्यविद्यन्ति-

यस्य स्थयं वक्षच्छत्राद्यन्यतमेन पदार्थेनोपायान्तराभावे शरीरस्य वा छायां कृत्वैतादृ-
श्याश्रयायावा आतपस्य च संबौ गृह्णातीत्यर्थः । संवाक्यतपस्य श्रयायावा इति सूत्रा-
त्संवाक्यतपस्येत्यनुवर्तते । सर्वं चैतदापस्तम्बोऽप्याह—यद्यश्नच्छायां न विन्देदात्मन्ने
युस्तस्य कूलस्य वा छायावामिति ।

ग्रहणप्रकारमाह—

इविष्मतीरिमा आप इति प्रतीपं तिष्ठ-
कुम्भं कुम्भो वाऽभिपूरयति ।

अर्था प्रतीपम् । अन्यथोपावसमासोऽयम् । अव्ययीभावत्वात्पुंसकत्वम् । अवभि-
मुखमित्यर्थः । अत्रामभिमुखत्वं नाम प्रवाहाभिमुखत्वम् । प्रतीपमिति तिष्ठमित्यत्रैवा-
न्येति । कुम्भस्य कुम्भ्या वाऽवभिमुखताऽभिज्ञब्दादेव कथ्यते । अवभिमुखस्तिष्ठन्कुम्भं
कुम्भो वाऽवभिमुखतया वृत्वा पूरयतीत्यर्थः । प्रतीपमित्यत्र क्त्वरूपसर्गेभ्योऽप इदि-
त्त्वेन कृतसमासान्ताप्राब्दाकारस्य दीर्घकारादेशः । अक्षन्ः कुम्भः सस्तना कुम्भो
नौषायनसूत्रात् । तत्र स्तनद्वयं चतुष्टयं वा कुम्भ्याः । कुम्भे कुम्भ्यां वाऽपि इदत्वं
योग्यतयैव सिध्यति । स्पष्टमेवेदमाह नौषायनः—अथ वो वीक्षितः कुम्भस्तं वाचतीति ।
वीक्षितशब्दार्थः कर्मान्ते—इद इत्येवेदमुक्तं भवतीति ।

यद्यगृहीताः सूर्योऽभिनिज्रोचेवो ब्राह्मणो

बहुयाजी तस्य गृहात्कुम्भानां गृह्णीयात् ।

पदीत्यनेन नैमित्तिकत्वम् । अगृहीता वसतीत्यर्थः सत्यश्चेत्सूर्योऽभिनिज्रोचति अस्त-
मेति तदा वो ब्राह्मणो बहुयाजी तस्य गृहाद्गृह एव कुम्भे मयाः कुम्भ्यास्तासामर्था
गृह्णीयात् । भवनमत्र सत्ता । बहुयाजिशब्देन सोमयाज्युच्यते । स हि गृहीतवसती-
वरीक इति लिङ्गात् । सोमयाजी बहुयाजी भवतीति विज्ञायत इत्यापस्तम्बसूत्रात् ।
वो ब्राह्मणो बहुयाजीति सोमयाजिनं वृत्त इति भारद्वाजसूत्राच्च । नतु बहुयाजनकर्ता ।
तस्य निषिद्धत्वात् । गृहादिति पञ्चमी सप्तम्यर्थे । गृह इत्यनेन तत आहत्य वह-
न्तीनां समीपे गत्वा तत्र ग्रहणमित्येतादृशोऽर्थो व्यावर्त्यते । कुम्भ्यानामिति
पञ्चम्यर्थे षष्ठी ।

यदि तं न विन्देयुरग्निं हिरण्यं चाऽऽदाय
परेयाद्यत्राऽऽपः स्युस्तज्ज्योतिरुपरिष्ठादा-
रयन्हिरण्यमन्तर्धाय वरे दत्ते गृह्णानि ।

तं बहुयाजिनम् । पदीत्यनेनाग्निं हिरण्यं चाऽऽदायेत्स्वारभ्य वरे दत्ते गृह्णातीत्य-
न्तस्य विषेनैमित्तिकत्वं प्रदर्शयते । न विन्देयुर्न जनेयुः । यथा वसतीवरीग्रहणकाले यदि
सूर्योऽभिनिज्रोचति तदा बहुयाजिनो गृह एव कुम्भानां ग्रहणं कर्तव्यमित्यनेन वह-

न्तीनां व्यावृत्तिः कृता तद्व्यति तं न विन्देयुरित्यस्मिन्कल्पेऽप्येतत्सूचयितुमेव यत्राऽऽपः
 स्युरिति सामान्यनिर्देशः कृत इति । अप वाऽवहन्त्यो वहन्त्यो वा यत्र संनिहिता
 आपः स्तुस्तत्र धत्वा ग्रहणं कर्तव्यं न तु वहन्तीनामर्थे वरं गन्तव्यमिति सूचयितुम् ।
 वसतीवरीग्रहणकाले सूर्याभिनिम्नोचने वहन्तीनां परित्यागं कृत्वा बहुयानिगृहाधि-
 करणककुम्भ्या ग्रहणविधिनलाद्दृष्टार्थताऽपि ज्ञायते रात्रौ भवशाङ्कायाः सत्त्वात्तदर्थं
 संनिधान एव ग्रहणमिति । एतेनैदमपि ज्ञायते वहन्तीनां ग्रहणार्थमर्षमार्गं गतस्तत्र
 केनचित्प्रतिबन्धेन विकम्बो जातो दिवसस्वस्तापूर्वं ग्रहणं कर्तुमपर्याप्तस्तदा ह्यदिति
 आमनागत्य साङ्गाग्निहोत्रहोमपर्याप्तं कालं तत्र स्थित्वाऽग्निं हिरण्यं वाऽऽवाय वह-
 न्त्ये वाऽवहन्त्यो वा यत्राऽऽपः संनिहिताः स्युस्तं देशं प्रति अग्निहिरण्यादानं यत्र
 कृतं ततः परानृत्य गच्छेदिति । यदि तु अग्निहिरण्ये गृहीत्वैव गच्छेत्तदा तस्माद्दे-
 शादेव परानृत्य यत्राऽऽपः स्युस्तं देशं प्रति गच्छेदिति । एतदभिप्रायेणैव परेयादिति
 परेस्युपसर्गः परावर्तनार्थक उपपत्तः सूत्रकृता । तन्त्र्योतिरुपरिष्ठाद्धारयन् । तदित्यस्य
 तत्रेत्यर्थः । सुपां सुकुमित्यनेन सप्तम्या लुक् । ज्योतिःशब्दग्रहणादत्र कंचन विशेषं
 सूचयति यथा स्वच्छमनवच्छिन्नं द्रष्टुं शक्यते तथा प्रकाशः कर्तव्य इति । तथा वेदम-
 नगतं भवति आनीतो वो लौकिकोऽग्निस्त्वस्मिन्नुक्तां प्रज्वल्यित्वा(ल्पं) तत्प्रकाशे वस-
 तीवरीग्रहणं कर्तव्यमिति । उपरिष्ठाद्धारयन्, उपरिष्ठात्कुम्भस्य कुम्भ्या वा धारयन् ।
 यथा वसतीवरीग्रहणानुच्छं भवति तथेतर्यर्थः । उल्कामुपरिष्ठाद्धारयमाणो गृहीत्वादि-
 र्थापस्तम्बः । धारयन्निरयनेन शत्रा समानकालता बोध्यते । सामानाधिकरण्यादेव
 समानकर्तृकता । हिरण्यं कुम्भे कुम्भां वाऽन्तर्धायावधायेत्यर्थः । हिरण्यं वाऽवधाये-
 त्येवाऽऽपस्तम्बः । ध्रुतापि ज्योतिष्या वा गृहीत्वाद्द्विरण्यं वाऽपचाक सशुक्राणामेव
 गृह्णातीति विकल्प उक्तः । शुक्रं तेजः । सूत्रकारमते तु ज्योतिर्हिरण्ययोः समुच्चय एव ।
 वाकारः समुच्चयार्थक इत्याशयः । अत्र श्रुतिः शालान्तर उच्येया । वरे दत्ते यम-
 मानेन वरे स्वस्मै दत्तेऽध्वर्युर्गृह्णातीत्यर्थः । एतदन्तं नैमित्तिकम् ।

अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादया-
 भीत्यपरेण शालामुखीयमुपसादयति ।

स्वहोऽर्थः । अतोऽन्तो मन्त्रः । एतरन्तो वसतीवरीग्रहणविधिः । तत्र त्रेधाविपक्त-
 दिवसद्वितीयभागान्ते वषायागोत्तरं बह्वकाशभेत्तदा प्रकारद्वयम् । तत्र वषायागोत्तरं
 पशुपुरोडाशतन्त्रमारम्य तृतीये भागे प्राप्ते कृतान्ताद्द्विरण्य वसतीवरीगृहीत्वा कृतान्ता-
 त्कर्म प्रतिपद्यत इत्येकः । वषायागोत्तरं तृतीयभागप्रतीक्षार्थं विरम्य तस्मिन्प्राप्ते वस-
 तीवरीगृहीत्वैव पशुपुरोडाशतन्त्रमारमत इत्यपरः । यदि तु वषायाग एव विकृम्बवशा-
 त् तृतीयभागे(गो) गतस्तदा वषायागोत्तरमादौ वसतीवरीरेव गृहीत्वा पशुपुरोडाशतन्त्रा-

रम्भः कार्यः । आपस्तम्बेन स्पष्टं वसतीवरीग्रहणोत्तरमेव पशुपुरोडाशतत्पारम्भ उक्तः । एवं पञ्चादिभागपक्षेऽपि ज्ञेयम् । पशुपुरोडाशाद्यर्षहविर्निर्वापस्तु प्रकृतज्ञात्वायामनोन्तर एव न तु हविर्वानाम्नयोः शकटयोः प्रवर्तने कृते निर्वापः प्रसङ्गात्तत्रैव कार्यः । अपरेण गार्हपत्यं निर्वपतीति प्राकृतदेशस्य हविर्वानाम्न्यासिद्धेः । अनसोऽधिनिर्वपतीति विधिस्तु अनोन्तर उपासेऽपि सिध्यति । नच मन्त्रपन्नहायेषामवस्थापितयोर्हविर्वापयोः पर्यी-
 छायायां नयनमस्त्विति वाच्यम् । अनोन्तरोपादाने वाचकामावात्तेनैव निर्वाहे मन्त्रपन्नहा-
 येषां स्थापितयोर्नयनस्यायोगादिति द्रष्टव्यम् । तथा च द्वादशाग्वाये प्रथमे पादे नैमितिः—
 हविर्वाते निर्वपणार्थं साधयेतां प्रयुक्तत्वात्, अतिद्विर्वाऽन्यदेशत्वात् । प्रधानवैगुण्या-
 दवैगुण्ये प्रसङ्गः स्यात्, अनसां च वर्जनादिति त्रिभिः सूत्रैराह । हविः सोमरसाद्यर्ष-
 भीयते स्थाप्यते ययोस्ते शकटे हविर्वाते ते एव निर्वपणार्थं निर्वपणरूपं कार्यं साध-
 येतां संपादयेतां तयोः सोमकर्मार्थं प्रयुक्तत्वात्प्रयुक्तपरित्यागे कारणामावादिति । नच
 निर्वपणकार्यस्थानसोऽधिनिर्वपतीति श्रुत्याऽनो(नउ)पादानकत्वाद्द्विर्वापयोर्निर्वापेऽनो-
 (मउ)पादानकत्वाभावात्निर्वपणकार्यस्य विगुणत्वापत्तिरिति वाच्यम् । हविर्वापयोर्-
 प्यनोरूपस्थानानस्यस्य तयोरपि सत्त्वेनानसत्वाकारेणैवाङ्गत्वाद्द्विर्वापयोर्निर्वापेन च
 निर्वापस्य सिध्याऽनो(मउ)पादानकत्वाभावाभावेन विगुणत्वावस्थमाणात् । अङ्गे प्रयुक्ते
 तद्गुणार्थं पुनरङ्गप्रयोगस्यायुक्तत्वाद्देदिप्रसङ्गस्थले परिमाणहानिर्वादिह गार्हपत्यपा-
 त्वात्सकस्यहानिर्न दोष इति वाच्यः । अयं प्रथमसूत्रार्थः । अन्यदेशत्वात्त्रिजनेशत्वा-
 त्निर्वपणकार्यस्य सिद्धिः । हविर्वापमण्डपे हि हविर्वाते प्रकृतिप्राप्तनिर्वापदेशस्तु अप-
 रेण गार्हपत्यं हविर्वातनिर्वपणयोरेकदेशत्वार्थमवाज हविर्वानाम्न्यां प्राकृतनिर्वपणकार्य-
 स्यासिद्धिः । अनसोऽधिनिर्वपतीति विधिस्तु अनोन्तर उपासेऽपि सिध्यति । नच
 मन्त्रपन्नहायेषामवस्थापितयोर्हविर्वापयोः पर्यीच्छायायां नयनमस्त्विति वाच्यम् ।
 अनोन्तरोपादाने वाचकामावात्तेनैव निर्वाहे मन्त्रपन्नहायेषां स्थापितयोर्नयनायोगात् ।
 इहापत्तौ सोमार्थं पूर्वं प्राचीं प्रेतमध्यरमिति मन्त्रेण कृतं हविर्वातप्रवर्तनमत्र रनेषामिति
 मन्त्रेण कृतं स्थापनं चानर्षकं स्यात् । पुनः प्रवर्तनस्थापनयोरनुष्ठाने त्वावृत्तिरशास्त्रीया
 स्यादिति सर्वथा प्रधानमूतः सोमो विगुणः स्यात् । तद्वैगुण्यादवैगुण्यप्रसङ्गो भवेत् ।
 नाहि प्रधानवैगुण्यादवैगुण्यं कुत्रापि द्रष्टव्यम् । अतो नयनं नैव युक्तम् । वैगुण्यप्रसङ्ग
 इत्यत्र प्रसङ्गसम्भवेनाऽऽपत्तिरुच्यते ।

अस्तमिते संवादप्रभृतिना पशुवक्षेण प्रतिपद्यते ।

अस्तमदर्शनमिते गते सूयं सतीत्यर्थः । अनेन तत्पूर्वकालो व्याख्येयते । अस्तमि-
 श्नात्पूर्वं संवादप्रभृति नैव न्यति किंतुत्तरमेवेति । तेन पशुपुरोडाशाद्यायोगोत्तरं दिनपक्षे
 विराट् एव कर्तव्यः । अस्तोत्तरं पशुपुरोडाशाद्यागविकल्पव्यस्यत्पत्तिरेऽपि च दोष इति

सिद्धं भवति । श्रुतं हवीः शमितरित्यर्थं संवादस्तत्प्रभृतिना तदादिना पशुतन्त्रेण पशुसंबन्धिकर्मकलापेन प्रतिपद्यते संवादप्रभृति पशुतन्त्रमारभ्यत इत्यर्थः । जुद्धां पञ्च-
वृहीतं वृहीत्वा पृषदाज्यसुर्वं चाऽऽदायेति संवादसंबन्धेवेति, पशुसूत्रे स्वपा तत्सं-
बन्धित्वस्य बोधितत्वात्तदादानस्योत्तरत्रोपयोगाच्च ।

तस्य दक्षिणेन हविर्धानमुत्तरेण वा समवृत्तं परिहरति ।

तस्य पशोः । पाशुकेडावदानसमूहः समवृत्तशब्देनोच्यते । एवं च समवृत्तानिति
पाशुकेडापात्रे सूत्रकृता(तो) व्यवहाराच्चेष्टम् ।

न यज्ञपानो भक्षान्मक्षयन्ति भक्षणमेके समानन्ति ।

पक्ष्यन्ते ते भक्षाः । नक्षशब्देनैका हृदयावयोऽवृत्ताः पदार्था उच्यन्ते । मत्स्य-
मिति शेषः । तस्मात्तस्य नाऽऽह्ये तस्मान्नाऽऽह्यमिरयुमयश्रुनेरिति भावः । इडापक्ष-
णादीनां सौमिकैर्न प्रसक्तसिद्धिः । मस्यित्वाऽऽज्येडां विरमन्तीतिदर्शनात्, भक्षण-
मेके समानन्तीति सूत्राच्च । तथा चाध्वर्वादिभिरेडाभक्षणं कर्तव्यमेव । अग्निरिषि-
द्वादशाह्याये प्रथमे पाद एवमेवाऽऽह—शेषमस्तास्तथेति चेन्नान्यार्थत्वादिति । ऋत्वि-
ग्भक्षाः शेषप्रतिपत्त्यर्था नस्तानत्यर्थाः । अतो न प्रधानदक्षिणयैव तेषां नियुक्तिरिति
शेषमस्तास्तथेति चेदित्यनेन सूत्रेण प्रतिपाद्यते ।

पत्नीसंयाजान्तः ॥ २४ ॥ अग्नीषोमीयः संतिष्ठते ।

पत्नीसंयाजैरन्तः समातिर्यस्य स पत्नीसंयाजान्तः । पत्नीसंयाजान्तो भवतीत्येता-
वतैव कर्मसंस्थायां सिद्धायां संतिष्ठत इति पुनः संस्वाबोधकषणनं पत्नीसंयाजान्तैरप्रति-
पत्तिकर्मभिरपि संस्थापनीय इत्येतदर्थम् । तेन समन्त्रमेव प्रतिपत्तिकर्माणि वेदप्रतिपत्तिः
परमत्र न भवति । तस्य सुत्यासमाप्स्यन्तं धारणस्योक्तत्वात् । प्रकरणदेवाग्नीषोमीय-
काभे पुनर्वचनमग्नीषोमीय एव प्रतिपत्तिकर्माण्यप्यवश्यकानि न पत्नीसंयाजान्तेषु द्वाद-
शाहसंबन्धिसुत्यादिवसेषु प्रतिपत्तिकर्माणि आवश्यकानीति प्रदर्शयितुम् । अग्नीषोमा
यो अथ वां यो अग्नीषोमा हविषा सपर्यादिति याजुषहौत्रसत्त्वे वपाया याज्यानु-
वाक्ये । अग्नीषोमा य आहुतिमग्नीषोमा चेति तद्वीर्यं वामिति पशुपुरोडाशस्य याज्या-
नुवाक्ये । अग्नीषोमाविमं सुमेऽग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतमित्यङ्गानां याज्या-
नुवाक्ये । ऐन्द्राग्नपशोस्तु कुर्विं नु स्तोमं नवजातमद्य अपद्रवृत्रमुत सनोति वाजमिति
वपाया याज्यानुवाक्ये । उमा वामिन्द्राग्नी प्रचर्षणिभ्य इति पशुपुरोडाशस्य । आवृ-
त्रहणा गीभिर्विप्र इत्यङ्गानाम् । अयाऽऽधिनपशोः—आवा रथो रोदसी स पप्रथाम्ने
अभिपञ्चभूमेति वपाया याज्यानुवाक्ये । स्वन्नायशसा युवोः श्रियं परियोपेति पशु-
पुरोडाशस्य । योहस्यवा रथिरायुवं भुज्युमवविद्धमित्यङ्गानाम् । पशुहौत्रं सर्वं यानु-
षम् । पशुद्वयसत्त्वे द्विवचनान्त ऊहः । पशुत्रयसत्त्वे बहुवचनान्तः ।

निशायां वसतीवरीः परिहरति सर्वतो न पुरस्तात् ।

निशेरते प्राणिनो यस्मिन्काले स कालो निशाशब्देनोच्यते । रात्रेः पूर्वार्धे निशा-
शब्देन ब्राह्मणमिति केचित् । द्वितीययाम् एव निशेत्येव । तृतीययामोऽपीत्यपरे ।
पूर्वमते प्रथमयामेऽपि वसतीवरीपरिहरणं भवति । द्वितीये तृतीये च मते तु न प्रथमे
याम इति भेदः । अग्नीषोमीयदिवससंबन्धिन्येव निशा ज्ञेया साविध्यात् । अयेतस्या
रात्रेर्विवासाकाक इत्याश्वलायनेन संवादप्रभृतिपाशुकतम्बस्य बोधनप्रभृतिसेमतम्बैक-
देशस्य चाधिकरणोभूताया रात्रेरेकत्वं प्रदर्शयितुमेवैतस्या इति विशेषणदानाच्च ।
परि परितो वेदिं हरति । प्रकृते परिहरणशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह—सर्वतो न पुर-
स्तादिति । परिहरति सर्वत इतीयं श्रुतिरेवानुष्ठत इति वा । सर्वत इत्यनेन पुरस्तादपि
परिहरणे प्राप्ते रक्षोपहननरूपपरिधिपरिधानकार्यं पुरस्ताद्भाग आदित्यो यथा संपाद-
यति तद्वदप्रापि सर्वतः परिहरति रक्षसामपहृत्या इति श्रुतानुक्तं रक्षोपहननरूपवसती-
वरीपरिहरणकार्यं पुरस्ताद्भाग आदित्यः संपादयिष्यत्येवेति भावः । नन्वादित्यो ज्ञेयो-
श्चनुरस्ताद्भागाश्च्यपहन्तीत्यनेन परिधान उच्यत एवाऽऽदित्यस्य रक्षोपहननकर्तृत्वेन
वसतीवरीपरिहरणस्य रात्रिसाप्यत्वेनाऽऽदित्यस्योदयासंभवेन रक्षोपहननकर्तृत्वात्सं-
भवात्संगतमिदमिति चेत् । उद्यत्स्यस्योदयं चास्यजित्येतादृशार्थाङ्गीकारस्याग्रये
रक्षोज्ञे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यत् रक्षांति सचेरजित्यस्या इष्टेनिशितायां निर्वपे-
दित्यनेन रात्रौ कर्तव्यायाः परिधिपरिधानविवधे साकत् रक्षिपिः प्रवरन्तीत्येकेषामि-
त्यस्मिन्पक्ष आनीकवतीकैदिनीष्टिसंबन्धिनोऽर्पाद्रात्रौ पतितस्य परिधानस्य विषये
चाऽऽवश्यकत्वेनात्रापि तद्गीत्या रक्षोपहननकर्तृत्वसंभवेनासंगतेरभावात् । इयं सामा-
न्यप्रतिज्ञा । अथवा सर्वतो न पुरस्तादित्यस्यांशस्योत्तरत्रैवान्वयः । तथा च सर्वतो न
पुरस्तादुत्क्रामतेत्येतावान्श्रेष एव । तदर्थस्तु सर्वतः सर्वेभ्यो दिक्प्रान्तेभ्य उत्क्रामत
पुरस्तात्प्रवेशात् नोत्क्रामत तत्र परिहरणाभावादिति । सामर्थ्याददीक्षितान्प्रतीदं वच-
नम् । उक्त्या वसतीवरीः परिहरतीत्यन्वयः ।

उत्क्रामतेत्युक्त्वाऽन्तर्वेदि यजमानः पत्नी च भवतः ।

परनीत्यत्रैकत्वमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात् । तेन परन्त्यनेकत्वे सर्वा अप्यन्तर्वेदि भवेयुः ।
सप्त ऋत्विजामपि क्षीक्षितत्वादन्तर्वेदि भवनम् । अथर्वोर्वसतीवरीपरिहरणकर्तृत्वात्स्य
नान्तर्वेदि भवनम् । अकारः परस्परसमुच्चयार्थः ।

नादीक्षितमभि परिहरति ।

अदीक्षितानां बहिर्निष्क्रमणे हेतुरयं निषेधः । अदीक्षितमभितः परिहरणं न कर्त-
व्यमिति तदर्थः ।

परिहरणप्रकारमाह—

आदाय कुम्भं सव्येऽस्सेऽस्याधायपरेण प्राज-
हितपतिफल्गु दक्षिणया द्वारोपनिर्हृत्य द-
क्षिणं वेद्यन्तमनु परिहृत्येन्द्राग्नियोर्भागधेयीः
स्येति दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयति ।

आदाय कुम्भमित्यत्रान्यस्मादिति शेषः । तेनान्येनाज्यवेदे कुम्भप्रदानं कर्तव्यमिति सिद्धं भवति । अन्यथा सव्येऽस्सेऽस्याधायपरेणैवार्थादानानसिद्धेर्भवनं व्यर्थं स्यात् । कुम्भग्रहणं कुम्भ्युपलक्षणम् । सव्य इत्यंशविशेषणं वसतीवरीणामन्तरङ्गतासिद्ध्यर्थम् । अंतप्रहणं पार्श्वव्यावृत्त्यर्थम् । अनिरग्रान्तर्धानार्थकः, अन्ते किंचिदन्तर्धानाऽऽद्यात् कर्तव्यमिति । प्राजहितः पुराणगार्हपत्यः प्रकर्षेणाग्निप्रणयनात्रिकर्मसु जहितस्यक्तः स ग्राजहित इत्यर्थो वा । अस्मिन्पक्षे योगरूढं पदम् । दीर्घञ्छान्दसः । गत्येति परित्यज्या-
तिक्रम्येति वचनाद्गार्हपत्यापरमागमुल्लङ्घयैवामे गन्तव्यमिति । दक्षिणया द्वारा दक्षि-
णेन द्वारेण । उपशब्दो मन्त्रीमवनरूपमर्थविशेषं धोतयति । निर्हरणं द्वारादह्निभिःप्रा-
रणम् । दक्षिणं वेदेर्नहावेदेरन्तं प्रान्तमनुल्क्षीकृत्यैव वसतीवरीः परिहृत्येन्द्राग्नियोर्भाग-
धेयीः स्येति मन्त्रेण दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयति ।

आदाय कुम्भं दक्षिणेऽस्सेऽस्याधाय पयेर्त्
मत्पेत्योत्तरपूर्वया द्वारोपनिर्हृत्योत्तरं वेद्यन्त-
मनु परिहृत्य मित्रावरुणयोर्भागधेयीः स्येत्यु-
त्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयति ।

दक्षिणेऽस्स इत्यत्र दक्षिणार्थं वसतीवरीणामन्तरङ्गतासिद्ध्यर्थम् । अंतप्रहणं पार्श्व-
व्यावृत्त्यर्थम् । उत्तरपूर्वया द्वारोपनिर्हृत्येति क्षामनार्थं विहितस्यैतस्य तस्य एव नान्य-
था । तदभाष उत्तरपूर्वोत्तरया वा द्वारोपनिर्हरणम् ।

आदाय कुम्भं सव्येऽस्सेऽस्याधाय तीर्थेन प्रपाद्य
विन्धेवां देवानांभागधेयीः स्येत्याग्नीध्रे सादयति ।

तीर्थशब्दो वेद्युत्करावन्तरा प्रवेक्षे चात्वालोत्करावन्तस्य प्रवेक्षे च वर्तते ।
अन्तरा वेद्युत्करावन्तरेण चात्वालोत्करौ वा तीर्थमिति सूत्रान्तरात् । अथा-
स्याच्छे कर्मणि पूर्वतीर्थं सचारवाञ्छ उत्तरम् । आग्नीध्र आग्नीध्रविष्णवसमीचे । जागृतेति
मन्त्रान्तः । आदाय कुम्भं सव्येऽस्सेऽस्याधाय तीर्थेन प्रपद्येत्येतावतैव सव्येऽस्सेऽस्याहि-
तत्वाद्बन्धस्य तीर्थेन प्रपादने सिद्धे णिष्प्रयोगोऽन्यत्रापि स्वेनागृहीतस्यापि तीर्थेन
प्रपादनं ज्ञापयति । तेन पश्चादीनां तीर्थेन प्रपादनं सिद्धं भवति । इदमपि अत्र
पथमाज्ज्ञातं भवति केनाधिस्यदाथेन स्वस्यासाहिष्णे तीर्थेन प्रपादनं नानियतमिति ।

नन्वन्तरा यज्ञाङ्गानि माह्वः कर्तार इत्यनया परिभाषयैवान्तरङ्गत्वे सिद्धे पुनरन्तर-
ङ्गत्वसिद्धयर्थं सव्यदक्षिणग्रहणं तत्र तत्र यत्कृतं तदर्थमिति चेत्सत्यम् । कर्तृगृही-
तस्य यज्ञाङ्गस्यान्तरङ्गत्वमत्रैक नान्यत्रेतिज्ञापनार्थत्वात् । अत्रैवोच्यमाने तद्व्यतिरिक्तेऽ-
न्विमेषेण स्पष्टान्तरे नियममात्रपरितरस्तत्र तत्र सव्यदक्षिणवचनम् ।

अत्र वसन्ति ।

अत्राऽऽग्नीध्र एव वसन्ति मान्यत्र । वसन्तीत्यत्रान्तर्मादितो णिच् । तेन वासयन्ती-
त्यर्थो भवति । अध्वर्युरित्येव शेषः । ऋक्वचनस्य पूजार्थत्वात् । अपवाऽध्वर्युचतुष्टयेन
असर्माया वसतीवर्थ इति शेषः । आग्नीध्र उपवासयत्येतन्नै यज्ञस्वापराशितं यदाग्नीध्रे
वदेव यज्ञस्यपराशितं तदेवैना उपवासयतीति श्रुतेः । एना वसतीवर्थः ।

सुप्रहण्य सुप्रहण्यमाहयेति संभेष्यति

पितापुत्रीया सुप्रहण्या भवति ।

पूर्वव्याख्येयम् ।

या यजमानस्य अतधुक्तामाशिरि दुहते या पत्न्यास्तां दधि-
ग्रहाय या धर्मधुक्तां दधिवर्माय तप्तमनातञ्ज्यं पयो मैत्र-
वरुणाय शृतातञ्ज्यं दध्यादित्यग्रहाय कुरुतादिति संभेष्यति।

अ यजमानस्य अतदोग्नी गौस्तामाशिर आशिरनिमित्तं दुहते, मथितं दध्याशिरं,
अ पत्न्या अतदोग्नी गौस्तां दधिमहाय दधिमहार्थं दुहते, यज्ञा प्राश्नो ग्रहो दधि-
ग्रहः । अनेनार्थाद्विरूपं इत्यमत्र ज्ञायते । या धर्मधुक्, धर्मः प्रवर्धयति तसंनिधिद्रव्य-
दोग्नी गौस्तां दधिवर्माय दुहते । दध्ना साभ्यो धर्मो धर्मनामककर्मविशेषो दधिधर्म-
स्तदर्थमित्यर्थः । अत्रापि अनन्तरोक्तरीत्या दधिरूपमेव द्रव्यं ज्ञायते । तप्तमनातञ्ज्य-
मनातञ्ज्यं यस्य तस्य सत आतञ्जनं न, एतादृशं पयो मैत्रावरुणाय मैत्रावरुणग्रहाय ।
कुरुतेत्यत्राऽऽकृष्यतेऽपना कुरुतादित्यत्रापकृष्यते । गूर्तं सदेवाऽऽतञ्ज्यं बुध्नस्य
शीतस्वापेक्षा पत्र न तञ्जृतातञ्ज्यमित्युच्यते । एतादृशं दधि अदित्यग्रहायाऽऽ-
दित्यग्रहार्थं कुरुतादित्यर्थः । कुरुतादिति छोटः प्रथमपुरुषैकवचनम् । दधिमहदधिव-
र्मायैवोर्वध्मोर्न शृतातञ्ज्यरूपता । आज्यग्रहस्य सोमग्रहस्य वा तत्कामनयाऽनुष्ठानं
कर्तव्यत्वेनापिमतं यदा तदा वा पत्न्यास्तां दधिमहायेति लुप्यते । दधिमहाभावेन
दोहाभावात् । अपवर्धये वा धर्मधुक्तां दधिवर्मायेत्येतच्छुच्यते । दधिवर्माभावेन दोहाम-
वात् । मैत्रावरुणपयोर्यं यस्याः कस्याश्चिद्वोर्दोहः । शृतातञ्ज्यार्थं यस्याः कस्याश्चित् ।
आशिरादित्रयार्थदोहकर्ताऽतो मैत्रावरुणपयोर्यदोहकर्ता तु तप्तमनातञ्ज्यं पयो मैत्रा-
वरुणायेत्यत्र दुहतेत्यस्यान्वय इति पक्ष आशिरादित्रयार्थदोहनपरकर्ताऽत्रापि अदि-
यतः । कुरुतादित्यग्रिमस्मान्त्वय इति पक्षे तु प्रतिप्रस्थातैव । एकवचनात् । एकव-

चनादादित्यमहार्घनृतातत्कृत्यदृश्यर्षदोहकर्ताऽपि पूर्ववत्प्रतिप्रस्थातैव । पद्यानां दोहा-
नामत्रैव करणं प्रैषानुरोधात् । सवनीयामिसार्धस्य दोहस्येदानीमेव दोहनम् । सांता-
भ्यनिष्पत्तेर्दिनद्वयसाध्यत्वात् । सवनीयामिसार्धदोहकर्ता प्रतिप्रस्थातैव प्रातर्दोहस्य
तत्कर्तृकत्वेन तत्संनन्धिन एतस्यापि तत्कर्तृकताया एव युक्तत्वात् । अनूचन्त्यास्था-
नीयामिसाकरणमन्वयाऽनुपपत्त्या लौकिकेन वधैव । कस्यै गवाःलभस्य निषिद्धत्वादा-
मितैव । तत्र पद्य दोहास्तुष्णीम् । सवनीयामिसार्धं समन्त्रको दोहः । पद्यानां
दोहानाममन्त्रमेव शास्त्राहरणादितम् । तस्मिनातत्कृत्यमिति वचनात्तापमार्त्रं कार्यम् ।
पयस आतघ्नेन दधित्वापत्तिः । इष्टापत्तौ तु पयसा मित्रावरुणं श्रीणातीति पयःकरणकं
अपणं न सिष्येत् । एवं चार्थादेवाऽऽतन्ननिवृत्ताननातत्कृत्यमिति वचनं शास्त्राहरण-
दिदोहर्षमिति ज्ञापयति । स च पयसः प्रदानार्थत्वाभावात्तुष्णीमेव । अत एव ऋय-
धर्मा न भवन्ति । तथा च मथमाऽऽवाये चतुर्थपादे भूमिनिः—अपणानां स्वपूर्वत्वात्प्रदा-
नार्थं विधानं स्यात्, गुणो वा अपणार्थत्वादित्वादिमुच्यैरमुमर्षमाह । सोमे पयसा
मित्रावरुणं श्रीणातीति पयसः सोममिश्रणं प्रदानार्थं इष्टार्थत्वात् । सोमसंस्कारार्थमे-
वदृष्टार्थता स्यादिति प्राप्ते द्वितीयाश्रुतिवशाददृष्टकल्पने दोषाभावात् पयसः प्रदेय-
त्वमिति । अपणानां पयःप्रभृतीनां प्रदानार्थं । सवनीयामिसार्धं समन्त्रकमेव शास्त्रा-
हरणादितम् । अथवाऽऽर्षो सर्वेषां क्रमेणामन्त्रसमन्त्रमेदेव शास्त्राहरणम् । क्रमेण
तथैवोपवेधकरणं तथैव भिवृद्धर्षवित्रावसर्जनम् । क्रमेण तथैव दोहा इति । शर्तं
मित्रावरुणाभ्यां चरदो जुहानाः । इह वो मित्रावरुणी रमयतां गावः प्र षो ब्रूहि
मित्रावरुणाभ्यां हविरिन्द्रिषं बहु कुण्वि मित्रावरुणाभ्यां देवेभ्यो हव्यं सोमेन
त्वाऽऽतनन्धिम मित्रावरुणाभ्यां दधि, इति सवनीयामिसार्धां विकारः । शास्त्रोपवेधयो-
राहरणसमय एव परिज्ञामार्थं विद्वानि कार्याणि । अथवाऽऽदायेव सवनीयामिसार्ध-
को दोहः । ततोऽमन्त्रकाः पद्य दोहाः । एतदनुरोधेनैव शास्त्राहरणोपवेधकरणादि ।
सर्वेषु दोहेषु जातेषु समन्त्रकामिसायाः प्रातर्दोहाय वरसापकरणम् ।

आर्षीध्र अस्त्रिजोऽलंकृता वसन्ति ।

अनेन सदसि वासो न्यावर्त्यते । आपस्तम्बेन न सदस्युपवस्तवा इति दोहार्थमैव
एव निषेध उक्तः । अलंकृता इत्यत्रालंकारो मानुष एव ननु दिव्यापिभ्यो । ते चोक्ता
वैशानसेन—

हेमम्वणसंपन्नः शुभ्रवस्त्रानुलेपनः ।

सुगन्धिकुमुमैर्जुष्टो दिव्यौऽलंकार उच्यते ॥

स एव पुष्परहितः साज्जनो मानुषः स्मृतः ।

एषोऽनुलेपरहितः पित्र्योऽलंकार ईरितः ॥ इति ।

प्राग्बन्धो पत्नीं जागरयन्ति ।

श्रुत्विजस्तथैतस्यै रात्रौ जागरणमेव कर्तव्यमिति पत्नीं जागरणे नियोज्य निद्रा-
भाषायां निद्रां कुर्यात् । ननु निद्राया अवश्यकर्तव्यता । न च मोहनविधिवशाज्जिद्राया
आवश्यकत्वमन्यथा विधेर्वैयर्थ्यापत्तेरिति वाच्यम् । निद्रासत्त्व एव मोहनविधेश्चरि-
ताध्यैसंभवेन विधेर्वैयर्थ्याभावात् । जागरयन्तीत्यत्र प्रयोजका श्रुत्विजः ।

हविर्धाने यजमानो राजानं गोपायति गोपायति ॥ २५ ॥

इति हिरण्यकोशिसूत्रे सप्तमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

हविर्धानवचनं हविर्धानादन्यत्रापि सतो राज्ञो गोपनं व्यावर्धते । यथा राजानं
श्रुत्वा रक्षन्ति तद्द्वयजमानः परिकर्मिभिः सह सोमं राजानमैकामन्येण दस्युभ्यः
श्राद्धिभ्यश्च रक्षतीत्यर्थः । यजमानवचनमवर्धुन्वावृत्त्यर्थम् । जागर्त्येतां रात्रिं हविर्धाने
राजानं गोपायन्तित्येतावदे(त्ये)व सूत्रे याजमानमूत्र एव छात्रवात्कर्तव्येऽत्र पृथक्सूत्रक-
रणं स्वस्य गोपनाशक्तावन्धेनापि गोपनं करणीयमिति द्वादशाहाद्यहीनद्वितीयादिरा-
त्रिषु जागर्ति वा न जागर्ति यदा जागर्ति तदा स्वयं राजानं रक्षत्यन्येन वा रक्षयेत्,
यदा न जागर्ति तदाऽन्येनैवेत्यर्थादित्येतादृशार्थज्ञापनार्थम् । द्विरुक्तिः- प्रश्नतमाप्तिष्यो-
तनार्था ।

इति ओकोपाहश्रीमदाग्निष्टोमयाजिसाहस्रामियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुस्त-

याजिद्विषासहस्रामियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपी-

नाथदीक्षितविरचितार्या श्रीमद्भगवत्सत्यापाठहिरण्यके-

शिसूत्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नविवेचनकेशकृतवि-

द्वज्जनसंतापशामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृषी

सप्तमप्रश्नस्याष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

संपूर्णोऽयं सप्तमः प्रश्नः ।

अथाष्टमः प्रश्नः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

महारात्रे बुध्यन्ते ।

रात्रेर्महान्भागो महारात्रं तस्मिन्महारात्रे रात्रेर्वो महान्भागस्तास्मिन्नित्यर्थः । मयू-
रन्वसंकादिच्छणः समाप्तः । समाप्तान्तो भागपत्रोपश्च तदादित्वात् । एतादृशे
व्यारूपान्ते षडि सोमो सस्मृतौ स्थातां महति रात्रिये प्रातरनुवाकमुपाकुर्यादिति श्रुतौ
श्रुतं रात्रिशब्दमहच्छब्दयोर्लङ्गमेवकृतवैयधिकरण्यं साधकम् । महती चासौ रात्रि-
भ्येति विग्रहस्तु नैवात्र भवति । महस्वस्य रात्रियिशेषणत्वे महत्वं रात्रौ, मानकृतं तच्च
वसन्ते सर्वथा नैव संभवति । उत्तरोत्तरं रात्रीणामव्यपमानत्वात् । रात्रिषु महत्त्वं तु
इत्तिजायन् एवोत्तरोत्तरम् । तथा सति महतीषु रात्रिषु सतीष्वेव बोधनं स्यात्,
बोधनस्य च सुत्यार्थत्वादत्रैव कर्तव्यता स्यात् । वसन्ताद्यरात्राण्येव कर्तव्यता स्याद्वा ।
तस्या एव महत्त्वात् । सा च प्रकृते विरुध्येतेत्यतो नैतादृशो विग्रहोऽत्र युक्तः ।
एतेनानन्तरोदाहृतश्रुतौ रात्रिया इति चतुर्थी यथा षष्ठ्यर्थे तथा महतीति महच्छब्दग-
तसप्तमीविभक्तिरपि षष्ठ्यर्थिकैव । एतदनुरोधेन पुल्लिङ्गमपि विपर्यस्तं कर्तव्यमिति कुम्-
ष्टिकल्पना निरस्त्या दृष्टव्या । तत्र महच्छब्देन रात्रितृतीयभागो गृह्यते । किमेतादृश-
मेव महत्त्वमित्यत्र नियामकमिति चेत् । षष्ठ्यमाणस्य स्वरमाणस्वनुदित उपाशुमुदितेऽ-
न्तर्याममुमावनुदित इत्येकेषामिति सूत्रस्यैव नियामकत्वात् । एतेनैव जानीमी यावता
कालेनोपाशुपर्यन्तमुभयपर्यन्तं वा कर्मानुदिते भवति तदनुरोधेन बोद्धव्यमिति । एतेने-
दमपि ज्ञातं भवति चतुर्धाविभक्तरात्रितृतीयभागमाद्यमागारमके काल एव बोद्धव्यमिति ।
ननु किमर्थमिदं सूत्रमर्थादेव तस्मिन्नेति चेत् । आशुकर्मकारिभिरप्युत्तिगिरतेस्मि-
न्नेव काले बोद्धव्यं नत्वेतस्य पुरस्तादुपरिष्ठाद्वेतीच्छासिद्धनियमनार्थत्वात् । नन्वेवमपि
महारात्रे कर्मानुपपन्नान्त इत्येतावन्नेव सिध्यति नार्थो बोधवचनेनेति चेत् । तस्य
संबन्धविशेषज्ञापनार्थत्वात् । यत्र महारात्रे बोधनमस्ति तत्रैव पुरा वाचः प्रवदितोः
प्रातरनुवाकोपाकरणं नान्यत्रेति । तेन द्वावशाहे प्रायणीयातिरात्रारूपे प्रथमसौत्यदि-
वसे समाप्त एवाहन्मुदितेऽप्यादित्ये द्वितीयसौत्यदिवसीयप्रातरनुवाकोपाकरणं कर्तव्यं
बोधनाभावादिति सिद्धं भवति । एतेन यत्र होताऽऽश्विनं शंसति तत्र नैत्रावरुणः
प्रातरनुवाकमनुष्यादितिशास्त्रान्तरव्यतिरिक्तप्रत्यानैव द्वितीयसौत्यादिवसकर्म कर्तव्यं
वावन्पर्यन्तमध्वर्युः पूर्वकर्मणः सकाशात्त्रिमुक्तो भवति तावत्पर्यन्तमध्वर्योर्निर्मुक्तताया-
मध्वर्युरेव तत आरभ्य करोतीति केषांश्चिन्मतं नास्माकमनुकूलमिति प्रदर्शितम् ।

तथा कर्मानुपपन्नान्ते यथा पुरा वाचः प्रवदितोः प्रातरनुवाको भवति ।

यथा वाचो मनुष्याणां पक्षिणां वा प्रवदितोः प्रवदनात्पुरा प्राक् प्रातरनुवाक

आरब्धो भवति तथा तदनुरोधेन कर्माणि यज्ञतनूहोमादीनि उपक्रमन्त आरपन्त इत्यर्थः । कर्मोपक्रमस्तु कृतशौचैरेव कार्यः । अन्यथा कर्मण्यनधिकारः स्यात् । ज्ञाता एव कर्म कुर्युरिति केचित् । कृतहस्तपादप्रसाधना आचान्ता एवेत्यन्ये । न च कर्मान्ते हस्तपादान्प्रसाधयान्तरेण चास्वालोस्करौ देवयजनमभिप्रपद्यन्त इति हस्तपादान्प्रसाधयाऽऽग्नीध्रे यजमानमुपसंगच्छन्त इति कल्पसूत्रे च हस्तपादप्रसाधनमाग्नेयैव कर्माधिकारस्थोक्तत्वेन ज्ञानं विनैवाधिकारो नित्यं ज्ञानं तु स्वकाले भवत्येवेति वाच्यम् । अस्वर्ग्यं लोकाविद्विष्टं धर्ममप्याचरेत्तत्पितृत्वेन याज्ञवल्क्यवचनेन सूत्रोक्तस्यापि पक्षस्य भावात् । तथा च ज्ञात्वा कर्माणि कुरीतेति स्मृतौ ज्ञातस्यैव कर्मकरणेऽधिकारस्योक्तेः सामान्यशास्त्रमनुसृत्यैव ज्ञातेरेव कर्म कर्तव्यमित्येव युक्तं परं तु अमन्त्रकमिदं ज्ञानमिति द्रष्टव्यम् । संध्योवास्तिस्तु ग्रह्य एव स्वकाले ।

प्रजापतिर्मनसाऽन्वोऽच्छेत् इति त्रयस्त्रिंशत्तं यज्ञतनूराग्नीध्रे जुहोति ।

स्मार्तावृताऽऽग्न्यं संस्कृत्य तेन होमो दर्शहोमधर्मेण । प्रजापतिर्मनसेत्याद्यथश्रयस्त्रिंशन्मन्त्रा यज्ञतनूसंज्ञकास्तैः साध्याश्चयस्त्रिंशत्संख्याका आहुतीर्जुहोतीत्यर्थः । तत्र प्रथमा चतुष्पदा । त्रयोदशी त्रिंशती च त्रिपदा । इतरा द्विपदाः । विंशत्याद्याः सदैकत्व इति कोशादेकवचनम् ।

विशेषमन्त्राऽऽह—

पूर्वा पूर्वाभिनुद्दुत्योत्तरं चोत्तरपैकया नु प्रथमया ।

प्रजापतिर्मनसाऽन्वोऽच्छेत् इति पूर्वा यज्ञतनूः । घाता वीक्षायामित्युत्तरा यज्ञतनूः । तत्र प्रजापतिर्मनसाऽन्वोऽच्छेत् इति पूर्वा यज्ञतनूमनुद्दुत्य संयोज्य घाता वीक्षायामित्युत्तरया यज्ञतन्वा जुहोतीत्यर्थः । एतं घाता वीक्षायामिति द्वितीया यज्ञतनूं संयोज्य सविता श्रुत्यामिति तृतीयया यज्ञतन्वा । सविता श्रुत्यामिति तृतीया यज्ञतनूं संयोज्य पूर्वा सोमक्रयण्यामिति चतुर्थया यज्ञतन्वेत्यादित्रयस्त्रिंशच्चतनूपर्यन्तम् । एतदर्थमेवोभयत्र षोडशा । संहिनारूपमेवैतद्योजनम् । आहुतिषु त्रयस्त्रिंशत्स्वसिद्ध्यर्थमुपायमाह— एकया नु प्रथमयेति । नुरवधारणे । त्रयस्त्रिंशदाहुतिस्तु एकैव प्रथमयेति । एकयेति वचनमन्तिमा यज्ञतनूमनुद्दुत्य प्रथमया यज्ञतन्वा जुहोतीत्येवं स्यात्, अन्तिमापेक्षया प्रथमाया अनन्तरत्वेनोत्तरत्वात्तरपूर्वत्वेनान्तिमायाः पूर्वत्वात्, पूर्वा पूर्वोभिनुद्दुत्योत्तरयोत्तरयेति सूत्रात्, अथवाऽन्ताल्लोपो विदुर्द्विवेति न्यायेनानुद्दवणविशिष्टयाऽन्तिमया यज्ञतन्वेति स्यात्तन्मा भूदित्येवैतदर्थम् । एकशब्दः केवलवाची । प्रथमयेति वचनं तेनैव न्यायेन केवलाया अन्तिमायाः प्राप्ताया निवारणार्थम् । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारः । यत्र मन्त्रगणेनेति धारमाधया प्रतिमन्त्रम् ।

यज्ञार्तिं यति जुहोतीत्येकेषाम् ।

यज्ञस्याऽऽर्तिर्नैज्ञार्तिनां यज्ञार्तिम् । आर्तिर्विनाशो भ्रव इति यावत् । अनेन नैमित्तिकत्वमप्येतस्य ह्येवमस्य केषांचिदाचार्याणां मते भवति । यज्ञार्तिमित्यत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तेन प्रतियज्ञार्तिं अयं होम इति सिद्धं भवति ननु रात्रिसंनन्धितृतीयभागाधिकरणकबोधनाभावरूपयज्ञार्तिनिमित्तक एवायं होम इति । एतद्रूपयज्ञार्तिनिमित्तके होमे प्राप्ते प्रायश्चित्तस्य संधानार्थत्वेन प्रचलत्वादादौ प्रायश्चित्तार्थं कृत्वाऽनन्तरं नित्यः कर्तव्य इति सोमतश्च एव यत्किञ्चिद्यज्ञविशेषेऽनादिष्ट इदं प्रायश्चित्तं होतव्यं ननु पाशुकैष्टिकतत्त्वयोः । उत्तरमुखे सवनीयस्य तश्च प्रक्रमयतीत्येतावतैव पाशुकतश्च भेदवित्तिज्ञानसिद्धौ पशुशब्दोपादानं यज्ञतनूहोमः सोमतश्चसंबन्धेव तजानादेशोऽप्यमेव होम इति । दोषनिर्हरणे सामर्थ्यातिशयात्सर्वप्रायश्चित्तमपि होतव्यम् । एकेषामितिपचनात्प्रायश्चित्तात्मकत्वं वास्तिकमिति गम्यते ।

सवनीयस्य पशोस्तत्रं प्रक्रमयति ।

सवने सौत्येऽहनि भवः पशुः सवनीयस्तस्य पशोस्तत्रं कर्मकलापं प्रक्रमयति आरभत इत्यर्थः ।

तस्य निरूढपशुबन्धेन कल्पो व्याख्यातः ।

तस्य सवनीयस्य । अन्यदग्नीषोमीये कृतव्यारूपानम् । पशुहोतृपश्चिष्टो न स्तः । अङ्गभूतस्वात्पशोः । अग्निप्रणयनान्तं कर्म कृतत्वाङ्गुप्यते । सवनीये पशौ नान्यन्वाधानं विद्यत इति निषेधाद्गन्धाधानाभावः । प्रायण्याप्रभृतिष्वित्यनेन अगोपायनाद्यभावः ।

न बर्हिर्विद्यते प्रस्तरमेवाऽऽहरति बर्हिषः कल्पेन ।

बर्हिः पाशुकं बर्हिः । उत्करबर्हिस्तु विद्यत एव । ननु प्रस्तरमेवाऽऽहरति बर्हिषः कल्पेनेत्येवकारेणैव बर्हिर्व्यवच्छेदो भवति किमर्थमयं निषेधो न बर्हिर्विद्यत इति चेत् । बर्हिषः कल्पेन प्रस्तरमेवाऽऽहरतीत्येतावत्येवोच्यमाने बर्हिर्व्यवच्छेदो न भविष्यति किंतु बर्हिषः कल्पस्यैव बर्हिःराहरणे व्यवच्छेदो भविष्यति । तथा च तूष्णीमाहरणं स्यात्तदा तद्यावर्तयितुं निषेधस्याऽऽवश्यकत्वात् । न बर्हिर्विद्यत इत्येतावत्येवोच्यमाने प्रस्तरस्यापि बर्हिष्ठाभिवृत्तिः स्यात्तद्यावृत्त्यर्थं प्रस्तरमेवाऽऽहरतीतिवचनम् । प्रस्तरमाहरत्येतेत्येवकारस्याऽऽहरतीत्येतदनन्तरमन्वयः । तथा चैवमर्थो भवति बर्हिषः कल्पेनाऽऽहरत्येव न तु संनहनमपीति । एवरीत्यैवकारः सार्थको भवति तेन संनहनं यदाऽऽपस्तम्बेनेषमान्बर्हिः सनस्यति न वा बर्हिः प्रस्तरमेवेति सूत्रेण संनस्यतीति व्याख्यातृप्रदक्षिणशेषेण प्रापितं व्यावर्तते । उत्करबर्हिर्व्यवच्छेदो न प्रस्तरार्थम् । उत्करबर्हिर्व्यवच्छेदो शुद्धकरणेन स ते मा स्थादित्यन्तं करोति । सुमंभूता स्वा संपरासीति

नास्ति शुक्लस्यैवाभावात् । अङ्गभित्तो योनिरित्येतदपि नास्ति अनन्तरोक्तहेतोः । उत्कर-
 नार्हिःसंभरणेऽङ्गभित्तो योनिरित्येतदेव । आपस्त्वामित्तोन्द्रस्य त्वेत्येतद्दृश्यं प्रस्तर-
 स्याऽऽदौ कृत्योत्करार्हिषः करोति । बृहस्पतेर्मुर्धा हरामीत्यादिनिधानान्तमुभयोः
 सहेव । उर्वन्तारिक्तं प्रेहीत्यस्मिन्मन्त्रे तु नोहः । गमनाक्रियाया आत्मन्येव संबन्धेन
 बर्हिःसंबन्धासंभवात् । हे आत्मन्नरु विस्तीर्णमन्त्रेऽस्मिन् बर्हिष्यप्रतिच्छेदनार्थं गत-
 स्ततः परावृत्त्य प्रेहि विहारदेशं प्रति प्रकर्षेण गच्छेत्येतदृशो ह्यात्मसंबन्धः । नच
 बर्हिष एवात्र संबन्धोऽस्तु किं बाधकमिति वाच्यम् । पूर्वास्मिन्नेतादृश एव मन्त्रे
 व्यभिचाराद्गमनकरणमन्त्रत्वदर्शनाद्गमनकर्तुरेकत्वाच्च । अदित्याः सद् आसीदेत्यत्राऽऽ-
 सीदतमिति द्विवचनान्त ऊहो भवत्येव । बर्हिरभिधायकत्वात् । एवं देवंगमनसि अदि-
 त्यास्त्वा पृष्ठे साद्यामीत्यनयोरपि देवगमे स्थः । अदित्या वां पृष्ठे साद्यामीति
 यथायथमूहः । परिभोजनीयाह्वयमुष्टिमुळपराज्जर्धमुष्टं चैतैः सहेवाऽऽहरति प्रकृति-
 वत्तूष्णीमेव । अग्नीषोमीयविकारपक्ष आश्वत्थालः प्रस्तर ऐशनी तिरश्ची काम्भर्ममयाः
 परिधयोऽधिकः पौतुदारवेभ्य इति पशुमूत्रोक्तमाश्वत्थालप्रस्तरादिकं सर्वमस्त्येव ।
 बर्हिस्तु मैव । न बर्हिर्विद्यत इति निषेधस्यात्रापि प्रवृत्तौ बाधकामावात् ।

पात्रसंसादनकाले प्रचरणीं प्रथमां सुचं प्रयुनक्ति ।

पात्रसंसादनकाल इत्यनेन परिस्तरणपाणिप्रक्षालनोलपराभीस्तरणब्रह्मयजमानसदन-
 करणानि सूचयन्ते । अथवा पात्रसंसादनकाल इत्यस्य पात्रसंसादनदेश इत्यर्थः । तथा
 च पात्रसंसादनदेशे प्रचरण्याः प्रयोग इति अर्थो भवति । इष्टं च कालशब्दस्य
 देशपरत्वं नौवायनसूत्रे स उपरवाणा काल इत्यादौ । स च प्रचरण्याः सौमिकत्वा-
 च्छालामुखीयोत्तरतःसंलग्नदेश एव । ननु सर्वैष्टिकपाशुरूपात्रसंसादनदेशो यः स एव
 प्रचरण्याः सौमिक्या अपि तथा च कथं देशभेद इति वेदस्तत्त्वम् । शालामुखीयं गार्ह-
 पत्यकर्मभ्योऽन्ववस्यान्ति तस्मिन्गार्हपत्यकर्माणि क्रियन्त इति वचनात्प्रचरण्याः सोम-
 कर्मसंबन्धिपात्रत्वेन शालामुखीयोत्तरतःसंलग्नदेश एव स्वतन्त्रतयैव प्रचरण्याः
 प्रयोगो न तु क्वप्राप्ते स्थाने द्वेद्वत्सर्वभेदेऽर्थेऽन्वरीत्या देशभेदसंभवात् । वेदस्तु महावे-
 द्यं कृतो यः स एव शालामुखीयस्योत्तरतो दर्धान्तरार्थि यथार्थं पाशुरूपाणि पात्राणि
 प्रयुनक्ति । तत्र प्रचरणीं सूत्रमधिकं प्रयुनक्ति । सा च सुहादिभ्यः सुग्भ्यः प्रथमा
 भवति । आगन्तुनामन्ते निवेश इति न्यायेन प्राकृतसूक्तप्रयोगानन्तरं सर्वपात्रप्रयोगान-

१ अ. ग. 'स्ति बर्हिषोऽभा' । २ अ. ग. 'तद्दृश्यते प्रस्तरसंभरणे उक्तानिबनादिकरणक-
 निधानाभावात् । उत्करबर्हिःसंभरणे तु अङ्गभित्तो योनिरित्येतदेव कृत्यते प्रस्तराभावात् । आ' ।
 ३ अ. घ. 'प्रेतमित्यत्रोहं केचित्कुर्वन्ति । तत्र । ग' । ४ अ. ग. 'तु कर्मप्रा' ।

स्तरं वैतस्याः प्रयोगः स्यात्तं वारयितुं प्रथमामिति वचनम् । प्रथममिति परित्यज्य प्रथ-
मामित्येवं वचनं सुग्रह्य एव प्राथम्यं स्यान्नतु सर्वपात्रेभ्यः प्राथम्यमित्येतादृशाथै बोध-
यितुम् । सुग्रहणं वसाहोमहवनीवत्जुहुरेवेयं नतु केवलं जुहूकार्यकारित्वमात्रमिति ज्ञा-
पनार्थम् । तेन सुत्याहनि जुह्वां व्यापृतायां पशुबन्धे वसाहोमहवनीवत्प्रचरण्येव भवति ।
तथा च भरद्वाजः—प्रचरण्या सोम इति । व्यापृतायां जुह्वामियं होमकार्येषु भवतीति ।
अत एव पालाशोयम् । अनयोर्भेदे किं फलमिति चेत् । जुहूकार्यकारिपात्राणां विशेष-
वचनाभावे वैकङ्कतत्वं जुहूरूपपात्राणां पालाशत्वमिति । यदि जुहूकार्यकारिणामपि
पात्राणां जुहूरूपता स्यात्तदा वैकङ्कतत्वविषयकपरिभाषा निरवकाशत्वेनापार्थक्य-
स्यादिति ज्ञेयम् । वैसर्जनहोमसंबन्धिप्रचरण्यां सुग्रहणाभावात् पालाशत्वं किंतु परिभा-
षाप्राप्तवैकङ्कतत्वमेव । दण्डयूषी न प्रयुनक्ति प्रयुक्तत्वात् । यूपशकलमपि न प्रयु-
नक्ति प्रयोजनाभावात् ।

आज्यग्रहणकाले प्रचरण्यां चतुर्गृहीतं गृहीत्वोत्तरासु गृह्णाति ।

आज्यग्रहणकाल इत्यनेन पवित्रकरणादिकमाज्योत्पन्नान्तं पाशुकं कर्म सूच्यते ।
न ब्रह्मवरणं वा चस्पत इत्याद्येन ब्रह्मणः संमार्जनकाले प्रचरणीमादौ तूष्णीमेव जुहूवत्सं-
मृज्य जुह्वादिक्लृचः संमार्ष्टि । प्रचरण्या जुहूत्वेऽपि अवपट्कारसंबन्धित्वात्तूष्णीं संमार्गे
वसाहोमहवन्त्या इव । उपभृद्भुवयोस्तु पृथङ्मन्त्रसत्त्वात्समन्त्रकः संमार्गः । प्रयोग
आज्यग्रहणे च प्राथम्यात्प्रत्याहारन्याये[न] तन्मध्यपतितसंमार्गेऽपि प्राथम्यम् । प्रच-
रण्यां चतुर्गृहीतमपूर्वहोमार्थत्वात्तूष्णीमेवाऽऽदौ गृहीत्वेत्तरासु जुह्वादिषु पशुवद्गृह्णा-
तीत्यर्थः । प्रचरण्याः प्रथगत्वात्तामपेक्ष्योत्तरत्वं जुह्वादीनाम् । स्पयस्य वर्त्मन्येवाऽऽ-
ज्यग्रहणं विशेषवचनाभावात् । आग्नीध्रे वा । अथैकेषां प्रःवंशेऽग्नीषोमीयस्याऽऽज्यानि
गृह्णात्याग्नीध्रे सवनीयस्योत्तरवेद्यामनुबन्ध्याया इति आपस्तम्बसूत्रात् । उत्तरवेदिस-
मीये वा । अपरेणेत्तरवेदे सवनीयस्यानुबन्ध्यायाश्चाऽऽज्यानि गृह्णातीत्येक इति तेनैव
विकल्पेनाभिधानात् । एतत्पक्षान्तरसम्बन्धं सूचयितुमेव वाऽऽज्यग्रहणकाल इति वचनम् ।
अस्मिन्कल्पे कालशब्दो देशपरो ज्ञेयः ।

प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणामान्त्र्येध्वं वेदिं प्रस्तरं
च प्रोक्ष्य प्रोक्ष्यवशेषं निनीय पवित्रे अपि-
सृज्य प्रस्तरं सादयित्वा क्लृचः सादयति ।

उक्तेतरपरिसंस्वार्थमनुक्रमणम् । आमन्त्रणेन प्रसवोऽप्युपलक्ष्यते । अन्याऽऽमन्त्र-
णस्यैव निरर्थकरवापत्तेः । इध्वं वेदिं प्रस्तरं च प्रोक्ष्य प्रोक्ष्यवशेषं निनीयेत्यनेन

क्रमेणान्तर्वेदि पुरोग्रन्थोत्थादेः प्रत्युत्पणान्तस्य निवृत्तिः कियते । प्रोक्षण्यवशेषं निनीय पवित्रे अपिमृज्येत्यनेन क्रमेण विष्णोः स्तूपोऽसीति पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं व्यावर्त्यते । ग्रन्थिविर्जसन्नं तु भवत्येव । तद्विना पवित्रापिसर्जनं न संभवत् । अत एव तदनुगुणत्वात् अथवायकं भवति । पवित्रे अपिमृज्य प्रस्तरं सादयित्वेत्यनेन क्रमेण ब्रह्मणे प्रस्तरप्रदानं तृणैरन्तर्धानं शुल्बस्तरणमनूयात् आर्षोऽस्मिन्कोदूहनमाहवनीयकल्पमाधारसमिधोरम्याधानं विधृत्योरासादनं च व्यावर्त्यते । स्तोत्रेण न हि वाऽन्तरितत्वादेव तृणैरन्तर्धानाभावः । शुल्बस्तरणमपि न । तस्य बहिरास्तरणकल्पेन तदभावादेव तदभावसिद्धेः । शुल्बस्य प्रतिपत्तिस्तु प्रस्तरेण सह सादनमात्रमेकेति । अनूयानार्षोऽस्मिन्कोदूहनाहवनीयकल्पनयोः सर्वथैव व्यावृत्तिर्न किंतु अस्मिन्काले व्यावृत्तिः । तेनऽऽज्याभिमन्त्रणोत्तरमेते कर्तव्ये एव । अत्र कर्तव्यतायां क्रमो नाधितः स्यात् । नच लोप एवानयोरेस्तिवति वाच्यम् । अलोपेन निर्वहे सर्वथा तस्यानुचितत्वात् । आचारसमिधोरम्याधानमभ्याज्याभिमन्त्रणोत्तरमेव । प्रस्तरस्य प्रदानाभावादेव प्रत्यादानाभावः । अथवाऽऽग्नीषोमीयपश्चर्मानुयाज्योऽस्मिन्कोदूहने कश्चिदौ स्यापयितव्यौ तयोः सवनीयपश्चर्मानुयाजाः कर्तव्या इति । आहवनीयकल्पनस्यापि तत्सहचारितत्वादेव निवृत्तिः । एकमग्नीषोमीयपश्चर्माधारसमिधावेव प्रज्ञाते तथैव स्थापनीये । अस्मिन्कल्पे इध्मे ततस्त्वामष्टादशधा संभरामि सुसंभृता, एकाश्च समिधं यज्ञायुरनुसंचराम्, षष्टिश्च संभरामि सुसंभृतेत्यहः । विधृत्योरासादनं तु कल्प्यत एव । पवित्रे अपिमृज्य प्रस्तरसादनादि प्रतिपद्यत इत्येतावतैव सिद्धे प्रस्तरं सादयित्वा स्त्रुचः सादयतीति गुरुसूत्रकरणेदेवमत्र ज्ञायते प्रस्तर एव सर्वासां स्त्रुचामत्र सादनमिति । अत्राऽऽस्तरणरूपमेवाऽऽसादनमित्यर्थतः सिद्धं भवति । स्त्रुचः सादयतीति अनुवाद एव । तेन स्त्रुचस्वधित्याज्यस्थालीपृषदाज्यस्थालीस्त्रुगभिमन्त्रणाज्याभिमन्त्रणानि भवन्त्येव । अग्नीषोमीयविकारप्रत्ये बहिर्वर्जं सर्वं यथाप्रकृत्येव । परिधयोऽप्यस्मिन्पक्षे भवन्ति विधृती च ।

अथ नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वित्याग्नीध्रमभिमृशति ।

वनमग्नेनार्थं यज्ञ इत्यनेन मन्त्रेण पञ्चहेत्रा वाऽऽज्याभिमन्त्रो कृत आग्नीध्रमाग्नीध्रमण्डपमभिमृशति । मण्डपश्चक्रो जनाश्रये वर्तते । मण्डपोऽस्त्री जनान्श्रय इति कोशात् । तत्र जनाश्रयत्वं स्तम्भचतुष्टयोपरिदत्तवंशोपरिष्ठा इत्याच्छादनसंबद्धमूमावेव वर्तते नतु केवल आच्छादने केवलमूमा च । आग्नीध्र उपविश्य हविर्धानं उपविश्य सदस्युपविश्येत्त्यादौ त्रिशिष्ट एव शक्तिग्रहात् । भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हतीति न्यायसिद्धोऽभिमन्त्रात्मकः संस्कारो मण्डप्याच्छादनतद्विशिष्टमूग्गोरविशिष्टो भूतभाव्युपयोगस्य तुल्यत्वात्तथाऽपि भूमेः सासाह्युपयोगात्तस्या एवाभिमन्त्रः । उपगोरेकदा स्वर्गासभवेत् त्रिशेषणांशे नाश्वत् । तागृहीतत्रिशेषणान्यायेन विशेष्याश एव

पर्यवसानम् । केवलाच्छादनेऽपि यद्यप्युपवेशनं संभवति तथाऽपि तस्य कर्मण्ययो-
म्यत्वान्मण्डपशब्देन न ग्रहणम् । यद्यपि आर्गार्थं प्रविश्य हविर्धानं प्रविश्य सदः
प्रविश्येत्यत्र प्रवेशकरणत्वमवकाशस्यापि तथाऽपि अवकाश उपवेशनसंभवात्
मण्डपशब्देन ग्रहणम् । न च योगधारणवलेन तदपि संभवतीति वाच्यम् । तथा
सत्यपि तस्य कर्मानुपयुक्तत्वेन प्रकृते ग्रहणायोगात् । एकदेशाभिमर्शेन सर्वोऽपि
मण्डपोऽभिमृष्टो भवति । अभिमर्शमन्त्राठयोः समानकालिकता सर्वत्र । वागसाता-
वित्यन्तो मन्त्रः ।

इदं विष्णुर्विचक्रम इति हविर्धाने ।

अभिमृशतीत्यनुवर्तते । द्रव्यपृथक्त्वान्मन्त्रावृत्तिः । पाश्चुर इत्यन्तो मन्त्रः ।
हविर्धानमिति पाठे मण्डपस्यैकत्वात्सकृदेव मन्त्रः ।

अथ आयुश्चि पवस इति सूचः ।

सर्वासां सूचां मध्ये यावतीनां सूचां सकृत्प्रयत्नेनाभिमर्शः संभवति तावतीषु
सकृन्मन्त्रः । अन्यथा मन्त्रावृत्तिः । सूच इति द्रव्यैकत्वात्सकृन्मन्त्रो वा क्रमेणाभि-
मर्शः । प्रचरण्या अप्यभिमर्शः । गृहीताव्यत्वात् । वसाहोमहवन्त्या नाभिमर्शः ।
अगृहीताव्यत्वात् । दुष्कृतामित्यन्ता मन्त्रः ।

आवायो भूवेति वायव्यानि ।

सर्वेषां वायव्यानां मध्ये यावतां वायव्यानां सकृत्प्रयत्नेनाभिमर्शः संभवति तावत्सु
सकृदेव मन्त्रः । अन्यथा मन्त्रावृत्तिः । वायव्यानीति द्रव्यैकत्वात्सकृन्मन्त्रो वा क्रमे-
णाभिमर्शः । वायव्यानि ऊर्ध्वपात्राणि । वायव्यानीति वचनात् चमसानभिमृशति ।
श्रद्धायुक्तं वा चमसं वेतिपृथक्वचनाद्विज्ञात् । स्थालीस्त्वभिमृशत्येव । काश्चतस्रः
स्त्राद्यैर्वायव्याः सोममहर्णोरिति लिङ्गात् । पूर्वपेयमिति मन्त्रान्तः ।

अचिष्टञ्चोजसा सहति सदः ।

अत्रापि पूर्ववद्भूमिपर एव सदःशब्दः । हविर्धानमिति पाठे हविर्धानशब्दोऽपि
भूमिपर एव । सुतामिति मन्त्रान्तः ।

स्वरे पात्राणि प्रयुनक्ति ।

पूर्वकृते स्वरे । पात्राणि वक्ष्यमाणानि । प्रस्तास्येति सूत्रान्तरे । अपूर्वत्वाद्द्वचनामा-
वाच्यं न न्यविशत्त्वम् । सामान्यप्रतिज्ञेयम् ।

अग्निर्देवता गायत्री छन्द इत्येतैर्यथारूपं

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिस्त्वत्यवशिष्टानि ।

यथारूपं यथालिङ्गम् । उपाश्वन्तर्धामधेरैन्द्रवायवभैत्रावरुणाश्विनानां शुक्रामन्धि-

तेरात्रयणस्वोक्तपश्य ब्रुवस्य च क्रमेणैतद्देशयिर्मन्त्रैर्यथालिङ्गं प्रयोग इत्यर्थः । अस्प-
न्ता मन्त्राः सर्वे । अवशिष्टानि ऋतुपात्रादीनि तेषां कस्त्वैत्यर्थं मन्त्रः ।

तत्र सर्वपात्रप्रयोगक्रममाह—

दक्षिणेऽस्त उपाश्वन्तर्यामयोः पा-
त्रे दक्षिणमुपाश्वोरुत्तरमन्तर्यामस्य ।

उपाश्वान्तर्यामिश्वोपाश्वन्तर्यामौ । तथोरुपाश्वन्तर्यामयोः, उपाश्वन्तर्या-
मसंज्ञये ग्रहयोः । दक्षिण उपाश्वोरुत्तरेऽन्तर्यामस्थेत्येव वचनं परित्यज्य दक्षिणमुत्तर-
मित्येवं वचनं पूर्वमेव चिह्नकरणार्थम् । दक्षिणमुपाश्वोरुत्तरमन्तर्यामस्थेत्यनेन प्राक्सं-
स्थता व्यावर्त्यते ।

अथि वा पूर्वमुपाश्वोरपरमन्तर्यामस्य ।

पूर्वं पूर्वदिग्गतम् । अपरमपरदिग्गतम् । तेन प्रत्यक्संस्थता भवति । अग्निदेवता
मायत्री छन्दः सोसो देवता शिष्टपूछन्द इति क्रमेण द्वयोर्मन्त्रौ ।

ते अन्तरेण व्यानाय त्वेत्युपाश्वुसवनं ग्रावा-
णसंस्पृष्टमुपाश्वुपात्रेण प्रयुनक्ति ।

ते इत्यत्र द्वितीयाऽन्तरान्तरेणसुक्त इति सूत्रेण । ते उपाश्वन्तर्यामयोः पात्रे
अन्तरेण तयोः पात्रयोर्मध्य इत्यर्थः । उपाश्वुरुपाश्वुग्रहार्थः सोमः सूयते कण्ठशते
येन स उपाश्वुसवनस्तं ग्रावाणमुपाश्वुपात्रेण संस्पृष्टं प्रयुनक्ति व्यानाय स्वेत्यनेन
मन्त्रेण । उपाश्वुसवन इति पृथगन्वर्थमज्ञाकरणाद्भिन्न एवार्थं ग्रावा । अत एवोपरं
ग्रावाणः संमुखान्कृत्वा प्रोक्षतीत्यत्र नैतस्य प्रोक्षणम् । उपाश्वुसवनत्वादेवोपाश्वुपा-
त्रमात्रसंस्पृष्टता नान्तर्यामपात्रसंस्पृष्टता । पात्रयोः प्रत्यक्संस्थत्वेऽपि उत्तराम एवो-
पाश्वुसवनः । तथा चाऽऽपस्तम्बः— नृहन्नसीति ते अन्तरेण ग्रावाणमुपाश्वुसवनं दक्षि-
णामुखं स संस्पृष्ट पात्राम्यामिति । उपाश्वुपात्रेण संस्पृष्टमित्येकेनैव पात्रेण सह संस्पर्-
शस्य विधानात्पात्रद्वयसंस्पर्श आपस्तम्बोक्तो निवारितो भवति । अग्रकरुपना तु पूर्व-
वदेव द्रष्टव्या ।

प्रत्यञ्चि द्विदेवत्यपात्राणि परिस्रगैन्द्रवाच-
वस्याऽऽजगावन्मैत्रावरुणस्य द्विस्रक्त्याश्विनस्य ।

प्रत्यञ्चि प्रत्यक्संस्थानि । पात्रयोरुदकसंस्थत्वं उपाश्वुसवनमपरेण पात्रयोः प्राक्सं-
स्थत्वेऽन्तर्यामपात्रमपरेण पात्रयोरुदकसंस्थत्वेऽन्तर्यामपात्रोत्तरत आरभ्य पात्रयोः
प्राक्संस्थत्वं उपाश्वुसवनोत्तरत आरभ्य प्रत्यञ्चि द्विदेवत्यपात्राणि प्रयुनक्तीत्यर्थः । अनि-
यमं स्थानस्य दर्शयितुमेव कक्षमार्जुर्नुपात्रप्रयोगवदपरशब्दोऽनोपात्तः । युक्तं चैतदपरश-

उदानुपादानम् । अन्यथा पात्रयोः प्रत्यक्संस्थत्वपक्ष उपादानासनसंलग्नापरभागे द्विवेगत्व-
पात्रप्रयोगस्यान्तर्यामिपात्रकृतव्यवधानेनासंभवात्सर्वं बाधितं स्यादिति द्रष्टव्यम् । परितः
स्रक्, यस्य तत्परिस्रक् । स्रक्शब्देन रास्नोच्यते । ऊर्ध्वपात्रबिळाधःप्रदेशे परितो रास्ना-
धित्वर्थः । आजगावत्, आजग(गा?)शब्दोऽनागलस्तने याज्ञिकैः संकेतितः । तौ चाजा-
गळे द्वौ भवते । तद्दन्नापि द्वौवैव चापस्य स्त इत्याजगावत् । तौ च पात्रबिळाधःप्रदेशे
कर्तव्यौ । मतो बह्वोऽनजिरादीनामित्यनेन दीर्घः । द्वे स्रक्ती कोणौ यस्य तद्द्वि-
स्रक्ति । ऐन्द्रवायवस्यैन्द्रवायवग्रहस्य पात्रं परिस्रम्भवति । मैत्रावरुणस्य मैत्रावरुणग्र-
हस्य पात्रमाजगावद्भवति । आश्विनस्याऽऽश्विनग्रहस्य पात्रं द्विस्रक्ति भवतीत्यर्थः ।
द्विःस्रक्तीति सप्तिसर्गपाठोऽपपाठ एव । इन्द्रो देवता जगती छन्दः, बृहस्पतिर्देवताऽ-
नुष्टुप्छन्दः, आश्विनो देवता पङ्क्तिश्छन्द इति क्रमेण प्रयाणां मन्त्राः ।

अपरे शुक्रामन्थिनोः पात्रे दक्षिणं
वैश्वं शुक्रस्योत्तरं वैकङ्कतं मन्थिनः ।

आश्विनपात्रादपरेऽपरस्मिन्प्रदेशे शुक्रग्रहमन्थिग्रहयोः पात्रे प्रयुज्यतीत्यर्थः ।
अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायावयवहितस्याऽऽश्विनस्यापरः प्रवेशो
ग्राह्यः । दक्षिणं वैश्वमित्यादिना प्राक्संस्थताऽप्यवृत्तिः । दक्षिण उत्तर इत्येवं
वक्तव्ये दक्षिणमुत्तरमित्येवं वचनं पूर्वमेव विह्वकरणार्थम् । वैश्वं विस्वविकारभूतं वैक-
ङ्कतं विकङ्कतविकारभूतम् । प्रवाहुगित्यापस्तम्बः । सम इति तदर्थः । मनु मन्थिपात्रस्य
वैकङ्कतत्वे परिभाषयेद्ये तस्यति सत्यत्र वैकङ्कतवचनं स्वर्थं दक्षिणं वैश्वं शुक्रस्यो-
त्तरं मन्थिन इत्येतावन्मुच्यमाने वैश्वानुवृत्तिः स्यात्तां वारयितुं वैकङ्कतवचनमावहयक-
मिति चेत्तदाऽपरे शुक्रामन्थिनोः पात्रे दक्षिणं शुक्रस्योत्तरं मन्थिनो वैश्वमाद्यमित्येवं
सूत्रं कर्तव्यमेवं च विस्वप्राप्तिं वारयितुं विकङ्कतग्रहणं न कर्तव्यं भवति वर्णद्वयन्यूनता-
प्रयुक्तं लावर्षं च सिद्ध्यतीति किमर्थं वैश्वमाद्यमिति परित्यक्तं वैकङ्कतवदग्रहणं चोपा-
त्तमिति चेत् । एतादृशशुक्रसूत्रकरणस्य यान्यनादिष्टवृक्षाणि विकङ्कतस्य तानीतिपरि-
भाषासिद्धाया विकङ्कतप्राप्तेर्नैक्यति, रिक्तपात्रेष्वमित्यताज्ञापनार्थं तदुपादानात् ।
तदुक्तमापस्तम्बेन—तेषां यान्यनादिष्टवृक्षाणि वैकङ्कतानि स्युर्यो वा यक्षियो वृक्षः
फलमहिरिति । सूर्यो देवता नृहती छन्दः, चन्द्रमा देवता सतेवृहती छन्द इति
क्रमेण द्वयोर्मन्त्रौ ।

अपरे आश्वत्ये अश्वशफबुध्ने उभयतोमुखे
ऋतुपात्रे दक्षिणमध्वर्योरुत्तरं प्रतिप्रस्थातुः ।

अपरे मन्थिनेऽपरप्रदेशे आश्वत्ये अश्वशफविकारभूते अश्वशफाविव बुध्ने मुखे ययोः,
अश्वशफबुध्ने इव बुध्ने ययोः इति वा । मुखमासेचनरूपा प्रणाली । सिद्धाह्विर्येन होम-

भक्षणार्थमवनीयते सोमस्तदनयोरुभयतो भवति आर्जवेनेत्यर्थः । अत एव वचनात्प्रा-
न्तराप्यप्येकनोमुखानि भवन्तीति गम्यते । दक्षिणमध्ययोर्हतरं प्रतिप्रस्थातुरित्यनेन
प्राक्संस्थता व्यावर्त्यते । गुरुमूत्रकरणप्रयोजनं पूर्ववत् । अत्रापि प्रचाद्गमित्यापस्तम्बः ।
कस्त्वेति मन्त्रोऽत्र । द्रव्यपृथक्त्वादावर्तते मन्त्रः ।

दक्षिणस्थां श्रोण्यायाग्रयणस्थालीम् ।

सूरस्य दक्षिणस्थां श्रोण्यायाग्रयणस्थालीं, विश्वे देवा देवतोष्णिहा छन्द इति ।
प्रायः स्थास्यो मृन्मध्यः प्रयोज्याः ।

उत्तरस्यामुक्थयस्थालीमुक्थयपार्श्वं चाश्वशफबुधम् ।

सूरस्योत्तरस्थां श्रोण्यामुक्थयस्थालीमिन्द्रो देवता ककुच्छन्द इति प्रयुज्येतैव
मन्त्रेण तदुत्तरत उक्थयपार्श्वं प्रयुनक्ति ।

ते अन्तरेणोद्विषीं प्रीप्यतिग्राह्यपात्राणि ।

ते स्थास्यावाग्रयणोक्थयसंनन्विन्यौ । न च तच्छब्देन परामर्शः पात्रस्वसानात्यमा-
दायोक्थयस्थाल्युक्थयपात्रयोरेव तथा च तयोरेव मध्येऽतिग्राह्यपात्राणां प्रयोग इति
वाच्यम् । विजातीयपात्रद्वयपरामर्शापेक्षया सजातीयपात्रद्वयपरामर्शस्य युक्तत्वात् ।
सर्वनासो बुद्धिस्थपरामर्शित्वात् । स्थालीस्वसानात्यमुक्थयपात्रे नास्ति । आकारतः
करणतश्च स्थालीतो विजातीयत्वात् । तथा च स्थास्योरेव मध्येऽतिग्राह्यपात्राणि प्रयो-
क्तव्यानि नतुक्थयस्थाल्युक्थयपात्रयोर्मध्ये इति सिद्धं भवति । स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—
स्थास्यावन्तरेण प्रीप्युदक्यतिग्राह्यपात्राणीति । उदक्षीति प्राक्संस्थताव्यावृत्त्यर्थम् ।
उत्तरं विनियोगादेव त्रिंशे सेत्स्यति सत्यत्र प्रीणीति वचनं पात्राणां परस्परसंलग्न-
त्वेन प्रयोग इति ज्ञापयितुं, अथ एव यदाऽतिग्राह्यास्तदौदकसंस्थतया सादनमिति
तेन वाजपेये सप्तदशातिग्राह्येषु नास्त्युदकसंस्थतानियम इतिज्ञापनार्थं वा । एतेषां
पात्राणामतिग्राह्यसंनन्विनां स्वरूपकर्मकरणत्वेन विपर्यासासंभवाच्चिद्रूपयोजनं नातीव ।
कस्त्वेति मन्त्रावृत्त्या प्रयोगः ।

दक्षिणस्य हविर्धानस्याग्नेपोपस्तम्भनमादि-

त्यस्थालीमादित्यपार्श्वं चाश्वशफबुधम् ।

अग्नेपोपस्तम्भनमित्यनेनोपस्तम्भनानुरोधेनातिग्राह्यपात्राणां पश्चात्तर एव प्रयोग
इति बोध्यते । उपोत्तेऽन्ये ग्रहाः साधन्त इति श्रुतेः । एतेनेदमपि ज्ञायते—उपस्त-
म्भनेन संलग्न एव सूरः कर्तव्य इति । आदित्यस्थास्युत्तरत आदित्यपात्रस्य प्रयोगः ।
कस्त्वेति मन्त्र आवर्तनीयः, द्रव्यपृथक्त्वात् ।

उत्तरस्य हविर्धानस्याग्नेपोपस्तम्भनमनुषोप्ते ध्रुवस्थालीम् ।

अग्नेपोपस्तम्भनमित्यनेनोपस्तम्भनसंलग्नतमैव ध्रुवस्थालीं प्रयोज्येति बोध्यते ।
‘शुषिकी देवता विराड्छन्द इति मन्त्रः । औपरक्पुरोषकृतसररूपं स्थलमुपोत्तं तद्विज-’

मनुषोत्तम् । अत्रानुषोत्तवचनमुपोत्तेऽन्वे महाः साद्यन्त इतिश्रुत्युक्तोपोत्तशब्दार्थः खर
एव तत्रैव भुवव्यतिरिक्तानां प्रयोग इतिप्रदर्शनार्थम् ।

उत्तरेऽस्त औदुम्बरं चतुःस्रक्ति दधिग्रहपात्रम् ।

औदुम्बरमिति विकृतवाचनार्थम् । परिमण्डलत्ववाचनार्थं चतुःस्रकीति वचनम् ।
मुलं स्वप्नाप्यस्त्वेष । कस्त्विति मन्त्रः । षोडश्यादिषु कगुविशेषेषु तत्तत्संबन्धीनि
षोडश्यादीनि पात्राणि वधावकाशं प्रयुनक्ति । आगन्तूनामन्ते निवेश इति
न्यायाहधिग्रहपात्रान्ते प्रयोगः कस्त्विति मन्त्रेण । खर एव तस्य प्रयोगः । उपोत्तेऽन्वे
महा इति श्रुतेः । भूवस्पाहया एवानुषोत्तस्फले प्रयोगवचनेनान्वेषामुक्तानामनुक्तानां
चोपोत्त एव प्रयोगस्वार्थत एव सिद्धत्वात् । उपोत्तशब्दार्थस्तु प्रागुक्त एव ।

मध्ये परिप्लवाद् ।

मध्ये खरस्य मध्ये । परि सोमरसस्य मध्ये ह्यवते तरति नौकेरेति परिप्लवा । सोम-
रसस्य मध्ये ह्यव इवेति परिप्लवा । ह्यवशब्दो नौकावाची बुद्धिश्च एव । पात्रवाचिन-
ह्यवन्नता सूत्रकृद्वाचनमिच्छा । पुलिकस्य ह्यवशब्दस्य नौकावाचिर्त्थं श्रुती—ह्यवो वा
एवोऽग्नेर्त्थस्तयानीर्थस्तयानीहवदधाति ह्यवमेवैतमशय उपदधातीति । परिप्लवाशब्देन
सोमरसस्य मध्ये नौकेव तरणार्थं प्रसेपः सूचितो भवति । स च वचमानग्रहग्रहणात्प्रा-
कर्तव्यः । उक्तं च बोधावनेन—परिप्लवात् प्राश्य मन्ताननुपन्त्रयन इति । परिप्लु-
वाब्दः परिप्लवापरपर्याय एव । खरस्य मध्ये परिप्लवारूपपात्रं कस्त्विति मन्त्रेण प्रयु-
नक्तीत्यर्थः । आचाररूपहोमार्थस्वाह्निककृतं तत् ।

यथावकाशाभेकादस चमसाश्चैपग्रोभान्री-

हितकान्वा ॥१॥ रसकमतोऽरसकान्वा ।

अधिकसंख्याया व्यावृत्त्यर्थभेकादशेति सावधारणं ब्रह्मणम् । तेन विधिगठनवाचा-
रणार्थकस्य चमसस्य न प्रयोग इति सिद्धं भवति । अन्यथा ह्यादशेति नूपादेव ।
एकादशेति वचनं सस्यपक्षे । सदस्याभावे दशैव भवन्ति । यथावकाशाभित्यनेन
स्थानानियमः प्रदर्शयते । नैपग्रोवो षटः । रौहीतकः सूक्ष्मपर्णो षटः । पथप्रमरेण—

रौही रौहितकः श्लोहशङ्खुर्दाडिमपुष्पकः ।

गामश्रीवालतनपः खदिरो दन्तधावनः ॥

इत्यनेन करञ्जवाचकत्वमुक्तं तथाऽपि प्रकृते करञ्जस्यावज्ञियवृक्षत्वेनानुषयोगात् ।

रौही रौहितकश्चैत्यकटपादपयोः पुमान् ।

इति विश्वकोशोक्तं षट्पाचित्तमेव प्रकृतोपयोगाद्ग्राह्यम् । नचैवं नैपग्रोरौहीतकश-
ब्दयोर्वदत्तमात्यश्चिन्नपदार्थवाचकत्वेनैकार्थकत्वाद्वाशब्दबोधिनविकल्पोऽनुपपन्न इति

वाच्यम् । तस्य नैयमोधानीदुम्बराभ्येति सूत्रान्तरोक्तौदुम्बरत्वव्यपच्छेदकैवकारार्थक-
 त्वस्यैवाङ्गीकारेण विकल्पस्यैवापसरेण तदनुपपत्तेरभावात् । नैयमोपग्रहणं करञ्जव्या-
 धुत्वर्थं, रौहीतकग्रहणं केवलनैयमोधव्याधुत्वर्थम् । एवं च रौहीतकास्यवटमात्रस्य
 ग्रहणमिति सिद्धं भवति । एतस्यालामे प्रसिद्धवटोदुम्बरातिरिक्तं यज्ञियवृक्षमात्रं प्राङ्
 तस्मात्पयलाभे तदपीत्यपि सिध्यति । एतदुद्देशस्तद्वत्तद्वद्विद्वान्वा । अस्तत्कानित्यत्र
 स्वार्थे कप्रत्ययः । चमपतेऽद्यते सोमरसो येषु हीत्रादिभिरिति चमसाः । ते चतुरभ्य
 अर्धसिद्धपरिमाणा इति केचित्सूत्रकाराः । प्रादेशमात्राभ्यतुरङ्गुलविष्ठा इति बोधाप-
 नादयः । तत्रास्तत्कमायां पुरुषज्ञातानि लक्षणानि सांकेतिकानि कार्याणि । एतत्क-
 चायां तु पुरुषज्ञातानि दण्डेषु विशेषलक्षणानि कार्याणीत्यत्र मूलं मानवसूत्रं—दक्षि-
 णस्याकाशम्बदेशे चमसाज्यमोधात्रौहीतकान्वा नानालक्षणान्तरुमत इति । अपैत-
 द्वाप्यं दक्षिणस्य हविर्धानस्य, अवाकम्बो नाम मीढाधोभागस्तत्र दश चमसान्यमो-
 धस्येभं नैयमोधास्तान्दोहीतकस्येभे रौहीतकास्तास्मान्चमसलक्षणोक्तानि दण्डेषु लक्ष-
 णानि येषां तान्तरुमतः सप्तदशान्प्रागग्रानुश्कसंस्थानप्रयुक्ततीत्यर्थः । तथा च कठसू-
 त्रम्—प्रागग्रान्दश चमसान्प्रयुक्तान् इति । वृत्(त)मूल(तं)दण्ड इति यावत् । चम-
 सलक्षणानि मानवसूत्रे कठसूत्रे च—अथातश्चमसलक्षणानि इत्यस्यास्यामोऽर्थात्परिमा-
 णानि पाषाणि भवन्ति द्यङ्गुलानाश्चमसाव्यङ्गुलदण्डाभ्यतुरङ्गुलेच्छायाः पञ्चङ्गु-
 लविस्ताराः प्रादेशमात्राश्च हीर्वत्त्वेन तेषां दण्डेषु लक्षणानि भवन्ति ।

अरेलश्चमसो होतुरुन्मृष्टो ब्रह्मणः स्मृतः ।
 उद्गातुरन्मृष्टश्च स्वाभिनः पार्श्वमृष्टकः ॥
 एकरेलस्तु कर्तव्यः प्रैस्तोतुश्चमसो वृषैः ।

द्विरेलो ब्राह्मणाच्छैलिनः प्रोक्तश्चिरेलः पोतुरित्यते (!) ।

अञ्चि तु कारथेभ्युराग्निधेस्य मयूखवान् ।
 अयानस्य पशं कुर्याच्च्छायाकस्य लक्षणम् ॥ इति ।

अरेलो रेखाशून्यो होतुश्चमसो भवतीत्यर्थः । उद्घूर्णं मृष्टस्तष्टो दण्डोपरिष्मणोऽ-
 विकं तनूकृतश्चमसो ब्रह्मणो भवेदित्यर्थः । अत्र दण्डाधोभागो मृष्टस्तष्टोऽधिकं तनूकृत
 उद्गातुश्चमस इत्यर्थः । पार्श्वे दण्डपार्श्वे मृष्टस्तष्टोऽधिकं तनूकृतः स्वाभिनो यजमानस्य
 चमस इत्यर्थः । एका रेखा तिर्यग्दण्डे यस्य स एकरेलः । स प्रैस्तोतुचमसः । विलो
 रेखास्तिर्यग्दण्डा दण्डोपरि यस्य स भिरेलः पोतुरित्यर्थः । नेष्टश्चमसदण्डेऽग्निः काष्ठकुहा-
 षकस्तदाकारं कारयेदित्यर्थः । अग्निः स्त्री काष्ठकुहा इत्यभिधानात् । आग्नीध्रचमस-

दण्डे मयूखो बुधेः कर्तव्य इत्यर्थः । द्वे रेखे तिर्यग्भूते दण्डोपरि यस्य स द्विरेखो
 ब्राह्मणाच्छंसित इत्यर्थः । त्रिकं तीक्ष्णमग्रं कुर्यात्तदण्डस्येत्यर्थः । अच्छावाकदण्डेऽ-
 जस्य च्छागस्य पदं कुर्यादित्यर्थः । एवं न्यारूपात् तद्भाष्ये । अथवा होतृचमसमार-
 म्पाच्छावाकचमसपर्यन्तमेकैकरेखावृद्ध्या यावद्दशरेखं दण्डेष्वङ्गुयेदित्यपि तद्भाष्य-
 कृतोक्तम् । इदानीन्तैरभियुक्तैरेवमुक्तानि—

ब्रह्मणश्चतुरश्रः स्याद्धोतुस्तु परिमण्डलः ।
 पृथ्व्यो यत्रमानस्य त्र्यश्रिरुद्धातुरेव च ॥
 प्रशास्तुरस्वतष्टः स्यादुत्तष्टो ब्रह्मशांसितः ।
 पौतुरग्रे विशाली स्याज्रेष्टः स्यादक्षिणावृतः ॥
 अच्छावाकस्य राज्ञावानाम्नीप्रस्य मयूखकः ।
 सव्यावृतः सद्दस्यस्येत्येतन्मसलक्षणम् ॥ इति ।

चतुरश्रत्वादीनि ब्रह्मादिचमसदण्डानां क्रमेण विशेषणानि । चतुरश्रश्चतुष्कोणः ।
 परिमण्डलो वर्तुलः । पृथु स्तूलमग्रं यस्य स पृथ्व्यः । त्र्यश्रिस्त्रिकोणः । अथतष्टोऽध-
 स्तष्टः । उत्तष्ट ऊर्ध्वं तष्टः । विशाली, अग्रभागे शास्त्राद्वयवान् । दक्षिणावृतो दक्षि-
 णभागे तष्टः । अग्रभागे राज्ञा रेखा तद्धान् । मयूखस्तीक्ष्णाग्रः । मयूखशब्दात्स्वार्थे
 कृमत्स्यः सव्यावृतो वायभागे तष्टः । अत्र मूलं मृग्यम् ।

प्रादेशमात्राण्यूर्ध्वतानि मध्ये संनतानि वाचन्यानि ।

अनेन वाचन्यसंज्ञकप्राजाणां स्वरूपं प्रवक्ष्यते । प्रादेशमात्राणि प्रादेशप्रमाणानि ।
 अत्र प्रादेशपरिमितदूर्ध्वविशिष्टकाष्ठप्रदेशस्य भागत्रयं कृत्वाऽग्निमो भाम ऊर्ध्वशब्दे-
 नोच्यते । मध्य इत्यनेन मध्यमो भागः । अथश्लिष्टोऽधोभागोऽर्धतः । तत्र प्रादेशस्य
 द्वान्शाङ्गुलत्वात्तस्य भागत्रयं चतुश्चतुरङ्गुलात्मकं भवति । तत्राग्निम ऊर्ध्वशब्देनोपात्ते
 भागे सानु भवति । सानुशब्देनात्र बिलमुच्यते । मध्यमे भागे संनमनम् । अर्धासृतीयेऽ-
 षस्तने भागे बुद्धाकारः । एवं शोभुलकाकारता प्रदर्शिता भवति । पात्रस्य स्थीर्यं तु
 दैर्घ्यानुरोधेन । एतादृशलक्षणानि वाचन्यानि वाचन्यसंज्ञकानि पात्राणि भवन्ति यैर्दे-
 वतोद्देशेन सोमरसो गृह्यते । मानवसूत्रे—प्रादेशमात्राणि संलग्नमध्यानि - तृतीयेदुसा-
 नीति । प्रादेशो द्वान्शाङ्गुलः प्रमाणं येषां तानि प्रादेशमात्राणि प्रादेशोच्चानि वर्तुलानि
 संलग्नं कृशं मध्यं येषां तानि । तृतीयेन भागेनोदुप्तानि उत्खातानि चतुरङ्गुलविद्य-
 नीति वाच्यकृता व्याख्यातम् । कठसूत्रेऽपि अथन्यानि हस्तमात्राणि प्रादेशमात्राणि
 वा तृतीयस्यतानीति । स्यालीवु तु स्यालीति पृथग्व्यवहाराद्वाचन्यत्वेऽपि नेदं लक्षणम् ।

स्थांशेषु वायव्यत्वं तु काश्चतस्रः स्थांशोर्वायव्याः सोमग्रहणोरिति श्रुतिलिङ्गात् । दधि-
ग्रहपात्रे चतुःस्रर्काति विशेषणादन्येषां वायव्यानां परिमण्डल आकारः ।

यथा क्षुगदण्डैव परिप्लवा ।

अदण्डा दण्डरहिता । दण्डरहितायाः स्रुचो यथा स्वरूपं निष्पद्यते तथा परिप्ल-
वायाः स्वरूपमित्यर्थः ।

तेषां वान्यनादिष्टवृक्षाणि विकङ्क-
तस्य तान्यहोमार्थानि तु वारणस्य ।

तेषां पात्राणां मध्ये यानि अनादिष्टवृक्षाणि, नाऽऽदिष्टोऽनादिष्टः । अनादिष्टो
वृक्षो येषां तानि अनादिष्टवृक्षाणि । पात्राणीति शेषः । अनादिष्टवृक्षाणि पात्राणि
विकङ्कतस्य भवन्तीत्यन्वयः । उत्तराहोमार्थानीति चत्वारोमार्थान्यनादिष्टवृक्षाणि
विकङ्कतस्य भवन्तीति गम्यते । तुशब्दो वैलक्षण्यार्थः । विकङ्कतो माषपां सुत-
वीति प्रसिद्ध इति केचिन् । वेहेकल इत्यन्ये । वारणो वायवार्ण इति ।
तत्राहोमार्थान्यनादिष्टवृक्षाणि उपाश्रयणीनि तेषु विकङ्कतत्वं भवति । अहोमार्थानादिष्ट-
वृक्षाणि तानुत्प्रसंभन्विचमस्य (सः) परिकर्षिकर्तृकसोमत्प्रसंभन्विधेदेकारणसाधनीभूतः
स्फयो विघ्नं चेत्येतानि त्रीण्येव प्रकृतौ । यदि जुहोमीति लिङ्गादेतस्यापि होमा-
र्थत्वमित्युच्यते तत्र विकङ्कत एव । अस्मिन्पक्षे बहुत्वं विकृतिभूतसोमतत्प्र-
संभन्विपात्राण्यदाकेन सार्धकं भवति । तानुत्प्रसंभन्विचमस्य वारणवृत्त-
जत्वेऽपि विकृतिभूतसोमतत्प्रसंभन्विपात्राणि वारणवृत्तनान्धेव । तानि तत्र तत्र न्यक्ती
भविष्यन्ति । वायव्यकर्ता नङ्क्तात्प्रधानस्याच्चात्र परिभाषाकरणं नतु तानुत्प्रसंभन्विच-
मसावसरे । न च दर्शपूर्णमाससंभन्विपात्रपयोगावसर इयं परिभाषाकैव तत्रैव
सर्वत्रेति परिभाषोत्तरं वक्तव्यम् । एवं चात्रापि निर्वाहे पुनः परिभाषाकरणहेतुो व्यर्थ इति
वाच्यम् । उपरञ्च परिभाषाकरणस्यैष्टिकसौमिकतन्त्रव्यतिरिक्तवाशुकगाह्यादितन्त्रव-
रिसंस्कारार्थत्वेन सार्धक्यात् । तेन वाशुक्यां समवचनान्यां मार्शपात्रेषु दर्शपात्रेषु
परकसौत्राणि संभन्विपुराग्रहणार्थकवायव्यपात्रेषु कौकिलीसौत्राणीसंभन्विपयोमहार्थ-
कवायव्यपात्रेषु चेषं परिभाषा न प्रवर्तते । एवं च हे.मार्शेषु विकङ्कत एव । अहो-
मार्शेषु वारण-एवेत्ययं नियमो नेति भिन्नं भवति । तेषामित्यस्य सर्वेभ्यो बुद्धिस्थप-
रामार्शित्वमादाव सर्वपात्रपरामार्शित्वमेव स्वीकर्तव्यं नतु संनिहितपरामार्शित्वमादाव
वायव्यचमसपरिप्लवापात्रपरामार्शित्वम् । एतेषु अहोमार्शत्वस्य कुत्राप्यसंभवेनासंगतत्वा-
पत्तेः । होमोऽर्थः प्रयोजनं येषां तानि न होमार्थानि अहोमार्थानि । होमोऽत्राहम-
भानसाधारण एव सूक्ष्मे । एवं च द्रोणकलशस्य विकङ्कतत्वमेव । ध्याधारणार्थत्वमस-
स्यापि विकङ्कतत्वमेव । द्रोणकलशस्य तु होमार्थत्वेऽपि न विकङ्कतत्वनियमः ।

बृहत्परिभाषोत्तरमुपदेशात् । तेन यस्य कस्यचिद्यज्ञियस्य बृहत्स्य भवति । तथा चाऽऽपस्तीम्नः— द्रोणकलशं प्रकृत्य तस्य वायव्यैर्बृहत्सिनियम इति । परं तु इयान्वाय-
न्यतो द्रोणकलशो भेदः । वायव्येषु वैकङ्कताळामे यज्ञियबृहत्सोपादानम् । द्रोणकलशे
तु अयं नियमो नेति द्रष्टव्यं मार्तिकरूपमेतेन द्रोणकलशास्य न भवतीति प्रदर्शितं भवति ।

युनक्ति ते पृथिवीं ज्योतिषा सहैति दक्षिणस्य हविर्धा-
नस्य पश्चादक्षं द्रोणकलशं सदृशापवित्रं प्रयुनक्ति ।

द्रोणकलशपरिमाणं तु समाख्यातत्वाद्द्रोणपरिमितघान्धेन पूर्णो भवति एतावत्परिमा-
न्मकः । द्रोणस्य द्रोणपरिमितघान्धस्य कला मात्राः कणा अस्मिन्शेखरे मान्तीति
द्रोणकलशः । तथा च वाक्यकः—कलशः कला अस्मिन्शेखरे मात्रा इति । नतु कम्बु-
ग्रीवादिमान् । याज्ञिकसमाचारत् । परिष्कृत्या द्रोणकलशाद्ब्रह्मं गृह्णातीति वक्ष्यमाण-
त्वात् । परि सर्वतः क्लृप्ते तर्तीति हि परिष्कृत्याद्ब्रह्मार्थः । कम्बुग्रीवादिमति द्रोणकलशो
प्रवेशामावेन तदभावात् । तस्मात्समचतुरश्रो द्रोणकलशो वर्तुलो वेति याज्ञिकसमाचारः ।
उत्तरश्रोत्तरग्रहणादेव पूर्वत्र दक्षिणस्थार्धाळामे दक्षिणग्रहणं पूर्वत्र दक्षिणस्योत्तरस्य
वेत्यनियमश्चाङ्गा ज्योवर्तयितुम् । अस्य पश्चादिति पश्चादक्षं, ओक्ताभ्यां द्वाभ्यां
दशापवित्राभ्यां सहितं दशापवित्रद्वयं द्रोणकलशमध्ये निधाय तस्माहितं प्रयुनक्तीत्यर्थः ।
अक्षरवाचनानुत्तानस्यैव प्रयोगः । एवमाक्षवनीयपूतपूर्वकघनानामपि । उत्तरस्याऽऽ-
त्रिना पूर्वस्यान्तं विद्यादिति परिभाषयैव मन्त्रान्तकामे कृत्स्नपाठो मन्त्रान्तेन कर्म
संनिपातयेदिति परिभाषाप्रवृत्त्यभावं ज्ञापयति । तेन युनक्तीति क्रियापरोक्षारणकाल
एव प्रयोग इति सिद्धं भवति । एवमग्निमेणपि त्रिषु मन्त्रेषु ज्ञेयम् ।

बुनाखेव वाङ्मुपगतरीशेण ते सहेत्युत्तरस्य नीड आक्षवनीयस्य ।

उत्तरग्रहणं दक्षिणविकृत्यर्थम् । नीडं शकटोपस्थः । आपृतो निधीष्य गालित
एव सोमोऽननीयते यस्मिन्निस्थाक्षवनीयस्यम् । पूर्वोदरादिस्वात्साधुत्वम् ।

युनक्ति वाचं स्रग् सुपेण च इति तस्यैव मधुरे पूतभृतम् ।

तस्यैतिवचनं नीडपरामर्शार्थम् । अन्यपोत्तरहविर्धानिस्थानुवृत्त्यैव प्राप्तिसंभवेन तत्प-
रामर्शस्य निर्वर्णकत्वावसेः । एवमानग्रहान्कलशानिति सूत्र आक्षवनीयपूतभृतोरपि कल-
शायोरेव वक्ष्यमाणत्वेन कलशानेवैतयोः । तेन मृन्मयत्वं कलशाकारता च भवति । स्पष्टं
कठसूत्रे—आक्षवनीयपूतभृतौ च कुम्भौ साविधानाविति । कुम्भौ कलशौ कलश-
स्थान्दोराकारकृतः कश्चन भेदः । विस्तृतबुध्नमुखो ह्रस्वाकारा स्थाली । अविस्तृतमुद्गी
विस्तृतमुखो दीर्घाकारः कलश इति द्रष्टव्यम् । प्रकृष्टा विस्तीर्णा यत्र पूतभृत्स्था-
पितो न पतति एतादृशी घूर्णस्मिन्त प्रचुरो देशस्तस्मिन्पूतभृतं प्रयुनक्तीत्यर्थः ।
शकपुरब्धुष्यामानस इति अकारः समाप्तान्तः । अ अनस इति पदच्छेदादयं लभ्यते ।

प्रशब्दो नीदक्षेवद्वसमीपदेशग्रहणार्थः । नीदक्षमीपवर्तिवित्तिर्णनिर्यक्ताष्टापरपर्यायधूर्ति-
 विष्टे देशे पूतमृतं प्रयुनक्तीति निष्कृष्टोऽर्थः । एवकारेण नीडासंबद्धकेवलोत्तरहवि-
 र्धाननिर्यक्ताष्टवतो देशस्य सूत्रान्तरोक्तहविर्धानचतुस्रस्य च व्यावृत्तिः क्रियते । एतेन
 ज्ञायते यत्रैवकारो न श्रूयते तत्रासंभवे सूत्रान्तरोक्तमपि संग्राह्यं यत्र श्रूयते तत्र तदेव
 नियतमसंभवेऽपीति । पूतभृदित्यन्वर्था संज्ञा । पूतं गालितमेव विभर्ति सोममिति पूत-
 भृदिति । वक्ष्यति च तिरःपवित्रं पूतभृत्येकदेशमवनयत्यत ऊर्ध्वं पूतभृति तिरःपवित्रमे-
 वावनीयत इति । आधवनीयपूतभृतौ मृन्मयावेव । यथोक्तं बाह्वृच्ये-पूतभृतमाधवनीयं
 च स्थालीमिति । स्थालीशब्दान्मृन्मयावम् ।

पश्चादक्षं तिस्र एकधना स्थालीयुनश्मि तिस्रो
 विपृचः सूर्यस्य त इति सुषोऽभिमृशति ।

उत्तरस्य हविर्धानस्येत्येवानुवर्तते । अक्षपदसाहचर्यात् । अक्षस्य पश्चादिति पश्चा-
 दक्षम् । अथमव्ययीमाहः । तिस्र इति वचनं पश्चादक्षं तिस्रणामेव प्रयोग इति निय-
 मार्थम् । तेनान्यासामेकधनानां षयासंभवं प्रयोग इति सिद्धं भवति । न च तिस्र
 एवैकधना इति अस्मितव्यम् । व्यपवर्था अयम् एकधना स्थालीरादायाऽऽद्वन्द्वीति
 पक्षमणानुसूत्रविरोधापत्तेः । नचैवं मन्त्रलिङ्गविरोधः । पश्चादक्षं प्रयोक्तव्यासु तिस्रध्वेक-
 धनासु छिन्नानुरोधेन मन्त्र इतरासु कस्त्वैतयेव मन्त्रावृत्त्येत्येवंरीत्या छिन्नविरोधपरिहा-
 रात् । सोमवर्धनार्था आप एकधनास्तासां स्थालीमृन्मय्य इत्यर्थः । एकधनाच्छानि-
 स्थापस्तम्बः । विसर्गैरहित एव पाठः । सुषोऽभिमृशतीति सूत्रे मन्त्रानुपदेशात्प्रथमा-
 भिमर्शो दर्शनाच्चात्र आयुस्वीरयनयैवाभिमर्शतम् । उरीचवानां सुषोऽभिमृशति षष्य
 पुरस्तादिति पाठः सौत्रानुकूल एव । अथवा युनश्मि तिस्र इत्येव मन्त्रः सुगभिमर्श-
 न्मर्थक एव । आपस्तम्बेन युनश्मि तिस्रो विपृचः सूर्यस्य त इति सुषः सजा अवि-
 मन्त्रवत् इति सुष्वेव विनिष्कृतत्वात् । तेन पश्चादक्षं प्रयोक्तव्यानां तिस्रणामप्येकध-
 नानां कस्त्वैतयेव । नच पृथदाव्ययान्वा अपि अभिमर्शतस्कारस्याऽऽवश्यकरत्वेन तथा
 सह सुषां ऋतुष्टेन छिन्नविरोधात्कथमेतस्य मन्त्रस्य सुगभिमर्शनकारणत्वमिति वाच्यम् ।
 उपभृत्पसाआस्थेनोपभृत्पसाज्यधान्योरेकत्वविवक्षया त्रित्वोपपत्तेर्छिन्नविरोधाभावात् ।
 प्रवरण्या दागसंयन्धित्वाभादेन नभिमर्शः । सुवस्त्वस्यास्यामपि तस्वासास्या अप्यभिमर्श-
 इति आग्रह उपभृद्भुजुह्वस्तसाआस्थेन तयोरप्येकत्वविवक्षया त्रित्वोपपत्तिर्भवत्येव ।
 वसाहोमहवन्वास्तु रिक्तत्वाजामिमर्शः । तूष्णीमेव सुचामभिमर्श इति केचित् ।

अत्राधिषवणचर्मणो ब्राह्मणमिति प्रयोजनमेके समामनन्ति ।

अधिषवणकृत्कापिपश्चणोत्तरमधिषवणचर्मणः प्रोक्षणमास्तरणं ब्राह्मणमासादनमुपरे
 संमुक्तकरणं, तेषां प्रोक्ष्यं च यदुक्तं तत्र न कर्तव्यं किं स्वत्रास्मिन्काल एव

कर्णव्यमित्येक आचार्याः समाश्नन्ति चदन्तीत्यर्थः । अक्षिपवणचर्माल्तरणमेवाक्षिपवण-
चर्मणः प्रयोजनं प्रोक्षणस्य तदङ्गत्वात्स्थापि ग्रहणम् । आङ्गां त्वासादन-
मेव प्रयोजनं संमुखीकरणविशिष्टप्रोक्षणस्यापि तत्संस्कारत्वात्तत्संबद्धत्वाच्च तस्याप्यत्र
ग्रहणं न तु प्रयोजनं नाम पदार्थान्तरं तस्यान्यत्रानुक्तत्वेनात्रेति कालविशेषस्याधिकर-
णत्वप्रदर्शनमनुपपन्नं स्यात् । अत आस्तरणासादने एव प्रयोजनशब्देन आङ्गे इति
ब्रह्मणम् । उक्तं चैतदपलम्बेनात्रैव रक्षोहणो बलग्रहणः प्रोक्षामि वैष्णवानित्यक्षिपवण-
चर्म प्रोक्ष्य रक्षोहो वो बलैगन्न । प्रोक्षामि वैष्णवानिति आङ्गो रक्षोहा त्वा बलग्रहा
वैष्णवमास्तृणापीत्याक्षिपवणकञ्जकथोरुत्तरछेमाऽऽसीर्ष्य रक्षोहो वो बलैगन्नः स०साद-
यामि वैष्णवानिति तरिम०श्चतुरो आङ्गः प्रादेशमात्रानूर्ध्वमानूनाहनप्रकारान्प्रमनः
स०सादयन्त्युपरि प्रेषिष्टे मध्ये पञ्चममिति । एतेन कश्चित्तिमन्त्रकरणकप्रयोजनशङ्का
परास्ता । इतिशब्देऽत्र समुच्चयार्थे । वायव्यपत्रादिप्रयोजनेन सह समुच्चयः ।

अर्षां क्षया क्रनस्य गर्भा भुवनस्य गोपाः इयेना अतिथयः
पर्वतानां ककमः प्रयुतो न पातारो बभ्रुनेन्द्र० ह्ययत घोषे-
णामीवा०श्चातयत युक्ताः स्थ बहत् स्वर्गं लोकपाभिव-
हत् यजमानमित्युपरि आङ्गः संमुखान्कुरवाऽभिमन्त्रयते ।

संमुखीकरणस्य पधायर्थं प्रोक्षणाभिमन्त्रणार्थत्वात्प्रतिप्रधानं गुणानुत्तिरिति न्याया-
न्मध्ये प्रोक्षणेन व्यञ्जनाच्च द्वितीयं संमुखीकरणमपि न्यत्येव ।

आसन्न्यान्वा मन्त्रात्पाहीत्यामीध्रे जुहोति ।

आहवनीयमावनायवाग्नीध्रग्रहणम् । जुह्वाः प्रचरण्याश्च न्यापृतावादाज्यःश्चास्या-
प्येन स्युष्यैवायं होमः । अपूर्वाज्यादिति केचिन् । अत्र मूलं चिन्त्यम् । न च
प्रचरणीत्याज्यैकदेशेन तथैव होमोऽस्तिवति वाच्यम् । एतस्याऽऽज्यस्याग्रे विनिर्वागस्य
विधात्वमात्रत्वेनात्र तेन होमासंभवात् । अभिशास्या इति मन्त्रान्तः ।

हृदे त्वा मनसे त्वेति द्वाभ्यामन्तरेषा० राजानं ब्राह्मसूपावहरति ।

हृदे त्वा मनसे त्वा सोम रानश्रेष्ठपरोहेति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामीषामन्तरेणेषयोर्मध्येन
नोत्वा संमुखीकृतेषु ब्राह्मसूपावहरति उरसादयति । मुरिगनुष्टुप्छन्दोऽक्षणाक्रान्तत्वा-
द्यच्छेत्स्यन्तः पूर्वं मन्त्रः । अर्षादुत्तरः सोम राजशेहोति । स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—
अत्र रानानमैन्तरेषे ब्राह्मसूपावहरति हृदे त्वा मनसे त्वा सोम राजशित्वेताभ्यामिति ।
बौधायनोऽपि— दक्षिणस्य हविर्धानस्यन्तरेणेषे रानानमुपावहरति हृदे त्वा मनसे
त्वा सोम रानश्रेष्ठपरोहेति द्वाभ्यामिति ।

आग्नीध्रे पञ्चहोतारं जुहुयात्स्वर्गकामस्येत्येकेषाम् ।

अग्निर्होतेति पञ्चहोतृसंज्ञको मन्त्रस्तं जुहुयाद्वाविहोमभर्मेण पूर्ववत्सुवेणैवायं होमः । होमार्थत्वात्समहः पञ्चहाता । आग्नीध्रग्रहणमाह्वनीयनिवृत्त्यर्थम् । जुहुयादित्यन्तमेकं सूत्रम् । स्वर्गकामस्येत्यपरम् । तेन नित्यत्वं काम्यत्वं च सिध्यति । स्पष्टमेतमर्थमहाऽऽपस्तम्बः—पञ्चहोतार चाऽऽग्नीध्रे स्वर्गकामस्य नित्यवदके समामनन्तीति । अस्मिन्नपरे होमवेषवे परिभार्याविशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—मध्यंऽग्नेराजवाहुतीः पञ्चाहुतीः पुरोडाशाहुतीरिति जुहोत्वभितः सोमाहुतीरिति । याः सोमाहुतय आन्यपशुपुरोडाशानां प्रच.नाहुतयस्ता मध्येऽग्नेर्जुहोति तद्गृह्णतास्त्वान्यमागस्विष्टकृद्वाजवाहुतीर्यथाप्रकृत्येव यास्तु सोमाहुतयस्ता अनितो जुहोति यत्र यत्र दिशि वा या आहुतिरुक्ता तत्र पार्श्वतोऽग्नेर्जुहोति न मध्य इत्यस्यार्थः ।

पुरा वाचः प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति ।

पुरा मनुष्याणां पक्षिणां वा वाचः प्रवदिताः प्रवदनात्प्रातरनुवाकमुपाकरोति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—पुरा वाचः पुरा वा वधोऽवः प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोतीति । आश्रच्छायनेन पक्षिप्रवदमेव प्रातरनुवाकार्थमन्त्रणे भिमितमुक्तम्—अथैनस्या रामे विवासकाले प्राग्वत्सर्वा प्रवादात्प्रातरनुवाकायाऽऽमन्त्रित इति । प्रवदिनोरिति भावच्छ्रुतेः स्थेण, इति पाणिनिमुत्रासौसुत्रत्वयः । प्रातरनुवत् इति प्रातरनुवाकस्तस्योपाकरणं तदारम्भार्थं होतुः प्रवर्तनम् । उपाकरणशब्दाच्छ्रुतमाहर्षं सूचितं भवति । तथा च प्रतिगरोऽत्र सिद्धी भवति । स्पष्टः प्रतिगरप्रकार उक्त अ.पस्तम्बन—मनसा ते वाचं प्रतिगृणामीत्यर्थ्युहोतारमाहेति । इत्युक्त्वा मनसा प्रतिगराननुवर्ततेऽथर्वुदित्यस्यार्थः । ननु स्तोत्रप्रहाभावात्कथमेतदिति चेत् । उच्यते—छन्दोगे विश्वरूपाणां गानस्यैकस्तोत्रत्वं वसतीवरीणां ग्रहणं चोक्तं तेनैव सर्वसंपत्तिर्भवतीति । बौधायनेनापि कर्मान्त उक्तम्—क उ खलु वासतीवरेण स्तोत्रमक्तिर्भवति शक्यमक्तिश्चति विश्वरूपासु हास्य स्तोत्रमक्तिर्भवति प्रातरनुवाके ह शक्यमक्तिरिति । ननु नवान्यत्र विश्वरूपा ज्योतिष्टोमादिति छ.व्यापनद्रष्टायाणाम्त्रा ज्योतिष्टोमपरिच्छेपले विश्वरूपगानामस्योक्तत्वेन स्तोत्राभावात्प्रातरनुवाकाभावः प्रसज्येतेति चेत् । छन्दोगवचनवच्छादित्तोमोक्त्यादिषु प्रकृतिभूतेषु कृतं सत्त्विकुतिव्युत्पन्नकरोतीत्येवमेव कल्पनत् । न चातिप्रसङ्गः । अन्यत्रैव रूपान्यगामावेनातिप्रसङ्गाभावात् । युजे वाचश्च शनवर्द्धी गायि सहस्रवर्तनि गायत्र त्रेह्वं जगद्विश्वा रूपाणि संभृता देवा आकाशेति चकिर इति विश्वरूपगानमन्त्रादपि प्रकृतिभूतज्योतिष्टोमशब्दात्प्रसङ्गे मोक्तव्ये इह पतिरात्प्रत्येकप्रकृतिभूतकृत्वुषुष्ये तस्य विश्वरूपगानस्य विकृतिव्यपि उपकारो ज्ञायते । कथमि-

स्याशङ्कायां तदर्थमर्थ उच्यते—शतशब्दोऽनन्तवाची । शतमनन्तं भवतीति निरुक्तात् ।
 शतं पदानि अनन्तार्थवाचकानि पदानि यस्याः सा शतपदी तां शतपदीम् । एतादृशी
 वाचं सुत्यार्थं युक्ते योजयामि । सहस्रशब्दोऽप्यनन्तवाची । सहस्राणामनन्तानां
 विकृतीनां वर्तनिरूपो मार्गो येष्वो यतोऽतस्तेष्वग्निष्टोमादिषु प्रकृतिभूतेषु सहस्रवर्तनी-
 ष्वेवाहं माये तैव विकृतिष्वपि तद्वृत्कारसिद्धिरिति तात्पर्यार्थिः । सहस्रवर्तनीति मुपां
 मुहुमिति सूत्रेण सप्तम्या लुकि सति भवति । येषु मायत्रं त्रेष्टुभं जगत् । उपलक्षणवे-
 तदन्येषामपि च्छन्दसाम् । तेनाम्बान्यपि च्छन्दसि अत्र गृह्यन्त । विश्वा विश्वानि
 विकृत्यात्मकानि रूपाणि संभृता संभृतानि देवा इन्द्रादयो येषु स्वस्वभागग्रहणार्थमोक्तासि
 गृहाणि चक्रिरे कृतवन्त इति मन्त्रार्थः । अथवापाकरणशब्द आरम्भार्थक एव ।
 प्रतिगरणं वाचनिकम् । प्रातरनुवाकं जामदुपासीताभ्यर्चुः स्वप्याद्वेति कात्यायनेन
 पक्षे स्वापोऽप्युक्तः । अयं च जामदुपासीता अस्मिन्ने द्रष्टव्यः ।

द्वेषस्य प्रोषितायाम् ।

द्वेषस्य शत्रोः सप्तम्यर्थे षष्ठी । सा च निमित्तार्थिका । द्वेष्ये सति तस्मिन्नि-
 तस्परामर्शनिमित्तमिति यावत् । प्रोषितायां प्रकर्षेणोषितायां समासायां रात्री प्रातरनु-
 वाकमुपाकरोतीत्यर्थः । उष मुष मुष दाह इति पातुसूत्रे दाहशब्देन वाशो लक्ष्यते ।
 तेन नष्टायां समासायाभिर्ययमर्थो लभ्यते ।

देवेभ्यः प्रातर्यावाभ्योऽनुहृदि ब्रह्मन्दायं
 यच्छ सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यमाहय मतिप्र-
 स्यातः सवनीयाभिर्वेति संश्लेष्यति ।

प्रातर्यावन्तीति प्रातर्यावाणो देवविशेषा अग्न्युषोश्चिरूपाः । तदागमनार्थं प्रातरनुवा-
 कमनुहृतीत्यर्थः । हाताऽत्र प्रेष्यः । बौधायनेन प्रातर्यावाभ्यो देवेभ्यो हातरनुहृतीति
 प्रेष्यनिर्देशः स्पष्टमेव कृतः । सवनीयान्त्वने सौत्यऽहनि भवाः सवनीयःस्तानुपरोडा-
 द्याभिर्वेति यानादिष्वपि पुरोडाशाशब्देन व्यवहाराऽनेत्यत्र प्रमाणं सवनीयपुरोडाश-
 याने वक्ष्यते । यथासंप्रैषं स्वं स्वं कर्म प्रेष्याः कुर्वन्ति । अस्वां सुब्रह्मण्यायां
 पितापुत्रीया सुब्रह्मण्या भवतीतिवचनाभावाल पितापुत्रीयत्वानियमः ।

प्रतिप्रस्याता सवनीयानां पात्रसस्सादनमभृतीनि
 कर्षाणि प्रतिपद्यते ययार्थेषोषधिपात्राणि प्रयुनक्ति ।

प्रैषेणैव सिद्धे पुनः प्रतिप्रस्यातुग्रहणमभ्यर्च्युपावृत्त्यर्थम् । अन्यथा निर्वापपात्रं
 प्रतिप्रस्यातुर्कर्तृकमितरस्करम्बोत्पादनपर्यन्तं सवनीयतन्त्रमभ्यर्च्युर्कर्तृकमिति स्यात् ।
 अत अर्च्युपावर्तनायाऽऽवश्यकमेव प्रतिप्रस्यातुग्रहणम् । सवनीयानामिति वचनं

नियमार्थं सवनीयसंबन्धिकर्मैव प्रतिप्रस्थातृकर्तृकं नतु सौमिकमिति । तथा च शृणोत्व-
 श्रित्वाश्वानुकोऽप्यध्वर्युरेव कर्तेति सिध्यति । अपवा सवनीयानामिति वचनं
 सवनीयानामेव प्रतिप्रस्थाता नियम इतरेषु सौत्येषु सौम्यादिनिर्वापेषु नायं नियत
 इति । तेनाध्वर्युरप्रतिप्रस्थाताऽपि सौम्यादिष्वहवृ पक्षे कर्ता भवतीति सिद्धं भवति ।
 प्रतिप्रस्थातृकर्तृकता सौम्यचरौ बौधायनेन स्पष्टमेवोक्तः प्रैवेणैव—प्रतिप्रस्थातर्वाहणे-
 ककपालं निर्वैष सौम्यस्य विद्धीति । अत्र नियमार्थं प्रतिप्रस्थातैव कर्तेति । तेन माध्व-
 दिनसवनतृतीयसवनयोः पक्षेऽप्यकर्तृकताऽप्यस्तीति सिद्धं भवति । स च बौधायनसूत्रे
 दृष्टत्वादाप्रोक्षः । पात्रसप्तान्नप्रभृतीनातिवचनस्याग्निप्रसादनोत्तराग्नीस्तरणयोर्नि-
 वृत्तिः । अथशोचपराग्नीस्तरणमाश्रयैव निवृत्तिः । तस्य जातत्वात् । पाणिप्रसादनं तु
 कर्मणे वा देवेभ्यः शक्यमित्याह शकस्या इति शक्तिरूपपुरुषनिष्ठसंस्कारस्यावश्यमपे-
 क्षितस्वारकर्तृत्वमेवेति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—सवनीयानां पाणिप्रसादनादिकर्म प्रति-
 पद्यत इति । प्रतिपद्यत आरम्यत इत्यर्थः । यथार्थं यथाप्रयोजनम् । ओषविमहणस्य
 पाशुकव्यावृत्तिपरत्वाद्द्वैष्टिकहविरुपलक्षणीयमनेन । तेनाऽऽमिक्षावागिनिसंयुक्तानामपि
 प्रयोगः । यानि पश्वर्थं न प्रयुक्तानि अर्थवन्ति च तानि प्रयुक्तान्यर्थः । तानि च
 शूर्पकृष्णाग्निनामिन्नामोल्लङ्घनसलद्वयवृत्तावागिन्यात्रकुटुहवाग्नीद्वयमेक्षणमाशित्रहरण-
 प्रणीतःप्रणयनप्राक्कोडापात्रप्रातर्दोहपात्रादिस्तोद्धरणपात्रवागिनोद्धरणपात्रधानार्थवाग-
 करमार्थवाग्राजानार्थवाग्नमर्नार्थमेक्षणमदन्तीपात्रचतुर्धाकरणपात्रविष्टलेपकलीकरणपा-
 त्राणीत्येतानि । स्फामासिहोत्रहवणीच्छ्रुवजुहूप्रवृद्धाव्यस्थास्युपवेधाः पाशुका एव ।
 वेदस्य प्रयुक्तस्यापि पशुपुरोडाशो पुनःप्रयोगविधानदर्शनादत्रापि प्रयोगः । पशुपु-
 रोडाशविषयत्वाद्बिधानस्य तत्रैव प्रवृत्तिर्नास्त्याग्रहे न वेदप्रयोगः । पक्षेत्रे कृत्वा यन-
 मान वाचं यच्छेति संश्लेषति वाच्यतः पात्राणि संश्रुतातीति पशुसूत्रात् । पशौ प्रणी-
 तानामभावेनात्र प्रसक्तत्वं उपकाराभावात्प्रणीताप्रणयनं भवत्येव । सवनीयानां मार्गे-
 नप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते यथा निरूढरशुबन्ध इति वक्ष्यमाणपशुबन्धातिदेशेन
 मार्गेनपिष्टलेपकलीकरणहोमकपालविमोचनवदेतेषामपि प्रापितत्वाच्च सवनीयार्थं प्रणीता-
 मेदस्याऽऽवश्यकत्वात् । नचैतद्विज्ञविषयकमेव इति वाच्यम् । संकोचे प्रमाणाभावात् ।
 अथवा यदि प्रणीता न विद्येरन्वाः काश्चन यजुषास्पृश ताभिः संयौतीत्यापदर्शवाद इति
 सूत्रादत्र प्रणीताभाव एव । कोऽस्य विषय इति चेदुच्यते—प्रणीतानिषेधेन क्त्वाप्रत्यय-
 बोधितान्यवहितत्वेन च प्रणीतारहितानि यानि प्रसक्तेन प्रणीतासापेक्षाणि कर्माणि यथा
 सौमिकेषु पशुषु सवनीया देविका देवसूहवीधीत्यादीनि तान्येतस्य विषयः । आपच्छन्देन
 संकटविषय एतत्प्रवर्तते न प्रणीतासमकसत्त्वेन सर्वत्र । नन्वेतैव सूत्रेणावमृथवैश्वा-
 नरीयादावपि निषेधेनैव सेत्स्यति सति तत्र तत्र यजुहृत्पूताभिः संयौतीति वचनं
 व्यर्थमिति चेत्सत्यम् । अपूर्वत्वेन तत्र तत्रासात्पर्येणैव तस्य वचनस्यावश्यमपेक्षे-

तत्वात् । न च संयवनं विना पुरोडाशाभ्यधानुपपत्त्यैव तत्सिद्धेस्तद्दोषतादवस्थामिति वाच्यम् । यजुरुत्पूतत्वविधानार्थत्वेन तद्वचनोपपत्तेस्तद्दोषतादवस्थामाभात् । निरूढ-
पशुसंबन्धिपशुपुरोडाशोऽपि यजुरुत्पूताभिः संयवनं वारयितुं तत्र प्रणीतावचनम् ।
उपवेपथ्य पश्चर्षपापि उदसनं पशुतन्त्रसमासादेव । नन्वेवं प्रणीताप्रणयनाभाव
उपवेषोदसनमावे च कर्माणि प्रतिपद्यत इति न ह्यवचनानुपपत्तिरिति चेन्न । पिष्टलेपफ-
लीकरणात्मकहोमद्रव्यारमकं कर्मद्रव्यमदाय न ह्यवचनोपपत्तेः । तथा च यजुरुत्पूता-
भिरैव संयवनं पक्षे सिद्धं भवति । तथा च भरद्वाजः—यजुरुत्पूताभिः पुरोडाशी
श्रपयतीति । औघायनश्च पशुपुरोडाशे स्थित्वाऽऽह प्रोक्षणीशेषेण पिष्टानि संवीति
यावदेवं सवनीयानामिति । पशुानुपवेपथ्य शामिनाङ्गारनिरूहणार्थमावश्यकत्वेन
नियतत्वात्तदुपवेपथ्यैव कार्यमिति । वेदाग्निं चतुर्धा विभज्यैकं भागं पाशुकपात्रेषु
प्रयुनक्ति तेनैव स्तुचः संमार्ष्टि तमेव प्रहरति च । अपरो भागोऽत्र प्रयोज्यः । तेनैव
वाग्निपात्रप्राशिप्रहरणयोः संमार्गः । तमेव प्रहरति च । अवशिष्टौ द्वौ भागौ माध्य-
विने सवने तृतीयसवने च प्राशिप्रहरणसंमार्गार्थं यथायथं प्रयोज्यौ तौ तत्र तत्र
प्रहरति च । इधमप्रव्रश्चनानामध्याधानं पाशुकपात्रेषु प्रयुक्तानामपि प्रातःसवनसंब-
न्धिनि तृतीयसवनसंबन्धिनि वा सवनीयपुरोडाशतन्त्रान्तर्गतपिष्टलेपफलीकरणहोमे
विभज्य त्रिषु सवनेषु वा ।

विशेषवात्राण्याह—

द्वे भर्जनार्थं कपाले अष्टौ पुरोडाशार्थान्यामिक्षार्थांश्च स्थाळीम् ।

भर्जनमेवार्थः प्रयोजनं यद्योस्ते द्वे कपाले बृहती भवतः । एकं धानार्थमेकं छाजा-
र्थम् । बृहत्त्वं योग्यतया । कपालशब्दः स्पर्शराशयवे रूढः । तेन शरायं कपालत्वेन
ये प्रयुज्यते त उपेक्षयाः । भर्जनार्थं कपाले इति द्विवचनेनैव द्वित्वसिद्धौ द्विमहर्षं
समातीयत्वं द्वयोर्ज्ञापयति । तेन तुल्यपरिमाणत्वं सिद्धं भवति । आमिक्षार्थां स्थाळी-
मिति आकृतिविशिष्टपदार्थाः स्थाळीशब्दवाच्यः स एवात्र भवति नतु कुम्भीशरावादी-
स्येतादृशार्थबोधनार्थम् ।

निर्वपणकाल इन्द्राय हरिवते धाना निर्वपतीन्द्राय पूषण्वने करम्भश्च

सरस्वत्यै भारत्यै परिवापलाजानिन्द्राय पुरोडाशपष्टकपालम् ।

निर्वपणकाल इत्येतद्वानिध्यावद्याख्येयम् । इन्द्राय हरिवते धाना निर्वपतीत्यादि-
नाऽष्टकपालमित्यन्तेन कस्यै देवतायै किं द्रव्यमित्याकाङ्क्षा निवार्यते । ननु इन्द्राय
पुरोडाशमित्येतावदेव वक्तव्यम्, अष्टकपालत्वं तु अष्टौ पुरोडाशार्थानीत्यनेनैव

सिद्धम्, एवं चाष्टाकपालमिति वचनं व्यर्थमिति चेत् । सर्वैन्द्रत्वाभावरूपस्य ऐन्द्रः पुरोडाशोऽष्टाकपाल एव भवति न स्वेकादशकपालो भवतीतिज्ञापनार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् । तत्प्राप्तिस्तु ऐन्द्रपुरोडाशस्य सर्वश्रेकदशकपालत्वप्रसिद्ध्या । धानादिशब्दानां भाविनीं संज्ञापादाय प्रवृत्तिः । नानावीजविषये नानावीजेषु समवेतेष्वेकमुल्लूखलं मुसलं च शूर्पं कृष्णानिनं भेतिपरिभाषातः । उल्लूखलादीनां चतुर्णां अकारसंगृहीतरूपद्वयल्लयोश्च न प्रतिवीजं भेदः । प्रवेशभेदेन निर्वाणोद्भाषौ । विवेकपरापवने तु सामर्थ्यास्वात्रान्तरेष्वेकैकस्य बीजस्य भवतः । इवधधिवः पर्यायेण कृष्णानिने प्रस्कन्दनं संवापश्च प्रवेशभेदेनेत्यादि द्रष्टव्यम् । ब्रह्मयजमानौ यथास्थितावेव । निर्वाणविषय एव मन्त्रप्रयोगो वक्ष्याप कामस्याऽसीत्यादि । अपरेण शालामुसौयं पात्रीद्वयं निषाय दक्षिणतः ईषमुपकृष्येत्यादि । सर्वे शकटमन्त्रा आवर्तनीयाः । शकटमेवपक्ष एतजान्वया । शकटमेवपक्ष एव पात्रीभेदः । शकटोभेदपक्षे पात्र्या अप्यभेदः । अस्मिन्पक्षे नाऽऽवृत्तिः । एकस्यामेव पक्ष्यां दक्षिणतो यवानामुत्तरतो त्रीहीणामित्येवं निषातम् । प्रस्कन्दनेऽप्येवम् । ऊर्जं चरस्वेत्यस्याऽऽवृत्तिस्तन्म्रेण स्पर्शस्यासंभवात् । विभवन्ति तन्मन्त्रान्यदिभवन्त्वावर्तन्त इति परिभाषासूत्रात् । पथो मयि चेहीति सकृदेव । अपहतं रक्ष इत्यपि सकृदेव । वशहोतारं ग्यारुपाय शूर्पैकरेशो पवित्रे निषाय यच्छन्तामिति मुष्टिं पूरयित्वा तूष्णीमेव सूच्योप्य देवस्य त्वा० अ्यामिन्द्राय हरिवते जुहुं निर्वाणीति यथाकिर्वपति । यच्छन्तां० देवस्य त्वा० अ्यामिन्द्राय पूषणते जु० इति यवान्पुनर्निर्वपति । यच्छन्तां० देवस्य त्वा० अ्या० सरस्वत्यै मारत्यै जु० इति त्रीहीणाय शूर्पोत्तरमागे निर्वपति । यच्छन्तां० देवस्य त्वा० अ्यामिन्द्राय जुहुं नि० इति त्रीहीन् । सर्वार्थैन्द्राणि भवन्तीत्येकेषामिति पूर्वसूत्रोक्तसर्वैन्द्रत्वपक्ष इन्द्राद्येरेथेव सर्वत्र ।

शोक्षितेषु विभागमन्त्रेण त्रीहीन्विभ-

यवार्धानवहस्यर्घ्याह्वानार्थाग्निर्धाति ।

इदं देवानामिति आवर्तते । तन्म्रेण स्पर्शस्यासंभवात् । इदमु नः सह स्फारथै स्वेति चाप्यावर्तते । असंभवादेव । इदमहमित्यादि स्कन्धानुमन्त्रणान्तानि कर्माणि सकृत्सकृदेव । उर्जन्तरिक्षमन्विहीत्यपि सकृदेव । अत्रोहं केचित्कुर्वन्ति तदुर्वन्तरिक्षं प्रेहीत्यस्मिन्मन्त्रे सवनीयपशादूहखण्डनेन खण्डितं द्रष्टव्यम् । अदित्या वासुपत्ये सादपाधीन्पूहितेन मन्त्रेण युगपदेवाऽऽसादनम् । इन्द्र हरिवन्हव्यं रक्षस्व, इन्द्र पूषणव्हव्यं रक्षस्व, सरस्वति मारति हव्यं रक्षस्व, इन्द्र हव्यं रक्षस्वेति यथादेवतं परि-

ददाति । सर्वेन्द्रस्वपक्ष इन्द्र हव्यश्च रसस्वेत्येव । सशूकायामित्यादि । प्रोक्षणे देवस्य स्वा०
 म्याश्च सरस्वत्यै भारत्यै वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राय हरिवन इन्द्राय पूषण्यत इन्द्राय ।
 सर्वेन्द्रस्वपक्षे देवस्य स्वा० म्यो वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्रायेति । इति हविः प्रोक्ष्य पात्रेषु
 प्रोक्षितेषु विभागमन्त्रो यथाभागं व्यावर्तेथामिति । अनेन मन्त्रेण श्रीहीन्विमज्येदश्च
 सरस्वत्यै भारत्यै चेशमिन्द्राय चेति द्वयोर्यथाक्रमं तां तां देवतामुपलक्ष्योपलक्षितं
 क्षितयिं पुरोडाशार्थं भागं यथावघातोत्तरमवहन्ति । अर्धाहोत्रार्थान्श्रीहीन्पुरोडाशान्निद-
 धाति । कृष्णाग्निनादानाद्युल्लेखविधत्तान्तं तन्मन्त्रम् । मुसलादानं तन्मन्त्रेण । प्रथमे बीजे
 हविष्कृतमाह्वयत्युत्तमे वाचं विसृजत इति सूत्रात्प्रथमे बीज एव हविष्कृदाह्वानमभितमे
 बीजे त्रिष्फलीकरणसंप्रैषे सति वाचं विसृजते । प्रथमबीजाह्वानेनैव हविष्कृदाह्वाने
 सिद्धे न पुनराह्वानं प्रयोजनाभावात् । प्रथमबीजे त्रिष्फलीकरणसंप्रैष एव विसर्गेऽ-
 न्वेषामवहननं नियमरहितेन कर्त्ता कृतमवैर्धं इयादिति सूत्राशयः । अवहननं च इष्ट-
 तण्डुलीभावसंपादनार्थं यावत्त्रिष्फलीकरणं तावत्तण्डुलीभावोऽतः संपुष्कानि त्रैकापवर्गा-
 णीति काण्डानुसमयोऽत्र द्रष्टव्यः । तुषाणां निवपनं तन्मन्त्रेणैव । तथा च परद्वाजः—
 सर्वेषामन्तगस्तुषाणुपवपतीति । प्रस्तालननियममप्येतेभ्यै व्याख्यातम् । विवेचनं तत्त-
 स्वाभ्यां त्रिष्फलीकर्तव्या इति प्रैषः प्रतिधीनम् । अत्र दक्षित एव हेतुः प्रागेव ।
 प्रस्तालने एकीकृत्य निनयति सहीव । प्रस्तालननियममन्तं यथानां कृत्वा श्रीहीणां
 कार्यम् । प्रोक्षितेतिवचनं चरुपुरोडाशार्थविभागद्वयं प्रागधिकपनाद्विभागं व्यावर्त्त-
 यितुम् । युक्तभावहननात्प्राग्दिभागः । सतुषाणामेव श्रीहीणां छाजनिष्पादने सावर्ध्या-
 त्प्राग्धिकपनाद्विभाग एव मन्त्रो नात्रेति शङ्का स्यात्तार्थं व्यावर्त्तयितुं विभागमन्त्रेणेति ।
 श्रीहीन्पुरोडाशार्थनिधीनवहन्ति । अर्धानवशिष्टाहोत्रार्थान्पुरोडाशान्निदधाति स्थापयति ।
 श्रीहीन्पुरोडाशार्थमह्वानाभ्यामिदं ज्ञायते धानाकरम्भौ यवमयाविनि । अष्टेषु यवतण्डुलेषु
 धानाशब्दस्य लोकाप्रसिद्धत्वात् । पुरोडाशस्थ यवमयत्वं वैकल्पिकं चोदकप्राप्तमेव
 व्यावर्त्यते । करम्भस्वरूपं तु सूत्रकार एव वक्षति । परिधापशब्दो छाजापरपर्याय एव ।
 कृष्णाग्निनादानादि अव्ययकिरन्तीत्यन्तं कृत्वा विष्टलेपं प्रज्ञातं निदधाति ।

प्रथमेन कपालमन्त्रेण धानार्थं छाजार्थं च कपाले उपदधाति ।

कपालमन्त्राणामनेकत्वादानेके विकल्पेन प्राप्तास्तत्र प्रथमेनैवोपधानम् । एतत्कपाल-
 द्वायं प्रथमं प्रथमकपालमन्त्रेणैवोपधेयं कृतप्रयोजना इतरे निवर्तन्ते । ननु प्रथमस्य
 मन्त्रस्य प्रथमकपालोपधाने प्राप्तिरुपस्थितत्वादेव सिध्यति किमर्थं प्रथमग्रहणमिति
 चेत्सत्यम् । प्रथमेन कपालमन्त्रेण स्थालीमुपधायेति स्थास्युपधानवत्कपालोपधाने परि-
 भाषाया अभावेन प्रथमेन कपालमन्त्रेणैतिवचनं यत्र यत्र तत्रैव प्रथमेन कपालमन्त्रेण
 प्रथमकपालोपधानं नान्यत्रैतिज्ञापनार्थं तद्ग्रहणात् । तेनाश्वमेवे पशुपुरोडाशाञ्जिरु(रु)-

प्याग्नेयेऽऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषं मृगारेष्टं निर्वपत्यग्नेर्मन्त्रे प्रथमस्य प्रचे-
 तस इति याज्यानुवाक्या भवन्ति पशुपुरोडाशानां मृगारेष्टेश्च समानं स्विष्टकृदिड-
 मिति विहितायां मृगारेष्ट्यां तन्त्रस्थानुक्तत्वेन प्रथमेन कपालमन्त्रेण घानार्थं कपालमुप-
 घायेतिषचनाभावेन येन केनचित्कपालोपधानान्यतरमन्त्रेणैककपालोपधानमिति प्रयोजनं
 सिद्धं भवति । कपालग्रहणमयं कपालोपधानमन्त्र इति कपालोपधानात्पूर्वमत्र स्मरण-
 मावश्यकमितिज्ञापनार्थम् । मन्दन्तीरधिश्चित्य धृष्टिरसीत्यादि अवशिष्टमन्त्रस्याप्येत्यन्तं
 कृत्वा करोति । अत्र कार्यसम एवाह्वारः । तस्य चेन्मन्त्रैः प्रचालनं कृत्वा यथा
 कपाले घानानां मर्जनं भविष्यति तदनुकूलज्वालायुक्तं कृत्वा ध्रुवमसीति प्रथमेन कपा-
 लमन्त्रेणोपघाय निर्देशमिति तस्मिन्नह्वारमधिनिर्वृत्य पुनरह्वारनिर्वर्तनादिना घानार्थकपा-
 लवज्जानार्थं कपालमुपघाय निर्देशमित्यह्वारमधिनिर्वृत्य पुनरह्वारनिर्वर्तनादिनाऽऽह्वारपुरो-
 ढाशकपालोपधानवदष्टौ कपालानि ऐन्द्रस्य पुरोडाशस्योपघाय क्रमेणाह्वाराभ्युहर्न
 करोति । केचिद्भर्जनकपालयोर्निर्देशमिति न भवतीति वदन्ति तत्र । तारूपदृष्टप्रयो-
 जनस्यावश्यमाकाङ्क्षितत्वात् । भृगूणामित्यह्वाराभ्युहर्न पुरोडाशार्थेप्येवेत्यपि केचिद्बु-
 द्धन्ति तदनेन निरस्तं द्रष्टव्यम् । घानालानार्थयोः कपालयोस्तप्यस्वेत्यूहः । यद्यपि
 इत्यप्रत्ययेनाव्यवधानं बोध्यते तथाऽप्यह्वाराभ्युहर्नस्य कपालोपघायाङ्गत्वाद्येन नाव्य-
 वधानमिति न्यायेन नाव्यवहितश्चोद्यः । अथवाऽऽमिक्षाकरणोत्तरमह्वाराभ्युहर्न,
 घानार्थं लानार्थं च कपाले उपघायेतिकपालवचनं पूर्वत्र द्वे भर्जनार्थे कपाले इत्यनेन
 भर्जनपर्यन्तमेव कपालत्वं नोत्तरत्र तथा च भर्जनपर्यन्तमेव कपालवर्धप्रतिर्नोत्तरत्रेति
 शङ्कामपकर्तुम् ।

अष्टौ पुरोडाशस्योपघायाऽऽमिक्षायाः

कल्पेन मैत्रावरुणीमामिक्षां करोति ।

आमिक्षाया वैश्वदेव्याः कल्पेन प्रकारेण मैत्रावरुणीं मित्रावरुणदेवत्वामामिक्षां
 करोतीत्यर्थः । आमिक्षां करोतीत्यत्राऽऽमिक्षावचनं मित्रावरुणौ पयस्ययेति श्रुतौ
 पयस्यां मैत्रावरुणस्येति वक्ष्यमाणसूत्रे च पयस्याशब्दार्थं आमिक्षैव न तु पयस्याख्यं
 द्रव्यान्तरं किञ्चिदस्तीति प्रदर्शयितुम् । अत्रैवाऽऽमिक्षाकरणं न तु पुरोडाशाधिप्रवणो-
 त्तं घानालानानां भर्जनात्पूर्वं विधानात् । अन्यथा वैपरीत्योक्तिरसंगता स्यात् ।
 तेनाऽऽमिक्षाकरणं प्रातर्दोहानन्तरमेव, अनन्तरं संवपनादीनि सिद्धं भवति । तत्रार्थं
 प्रयोगक्रमः—निरूढमित्यादिना संपृच्यध्वमित्यग्नेन विधिना प्रातर्दोहं बोहधित्वत्
 शूर्पात्प्रात्रन्तरे मन्त्रेण यवतण्डुलान्समोप्य हयोर्वीवाराभ्यामुत्पुनःमतीत्यापूय तथैव
 लानार्थान्त्रीहीनसमोप्योत्पूय मन्त्रेणैव पिष्टानि समोप्योत्पुनाति । ततः समाप इत्यादि
 पिष्टकरणान्तं पुरोडाशस्य कृत्वा घानार्थलानार्थभ्यां कपालभ्यां क्रमेणाह्वारापोहर्न
 कृत्वा कपालयोगादह्वारानपोहतीति ।

अधिश्रयणमन्त्रेण घाना लाजाश्च भर्जयति ।

अधिश्रयणमन्त्रो घर्मोऽसि विश्वायुरिति, तेन मन्त्रेण घाना लाजाश्च भर्जयति । पुरोडाशस्य कपालेषु स्थापनेऽयं मन्त्रो यथा तथा यवतण्डुलानां त्रीहीना च कपालयोः प्रक्षेप एतस्य मन्त्रस्य प्राप्तिः स्यात्ता मा भूर्तिकं तु भर्जन एवैतस्य विनियोगो यथा स्यादित्येतदर्थमिदं सूत्रम् । तेन यावद्भर्जने तावत्पर्यन्तं मन्त्रावृत्तिः । मन्त्रान्ते भर्जनानुकूलव्यापार आरब्धव्य इति चेति सिध्यति । घर्मोऽसौत्यस्यैकवचनान्तशब्दवतो मन्त्रस्य प्रकृतेऽसमर्थत्वाद्गृहः कार्यः । तत्र घर्माः स्य विश्वायुष इति यवतण्डुलेषु, छानार्थमीहिष्वपि घर्माः स्य विश्वायुष इति । प्रकृतिवद्वा घर्मोऽसि विश्वायुरिति परिचाप इति तेषामेकवदेव बोधनात् । घर्मशब्देन हविरेव संस्तूपते न तु तदवयवभूततण्डुला इत्यस्मिन्प्रक्षे घानास्वपि नोह इति ब्रह्मवपम् । घानानां लाजानां च प्रथमक्षेपानुमार्जने न स्तः । असंभवात् । पर्यग्निकरणं संस्कारस्वात्संप्रवाच सर्वेषाम् । आदिक्षायास्तु न तस्या अपूर्वघर्मवत्त्वात् । अभिव्यञ्जनं तु पुरोडाशस्यैव नेतरप्राप्तंभवात् । अग्निस्त इत्यस्यैव । परितस्तपनस्य पयकानुकूलत्वेनाऽऽवश्यकत्वात् । स ब्रह्मणेति नास्ति असंभवात् । अविदहन्तः श्रपयतेति त्वस्येव । अस्वार्थस्य प्रकृतेऽपेक्षितत्वात् । य(प)कारोऽपवाठ एव । गिजन्तता वा कल्पनीया । लाजशब्दस्य बहुवचनान्तस्वं पुल्लिङ्गं च दाराक्षतलाजानां बहुत्वं चेति लिङ्गानुशासनमन्त्रेण ।

अनुपदक्षमानाः परिशेरते ।

उपशब्दोऽत्रात्यर्थकः । यावदुद्गासनं स्वे स्वे कपाल एव परिशेरतेऽवस्थिता भवेयुः । अनुपदक्षमाना इति वचनाद्यपाऽतिदाहो न भवति तथा क्रमेण भर्जनम् । किंचिद्दाहस्य वृत्परिहार्यत्वात्तावर्जनीयत्वम् । महापितृयज्ञे तु बहुरूपा घाना भवन्तीति श्रुतेः कासांश्चिदतिदाहोऽपि न दोषाय । अन्यथा बहुरूपत्वमनुपपन्नं स्यात् । आप्त्यभिनयनं गार्हपत्यस्य पश्चादेव महावेद्या आस्तुतत्वात्, नचनेन गार्हपत्यमाप्त्यभ्यो निनीयेति बौधायनोक्तेश्च ।

यत्प्रागलंकरणात्तत्कृत्वा विभागमन्त्रेण घाना विभज्य पिष्टानामाहृताऽर्धाः सक्तुकृत्वा संघवनमन्त्रेण संघोति स करम्भो भवति ।

वाग्निपार्श्वं प्राशिक्षहरणं चाऽऽसादितैर्वेदग्नेः संमृज्य तानि प्रहृत्य घानादीनि उद्गासयति । घानाभ्यो लाजाम्यश्चाध्यहनामावादेवाङ्गारापोहनाभावः । अधिश्रयणमन्त्र उहः कृतश्वेदमिमन्त्रणादिमन्त्राणामप्युहः । इदमहं सेनाया इति पुरोडाशस्यैव ।

सूर्योत्थोतिवो विनात महत इन्द्रियायेत्यूहेन प्रकृतिवद्वा धाना अभिमन्त्र्य तथैव
छानानूहेन प्रकृतिवद्वाऽभिमन्त्र्य प्रकृतिवदेव पुरोडाशमभिमन्त्र्य स्योने व इति ऊहेन
प्रकृतिवद्वा धानार्थपात्र उपस्तोत्रं तथैव छानार्थपात्रे उपस्तोत्रं स्योने त इति वाऽप्यामुप-
स्तोत्र्याऽऽमिक्षावाभिर्नोद्धरणपात्रयोस्तूर्णामुपस्तृणाति । धानानामत्र नाभिधारणम् ।
आप्यायतां धृतयोनिरग्निः खमङ्गध्वं त्वन्मङ्गध्वं सुरूपान्वो वसुविदः पशूनां तेजसा
सरस्वत्यै मारत्ये जुष्टानभिधारयामीति छानानभिधारयति । अनूहो वा । सर्वेन्द्रत्वपक्षे
तूर्णीमभिधारणम् । तूर्णीं पुरोडाशमभिधार्य यस्त आग्नेस्यामिक्षामभिधार्य वाग्निम-
भिधारयति । आर्द्रां सुवनस्य गोपाः ज्ञाता उस्त्राञ्जित अनिष्ट्यो मतीनामियूहेन कपा-
काद्धाना उद्घासयति । प्रथमनुपवस्याछोपो वा । अस्मिन्पक्षे प्रथम्व इत्यूह ऊह-
पक्षे । अनूहो वा । तस्मिन्सोदतामृते प्रतिष्ठित पवानां मेधाः सुवनस्यमाना इति उप-
स्तोत्रं स्वपात्रे निवधाति । अनूहो वा । तूर्णीं वा निधानम् । अनितार इति छानोद्घा-
सनमन्त्र ऊहपक्षे धानोद्घासनमन्त्रतो विशेषः । तस्मिन्सोदतामृते प्रतिष्ठित मीहीणां
मेधाः सुवनस्यमाना इत्युपस्तोत्रं स्वपात्रे निवधाति । अनूहो वा । प्रकृतिवत्पुरोडाशमुद्घा-
सयति । ततो ह्यहेत्यामिक्षामुद्घास्य तथैव वाग्निमुद्घासयति । तत इरा भूतिरिति अक्षरं
संख्यानमुद्घासनं च क्रमेण कपालयोर्द्वयोः कृत्वा पुरोडाशकपालानां करोति । एत-
वन्ताः पदार्था अलंकरणप्रारभूनास्ताःकृत्वा यथाभागं व्यावर्तेषामिति धानाः समशो
द्धेधा विमज्जयेदमिन्द्राय हरिवते वेदमिन्द्राय पूषण्वते वेति देवतोपलक्षणं करोति ।
सर्वेन्द्रत्वपक्षे उपमन्त्रेन्द्राय चेत्येव । तूर्णींस्वव्यावृत्त्यर्थं विभागमन्त्रेणेति वचनम् ।
यथा धानाः सर्वा आग्नेन क्षिप्वा भवन्ति तथाऽत्राभिचारणं धानानां तूर्णीमिन्द्राम-
विकारत्वात् । ततोऽर्धानां करम्भं करोति । अथवा करम्भोत्पत्त्यनन्तरं वा धानानाम-
भिचारणं तदनन्तरं करम्भस्येति । पिष्टानामावृता पिष्टाना याऽऽधुरकरणप्रकारः कृष्णा-
जिनादानादिरवेक्षणविर्वातेन प्रकारेणार्धाधानाः सक्तुःसक्तुरूपाः करोति । द्वितीयपक्षे
कृष्णाजिनस्य्याह्वदुपलास्तपैवावस्थिता मवेयुः । यवानां पिष्टानि सक्तव इत्युक्त्यन्ते ।
सक्तुशब्दो निश्चयं बहुवचनान्तः पिष्टशब्दवत् । संयवनमन्त्रो जनयत्ये त्वा संयौमीति ।
अनेन मन्त्रेणाऽऽज्येन ततः संयौति मिश्रयति यथाऽऽज्यङ्गुतो भवति तथा । संयवने
सति स पदार्थः करम्भसंज्ञको मवतीत्यर्थः । संयवनमन्त्रेणेतिवचनं प्रकृतौ पिष्टार्था-
नयनस्य दृष्टार्थत्वादिह तदभावान्मन्त्रनिवृत्तिरित्याशङ्का निराकर्तुम् । केचित्तु संयवन
मन्त्रेणेत्युपलक्षणं तेनाऽऽदित आज्यस्यापि प्रणयनं कार्यम् । समाज्यमाज्येनाग्नेरसमो-
षधयो रतेन सः रेवज्जगतामधुमन्मधुमताः सृज्यन्वेति विकारः । तत एव तप्तमाज्यमा-

उवाचपरिप्रजातमनोत्यानोय समाज्येन पृथयस्वेति परिष्ठाव्य अनयत्वे त्वेति संयौतीति ।
 तनुच्छम् । उपलक्षणपरतायां प्रमाणाभावात् । एतदाज्यमौष्टिकमेव । अपूर्वाज्यमिति
 केचित् । यजुरुहपूतमित्यन्धे । विभागोत्तरमभिधारण स्पष्टमापस्तम्ब आह—उद्भासन-
 काले धाना उद्भास्य विभागमन्त्रेण विभज्यार्था आज्येन संयौत्यर्थाः पिष्टानामावृता
 सङ्क-करोतीति । अत्र संयजनमभिधारणमेव परं तु किंचित्प्रविशेषं शब्दान्तरोपबन्धा-
 लङ्घ्यम् । स च सर्वेषामपिस्त्रिभन्गरूपः । मन्थं संयुतं करम्म इत्याक्षत इत्यप्याप-
 स्तम्बः । परिशेषाल्लानानां परिवापसंज्ञाऽर्धत एव सिद्धा भवतीति संज्ञाकरणाभावः ।
 आपस्तम्बस्तु स्पष्टमेवाऽऽह—लानान्परिवाप इति । परितो मर्मनसमये वाप इव
 वापो भवति यासा ताः परिवाप इत्यन्वर्थसंज्ञायाऽपि लानवाचकत्वम् । लानेभ्यस्तु-
 धाणां निःसारणे नस्नानमेव योग्यता नोल्लङ्घ्य । अन्यथा लानानां लण्डितत्वापत्ते-
 रित्येतादृशार्थस्य लोकोक्त एव सिद्धत्वादानुक्तिः । स्पष्टमेतदुक्तमापस्तम्बेन—नलेर्लाजे-
 भ्यस्तुधानसंहरति नलेर्लूल्ललधर्मान्मुमलधर्मांश्च करोतीति । संहरणमपोद्धरणम् ।
 तुषविभोकार्थं सवनीयकर्म कर्तुर्नलेर्लूल्ललधर्मान्मुमलधर्मांश्च करोति । तेषां संमर्शनप्रो-
 क्षणे अपि काले कृते भवतः । ततो लानेषुद्रासिनेषु कृष्णामिनादानादिमसतुपसमस-
 नान्ते कृत्वाऽधिषवणानि एव मानुषाणि प्रति बोऽदित्यास्तव्येत्तु इति स्वनामहस्तन-
 खानि विधाय तेषु प्रकृतिबदोपशब्दः स्य मानुष एव इवं देवेभ्यो हव्यं सुशमि-
 शमीद्वमिति आदानं मानवस्यपित्वाऽव रक्षो दिवः सपत्नं वध्यासमिति तुषाभिःसार-
 यित्वोत्करे निर्नीय वर्षशुद्धमसीति अपित्वा वर्षशुद्धाः स्पेत्यमिमन्त्राद्गपनपरापवन-
 मन्त्रो अपित्वा परार्धमाता अभिष्रा इति तुषानभिमन्त्रणे । तथा च मरद्धानः—तत्राऽऽव-
 पनमन्त्रोऽवहनमन्त्र उद्गपनमन्त्रो निष्पवनमन्त्र इति कियते पाण्डोरुल्ललमुपलधर्माः
 क्रियेरन्निति । ततो हस्तन तुषानुपवपति कपलानामुपाहितत्वात् । केचित्तु सतुषेष्वपि
 लानशब्दो वर्तते तेन नास्ति तुषविरेचनमिति प्राहृत्तत्र । सतुषस्य आगयेत्यत्वा-
 भावात्, लोचमसिद्धिविरोधात्, आपस्तम्बपरद्धानाम्नां स्पष्टतया तुषविमोचनस्ये-
 कत्वाच्च । औपासनहेमे व्रीहाणां स्वरूपा एव हामपावनस्यं तु वाचनिकम् ।

अनलंकृतैष्वभूदुषारुशत्पशुराग्निरधायपृष्टिरिव इत्येतस्यां सप्त-
 मानायां ऋणोत्वभिः समिधा हवं म इत्येतच्चतुर्गृहीतं जुहोति ।

नलंकृता अनलंकृतान्तेषु अनलंकृतेषु । पुरोडशशिशेषणमेतत् । तथा अयमर्थो भवति
 अनलंकृतेषु पुरोडाशेषु सस्त्विति । अनलंकृतोऽप्यित्यत्र प्रतिप्रस्यन्नेति शेषः । अत्रलं-
 करणशब्देन लक्षणयाऽभिधारणं गृह्यते न तु देवत्वा गवितेति अन्यजनमुपासनं च ।
 अन्यथाऽप्ये विधास्यमानेनलंकरणेनैवात्र तदपत्ते भिद्वेऽनलंकृतेऽप्यितिवचनस्य भैयर्थ्या-
 पत्तेः । तथा चेदं सिद्धं भवति ऋणोत्वभिरित्याहुत्तरनन्तरमभिधारणमिति । अपुदुषा

इति शस्यमानायामित्येतावतैव सिद्धे धीर्धर्मतीकग्रहणं पूर्वार्धस्यैव शस्यमानस्त्वमपेक्षत इयमाहुतेर्नेत्तरार्धस्यापीति । एतस्यामिति वचनं त्रिवारं शस्यमानायामपि प्रथमावृत्त-
वेवेयमाहुतिर्न द्वितीयतृतीयावृत्तोरितिज्ञापनार्थम् । एतच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन प्रधान-
परामर्शित्वात्प्रथमावृत्तेरेवोपस्थितत्वेन स्वतःसिद्धत्वेन अतुर्गृहीतहोमस्य द्रव्यत्वाग्रूप-
त्वेन च प्रधानत्वात्प्रधानायां प्रथमावृत्तौ होमरूपप्रधानसंज्ञो युक्त इति भावः ।
एतच्चतुर्गृहीतमिति विशिष्टवचनं पञ्चगृहीतस्यापि पक्षे प्राप्तिं ज्ञापयितुम् । इयं म
इति मन्त्रान्तः । जुहोति चोदितत्वात्स्वाहाकारः ।

अपरं अतुर्गृहीतं गृहीत्वा ॥ २ ॥ दर्भमुष्टिं धारय-
माणोऽप इष्य होतर्भैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रवै-
कधनिन आद्रवत नेष्टः परनीमुदानयोश्चेतर्होतृचमसेन
वसतीवरीभिश्च चात्वालं मत्पुपास्वेति संमेष्यति ।

अपरवचनं पूर्वेण संमन्वार्थं तेनाभूद्वा इति पूर्वार्धस्य शस्यमानस्त्वमपि अपेक्षत
एवेति सिद्धं मिति । एतस्यामित्यस्य स्वप्न नापेक्ष । पूर्वार्धे द्वयोरसंभवात्, ग्रहणस्य
होमापेक्षया गौणत्वाच्च । अतुर्गृहीतवचनं पक्षे प्राप्तस्य पञ्चगृहीतस्य निवृत्तवर्षम् ।
सुष्टिग्रहणं दर्भानां बन्धनं गमयति । इष्यतिर्गतिकर्मा । होतरप इष्यापः प्रति मनसा
गच्छेत्स्य इष्येत्यस्यार्थः । अथवा हे होतरानेतव्या अप उद्दिश्य प्र देवनेत्यादिका
मन्त्र इष्य पठेति । अपः प्रति अभीष्टं सम्यक्प्रार्थयेत्यर्थो वा । लोकेऽपीयितमपीष्टं
कर्म सम्यक्क्रियते । भैत्रावरुणस्य भैत्रावरुणस्त्विनकसंबन्धिन, चमसहोमार्थोऽध्वर्युश्चमसा-
ध्वर्युस्तसंबोधनं चमसाध्वर्यो, इति । हे भैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यो स्वेन चमसेन
सहाऽऽगच्छ । तथैकधनाः स्यात्स्यः सन्नि येषां त एकधनिनः । हे एकधनिन
एकधनास्वालीनाहितः स्वस्वस्वालीसहिता आच्छदताऽऽगच्छनेत्यर्थः । नेष्टः परनी
पञ्चेननीं स्वालीं धारयमाणा मुदानयेत्यर्थः । स्पष्टमाहामुमर्थपापस्तम्भः—भेह्युदेहीनि
नेष्टा परनीमुदानयत्येमुदेहीति वा पञ्चेननीं स्वालीं धारयमाणा मिति । उजयति
चमसेषु सोमसमृत्विनश्चोदकादिनि उज्जेता । हे उज्जेतर्होतृचमसेन वसतीवरीभिश्च
सह चात्वालं प्रति चात्वालाभिमुलपुष चात्वालसमीप एवाऽऽस्त्वोपविशेत्यर्थः ।

भैत्रावरुणचमसाध्वर्युश्चमसादायाऽऽद्रवति ।

अप इष्य होतरिति होतृभैत्रार्थस्य स्वाह्वानसामपेक्षत्रामात्रात्स्वप्नवाचानुक्तिः ।
भैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रवति भैत्रे चमसेन सहाऽऽद्रवणस्यानुक्तत्वात्केवलस्याऽऽ-
द्रवणं स्वात्तन्मा भूर्तिक तु चमसेन सहैवाऽऽद्रवणं यथा स्यादित्येतादृशार्थविशेषं
प्रदर्शयितुमिदं सूत्रम् । भैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्युर्भैत्रावरुणचमसाध्वर्युश्चमसं भैत्रावरु-
णस्य । स्वस्य भैत्रावरुणस्य स्वाध्वर्युत्वात् भैत्रावरुणचमसस्यैवाऽऽदानम् ।

त्रयवराधा अयुज एकघनास्यालीरादायाऽऽद्रवन्ति ।

तिस्रोऽवरो न्यूनोऽर्धो भागो यासां तास्यवराधाः । अर्धशतदो भागवाची । अयु-
जो विषमाः । एकघनास्थाशीरिति एकमेव पदम् । एकघनासंज्ञकानामर्धा स्थालीर्यथा-
पथं परिकर्मिण आदायाऽऽद्रवन्ति । बहुकर्तृकत्वाद्बहुवचनम् । एकैकां स्थालीं प्रत्ये-
कैकपरिकर्मा न स्वेकेन द्वे स्वाद्यौ द्वाभ्यां हस्ताभ्यामादातन्वौ । वामहस्तेन जलाहर-
णस्य सर्वदाऽपि स्मृतौ निषिद्धत्वस्योक्तत्वात्तदर्थं पुरुषभेद आशङ्क एव । अयुज
इत्यनेन समसंज्ञपाठ्य वृत्तिः । अयुजत्वावधिनिषम आपस्तम्बेनोक्तः—एतस्यैव हविर्वा-
नस्य पश्चादक्षं त्रिनेकघनान्घटान्पञ्च सप्त नवैकादश वेति । बौधायनोऽपि प्रैषविशेष-
मेवोक्तवान्—अयुज एकघनाः स्यवमानेकादशपरमानिति । त्रिप्रमृतीनां विषमसं-
ख्यानां संस्थावशाद्दिनिवेश उक्त्ये पञ्च, कोटइयां सप्त, अतिरात्रे नव, अतोर्षीष
एकादशेति ।

प्रेषणैव नेष्टुदेहीति नेष्टा पस्नीमुदानयति ।

प्रेषणैव नेष्टुकर्तृकत्वे सिद्धे पजेननीग्रहणार्थनयनमेव नेष्टुशब्दार्थ इति प्रदर्शयितुं
नेष्टुग्रहणम् । नेष्टा पस्नीमुत्पाप्याऽऽनयति । उच्छब्दादुत्पाप्याऽऽनयति । पूर्वमेव
केनचिदपि निमित्तेनोत्पित्तमपि उपवेश्य मन्त्रेणोत्पाप्यैवाऽऽनयतीत्यर्थः । पजेननी
स्थात्री वारयमाणामित्यापस्तम्बः । यत्सूत्रेणाऽऽग्नीध्रीयं परीत्य गमनं सर्वत्र यत्सूत्रे-
णान्तर्वेदि संचरो भवतीति, इति संचरणार्थस्थलावशेषवचनारिति केषित्, तत्तुच्छम् ।
वैसर्जनहोमाविषु तद्देशगमनविधानस्य वैषट्ठ्यापस्तेः । अतो यत्र विधानं तमेव मान्य-
न्नेति द्रष्टव्यम् । एतेन वैसर्जनमार्गेण पश्यानयनमिति प्राचीनोक्तिः परास्ताः । पश्य-
नेकर्तृके सर्वा अवि पर्यायेणे दानमिति । मा मा हिंसीरिति मन्त्रान्तः । उक्तेतुः कर्मणः
प्रेषणैव स्पष्टतयाऽर्धावगमात्कथनम् । अत्र विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—तीर्थेनाभिप्रव-
न्तीति । आश्वलाक्रेकरयोरन्तरात् तीर्थं तेन सर्वं गच्छन्तीत्यर्थः ।

यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुब्रुवत उपशृणुयात्तदपोऽध्वर्युर्गृहीयात् ।

यत्र पश्मिन्प्रदेशेऽर्धां ग्रहणार्थं स्थितः संप्रातरनुवाकमनुब्रुवतो होतुः प्रातरनुवा-
कमुपशृणुयात्तत्र तस्मिन्प्रदेशेऽपोऽध्वर्युर्गृहीयादित्यर्थः । बहन्तीनामित्यापस्तम्बः ।
अध्वर्युग्रहणं नेष्टुवृत्तिं वारयितुम् । अथा ग्रहणकाले प्रातरनुवाकाश्रवणे दोषमाह
स एव—यदि न शृणोति वधिरो ह भवति वरचो ह विच्छिद्यत इति । वाचो ह
विच्छिद्यते मूको भवतीत्यर्थः ।

ननु यदि तत्पति देश आपो न स्युस्तदा किं कर्तव्यमित्याकाशलापामुपायमाह—

यदि दूरे स्युरुक्लृष्टं गृहीयाद्यत्र होतुः शृणोति ।

यदि प्रातरनुवाकश्रवणं यत्र स्थितस्य न न्ययते तावति दूरे प्रदेशे आपः

स्युस्तदोद्(वु)श्च यत्र स्थितस्य प्रातरनुवाकभ्रवणं जायेत तावत्परिमिते समीपे प्रदेशे ताभ्योऽञ्जोऽप आनीय तत्र स्थापयित्वा गृह्णीयात् । तथा च भ्रवणमेवाऽऽवश्यकम् । भैत्रायणीयब्राह्मणे यज्ञोपशृणुयाद्दधिरः स्वादिति शोषभ्रवणादिति भागः । सामान्यप्रतिज्ञेयम् ।

कथमित्याकाङ्क्षायामाह—

अप्सु तृणं मास्य देवीराप इत्येतच्चतुर्थंहीतं जुहोति ।

या महीतव्या अपस्तानु, दर्भानियमार्थं तृणवचनं, प्रास्य प्रसिष्य । एकवचना-
देकमेव तृणं, आत्यमिप्रापं नैकवचनम् । एतच्छब्दः सुपां मुलुगित्यनेन ह्यसप्तमीको
दृष्टव्यः । तेनैतस्मिन्नित्यर्थो भवति । तथा च तृणमपिच्छसिकृत्यैव जुहोतीति सिद्धं
भवति । अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्येति पूर्वं गृहीतं चतुर्गृहीतमेव तस्यैवार्थादेव छामे
चतुर्गृहीतवचनमप्यत्रापि राजभूषेऽभिवाप्तितैर्वापव्यैरवां महान्गृह्णाति देवीरापो अर्वा
नपाद्वाष्टुदाः स्थ राष्ट्रं वक्त स्वाहेति सारस्वतीष्णप्सु ह्यवैतेनेव गृह्णात्येवंऽतः स्येति
शेषमितरास्मित्यनेन विहितेऽप्सु होमे चतुर्गृहीतकार्थम् । भागः स्थ स्वाहेति मन्त्रान्तः ।

शेषं वा करोति ।

चतुर्गृहीतं सर्वं जुहोति शेषं वा करोति चतुर्थं मार्गं कृत्वा भागत्रयमवशेषयती-
त्यर्थः । अन्नग्रहणानुकूलत्वाय स्वल्पस्वैव होतव्यत्वात् । सर्वस्य होमेऽपि अन्ननमाचार्यं
तु अवशेषणीयमेव । तत्सर्वं जुहोतीति वक्ष्यमाणसूत्रे सर्ववचनेन स्वल्पाभ्यावशेषः
कर्तव्य एवेत्यर्थनोधनात् । अन्ननपरार्थस्य बिन्दुमात्रा उपसाध्यत्वं सर्वमेति जुह्वा ध्रुवां
भिः समनक्तीत्यस्मिन्सूत्रे प्राचीनेर्षारूपातुमिह क्तं चास्ति । अतोऽत्र कार्यसत्त्वाद् अन्न-
पर्याप्तमवश्यमवशेषणीयमेवेति ।

यदि वा पुरा तृणं भवति तस्मिन्नेव जुहोति ।

तृणप्राप्तनास्तुरा पूर्वमेव स्वतस्तृणमुपस्थितं भवति तदा तस्मिन्सामयित्वा तस्मिन्नेव
तज्जुहोति न तु तृणप्राप्तनमाहृत्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः ।

कार्धिरसीति दर्भैराहुतिमपष्टावयति ।

दर्भैरिति वचनाद्विसंजनं मुष्टेः । आहुतिमाहुतिसंनन्धि आज्यमपष्टावयति अपोहति
ग्रहणप्रदेशाद्दूरी करोतीति यावत् । मृधमिति मन्त्रान्तः ।

समुद्रस्य योऽसित्या उज्जय इत्यष्टुत-

लिप्तानां यैत्रावरुणचमसेनोन्नयति ।

आहुतेरपष्टावणमदृष्टार्थं न भवति किंतु अधृतलिप्ताग्रहणानुकूलत्वरूपदृष्टमप्येवमिति
प्रदर्शयितुमवृत्तलिप्तानामिति । तेनाऽऽहुतेरपष्टावणेनाधृतलिप्तानां ग्रहणमसमर्थं चेत्तदा

पुनर्मन्त्रेणाऽऽहुतेरपष्टावनसिति सिद्धं भवति । मैत्रावरुणचमसेनोन्नयति उद्धरतीत्यर्थः । अत एवावयवपष्ठया उपादानम् । तेन मैत्रावरुणचमसेन यावदीनामपामुन्नयनं भवति तावतीरुन्नेया इति सिध्यति । नच मैत्रावरुणचमसेनाभ्यस्मिन्पात्रे सर्वासाममृतास्मिन्नामपामुद्धरणं षष्ठी तु द्वितीयार्थे भविष्यतीति वाच्यम् । एकघनापत्तेजनीग्रहणार्थेऽग्र उपयोगस्य सत्त्वात् । सर्वग्रहणासंभवेन षष्ठया द्वितीयार्थकत्वकल्पनाया अत्यन्तविरुद्धत्वात्प्रकृतानुपयोगाच्च । एतावानेव मन्त्रः ।

एतेनैव मन्त्रेणैकघनासु ।

गृह्णातीत्येव शेषः । समुद्रस्थेत्थेतेनैव मन्त्रेणैकघनासु एकघनार्थासु स्थाळीषु गृह्णातीत्यर्थः । सप्तमीनिर्देशादन्वेन पात्रेण ग्रहणं गम्यते । एवकारः सोमस्य स्वाभूजवतो रसं गृह्णातीत्यापस्तम्बोक्तस्येन्द्राय वो जुष्टान्गृह्णातीतिबौधायनोक्तस्य सूत्रान्तरोक्तानां मन्त्राणां च निरासाय । तेन तदुक्तो विधिस्तु अस्माकमप्यभिमत एवेति दर्शितं भवति । तेन स्थाळीभिरपि ग्रहणं पक्षे सिद्धं भवति ।

वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य इति पत्नी पञ्चेजनीर्गृह्णाति ।

अध्वर्युस्यावृत्त्यर्थं पत्नीग्रहणम् । पादौ निम्धेते प्रसाह्येते याभिस्ताः पत्नेभ्यस्तदा वसुभ्य इति मन्त्रेण पाञ्चेजनीस्थास्या गृह्णातीत्यर्थः । पञ्चेजनी च पत्नीसंस्कारः । तेन सर्वाभिरपि पत्नीभिः स्वस्वस्थास्या ग्रहणं कर्तव्यम् । प्रत्यङ्गतिष्ठन्नीत्यापस्तम्बः । यज्ञाय वः पञ्चेजनीर्गृह्णातीत्येव मन्त्रान्तः । तथैव पेटतुर्बौधायनभारद्वाजौ ।

ये स्थाळीराहरन्ति त आनयन्ति ।

वो वो वां यां स्थाळीमाहरति स स तां तामानयति न वैपरीत्येन मवान्यो यः कश्चनेति । मैत्रावरुणचमसस्याऽऽनयनं तदीयचमसाध्वर्युस्यात्कर्तृकमित्यर्थत एव सिद्धम् । ये स्थाळीराहरन्ति त आनयन्तीति स्थाळीविषय एव नियमाज होतृचमसवसतीवर्षाहरणवदुत्तृकर्तृकत्वस्याऽऽनयने नियमः । तेन वसतीवर्षानयनं परिकर्मिकर्तृकं होतृचमसानयनं तदीयचमसाध्वर्युकर्तृकमिति सिद्धं भवति ।

तेनैव मन्त्रेण नेष्टा पत्नीमुदानयति ।

तेनैवेत्येवकारेणोच्छेदेहीति पाक्षिकमापस्तम्बोक्तं पाठान्तरं व्यावर्त्यते । अथवा तेनेत्यनेन मार्गः परामृश्यते । तेन येन मार्गेणाऽऽनीता तेनैव मार्गेणेत्यर्थो भवति । अनेनाऽऽगमनमार्गाधीन एव प्रत्यागमनमार्गो न तु ऐच्छिकत्वमिति प्रदर्श्यते । मन्त्रेणैवत्राऽऽगमने दृष्टस्यैव मन्त्रस्य ग्रहणम् । मन्त्रेणेति वचनं तूष्णीत्वव्यावृत्त्यर्थं पञ्चेजनीग्रहणार्धानयनविषयकप्रैषवत्प्रत्यागमनविषयकप्रैषाभावेन नेष्टुरप्राप्तौ सत्याम्-

ध्वयोरेव यजुर्वेदेनाध्युः करोतीति परिभाषया प्राप्तिः स्यात्सा भा भूर्कि तु नेष्टुरेव प्राप्तिर्वथा स्यादित्येतदर्थम् ।

पूर्वेण हारेण सदः प्रविश्याग्नेण प्रशास्त्रीयं धिष्ण्यं
परीत्यापरेण नेष्टुर्धिष्ण्यं वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदि-
त्येभ्य इति परनी पञ्जेजनीः सादयति ।

सदःपर्यन्तं मार्गः स एवानन्तरं तेनैव मार्गेणेत्यनेन प्राग्दर्शपर्यन्तो मार्गोऽपि प्राप्तः सोऽनेन निवार्यते । अग्नेत्येनयाऽपरेणेत्येनया चोपक्रिययोस्तत्पर्यन्तार्थाभ्यां सान्धिष्यं बोधयते । ननु अत्र प्रशास्तृधिष्ण्यविषये तद्धितान्तं विशेषणं नेष्टुधिष्ण्यविषये नेष्टुसं-
बन्धित्वं विशेषणम्, एवं च किमनयोर्वैरूप्यमिति चेत् । उच्यते—प्रशास्तृधिष्ण्यवि-
षये तत्प्रत्ययैव निर्वाहो ननु तस्य सान्धिष्यमपि नेष्टुधिष्ण्यविषये तु नेष्टुसान्धिष्यमपि
आवश्यकमित्येवंरूपं वैरूप्यमस्त्येवेति प्रदर्शयितुमेकत्र तद्धितान्तत्वेनापरत्र संबन्धि-
त्वेन विशेषणोपादानात् । धिष्ण्यधिष्ण्यशब्दौ पर्यायौ । तेन घटकलशशब्दवज्जाव-
नगौरवविचारोऽत्र नेति द्रष्टव्यम् । पर्यायशब्दानां गुरुलाघवचर्चा नाऽऽद्वियत इति
व्याकरणपरिभाषाऽपि । वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य इति ग्रहणल्लिङ्गकत्वाद्गृह्णामी-
त्यन्तो ग्रहणे सादनलिङ्गकत्वाद्यज्ञाय वः पञ्जेजनीः सादयाभीरयेताकानेव सादन इत्येवं
स्वात्तन्मा भूर्कि तु वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य इत्यादिरेवोभयत्र ग्रहणे सादयाभी-
त्यत्र गृह्णामीत्युहेन सादये गृह्णामीत्यत्र सादयाभीत्युहेनैकस्यैव मन्त्रस्य विनियोगो
यथा स्यादित्येवमर्थम् । तथा चैवं द्वयोर्मन्त्रयोः पाठः—वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो
विक्षेभ्यो वो देवेभ्यः पञ्जेजनीर्गृह्णामि यज्ञाय वः पञ्जेजनीर्गृह्णामीति ग्रहणमन्त्रपाठः ।
वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विक्षेभ्यो वो देवेभ्यः पञ्जेजनीः सादयाभि यज्ञाय वः
पञ्जेजनीः सादयाभीति सादनमन्त्रपाठः । पानी घषेतमेत्य प्राग्दर्शो प्रविशतीति नेष्टा
सदस्येवोपविशति ।

वसवो वद्रा आदित्या एता वः पञ्जेजनीस्ता रक्षध्वमिति वा ।

एषष्टम् ।

चारवाचमितरे यन्ति ॥ १ ॥

पत्नीनेष्टुनेतुहोतृचमसाध्युवसतीवरौप्रत्यानयनार्थपरिर्कभिव्यतिरिक्ता अध्वर्युजस-
यजमाना मैत्रावरुणचमसाध्युरेकधनिनश्च ।

सं वो दधातु वरुणः समिन्द्रः सं घाता सं बृह-
स्पतिः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया सः रराणो यज-
मानाय द्रविर्ण दधातु यथाधुरं धुरो धूमिः कल्प-

न्तामित्युपरि चात्वाले होतृचमसं मैत्रावरुण-
चमसं च सस्पर्शं वसतीवरीर्षानयति ।

करुणामित्यनेन मन्त्रेण चात्वालस्योपरि होतृचमसं मैत्रावरुणचमसं च सस्पर्शं
वसतीवरीर्षानयति अपो व्यानयति होतृचमसमैत्रावरुणचमसयोः परस्परं
ताम्यामेवाऽऽनयतीत्यर्थः । विशब्दात्परस्परमानयन्म् । संस्पर्शेत्ययं स्युप्तमानका-
लिकत्वार्थे मुखं व्यादाय स्वपितोतिवत् । तेन यावत्स्पर्शन्तं परस्परमानयनं तावत्स्पर्शन्तं
संस्पर्श इति सिध्यति । अयमर्थः स्पष्टः सूत्रान्तरे—उपरिचात्वाले संस्पृष्टयोर्होतृचमस-
मैत्रावरुणचमसयोर्षसतीवरीर्षानयति । संस्पृष्टयोरिति सति सप्तमी । तेन
समानकालिकता कल्पते । गिचप्रयोगादन्यकर्तृकता संस्पर्शने । असमवधिहाराद्य
युक्तैवान्यकर्तृकता । संशब्दादक्षिणहस्तगृहीतस्य होतृचमसस्य प्राग्दण्डस्रोत्तराङ्गं
षानहस्तगृहीतस्य मैत्रावरुणचमसस्य प्राग्दण्डस्य दक्षिणाङ्गं यथा संश्लिष्टं भवति
तथा स्पर्शः कर्तव्य इति बोध्यते । सामान्यप्रतिज्ञेयम् ।

कथमित्याकाङ्क्षायां विशेषमाह—

होतृचमसे वसतीवरीणां निविच्य मैत्रावरुण-
चमस आनयति मैत्रावरुणचमसाद्धोतृचमसे ।

वसतीवरीणामित्यवयववष्टी । वसतीवरीणामवयवं होतृचमसपर्याप्तं होतृचमसे
निविच्य स्थापयित्वा तस्मान्मैत्रावरुणचमस आनयति अर्थं तस्मान्मैत्रावरुणचमसादर्शं
होतृचमसे । आनयतीत्ययं व्यानयनपदार्थः । षष्ठमीश्रवणस्यात्रान्तरेण व्यानयनं न
तु ताम्यामेव व्यानयनम् । वः संश्लिष्टवितिलिङ्गाव्यानयने मन्त्रः । होतृचमसाम्मैत्रावरु-
णचमस आनयने मैत्रावरुणचमसाद्धोतृचमस आनयने च मन्त्रः । निवेचने न मन्त्रः ।
तस्य व्यानयनरूपत्वाभावात् । अत एव धात्वन्तरं प्रयुक्तम् । निशब्दात्पूर्णं सूचितं
भवति । स्थावणशब्दात्स्वरूपं स्वरूपं विच्छिद्य विच्छिद्याऽऽनयनमस्क्रन्दनाथ । अत्राऽऽ-
पस्तम्भो विशेषमाह—समन्था यन्तीत्यभिज्ञाय होतृचमसाम्मैत्रावरुणचमस आनयति
मैत्रावरुणचमसाद्धोतृचमस एतद्वा विपरीतमिति ।

होतृचमसं मैत्रावरुणचमसं च प्रचरण्या समनक्ति
सं वोऽनक्तु वरुण इति मन्त्रादि संनमति ।

सं वो दधात्वित्येतस्य स्थाने सं वोऽनक्तिवितिमन्त्रादिं प्रयोनयति । दधात्वितिप-
दस्य स्थानेऽनक्तु इति पदं प्रयुनक्तोति तात्पर्यार्थः । होतृचमसमैत्रावरुणचमसशा-
ब्दाभ्यां तद्गता आपो लक्ष्यन्ते । सं वोऽनक्तिवितिमन्त्राद्विज्ञात् । तथा चापामेवाञ्जनं न

पात्रयोः । द्रव्यभेदान्मन्त्रावृत्तिः । यस्या प्रथमतश्चतुर्गृहीतं गृहीतं सैवात्र प्रचरणी
नान्धेति । तेन या वैसर्जनहोमार्था साऽत्र न भवतीति सिद्धं भवति । मन्त्रादीनि-
बहुवचनान्तः पाठोऽपपाठ इव ।

होतुरन्तिकमायन्ति ।

अन्तिकं सपीपम् । उल्लेखार्थमन्तिकामनवचनम् । अन्वयोस्तु प्रभविधेरेव
समोपे गमनं सिध्यति । अत्र क्रमविशेषो मानवमूत्रे—हविर्धानमभ्युदानयन्त्यमते
भैत्रावरुणचमसीया होतृचमसीया वसतीवरीरनुपूर्वं सवनीयकक्ष्यामिति ।

अध्वर्योऽध्वेरपाठ इति होताऽध्वर्युं त्रिः पृच्छति ।

अध्वर्यो किमसि लब्धवानव इति प्रश्नार्थः । प्रश्ने मुक्तिः ।

उत्तेमनन्नमुकतेति त्रिः प्रत्याह ।

उत्तेमनन्नमुकतेत्यन्तं प्रतीकग्रहणम् । उत्तेमनन्नमुरित्यन्तमेष प्रत्युत्तरवाक्यम् ।
उत्तेमाः पश्येति तस्यैव व्याख्यानम् । अत एव वावैतदाहेति विवरणप्रवादः संगच्छते ।
बाह्वृच्येऽप्येवमेव व्यक्तमुक्तम्—यथोत्तेमनन्नमुरित्यन्तमुः प्रत्याहोतेमाः पश्येत्येवमेव
तदाहेति । तथा च श्रुतेद्वयानुरोधेनोतेमाः पश्येत्यस्योत्तेमनन्नमुरित्येतद्व्याख्यानमेव न
तु तावदन्तमेकमेव वाक्यमिति निरासितुम् । यत्रेति शब्दद्वयं तत्राऽऽद्यस्य वाक्यस्य
द्वितीयं वाक्यं व्याख्यानं न तु वावैतदाहेत्यस्य व्याख्यानपरता । प्रकृत इतिकारद्वया-
भावात्प्रतिवचनार्थमेकमेव वाक्यम् । वावैतदाहेत्यस्यार्थस्तु बाह्वृच्ये । आद्यवाक्य-
स्योत्तरं वाक्यं व्याख्यानरूपमेव । तेनोत्तेमनन्नमुरित्येतावत् एव वाक्यस्य प्रयोग इति
न किंतु सर्वमेवैतद्व्याख्यानमाहेति भावः । वावशब्दोऽत्रधारणे । केवलं लब्धवानस्मित्येता-
वदेव न भवति उतापि तु ता अनन्नमुरूपसंप्राप्ता एव । दूरवर्तित्वेऽपि सत्त्वमात्रेण लामो
भवति तदुपसंप्राप्तिर्भादतिरिच्यते । हे होतर्न केवलं मद्बचनमात्रेण विश्वसिहि किं
त्विमाः पुरोवर्तितः पश्येत्युत्तेमनन्नमुरुतेमाः पश्येत्यस्याध्वर्युप्रवक्तव्यस्यार्थः । क्रमेण
प्रश्नप्रतिवचने । एकैकप्रश्नोत्तरमेकैकं प्रतिवचनं न तु प्रश्नप्रधानन्तरं प्रतिवचनप्रथमिति ।

यमज्ञे पृच्छु मर्त्यामिति प्रचरण्या क्रतु-

करणं जुहोति यदि ज्ञेयो भवति ।

प्रचरणीग्रहणं परिभाषार्थं वैसर्जनहोमव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु कर्मस्वपीयमेव प्रचरणी
दाक्षिणहोमे तु वैसर्जनहोमायेति । अस्ति च दाक्षिणहोमे यथा वैसर्जनानीत्यतिदेश-
स्तेनैव वैसर्जनहोमीयप्रचरणीप्राप्तिः । क्रतुव्या(व्या)वृत्तिः क्रियतेऽनेनेति क्रतुकरणम् ।
समाख्या संव्यवहारार्था पञ्चदशशब्दि सद्ः क्रतुकरणं हृत्वेत्यादौ । शेषं वा करोतीति
पूर्वत्र पक्षान्तरमुक्तं तत्कल्पे शेषः संभवति तदा शिष्टं सर्वमेव जुहोति । शश्वनीरिष
इति मन्त्रान्तः । जुहोतिषोदितत्वात्स्वाहाकारः ।

यदि शेषो न भवति तदोपायमाह—

अद्विद्यमानेऽन्यच्चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तत्सर्वं जुहोति ।

आज्यशेषाकरणेन कूनस्य शेषस्य नाशेन वाऽविद्यमानं स्रुचि आर्यं चेतद्वाऽन्य-
च्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा तदाज्यं सर्वमेव जुहोति । चतुर्गृहीतवचने तदीयैकदेशस्य
विनियोगेऽपि चतुर्गृहीतमेव ग्रह्यं न तु विनियुक्तावशेषानुसारेणेत्येतरर्थम् । अग्रे प्रयो-
जनमावाहिनियोगाभावाच्च सर्वहोमे भिद्धेऽत्र वचनं विन्दुवात्रमपि यथा नावशिष्टं
भवति तथा सर्वस्य होम इत्यर्थविशेषज्ञापनार्थम् । तच्छब्दशेषादानं यद्व्यङ्ग्यं गृहीतं तज्जि-
रवशेषमेवात्र होतव्यमित्येतदर्थम् । तेनान्यत्रानियमः सिद्धो भवति ।

दक्षिणस्य हविर्धानस्य प्रधुरे प्रचरणीः सादयति ।

सोमसंबन्धिदशावधिप्रद्वयव्याघारणचमसादिकमपि प्रचरणोपदप्रव संसादनीयमिति-
ज्ञापनार्थं हविर्धानग्रहणम् ।

यं कामयेत क्लीवः स्यादित्यथस्तत्तस्य ।

यो यजमानो यं शत्रुं क्लीवो नृपुंसकः स्यादिति कामयेत तस्य यजमानस्य क्ली-
दक्षिणहविर्धानस्याधस्तात्प्रचरणी सादयेदित्यर्थः । अथवा तस्य प्रधुरस्याधस्तादित्यर्थः ।

पूर्वेण द्वारेण हविर्धानमपः प्रपादयति ।

प्रपादयतीत्यन्तर्भावितो णिच् । तेन परिकर्मिकर्तृकमिदम् । सर्वासावर्षा सहप्रवे-
द्यानुगुण्यसिद्धमेतत् ।

तासु दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्तन्यां

पुरोक्षः होतृचमसमास्पृष्टः सादयति ।

तासु प्रपादितास्वप्सु मध्ये । हविर्धानग्रहणं यथा सोमारुधं हविर्निधीयते तथैवेद-
मपि हविरेव समीपे निधीयते, अस्ति च सोम.मिश्रणद्वारा सोमारुधप्रधानहविःसंबन्धा-
द्धिच्छे, फलं तु होतृचमसस्थानामर्षां नाशे वसतीवरीश्चात्प्रागे भोत्वा सं ये दध्मरिषति
होतृचमसे वसतीवरीणां निषिध्य मैत्रावरुणचमसे किञ्चिदानीय मैत्रावरुणचमसाद्धो-
तृचमसे होतृचमसं प्रचरण्या समज्य पुरोक्षः सादयतीत्येवरीत्योत्पत्तिः, मैत्रावरुण-
चमसस्थानामर्षां न समज्जनं जानत्वादित्येतादृशार्थविशेषं ज्ञापयितुं *हविर्धानग्रहणम् ।
उत्तरस्यां वर्तन्यामुत्तरवर्तनीसमीपे । उत्तरवर्तनीसमीपप्रदेशोऽस्य पश्चादपि तद्यावर्त-
यितुं पुरोक्षमिति । उत्तरवर्तनीसमीपराहितमस्यपुरोवर्तने प्रदेशं व्यावर्तयितुमुत्तरस्यां
वर्तन्यामिति । होतृचमसं होतृचमसस्था अपः । चमसद्वारेण स्पृष्टसर्वं न तु साक्षात्स्पृष्ट-
चमससंभवात्स्कन्दनप्रसङ्गाच्च । आस्पृष्टमत्यन्तं स्पृष्टमीषत्स्पृष्टं वा ।

उत्तरस्मिन्हविर्धाने यथावकाशमितराः ।

उत्तरहविर्धानसमीपे यथावकाशमितरा होतृचमसस्यव्यतिरिक्तः सर्वाः । एकध-
नानां पश्चादक्षमेवाऽऽसादनं वसतीवरीणां तु पुरोक्षम् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—उत्त-
रस्य हविर्धाष्विस्वाधस्तात्पुरोक्षं वसतीवरीः पश्चादक्षमेकधना इति । तत्र पश्चादक्षं
तिस्र एकधनास्थालीरितरास्तु यथावकाशमित्यापस्तम्बतो विशेषः ।

निग्राभ्याः स्थ देवभृतः शुक्राः शुक्रभृतः पूताः
पूतभृत आयुर्मे तर्पयतेति होतृचमसे यज-
मानं वाचयति ता निग्राभ्या भवन्ति ॥ ४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टमप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

तत्रस्थ एव होतृचमसे होतृचमससमीपे, समीप्येन प्रेक्षणं लक्ष्यते । तथा च
बौधायनः—ततः प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयतीति । यजमानग्रहणं पत्नीव्यावृत्त्यर्थम् ।
अन्यमपि विशेषमाह स एव—उरोर्वोरभिवोपनिगृह्य तामु निग्राभ्यामु यजमानं
वाचयतीति । उपनिग्रहणं कृताकृतं यासां निमित्तं होतृचमसे वाचनं कृतं ता
आपो निग्राभ्या निग्राभ्याभिधा भवन्तीत्यर्थः । अभिधायाः प्रयोजनं श्वात्राः स्थ वृत्रतुर
इति निग्राभ्याभिरुपमृजतोत्पादावेनासां संप्रत्ययः । शुक्राः शुक्रभृतः पूताः पूतभृत इति
शास्त्रान्तरोपान्ताशरहितेन स्वशास्त्रास्थेन विकल्पते ।

इत्पोकौषादश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्निमुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विषाहस्राग्निमुक्तपौण्डरीकयाजिमणेशदीक्षिततनूनगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिमतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
श्रामिकायां ज्योत्स्नारूपायां वृत्तावष्टमप्र-
श्नस्य प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथाष्टमप्रश्ने द्वितीयाः पटलः ।

दधिग्रहेण प्रचरति ।

गृह्यते इति ग्रहः । दधिरूपो ग्रहो यस्मिन्कर्मणि तदेतादृशं दधिग्रहनामकं कर्म
तेन प्रचरति तदनुतिष्ठतीत्यर्थः । अत्र प्रचारशब्देनानुष्ठानरूप एवार्थो गृह्यते
न तु पागः । वषट्कारसंघट्नापावात् । ग्रहशब्देनात्र द्रव्यमुच्यते । सामान्यप्र-
तिज्ञेयम् ।

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते ज्योति-
ष्मन्तं गृह्णामीति दधिग्रहपात्रे दधिग्रहं गृह्णात्येन्द्र द्विपतो
मन इति हरति प्राणाय स्वाऽपानाय त्वेति जुहोति ।

अपूर्वस्मिन्दिने कर्तव्यं तद्वेषणम् । दधिग्रहं गृह्णातीत्यत्र दधिग्रहशब्दो ब्रह्मपरः ।
अग्निहोत्रमधिश्रयतीतिवत् । दधि गृह्णातीत्येतावनैव सिद्धौ महत्वननं इशापवित्रकर-
णकपरिमार्जनस्य प्राप्तये । हरति अहवनीये प्रति होमार्थम् । दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय
त्वा पृथिव्यै त्वेति तं नहीति जुहोतीति प्रशान्ता मन्त्राणां क्रमेणान्ताः । जुहोतिषो-
दित्वावन्तिमस्य होमार्थस्य मन्त्रस्थान्ते स्वाहाकारः । आहवनीयस्य पश्चादुपविश्यैव
होमो येन केनचिद्दधिग्रहपात्रकोणेन । अपूर्वत्वात् दधिहोमधर्मः । इत आख्याऽऽ-
प्रयणात्प्राक्तनाम्नहानुपांशुस्वरेण गृह्णीयात् । आम्रयणाद्धर्षानुपठिदमस्वरेण । तथा च
श्रुतिः—याम्प्राचीनमाम्रयणाद्धमहान्गृह्णीयात्तानुपांशु गृह्णीयाद्यानूर्ध्वं रस्तानुपठिदमत्
इति । करणवदशब्दममनःप्रयोग उपानु सशब्दमुपठिदमवितिप्रातिशारूपसूत्रोक्त्यामे-
ताभ्यां स्वराभ्यां यथायथम् । आम्रयणस्य सूक्तम एव स्वरः । अयं दधिग्रहो न नैमित्तिकः ।
न च देवतान्तराये विधानानैमित्तिकत्वमिति वाच्यम् । यदिशब्दाद्यभावेन निमित्तस्वाप्र-
सिनेः । तथा च नित्यः । तथा च चतुर्थाध्याये चतुर्थपादे नैमिनिः—दधिग्रहो नैमित्तिकः
श्रुतिसंयोगात्, नित्यश्च ज्येष्ठशब्दत्वात्, सार्वरूप्याश्च नित्यो वा स्वादर्थवादस्तयोः
कर्मण्यसंबन्धादङ्गत्वाच्चान्तरायस्येति । दधिग्रहो नैमित्तिको भवति श्रुतिसंयोगाद्देव-
तान्तरायनिमित्तश्रुतेसंयोगादिति प्रथमसूत्रार्थः । ज्येष्ठशब्दत्वादित्यत्र शब्दः स्तुति-
परः । ज्येष्ठ इति शब्दः स्तुतिर्यस्य तस्मात् । अथवा ज्येष्ठशब्दत्वाज्ज्येष्ठशब्दवत्त्वा-
दित्यर्थः । अथवा ज्येष्ठशब्दः प्राथम्यवचनः प्रथमे गृह्यमाणत्वात् । तथा च नैमि-
त्तिकत्ववन्निर्णयार्थं चेति द्वितीयसूत्रार्थः । सार्वरूप्याश्च प्रजापतिः सर्वा देवता इति
सर्वदेवतासारूप्यादपि नित्यत्वमिति तृतीयसूत्रार्थः ।

आज्यग्रहं गृह्णीयात्प्रेजस्कामस्य सो-
मग्रहं गृह्णीयाद्भ्रमवर्चसकामस्येति ।

काभ्याविति शेषः ।

तथोर्दधिग्रहेण कश्यो व्याख्यातः ।

तथोराज्यसोमग्रहयोः । दधिग्रहस्य यः कश्यः प्रकारः । औदुम्बरं चतुःस्तिकं दधि-
ग्रहपात्रमित्यस्यात्र प्राप्तिः । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा ज्योतिष्मते ज्योति-
ष्मन्तं गृह्णामीत्यादिः प्राणाय स्वाऽपानाय त्वेति जुहोतीत्यन्तर्भैवानयोर्भवतीत्यर्थः ।

दधिग्रहं गृह्णीयात्पशुकामस्येति नित्ये काम्ये ।

दधिग्रहं गृह्णीयादिति वाक्येन नित्ये विधौ तस्यैव दधिग्रहं गृह्णीयात्पशुकामस्येति
वाक्यान्तरेण फलश्रवणेन काम्ये विधौ च दधिग्रह एव भवति नेतरावित्यर्थः । अथ वा

नित्य इत्यत्र भावप्रधानो निर्देशः । नित्य इत्यनन्तरमपिशब्दोऽध्याहार्यः । तथा चायमर्थो भवति—दधिग्रहस्य नित्यत्वेऽपि दधिग्रहं गृहीयात्पशुकामस्येति फलश्रवणात्काम्यत्वेऽपि प्रवर्तत इति । तेन दधिग्रहस्योपयोरूपत्वे सिद्ध आज्यग्रहसोमग्रहयोः काम्यत्वमेवेति अर्थादवगम्यते । अकारोऽपभ्रष्टो द्रष्टव्यः । आज्यग्रहसोमग्रहयोः काम्यत्वात्प्रकृतावेव निवेशो न विकृतौ काम्यस्य दधिग्रहस्यापि सति कामे प्रकृतावेव निवेशः । नित्यस्य दधिग्रहस्य तु उभयत्रापि निवेश इति द्रष्टव्यम् । आज्यग्रह आज्यमपूर्वपैष्टिकमेव वा । अपूर्वपक्षे पात्रेणैव ग्रहणम् । ऐष्टिकपक्षे सुवेण यावद्दधिग्रहपात्रपूरणमाज्यग्रहणात्पूर्वं ग्रहपात्रसादान्ते चोदकस्पर्शः । अत्र कामिधातुश्रवणात्सत्या कामनायां तेनैकाम आज्यग्रहं ग्रहीष्ये ब्रह्मवर्चसकामः सोमग्रहं ग्रहीष्ये पशुकामो दधिग्रहं ग्रहीष्य इति यथाकामं यजमानेन संकल्पः कर्तव्यः । समस्ते क्रतावर्थं श्रूयमाणं यजमानः कामयते तथा नित्येषु यज्ञाङ्गेषु यानि तु कामयतिः श्रावयतीति सूत्रात् ।

सोमग्रहं ग्रहीष्यन्नाजानमपादत्ते यावन्तमेकग्रहायाऽऽसं मन्यते ।

अपेत्युपसर्गाद्वाशीभूनाद्वाज्ञोऽपादानिभूनादादानं कार्यं न तु कृत्स्नस्य राज्ञ आदानमिति । अथ नाऽपेत्युपसर्गो दाक्ष्यमाचष्टे यथा हृदेन मुष्टिनाऽऽदानं भवति तथा ग्रहीतव्यः सोम इति । तत्र ग्रहीतव्यस्य राज्ञः प्रमाणमाह—यावन्तमेकग्रहायाऽऽसं मन्यत इत्यनेन । एकग्रहायाऽऽसं राजानमपादत्त इत्येतावत्येव लाघवाद्द्रक्तव्ये गुरुसूचकरणमपात्तेन पर्याप्तिर्न भवति चेत्तदाऽन्योऽपि पर्याप्तो ग्राह्यो न तु प्रथमापादान एव पर्याप्तो ग्राह्य इति नियम इति ज्ञापनार्थम् । गृह्यत इति ग्रहो रसः । एकशब्दः केवळार्थकः केवलं ग्रहाय रसायाऽऽसं पर्याप्तं मन्यत एतावता सोमेन रसो ऋचो भवतीति निश्चीयते । पात्रस्यातीव पूरणं भवतु वा मा चेति तावत्परिहितः सोमोऽपादात्तव्य इत्यर्थः । अर्थादेवैकग्रहायाऽऽसस्य सोमस्थापादाने सिद्ध एकग्रहायाऽऽसं मन्यत इति वचनं वक्ष्यमाणं सर्वान्पूर्णांन्वृष्टिकामस्य महान्गृहीयादिति काम्यं ग्रहानां पूर्णत्वं नात्र भवति किं तु कामाभावे यथोपर्यवग्रहणं धाराग्रहानां तद्ग्रहापीति ।

प्रत्युपनहोतरं निदधाति ।

इतरमेकग्रहार्थं गृहीतादवशिष्टं प्रत्युपनह्य पुनर्वद्ध्या स्वस्थाने निदधातीत्यर्थः । प्रत्युपनहोति वचनद्वन्द्वं विस्त्रस्यैवापादानमिति । हस्तग्रहीतसोमः सत्रेव प्रत्युपनहर्न कृत्वा निदधाति । यद्येनाहसः सत्र शकनुयात्तदाऽन्यस्मै प्रदाय प्रत्युपनह्य निदधाति ।

तमुपरि नुष्य वसतीवरीभिरुपसृज्यावीद्वं व इत्यभिमन्थ्य ।

तमपात्तमुपर उपरं प्रधिष्ठं मध्ये पञ्चमामितिष्ठक्षणलक्षिते न्युष्य निक्षिप्य वसतीवरीभिरुपसृज्य मिश्रयित्वा मिश्रितमदीवृषं व इति मन्त्रेणाभिमन्थयेत्पर्यः । सवनाय सोममिति मन्त्रानां ।

तिस्रो यद्दस्य समिधः परिष्कन्देवा अकृष्वन्नु-
शित्वा अमर्त्यवे । तासांमेकामदधुर्मर्त्ये भुञ्ज्यते
द्वे उषसोमीनं ईयतुरिति प्राङ्गणा यथार्थमभिपुणोति ।

प्राङ्गोपांगुसवनव्यतिरिक्तानामुपस्तानां चतुर्णां मध्ये येन केनचिद्यथार्थं यथाप्रयो-
जनं यावतो रसस्य प्रयोजनं तावद्दमनिष्पत्तिपर्यन्तमिति यावत्, अभिपुणोति राजानं
रसोऽथाङ्गानुगुणं शिथिलं कण्ठनेन करोतीत्यर्थः ।

आ मा स्कानिति योऽभिषूयमाणस्य प्रथमोऽङ्गः
स्कन्दति तमभिमन्त्रयते मत्याहरति वा ।

तौ स्कजम् । प्रथमग्रहणाद्द्वितीयादिस्कन्दने नैतत्प्राथम्यं तत्र तूष्णीमेव स्कजस्य
प्रत्याहरणमात्रं कर्तव्यम् । निर्वधोरिति मन्त्रान्तः ।

द्रुप्तश्चस्कन्देति विमुषोऽनुमन्त्रयते ।

विमुषो विन्दवः । सप्तहोत्रा इति मन्त्रान्तः । विमुत्सस्य इदमनुमन्त्रणं नासत्त्वे ।

सर्वाभिषवाणामेष कल्पः ।

सर्वेषामङ्गुप्रभृतिग्रहसंख्येयभिषवाणां महाभिषवस्य चैव उपमर्जनादिविमुत्तनुम-
न्त्रणान्तः कल्पो विधिर्भवतीत्यर्थः ।

एतस्मिन्नेवैषोऽभिषवमन्त्रः ।

सर्वाभिषवाणामेष कल्प इत्यनेन तिस्रो यद्दस्येत्यस्य मन्त्रस्यापि प्राप्तावेतद्व्यतिरिक्ते-
ष्वङ्गुप्रभृतिग्रहसंख्येयभिषवेषु महाभिषवे चैतस्य मन्त्रस्य नियुक्तिः क्रियते । एष
तिस्रो यद्दस्येत्यभिषवमन्त्र एतस्मिन्नेवाभिषवे भवति नान्येष्वभिषवेऽपिः ।

अथ परिभाषामाह—

तत्र सहिरण्येन पाणिना गृहीत्वा सहिरण्येन पाङ्गु-
मुखस्तिष्ठन्क्षिणार्धपूर्वार्धे जुहोत्युत्तरार्धपूर्वार्धे वा ।

तमभिषुतं सोमं गृहीत्वा पात्रे गृहीत्वा, सहिरण्येन पाणिनेति सोमकये व्याख्या-
तम् । सहिरण्येन पाणिना गृहीत्वेत्येतस्मात्सूत्रादुत्तरत्रानुवृत्त्यैव छान्दे पुनः सहिर-
ण्येनेति वचनं हिरण्यश्रवणार्थम् । तेन सहिरण्येनेति ग्रहविशेषगमेव भवति । हिर-
ण्यसाहित्याद्विरण्यश्रवणमेव विहितं भवति । सहिरण्येनेति तृतीया साहित्यार्थे । तेन
सहिरण्येन ग्रहेण सह तिष्ठन्नित्यर्थो भवति । क्षिणार्धपूर्वार्धे आग्नेय्याम् । उत्तरार्धपूर्-
वार्धे ऐशान्याम् ।

१ अ. च. यद्दस्य । २ क. भुञ्ज्यते । ३ क. ह. म. व. 'कमिदु' । च. ग. 'कमिदु
स' । ४ क. 'उपमर्जनाभिषव' । ५ ख. 'जाम ई' । ग. 'जावीम ई' ।

यत्रैवं तत्र सर्वसोमाहुतीः ।

यत्र यामु सोमाहुतिषु एवं प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नित्यादिः प्रकारस्तत्र सर्वस्य तत्तद्गृहपा-
त्रस्यैव सोमस्याऽऽहुतयः सर्वसोमाहुतयः सर्वसोमस्य होमः कर्तव्यो न तु शेषः
स्थापनीय इति । यत्रैवं तत्रेति वचनादेतादृशे प्रकार एवायं सर्वस्य सोमस्य होमवि-
धिरन्यत्र यथावचनमिति । यत्र यस्मिन्देशे दक्षिणार्धपूर्वार्धरूप उत्तरार्धपूर्वार्धरूपे
वैवं होमस्तत्र तस्मिन्नेव देशे सर्वाः सोमाहुतयो होतव्या इति वाऽर्थः । सर्वसोमाहु-
तीरित्येतदनन्तरं पूर्वसूत्राज्जुहोतीत्यनुवर्तनीयम् । नचाग्निमेण हुत्वेतिशब्देनैवान्वयोऽ-
स्तिवति वाच्यम् । हुत्वेत्यस्यानन्वयापत्तेः । नचान्वयार्थमुत्तरसूत्रेणैव संन्यवेऽपि तद्दोष-
शादवस्थमिति वाच्यम् । विशेषविधानार्थानुवादकत्वेनोपपत्तिसंभवेन तद्दोषशादवस्थया-
भावात् । अनुवादप्रयोगन तु होम एव मुख्यः शेषकरणं गौणं तस्य मक्षणार्थत्वात् ।
तथा च शेषकरणं स्वल्पस्य सोमस्य भूयसो होम इति ।

हुत्वा शेषं वा करोति ।

स्पष्टम् ।

पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्याग्नेण होतारं पुरस्तात्पदस्य कृष्ण-
सीनो नृचक्षसं त्वेत्यवेक्ष्य मन्द्राभिभूतिरिति भक्षयति ।

अनुक्ते कर्तारि यनुर्वेदान्ध्वर्युरिति परिभाषयाऽध्वर्युरेव कर्तेति । सदसि भक्षय-
न्तीति श्रुनेर्भक्षणार्थं सदसि प्रवेशः । अग्नेण होतारमिति विधानाद्गोत्रा स्वधिष्ण्यस्य
पश्चाद्भवयोः सोममक्षणपर्यन्तमुपवेशनं कर्तव्यम् । अथवा पूर्वेण द्वारेण सदः
प्रविश्याग्नेण होतारमित्यत्र हौत्रशास्त्राविरोधायाग्नेण होतारं पूर्वेण द्वारेण सदः प्रवि-
श्वेत्वेवमेवान्वयोऽङ्गीकर्तव्यः । तथा चायमर्थो भवति अग्नेण होतारं सदो गत्वा
पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्येति । एवं चाग्नेण होतारमित्यस्याऽऽसीन इत्यत्रान्वय-
स्यैवाभावात् होतृशास्त्रेण विरोधः । नचैवं पुरस्तात्पदस्य वैयर्थ्यं शक्यम् ।
पुरस्तादित्यस्य सदसः पुरस्ताद्भागपरत्वेन वैयर्थ्याभावात् । इदमेव पुरस्तात्पदं
ज्ञापयति सदसो धिष्णियेभ्यो होतुर्वा पश्चात्त गच्छेदिति । अर्थाद्वातृधिष्णि-
यस्यैवावधित्वं सर्वभक्षेषु न तु तत्तद्धिष्णियस्य । आग्नीध्रे सदसि भक्षयन्तीति विरो-
धापत्त्या तदसंभवात् । अतो हेतुर्मुख्यत्वात्प्रथमोपास्थितत्वाच्च तद्धिष्णियस्यैवावधित्वं
युक्तमिति भावः । ननु अग्नेण होतारमितिवचनं व्यर्थं हविर्धाने पूर्वेण प्रविष्टस्य
हविर्धानस्यापरेण द्वारेण प्रवेशं व्यावर्तयितुमिति चेत्तस्य नास्तस्थिते सोमेऽध्वर्युः पूर्वे-
ण द्वारेण हविर्धाने प्रविश्यापरेण निष्क्रामेदित्यनेन निषधेनैव सिद्धेरिति चेत् । होतु

सामोप्येनैव गमनार्थं तस्याऽऽवश्यकत्वात् । प्रथमः स्वेषमित्यन्तः । आयुषे वर्षे स इत्यन्तो द्वितीयः । वक्ष्यमाणस्य मन्त्रस्य प्रदर्शनमात्रमत्र कियते तेन वसुपद्मणस्येत्यर्थं मन्त्रोऽप्रापि भवति । अवेशनप्रभृतिना मक्षमन्त्रेण प्रतिपद्यत इति वक्ष्यमाणवचनाच्छि-
 क्त्वात्सामर्थ्याच्च । वसुपद्मणस्य सोमदेवत इति प्रातःसवने सर्वसोमान्मक्षयन्तीति सर्वशब्दविरोधोऽप्येव रीत्या परिहृतो भवति । अन्यथोदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्वायेदित्यनेन विरोध परिहर्तुं सर्वां वेष्टयितव्येदि सर्वशब्दसंकोचपरसंकोच आपद्येत ।

अथ परिभाषामाह—

स्वयमाहरन्मक्षमवेक्षणप्रभृतिना मक्षमन्त्रेण प्रतिपद्यते ।

यो यो यत्र कुत्रचित्स्वयमेवाऽऽहरन्मक्षमवेक्षणमवेक्ष्येति विहितं कर्म तत्प्रभृति आदिर्घस्य सोऽवेक्षणप्रभृतिः । एतादृशेन मन्त्राभिभूतिरिति मक्षच्छिक्केन मन्त्रेण स स प्रतिपद्यते मक्षयतीत्यर्थः । आहरन्प्रतिपद्यत इत्येतादृशसूत्रादाहरणमक्षणयोरेककर्तृ-
 कत्वावगमादुत्तरत्रान्येनाऽऽह्वियमाणगिति विशेषविधानेनैवात्र स्वयमाहरणसिद्धौ स्वयमितिबचनं यो यो मक्षणकर्ता स स स्वकीयभक्ष स्वयमेवाऽऽहरन्मवेक्षणप्रभृतिना मक्षमन्त्रेण प्रतिपद्यत इत्येतादृशार्थलभार्थम् । तेन प्रतिप्रस्थाप्राचीनामपि स्वस्वय-
 साहरणेऽयमेव विधिरिति सिद्धं भवति । अथ वा स्वयमाहरणमिति मक्षविशेषणम् । स्वयमाहर इति विजुषे छन्दसीति विधं प्रकृत्यान्वेष्योऽदि हृदयन्त इत्यनेन हृत्प्रातो-
 विष् । स च कर्तारि छदित्यनेन कर्तारि । स्वयमाहर्यत्र स स्वयमाहरः स्वयमा-
 हरणकर्ता यजेति तदर्थः । तं स्वयमाहरं मक्षमवेक्षणप्रभृतिना मक्षमन्त्रेण प्रतिपद्यत इति । नकारश्छान्दसः । अथ वा सुसिद्धुपमहच्छिक्कनराणां कालहृत्स्वरकर्तृयक्षां
 चेति शास्त्रेण च्छान्दसः कर्त्वार्यपूर्वकाले शतृपत्यथ इति होयम् । एतेनाऽऽहरणमक्ष-
 णयोरेककालता भारिता भवति । स्वकर्तृकाहरणेऽवेक्षणप्रभृतिर्मन्त्रसाध्यविधिरेवान्यक-
 र्तृकाहरणे प्रतीक्षणाद्विस्त दश एव । सद्ः प्रविश्य पुरस्तात्प्रत्यङ्कासीन इत्येतत्कर्म-
 ङ्गस्य मन्त्रसाध्यत्वाभावाद्बुभयसाधारणत्वमेव । अग्रेण होतारमित्यस्य तु अस्मिन्नेव
 भक्षे संभवाद्भैव नान्येषु भक्षेषु । मक्षमन्त्रेणेत्यत्र मक्षग्रहणं मक्षयापीत्यन्तस्य विनि-
 योर्गं प्रदर्शयितुम् । अवेशनप्रभृतिं वचनं प्रतीक्षणप्रतिग्रहणाभावेऽपि भक्षेहीत्यादि
 प्रकृत्य यत्र क च मक्षयेदेवमेवैतान्मन्त्राञ्जपेदिति मारद्वाशोकं तन्मन्त्रजपं व्यावर्त-
 यितुम् । अत्रोपह्वानं भवत्येव । नानुपहृतेन सोमः पातव्य इति श्रुतावापस्तम्बसूत्रे च
 निवेद्यात् । तत्रोपह्वानमध्यव्योरेव । तस्य होमाभिपवकर्तृत्वेन मुरुवत्वात् । प्रतिप-
 क्षितृमन्त्र उपह्वानं तु अन्योन्यमेतदंश एव विधानं प्रतिप्रस्थातुरध्वर्योरुक्तहेतोरुपह्वानं
 प्राप्तं तद्वाधनाय यत्र क वैककाले मक्षयेयुरन्योन्यास्मिन्नुपह्वमिच्छराजिति सूत्रम् ।

अन्येनाऽऽहरणे भक्षणे विशेषमाह—

भक्षेहीत्यन्येनाऽऽहियमाणं प्रतीक्षतेऽभिनोस्त्वा बाहु-
भ्वा९ सद्यसासामिति मतिगृह्य नृचक्षसं त्वेत्ववेक्ष्य मन्त्रा-
भिभूतिरित्यनुदुत्य वसुमद्रणस्य सोमदेवत इति ॥ ५ ॥
प्रातःसवने सर्वसोपामभक्षयन्ति नराशस्सपीतस्येति
नाराशस्सान् ।

आहियमाणमिति ज्ञानचा समकालिकत्वं प्रतीक्षणस्य नोपपत्ते । अत्र प्रतिशब्देन
संमुखीकरणं सदर्थमीक्षत इत्यर्थः । एहीति लिङ्गात् । प्रतीक्षण इत्येकवचनात्स्वपस-
प्रतीक्षणकर्ताऽध्वर्युरेव न बह्वादयः स्वस्वभक्षणप्रतीक्षणकर्तार इति । अथ वा प्रतीक्षन्त
इति बहुवचनान्त एव पाठो युक्तः । एकवचनान्तः पाठ उत्तरत्र बहुवचनेन त्रिविधा-
द्युक्त एव । न च वैपरीत्यमेव किं न स्यादिति शङ्क्यम् । भक्षणविधेः सर्वेषामपेक्षि-
तत्वेन वैपरीत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । प्रतीक्षणक्रियाया अन्यकर्तृकाहरणाधीनत्वात्प-
षवनासंभवेन स्वप्नप्रत्ययान्तताया अपावः । अथवाऽऽर्षत्वमेवैकवचनस्य कल्पनीयम् ।
अत्र पद्युक्तं तद्व्याख्यम् । अनन्तः सञ्जीवित्वेत्येवेत्येवस्यार्थः । अनुद्वयणं पूर्वमेव
व्याख्यातम् । सर्वे च ते सोपामश्च सर्वनोमास्त न् । भक्षणानीतिननुद्वयनोपात्ता अन्वर्षु-
प्रतिप्रस्थातृव्यवचनानाः । सइत्यश्वेत्यस्योप्यत्र प्रहणम् । होत्रादीनामपि अपभेव
मन्त्रश्चमसभक्षणे । तेषा ठयाख्यातो भक्षणमन्त्र इति वक्ष्यमाणवचनात् । मन्त्रप्रहणाद्-
नुद्वयणान्तो विधिः परं नास्तीत्ययं विशेषोऽग्रे वक्ष्यते । अत्र सर्वप्रहणं यत्रैककालिह-
मेककर्मसंनद्धं ननुकर्तृकानेकसोमभक्षणं तत्रायं विधिरिति काङ्क्षितिकशङ्कानिरासार्थम् ।
द्वितीयान्तः प्रथमो मन्त्रः । द्वितीयस्तु तावनेव । तृतीयस्य रूपेणमिन्यन्तः । चतु-
र्थस्य चर्चस इत्यन्तः । पञ्चमस्य पाठस्तु वसुमद्रणस्य सोमदेवने मनिविद्दः प्रातःसव-
नस्य गाधत्रञ्जदस इन्द्रपीतस्य मद्युवते इति उपद्वयव्योपहूतो भक्षणमिति । नराशस्-
सपीतस्य सोमदेवने मतिविद्दः प्रातःसवनस्य गाधत्रञ्जदसः विनूपीतस्य मद्युवते उप-
हूतस्योपहूतो भक्षणमपीति नाराशंसभक्षणमन्त्रपाठः । भक्षणस्य स्वयमाहरणेऽन्येनाऽऽह-
रणे च भक्षणमन्त्र इयान्भेदः—अनुद्वयणराहित्येन स्वयमाहरणे भक्षणमन्त्रपाठः,
अन्येनाऽऽहरणेऽनुद्वयणसहितः पाठ इति । भक्षेहीत्यनुवाकस्य भक्षणमाहया साक्षा-
स्परम्प्रासाधारण्येनैवोपपादनीयेत्येवं तृतीयाध्याये द्वितीयपादे जैमिनिरप्याह—
लिङ्गसमारूपानाम्शं भक्षणमाह्वानाऽनुवाकस्य, तस्य रूपोपदेशाम्प्रापकषोऽर्षस्य चोदि-
तत्वादिनि सूत्राम्याम् । लिङ्गं भक्षेहीति भक्षणशब्दः सम.ख्या[नं] भक्षणानुवाक इति
प्राचीनसमारूपा । एतन्मा भक्षेहीत्यनुवाकस्य कृत्वस्वयापि भक्षणमाह्वाना स्यादिति प्रथम-
सूत्रार्थः । तस्य भक्षणानुवाकस्य रूपं तत्तन्मन्त्रगतनक्षत्रिकशाबोधकमसाधारणं लिङ्गम्,
उपदेशस्तन्मन्त्रस्य विनिपीनकं वाक्यं, लिङ्गायावऽपि एतन्म्यापकषो विषय

विनियोगः, अर्षस्य ग्रहणादेरविधानेऽपि चोदितत्वादनुष्ठेयत्वादिति [द्वितीया]सूत्रार्थः
 तथा च भस्मेहीत्यादीनां हिन्द म इत्यन्तानां संमुलीकरणार्थेऽपि सादृशेण विनियोगः ।
 मन्द्राभिभूतिरित्येतस्यैव भस्मे विनियोग इति । मन्द्राभिभूतिरित्यय मन्त्रस्तृप्यस्त्वित्यन्त
 एवेति केचित् । तत्र । गुणामिध-नामन्द्रादिरिकमन्त्रः स्यात्तयोरेकार्थसंयोगादिति
 तृतीयाध्यायद्वितीयपादगतमैमिनिन्यायविरोधात्तेः । तृप्यास्त्वित्यनेन मन्त्रगुणामिधाना-
 न्यन्द्रादिरिक एव मन्त्रः स्यात् । तयोस्तृप्तिभक्तयोरेकोऽर्थः कार्यकारणभावरूपः
 संबन्धस्तस्य संयोगः सत्त्वं तस्मादित्यर्थः । भवति च तृप्तेः कार्यत्वं मन्त्रस्य तृप्तिनिष्पा-
 दकत्वात्कारणत्वम् । तृप्तेरनुष्ठेयपदार्थत्वात्तृप्तिविशिष्टमन्त्रप्रकाशन एव विनियोग इति ।

रुद्रवद्गणस्य सोमदेवत इति माध्यादिने सवने सर्वसोमपक्षपन्ति
 नाराशंसपीतस्येति नाराशंसानादित्यवद्गणस्य सोमदेवत इति
 तृतीयसवने सर्वसोमपक्षपन्ति नाराशंसपीतस्येति नाराशंसान् ।

रुद्रवद्गणस्य सोमदेवते मतिविशे माध्यादिनस्य सवनस्य त्रिष्टुप्छन्दस इन्द्रपीतस्य
 मधुमत उपहृतस्योपहृतो मक्षयामीति माध्यादिने सवने सर्वसोमपक्षपन्तिपाठः ।
 नाराशंसपीतस्य सोमदेवते मतिविशे माध्यादिनस्य सवनस्य त्रिष्टुप्छन्दसः पितृपीतस्य
 मधुमत उपहृतस्योपहृतो मक्षयामीति नाराशंसपक्षपन्तिपाठः । आदित्यवद्गणस्य
 सोमदेवते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्य जगतीछन्दस इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृतस्यो-
 पहृतो मक्षयामीति तृतीयसवने सर्वसोमपक्षपन्तिपाठः । नाराशंसपीतस्य सोमदेवते
 मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्य जगतीछन्दसः पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो
 मक्षयामीति नाराशंसपक्षपन्तिपाठः । सर्वग्रहणप्रयोजनं पूर्वाद्ग्रहणव्यम् । एवमेव
 पठतुर्मन्त्रान्नौषाधनभारद्वाजौ ।

यत्प्रमाणवसुमद्गणात्तत्सर्वानुपजति ।

वसुमद्गणस्येति मन्त्रात्प्राग्गद्यो मन्द्राभिभूतिरित्यादिरायुवे वर्चम इत्यन्तो मन्त्रस्तत्स
 मन्त्रः सर्वत्र रुद्रवद्गणादित्यवद्गणयोर्नाराशंसमन्त्रत्रयेऽपि ननुपजति योजयति न तु
 वसुमद्गणस्यैव शेषभूतेऽयं मन्त्र इत्यर्थः । यदित्यत्र सुमां सलुगित्यनेन सोर्लुह । एवं
 तदित्यत्रापि । अपवाऽप्रमर्थः—वसुमद्गणात्प्राग्गद्यो वर्चम इत्यन्तो मन्त्रस्तत्स
 वसुमद्गणवद्ग्रहणादित्यवद्गणनाराशंसस्योऽपि प्राग्गद्योऽपि अनुवर्तयतीत्यर्थः । एकव,
 चनं जान इत्तम् । अपवा भस्मेहीत्यारभ्य वसुमद्गणात्प्राग्गद्यो वर्चम इत्यन्तो मन्त्रस्तत्स
 ष्येऽपि भवति न तु प्रातःसवनमात्रविषय इत्यर्थः । अत्रानुरूप्यर्थकः । एतन्नामर्षवर्ण-
 त्यर्थः । धातुनामनेक र्थत्वमङ्गीकृतं चास्ति वैयकारणैर्भूषातौ । तन्मयायेनानापत्याऽत्रापि
 स्वीकर्तव्यमेवेति ह्येयं सुधीभिः । अत्रैवेण गीन्द्रादित्येत्वेव । उद्गाव इत इत्सर्वसोमनि-

त्यनेनानूहिनस्यैव भक्षकरणत्वप्रतिपादनाच्च । नचानेन्द्रेषु सोमोऽधिन्द्रेण पीतत्वामावा-
द्विरुद्धमेतदिति वाच्यम् । इन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन्सवन इति बहुव्रीहिसमासाश्र-
यणेन सवनविशेषणत्वस्यैवाङ्गीकारेण विरोधाभावात् । तथा च तृतीयोऽध्याये द्वितीय-
पादे जैमिनिः सर्वेषां त्वैकमन्त्रयं त्वैतिशायनस्य भक्तिपावनत्वात्सवनाधिकारो हीति ।
सर्वेषां भक्षणात्मिकमन्त्रयमेको मन्त्रो येषां स इत्येकमन्त्रास्तेषां भाव एकमन्त्रयमेकदेश-
तानां भक्षणावपि एकमन्त्रयमेकदेशतान्त्वत्वमेव सर्वेषां मन्त्राणां भक्तिपूर्वकपानत्वं
सोमस्येन्द्रकर्तृकमेव तत्त्वात्सवनाधिकारो हि यस्मात्सवनत्रयमप्यधिकृत्येन्द्रपीतस्येत्येव
पाठो यस्मादतो भक्तिपूर्वकपातव्यत्वाद्देकमन्त्रयमेव सर्वेषां मन्त्राणादैतिशायनमुनेमत
इति सूत्रार्थः । सूत्र ऐतिशायनग्रहणं पुनार्थम् । एतेन जैमिन्युक्तं लिङ्गविशेषनिर्देशा-
स्त्वसमानविधानेऽन्येन्द्राणाममन्त्रत्वमिति सूत्रेण पालिकममन्त्रकभक्षणं पुनरभ्युज्जीतेषु
सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वादिति सूत्रेणोहनं च निरस्यते । ऊहनिरासेन वास्नीवते तु
पूर्ववत्, स्वष्टारं तूपलक्षयेत्त्वानात्, त्रिंशच्च परार्थत्वात्, वषट्कारश्च कर्तृ(पूर्व)वत्,
ऊन्ःप्रतिषेधात्तु(वस्तु) सर्वगामित्वात्, ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गमावात्स्यादितिचतुर्थाध्याय-
द्वितीयपादगतसूत्रवट्टकविषयास्तु अर्थादेव निरस्ता भवन्ति । अतोऽनेन्द्रानपी-
न्द्रपीतस्येत्येव अस्यतीति सिद्धं भवति । नरस्य होतुराशंसो यासां वेति नरेण
कृतो नरकृतो नरकृत आशंसो यासां ता इति वा नराशंसा देवता एता-
भिर्देवताभिः पीतः सोमो नराशंसपीतः । तत्रेन्द्राग्नी विश्वे देवा इति प्रातः-
सवनसंबन्धिनाराशंसदेवते, इन्द्रो मरुत्वान्महेन्द्र इति माध्यंदिनसवनसंबन्धिनाराशं-
सदेवते, विश्वे देवास्तृतीयसवनसंबन्धिनाराशंसदेवता, एता नाराशंससंज्ञका देवताः ।
एताभिः पीतः सोमो नराशंसपीत एव भवति । एतादृशरित्येव नराशंसपीतस्य
सोमदेवत इति भक्षमन्त्रोपपत्तिर्नान्यथेति । प्रकृन्नेनापि यागसिद्धेस्तत्पीतोऽपि भवति ।
पितृपीतस्येत्यत्र पितृभिः पीतः पितृपीतस्तस्येत्येव व्युत्पत्तिर्न तु पितृभिः पीतः सोमो
यस्मिन्निश्वेदमिन्द्रपीतशब्दवद्बहुत्पत्तिः । बह्वृचश्रुतौ ऊन्दोगश्रुतौ च तेषु पितृभिर्भ-
क्षितस्येति पठित्वा पितृलिङ्गत्वोपपादनात् । ते बह्वृचश्रुतातुक्ताः—ऊमा वै पितरः
प्रातःसवन ऊर्ध्वं माध्यंदिने काश्यास्तृतीयसवने तदेतस्पितृनेवाऽमृतान्सवनभानः करो-
तीति । सवनभानः सवने सोमभागिनः करोतीत्यर्थः । ऊन्दोगश्रुतावपि त्रयो ह नु वै
पितरोऽवमा और्वाः काश्या इत्यादिनोक्ताः । बह्वृचपरीत्योमा ऊर्ध्वं इत्याद्ययोः सव-
नयोः पितरः, ऊन्दोगरीत्याऽवमा और्वा इति । अत्र विकल्पः । तृतीयसवन उपपम-
नेऽपि काश्या एव पितरः । तेनेदमुक्तं भवति पितरश्च नाराशंसदेवता इति । नाराशंस-
संज्ञया बह्वृचये द्विनाराशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्यंदिनं सवनं सकृन्नाराशंसं

तृतीयसवनमिति । आपस्तम्बोऽपि द्विनाराशंसे पूर्वे सवने मवत एकनाराशंसे तृतीय-
सवनमिति । छाट्यायनद्राह्यायणावधि सविशेषमाहतुः—द्वितीयाः सवनेषु नाराशंसाः
पूर्वयोश्च तृतीयाविति । पूर्वयोः सवनयोर्द्वितीयतृतीयौ नाराशंसौ तृतीयसवने द्वितीय
एवेत्यर्थः (?) । आचार्यस्तु तत्सम्प्रयोगनिरूपण एव वक्ष्यति । प्रातःसवने नाराशंसद्वयं
माष्यंदिने सवने नाराशंसद्वयं तृतीयसवने सकृन्नाराशंसं न सोमं भक्षयित्वाऽऽचा-
येयुः । अनुच्छिद्यत्वात् । यथाऽनाममनमुक्त्वाऽऽहाऽऽधरायनो न सोमेनोच्छिद्यत
भवन्तीत्युदाहरन्तीति । पात्रेण चाऽऽस्यस्पृष्टेनैव भक्षणम् । तस्योच्छिद्यत्समक्रीकृत्य
भक्षितानां मार्जालीये प्रसालनमिति प्रसालनेन शुद्धिवचनात् । मानवेऽपि यतिपात्र-
भक्षित्वोक्तं तेषामग्निः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वर इति । तथोद्गातृसदस्ययोरेकं
चमसमुक्त्वाऽऽहत्तुर्लौक्यायनद्राह्यायणौ[यदि]वीमस्तेयातां जानाचमसौ स्यातामिति ।
तथा होतृचमसेन सोमं भक्षयत इत्येव कात्यायनः । तस्मान्नोच्छिद्यत्स्येऽपि दोष इति ।
अन्यस्तु मतं त्रैकानि पात्रोच्छिद्यत्स्ये छिद्धानि भवितुमर्हन्ति । कुतः, साधनवचनं ताव-
द्वात्यजेपान्प्रसालयेत्यादिश्लेषापनयनार्थतयाऽप्युपपन्नम् । चमसद्वान्तोऽपि तद्विधाय-
युक्तो भिक्षापात्राधिकारात् । वीमस्सावचनमपि समानद्वयत्वादुपपन्नम् । वीमस्सत
एव हि पीतशिष्टात्कमण्डलूरकादाचार्यस्य चमसेनेति आसिद्धदेव तेनैव कमण्डलुपद-
नास्यस्पृष्टेनापि भक्षणोपपत्तेः । तथा कमण्डलुताम्यनेव चमसस्य रूपावितं बोधायनेन—

यथा हि सोमसंयोगाच्चमसो भेष्य इष्यते ।

अथां तथैव संयोगाभित्यं भेष्यः कमण्डलुः ॥

तत्र शौचं ततः पानं तत आचमनं स्मृतम् । इति ।

तस्माद्वाजिनादिवरपात्राद्गृहीत्वा पात्रेण चाऽनास्यस्पृष्टेन युक्तं भक्षणम् । हन्तैर्च
सोमश्च पीतो भवति पात्रं चानुच्छिद्यमित्युपपन्नमपि संपद्यत इति । मुख्यपत्ते तु यद्यपि
नेर्दं संमतं तथाऽपि प्रमादादुद्धृत्य पाने किंचिद्गृह्णानपात्रं न तु प्रधानपात्रः । प्रति-
पदोक्तप्रत्यक्षितस्येहाभावात् । सामान्यमावभित्तमेवेति संज्ञेयः । स्यादेतत् । अस्यैव
पक्षस्य मुख्यत्वम् । कुत इति चेत् । उच्यते—चमसं भक्षयेदिति वाक्यात्तावदास्यसंस्पृशो
छम्यते । चमसमित्यस्य तस्ये छक्षणा न तु तत उद्धृते । छक्षणायामपि संनिकृष्टार्थपरि-
त्यागेन विमकृष्टार्थग्रहणायोगात् । उक्तं हि शंकरभगवत्पादैः—छक्षणायामपि संनि-
कर्षविप्रकर्षौ स्त एवेति । किं च चमसप्रातिपदिकमात्रादप्युक्तोऽर्थो छम्यते । अत्यवि-
चमितमिनमिरभिलभिनमितपिपतिपनिषण्णिमहिम्बोऽसजिति सूत्रे चम्यते मक्षयतेऽस्मि-
न्सोम इति चमसशब्दस्य नद्धीषुणादिवृत्तिषु व्युत्पादितत्वात् । धातुवृत्तिकारैरपि

यमु अदन इति धातावेवमेवोक्तत्वाच्च । यमसेषु समाख्यमानात्संयोगस्य तन्निमित्तत्वा-
दित्यत्र समाख्यया भक्तं व्युत्पादयद्भिर्भीमासकैरप्येवमेवोक्तत्वात् । रुद्रदत्तेनापि एत-
देवास्य ब्रह्मचमसत्वं यच्चम्यते तस्मिन्सोमो ब्रह्मणेऽयुक्तत्वात् । रामस्वामिग्रन्थेऽप्येव-
मभिधानाच्च । अपि च भक्षितानां मार्जालीये प्रक्षालनमिति सूत्रमपीह मानम् ।
क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य इत्यधिकरणे ऋषिधानात् । किं च भक्षि-
तानामुच्छिष्टानां मार्जालीये प्रक्षालनमिति भारद्वाजसूत्र उच्छिष्टानामिऽयुक्तिरपीह
मानम् । अपि च द्वाद्धार्यणश्राद्धायनसूत्रयोर्भदि बीभत्सेयातां नानाचमसो स्यातामिति
बीभत्सोक्तिरपीह लिङ्गम् । उद्धृत्यपत्ने बीभत्सायां निर्मूलत्वापत्तेः । किं च दशपेयो
मवतीत्यस्य वेदभाष्ये दशाभिर्ब्राह्मणैरेकस्मिन्पत्रे पातय्यः सोमोऽस्मिन्निव्यादिग्रन्थोऽ-
प्यत्रानुकूलः । उच्छिष्टं चन्नेरित्वादिमन्त्राणामृग्भाष्येऽप्येवम् । अपि चागुद्धमिति
पञ्च शब्दादित्युत्तरमीमांसामुत्रस्य कल्पग्रन्थेऽपि स्पष्टमेवेति दिक् ।

वारुदेवी सोमस्य पिबत्विति सार्वत्रिकमेके समामनन्ति ।

सर्वत्र सर्वभक्षणमन्त्रस्थाने मयः सार्वत्रिकः । एतादृशममं मन्त्रं समामनन्त्याचार्याः ।
सर्वेषां वसुमद्वृणादीनां स्थाने वारुदेवी सोमस्य पिबत्विति मन्त्रो भवतीति निष्कृष्टोऽर्थः ।
भक्षेहीत्यादीनां सर्वेषामपि भक्षणमाख्यया भक्षत्वेन समातीयत्वात्समातीयस्य
समातीयं निवर्तकं भवत्येव, तथा च भक्षेहीत्यादीनां सर्वेषामपि निवृत्तिरिति प्राहुः ।
तत्र । तेषां मन्त्राणां प्रयोजनस्य भिन्नत्वेन तन्निवर्तकत्वात्संभवात् ।

हिन्ध मे गात्राहरिष इति सोमं भक्षयित्वाऽऽत्मानं प्रत्यभिमृशन्ते ।

सोमं भक्षयित्वेति वचनमेतस्य मन्त्रस्य मा मे वाङ्मनाभिमतिगा इति जरणलिङ्गत्वा-
त्स्वयमाहृतभक्षणे वारुदेवीतिमन्त्रेण भक्षणे चाप्यात्मप्रत्यभिमर्शनं भवतीति प्रदर्शयितुम् ।
अन्यथाऽऽन्याहृतभक्षणभक्षणे दीर्घमन्त्रकरणकभक्षपक्षे चैव सर्वभक्षणमन्त्रविनियोगसत्त्वा-
त्तत्रैवायं प्रत्यभिमर्शः स्यादिति ब्रह्मव्यम् । आत्मशब्देन हृदयम् ।

दहं विपायं परमेऽदममृतं यत्पुडरीकं पुरमप्यसश्स्पम् ।

तत्रापि दहं गगनं विशोकस्तस्मिन्भवन्तस्तदुपासितव्यम् ॥

इत्युपनिषदि परमात्मनः सर्वव्यापित्वेऽपि उपासनोपयोगित्वेन हृदयस्यैवाभिधान-
स्योपवर्णनात् । नाभिर्वाऽत्र मन्त्रलिङ्गात् । आत्मनः साक्षादभिमर्शात्संभवास्यतिशब्द
आत्मनोसंभानसमकालं हृत्पुण्डरीकाक्षरणत्वगभिमर्शनं विदधाति । अतिगा इति
मन्त्रान्तः ।

मार्जालीये पात्रं प्रक्षालयाऽऽयतने सादयति ।

मार्जालीयशब्दः प्रागेव व्याख्यातः । पात्रं भक्षणपात्रं, प्रक्षालनं कर्भेन तु केवलं
हस्तेनैव । न मासधौतस्य देवा अश्रन्तीत्यग्निहोत्रप्रकरणे आपस्तम्बेन निषेधात् ।

प्रशब्दात्समीचीनं शालनं, प्रक्षालयेत्यत्रान्तर्भावितो णिच् । तेन प्रक्षालनं परिकर्मिक-
कर्मिणे सिद्धं भवति । नौवायनेन तु ऋतुपात्रयोः शुक्रपात्रस्य च प्रक्षालने प्रतिप्र-
स्थातृकर्तृकतोक्ता सा धैतेष्वङ्गीकर्तव्या । आयतने सादनमप्यर्थ्युर्कर्तृकमेव । यजुर्वेदे-
नाप्यर्थ्युरिति परिभाषासूत्रात् । आयतने स्वस्वस्थाने ।

सर्वसोमानामेष करुषः ।

मार्जालीये पात्रं प्रक्षालयाऽऽयतने सादयनीत्येष सर्वसोमानां करुषः । भवतीति
शेषः । पूर्वत्राध्वर्योरेवोपक्रान्तत्वाद्ध्यर्थ्युसंबन्धिसोमानामेष करुष इति स्यात्तन्मा भूर्तिक
तु सोमभक्षणकर्तृसर्वस्विकसंबन्धिसोमानामप्येष करुषो यथा स्यादित्येतदर्थं सर्वग्रहणम् ।
सर्वेषां सोमाः सर्वसोमास्तेषां सर्वसोमाभ्यामिति समाप्तः । सोमानामिति बहुवचनं तत्त-
द्देवतोद्देशेन, गृहीतात्वेन भेदात् । सर्वत्रेत्येतावतैक सिद्धे गुरुभूतपूत्रकरणं सुराग्रहण्या-
शुच्यर्थम् । तेन सुराग्रहे पात्रप्रक्षालनमायतने सादनं च न भवति । अथवा सर्वसोमा-
नामेष करुष इत्यस्यायपर्यः पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविशपात्रेण होतारं पुरस्तात्प्रत्यङ्का-
सीने नृषसंसं श्वेत्यवेक्ष्य मन्त्राभिपूतिरिति भक्षयतीत्यादिरायतनसादनान्त एष करुषः
प्रकारः सर्वसोमानां भवतीति । सोमभक्षणकर्तृसर्वस्विकसंबन्धित्वे करुषस्य सिद्धेऽर्थात्त-
त्सदस्विककर्तृकताऽपि सिद्धा भवति ।

ग्रहेषु तु सहिरण्यता ।

अथ तुशब्दोऽवधारणार्थे । भवतीति शेषः । तेनेत्थं वाक्यं भवति ग्रहेष्वेव सहि-
रण्यता भवतीति । या पूर्वत्र सहिरण्यता सामान्यत उक्ता सा ग्रहेषु सोमग्रहपक्षे
सोमग्रहेऽश्वदाभ्यादिषु चैव नान्यत्र चमसेष्वित्यर्थः । तेन सहिरण्येन प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नि-
श्येत्ससूत्रोक्तं सहिरण्येनेत्यनेनांशेन प्रापितं हिरण्यश्रयणमात्रं चमसेषु न भवति ।
अन्यत्र प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नित्यादि तु चमसेष्वस्त्येवेति सिद्धं भवति । पूर्वसूत्रात्सर्वसोमाना-
मित्यनुवर्तनीयमेव । तेन सुराग्रहेषु न सहिरण्यता ।

होमाभिषवाभ्यां च भक्षो नान्यतरेण कर्मणा ।

सर्वसोमानामित्यनुवर्तत एव । चस्यर्थे । भक्षस्तु होमाभिषवाभ्यामित्यन्वयः । भव-
तीति शेषः । तथा च चमससाधारणता सिद्धा भवति । होमश्चाभिषवश्च होमाभिषवौ
ताभ्यां होमाभिषवाभ्याम् । प्रत्येकं निमित्तत्वं खण्डयितुं नान्यतरेण कर्मणेति । एते-
नाध्वर्युप्रतिप्रस्थातृनेष्टुज्ञेतृणां होमाभिषवाभ्यां समुच्चिताभ्यामेव भक्षणं लभ्यते नान्य-
तरेणेति । अभिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यङ्घः परेत्य सदसि भक्षयतीतिश्रुत्योभय-
समानकर्तृकत्वेन भक्षणस्योक्तत्वादिति भावः । तेन प्रातःसवनमाध्यदिनसवनसंबन्धिनोः

सवनमुखीयचमसपोर्ग्रेभ्योद्गातृयजमानचमसेज्वतिग्राह्येषु चाध्वर्योः सत्यप्यधिवने होम-
भावाद्भक्षनिवृत्तिः । एवं प्रतिप्रस्थातृनेष्टुभेत्तृणामप्येतेषु होमभावाद्भक्षनिवृत्तिः ।
अदाभ्यग्रहारौ तु सत्यपि होमेऽभिषवायावाज भक्षः । तथा चमसेषु चमसाध्वर्षणा-
मित्यादि यथायथं द्रष्टव्यम् । तृतीयसवनसंनन्धिसवनमुखीयचमसे तु होमस्यापि
सत्त्वाद्भवत्येव भक्षः ।

दधिग्रहस्याऽशोरदाभ्यस्य च समानं पात्रम् ।

समानशब्दस्तुष्यार्थे न तु एकमित्यर्थ इति, तेन पात्रत्रयमेवेति । अमुमर्थं सूच-
यितुमेवास्मात्तेन अयाणां निर्देशः । उक्तं चाश्वदाभ्यपात्रतः पार्यकयमापस्तम्बेन—
उत्तरेऽस्ते दधिग्रहपात्रमौदुम्बरं चतुःस्रकृत्येवऽरूपमेवाऽश्वदाम्ययोरिति । तत्राऽऽ-
वस्तम्बमत एवं प्रयोगभेदः—दधिग्रहस्यैकं पात्रमंशदाभ्ययोरैकमिति पात्रद्वयम् ।
आचार्यमते दधिग्रहस्यैकमंशोरैकमदाभ्यस्यैकमिति पात्रत्रयमित्येवं प्रयोगभेदः ।
आपस्तम्बमते यदि सोमग्रहं गृह्णीयादेतदेव विभजेदिति सूत्रात्सोमग्रहपक्षे त्रयाणाम-
ध्येकमेव पात्रम् । आचार्यमते तु अत्रापि पात्रत्रित्वमेव होयमिति त्रयाणां निर्देशः ।
तुष्यत्वं समातीयत्वेन तत्र समातीयत्वनौदुम्बरत्वचतुःस्रकृतत्वाभ्याम् । अंशोः पार्श्वं
दधिग्रहपात्रसमीप एव गयुनक्ति । एकमदाभ्यस्य । ते च दधिग्रहपात्रस्योत्तरतः
पुरतो योदकसंस्थे प्राक्संस्थे च प्रयोष्ये । दधिग्रहस्येति सोमग्रहाण्यग्रहोपलक्षणम् ।
आज्यग्रहपक्षे तत्पात्रस्य प्रतिपत्तिरग्राधनुग्रहरणं तद्धोमान्य एव । सोमग्रहपक्षे तु
अवभृथ एव तस्य प्रतिपत्तिः सोमल्लितत्वात् । वक्ष्यति आबभूथे यत्किञ्चित्सोमल्लित-
मिति । दधिग्रहपात्रस्यापि असोमल्लितत्वाद्द्वैधायनापस्तम्बोक्तरीत्या ग्रहरणमेव ।

अःशुना मचरति ।

अंशुनाऽशुसाध्वेन कर्मणा मचरति अंशुसाध्वं कर्णानुतिष्ठतीति यावत् । समस्य-
प्रतिज्ञेयम् । इयं प्रतिज्ञा सूत्रान्तरीकपालिकत्वव्यावृत्त्यर्था । अयं चांशुग्रहो न
सवनाङ्गं किं तु सोमाङ्गमेव । तेन प्रतिसवनं नाऽऽवृत्तिः । प्रदर्शयिष्यति चाऽऽचा-
र्योऽभिषवादिमाध्यंदिन* सवनं ताद्यत इत्यभिषवादिपदेत् । जैमिनिरपि अरेष्टकमौपा-
नुयात्यं सवनचितिशेषत्वादिति । औपानुयाक्यमनारम्याधातिम् ।

राजानमपादत्ते यावन्तमेकग्रहायाऽऽप्तं मन्यते प्रत्युपनहोतर्
निदधाति तमुपरे न्युप्य वसतीवरीभिरुपसृज्य सकृदभिषु-
त्स्य प्राण्यापान्य प्राणान्धामदेष्ट्यं मनसा गायमानो गृह्णाति ।

राजानमपादत्ते तमुपरे न्युप्य वसतीवरीभिरुपसृज्येत्येतद्भवन्मनीषुधं व इत्यभि-

मन्त्रणनिवृत्त्यर्थम् । यावन्तमेकग्रहायाऽऽर्तं मन्थते प्रायुपनद्योतरं निदधातीत्यवशं
 वक्तव्यमेव । अन्यथैकग्रहपर्याप्तग्रहणस्यापि निवृत्तिः स्यात् । तथा च कार्म्यं पूर्ण-
 ग्रहणमपि कदाचिस्स्यात्तद्धारणायैदमवश्यं वक्तव्यमेव । प्रयुपनद्योतरं निदधातीत्यपि
 मध्यपतितत्वाद्वाच्यं वक्तव्यमेव । अन्यथैतस्यापि निवृत्तिः स्यात् । राजानमपादत्त
 हत्यारभ्य वसतीवरीभिरुपसृज्येत्यन्तस्य पुनर्वचनं सामप्रयोजनमेव । सङ्कदभिषुतस्य
 प्राग्वापान्य प्राणान्धामदेव्यं मनसा गायमानो गृह्णातीत्यत्र सङ्कदभिषुतस्येत्यस्य
 गृह्णातीत्यत्रैवान्वयः । सति निमित्त आ मा स्कान्द्रूपश्चेत्येतावभिषयोत्तरं करोति ।
 सङ्कदभिषुतस्येति द्वितीयायै षष्ठी । षष्ठ्यन्तपाठो ब्राह्मणाभिप्रायेण । षष्ठीस्थोकारे
 प्रकृतेऽवयवरूपार्थकत्वं विनाऽन्यस्यासंभवेनाभिषुतसोमैकदेशस्यैवैतादृशाधेनं ग्रहणं
 स्यात्, एकदेशस्योपयोगभावेन त्याग एव स्यात्स च विरुध्येत् । अतो द्वितीया-
 धिकैव षष्ठी । सङ्कदभिषुतस्येत्येवाऽऽवस्तम्बः । सङ्कदेकारं प्राणान्प्राण्य यावच्छर्त्सं
 बहिर्गमयित्वा प्राणानपान्य प्रत्याहृत्य कथा न इति वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं,
 मनसेति वचनादोहतास्वादिष्वापारो निर्वर्त्यते । यद्यपि तुषे गीतं साम तथाऽपि
 सामप्रतिनिधित्वेन तद्योनिभूताया एकस्या एव ऋचो ग्रहणस्याग्निमसूत्रे वक्ष्यमाण-
 स्वादिकर्ममेवैवं सामेति गम्यते । यद्यपि अज्ञानवानता स्पष्टतया मोक्ता तथाऽपि अन-
 वानं गृह्णातीति अनुप्रकरणे क्षुतावुक्तस्वाद्ययनवानं न शक्नुवाद्गृहीतुमित्याग्निमवचने-
 नोक्तप्रायस्वाचानवानमेवांशोर्ग्रहणम् । अनवानमनुच्छसन् । यद्यपि सामवेदेनोद्गातेति
 उद्गातुः सामवानं तथाऽपि ग्रहग्रहणस्याध्वर्युकर्तृकराद्वायमान इति शान्ना गायन-
 ग्रहग्रहणयोः समानकालिकत्वश्रवणाद्दसतीवरीभिरुपसृज्येति समानकर्तृकत्वश्रवणाच्चा-
 ध्वर्योरैव गानम् । नचांशुग्रहग्रहणाद्दत्वाद्वाभोषदानादिवसतीवरीभिरुपसृज्येत्येतदन्त-
 मप्युद्गातुरेवास्तिवति वाच्यम् । यत्र सामः संबन्धस्तत्कर्मोद्गातृकर्तृकमित्यस्य नियमस्य
 परिभाषासामकरणकस्तुतिविधायके नवभिरध्वर्युकृद्गायतीति वाक्ये व्यभिचारदर्शनेन
 यदध्वर्युरर्शुं गृह्णार्थयेदुमाध्या नर्धयेताध्वर्यवे च यजमानाय च यदर्थयेदुमाध्यामृ-
 ध्येतानवानं गृह्णाति सैवास्पर्धिरिति श्रुतिः स्पष्टतयाऽध्वर्योरवांशुग्रहणकर्तृत्वावग-
 मेन च केवलसामसंबन्धेन सर्वस्मिन्नंशुग्रहग्रहणकर्मणि अश्रुतासिद्धोद्गातृकर्तृकत्वक-
 र्पनाया अतन्ताप्रयोजकत्वात् ।

कथा नक्षित्र आभुवदिति वा वामदेव्यस्यर्चा ।

कथा नक्षित्र आभुवदिति वामदेव्यस्यर्चा वेत्यन्वयः । वामदेव्यस्य कथा न इति-
 अगुपनस्यैवेतरवामदेव्यप्रकृतित्वाद्ग्रहणे सिद्धे कथा नक्षित्र आभुवदिति प्रतीकग्रहणं

यामदेभ्यसाङ्गि तद्योन्वां वा तिमृष्वृक्षु यस्याः कस्याधिदेकस्या अनिषनेन ग्रहणं
स्यात्तन्मा भूतिकं त्वेतस्या एव ग्रहणं यथा स्यादित्येतदर्थम् । अत्र मनसा गायथान
इति ज्ञानचो वर्तमानार्थकत्वात्तत्समकालमुपवापगृहीतोऽसीत्यस्योच्चारणस्योपांशुस्वरेण
मनसा वाऽप्यसंभवेनार्थादेव निवृत्तिः ।

यद्यनवानं न शक्नुयाद्गृहीतुमा नः प्राण एतु परा-
वत इति हिरण्य* शतमानमभिन्पत्य वरे दत्ते शुद्धाति ।

यदीत्यनेन ध्याननाद्यपिधानान्तस्य भैमितिकत्वं प्रदर्श्यते । अनवानं न शक्नुया-
द्ग्रहणीतुमित्यनेन निमित्तं प्रदर्श्यते । न शक्नुयात् समर्थो भवेदित्यर्थः । शतं मानानि
अथ तच्छतमानम् । मानस्वरूपं तु स्मृतौ—

द्विगुणं कथितं मानमेकगुणमथापि वा । इति ।

शक्ताशक्तत्वेनानयोर्व्यवस्था । मीयतेऽनेनेति मानमिति व्युत्पत्त्या यद्यत्तर्षपयटवी-
जादिपरोऽपि मानशब्दः । अयं पत्तोऽत्यन्तानाज्यस्य । एतादृशं हिरण्यं सुवर्णं
तदपि तदुपरि व्यननं आसस्य निर्गमनप्रत्याहरणयोर्भेदावस्थया धारणम् । अभिव्य-
तनोत्तरं वरे दत्ते, यजमानेनेत्येव शेषः । तस्यैव शानेऽधिकारात् । उक्तं चैतस्मृ-
कता दृशीपूर्णमानयाजमानसूत्रे—द्रव्यप्रकल्पनं यजमानस्य दक्षिणादानं ब्रह्मचर्यं
अप.श्वेति । आश्वलायनेनप्युक्तं ददातीति यजमानमिति । कात्यायनेनाप्युक्तं दान
वाचनान्धारम्बन्धरणप्रमाणेषु यजमानं प्रीयादिति । तृतीयाध्यायेऽष्टमे पादे
भैमिनिनाऽप्युक्तं स्वामिकर्म परिक्रमः कर्मगल्लार्थत्वात्, वचनादितरेषां स्यादिति सू-
त्राभ्याम् । परिक्रमो दक्षिण दानं देह्यः श्रद्धिर्वा स स्वामिनो यजमानस्य कर्म
साहस्य कर्मणस्तदर्थत्वात्साध्यार्थत्वात् । परिक्रमस्य स्वामिकर्तृत्वम.भवेऽहानां
तत्कर्तृकत्वानुपपत्तेरिति प्रथमसूत्रार्थः । इत्येव मृत्विजां तु वचनात्स्यात्, इतरकर्तृकं
दानं तु वचनाद्भवेत् । अनदान्हीना देय इत्यत्रिकमुदाहरणं ज्ञेयं स्वकीयं द्रव्यं
होत्रा दापनीयं वचनादिति इदमिति द्वितीयसूत्रार्थः । परस्वरूपमापस्तम्बः—गौर्वै
वरोऽतिवरोऽन्यो धेनुर्वरोऽतिवरोऽन्योऽनङ्गान्वरोऽतिवरोऽन्य इति । अन्तरान्दद्यादि-
त्यथैतदुपयुज्यते । सूत्रान्तरे गौर्वरो ब्राह्मणस्य ग्रामो राजन्वस्यानां(ना) वैद्वस्येति ।
प्रकारान्तरमपि स्मृतौ—

वरोक्तौ गां विजानीयाच्चतुर्वर्षामरोगिणीम् ।

दक्षिणानां वरिष्ठो यो वरं तमपरेऽङ्गुणम् ॥ इति ।

दक्षिणानां दक्षिणात्वेन दीयमाना हिरण्पादयस्तेषां मध्ये यो वरिष्ठो बहुमूल्यत्वेन
श्रेष्ठस्तं पदार्थं वरशब्दवाच्यमपर आचार्या अङ्गुवस्तित्यर्थः । गुजामात्रं सुवर्णं वर इति
वैश्वः । एतेषां पक्षिणां शक्ताशक्तत्वेन व्यवस्था । गृह्णाति अंशुमिति शेषः ।

तस्यैवोपक्रान्तत्वात् । हिरण्येऽभिव्ययानने कृते ग्रहग्रहणकाल उच्छ्वासकृतो दोष आयुर्हीनतारूपः स विनश्यतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—अनवानं गृह्णाति सैवास्य-
र्धिहिरण्यमभिव्यनित्यमृतं वै हिरण्यमायुः प्राण आयुषैवामृतमभिविनोति शतमानं
भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिष्ठति ।

तत्र सहिरण्येन शतमानेन सस्पर्शं हिरण्येनापिदधाति ।

तमंशुं हिरण्येन सहितं सहिरण्यमेतादृशं शतमानमन्यद्विरण्यं तेन संस्पर्शं
सम्यग्भिरण्येन स्पर्शंयिस्वा हिरण्येनापिदधाति । अत्र सहशब्दोपादानाच्छतमानमहि-
रण्यसाहित्यार्थमन्यद्विरण्यं प्राह्यमिति गम्यते । तथात्र रजतरूपमेव न तु सुवर्णरूपम् ।
बोधायनीपेऽत्र स्पष्टमेव रजतसंज्ञो दृश्यते । शतमानेनेत्यत्रापि तद्विशेषत्वेन
हिरण्यशब्दोऽन्वेति । इदं च शतमानं हिरण्यं पूर्वशतमानतो भिन्नमेव । पुनः
शतमानशब्दोपादानात् । अन्यथा सहिरण्येन तेनेति तच्छब्देन ग्रहणं कृतं स्यात् ।
न च शतमानशब्दोपादानं रजते शतमानत्वलाभार्थमिति वाच्यम् । शतमानशब्दस्य
रजतेऽन्वयासंभवेन तद्धामासंभवात् । रजते शतमानशब्दस्यान्वयस्तु सशतमानहिरण्ये-
नेत्येवंप्रकारकसमाप्तेनैव भवति तावपि । न हि प्रकृते तथा समाप्तोऽस्ति । न च
विनिगमनाविरहादभिव्ययानतसंस्पर्शापिधानेषु रजतरूपं गौणं हिरण्यं साहित्यार्थं
मुद्रयमिति वैपरीत्यमेवास्तिविति वाच्यम् । सुवर्णत्पकहिरण्यस्यैव मुख्यत्वेन तस्यैव
मुख्यकार्यं उपपोगः । रजतरूपहिरण्यस्य तु गौणत्वेन साहित्यरूपगौणकार्यं एव
तस्योपयोग इत्येवं रीत्या विनिगमकलाभेन वैपरीत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न च
रजते हिरण्यत्वे किं प्रमाणमिति वाच्यम् । रजतत्र हिरण्यमभवत्, तदुर्वर्णं हिरण्य-
मभवत्, तत्सुवर्णं हिरण्यमभवत्, सर्वत्र हिरण्यं रजतमित्यादिश्रुतीनां रजतत्र हिरण्यं
मध्यमायामिति सूत्रस्य च मानत्वात् । सस्पर्शं इति गिजन्तप्रयोगाद्विरण्येन
संस्पर्शनमन्येन कारणीयं न तु अध्वर्युणः संस्पर्शः कर्तव्य इति बोध्यते । स्वार्थे
णिज्वा । अस्मिन्पक्षेऽध्वर्योरिव । संशब्दात्सर्वाथयवावच्छेदेन स्पर्शः । पुनहिरण्यग्रहणं
रजतव्यावृत्त्यर्थम् । अपिदधातीति वचनात्परिपण्डलाकृतित्वं तस्य गम्यते । अंशुहो-
मोक्षरं गृहे तन्नियोजितव्यमेव दानावचनम् । अभिव्ययानने मन्त्रः । प्राणाय त्वेति
मन्त्रान्तः ।

इन्द्राग्नी मे वर्चः कृणुतामिति हरति ।

इत आरभ्य नित्यो विधिः । हरति आहवनीयं प्रति । अश्विनेति मन्त्रान्तः ।

दधन्वेवा यदीमन्वित्यनवानं जुहोति ।

अनवानमित्युपलक्षणं प्राणनापानयोः । प्रजापतिरत्र देवता । एतत्सर्वं स्पष्टमा-
हाऽऽपस्तम्बः—दधन्वेवा यदीमन्वित्यनिरुक्तया प्राजापत्यया प्राण्यपान्य व्यानंजुहो-

तीति । अनिहक्तया लिङ्गरहितयेत्यर्थः । दृष्टश्चाथमर्थः श्रुतौ सौत्रामण्यां कुविदङ्गे-
त्यनिहक्तया प्राजापत्यया एङ्गातीति । न्याननं परमापस्तम्बान्यानमेव नास्माकं ग्रहण
एव सूत्रकृता तदभिधानात् । अनवानं होमाशक्ती पूर्वोक्तेवाभिधाननाद्येन प्रायाश्चि-
त्तम् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—यदि न शकृपाद्गृहोतुं होतुं वा वरे दृते गृहीयाज्जुहु-
याद्वेति । अत्रैतद्यास्यातृभिरभिव्याननादिभिः पूर्वोक्तैः समुच्चय एवोक्तः । एकमिवा-
मवादिति सम्प्रान्तः ।

अग्निः प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्युं मृत्युक्षति ।

अग्निरिति वचनं संस्कारानिवृत्त्यर्थम् । अध्वर्युग्रहणं यजमानब्रह्मपरनीव्यावृत्त्यर्थम् ।
आमिमुह्येनोक्षणं प्रत्युक्षणम् । इत् नित्यमेव । नैमित्तिकत्वबोधकपदाभावात् । शेषक-
रणपक्षे पूर्ववद्भक्तः ।

अदाभ्येन मचरति ।

अदाभ्यसंज्ञकेन कर्मणा मचरति अदाभ्यसंज्ञकं कर्मानुतिष्ठतीति धावत् ।
अदाभ्यनिर्वचनं श्रुतौ—यद्वै देवा असुरानदाभ्येनादभ्यनुवन्तददाभ्यस्यादाभ्यत्वमिति ।
सामान्यप्रतिज्ञेयम् । इयं प्रतिज्ञा सूत्रान्तरोक्तपाक्षिकत्वव्यावृत्त्यर्थी ।

अथ विशेषविधिमाह—

वसवस्त्वा प्रवृहन्तिवत्येतैरुपनद्धस्य राज्ञस्त्रीनशूनसशूनसपृष्ठान्प्रवृष्टान्म्य-

स्मिन्पात्रे दधौ निम्राभ्याणां वा निःपिच्य मान्दासु ते शुक्र
शुक्रमाधूनोमीति तस्मिन्नेतैरेतानशूनस्त्रिः प्रदक्षिणमनुपरिष्ठावयति ।

एतैरिति वचनमेकमश्वनिरामार्थम् । उशिकत्वं देव सोमेति येऽदाभ्या अश्वस्तेषा-
मेकैकमनुमदनमपिसृजतीतिवक्ष्यमाणसूत्रादेव त्रिष्वे सिद्धे त्रीनिति वचनमेकैकमश्वमपि-
सृजतीत्यस्य पृथक्पृथगपिसर्जनं मन्त्रानुत्त्या प्रतिपन्नमित्येतादृशत्वार्थस्यापि संभवेन
व्यादिसंख्याया अपि संभवात्तद्वारणार्थम् । त्रीणि, ईनि येषां ते त्रियस्तास्त्रीन् । त्रिश-
ब्देनात्र पर्वत्रयं विवक्षितम् । इट किट कटी गतावित्यत्र दीर्घकारधानोः प्रक्षेप इति
पक्षमाश्रित्य तादृशधातोः संपदादित्वात्किप् । त्रिशब्देकारदीर्घकारात्मकधातोरेकः
सवर्णे दीर्घ इति सवर्णदीर्घः । ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुगागमस्तु न भवति ह्रस्वे-
काराभावात् । त्रीश्च त्रीश्च त्रियस्तास्त्रीन् । ये गत्यर्थास्ते प्राप्यर्था इति शास्त्रेण
त्रीणि पर्वानि येषां प्राप्तानीत्यर्थो भवति । तथा च त्रिपर्वीशूनां ग्रहणार्थं वचनमितीदं
वा प्रयोजनं द्रष्टव्यम् । अस्ति च सूत्रान्तरमुपपद्यम्भकमस्मिन्नर्थे—मान्दासु त इति
तस्मिन्निपर्वणोऽशूस्त्रिः प्रदक्षिणमनुपरिष्ठावयतीति । अंशवः काण्डानि । असंस्पर्शो-

पायमाह बीघायनः—अङ्गुल्यवकाशेषु कृत्वेति । अङ्गुल्यन्तरे द्वौ द्वौ कुर्वतीति कात्यायनः । सन्धे पाणावतिषन्ति द्वौ द्वावसंस्त्रिष्टाविति कउश्च । उपेहीति मन्थान्तः । प्रवृहणमपकर्षणम् । तनु ग्रहग्रहणस्याग्ने विधास्यमानत्वाद्दधिनिग्राह्यान्धतरनिषेचनस्यादाभ्यपात्रे ग्रहणेऽग्रे ग्रहणासंभवादर्थादेवान्यस्मिन्पात्र इतीदं वचनं व्यर्थमिति चैरस्यम् । अन्यस्मिन्वस्मिन्कार्त्विभित्वात्रे ग्रहणं न तु वाच्यत्ववचनसत्त्वाद्यन्यतररूपत्व-नियम इत्यनियमज्ञापनार्थत्वेन वैषय्याभावात् । सामान्यतः पात्रशब्दादाकारस्यानियमः । दध्यत्र छौकिकमेतदर्थमेव कृतम् । निग्राह्या होतृवपसस्था यजमानावे-क्षिता निःषिच्य स्त्रावयित्वा तस्मिन्पात्रे निषिक्ते दधि निग्राह्यानिषेचनपक्षे तास्विति-वचनलिङ्गव्यत्ययो ज्ञेयः । एतैरिति वचनमेकेनैव मन्त्रेण परिष्ठावनमवशिष्टानामेकाङ्ग-शानां विकल्पार्थेति स्यात्प्रावर्तयितुम् । एतस्मादेव वचनादेकैकेन मन्त्रेणैकैका क्रियेत्यपि एकमन्त्राणि कर्माणोतिपरिभाषानुरोधेन सिध्यति । एतात्पूर्वगृहीतान् । पारि-भाषयैव प्रादक्षिण्ये सिद्धे प्रदक्षिणवचनमनुकूलत्वार्थम् । यथा दधिहोमानुकूलं द्रवी-भूतं भवति तथा परिष्ठावपतीत्यर्थः । अनुशब्द आनुकूल्यमनुलक्ष्यैव परिष्ठावनमित्यर्थं शोधयितुम् । परिशब्दः समन्तमावाय । तेन परिभाषासिद्धं प्रादक्षिण्ये सिद्धं भवति ।

चतुः पञ्चकृत्वः सप्तकृत्वो वाऽवशिष्टा विकल्पार्थाः ।

त्रिवारं परिष्ठावनेन द्रवीभूतताया असंपसत्त्वं एते कल्प्याश्चतुर्वारं पञ्चकृत्वः पञ्चवारं सप्तकृत्वः सप्तवारम् । आवृत्तिबोधकौ सूत्रकृत्वसुचप्रत्ययौ । त्रिरिति पक्षे त्रिभिर्बन्धैः क्रियाप्रथम् । चतुरिति पक्षे चतुर्भिर्बन्धैश्चतस्रः क्रियाः । एवं पञ्चकृत्वः सप्तकृत्व इति पक्षयोरपि । तत्र त्रिरित्यादिपक्षेषु नगच्छौ सप्त पञ्चेति क्रमेण मन्त्रावशेषः । येऽवशि-ष्टास्त एतेषु चतुष्पक्षेषु यथावर्थं विकल्पार्था भवन्ति । अवशिष्टा विकल्पार्था इति वचनं वसवस्त्वा प्रवृहन्तु गायत्रेण छन्दसेत्येतैः प्रतिमन्त्रमित्यनेन सर्वपक्षेष्वपि सर्वमन्त्रविनियोगस्याऽऽपन्धेनोक्तस्य निवृत्त्यर्थम् । एतन्ना अर्षा नामधेयं गृह्यं यदा-धावा मान्दासु ते शुक्र शुक्रमाधुनोपीत्याहाप.भेव नामधेयेन गुह्येन दिवो वृष्टिमवरुन्ध इति श्रुतावाधावशब्दस्यार्षा नामधेयत्वमुक्तम् । नौत्रायनेनाऽऽवचनलिङ्गकत्वान्मन्त्रा-णामपि आधावसंज्ञा कृता द्वादशभिराधावैराधुनोतीति सूत्रेण । आपस्तम्बेनांशुनाम-प्याधवनसंज्ञा कृता—आधवनान्शुःप्रज्ञाताभिधायोशिकत्वं देव सोम गायत्रेण छन्द-सेत्येतैः प्रतिमन्त्रमनुसवनमेकैकं महाभिषवेष्वपिसजतीति ।

ग्रहणमन्त्रानाह—

शुक्रं ते शुकेण वृहाम्यग्निः प्रातःसवने विश्वे

१ क. ग. कृत इति । २ क. ग. निषिच्य ।

देवा इदं तृतीयं सवनं कवीनामित्येनाभि-
र्गृह्णाति सर्वासामन्तत उपशामा भवन्ति ।

एताभिर्कर्मिभिरुपशामगृहीतोऽसीत्यन्ताभिः स्वरूपं स्वरूपं गृह्णातीत्यर्थः । शुक्रं त
इत्येतस्यापि त्रिष्टुप्छन्दोरूपत्वाद्दन्तत एवोपशामः । सर्वासामित्यनेन शुक्रं ते शुक्रेण
गृह्णाम्यहो रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिरित्येतस्य ऋक्त्वं विना ग्रहणासंभवादवश्यमृक्त्वस्य
स्वीकारः । तत्र ऋक्ः पादमद्धत्वात्कथमत्र पादकल्पना किं वा तस्यां सत्यां छन्दो
भवतीति शङ्कायामुच्यते—शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णाम्यहो इत्येकः पादः । रूपेण सूर्यस्य
रश्मिभिरिति एकः । तत्रऽऽद्यः पादो यणादेशेनैक्यभावं गताभ्यामिकाराकाराभ्या-
मेकादशाक्षरः । द्वितीयः पादः सूर्यशब्दान्तर्गतसूर्यवर्णे रिय इत्यक्षरद्वित्वभावनया
दशाक्षरः । तथा च त्रिष्टुभो रुद्रा इति विङ्गलसूत्रादेकादशाक्षरा त्रिष्टुभिति श्रुतेः
त्रिष्टुभो लक्षणं सिध्यति । एकस्याक्षरस्य न्यूनत्वात्त्रिष्टुभमवति । ऊनाधिकेनैकेन
निचृद्दुरेजाविति विङ्गलसूत्रात् । रिय इति द्वित्वभावनया पृणिरिति द्वे अक्षरे सूर्य
इति ऋणि आदित्य इति ऋणि एतद्वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं त्रियाऽभिषिक्तमिति
श्रुतिः पाद् इत्यादिपूरण इति विङ्गलसूत्रे(त्र) च प्रमाणम् । प्रसिद्धं चैतद्वाच्यत्वा
प्यमित्यस्य गियमिति द्वित्वभावनया द्वित्वम् । स्पष्टं च न्यासादौ । एवं च निचृत्त्रि-
ष्टुल्लक्षणाक्रान्तत्वादेतस्यापि मन्त्रस्य ऋक्त्वमस्येवेति सिद्धम् । रश्मिभिः सह भक्ताः
स्याम सुपतो स्याम वसीधो नयन्तु इति मन्त्रान्ताः ।

आऽस्मिन्नुद्या अचुप्यधुरिति हरति ।

आहवनीयं प्रति हरति । असम्भेति मन्त्रान्तः ।

कफुद् इत् कवं हृषभस्य रोचते बृहदित्यभिमन्त्रयते ।

स्पष्टम् ।

सोमः सोमस्य पुरोगा इति जुहोति प्रज्ञातानंशुभिदधाति ॥ ६ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

येन क्रमेण प्रवृद्धाभ्येनैव क्रमेण प्रज्ञातानंशुननुसवन्ममिषवार्थं निदधाति । सोमाय
स्वाहेति मन्त्रान्तः । अत्र निःशेषमेव ह्योमः । अभिषवाभावेन मक्षणरूपप्रतिपत्तेरसंभ-
वात् । अंशुदाभ्ययोर्विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—भ्रातृव्यवताऽऽदाभ्यो ग्रहीतव्यो नुपूषतां—
शुस्तौ न सर्वेन ग्रहीतव्यौ वाजपेथे रात्रसूये तत्रे सहस्रे सर्ववेदसे वा योऽस्य सुमिषः
सुभिधित इव स्यात्तस्य ग्रहीतव्यविति । काम्यत्वे प्रकृतावेव निवेशः । वाजपेथादि-

एवैव विकृतिष्वेव ग्रहीतव्यौ न सर्वासु प्रकृतिविकृतिषु ग्रहीतव्याविति । योऽस्याध्वर्योः सुप्रीतः सुपरीक्षितः स्याद्यजमानः कर्याणगुणो यदि तस्य सर्वैस्त्वेव प्रकृतिविकृतिषु विनाऽपि कामं ग्रहीतव्याविति ।

इत्योकोपाह श्रीमदभिष्टोमयाजिसाहस्राभियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विषाहस्राभियुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूनगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यापादहिरण्यकेशिसू-
चाम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नाळाभकृतविद्वज्जनसंताप-
शापिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तावष्टमप्र-
भस्य द्वितीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथाष्टमप्रभे तृतीयः पटलः ।

देवस्य स्वेत्युपांशुसवनं ग्रावाणमादाय
वाचं पच्छत्याऽऽग्रयणस्य ग्रहणात् ।

ग्रावाणमिति वचनमुपरनिहितग्रावचतुष्टयतो भिज्जत्वेऽपि अग्राप्याकारस्तद्देव, एत-
ज्जेदनेऽपि प्रायश्चित्तमपि तदेवेति प्रदर्शयितुम् । आदायेत्यत्रत्यल्पसमानकालिकत्वा-
र्थको मुखं व्यादाय स्वपितृतिवत् । तमाददानो वाचं यमित्येत्यापस्तम्बेन स्पष्टमेवाय-
मर्थ उक्तः । अत आपस्तम्बसूत्रसमानार्थकत्वोपवर्णनमेव युक्तं न तु तद्विसंवाद्युपव-
र्णनं युक्तम् । अत्र वाग्पदनविधानेनान्यत्र मध्ये घावद्वुपयुक्तव्याकृतवागुच्चारणे न
दोषः । अत्र तु तदुच्चारणेऽपि दोष इति विशेषोऽवगम्यते । इदं व्याख्यानं सर्वत्र
ग्रहणम् । आदाप्रभृति वाचं पच्छति नियमयति आम्रयणग्रहणपर्यन्तम् । आ, आम्र-
यणादिति पदच्छेदः । आदद इत्यन्तो मन्त्रस्य ।

ग्रावाऽसीत्यभिपद्यते ।

वृष्टिवनित्यन्तो मन्त्रस्य ।

तमधिषवण ऊर्ध्वसानुं निधायेन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इत्ये-

तैर्मन्त्रै राजानमभिमिमीते यथा ऋधेऽन्पशुपसमूहनात् ।

तमुपांशुसवनम् । अधिषवणे चर्मणि । अधिषवणग्रहणेन सूत्रान्तरोक्त उपरो
व्यावर्त्यते । ऊर्ध्वसानुमूर्ध्वाग्रं निधाय स्यापयित्वेन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इत्यादिभिः पञ्च-
भिर्मन्त्रै राजानमभिमिमीते । एतच्छब्दोपादानप्रयोजनं पूर्ववत् । मन्त्रैरिति वचनं सर्वै-
र्मन्त्रैरैकं मानमित्यपि पक्षान्तरमस्तीतिज्ञापनार्थम् । श्रुतौ पञ्चकृतो यजुर्वेत्सेकवचन-
मेवास्मिन्पक्षे प्रमाणम् । अभिषाब्द ऊर्ध्वसानोरुपांशुसवनस्योपर्वेव धानार्थं यथा कथ

इति । कयातिदेशात्पञ्चदशो यजुषा मिमीते पञ्चदशसूक्तोमिति विधिना कर्त्तं भवति । अतिदेशभावे पञ्चभिर्मन्त्रैरेकैकेन मन्त्रेणैकैकमित्येवं पञ्चवारं मीत्वा तैरेव तथैव पुनर्मन्त्रं पञ्चवारमित्येवं दशवारं मानं स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थं यथा क्रय इति वचनम् । अन्यदुपसमूहनादिति वचनं क्रयेऽपशिष्टानां वृथग्गृहीतानामत्रापि तेनैव पुनरत्र ग्रहणं स्यात्तन्मा भूत्किं तु दशस्यैव मानेषु निःशेषमंशुस्येव यथा स्यादित्येतदर्थम् । तेनायमर्थो भवति मितमवशिष्टं च राजानमेकीकृत्य दशं श्रुटिका बद्ध्वा समन्त्रं पञ्च श्रुटिका असन्त्रं च पञ्च श्रुटिका इत्येवं भिनोतीति । उपसमूहनादन्यदिति पर्युदासेन सहिरष्येन पाणिनैकैकयाऽङ्गुल्या प्रसारितया सर्वास्यङ्गुलमुपनिगृह्णाति यथा प्रथमं न तथा पञ्चमं तथैव दशममित्येतरसर्वमिति दिश्यते । वासस आस्तरणं परं न भवति तमधिषवण ऊर्ध्वसामुं निधायेतिविशेषविधिना तद्वाधात् ।

अधिषवणस्यैकदेशे राजानमपोदु(दु)ष्टाऽऽदत्ते यावन्तमेकग्रहा-
याऽऽप्तं मन्यते मत्पुपनद्येतरं निदधाति तमुपरे न्युप्य वसतीवरी-
भिरुपसृज्य आजाः स्थ वृषतुर इति निग्राभ्याभिरुपसृजति ।

अधिषवणवर्षण एकदेशे रिक्ते प्रदेशे राजानमपोदु(दु)ष्टा मितप्रदेशादपसार्चं तस्मादादत्ते । यावन्तमेकग्रहायेत्यादिवसतीवरीभिरुपसृज्येत्यन्तरस्य पूर्ववद्य स्थानम् । निग्राभ्याः पूर्वं व्याख्याताः । ताभिरुपसृजति मिश्रयति । सोमः पिबत्विति मन्त्रान्तः । निग्राभ्यैकदेशेन यावन्महाभिषवमुपसर्जनम् । उत्तमेऽभिषवे समाप्तिः । आपस्तम्बेन स्पष्टमेवोक्तं—तासामेकदेशेनोपसृज्येति । होतृचमसे निग्राभार्थमवशेषयन्वाचान्तरे निग्राभ्या अवनीप होतृचमसे शिः प्रदक्षिणमनुपरिह्राषयति । यदा यदा निग्राभोपायनं तदा तदा तदर्थं यत्रान्वरस्थानां निग्राभ्याणां तावत्परिमितानां होतृचमस आनयनम् । होतृचमसस्थानां सर्वास्तापि निग्राभोपायने निग्राभ्यासु पुनः पुनर्निग्राभ्योपायनमसंगतं स्यात् । निग्राभ्याणं निःशेषत्वे वसतीवरीभिरभिपूरणं तासां तद्योनि-
त्वात् । मन्त्रोऽत्र नैव भवति । व्यानयनरूपकियाया एवाभावेन तदर्थत्वस्यैवाप्तं भवात् ।

यत्ते सोम दिशि उयोतिरित्यभिमध्यते ।

दात्रेऽधोच इति मन्त्रान्तः ।

अभिमध्यणमेके पूर्व* समाप्तान्ति ।

निग्राभ्योपसर्जनकियापेक्षया पूर्वत्वम् । अर्थाभिग्राभ्योपसर्जनकियाया आनन्तर्यम् । विपरीतमेके समाप्तान्तीत्येतावतैव यद्यपि सिध्यति तथाऽपि मन्त्रवैपरीत्यमात्रमत्र शक्यं स्यात्तन्मा भूत्, किं तु कियावैपरीत्यमपि यथा स्यादित्येतदर्थमावश्यकमे-
वेदं सूनम् ।

उपसृष्टस्य राहः षट्शूनसंश्लेषान्मपृष्ट मज्ञा-
ताभिधायेतरानादायोपरिष्ठाद्भावाणं चारयक-
षस्तादृशश्लेषागपागुदगधरागिति होतृचमसे त्रिः
प्रदक्षिणमनुपरिष्ठावयति स निग्राभो भवति ।

निग्राभ्यामिदं रूपसृष्टस्यासंस्पर्शः षण्णामपि प्रज्ञातनिधानं प्रवृद्धक्रमेण । इतरान्मपृ-
ष्टव्यतिरेकानभ्यान्नहुवचनात्प्रिमृतीन् । उपरिष्ठादित्यत्र होतृचमसस्येति शेषः ।
ग्रावाणमुपांशुसंश्लेषम् । अधस्ताद्ग्रावणोऽधस्तात्षडंशुव्यतिरेकान्पूर्वगृहीतानंशुनांशुस-
ंश्लेषान्धारयन्प्रागपागिति मन्त्रेण त्रिवारं प्रदक्षिणमनुपरिष्ठावयति । प्रदक्षिणमनु-
परिष्ठावयतीति कृतव्याख्यानम् । अत्र प्रदक्षिणशब्दबोधितमानुसूक्ष्मं यथा वर्षणेन
तेषामंशूनां तासु निग्राभ्यासु रससंश्लेषो भवति तथेत्येवंरूपं ज्ञेयम् । ननु अंशूनामेक
संनिहितस्वात्तेषामेवोपरिष्ठादित्यत्र संश्लेषः, तथा च गृहीतानामंशूनामुपरिष्ठाद्ग्रावाणं
चारयन्नित्यर्थो भवति, एवं च पूर्वश्रानुपात्तस्य होतृचमसस्य शेषोऽसंगत एवेति चेन्न ।
तथा सति अधस्ताद्शूनिस्येतस्य वैपथ्यापत्तेः । यो निग्राभ्यास्वाल्लोहनेनोत्पन्नो रसः
स निग्राभसंज्ञको भवति । अन्व निष्परेति मन्त्रान्तः ।

तानुपरे न्युप्य वसतीवरीभिरुपसृज्य मा भेर्मा संविधया इति ग्रावाण-
मुद्यम्य धिषणे वीदु सती इत्यधिषवणफलके अभिमन्त्रयते ।

ताभिग्राभसंज्ञकरससहितान् । मा भेर्मा संविधया इत्येतावानेव मन्त्रः । मा या
हिसिधमित्यन्तो धिषणे इति मन्त्रः । वसतीवरीभिरुपसर्जनानन्तरं मा भेरिति ग्रावाण-
मुद्यम्य धिषणे इत्यधिषवणफलके अभिमन्त्रयते । द्विवचनलिङ्गात्संभवाच्च सकृदेव मन्त्रः ।

अनागतस्त्वा दधमिन्द्रेण प्रेषिता उप द्यायुष्टे
अस्त्वंशभूमिस्तस्ते अस्त्वंशभूर्वरुणस्ते अ-
स्त्वंशभूरहतः सोमो राजेति यद्य मूलं तृणं
काष्ठं वा पश्यति तस्मिन्देसे समे प्रहरति ।

यत्र तस्मिन्राज्ञो मूलाद्यन्तमं समुच्चितं वा पश्यति तस्मिन्नेव देशे प्रथमं प्रहरति ।
सम इति वचनस्तमानंशुनकृत्वा प्रहरति । यत्र मूलयुक्ता भूमिष्ठा अशक्तो भवन्ति
तादृशे देशे प्रहरतीति यावत् । काष्ठं लघुकाष्ठखण्डम् । लोष्टमित्यपपाठः । लोष्टस्य
राज्ञि संसर्गस्यामुक्तत्वात्तस्य परित्याज्यत्वात् । यदि वा पुरा तृणं काष्ठं मूलं वा
स्थात्तस्मिन्प्रहरेदित्यापस्तम्बसूत्रसंवादात् । यदि मूलं न विन्देत्तृणं दारु वाऽन्तर्दध्या-
दितिमानवसूत्रसंवादाच्च । यदि मूलं मूलपात्रं सोमस्य न विन्देत्तृणं लभेन्न जानीयात् ।

संनिहितस्य सोमस्य मूलात्सोमो ह्यज्ञाननिबन्धनस्तथा च कथयत्वर्थोऽत्र ज्ञानम् ।
तथा च न विन्द्रेन्मूलं पश्यति तस्मिन्प्रदेशे प्रथमं प्रहरति(!) । तथा च मानवसूत्रम्-
मूलेऽभिषुणोतीति । सोमस्य मूलभागे प्रथमोऽभिषवार्थः प्रहारो नाम इत्येतस्वार्थः ।
यदि सोमस्य मूलं न पश्यति तदा तृणं चेत्पश्यति तत्राभिषुणोति । तृणभावे काष्ठ-
खण्डे वा पश्यति तृणकाष्ठयोरप्यभावे तृणं दारुखण्डं वाऽन्तर्ध्यायाभिषुणोतीत्यर्थः ।
तत्र प्रहारे मृत्तिका संतता स्यात् जानीयादित्यर्थः । तर्हि तस्मिन्सोमे तृणं दधीदि-
दारु काष्ठखण्डं वाऽन्तर्ध्यायाभिषुणुवादिति मानवसूत्रार्थः ।

तृणमन्तर्ध्यायाभिषुणोतीत्येकेषाम् ।

मूलाद्यन्तमाभावे द्वितीयादिप्रहारे चापि तृणमन्तर्ध्यायाभिषुणोतीत्येकेषामाचा-
र्याणां मतमित्यर्थः । एकेषामिति श्रवणान्मूलाद्यन्तमाभावे द्वितीय.दिप्रहारे चापि
तृणान्तर्धानस्यानियतत्वम् । तृणमित्युपलक्षणं दारुखण्डस्य ।

अष्टौकृत्वोऽग्रेऽभिषुस्य निग्राभमुपैति यथा पुरस्तात् ।

अष्टौकृत्वोऽष्टवारम् । अष्टौकृत्व इति संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिसिगने कृत्वमुजिति
कृतसुप्रत्ययः । छान्दसो विभक्त्यल्लुक् । अग्र इति वचनं द्वितीयतृतीयपर्याययोर्व-
क्षमाणविकल्पपेक्षया । सति निमित्त आ मा स्कान्द्रप्सश्चस्कन्देत्योः कृतयोर्निग्रा-
भमुपैति पूर्ववदित्यर्थः ।

अपात्तानाम्-शूनां द्वाभ्यामुपाशुपात्रम-

पिधापोत्तरतः प्रतिप्रस्थातोपपच्छति ।

अपात्तानां पूर्वशूनीतानां प्रज्ञातक्रमेणासंश्लिष्टतया स्थापितानां षडंशूनां मध्व
आद्यौ द्वावंशु ताम्यामसंश्लिष्टाभ्यां द्वाभ्यां दक्षिणेन हस्तेनोपाशुपात्रमपिधापोत्तरतः
पात्रस्थोत्तरत आसीनः प्रतिप्रस्थातोपपच्छति तत्प्राग् धारयतीत्यर्थः ।

वाचस्पतये षवस्व वाजिक्रिति तस्मि-

अञ्जलिनाऽध्वर्युः सोममासिञ्चति ।

तस्मिन्शुद्धयान्तर्हित उपांशुभाभे प्रतिप्रस्थात्रा धृते । अञ्जलिनेति वचनमेकहस्ते-
नाऽऽसेचनं व्यावर्तयितुम् । अध्वर्युग्रहणं प्रतिप्रस्थातृव्यावृत्त्यर्थम् । न चापिधानो-
पपयनासेचनक्रियाणामेकेन कर्तुमशक्यत्वादेवाऽऽसेचनस्याध्वर्युकर्तृत्वं सिध्यत्येवेति
किमर्थमध्वर्युग्रहणमिति वाच्यम् । उपपच्छतीत्यन्तर्भावितणिकल्पनया क्रियात्रयस्यै-
ककर्तृत्वसंभवेन प्राप्तौ तां वारयितुमध्वर्युग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वात् । अत्रोपशामो न
भवति वचनाभावात् । पवित्रमपि अन्तर्ध्यायान्नाना ग्रहाणा न भवतीत्यत्र ज्ञापकमग्ने

कल्पये । एतत्त्व सादने निषेधे तु स्वयमेव वक्ष्यति । एतत्त्वमाहाऽऽपस्तम्बः—
 चविप्रयुषधामः सादने च न विद्यत इति । गमस्तिपूत इति मन्त्रान्तः ।

एवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्चाभिषवः ।

एवं निम्नाभ्योपसर्जनादिना निम्नाभ्योपायान्तेन प्रकारेण । अन्यत्त्वार्थम् ।
 तत्र वैकल्पिकं विशेषमाह—

अपि वैकादशकृत्वो द्वितीयमभिषुणोमि द्वादशकृत्वस्तृतीयम् ।
 अष्टावष्टीकृत्वोऽभिषुष्यमितिमाहाजानुसारेण सर्वेषु अभिषेप्यष्टकृत्वोऽभिषव उक्त-
 इत्यस्यायं विकल्पोऽपि वेति ।

अपोद्भृत्य पूर्वावश्शु अन्याभ्यां द्वितीये पात्रमपि-
 चायोपयच्छत्यन्याभ्यां तृतीये देवो देवानामिति
 द्वितीये सोममासिञ्चति मधुमतीर्न इषस्कृषीति तृतीये ।

अथ द्वितीयतृतीययोरभिषवयोरनियतो विशेष उच्यतेऽनेन । सूत्रार्थस्तु स्पष्ट एव ।
 न सादयति ।

एहीतं ग्रहे, सर्वेग्रहाणां परिमार्जनं यथायोगिसादनं चेत्येवमृषाथमग्रहणमुक्त्या
 परिभाषाकरणादेव पूर्वेषां ग्रहाणां सादनाभावे ज्ञाते न सादयतीति निषेधोऽप्राप्तस्यापि
 ग्रहधर्मत्वेन प्राप्तिशङ्कानिरासार्थम् । प्रतिषेधः (ध)संनिवोगशिष्टत्वात्परिमार्जनमपि न
 भवति । न च सोमग्रहपक्षे सोमग्रहेऽश्वराभ्ययोश्चापि आसादनस्य निषेध एतद्ग्रहासा-
 दननिषेधवस्तुतो न कृत इति शङ्कनीयम् । एतेषां ग्रहाणामनारभ्याधीतत्वेनापूर्वा-
 चात्प्राप्तिसङ्काया एवाभावात् । अथकोषांशुऽवतिरिक्तेष्वभारःग्रहेष्वपि पक्षे तूष्णीं
 सादनमपि भवतीतिज्ञापनार्थम् । तत्संनिवोगशिष्टत्वात्परिमार्जनमपि । अन्तर्यामग्रहेऽ-
 प्येवं ब्रह्मण्यम् ।

एषांकृतोऽसीत्युत्तिष्ठति ।

स्पष्टम् ।

उर्वन्तरिक्षमिति नच्छति ।

अग्निहीति मन्त्रान्तः । अत्र पठित एवाग्निहीत्यन्तः ।

अक्षरेण होतारमतिक्रम्य ॥ ७ ॥ एन-
 स्त्वाद्धित्युत्तरं परिधिसंधिमन्ववतिष्ठते ।

गत्वेति परित्यज्यातिक्रम्येत्येवं वचनं होतुरुत्तरप्रदेशमदूरमतिक्रम्यैवाग्निप्रदेशे

वच्छति, न तु होतुरुत्तरप्रदेशे यमनवेलायां पादौ- निघातव्यमित्यर्थमिदं प्रथमोत्तरार्धम् ।
उत्तर परिशिष्टमिदं द्वितीयाऽनोः क्रमप्रवचनीयत्वात्तद्योक्तम् ।

उत्तरं परिशिष्टमन्ववहृत्य स्वाहा-त्वा मुपवः

सूर्यायेति दक्षिणामाहमृजुं दीर्घं संततं जुहोति ।

तमेव संधिमन्ववहृत्येत्येतावन्नेव सिद्धे पुनरुत्तरं परिशिष्टमिति वचनमन्ववहृत्येत्येत्यन्व-
वहरणयोः समकालत्वं ज्ञापयति । अवेत्तन्वाचनतः सन्नाहं प्रवेत्येवमर्थः । दक्षिणाप्राञ्च-
माञ्ज्योदिकपर्यन्तमित्यर्थः । अर्धोदगौ वायवी- दिशमारभ्य धाराकरणम् । अर्जुमिति
वक्रताव्यावृत्त्यर्थम् । अन्ववन्तप्रदेशे वायवी दिशमारभ्यान्ववन्तप्रदेश एवाऽऽमे-
दिकपर्यन्तं दीर्घम् । अर्धमध्य एव वायवी दिशमारभ्यामर्धस्य एवाऽऽमेयोदिकपर्यन्तं
होमे ह्यत्वा । अस्या तिरासार्थे दीर्घवचनम् । संततवचनं मध्ये विच्छेदव्यावृ-
त्त्यर्थम् । स्वाहा-त्वा- मुपवः- सूर्यायेति मन्वादे- स्वाहाकारसम्बन्धेऽपि अन्तेऽपि
पञ्चमेव स्वाहाकारः । न मन्वस्मिन्मध्ये पुरस्तात्स्वाहाकारस्य- पठितस्वपुस्तकस्वाहा-
कृतिरेव सूर्यो नोपरिष्ठात्स्वाहाकृतिः, न श्लोकस्यैव पुरस्तात्स्वाहाकृतिस्वमुपरिष्ठात्स्वा-
हाकृतिर्न भवति, अतः कथमत्र न्ने स्वाहाकार इति वाच्यम् । अनेकपदेमध्ये
व्यवधानात् । यत्र देवतापदस्वाहापदयोरव्यवधानं तत्परमेवैवं भुक्तं पुरस्तात्स्वाहा-
कारस्वमुपरिष्ठात्स्वाहाकारत्वं उपवस्यथा पविष्यति न सर्वत्रेति । यत्रानेकपदव्यवधानं
तत्र पूर्वस्य स्वाहाकारस्य प्रदानार्थकारं नेत्येवमेव भवति । अन्ववः स्वाहाऽऽधि-
माधीताय स्वाहेत्यन्तिसस्वाहाकारस्य वैवर्ष्यापत्तेः । न- च- स्वाहाऽऽधिताधीताम्
स्वाहेत्यादिमन्त्रप्रसस्य प्रत्येकं मन्त्रद्वित्वपरत्वं ज्ञायम् । एकविंशति वैश्वदेवाणि
जुहोतीत्येकविंशतिसंख्याविरोधापत्तेः । अतो मन्त्राख्य एव । इदमेव छिन्नमादिनः
स्वाहाकारो देवतापदान्यवहितपूर्व एव आहो न तु मन्त्रादिर्भवहित इति । दिश इति
पुरस्तात्प्रतिदिश इति दक्षिणत आदिश इति पश्चाद्विदिश इत्युत्तरत उदिश इति
मध्ये स्वाहेति सर्वत्रानुपगतीति नसाहोमप्रकरणस्य सूत्रे सर्वत्रेतिपदेन पूतं पूतवावान
इति मध्यस्वाहाकारवति मन्त्रेऽपि तदन्ते स्वाहाकारप्राणार्थं कृतेनाप्येतादृशार्थः
स्पष्टीकृतो भवति । मध्यमे स्वाहाकारे बर्हिर्नुम्रहरतीति छिन्नमन्त्र भवति ।

देवेभ्यस्त्वा मरीचिषेभ्य इति मध्यमे परिधावन्पन्तरं ऊर्षं निपाहि ।

सष्टम् ।

यदि कामयेत वर्षुकः पञ्चन्यः स्यादिति आह्वयव्याख्यातम् ।

यदि कामयेत वर्षुकः पञ्चन्यः स्यादिति नीवा हस्तेन निमृश्याद्बृष्टिमेव नियच्छति
यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्युत्तानेन निमृश्याद्बृष्टिमेवोच्छतीति आह्वयव्याख्यात-

मुक्तं निवारणे कामभावेदेन हस्तस्य नीचत्वमुत्तानत्वं चेत्यर्थः । एतयोर्मित्यवयवपि ।
 रूपः वाच्यवर्तिर्भागे छन्दः ।

आग्रयणस्थाल्याः संपतमवनयति ।

जेषमवार्षिकायः पृथया अश्रवणात्सर्वसंपातावनयनम् । आपस्तम्बेन सर्वमाग्रयण-
 स्थास्याः संपतमवनीयेति स्पष्टमेवोक्तमेतत् ।

एष ते योनिः प्राणाय स्वेति पात्रं सादयति ।

सर्वसंपातावनयनाद्विक्तमेष पात्रं सादयति । अर्थावयवतन एव । स्पष्टमेवोक्तं भ्रंश-
 स्तम्बेन—एष ते योनिः प्राणाय स्वेति रिक्तं पात्रमायतने सादयति तस्मिन्शतमवयवस्य
 तं तृतीयसवनेऽपि सृष्ट्वाभिपुणुवादिति ।

तस्मिन्सुषुमवदधाति स परिशेते आतृतीयसवनान् ।

तृतीयसवनार्थं एकावयवशुः । तेन वावानुपात्तस्तृतीयसवनार्थं पर्वीतो भवेत्तवानेवो-
 पादात्तस्य इति । एवं च चतुरधिकपर्वेकावयवशुः । अन्यत्र सामान्यतस्त्रिपर्वणो
 द्विपर्वण एव वाऽशक्यः । त्रिपर्वणो द्विपर्वणो वाऽशक्यो ग्रहीतव्या इति शास्त्रान्तरे
 भवणादिति सिद्धं भवति । एतद्विनाशेऽप्यो ग्रहीतव्यः । तृतीयसवन आदित्यग्रहोत्त-
 रमेतस्यांशोर्नाशश्चेत्तदाऽन्यस्य सोमस्यावावास्तमीपवर्तिनं सोमं श्रेण केनेषितुर्वेज
 सोमप्रविक्रयिणा वाऽऽहार्यं तस्मै किञ्चिद्दत्त्वाऽभिषोतस्यः । तदभावे फास्मनान्यभिषोत-
 व्यामीत्यादिकं प्रायश्चित्तं च सिद्धं भवति ।

अभिचरत्स्तु अहं गृहीत्वाऽमुष्य स्वा प्राणे
 सादयामीति सादयेत् सावित्रेणाऽऽदा-
 यामुं जह्यथ स्वा होष्यामीत्यभिमन्स्य महर्षिणो
 मदिरस्य मदे गृषाऽसावस्तिवति जुहोति ।

अभिचरतीत्यभिचरत्स्वाभिचरतो द्वेष्यमादिश्याभिचारं कुर्वन्ने यजमानस्येत्यर्थः ।
 तुशब्दोऽत आरम्य वल्ले बाहो वा तं जुहोतीत्यन्तं कर्म भैमित्तिकं भवतीति प्रदर्श-
 यितुम् । ग्रहमुपांशुं देवस्य त्वेत्युपांशुसवनं ग्रावाणमावायेत्यादिना मध्यमतीर्ण इषस्तु-
 धीत्यन्तेन विधिना गृहीत्वा, अमुष्येत्यस्य स्थाने शर्मन्तं चञ्चन्तं द्वेष्यस्य नाम
 गृहीत्वा प्राणे सादयामीति आयतन एव सादयेत् । सादननिषेधेऽपि अभिचाराय
 सादनं विधीयते । अमुष्य प्राणे त्वां सादयामीति मन्त्रार्थः । तं सादितमुपांशुं देवस्य
 त्वां सवितुः प्रसव इति सावित्रस्तेनाऽऽदव इत्यन्तेनाऽऽशुयोत्थानाद्यन्ववस्थानान्तं
 कुर्यात् । अमुं जहीत्यग्रामुमित्यस्य स्थाने शर्मन्तं द्वितीयात्तं द्वेष्यस्य नाम आह्वम् ।
 यथोऽमुकशर्मणी जह्यथ स्वा होष्यामीति । अथशब्दो मन्त्र आनन्तयोर्थः । सादना-

अवहितोत्तरममुं अहि तस्य हननानन्तरयेव त्वां होष्यामीत्यमित्यगममन्त्रार्थः । प्रह-
र्विण इति मन्त्रेऽसावित्यस्य स्थाने शर्मन्तं प्रथमान्तं नाम ग्राह्यम् । यथा प्रहर्विणो
मदिरस्य मदे घृषाऽमुकशर्माऽस्त्विति । स्वाहा त्वा सुपव इत्यस्य स्थानेऽ-
थमभिव्यारार्थो होममन्त्रः । होमानन्तरं उपनिमार्जनादि संपातावनयनान्तं क्रूरवैदंते
धोनिः प्राणायं त्वेत्यासादनमन्त्रमपोद्यामुष्य तथा प्राणे सादयामीति मन्त्रमुक्त्वा तत्प्राणं
सादयित्वा तस्मिन्नेशुमभिदधातीति । अत्राऽऽपस्तम्बेन विशेष उक्तः-ततो जुहुया-
त्प्रहर्विणो मदिरस्य मदे घृषाऽसावस्त्विति निष्ठास्तिष्ठन्नुत्साऽमुष्य तथा प्राणे सादया-
मीति सादयेदिति ।

आ होतोरप्राणमासीत् ।

आ होतोः सादनमभृति होमपर्यन्तमप्राणञ्चासं बहिरनिर्ममयसातीतोपविष्टोदि-
त्यर्थः । भावकक्षणे स्तेणकृन्वद्विचरिहृतमिजनिभ्यस्तोसुमितिसूत्रेण तोसुऽप्रत्ययः । इदं
च होमपर्यन्तमुपवेशनं संनिहितद्वेष्यविवयम् । दूरस्थस्यामे विशेषान्तरस्याभिवाच्य-
मानत्वात् ।

यदि दूरे स्यादा तमितोस्तिष्ठेत् ।

आ तमितोर्वावद्वकम् । अप्राणमिति अनुवर्तते । दूरे द्वेष्यस्य सत्त्वे होमपर्यन्तमे-
वाप्राणमिति न किं तु ततोऽप्यधिकम् । तस्यावधिस्तु वावद्वकमप्राणवमिव वावद्वकं
होमदेश एव तिष्ठत्ताऽपि ।

द्वेष्यस्य नाम गृह्णाति ।

अस्मिन्नाभिचारिके कर्मणि अमुष्यामुमसावित्येतेषां स्थाने क्रमेण षष्ठीद्वितीयाप्रथ-
माभिर्विधत्किभिर्द्वेष्यस्य नाम गृह्णातीत्यर्थः ।

देवाःशो यस्मै खेदे तसस्त्यमपरिकृता भङ्गयेन हतोऽसा फडिति

योऽस्याःशुराश्छिष्ट उरसि वस्त्रे बाहौ वा तं जुहोति ।

हे देव हेऽशो यस्मै यदर्थं स्वामहमीदे प्रार्थयामि तसस्त्यमपरिकृताऽपरिभ्रुतमप्र-
तिहतमस्तु भङ्गयेन भङ्गाय शत्रोर्नाशाय हितं कर्म भङ्गयेन तेन भङ्गयेनानेन वक्ष्यमा-
नेन कर्मणा हतोऽमुकशर्माऽस्तु इति मन्त्रार्थः । फडिति फट्कारः स्वाहाकारप्रत्या-
ज्ञावः । योऽस्योपांशुम्रहणस्याभिवदशायामभिहतोऽशुरुत्तुर्यामिषुण्वता, उरसि वस्त्रे
बाहौ वाऽऽश्छिष्टो भवेत्तं हुते प्रहे सादिते च पात्रेऽनेन मन्त्रेण फडित्यन्तेन जुहो-
तीत्यर्थः । यदि न श्लिष्टो भवेत्तदा नैव होम इत्यर्थसिद्धम् । तस्मिन्नेशुमवदधाति स
अस्मिन् आतृतीयसवनादित्यन्त आभिचारप्रयुक्तविधिविशिष्टकर्मणि निर्वृत्त एवायमे-

चुहोम इति स्थापयितुमेवैतत्पूर्वं देव्यस्य नाम गृह्णातीतिसूत्रप्रणयनम् । एतदन्तं
नेमिषिकम् ।

अथ प्रकृतमुच्यते—

महाभिववाय पर्युपविशन्ते पुरस्तादध्वर्युर्दक्षि-
णतः प्रतिप्रस्थाता पश्चात्पश्चोत्तरत उच्येता ।

सवनार्थं वासवार्थं ध्वर्युर्दक्षिणतः महाभिववाय । चतुर्थां तादर्थ्यं महाभिववाय-
मित्यर्थः । परि परस्परामिमुखाभिर्यथो न तु समन्तमिति । तस्य पुरस्तादित्यादिवक्त्व-
माणेतैव सिद्धेः । विदिग्भ्यावृत्त्यर्थं पुरस्तादित्यादिकम् । महाभिववाय पर्युपविशन्ते
सर्वेऽध्वर्यवो दिक्षु क्रमेणस्थेतावतैव सेरस्यति सति गुरुसूत्रकरणं क्रमेणोपवेशनार्थं
पुरस्तात्प्रथममध्वर्युरुपविशति ततो दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता ततः पश्चात्पश्चोत्तरत
उच्येतेति । पुरस्तादित्यादयः प्रवेशा राजानमपेक्ष्य देवा अभिववानुकूलत्वाय ।

राजानमपाश्चे यावन्तं प्रातःसवनायाऽऽप्तं मन्वते मरु-
पनद्धतरं निदधाति तमुपरे न्युच्योसिचत्वं देव सोमेति
येऽऽदाभ्या अ-श्वस्तेनामेकैकमनुसवनमपिसृजति यत्ते
सोमादाभ्यं नाम जायवीति चोपाश्चुपावनानां द्वौ द्वौ ।

तमुपरे न्युच्येत्यन्तं कृतं पादवानम् । पूर्वत्रैकग्रहायाऽऽप्तमित्युक्तं स्थितं तत्राद्यं
विशेषोऽत्र प्रातःसवनायाऽऽप्तं मन्वते इति । प्रतिग्रहमभिववाशङ्कां दूरीकर्तुं वा यावन्तं
प्रातःसवनायाऽऽप्तं मन्वते इति पचनम् । ये, आदाभ्या इति पदच्छेदः । तद्विनामायः
पूर्वसवर्णदीर्घो वाऽऽर्षः । आदाभ्या अदाभ्यसंनन्धिनो येऽश्वस्तेना मध्य एकैकये-
कमेकमंशुं सवनं सवनमनु अनुसवनं प्रगृहणक्रमेणापिसृजति प्रातःसवनार्थमपात्तेन
राज्ञा संस्पर्शयति । अजापित्तर्जनं राज्ञि मेळनं न भवति किं तु संस्पर्शनमेव ।
अन्यथा तानुपरे न्युच्येति उत्तरत्रोक्तस्वोपरे निवपनस्यासंगतत्वापत्तेः । अपेहीत्यन्ता-
स्त्रयो मन्त्राः । तेषां मध्ये प्रथमेन मन्त्रेण प्रथममंशुं प्रातःसवनेऽपिसृजति । द्वितीयेन
द्वितीयं द्वितीये । तृतीयेन तृतीयं तृतीय इति केचित् । तत्र । वसवस्त्वा प्रगृहन्त्व-
स्यैरुपनद्धस्य राज्ञ इति च देवैरिति वचनाभावेनैकमन्त्रप्रथमेव सूत्रकारमिमममित्यवग-
मात् । यदि सूत्रकारस्य मन्त्रानामास्वमभिमत मवेत्तदैतैरिति पूर्ववद्भूपादेव । वाचुत्तेन-
उच्येत्त्वं देव सोम गावत्रेण छन्दसाऽग्नेः प्रियं पाथो अपीहि वशी त्वं देव सोम
त्रेहुमेन छन्दस्तेन्द्रस्य प्रियं पाथो अपीहस्मत्सखा त्वं देव सोम जागतेन छन्दसा
विक्षेपां देवानां प्रियं पाथो अपीहीत्येतेनैकैकमंशुमनुसवनमपिसृजतीत्येकमन्त्रं
स्पष्टमेवोक्तम् । यत्ते सोमादाभ्यमित्यपमपि आदाभ्यांश्चपित्तर्जन एव । चक्रेण समु-

अस्मेवावमन्मन्त्रादिज्ञानः। पूर्वपक्ष इत्यस्माद्भातोः कर्मण्यधिकरणयोश्चेति न्युप्युः।
 ततो भावे च्त् । प्यते ग्रहणकाले येस्ते पवनाः । पवना एव पावनाः। उपसंक्षेपे
 पावना उपांशुपावना उपांशुमंज्ञकस्य ग्रहस्य पावना इत्यर्थः। तेषां मध्ये द्वौ द्वौ
 प्रवृहणक्रमेणापिसृजति तूष्णीमेव मन्त्रानुपदेशात् । अत्रापि उक्तेन हेतुनाऽपिसर्जनं
 संस्पृशनमेव । अथ वा द्वौ द्वावित्यत्र चकारोऽन्वेति । तथा चैवमर्थो भवति—उपसं-
 क्षेपमिति आद्याभ्यांश्चपिसर्जनमन्त्रः । चत्ते सोमादीभ्यं नाम जागृवीत्सुपांशुपावनाख्या-
 शुद्धयानिसर्जनमन्त्र इति । प्रस्पंशु मन्त्रावृत्तिः।

**तानुपरे न्युप्य वसतीवरीभिरुपसृज्य दक्षिणैः पाणिभि-
 र्त्राभिर्यथार्थमभिवृत्त्य निग्राभमुपयन्ति यथा पुरस्ताद् ।**

सोमादाभ्योपांशुपावनानंशुनूपरे न्युप्योपरस्परराक्षः समीपे न्युप्य वसतीवरीभिरुप-
 सृज्य, दक्षिणैः पाणिभिरित्यत्र दक्षिणग्रहणं द्वाभ्यां पाणिभ्यामभियुक्त्येति सूत्रान्तर-
 मतन्युदासार्थम् । नन्विदं सोमग्रहार्थोभिवृत्त्य एव वक्तव्यं सर्वाभिवृत्तयामेव कल्प
 इत्यनेनात्रापि प्राप्नोत्येवेति चेत् । उच्यते—महाभिवृत्त्यतिरेकस्येते दक्षिणपाणिभि-
 र्यथं कारयितुमेवात्र दक्षिणैः पाणिभिरितिसूत्रं कृतमिति ज्ञेयम् । तेनात्र दक्षिणस्य
 पाणेरसामर्थ्येऽपि विरम्य विरम्य दक्षिणेनैवाभिधीतव्यम् । अन्यत्र दक्षिणस्यासामर्थ्ये
 यामेनापि सोमग्रहांशुपांशुसवनार्थेसोमाभिवृत्ते भवति । इदमपि सिद्धं भवति महाभि-
 वृत्ते सर्वथा दक्षिणस्यासामर्थ्ये यामेनात्रापि भवति परं तु नियमोक्त्यननिमित्तं त्रय-
 क्षिणं यत्ततनुहोमः प्रोवाञ्छितार्थे कर्तव्यः सर्वथायञ्चितं च । महाभिवृत्त्यतिरेके-
 ष्वभिवृत्तेषु नियमोभाषारप्रत्यक्षितहोमो नेति । महाभिवृत्ते एषं दक्षिणनियमं इत्यत्र
 किञ्चनरो यत्ते दुर्दुर्दक्षिणेनेति मन्त्रगतं अनुवचनम् । नृशब्दस्य प्रथमाबहुवचने
 षर इति । पाणिभिरुपसृज्येति साहिरण्यस्यप्रदर्शनार्थम् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—हिरण्यपाणि-
 भिरुपसृज्येति गृह्णाति जुहोतीत्यत्यन्तप्रदेश इति । प्रदेशो विधानम् । अत्यन्ताय प्रदेशोऽ-
 त्यन्तप्रदेशः । सोमभिवृत्त्यादीन्हिरण्यपाणिः करोतीति सार्वत्रिको विधिरित्यर्थः । प्राण-
 भिरुपांशुसवनान्दत्तैश्चतुर्भिर्यथार्थं यन्नाप्रयोजनं सर्वेऽभिवृत्त्य निग्राभमुपयन्ति । बहुवच-
 न्यात्सर्वे । यथा पुरस्तादित्यनेनाश्वादानादेः स निग्राभो भवतीत्यन्तो विधिः प्राप्यते ।
 चक्षुःशुभ्रग्रहणं नात्र भवति तस्योपांशुमाप्रार्थत्वात् । आ मां स्कान्द्रूपस्येति अथर्वो-
 र्नेवेति केचित् ।

एवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्चाभिवृत्तः ।

एवं वसतीवरीभिरुपसृज्य निग्राभमुपयन्ती विहितो द्वितीयस्तृतीयश्चाभिवृत्तः भवती-
 त्वर्थः । सति त्रिभिस्तस्मात् स्कान्द्रूपस्येति ।

विरभिपुत्र राजानमाधवनीये, ससिञ्चतिः ।

निष्पीड्य सिञ्चतीत्यर्थः । अत्राऽऽपस्त्रस्त्रेकविशेषः । उक्तः—अभिपुत्रमध्यर्षुः (अ-
क्षितः ससिञ्चति) तमुजेराऽन्तरेणेवे . अपोद्भूतोत्तरत आधवनीयेऽवनयत्येवः एवापा-
स्येयस्य च मत्वा इति । अत्रार्थः—एवं विद्विभिपुत्रमक्षिनोदधने . संसिञ्चति गृह्णाति
तं गृह्णीतमुजेताऽन्तरेणे वेः पम्पास्तेनोद्भूतोदधनमुत्तरत आधवनीयस्य मत्वा तस्मिन्-
वनयति । उपसर्जनार्थानां वसतीवरीणामभिपुत्रस्य सोमस्य चैव एव पम्पा इति ।
इदमप्यविरोधास्वीकर्तव्यमेव । तत्रोदधने संसिञ्चतमात्रमध्यर्षुकर्तृकम् । सूत्रविरुद्ध-
त्वात् । अधवनीयेऽवनयनमापलम्बात् । अमिदं कथलाध्ययकतृकं न यदिति किं तु सर्वाऽप्यर्षु-
कर्तृकं संसिञ्चन्तीति बहुवचनात् । अत एव केवलमेतुकर्तृकताऽपि चारिता भवति ।

एवं विहितो द्वितीयस्मृतीयश्च पर्यायः ।

संसिञ्चन्तेन विधिना विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च पर्यायः । तत्प्रा- . त्तद्विपर्याये
महाभिषयो भवतीति । आपस्तम्बोऽपि अमुप्यं स्पष्टमाह—त्रिपर्याय इति ।

इत्तमेऽभिषये सुसंभृतं राजानं कृत्वा पवित्रेण प्रवीक्ष्ये-

पूरे ब्राह्मणः संमुखान्कृत्वा तेभ्यः ऋजीषं व्यपोहति ।

सुहृ संभृतं नि-शेषं संभृतं राजानमाधवनीये कृत्वा पवित्रेण दशापवित्रेण ऋजीष-
माधवनीय एव प्रवीक्ष्येपरे ब्राह्मणः पूर्वदसंमुखान्कृत्वा तेभ्यो माधव्यो मन्वार्थं प्रवी-
क्षितः ऋजीषं व्यपोहति विपनतीत्यर्थः । उक्तमेऽभिषये निम्नाभोपायने जाते होतृचमनी-
यानां निम्नाभोपायनार्थेऽनुभिः सह होतृचमसंस्थानां निम्नाभ्याणां समाप्तिः ।

ऋजीषमुखान्करोति ।

विपनकृतीषं मुखेषु येषां त ऋजीषमूला एतादृशान्मात्मनः करोति । वासदेव्यः
प्रवच्छतीति विज्ञायत इत्यादस्ताम् । वासो मसः ।

माश्वमुद्रातारी द्रोणकलशं प्रावस्वधूरिति ।

प्राश्वमिति द्रोणकलशविशेषणं छन्दोगोक्तस्योदशं वेति पश्चन्तरस्य श्वावृत्त्यर्थम् ।
उद्रातार उद्रातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तार एव न मुमक्षण्योऽपि । छन्दोगसूत्रे . पशुतचनेत्र
तेषु मेष महणात् । प्रावसु समुत्तीकृतेषु द्रोणकलशं प्रावस्वधूरिति इ उपरि प्रतिष्ठा-
पयन्ति ऋतवाचमतीत्यादिस्मृत्योक्तेन विधिना ।

अधोक्षमुपकर्षन्ति ॥ ८ ॥

अत्रस्याध इत्यधीतम् । अन्वधीभाषसमासोऽयम् । अत्रस्याधोपायेन प्रावसु प्रति-
ष्ठापयितुमुपकर्षन्ति । उद्रातार इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते ।

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते मधुर्गोत्राणि

पर्येषि विश्वतः । अत्रस्तनूर्ने तदामो

अधुते कृतास इदन्तस्तस्माद्यतेति तस्मिन्नुदी-

चीनदर्शं पवित्रमुद्गासारो वितत्य धारयन्ति ।

तस्मिन्कलश उदीचीनदशामुद्गदर्शं पवित्रं वितत्य विस्तार्य कोणाभ्यारयन्ति यथाऽ-
चस्ताद्ग्रहा गृह्येतिरित्यर्थः । उद्गातृविधिप्रदर्शनमनेकसामशाखाभेदेन पाठान्तरसत्त्वे
पक्षे तृषविनियोगसत्त्वे पवित्रस्य प्राग्दर्शने चादि अयमेव पाठोऽभिप्रेत एकैवर्गविप्रे-
तोद्गदर्शात्ममेवामिप्रेतं पवित्रस्येत्येतदर्थम् ।

एतयैवाध्वर्युरभिमन्त्रयते ।

एतयैव पवित्रं त इत्येतयैवर्त्तव्येति । यद्योद्गातृभिवितत्य धारणं कृतं तयैवेति निष्क-
होऽर्थः । अनेन सामशाखान्तर्गतैवात्र विनियुज्यते नाऽऽरण्यकान्तर्गतेति बोध्यते
तथा च एवं कर्मरिचति प्रथम्यसूत्रबोधितं शान्तिकरणं न भवति । वितत्यमानमिति
शेषः । पवित्रमिति छिन्नात् ।

तस्य यजमानो नाभिं करोति ।

तस्य दशापवित्रस्य । तां वितत्यनकाले दशापवित्रस्य नाभिं करोतीत्येतस्याध्वर्युकर्म-
कताऽत एवोक्ता न भेदेतस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । तथा चाध्वर्युर्यजमानो वा नाभिं करो-
तीति निकल्पः सिद्धो भवति । अप वाऽन्तर्भावितो गिष्कार्यः । तथा चाध्वर्युप्रेरणं
अनमानकर्तृकं सिद्धं भवति । नाभिश्चक्रः पूर्वमेव व्याख्यातः ।

होतृचपसेन चास्मिन्पक्षे चारा* स्थापयति ।

स्थापयतीत्यन्तर् चकारोऽन्वेति । तथा चायमर्थो भवति—यजमानो नाभिं
करोति स एव चारां स्थापयति चेति । चकारस्य मध्ये पाठेन धृतिरेवेयमनूदितेत्यनुमीयते ।
अवधारणार्थो वा चकारः । यजमान इत्यनुवर्तत एवास्मिन्पक्षेऽपि । स्पष्टः सूत्रार्थः ।

आधवनीयापुष्पेतोदञ्चनेन होतृचपस आनयति ।

उग्रग्रहणं परिकर्मिण्यमाध्वर्युवाकृत्यर्थं तस्य कार्यान्त-
रुत्पाद्यत्वेनसंभवादेव व्यावृत्तेः । उदञ्चनं नाम सोमग्रहणार्थमस एव । तथा चोद-
ञ्चनं चमसमिति बह्वृचाः । आपस्तम्बोऽत्र विशेषमाह—संतता चारा स्थापयितव्या
कामो हास्व समर्धुको भवतीति विज्ञायते च द्विष्पात्तस्य विच्छिन्नादिति । अथ
यजमानस्य कामाः समुद्येरञ्चिति फलार्थवाचः ।

* स्थापयति चाराया ग्रहान्मुक्ताति ।

* स्थापयति इति मुक्तम् ।

१ क. "प्रेता प्राग्" ।

भाभिदेशेन स्वत्या धाराया इत्यर्थः । स्वत्या धाराया इत्यप्रदाने पञ्चमी । स्वत्यध
धारायाः सकाशाद्भुवस्तान्महान्गृह्णातीत्यर्थः । अण्ड्या धारया ग्रहान्गृह्णातीत्येन्द्रवाच-
वादिषु धारायापणुत्वविशेषणादन्तर्धामे महस्येव धारा । भीष्मसकमते तु अन्तर्धामस्य
धारामहत्त्वं नास्तीति द्रष्टव्यम् । एतदन्ता परिभाषा धारामहाणाम् ।

उपयामहृद्गीतोऽस्वन्तर्धामेत्यन्तर्धामम् ।

• कृद्वसस्वेत्यन्तः । गृह्णातीति पूर्वसूत्रानुवर्तते ।

तस्थोपाशुना कल्पो व्याख्यातः ।

• उपौनगमने एव पर्यवसानमेतस्य सूत्रस्य । परं स्वत्रोत्थानमन्वस्यान्ते विशेष
स्थाकृतोऽस्ति मधुमतीर्ष इत्येकविंशतिश्लोकस्येन्द्रियेभ्यो विशेषेभ्यः परिशेष्य इति ।
अन्वथोपाशुद्वयस्य स्थाकृतोऽतीत्येतावन्न एव ग्रहणे मधुमतीरित्यस्य प्रकरणपठितस्य
वैयर्थ्यपरिहारेः ।

• उपाशुना कल्पो व्याख्यात इत्यनेन प्राप्तमुत्तरेण होतारमतिक्रम्येत्यादिकं तद्व्याख्यं
विशेषवाह—

दक्षिणेन होतारमतिक्रम्य वाक्त्वाऽङ्घ्रिति दक्षिणं परि-
धिसंधिमन्ववतिष्ठते दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववद्वृत्य स्वाहा
त्वा सुभवः सूर्यायेति माश्वमुदश्वपृजुं दीर्घं संतत जुहोति ।

• वाक्त्वाऽङ्घ्रित्यर्थं मनस्त्वाऽङ्घ्रित्यनेन स्वशालास्थेन मन्त्रेण विकल्पने । अथ चोत्सा-
वमन्त्रोश्च एव मनस्त्वाऽङ्घ्रित्यर्थमश्लः । स्वाहा स्वा सुभवः सूर्यायेति पुनर्मन्त्रवचनं
पूर्वमन्त्रतोऽन्तकृतवैनाल्यं धोतयति । तथा च देवेभ्यस्त्वा परिधिभ्यम् इति होममन्त्र-
स्यैव शेषो विनियोगान्तरात्मभावोऽस्ति सिद्धं भवति । प्राश्वमुदश्वपृजुं दीर्घं संततमित्यथन यं कामयेत
प्रसायुकः स्यादिति निश्चं तस्य जुहुयाद्यं द्विष्यात्तस्य हृदं विच्छिन्नं सुहृयादिति
सूत्रान्तरोक्तकाम्यतांनिर्वासार्थम् ।

न परिधौ लेपं निपाहि नाऽऽङ्घ्रयणस्थावत्या संवातमवन्वयति ।

येन सर्वस्य होमः । सर्वोपहोमपक्षे तेषातावनयनेरूपप्रतिपत्तेरभावाद्भक्त्यं भवत्येव ।

एव त्वे योनिरपानाय स्वेति वाच्यं सादपरि ।

पाश्वन्तर्धामपत्रं, सादनमायतने ।

• साशुभवदधाति ।

स्पष्टम् ।

ते अन्तरेण ध्यानाय स्वेत्युपास्तुसवनं
श्रावणं सस्पृष्टमथांशुपात्रेण सादयेत् ।

ते उपश्रन्तर्थाभयोः पात्रे ।

यं कामयेत प्रमायुक्तः स्यादित्यसस्पृष्टौ तस्य सादयेत्
कामयेत सर्वमायुरियादिति सस्पृष्टौ तस्य सादयेत् ।

यं यजमानं प्रमायुक्तोऽस्वायुः स्यादिति कामयेत तस्य यजमानस्य कर्तावर्मस्पृष्टा-
वुपांशुमवनेनासंस्पृष्टावुपांश्रन्तर्थाभावध्वर्युः सादयेत् । यं यजमानं सर्वं पूर्णमायुरिया-
दिति कामयेत तस्य क्रतौ संस्पृष्टावध्वर्युः सादयेत् । तत्र न हि निन्दा निन्दितुं
श्रान्तेऽपि तु स्तुत्यं स्तोत्रमिति न्यायेन पूर्ववत्निन्दाया उत्तरपक्षस्य प्रशस्त्ये-
तात्पर्यम् । परिकल्प्योऽध्वर्युः कथमनिर्द्धं यजमानस्य कामयेत तस्मादर्धवादाहु-
मयोःसस्पृष्टतया सादनमन्त्रस्तत्वात्त्रैव कार्यमिति । उत्तरः काम्यः कल्पो नित्योऽपि ।
अयं प्रश्नः केवलेनोपांशुपात्रमात्रसंपर्शात्मकेन नित्येन कर्तव्यं विकल्पते । अत्र
कमिषानुभवोऽपि न संकरः कामनाया यजमानगतत्वाभावात् । यं द्वेषं यजमानं
यजमानः कामयेतेति यजमानगते चैवेवंतीत्या कामना तदा कामनाप्रयुक्तः संकल्पो
भवत्येव ।

उभावुदिते जुहोरपस्वरमाणः ।

तमीपवने प्रातरनुशाकसमासावपि यस्य कर्मकरणविषये शरा नास्ति सोऽम्बरमाण
एतोऽंशोऽध्वर्युसमावुपांश्रन्तर्थावुदिते मूर्धे सति जुहोनीत्यर्थः ।

स्वरमाणस्त्रनुदित उपांशुमुदितेऽन्तर्थाभम् ।

तुशाकः पूर्वापेक्षया वैलक्षण्यार्थः । शरायां सत्यावपि उदित एवान्तर्थाभं
गृह्णाति, उमपोरुदिते ग्रहोऽपि स्वकाले सवनसमापनकरणसामर्थ्यवशाऽपि अनुदित
एवोपांशुमात्रं इति द्विविधोऽत्र नियमः । अनयेव रीत्योमयोःरुपादानं सार्धकं
मान्यथेति द्रष्टव्यम् ।

उभावनुदित इत्येकेषाम् ॥ ९ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टममन्त्रे तृतीयः पटलः ।

अस्मिन्पत्रेऽपि ऐन्द्रवायवादीनां महानुदित एव यथा भवति तदनुरीधेनानुदितेऽ-
न्तर्थाभमहणम् ।

रेस्तामात्रस्तु इत्येत रश्मिभिस्तु दिवाकरः ।

उदितं तं निजासीयात्तत्र हीर्षं प्रकल्पयेत् ॥

इत्यभिहितोपलक्ष्य एवोक्तिकालोऽनर्था स्पष्टोऽर्थः ।

इत्योक्तौपादश्रीमद्भिष्टोमयाजिसाहस्राभियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विधाहस्राभियुक्तपाण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततन्त्रजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितया श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिम्-
भाम्भुषिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-
सामिकायां उपोत्सनाख्यायां वृत्तावष्टमम-
अस्य तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथाष्टमपत्रे षण्णमः पटलः ।

रथंतरसाम्येन्द्रवायव्यामांगृहीयात् ।

रथंतरं साम परिमन्त सोमो रथंतरसामा अस्मिन् रथंतरसाम्नीन्द्रवायु देवता यस्य
ग्रहस्य स ऐन्द्रवायवः । सोऽमे प्रथमो ग्रहणे येषां त ऐन्द्रवायव्यामा एतादृशान्ग्रहान्गृ-
हीयादित्यर्थः । प्रथमे प्रयोगे रथंतरसामैवेत्येतेषामाचार्याणां मतम् । तथा ब्राह्म-
णस्तम्बः—न रथंतरसामानमङ्करवा बृहत्सामानमाहोविरत्येक इति । एक इतिवचनात्तापं
नियम इति वं व्रते ।

बृहत्सामि शुक्राग्रान् ।

शुक्रः शुक्रमहोऽमे येषां ते शुक्राग्रान् एतादृशान्ग्रहान्बृहत्सामि सोमे शुक्राग्रान्
त्यर्थः । अस्मिन्पक्षेऽन्यथासोत्तरमादौ शुक्रमेव गृहीत्वा हिरण्येन श्रीत्याऽन्यस्य इत्ये-
तौ इत्येन्द्रवायव्यं गृहीत्वा तं परिमृष्टभायने सादयित्वा शुक्रं गृहीत्वा तं परिमृष्टभायने
सादयित्वा भेषावरुणं गृहीत्वा शूनशीनेन यससा श्रीत्या सादयित्वा मन्थिग्रहणादी-
त्येवं प्रयोगक्रमः । तथात्र ज्योतिष्टोमात्क्रमान्तरविधिः । ज्योतिष्टोमस्य रथंतरसामिति-
विशेषणात्तन्वत्तत्र सामान्तरसत्त्वेन व्यापत्कस्याभावात्सकलज्योतिष्टोमव्यापनासंभ-
वात् । अतः सामंशपीभाषात् ज्योतिष्टोमस्य रथंतरसामितिमित्त ऐन्द्रवायव्याग्रान-
विधिः । नापि बृहत्सामनिमित्ते शुक्राग्रानिविधिरिति 'शुक्रव्यम्' चाङ्गि रथंतरसामा सोमः
स्याद्वैन्द्रवायव्याग्रान्ग्रहान्गृहीयाद्यदि बृहत्सामा शुक्राग्रानिति श्रुतौ यद्विद्वान्वाङ्मोति-
ष्टोमप्रकरण एतस्याः श्रुतेः पाठाच्च सोमशब्देन ज्योतिष्टोमस्यैवानुज्ञायात् । विशेषणसक-
त्तु अयोग्यत्ववच्छेदेन परस्परविशेषितरथंतरबृहत्सामव्यवच्छेदेन शेषपत्रं व्रष्टव्यम् ।
तथा च द्वितीयाध्याये तृतीयपादे जैमिनिः—गुणस्तु क्रतुपयोगात्सामान्तरं प्रथोजयेत्स-
मोगत्वाशेषमूत्रत्वात् । एकस्य तु लिङ्गपेशात्प्रयोनतार्थमुत्थेतैकत्वं गुणवाक्यत्वादिति-
सूत्रान्तम् । एकस्यैव कंतोरस्मिष्टोमस्य लिङ्गपेशात्प्रथंतरसामा बृहत्सामो प्रथममेत्येव

यस्य लिङ्गस्य स्वरूपस्य भेदादप्रगाप्रयोजनार्थमृचयेतैकत्वमेककतुपरस्वमेव । एतेषामुदाह-
रानां मुग्गवाक्यत्वाद्गुणा ऐन्द्रवायव्यप्रवाद्यस्तदर्थानि वाक्यानि मुग्गवाक्यानि तस्मा-
द्धेतोरिककतुपरस्वमेवेति द्वितीयसूत्रार्थः । [प्रथम] सूत्रार्थस्तु रथंतरसामस्यादिः कतु-
संयोगात् । पूर्वकतुसंबन्धान्तरमेव प्रयोजयेद्विधेत् । कुतः संयोगस्य रथ-
ंतरसामेति सामसंयोगस्याशेषे कृच्छ्रे कतौ भूत्वात्प्रगत्तन्वाचस्य च उयोत्तिष्ठोमे
संपवाभावादिति ।

उभयसाक्षि वायाकापी ।

उभयं साम रथंतरबृहदारण्यके यस्मिन्सोमे स उपयसाया तस्मिन्वायाकापी यथा-
कामं यथेच्छमैन्द्रवायवामता शुक्राग्र्या वा यतीत्यर्थः । एतस्य प्रकृत्यावसंपत्तेन सर्व-
पृष्ठासोर्वासादी निवेशः ।

ऐन्द्रवायवान्पृष्ठीयादौकमरिके पृष्ठसंयोगे ।

कण्ठरथंतराहुवविकारसिद्धे पृष्ठसंयोगे पृष्ठसंबन्धे यस्मिन्सोमे सति यथा सत्संश-
सिन्मान्तर्गतदशमे सण्डेऽग्निष्टोमेन कण्ठरथंतरमाद्या वैश्यः बुष्टिकामो यजेतेत्यर्था
यथा वा राजनसाक्षि महामन ऐन्द्रवायवामनेव गृह्णीयादित्यर्थः ।

ऐन्द्रवायवामाद्यवेष्टुबन्धुर्गृह्णीतेति नित्ये काम्ये ।

उपेष्टुबन्धुरित्यन्तरं कनीयसाऽन्तिकान्त इति शेषः । यथा एवा यदैन्द्रवायवो यदै-
न्द्रवायवामा महा गृह्णते यानमेवाऽनुगन्तीसुक्राकस्य तस्मादैन्द्रवायवामा महा गृह्णन्त
इत्येन्द्रवायवामाप्रयोगसंहारैरेन्द्रवायवमहस्यैव प्रयमपादेन च नित्ये उपेष्टुबन्धुर्गृह्णीतेति
श्रुत्यान्तरे कलप्रयोगेन काम्ये विधौ ऐन्द्रवायवामतेन यतीत्यर्थः । उपेष्टुबन्धुरित्यस्य
उपेष्टुभजेत्यर्थः । अस्मिन्नेव श्रुतिरस्ति न उपायास्तं कनीयानतिक्रामतीति । एतस्य
काम्यत्वमैन्द्रवायवामान्गृह्णीयाद्यः कामयेतेत्युपक्रम्य न उपायास्तं कनीयानतिक्रामती-
त्युपसंहारात् । कनीय-कृतानतिक्रमपरिहार एवात्र काम्या ।

ऐन्द्रवायवामान्पृष्ठीयादाययश्विन इति ब्राह्मणकथा-

रूपातानि काम्यानि ब्रह्मानि तेषां यायाकापी ।

अयथाशी रोगी । अन्तर्यामिण्यः धारामहत्वेऽपि न तत्पूर्वमैन्द्रवायवग्रहणं किं तु-
स्तस्यान ऐन्द्रवायवः । न ऐन्द्रवायवामान्गृह्णीयाद्यः कामयेत यथापूर्व प्रजाः कल्पेन
सृजति तदनन्तरं काम्याग्रगणिवानमिति सर्वादिनः प्रतिकर्ष इति वाच्यम् । प्रस्तुतः
यासमहाजानेवामागणिविशिष्टामां कलसंबन्धात् । तदाह दशमाध्याये पञ्चमे पादे कैमेनिः-
कामिसंयोगे तु कथनादादितः प्रतिकर्षः स्यादिति । शुकप्रश्ने तु न स्वस्थानस्वितिः ।
अप्राप्तशुक्राग्र्यायां पृष्ठकच्छे तिष्ठन्तत् ३ कृष्णस्यैव-एतेऽप्रतिकर्षः । साम्यं च दश-

वाङ्मये प्रथमे पादे जैमिनिः—परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत्प्रसासदादिप्रति । ऐन्द्रवाय-
 न्मन्दिवारप्रहाणां प्रकृतत्वात्तदाश्रितैव शुक्राग्रशब्दो विधीयत इति न सर्वादिशब्द
 प्रतिकर्षः । तथा च दशमाध्याये पञ्चमे पादे जैमिनिः—पुरस्तादैन्द्रवायव्याग्रस्य कृत-
 देशत्वादिति । गृहीरिति बहुवचनात्सप्रपता भैत्रावरुणाग्रजायाः । आश्विनाग्रस्ये-
 क्यानाथ स्वेत्युपाशुसवनसादनोत्सरेवाऽऽदौ भैत्रावरुणचमतीयेकधनैकदेशानामाध-
 वनीयेऽवनयने कृत्वा तिर्यपवित्रं पूनभृति तदेकदेशवनवीय द्रोणकलशाद्रुपस्तीर्क-
 पूनभृत् उन्नीय द्रोणकलशाद्भिषारगतीति स्वोक्तप्रकारेण बक्षिष्यवमात्स्युर्वरु-
 भेव ग्रहणं वाचनिकम् । अथवाऽन्तर्गामहोमोत्सरेव भैत्रावरुणचमतीयाश्चैक-
 धनैकदेशाश्चाऽऽवनयनीयेऽवनयित्वादि अश्विनग्रहग्रहणान्तं कृत्वेन्द्रवायवग्रहणादि
 भुवग्रहणान्तं कृत्वा धारां विरम्य प्रपीड्य पवित्रं तत्रिचाय. सवनीयपशुपा-
 करणादि सधानम् । शुक्र.ग्रहाणां प्रकारः प्रागेवोक्तः । मन्थपशनायामादौ मन्थिनं
 गृहीत्वेन्द्रवायवं गृहीत्वा तत्सादनानन्तरं मन्थिनं सादयित्वा भैत्रावरुणशुक्रसादना-
 नन्तरमाग्रपणग्रहणसादनादि । आग्रपणःप्रदोक्थवाग्रयोः प्रथममेतयोर्ग्रहणमन्तरमि-
 न्द्रवायवादीनाम् । एतेषां पशानामिष्टविषयकत्वात्तस्मात्प्रत्यम् ।

भैत्रावरुणाश्विनशुक्रपण्यग्रपणोक्तवामनास्वरूपमाह—

पुरस्तादैन्द्रवायवाद्गृहणन्ते सप्ते साद्यन्ते ।

सप्त ऐन्द्रवायवे सप्ते । सादनं चाविशेषत्वादिति जैमिनिरपि । अत्रानन्तरग्रहणस्य
 न प्रदानोपक्रमसर्वं सर्वेषु गृहीतेषु पश्चात्तनुष्ठानात् । मातः प्रदानापर्यन्तः । तथा च
 जैमिनिः—प्रदानं चापि सादनवदिति ।

प्रकृतं प्रयोगमाह—

ऐन्द्रवायवं गृह्णाति ।

सामान्यप्रतिज्ञानं काम्यविषयकत्वशङ्कां निवर्तयितुम् ।

आ वापो भूषेत्यनुकृत्य पाश्रमुपपच्छत्युप-

यामगृहीतोऽसि वायवे त्वेति तस्मिन्गृह्णाति ।

उपयमनं नाम धारायाः समीपे नियमनं धारणमिति यावत् । तस्मिन्धाराया अन्तः
 स्ताद्घृते पात्रे चतुर्थभागन्यूनं पात्रार्थमितं सोमं गृह्णातीत्यर्थः ।

पाश्रमुपयम्येन्द्रवायु इत्यनुकृत्य पुनरेकोपयच्छत्युपया-

मगृहीतोऽसिन्द्रवायुभ्यां त्वेति तस्मिन्पुनर्गृह्णाति ।

अपयम्य धारातो दूरीकृत्योपर्वर्षं गृह्णाति । पुनरेकोपयच्छतीतिवचनं पाश्रमेन्द्रवा-
 न्नानिरासार्थम् । पुनरेकोपयच्छतीत्यनेनैव सिद्धे तस्मिन्पुनर्गृह्णामीतिवचनमेन्द्रवायवग्र-

हणकाले पुनरुपयमनमात्रं वाच्यपात्रस्य, ऐन्द्रवायवमहणं तु मिश्रपात्र इति पुनः
 शङ्कायास्तादवस्मर्त्तं स्यात्तद्वारयितुम् । तस्मिन्पुनर्गृह्णातीत्येतावन्नैव सिद्धे पुनरोपयच्छ-
 तीतिवचनं धारातो दूरीकृतस्यापि पञ्चस्य ग्रहणसमय एव धाराया अपत्यादेव नयनं
 केवलं स्यात्तन्मा भूत्किं तु मध्ये धारासमीपे मन्थपटनकाल एव धारणं यथा स्यादि-
 त्येतदर्थम् । वायोद्विवारग्रहणविषये जाक्षणम्—तामिन्द्रो मध्यतोऽवकस्य व्याकरोत्त-
 स्मादिष्य व्याकृता वागुद्यते तस्मात्सकृदिन्द्राय मध्यतो गृह्णते द्विर्वायवे द्वौ हि स
 वराववृणीतेति ।

यद्रुष्यापृतं पक्षिर्भ्रं तेन परिपृच्छयैव ते योनिः
 सजोषाभ्यां त्वेस्यापतने सादयति ।

अध्यापृतमित्यनेन द्रोणकलशोपारे धृतस्य व्यावृत्तिः कियते । तेनेति पचनादृशा-
 धिरेव परिमार्जनमावस्तन्त्रोक्तं मानससूत्रोक्तं च निवार्यते । आयतने स्वस्थाने । ग्रहेषु
 तु सहिरण्यतेति पूर्वोक्त्या परिभाषया सर्वेषु ग्रहेषु हिरण्यश्रयणम् । एतस्य कृता-
 कृतस्यममे वक्ष्यते ।

परिभाषामाह—

पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्यन्तु उपरिष्टादुपयामा ऋषा ।

ऐन्द्रवायवमहणोत्तरं परिभाषाकरणैरेन्द्रवायव एतस्या न प्रवृत्तिः । तथा क्रो-
 धामेनेरेन्द्रवायवमहणमुपरिष्टादुपयामस्येऽपि । अनुद्गृह्येत्यस्यात्र पदित्वेत्येवार्थो न तुप-
 यामेन सह योजनार्थः । अन्वयां मन्थोपयामिन्धानसमकालायां ग्रहण एव संभवेत्
 पात्रोपयमनरूपक्रियाया मध्ये विहितया निरर्थकत्वापत्तेः । अनुद्गृह्येत्यस्य पदित्वेत्य-
 र्थेऽपीकारे पाठसमकालपात्रोपयमने कालभेदसंभवेन निरर्थकत्वाभावात् । स्वयः सम-
 कालस्वभेवार्थो न तु आनन्तर्यमर्थः । अन्वया तद्दोषादवस्थापत्तेः । पुरस्तादुपयामा
 येषां ग्रहाणां ते पुरस्तादुपयामाः, येषां ग्रहाणां मन्त्रेषु पुरस्तात्पूर्वमुपयामगृहीतोऽ-
 सीति पठितस्त इति यावत् । एतादृशा ये ग्रहास्ते यजुषा गृह्यन्ते यजुःकरणकग्रहणा
 भवन्तीत्यर्थः । उपरिष्टादुपयामा येषां ग्रहाणां त उपरिष्टादुपयामाः, येषां ग्रहाणां
 मन्त्रेषूपरिष्टादनन्तरमुपयामगृहीतोऽसीति पठितस्त इति यावत् । एतादृशा ये ग्रहास्ते
 ऋषा गृह्यन्त ऋकरणकग्रहणा भवन्तीत्यर्थः । पुरस्तादुपयामा यजुरन्ते गृह्यन्त उप-
 रिष्टादुपयामा ऋगन्ते ननुपयामेनेत्यर्थः । एतेन कदाचन प्रयुच्छतीति श्रुतात्कृतं दधि
 यतो वेदानां प्रत्येतीति य आदित्यस्थादृषाः सोमस्तः सर्वं गृह्णातीत्यादित्यमहीषद-
 धिमइगमर्षमोमग्रहणवोरुपयामपाठवाशुदुपयामेनेः ग्रहणं सिध्यति । षोडशो प्रभे
 षोऽष्टोऽस्ये, विपुत्रसूनु इत्येवमग्रेऽस्यिति तेषां मन्त्रेः सीर्षं सप्तम् मध्यमं गृह्णाति

वाचस्पति विश्वकर्माणपूतय इति विश्वजिति वैश्वकर्माणं गहीम् च मानरमित्यपरेद्युरा-
दित्यमित्येतत्सूत्रेण निहिते प्रथमे विद्युत्तनि गृह्यमाणे सौर्येऽतिमाह्ये विश्वजिति गृह्यमाणे
वैश्वकर्माणेऽतिमाह्ये उतरे- विद्युत्तनि आदिभ्येऽतिमाह्ये शोषयामयादाभावाद्दुपशमेनेव
ग्रहणम् । उतयाम उतयामगृहीतोऽसीत्संशः । उतयामशब्देन पात्ररूपा पृथिव्युच्यते ।
तथा च श्रुतिः—उतयामगृहीतोऽसीत्साहेयं वा उतयामस्तस्मादिमां प्रजा अनुप्रणा-
यन्त इति । उतयामेन पृथिव्यैव गृहीतोऽसि हे सोमेति मन्त्रार्थः ।

सर्वग्रहाणां परिमार्जनं यथायोनिस्तादनं च ।

ग्रहाणामिति बहुवचनैवैव सिद्धे सर्वग्रहणं परिमापार्थम् । तेन धाराग्रहव्यतिरि-
क्तोक्त्वादिग्रहेष्वपि परिमार्जनं सिद्धं भवति । अत्र परिभाषाकरणात्पूर्वेषु ग्रहेषु न
परिमार्जनम् । ग्रहं समाह्वीत्यत्रैकत्वश्रवणादेकस्यैव ग्रहस्य संमार्गं इति तु न भवति ।
ग्रहमात्रोद्देश्यत्वात्सर्वग्रहेषु संमार्गः । एकत्वस्यापि विधाने तु ग्रहोद्देशेन संमार्गैकत्वो-
पपन्नविधाने वाक्यपदेशात्तेः । तस्मादेकत्वानुवाद एव । तथा च तृतीयाध्याये प्रथमे-
पादे जैमिनिः—एकत्वयुक्तभेकस्य श्रुतिसंयोगादिति । न्यायप्रदर्शनार्थं च सर्वग्रहणम् ।
सूत्रार्थस्तु ग्रहं समाह्वीत्यत्रैकत्वश्रवणादेकस्यैव ग्रहस्य संमार्गो न सर्वेषां ज्ञानवेकत्व-
स्यैव संबन्धादिति । परिमार्जनं यद्व्याहृतं तेन । पूर्वत्र तस्यैवोक्तत्वात् । ग्रहग्रहणं
चमसन्वावृत्तवर्षम् । एतन्वाचिन्वात्तत्स्वरूपाविशेषा नैव भवति किं तु विवक्षितं स्वरू-
पस्य । उद्देश्यं चिन्वा विन्ययोगेन तत्स्वरूपस्याविशेषायां कारणाभावात् । तथा च
चमसेषु न संमार्गं इति । तथा च तृतीयाध्याये प्रथमे पादे जैमिनिः—संस्काराद्वा
गुणानामव्यवस्था स्यात्, व्यवस्था वाऽर्थस्य श्रुतिसंयोगात्तस्य शब्दप्रमाणत्वादिति
सूत्राभ्याम् । संस्कारात्संमार्गरूपसंस्काराद्गुणानां ग्रहत्वचमसत्त्वादिगुणानामव्यवस्थैव
स्यात्तु ग्रहत्वचमसत्त्वरूपव्यवस्थाऽत्र । तेन चमसानामपि संमार्गं इति प्रथमसू-
त्रार्थः । उतरसूत्रे आशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । व्यवस्थैवात्रार्थस्य ग्रहचमसत्त्ववर्षद्व-
यावच्छिन्नार्थद्वयस्य ग्रहचमसामकस्य श्रुतिसंयोगाद्ग्रहं समाह्वीत्येव श्रुतिसंबन्धो
न तु चमसं समाह्वीति श्रुतिसंबन्धस्तस्मद्ग्रहश्रुतिसंबन्धात्तस्य ग्रहश्रुतिसंबन्धस्य शब्द-
प्रमाणत्वाच्चन्द्रदैक्यभ्यत्वादिति द्वितीयसूत्रार्थः । योनिशब्देन कारणभूतमन्त्रायन-
योर्ग्रहणम् । योनिश्च योनिश्च योनी योनी अनतिक्रम्य यथायोनि । तथा च यथा-
करणमन्त्रं यथायतनं चेत्यर्थः । योनिशब्दस्य कारणवाचिर्त्वं प्रसिद्धम् । स्थानवा-
चित्वं तु योनिश्च इन्द्र निषदे अकारीति श्रुतेर्हे इन्द्र तत्रोपवेशनाय स्थानं मया कृत-
मित्यर्थात् । ग्रहणकाले पूर्वं नुधनस्वोद्देशेऽवधानं बोधापनेनोक्तं तरपि दृष्टप्रयोजनसं-
धावनयायां कर्तव्यं सर्वत्र । अत्र परिभाषाकरणादन्तर्परिमाणेषु ग्रहेषु न परिमार्जनम् ।
चकार प्रगुपयामयोरनुद्वयणसमुच्चयार्थः ।

अथं वा मित्रावरुणेति मैत्रावरुणः राधा चयः संस-
 वासो भवेम इत्येव देवा यवसेन गावः । तां
 येन मित्रावरुणा युवं नो विश्वाहा यत्तमनपस्कु-
 रन्तीमिति तः श्रुतस्मिन्नेन ययसा श्रीत्वा सादयति ।

इत्यनुग्रह पात्रमुपयच्छतीति सर्वप्रहेषनुरागे । मैत्रावरुणमित्यनन्तरं गृहीत्वेति
 शेषः । अथं वा मित्रावरुणेत्यदिषु तत्संप्रतीकेन तत्संज्ञिककर्महणमश्रवहिनां सर्वे
 मन्वा गृह्यन्ते । तं मैत्रावरुणं श्रुतस्मिन्नेन श्रुतं एकं सच्छीर्षं तेन ययसा पूर्वंपादितदो-
 हेन श्रीत्वा मिश्रयित्वात्थः । श्रुतनेयेनावस्युच्यमाने एकवर्षमप्येव बोद्धः स्वात्तर्यं
 स्मृतिनेति । स्मृतिनेत्येतावस्युच्यमाने तापो न स्नातइष्टं शृतेनेति । श्रुतशब्दः प्राक-
 परः श्रुतं पाकं हवि पाथिविस्मरणात् । यथादेवतसंभेण । तत्तन्मन्त्रान्ते, तत्तद्देवसाधि-
 कर्महणमश्रवणसंज्ञकं तत्तद्देवसाधि कर्मसादनमश्रवणसंज्ञकं इति, सर्वप्रहेषो-
 मिश्रयित्वा । मैत्रावरुणमहेऽथं वा मित्रावरुणेति उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणात्सं-
 भवेति एव ते योनिर्होतायुष्मां स्वेति, मैत्रावरुणमहे मन्त्राः । एव ते योनिर्होतायुष्मां
 स्वेति सादनमन्त्रः ।

अथं वेन इति शुक्रः हिरण्येन शिष्यति ।

शुक्रमित्यनन्तरं गृहीत्वेति शेषः । अत्र हिरण्येन शिष्यतीति पुनरिधेनात्पूर्वत्र
 हिरण्यध्वयमस्वानित्यता । उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय स्वा, एव ते योनिर्वोत्ता
 पाहीति महणसादनो मन्त्रौ ।

तं मन्त्रयेति मन्थिनम् ।

गृहीत्वेति शेषः ।
 मनो न येषु इवनेषु शुद्धद्विषः स्रज्या वनुषो
 द्रवन्ता । आ यः संयोभिस्तुविनृम्णो अस्वा-
 श्रीणीताऽऽदिषां मभस्ताविति सक्तुभिर्षन्धिनः
 श्रीणांत्पात्मानमनभिर्ध्वंसयन्तितराश्च ग्रहान् ।

उपयामगृहीतोऽसि सर्कय स्वा, एव ते योनिः मनः पाहीति महणसादनो ।
 सक्तुवो यवपिष्टानि । तमैव तस्य कूटः । तयर्षं प्राविशदिति जिज्ञाह । अत्र सक्तुवः
 श्रीतामो यर्मन्विधानाद्द्विहेव विहारादुत्पाद्यित्तयाः । बोधायनेन लौकिकसक्तुनि-
 प्यादनमेवोक्तं तस्य पूर्वसुरेव । तदर्थं यवश्च सक्तुश्च कुरुतेति श्रेष्ठ एवोक्तः । आत्मानम-
 नभिर्ध्वंसयन्तितराश्च ग्रहान् । इतरान्महान्शान्भिर्ध्वंसयन्तितराश्च । आत्मानमनभि-

अथेतथाभितराम् प्रहानितिबचनदेवं ज्ञायते प्रजाते द्वेषो प्रायेण सक्तुर्ध्वसनं स्यादेव
 तत्र सोमस्यान्वेषां हविषां च परस्परं संसर्गने दोषाबहं स्यादिति । तेनान्यानिः
 हवीषि स्पृष्टा प्रसालितपाणिभिरेव राजा स्पृष्टव्यः । राजानं स्पृष्ट्वाऽन्यानि हवीषि ।
 तथा च वाञ्छाविमूत्रे नास्पृष्टोदकाः सोमेनेतराणि हवीष्यालभेरजिति । कात्यायनमूत्रे
 च—आज्यमालम्बोपस्पृष्टेदधः सोममालम्ब्यमानस्तथेति । छन्दोगमूत्रे च—न रात्र्य-
 लमालम्ब्यानुपस्पृष्टेदधः आज्यमालम्बेरस्तथाऽऽज्यं राजानं चर्षतेति । आश्वलायने-
 चापि तत्र तत्र राजसंस्पर्शानोपस्थितेः प्राक्स्पृष्टोदकमिति उदकस्पर्शो विहितः । एत-
 द्भङ्गानामुपांशुस्वरः ।

ये देवा दिव्येकादश स्थेति स्यात्प्रयत्नवचना-
 ग्रयणोऽसीति वा पुरस्तादुपयामेन यजुषा ।

स्थाळीग्रहणं तां विश्वे देवा आग्रयणस्थारथोर्जमदुह्नित्याग्र्यर्षवाग्भोषितोर्दोहमाव-
 नाऽऽग्रयणग्रहणकाले कर्तव्येति स्फोरणाय । स्थास्या गृह्णाति । द्वायव्येन जुहोति । तस्मा-
 द्द्वयेन पात्रेण पशुः जुहन्ति । अन्वेषेण प्रतिगृह्णाति । अपो द्यावृत्तमेव तद्यजमानो
 गच्छतीतिश्रुतिचोदितस्थाळीकरणकग्रहणुकरणाय च । ये देवा दिव्येकादश स्य पृथि-
 व्यामध्येकादश स्थाप्युपदो महिनैकादश स्थ ते देवा यज्ञमिदं जुषध्वमुपयामगृही-
 तोऽसीति प्रथमे पक्षे मन्त्रः । उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जित्वा यज्ञं
 जित्वा यज्ञपतिमभि सवना पाहि विष्णुस्त्वां पातु विशां स्वं पाहीन्त्रियेनेति द्वितीये पक्षे
 मन्त्रः । एतेनोपरिष्ठादुपयामस्थैवाऽऽग्रयणोऽसीत्यर्थं शेष इति शङ्का निरस्ता । आग्र-
 यणोऽसीति पुरस्तादुपयामेन यजुषा वेत्यन्वयः । पुरस्तादुपयामेनेति विशेषणात्पूर्वमन्त्र-
 स्पृष्टवोपरिष्ठादुपयामसं स्थितम् । स्पृष्टमाहाऽऽग्रयणः—ये देवां दिव्योपरिष्ठादुपया-
 मया पुरस्तादुपयामेन वा यजुषेति । पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्णाति उपरिष्ठादुपयामा
 ऋषेत्वेनेव सिद्धेऽत्र पुरस्तादुपयामेनेति वचनमेकस्थैवोपयामस्य मध्यपातिन उपया-
 न्वदित्वाजुमयपञ्चस्यापि सोपयामस्यमिति, तेनोपयामद्वयपाठाभावात्कस्य सोपयामस्य
 कस्योपयामरहितस्य तथा च यस्योपयामरहितस्य तस्योपयामेनैव ग्रहणं स्यात्तु
 ऋषयजुस्त्वतरान्त इति तद्व्यावर्तयितुम् । तेनोपयामेऽपि तत्तन्मन्त्रान्त एव ग्रहणं न
 स्वैकत्रोपयामेनैकत्र मन्त्रान्त इति सिद्धं भवति ।

द्वाभ्यां धाराभ्यां गृह्णाति ।

सामान्यप्रतिज्ञेयं द्वयोर्धारयोः साहित्यार्था ।

य आग्रयणस्थारथां सोमस्तस्यैकदेशान्व-
 स्मिन्पात्रे *निविच्यं द्वितीयां धारां करोति ।

* यजुस्तकेषु निःविच्येति पाठः ।

अनेन ज्ञायत उपांशुवाग्रस्य विडं विस्तीर्णं निम्नतरं वेति । इदमपि ज्ञायतेऽर्थस्य होमोऽर्थस्य स्यात्स्यामवयवमिति । एकदेशश्चतुर्थाशकः । अन्वयिभ्यस्त्विभ्यन्कस्मिभ्यस्वात्रे निविष्य ज्ञावयित्वा तेन द्वितीयां धारां करोतीत्यर्थः ।

विद्वद्यती-सरमा कण्वपद्मेर्यदि पाथः पूर्ये-साभि-
पक्षः । अग्रं मयस्सुवद्यक्षराणामच्छा र्थं प्रथया
ज्ञानती गादिति पुरोरुचमभिचरतः कुर्यात् ।

उपपालमन्त्राग्नागुर्यते यर्कस्याः पुरोरुगिति संज्ञा । यत्राभिचारमिति प्रह-
महणे विशेष्यभूताया ऋचो महर्ण क्रियते तत्र पुरोरुगिति संज्ञयोपादानम् । इदं चैत-
च्छ्रुतावधिष्येयावस्थोक्त्याप्रतायाम्-उक्त्याग्रान्गृहीताभिष्येयाणः सर्वेषां वा एतस्या-
प्राणामिन्द्रियं बहुकल्पयाम्-सर्वेणैवैनमिन्द्रियेणातिप्रयुक्ते सरस्वत्यमिनोनेविष्य इति
पुरोरुचं कुर्याद्वाप्ये सरस्वती वाचैवैनमतिप्रयुक्ते ना एतत्क्षेत्राण्यपरणानि गन्धेत्याह
मृत्योर्षे क्षेत्राण्यपरणानि तेनैव मृत्योः क्षेत्राणि न गच्छतीति । अभिचरतीत्यभिचरंस्त-
स्याभिचरतो द्वेषमुद्दिष्याभिचारं कुर्यतः । एतादृशस्य यनमानस्येयां पुरोरुचं कुर्यात् ।
कण्वपद्मेर्यदितरथादिति पाथः । अग्रं ध्रुवाध्रुवामपाठानाध्रुवयामेनैव महर्णं गर्गन्त
इति द्रष्टव्यम् ।

विश्वाग्रपथेति आतृकपवतः ।

आतृक्यः शत्रुस्तद्धतः । पूर्वः कल्पस्तस्येवापकाराय । अयं तु तत्कृतापकारप्रती-
कारायेति भेदः । अत्राऽऽग्रयणोऽसीत्ययमुपरिष्ठाद्रुपयानस्यैव शेषः । पूर्ववद्विकल्पयो-
धकपदामावात् । आग्रयणोऽसीत्यस्मिन्मन्त्रे आतृक्यकर्तृकापकारप्रतीकारबोधकपदाना-
भेन तद्रुपयोगासंभवाच्च । सादनमन्त्रः पूर्ववदेव ।

आग्रयणं गृहीत्वा हिमिति त्रिहिं करोति
अनैरग्रेऽधोक्षैरथ सूचैः सोमः पवत इति
त्रिराह अनैरग्रेऽधोक्षैरथ सूचैः ॥ १० ॥

आग्रयणं गृहीत्वेतिवचनं त्रैमित्तिक आग्रयणमहर्ण एव नक्षत्रमाणमभिसम्पन्नान्-
मिति शङ्का न्यावर्तयितुम् । तेन मिल्येऽपि आग्रयणमहर्ण इदं यत्त्येनेति सिद्धं
भवति । हिंकारस्य हिं हूं हामितिनात्कारत्वादिएपरिमार्थः पाठो हिमिति । अग्र
उच्येतिश्रवणाच्छनैःशब्द स्वरे वर्तते । शनैरुचैः सूचैरिति शब्देर्मन्त्रपक्षमकृष्टस्वरा
उच्यन्ते । शनैरुचैः सूचैरित्येतावतैव हिंकारत्रयस्य स्वरत्रये कृच्छेऽग्रशब्दोऽथशब्द-
द्वयं चेदं ज्ञापयति प्रथमं त्रिः शनैरनन्तरमेवोचैस्तादनन्तरमेव सूचैरिति न तु एकवारं
श्रुतेस्तत्र उच्येस्तत्रः सूचैरित्येतादृशक्रमेणेति । एतेनार्थाप्रतिस्वरं त्रिरावृत्तिरपि सिद्धा
भवति । सुश्रुचैः सूचैरुचैरपेक्षया सुष्ठुता । सोमः पवत इत्यत्राद्येवमेव द्रष्टव्यम् ।

अस्मै ब्रह्मणे पवतेऽस्मै क्षत्राय पवतेऽस्मै सुव्रते
 यजमानाय पवत इव ऊर्जे पवतेऽभ्य ओष-
 षीभ्यः पवते वनस्पतिभ्यः पवते पाषाण-
 धिवीभ्यो पवते सुभृताय पवते ब्रह्मदर्च-
 साय पवते यजमानाय पवते प्रसं वयैष्ट्याय
 पवत इति स्वैमयभिमन्त्र्य वार्चं विसृजते ।

सोमं गृहीतम् । अभिमन्त्रणाभ्यवहितोत्तरमेव वार्चं विसृजते । तत्र एव ते योनि-
 विश्लेष्यस्या देवेभ्य इति सादनम् । वार्चं विसृजत इत्यनेन वाक्सिमृष्टा मयेति भावना
 कर्तव्येति बोध्यते न तु वाग्निमार्चं सर्वथा माषणं मध्ये कर्तव्यमिति । आश्रयण-
 निर्वचनं श्रुतौ—वाग्ने देवेभ्योऽपाकमच्छायातिष्ठमाना ते देवा वाच्यपकान्तावा
 तूर्णी ग्रहानगृह्णन् साऽमन्थत वागन्तर्पन्ति वै मेति साऽऽमरणं प्रत्यागच्छत्तदाऽमण-
 स्याऽऽमरणत्वमिति ।

अतिप्राज्ञान्शुद्धाति ।

अतिप्राज्ञसंज्ञकान्ग्रहान्गृह्णातीत्यर्थः । सामान्यप्रतिज्ञेयम् । इयं च प्रतिज्ञा सूत्र-
 न्तरोक्तमस्तिकत्वव्यावृत्त्यर्थी । न चोक्तये गृह्णीवाहिश्रमिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या इति
 विशेषवचनं बद्धिपथे तत्रैव मान्यासु विकृतिव्यतिदेशः, अन्यथोक्तये गृह्णीवाहिश्रमिति
 सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या इत्युभयत्रैवातिदेशः कृतो व्यर्थः स्यात् । अभिमन्त्रणे तु ग्रहीतव्या
 इति वीक्यं तु नियतस्वार्थमपेक्षत एवेति वाच्यम् । गुणकामप्रकृत्यर्थं समानविधान-
 स्याऽऽवश्यकतया पुनःश्रवणस्य समानविधानार्थत्वेनान्यत्रातिदेशानिवृत्त्यभावात् ।
 तथा पैकान्शुद्धायाये प्रथमे पादे त्रैमिनिः—अभ्यतिप्राज्ञस्य विकृतानुपदेशादम-
 भूतिः स्यादिति ।

अथ आयूरचि पवत इत्याद्येयमुत्तिष्ठन्नोजसा
 सहेत्येन्द्रं तरणिर्विभर्षत इति सौर्यम् ।

उपयामगृहीतोऽस्यग्नये स्वा तेजस्वते । एव ते योनिरग्नये स्वा तेजस्वत इत्याग्ने-
 यस्य ग्रहणसादने । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वीजस्वते, एव ते योनिरिन्द्राय त्वीज-
 स्वत इत्येन्द्रस्य । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय स्वा आनस्वते, एव ते योनिः सूर्याय
 स्वा आनस्वत इति सौर्यस्य । अगन्ते ग्रहणम् ।

ओजस्तदस्य तिरिवच जभे परसमवर्तयत् । इन्द्रध-
 र्मेव रोदसी । अहभ्रयस्य केतवो वि रश्मयो
 जनाः अनु । भ्राजन्तो अग्नयो यपेति देवाभ्याम् ।

चदि पत्रमानः कामधीत तदाऽध्वर्युरिदमहममुमामुष्यायणममुष्याः पुत्रममुष्या विश
उत्स्विदाभीति मन्त्रेण ध्रुवमुत्स्विष्य तस्मात्स्थानादपनीयेदमहममुमामुष्यायणममुष्याः
पुत्रममुष्यां विशि सादयामीति मन्त्रेण ते ध्रुवं पुनस्तत्रैव सादयेत् । य एव शत्रुर्माने
सं प्रामाभिरु(रु)ह्य पर्येष्य चः सुहृद्द्विर्मानात् प्रामे शत्रोः स्थानेऽमेव विधिना
करोति । उत्स्वेदमूर्ध्वग्रहणम् । उत्स्वेदनायै मन्त्रेऽमुभित्यस्य स्थाने शत्रोर्नामग्रह-
णम् । आमुष्यायण इति तस्य गौत्रप्रयुक्तं नाम । आमुष्यायण इति पितुर्नामधेयेने-
रयुक्तमेव प्राक् । अमुष्य पुत्रमित्यत्रत्यामुष्यशब्देन तस्य पितुर्नामो ग्रहणम् । अमु-
ष्या विश इत्यत्रामुष्यशब्देन ग्रामनामो ग्रहणम् । विदशब्दो ग्रामवाची । सूत्र
इदानीमिदमहममुष्याऽऽमुष्यायणममुष्याः पुत्रममुष्या विश उत्स्विदाभीति प.ठो
इत्यपते सोऽपपाठ एवेति भाति । कथमिति चेत् । उच्यते—अमुष्येति षष्ठ्यन्तस्या-
श्वधासंनवाच्छत्रोर्नामोऽसंग्रहात्पितुर्नामग्रहणं विना केवळमातृनामग्रहणस्यासमञ्जस-
त्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । तत्र विश इत्यन्तस्याऽऽपस्तम्बपाठानुसारेणैव पाठो युक्त इदमह-
ममुमामुष्यायणममुष्य पुत्रममुष्या विश इति । तथा चैतादृशो मन्त्रो भवति—इदमहं
विष्णुगुप्तं वैश्वं विप्रसेनस्य पुत्रं काश्या विश उत्स्विदाभीति । आपस्तम्बपाठस्तु
हाभीति । अत्र विरोधाभावात्ताऽऽदत्तैव उच्यते । अथवेदमहममुष्येरथ-
दिनेन्मन्त्रे षष्ठी द्वितीयायै द्रष्टव्या । इदमहममुमामुष्यायणममुष्याः पुत्रममुष्यां विशि
सादयामीत्ययमपि पाठः पूर्वमन्त्रवदपपाठ एव पूर्वोक्तहेतुभिः । अत्रापि पाठ आप-
स्तम्बपाठानुसारेणैव कृत्स्नस्यैव मन्त्रस्य भेदाभावात् । तथा चैवं मन्त्रो भवति—इद-
महं विष्णुगुप्तं वैश्वं शूरसेनस्य पुत्रं काश्या विशि सादयामीति । इदंशब्देन अत्र
निर्दिश्यते । अनुमामुष्यायणममुष्याः पुत्रममुष्या विश उत्स्विदन्तु इदं पात्रमहमुत्स्वि-
दाभीति मन्त्रार्थः संपन्नो भवति । उत्तरमन्त्रस्य तु अनुमामुष्यायणममुष्य पुत्रममुष्यां
विशि सादयितुमिदं पात्रमहं सादयामीति । अत्रापि षष्ठी द्वितीयायै च द्रष्टव्या ।
पुनःशब्दः प्रथमसादनदेश एवेदं सादनमिति प्रदर्शयितुं न तु मित्यस्मदनस्यैतत्पूर्वक
सम्प्राप्तं सूचयितुमुत्स्वेदनविधिबलादेव तस्य सिद्धेः । य एव ग्राम इत्यन्दिन्न फलं प्रक-
श्यते । अत्राऽऽपस्तम्बेन विशेष उक्तः—यद्येवं कुर्यादायुः प्रवृत्तं विधातयेतृणमे-
तेन मन्त्रेणोपर्युपार्थतिहरेदिति । एतेनेदमहमित्येतेन । उपर्युपरि कुर्वथास्या कुप्नमार-
प्याऽऽविळं तृणमवगमयेदित्यर्थः ।

ध्रुवः सादयित्वा राजानमतिपावयति
पावयन्तं मातःसवनायाऽऽप्तं मन्यते ।

ननु ध्रुवः सादयित्वेति वचनं व्यर्थम् । नैमित्तिककर्माधिकारनिवृत्त्यर्थमिति चेत्क-
मनावाक्येनैव कलसिद्धौ तदन्तमेव नैमित्तिकमित्येतादृशार्थप्रदर्शनस्यैव पुनःकलप्रदर्शन-
प्रयोक्तव्येनावश्यकं वक्तव्यत्वात् तत्रैव तत्सिद्धेरिति चेत्सत्यम् । व्याप्तौ माध्यन्दिने

सकमे यदि मुषः स्कन्देदायुरा अति मुषायुर्मे धेहीत्यादि प्रायश्चित्तं कृत्वा तं तादृश-
सन्नेत्रेण काद्विस्त्रैव राजातिपावनानि करोतीति । एवमेव तृतीयसकने । राजानवतिपा-
वयति । द्रोणकलश इति शेषः । तस्यैवोपस्थितस्याप्रयोजनसद्भावात् । अथ वा
आद्याव्यवधानार्थमिदं पचनम् । अतिपावयतीत्यत्रातिराधिक्यार्थः । यावन्तं प्रातःसक-
नस्याऽऽप्तं मन्यत इत्येतत्साहचर्यात् । पावयतीति शब्दाद्दशापवित्रेण घाहास्तुतस्यैव
आवप्रयोजनमवययनं न धारास्तुततो भिन्नस्य । अत एवाग्रे वदयति विरमति धारा
प्रवीक्य पवित्रं निरुधातीति । द्रोणकलशेऽधिकतोमानयने प्रमाणाविशेष उक्तः
कात्ययनेन—अत्रार्थपूर्णं द्रोणकलशं कृत्वेति । औषधयनेन तु द्रोणकलशमुपर्यर्च्य
कृत्स्नैरुक्तम् । राजावमपादसे यावन्तमेकमहायाऽऽप्तं मन्यत इतिवद्गुरुसूत्रकरणम-
योक्तव्यं द्रष्टव्यम् ।

विरमति धारा प्रवीक्य पवित्रं निरुधाति ।

विरमति धारेत्यनेन तदन्तं सांतत्यं बोध्यते । तेन ग्रहग्रहणव्यतिरिक्तकालेऽपि
धाराकरणं सिद्धं भवति । पवित्रं दशापवित्रं प्रवीक्य द्रोणकलश एव प्रवीक्य पवित्र-
निधाने दक्षिणहविर्धान एवेत्यत्र ज्ञापकमुक्तमेव ।

मैत्रावरुणचमसीयाधैकधनेकदेशाऽऽधवनी-
येऽधवनीय तिरःपवित्रं पूतभृत्पेकदेशमवधयति ।

मैत्रावरुणचमसीया इत्यत्र चकारो मैत्रावरुणचमसीयानामेकधनेकदेशानां च सहे-
वावनयनार्थः । मैत्रावरुणचमसीयानां सर्वासाधेकवनयनम् । एकधनेकदेशावनयनं यथा-
र्थम् । तथा याऽऽपस्तम्बः—एकवनानां यथार्थं सर्वाश्च मैत्रावरुणचमसीया आच-
वनीयेऽधवनीयेति । यावतीभिर्बिर्भितं रतं प्रातःसवनाय पर्याप्तं मन्यते तावतीरवनयतीत्यर्थः ।
तिरोऽन्तर्हितं पवित्रं यस्यां क्रियार्थं यथा भवति तथा पूतभृति आधवनीयेकदेश-
मवनयति अवनयो भूत्वा प्रापयति पवमानग्रहार्थम् । एकदेश आश्विनग्रहग्रहणपर्याप्तः ।
शुकामन्पिसहचारिचमसगणप्रभृतीनामुत्पयननिर्वाहार्थमेवाऽऽधवनीयं पूतभृत्ववनीयं
दशाभिः कलशं मृष्ट्वा न्युक्ततीति चमसगणोत्पयनार्थपूर्वं निहितमवनयनं सूत्रकृता ।
आश्विनग्रहग्रहणस्य स्वल्पप्रयोजनत्वात्स्वल्पमेवावनयनम् । चमसीयपनात्पूर्वमेवाऽऽ-
धवनीयावनयस्य विधास्यमानत्वात्केवलमाश्विनग्रहग्रहणमात्रार्थता गम्यते ।

अत्र ऊर्ध्वं पूतभृति तिरःपवित्रमेवाधवनीयते ।

आधवनीयं पूतभृत्ववनीयं दशाभिः कलशं मृष्ट्वा न्युक्ततीत्यत्र । नन्वेवं तावता-
सत्रापि तिरःपवित्रमित्येव पक्तव्यमेतावतेवार्थसिद्धौ किमर्थं स्वल्पप्रयोजनार्थं गुरुसूत्र-
करणम् । माघर्षदिनसवनतृतीयसवनार्थमिति चेत्तस्य प्रातःसवनेन कश्चो व्याख्यात

इत्यतिदेशादेव माध्यंदिनसवनसिद्धेः श्रुतीयसवने तस्य माध्यंदिनसवनेन कल्पी
 ष्यारूपात् इति प्रातःसवनसिद्धेशब्दमाध्यंदिनसवनानिदेशास्तिसिद्धेरिति चेत् । पूतभृति
 आधवनीयैकदेशावनप्रणे तिरःपवित्रताया अनावश्यकताद्येतन्मार्थत्वेन सार्थकथात् ।
 सार्द्धं पूतभृत्तः पूतभृत्संज्ञाया अनुपपत्तिरिति चेत् । उच्यते—न हि पयमपूतसोमाव-
 नयनं ब्रूमो येनेयमनुपपत्तिर्मवेति तु आधवनीयस्यसोमैकदेशं तिरःपवित्रं पात्रान्तरेऽ-
 वनीय तं पूतं सोमं तेन पात्रेणानन्तहितपवित्र एव पूतभृत्पवनयतीत्येवं ब्रूम इति
 अवेति । एवं च सूत्रं सप्रयोजनं पूतभृत्संज्ञाया अपि नानुपपत्तिरिति नुत्स्यम् ।

पवमानग्रहान्पृच्छति ।

पवमानस्य ग्रहाः पवमानग्रहाः । ते चोत्तरसूत्रे वक्ष्यन्ते तान्गृह्णातीत्यर्थः । इयं च
 संज्ञा पवमानग्रहान्कलशाञ्जुक्क'मन्धिनाद्याग्रयणमुक्त्वा च ग्रहावकाशैरुपस्थायेत्यादौ
 संप्रत्ययार्था । पवमानस्य ग्रहाः पवमानग्रहा इत्येतादृश एव समासः । पवमानग्रहान-
 गृहीत्वा पवमानोपाकरणे दोषश्च ब्राह्मणे प्रदर्शितः—पवमानस्य ग्रहा गृह्यन्तेऽथ वा
 अस्त्ये ते गृहीता द्योणकलश आधवनीयः पूतभृत्तान्यद्गृहीत्वापाकुर्यात्पवमानं विच्छि-
 न्यात्तं विच्छिद्यमानमध्वर्योः प्राणोऽन्तु विच्छिद्येतेति ।

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वेति द्योण-
 कलशमभिमृशेदिन्द्राय त्वेत्याधवनीयं वि-
 श्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति पूतभृत्तम् ।

उत्तरयोरप्युपयामगृहीतोऽसीत्यनुवर्तते । तथा चाऽऽपस्तम्बः स्पष्टमाह—पुरस्ता-
 दुपयामाः सर्वे इति । प्रथमवदुत्तरयोरप्युपयामानुषङ्ग इति भावः । एतैर्गन्धैरभिमर्शन-
 येषाञ्च ग्रहणम् । अत्र एव सादनमपि न । एतैरभिमर्शने पूर्वोक्तदोषो न भवतः पशु-
 प्रंजालमश्च परं भवतीति । तथा च ब्राह्मणम्—उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वेति
 द्योणकलशमभिमृशेदिन्द्राय त्वेत्याधवनीयं विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति पूतभृत्तं पवमानमेव
 सन्तंतेनोति सर्वमायुरेति न पुराऽऽयुषः प्रतीयते पशुमान्ममति विन्दते प्रजापिति ।
 अत्र न परिमार्जनमध्वराग्रहत्वादिति केचित् । तत्र । सर्वग्रहाणां परिमार्जनमिति सर्व-
 ग्रहणविरोधावसेः ।

निःसर्पन्तः समन्वारभन्ते ॥ ११ ॥

निरित्युपसर्गोऽत्र बहिरर्थे । तथा च बहिः सर्पन्त इत्यर्थो भवति अर्थाद्बन्धिनात् ।
 निःसर्पन्त इति शतप्रत्ययाद्बहिःसर्पणसमकालं समन्वारम्भः । क्रमेणाथमन्वारम्भो
 न त्वेकदाऽऽसम्भवात् । निःसर्पन्त इति प्रस्तोत्रादीनां विशेषणम् । अन्वयोऽस्तु न ।
 समन्वारम्भस्यान्यस्यैवाभावात् । संशब्दोऽन्वारम्भे दार्ढ्येवाप्रष्टे यथा सर्पतां समन्वा-

रञ्जानां मध्येऽपच्छेदो न भवेत् । समन्वारञ्जानां सर्पतामुद्गाताऽपच्छिद्येत षड्जेन यजमानो व्यृधेतादक्षिणः स यज्ञक्रतुः संस्थाप्योऽपान्य आहृत्यस्तत्र तद्द्याद्यत्पूर्व-
स्मिन्दास्यन्स्यात् एनमृत्विजो याज्ञपेयुरित्यादिप्रायश्चित्तश्रवणात् । अन्नयजमानापच्छेदे
विशेषप्रायश्चित्तस्थानुक्तेरनुद्रवणविशिष्टयज्ञतनूहोमात्मकसामान्यप्रायश्चित्तमेव । तथा
चेतयोरपि सम्यगन्वारम्भः ।

अध्वर्युं प्रस्तोताऽन्वारभते प्रस्तोतारं प्रति-
हर्ता मतिहर्तारमुद्गातोद्गातारं ब्रह्मा ब्र-
ह्माणं यजमानो यजमानं ब्रह्मेत्येकेषाम् ।

पूर्वसूत्रे सामान्यतः समन्वारभन्त इत्युक्तं तत्र के समन्वारभन्त इत्याकाङ्क्षाया-
मिदं सूत्रम् । ननु अध्वर्युं प्रस्तोताऽन्वारभते तं प्रतिहर्ता तमुद्गाता तं ब्रह्मा तं यज-
मानो यजमानं ब्रह्मेत्येकेषामिति तस्य तस्य तच्छब्देनैव ग्रहणसिद्धौ पुनर्निर्देशो व्यर्थः ।
मायं व्यर्थः । एवमुक्त्वमाने तच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन मुख्यपरामर्शित्वान्मुखतः प्रवृत्त-
स्वरूपमुख्यत्वमादायाध्वर्योरेव परामर्श इत्यपि स्यात्तच्छब्देनाय पुनर्निर्देश आवश्यक
इति चेदध्वर्युं प्रस्तोतृप्रतिहर्तृमुद्गातृब्रह्मयजमानान् अन्वारभन्त इत्येतादृशेन लघुसूत्रेणै-
वाध्वर्युपरामर्शसिद्धौ पुनर्निर्देशस्यानावश्यकत्वस्यैव सिद्धत्वेन वैयर्थ्यस्य तद्व्यवस्था-
दिति चेत्सत्यम् । तथा सत्येककालेऽपि अन्वारम्भः स्यात्तद्द्वारणार्थमवश्यमपेक्षितत्वेन
वैयर्थ्याभावात् । एवं वाध्वर्युपरामर्शद्वारणार्थं पुनर्निर्देश आवश्यक एवेति सुस्थम् ।
अध्वर्युं निष्कामन्तं प्रस्तोता संतनुयात्तमुद्गातोद्गातारं प्रतिहर्ता तं ब्रह्मा ब्रह्माणं
यजमान इति ऋग्वेदोक्तः क्रमः । अन्वकच्छन्दोगान्मैत्रावरुणो ब्रह्मा च नित्याविति
आश्वलायनोक्तः प्रशास्ता चापि निवारितो भवति । पुनरन्वारमत इति वचनमनुवादः ।
अथ वा निःसर्पन्तः समन्वारभन्त इति स्वतन्त्रो विधिरितिज्ञापनायैतद्वचनम् । के
समन्वारभन्त इति आकाङ्क्षापूरणाय यजमानसंबन्धिन इति शेषः । तथा च ऋग्वेदो-
क्तः क्रम आश्वलायनोक्तः प्रशास्ताऽपि सर्पणे लब्धो भवति । स च ऋग्वेदोक्तः
पश्चात् । अन्वकच्छन्दोगान्मैत्रावरुणो ब्रह्मा च नित्यावित्याश्वलायनमूत्रात् । उत्तरमू-
त्रोक्तः क्रमस्तु स्वतन्त्रतया पश्चान्तराभिप्रायक एव । अत एव केवलमन्वारमत इति
शब्दान्तरं प्रयुक्तम् । अस्मिन्कल्पेऽपि अन्वारम्भे दृढत्वमस्त्येव । अपच्छेदे
प्रायश्चित्तश्रवणात् । उमयकल्पेऽप्यन्वारम्भो दक्षिणहस्तेनैव । अन्वारम्भस्यैव प्रथमो-
पस्थितत्वेन मुख्यत्वात् । मुख्ये मुख्यदक्षिणहस्तसंबन्धस्यैव युक्तत्वात् । यस्मिन्नन्वा-
रम्भे दाहर्षे स द्विविधो विशिष्टः केवलो वा । दक्षिणहस्तकृत एव चेदन्वारम्भो
विवक्षितस्तदा विशिष्टान्वारम्भः । एतदन्वारम्भस्वीकारे सव्यहस्तेनैव सर्पणार्थहोमः ।

ऋषिहस्तान्वारम्भस्वीकार आशौ प्रथमं सर्पणार्थान्वारम्भस्यैवोपस्थितत्वेन मुख्यत्वान्मुख्येव दक्षिणेन हस्तेनैवान्वारम्भमात्रं कृत्वा होमकाले दक्षिणहस्तकृतान्वारम्भे सत्येव सव्यहस्तेन दृढमन्वारम्भं कृत्वा दक्षिणहस्तकृतान्वारम्भं विसृज्य दक्षिणहस्तेनैव सर्पणार्थं होमं कृत्वा सव्यहस्तकृतान्वारम्भे सत्येव दक्षिणहस्तेन दृढमन्वारम्भं कृत्वा सव्यहस्तान्वारम्भं विसृज्य गावश्रः पश्या इत्यादि । प्रथमपक्ष एव सुगमः । उपपत्तौऽपि अपच्छेदो नैव यथा भवति तथा सावधानेन कर्तव्यम् । तत्र दक्षिणहस्तस्य मुख्यत्वमेकाङ्गत्वमेव दक्षिणं प्रतीयादनादेश इत्याश्रयायनवचनात् ।

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तूच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥

इतिच्छन्वीगपरिशिष्टाच्च । ब्रह्माणं यजमानो विपरीतं वेत्येकमुच्यमाने सर्वेषां वैपरीत्यं स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थं यजमानं ब्रह्मोपेकेषामिदमेवं वचनम् ।

निःसृज्य यस्ते द्रुप्तः स्कन्दतीति तिस्रो यस्ते द्रुप्तः
स्कन्दति यस्ते अरुणः स्वः पशु यो दिवः पुरः । अयं
देवो बृहस्पतिः सं तस्मिन्नु राधसेति वैश्वानस-
होतारं च हुत्वाोदश्रः महा परिष्पयमानाय सर्वन्ति ।

निःसृज्येतिवचनं काकाव्यवधानार्थम् । तेनोद्गातृभिः स्वसूत्रोक्तो होमः पूर्वमेव कर्तव्यो न तु मध्य इति । समानकर्तृ[क]स्यार्थं च । तेन ये निःसर्पणकर्तारस्ते वैश्वानस-
होमहोमकर्तारस्त एव च महिष्पयमानार्थकसर्पणकर्तार इति । मन्त्रत्रयमहणार्थं तिस्र इति । ऋक्स्यज्ञानाय स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । जुहोमन्ताःअशो मन्त्राः । चतुर्थः सौत्रः । वैश्वानित्यनन्तरं होमानिति शेषः । स्कन्दानां विमुषां देवत्राकरणार्थां वैश्वानामैते होमाश्चत्वारः । सप्तहोताऽत्र होमार्थत्वारसग्रहः । मनसाऽनुद्ध्येतिवचनाभावात्सवन-
स्वर एवात्र । आपस्तम्बस्तु मनसाऽनुद्ध्येत्यत्रापि पाठितवान् । सप्तहोतारभिर्यत्र चकारोऽपभ्रष्टो द्रष्टव्यः । कृत्वा सर्पन्तीत्यन्वयात्स्रष्टव्यतां सर्वेषामेव होमः । एतेन वैश्वान्होमाञ्जुह्वयव्यर्थुर्वेति कात्यायनोक्तं पक्षान्तरं निरस्तं द्रष्टव्यम् । मैत्रावरुणस्य सर्पणपक्षे तस्याप्येवमेव । सामशास्त्रिणि यजमान उद्गातृभिर्ब्रह्मणा च स्वसूत्रोक्तरीत्यैव होमः कर्तव्यो न त्वध्वर्युसूत्रोक्तरीत्याऽपि । ऋक्सशास्त्रिणि यजमाने ब्रह्मणोद्गातृभिश्च स्वसूत्रोक्तरीत्यैव होमः कर्तव्यः । मैत्रावरुणसर्पणपक्षे तेषाप्येवमेव न त्वध्वर्युसूत्रो-
क्तरीत्याऽपि । सामशास्त्रिनर्शास्त्रिणा वाऽपि यजमानेन सत्याषाढसूत्रानुसारेणानुष्ठाने क्रियमाणे होमत्रयमुद्गातृब्रह्मणयजमानैर्मैत्रावरुणेन च कर्तव्यम् । अध्वर्युणा तु सर्वत्रा-

धर्म्युत्त्रोक्तरीत्यैवेति ज्ञेयम् । उदञ्च उदङ्मुखाः । प्रह्ला इत्यनेन सर्पणं क्रान्तुता व्यावर्त्यते । बहिष्पवमानायेति प्रथोमनप्रदर्शनाय । तेन बहिष्पवमानार्थोपवेशनपर्यन्तमन्वारम्भ इति अवगतं भवति । बहिः स्तूपमानं धत्पवमानं तद्बहिष्पवमानं बहिर्बहिर्भावं गतानपि पुनातीति बहिष्पवमानमिति वा । सर्पणे विशेषमाहाऽऽपस्तम्भः— शरन्त इव रेहाणा इव न्यहृञ्चिन् शीर्षाणि कृत्वा सर्पन्ति मृगमिव दिहक्षवो व्याधा मृग इव हि यज्ञ इति । शरन्तश्छन्ना गच्छन्त इव गच्छन्ति । तथा रेहाणा हिंसन्त इव तथाऽधनताशिरसश्च मृगं दिहक्षवो ब्रह्मिच्छन्त इव यथा व्याधाः । व्याधा अत्रोपमानमृश्विञ्च उपमेयाः । तथा मृग उपमानं यज्ञ उपमेयः । मृगरूपत्वं यज्ञस्य ब्राह्मण आज्ञातम्—पद्मो देवेभ्यो निजायत कृष्णो रूपं कृत्वेति । कृष्णो मृगः ।

गायत्रः पन्था बसवो देवताः वृक्षेणापरिवरेण
पथा स्वस्ति बभूवशीय । वागमेगा अद्म एस्तृजुगा
इत्यध्वर्युः पूर्वो बहिर्मुष्टिपीपदिव विध्वन्सर्पति ।

अन्मह्वस्य करणत्वं वाचनिकम् । पूर्वः पूर्वस्मिति पूर्वः सुपांमुल्लुगित्यनेन सप्तम्याः सुः । प्रवेश इति योग्यतया विशेष्यमत्र द्रष्टव्यम् । मुष्टिमहणाहर्षाणां पन्थनम् । ईषदिषेत्येषेवसद्दशमित्यर्थः । तेन धूमने मध्यमावस्था बोधिता भवति । विध्वन्मिति शत्रुप्रत्ययेन धूमनसर्पणयोः समकालता । मन्त्रोऽप्यध्वर्योरेव । तत्राध्वर्यु-ग्रहणम् " अध्वर्युर्वा मन्त्रिणां प्रथमो युज्यते तेन स्तोत्रो योक्तव्य इत्याहुर्वागमेगा अद्म एस्तृजुगा देवेभ्यो यज्ञो मयि दधती प्राणान्पशुषु प्रजा मयि च यजमाने चेत्याह वाचमेव तद्यज्ञमुले युज्कि वास्तु वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यद्ग्रहान्गृहीत्वा बहिष्पवमानं सर्पन्ति " इत्यर्थवाङ्मन्त्रोरणाय । पूर्व इत्यनेनान्वारम्भाविच्छेदानुरोधेन विध्वन्-व्यदानि पुरतः पूर्वमादौ गच्छति । एतत्सर्पणमेकवचनादध्वर्योरेव । मन्त्रोऽपि सर्पण-र्थत्वात्तस्यैव । ततः सर्व उदञ्चः प्रह्ला गच्छन्ति । यजमाने चेति मन्वान्तः ।

दक्षिणेन चात्वालमपविद्यन्तर्वेदि चात्वा-
लमवेक्षमाणा बहिष्पवमानेन स्तुवते ।

दक्षिणेन चात्वालं चात्वालस्य दक्षिणेऽद्वारे । अन्तर्वेदीत्यनन्तरं भवेयुरिति शेषः । तथा चायमर्थो भवति—आदौ चात्वालसार्धोप्यानुरोधेनैवोपविश्य पश्चादन्तर्वेदि सर्वे भवेयुरित्यर्थः । उत्तरवेद्यं सस्योत्तरतः प्रक्रमन्निपदात्मको यदि तदैतत्प्रयोजनं द्रष्टव्यम् । न च दक्षिणेन चात्वालमन्तर्वेद्युपविश्य चात्वालमवेक्षमाणा बहिष्पवमानेन स्तुवत इत्येवमेवान्वयः कुतो न स्वी क्रियते इति वाच्यम् । त्वाप्रत्ययस्योत्तरेण वाच्ये-वानन्वयापत्तेः । तथा हि उपवेशनं सर्वविषयकं स्तवनं तूहानृत्वाविषयकं तथा चोप-

विष्टाणां सर्वेषां स्तवनकर्तृत्वामायेनात्मन्य इति । न उपवेशनस्योद्गातृमात्रविषयकत्व-
 मस्तिवति वाच्यम् । इतरेषामुपवेशनाभावापत्तेः । अत उक्तरीतिरेव सम्यक् । चात्वा-
 लमवेश्यमाणा इति वर्तमानज्ञानञ्च चात्वालावेक्षणमहिष्णवमानस्तवनयोः समकालता ।
 अनेन चावापृथिव्योः संधिमीक्षमाणा इति च्छन्दोगोक्तं न्यावर्त्यते । स्तुवत इत्यनन्तर-
 मुद्गातार इति शेषः । उपवेशनोत्तरमन्वारस्यो न । सत्रे सर्वेषां यजमानत्वात्सर्वेषां
 हेतुनाऽपि सर्पणम् । अत्र यजमानं ब्रह्मेत्ययमेव पक्ष आश्रयणीयोऽन्वकृच्छ्रो-
 गान्मैत्रावरुणो ब्रह्मा च नित्यो तावन्तरेणेतरे वीक्षिता इत्याश्रयायनसूत्रैकवाक्यत्वात् ।
 न च सर्वे याजमानमार्त्विज्येनाविप्रतिषिद्धं कुर्युरिति द्वादशः हीयसूत्राद्भोतुः सर्पणं न
 भवति, तस्य हविर्धानोपवेशनसम्भवेनाऽऽर्त्विज्यकर्तृणा विरोधारिति वाच्यम् । यद्यु वै-
 श्वर्यं होता यजमानः स्थारसर्वेरेवोपगात्रं ह्यस्येति बहुषुपगात्रणं भवतीति आपस्तम्बो-
 क्तेन विशेषणैतस्य सामान्यस्य वाचात् । विनायमान आर्त्विज्यं बलीय इति आपस्त-
 म्बयं द्वादशाहस्यमेतस्य विशेषविधायकस्य सामान्यसूत्रं द्रष्टव्यम् । तत्रेतरेषां
 च्छन्दोगजज्ञणोर्भेदस्य एव समावेशः । अन्वकृच्छ्रो गान्मैत्रावरुणो ब्रह्मा च नित्यो ताव-
 न्तरेणेतरे वीक्षिता इत्याश्रयायनसूत्रात् । तत्रेतरेषु मुख्यगौणत्वानुरोधेन क्रमः ।
 तत्रापि मैत्रावरुणस्य होतुरपेक्षया गौणत्वेऽपि च्छन्दोगपश्चाद्भावित्वं तस्यैव । अन्व-
 कृच्छ्रो गान्मैत्रावरुणो ब्रह्मा च नित्यो तावन्तरेणेतरे वीक्षिता इत्याश्रयायनसूत्रात् ।
 मैत्रावरुणस्य पश्चाद्भावित्वं इतरे । तेषां क्रमः—मैत्रावरुणं होता होतारं प्रतिप्रस्थाता
 प्रतिप्रस्थातारं ब्राह्मणाच्छंसी ब्राह्मणाच्छंसिनमच्छवाकोऽच्छात्राकं नेष्टा नेष्टारमाग्नीध्र
 आग्नीध्रं प्रावस्तुद्वावस्तुनमुत्तेतोत्तेतारं पोता पोतारं सुनक्षत्र्यः सुनक्षत्र्यं गृहपतिर्यज-
 मानो गृहपतिं यजमानं ब्रह्मेति । मैत्रावरुणं गृहपतिर्यजमानो गृहपतिं यजमानं होते-
 स्थेवं वा । सूत्रे सत्रे सदस्यस्य परिसंख्यातत्वात्तत्र स भवतीति द्रष्टव्यम् ।

वायुर्हि कर्तेति प्रस्तोत्रे बर्हिर्मुष्टिं प्रयच्छ-
 न्स्तोत्रमुपाकरोत्यसर्ज्यसर्जि वागसर्ज्येन्द्र-
 सहोऽसर्ज्युपावर्तध्वमभिसर्जं यजमानेति ।

हस्तस्थितमुष्टिं प्रस्तोत्रे प्रयच्छति । प्रयच्छन्नेव स्तोत्रमुपाकरोति । प्रयच्छन्निति
 शतृप्रत्ययाद्बर्हिर्मुष्टिप्रदानस्तोत्रोपाकरणयोः समकालता । उपाकरोति उपक्रमयति ।
 वायुर्हि कर्तेति बर्हिर्मुष्टिप्रदानमन्त्रः । बर्हिर्मुष्टिप्रदानसमकालमेवासर्ज्यसर्जिस्तोत्रोपा-
 करणम् । अथ वा वायुर्हि कर्तेति स्तोत्रोपाकरणस्यैव मन्त्रः । बर्हिर्मुष्टिप्रदानं
 तृष्णीमेव । तद्दानसमकालमेव वायुर्हि कर्तेति स्तोत्रोपाकरणम् । असर्ज्य-
 सर्जिस्तोत्रोपाकरणस्यैव द्वितीयो मन्त्रः । तेन मन्त्रद्वयकरणकमुपाकरणमिति सिद्धं
 भवति । उपावर्तध्वमभिसर्जं मन्त्र उपाकरणार्थः सर्वेषु पवमानेषु अधिकः ।

उपावर्तध्वमित्यनन्तरमिति शब्दाध्याहारः । अभिसर्ष यजमानेतीत्येतदनन्तरं संप्रे-
ष्यतीत्यध्याहारः । अथ वा स्तोत्रोपाकरणार्थः प्रेष एवायमुपावर्तध्वमित्येत-
दन्त उद्गातृणाम् । अभिसर्ष यजमानेति यजमानं प्रति प्रेषः । उपा-
वर्तध्वं स्तवनाद्योप समीपमावर्तध्वं संमुखा भवतेत्यर्थः । उप समीप उपविष्टाः सन्तो
बहिष्पवमानमारभध्वमिति वाऽर्थः । हे यजमानाभि उद्गातृणां संमुखं प्रणवोपगा-
नार्थं सर्वाऽऽगच्छेत्यर्थः । एतेन ज्ञायतेऽन्वारम्भदिसर्गोत्तरमपि यत्रान्वारम्भविसर्गः
कृतस्तं यजमानः प्रेषपर्यन्तं तत्रैवोपविष्टो भवेदिति ।

सर्वांन्पवमानानेवम् ।

सर्वांन्पवमानानेवं वायुर्हि कर्तेत्यादिनाऽभिसर्षं यजमानेत्यन्तेन प्रकारेणेत्यर्थः ।
एतेनेदं ज्ञायत इतरेषु स्तोत्रेषु यजमानेन स्वायम्न आसीनेनैवोपगानं कर्तव्यमिति ।

उपावर्तध्वमिति बहिर्ध्वामितराणि स्तोत्राणि ।

उपावर्तध्वमित्यन्तप्रदर्शनम् । तेन वायुर्हि कर्तेत्यदि सर्वं भवति । एतेनाभिसर्षं
यजमानेत्येतद्यावृत्तिः सिध्यति । अथ उपावर्तध्वमित्येतावन्तोपाकरणम् । अस्मिन्पक्षे
वायुर्हि कर्तेत्यप्यासज्यसार्धं वागसज्यैर्द्व* सहोऽसर्जित्येतदन्तस्यांशस्य च निवृत्तिः ।
अभिसर्षं यजमानेत्यस्य निवृत्तिस्त्वन्नप्यस्येव । बहिर्ध्वामिति बहिर्ध्विष्टिवाधनार्थम् ।
इतराणि आज्यानि पृष्ठानि अग्निष्टोत्रमामषोऽहवादीनि च स्तोत्राणि उपकरोतीति
शेषः । बहिष्पवमानस्तवम उद्गातृभिः क्रियमाण उपगातृभिरुपगानं कार्यम् । तथा
च श्रुतिः—नाध्वर्युरुपगायेद्गावर्षीयो वा अध्वर्युर्वदध्वर्युरुपगायेदुद्गात्रे वाच* संप्रय-
च्छेदुपशासुकाऽस्य वाक्साधिति । अध्वर्योरुपगाननिषेधादुपगानमस्ति तच्च ऋत्वि-
क्षुर्भुक्मेवेति । स्पष्टमेतत्सर्वमुपगातृभिरुपां वाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—स्तूपमानं यजमान
उपगायति चात्वारोऽवराध्वो उपगातारो नाध्वर्युरिति । अस्यार्थः—स्तूपमानं बहि-
ष्पवमानं यजमानस्तानुपगायति ऋत्विजोऽपि चतुरवरा उपगायन्तीति । ऋत्विजा
मुपगातृत्वेऽध्वर्योरप्यविशेषादुपगानकर्तृत्वप्राप्तौ नाध्वर्युरिति निषेधः । उपगानप्रका-
रमप्याह भरद्वाजः—यजमानपञ्चमा उपगायन्ति हो इत्यृत्विज उपगायन्त्येवमिति
यजमान इति । तृतीयाध्याये सप्तमे पादे औमित्रिरपि उपगाश्च लिङ्गदर्शनादिति ।
नाध्वर्युरुपगायेदिति निषेधः प्राप्यमावेऽनुपपन्न इत्यध्वर्युभिर्जानामुपगातृत्वालिङ्गदर्श-
नादिति सूत्रार्थः । अशब्दोऽन्ये न यन्तीत्यस्यार्थस्यानुकर्षणार्थः । के चन च्छन्दोग
धेपरित्येनाऽऽहुर्हो इति यजमान ओमित्यृत्विज इति । सूत्रान्तरे नाध्वर्यव उपगायेत्युरिति
निषेधाद्ध्वर्युवर्गव्यतिरिक्ता उपगातारः । उत्तरमीमांसायाम् तु गुणोपसंहारपाद ऋत्विज
उपगायन्तीति वचनमेवोदाहृतम् । उपगानप्रकारद्वन्द्वोऽगसूत्रे—अपरिणोद्गातृत्वेऽवराध्वो
उपगातारश्चतुरवराध्वानेके षट्पराध्वो(र्वा)स्त एतेनाक्षरेणोपगायेयुर्हो इति मन्द्रक्षरेण

* अभिमावोऽनुरोधेनोपगतार इत्युपग इत्यर्थोक्तम् ।

संततः सहवाच्येष्वात्मन्त इति । अस्यार्थः—उद्गातृनपरणोद्गातृणां पञ्चिमे प्रदेशे समीप एव । प्रयोऽवरोऽर्धो भागो येषां ते व्यवहारार्थाः । उपमा उपमातारः । एक आचार्या उप-
गार्थतुरवराधार्थान्मन्वन्ते । षट्परार्था इत्यनेन बहुत्वसंख्यावधिः प्रदर्शयते । ते यदि
व्यवहारार्थाश्चतुरवराधार्था वा षट्परार्थास्त इत्यर्थः । एतेन वक्ष्यमाणेनासरेण । तदसर-
माह हो इति । मन्दस्वरेण संततमविच्छिन्नं हो इत्यसरेणोपमायेयुः । सहवाच्यानि
निधनानि तेष्वारमन्तः । अन्तर्निधनेष्वपि आरमणम् । एतेनासरेण प्रस्तावादिभक्त्य-
न्तरालानि च्छुन्दयन्त उपमायेयुरिति निष्कृष्टोऽर्थः । ओमिति यजमानस्योपगान-
मप्येवमेव । निधनात्पूर्वं नोपगानं विच्छेदामावात् । एवं सर्वस्तोत्रेषु ।

स्तूयमानं वहिष्पवमानं ब्राह्मणाः सम-
भिसर्पन्ति द्वेष्यं परिबाधन्ते ॥ १२ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

स्तूयमानं वहिष्पवमानं सन्तं ब्राह्मणाः सं संगम्याभिसुखाः सर्पन्ति वहिष्पवमान-
मातृसमीप उपविशन्तीत्यर्थः । इदं सर्वणं पाविष्याप । तथा च श्रुतिः—तस्मादेवं
विदुषा वहिष्पवमान उपसद्यः पवित्रं वै वहिष्पवमान आत्मानमेव पश्यत इति ।
स्तूयमानमिति वर्तमानज्ञानवा समकालिकत्वं बोध्यते । तेन सावनसमकालं मातृसमीप
उपवेशनमिति सिद्धं भवति । तच्च प्रथमार्धे प्रथमकर्प्रस्तावावन्तरं वा उपस्थितत्वात् ।
तावत्पर्यन्तं तु समीप उपवेशनापावेऽपि श्रवणं यत्रोपविष्टानां जायेत तावत्येव दूर
उपवेशनं न तु श्रवणं यत्रोपविष्टानां न जायेत तावति दूरे । अन्यथा कृत्स्नवहिष्प-
वमानश्रवणनन्वं श्रुतिबोधितं पाविष्यरूपं फलं न स्यादिति द्रष्टव्यम् । उद्गातृभिर्भि-
न्नीतेनोदकेन सर्वेषामपस्यार्थं मार्जनं कुर्युस्तदश्वमेधावभृथतुष्यमित्यभियुक्ताः केषु
प्राहुः । केवलं पावस्यार्थमेवेति न किं तु द्वेष्यपरिबाधनमपि फलमित्याह द्वेष्यं
परिबाधन्ते द्वेष्यः शत्रुस्तस्य परिबाधनं परिधीयन्तम् ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्निषु कवाजपेपयाजिसर्वतोमुखवा-

जिद्विषाहस्राग्निषु कपोण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालामङ्गलविद्वज्जनसंताप-

त्रामिकायां उपोत्सनाख्यायां वृत्तावष्टम-

अस्य चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथाष्टमप्रश्ने पञ्चमः पठलः ।

अग्नीध्रीन्विहर बर्हिः स्तृणाहि पुरोडाशा अलं
कुरु प्रतिप्रस्थातः पशुनेहीति स्तुत उत्तिष्ठन्संमेष्यति ।

अलं कुर्वत्यन्त आग्नीध्र प्रति प्रैषः । प्रतिप्रस्थातः पशुना सह, आ, इहि आग-
च्छेति । पशुनेहीत्यग्नौमाञ्छेति षररूपम् । स्तुत इत्यनेन प्रैषकालः प्रदर्शयते । उत्ति-
ष्ठिति शत्रोस्थानंप्रैषयोः समकालत्वं न त्वङ्गाङ्गिभाव उत्थानमन्त्रयोः । तेन मन्त्रान्ते
कर्मसंनिपातो न भवतीति बोध्यते । तथा जैमिनिरपि तृतीयाध्याये द्वितीये पादे तथो-
स्थानविसर्जने इति नवमेन सूत्रेणाऽऽह । सूत्रार्थस्तु—उत्तिष्ठन्नग्नीध्रीन्विहरेति मत्तं
कृणुतेति वाचं विसृजतीत्युपपन्न कालार्थ एव संयोगो नाङ्गाङ्गीभाव इति । तथाशब्द-
स्तथाऽऽह्वानमपीति चेत्पूर्वाधिकरणताकालार्थसंयोगार्थकत्वानुवृत्त्यर्थः ।

हविर्धाने प्रविश्य विष्णो त्वं नो अन्तम
इति ब्रह्मानुपतिष्ठते पान्नाणि च संमृशति ।

पूर्वणापरेण वेतिविशेषानुक्तेरन्यतरेण द्वारेण प्रवेश इति । येन प्रवेशस्तेनैव त्रिर्ग-
पनम् । द्वारसमीपेऽतिसंमर्दं वातायनेनापि अत्र प्रवेशः । द्वारेणेत्यनुक्तेः । ब्रह्मा ऐन्द्र-
बायवाद्यर्षं गृहीताः सोमरसःस्तान् । पश्मानमहाणामप्यत्र ब्रह्मणम् । पान्नाणि सोम-
वन्ति तेषामेवारिक्तानि चेति कश्चित्तत्र । यदेवास्य शयानस्थोपशुष्यतीति वाक्यशेष-
विशेषात् । अकारो मन्त्रानुकर्षणार्थः । संशब्दाद्ब्रह्मस्तत्तलेव स्पर्शः पान्नाणिलेव मन्त्रा-
वृत्त्या । अक्षितमिति मन्त्रान्तः । एतत्फलं ब्राह्मणे—पराञ्चो हि यन्ति पश-
न्धीभिः स्तुवते वैष्णव्यर्चा पुनरेत्योपतिष्ठते यज्ञो वै विष्णुर्धेनुमेवाकारविष्णो त्वं नो अन्तमः
शर्म यच्छ सहन्त्य प्र ते धारा मधुञ्जुत उत्सं दुहते अक्षितमित्याह यदेवास्य क्षया-
मस्योपशुष्यति तदेवास्यैतेनाऽऽप्वायतीति । चिरकालं पान्नास्थितः सोमः शयान
इत्युच्यते ।

आग्नीध्रीयादाग्नीध्रोऽङ्गारानाहृत्य तैरेव
मन्त्रैर्यथान्युसं धिष्णिग्यान्विहरति ।

अङ्गारा धूमराहिता अग्न्यवयवा अर्धात्सर्वधिष्णिग्यान्विहरणपर्याप्तास्तन्वाने गृही-
त्वाऽऽहृत्य तैरेव मन्त्रैर्धिष्णिग्यनिवपनार्थैरेव मन्त्रैः । यथाऽन्युसं नितरामुसं न्युसं
न्युसमनतिक्रम्य यथान्युसं यथा निवपने नितरामिति तथैव विहरणेऽपीति बोधयितुम् ।

* अत्र यथान्युसमितिवचनमिति अपेक्षितम् ।

१ क. ग. "अन्तक" । २ क. ग. "धेनुवा" ।

तेन प्रतिधिष्यमङ्कारत्रैत्वं सिद्धं भवेति । अनेनैच्छकत्वं व्याप्यते । धिष्णि-
यानम्रीन्विहरति तत्र तत्र स्थापयति । आहवनीयेऽग्निस्तर्गुदेशापत्तेर्न विहर-
णम् । आग्नीध्रीयात्तूष्णीमेवाऽऽग्नीध्रोऽङ्कारानाहृत्य विभूरसीति मन्त्रेणाऽऽग्नीध्रोऽय
एकमङ्कारं निक्षिप्य वह्निरसीति मन्त्रेण होत्रीये निक्षिप्य व्यावायुपपरिहारा-
र्थमङ्कारैः सहेषोत्तरेणाऽऽग्नीध्र्यं परीत्वान्तरा यूपमङ्कारान्हरन्नयेण यूपं गत्वा दक्षि-
णेन मार्गालीयं धिष्यं प्रशास्तुधिष्यसमीपमागत्य ध्याग्नीऽसीति निक्षिप्य यथेतं
प्रत्येत्य ब्राह्मणाच्छंभुधिष्ययाद्विष्वन्ञ्जावाकधिष्ययान्तेषु तत्तन्मन्त्रेण निक्षिप्य यथेतं
पूर्ववन्मार्गालीयं धिष्यं गत्वा शुन्ध्यूरसीति मार्गालीये सर्वाग्निक्षिपेत् । प्रत्य-
ङ्मुसोदङ्मुसुत्त्वपोर्विकस्पो निवपनवत् । धिष्णियानामग्नीनां सर्वेषां प्रवचनं व्याघा-
रणार्थम् । चारयन्ति धिष्णियानिति तृतीयसवने धारणावचनादितरयोः सवनयोर्व्याघा-
रणोत्तरं भाषेऽपि न दोष इति गम्यते । यथान्युसमित्वनेनेदमपि गम्यते पांसुधिष्णि-
येष्वेव विहरणं न त्वनुदेशेषु बहिष्पवमानास्तावादिष्यपि । तथा चाऽऽपस्तम्बः—
पांसुधिष्णियेषु निवपति तेनाऽऽनुष्येण यथान्युसा भवतीति । तैरेव मन्त्रैरिति वचनं
तूष्णीत्वनिवृत्त्यर्थम् । आग्नीध्रमहणमध्वर्युव्यावृत्त्यर्थम् । अत्र रौद्रानीकवन्मन्त्रानुपह्नः
कृताकृतः । वचनाभावात् ।

अध्वर्युश्चतुश्मसे राजानं गृहीत्वा पञ्चगृ-
हीतं चाऽऽज्यं पुरस्तात्प्रत्यङ्मुसुत्त्वसीनस्तैरेव
मन्त्रैर्यथान्युसा धिष्णियान्वाधारयति ।

अध्वर्युमहणमाग्नीध्रव्यावृत्त्यर्थम् । चतुश्चतुर्वारम् । चमस एकादशचमसव्यति-
रिक्ते । अद्वयसाधनत्वाच्चमसत्पम् । पञ्चगृहीतं चाऽऽज्यमित्यत्र अकारः साहित्यार्थः ।
तेनाध्वर्युणोभयोराहरणं कर्तव्यमिति सिद्धं भवति । आज्यमित्यनन्तरं गृहीत्येस्यनुव-
र्तते । चमसे राज्ञो महणं परिप्लवया । आज्यमहणं प्रचरणं यथा क्रतुकरणं हुतं
तस्यां न दक्षिणहोमार्थायाम् । अत्र ज्ञापकमुक्तमेव प्रचरणीं प्रथमाः सुर्वं प्रमुनक्ती-
त्यस्मिन्सूत्रे । पुरस्ताद्विष्यपुरोभागे प्रत्यङ्मुसुत्त्वसीन उपविष्टस्तैरेव मन्त्रैर्नि-
वपनक्रमेणैव धिष्णियानग्नीन्वाधारयति । अत्राऽऽसीनवचनाद्विहरणे तिष्ठताऽपि
पक्षे गम्यते । पुरस्ताद्विहितवचनं धिष्यदक्षिणपार्श्वे प्राङ्मुसुत्त्ववेशनं व्यावर्तयितुम् ।
प्रत्यङ्मुसुत्त्ववचनं विहरणे प्रत्यङ्मुसुत्त्वताया अनियमं व्यावर्तयितुम् । तेनोदङ्मुसु-
ताऽपि पक्षे विहरणे भवति । तैरेव मन्त्रैरिति वचनापस्तम्बोक्ततूष्णीत्वनिवृत्त्य-
र्थम् । अत्रापि रौद्रानीकवन्मन्त्रानुपह्नः कृताकृतो वचनाभावात् । अन्त्यमन्त्रे तु भव-
त्येव धृतौ षडितत्वात् । द्विधोऽत्र नियमः—तैरेव मन्त्रैरिति तैर्मन्त्रैरेवेति । प्रथम-
नियमे विभवे प्रवाहणात् स्वाहेत्यादिबोधायनोक्तप्राप्तिकमन्त्रान्तरनिवृत्तिः कलम् ।

द्वितीय आपस्तम्बोक्ततूष्णींस्मृतिवृत्तिः कर्मम् । व्याघारणशब्दोदितशाल दक्षिणे-
मर्धमः । अत्र राजा परिप्लववा द्रोणकलशाधवनीवपूतभृदन्पतरस्थो ब्राह्मो विशेषवच-
नाधामात् । यदि द्रोणकलशास्थैव ग्रहणमिष्टवभविष्यत्तदाऽऽचरो यज्ञाऽयमस्तु
देवा इति वक्ष्यमाणाप्रारार्थद्रोणकलशापादानकपरिप्लवाकरणकसोमग्रहणवद्द्रोणकलशाच
परिप्लववा राजानमित्यत्राप्यवक्ष्यत् । अतोऽत्रानियम एवेति । आपस्तम्बस्तु अत्र
द्रोणकलशादेव व्याघारणार्थं सोमस्य ग्रहणमाह ।

सोमेनाऽऽहवनीयपार्श्वीर्धीय* शोभीयं मार्जाळीयं चाऽऽज्येनेतरान् ।

सोमेन व्याघारणीयमयं विवेको न तु व्याघारणक्रमनियमः । यथाऽन्युसं विधिगया-
न्व्याघारयतीत्यनेनैव क्रमस्य सिद्धत्वात् । तस्मात्त्रिवचनक्रमेणाऽऽहवनीयपार्श्वीर्धीयशोभी-
यानन्तरं प्रशाळीयादिमार्जाळीयान्त्व्याघारयति । उत्तरवेदिराहवनीयायतनं तस्याः
प्रथमं न्युत्तत्वात्प्रथममाहवनीयव्याघारणमेव । आज्येन प्रचरणीगताज्येन । प्रचरण्येवेत-
रान्प्रशाळीयादीनिच्छावाकीयान्त्व्याघारयति इत्यर्थः ।

अतिहाय वषट्करोति ।

मार्जाळीयविष्णुप्रतिहाय ततः किञ्चिदुपमृत्य वषट्करोति वषट्कृत्येके समामनान्ति
वौषडित्येके वाषडित्येके वषडित्येक इति यानुपहीत्रे वक्ष्यमाणानां अनुविधानां
वषट्काराणां मध्येऽन्पतरणे वषट्कारेण वषट्करोतीत्यर्थः । अथवा तं तं विष्णुमति-
हाय वषट्करोतीत्यर्थः ।

ध्याख्यातः सोमस्य भक्षः ।

पूर्वेण क्षुरेण सदः प्रविश्यामेण होतारं पुरस्तात्प्रत्यङ्कासीनो नृचक्षसं त्वेत्यवेष्य
मन्द्राभिभूरिति भक्षयतीत्यनेनोक्तमित्यर्थः । अत्रापि मयस्येवोपह्वान प्रतिभक्षितुरमा-
वेऽपि । नानुपह्वनेन सोमः पातव्य इति निषेधात् । हिन्न म इत्यात्मभिर्भक्षणं
मार्जाळीये पात्रं प्रक्षालयाऽऽयत्ने सादयति । व्याघारणशब्देन विहितत्वात्तस्य च
होमत्वाभावात्तन्निमित्तकस्य भक्षस्याप्राप्तिः स्थात्तां वारयितुमिदं सूत्रम् ।

संततमनुपृष्टयं बर्हिः स्तीर्त्वाऽऽग्नीध्रः पुरोडाशानलं करोति ।

मध्यमग्निवाचेनाऽऽग्नीध्रशब्दस्योभयोरन्वयः । अथवाऽऽग्नीध्रशब्दस्य संततमित्ये .
तस्मात्प्रागन्वयः । अत्राऽऽग्नीध्रग्रहणं पृष्टचास्तरणपुरोडाशांकरणयोः प्रकृतावध्वर्यु-
कर्तृकताया एव दृष्टत्वेन तदनुरोधेनात्रापि स्यात्प्रैवस्याऽऽस्मार्थत्वमादायोपपत्तेरिति
शङ्कां मिरसितुम् । संततवचनं विच्छेदनिवृत्त्यर्थम् । अनुपृष्टयं पृष्टचायामेवेत्यर्थः ।

१ अ. 'धेः । अस्मिन्पक्षे होमान्मनेकेषां मध्ये वषट्कारेण्यवभानात्पत्यं होमस्य निमि-
त्तत्वम् । तेन प्रतिहोमशेषं प्रतिग्रहणं च भक्ष इति सूत्रद्विते दृष्टव्यम् । १५१ ।

तेन तूर्ध्ना दक्षिणां तूर्ध्नीमुत्तरामिति निवर्तते । बर्हिर्वचनं शुष्कदर्मवाच्योऽपस्तरण-
निवृत्त्यर्थम् । यज्ञस्येति मन्त्रेण गार्हपत्यादुपक्रम्याऽऽहवनीयायतनपर्यन्तम् । तथा
थाऽऽपस्तम्भः—यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य स्या संतत्यै स्तृणामि संतत्यै स्या यज्ञस्येति
गार्हपत्यात्मकस्य संततमनुष्ठयं बर्हिः स्तृणाह्याहवनीयादिति । अत्र धानादिष्वपि
पुरोडाशशब्दप्रवृत्तिर्बहुवचनत् । बर्हिरास्तरणात्पूर्वं केचित्कर्मणे कामिति पाणिप्रस्ता-
वमिच्छन्ति । देवो वः सविता मध्वाऽनक्तु इति धानालंकरणे उहः । प्रकृतिवदितरे-
णाम् । आमितावाग्निनयोर्नालंकरणम् । अलंकरणं कृत्वाऽऽग्नीधो विरमति । अथ
विशेषमाह बौधायनः—अथैव आग्नीधो जघनेन गार्हपत्यमुपनिश्य पात्र्यां पञ्चधोप-
स्तृणीते मध्यतः पुरोडाशमुपस्तीर्णाभिधारितमुद्वासयति पुरस्ताद्धाना दक्षिणतः करम्भं,
पश्चात्परिवापमामिषामुत्तरत इति ।

एति पशुना ।

सवनीषपशुना सहैति आगच्छति प्रतिप्रस्थातेति शेषः । तं प्रत्येक प्रैषात् ।

या वां कक्षा मधुमतीत्याश्विनं ग्रहपध्वर्युर्गृह्णाति ।

उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वेति ग्रहणमन्त्रः । ऐन्द्रवायवादिषुद्धारामहत्याभा-
वेऽपि ग्रहत्वमस्त्येवेति दर्शयितुं ग्रहवचनम् । तेन ग्रहं संमार्ष्टीति संमार्ष्टीऽत्रापि सिद्धो
भवति । अथर्व्युग्रहणं प्रतिप्रस्थातृव्यावृत्त्यर्थम् ।

ग्रहणप्रकारमाह—

परिप्लवया द्रोणकलशादुपस्तीर्य पून-
भूत उक्षीय द्रोणकलशादभिधारयति ।

परिप्लवयेत्युत्तरत्राप्यनुवर्तते । तेन परिप्लवयेन्नोत्तयनमभिधारणं च भवति । उर्ध्व-
मव्यावृत्तये परिप्लवयेति वचनम् । द्रोणकलशावचनमाधवर्नं पठ्यावृत्तये । द्रोणकलशा-
दित्यनन्तरं सोमं गृहीत्वेति शेषः । उच्छब्द आधिक्यार्थकः । यद्यपि मन्त्रपाठक्रम
आश्विनस्तृतीयस्तथाऽपि तस्माद्बहिष्पवमाने स्तुम आश्विनो गृह्णात इति श्रौतक्रमस्य
मन्त्रपाठक्रमपेक्षया प्रनलत्वाद्दृशैतानथर्व्युः प्रातःपवने ग्रहान्गृह्णाति यदाश्विनो
दशमो गृह्णाते तं तृतीयं जुहोतीति श्रुतेश्चात्राऽऽश्विनग्रहणमिति । जैमिनिरेषि—क्रमको-
पोऽर्धशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषार्थपरत्वाच्चेति । उतोसासादितग्रहणां मध्ये दशमस्थान
आश्विनग्रहणं तृतीयस्थाने होम इति यदाश्विनो दशमो गृह्णाते तं तृतीयं जुहोतीति-
श्रुतिगतदशमन्तृतीयशब्दयोरेषो ज्ञेयः । उपस्तरणामिधारणशङ्काम्यामिदं ज्ञायत
उत्तयर्न मुख्यभेदे अह्ने । मुख्यमुत्तयनमुपर्यर्धपर्यन्तम् । वृष्टिकामामयाविनोः पूरण-
पर्यन्तम् । उपस्तरणामिधारणे स्वल्पसोमेनेति ।

इमं विधिप्रत्ययान्वयतिदिशति—

सर्वग्रहाणामेष कल्पः ।

सर्वग्रहव्यापकपुनर्ग्रहसोमातिरेकग्रहषोडशिशिमाजापत्यादीनामित्यर्थः । एष उक्त एव रूपः प्रकारो भवतीत्यर्थः । ग्रहाणामिति बहुवचनानेव सर्वग्रहाणामे सर्वग्रहणा-
श्विनग्रहस्थाध्वर्युमाहात्वात्तत्र परिभाषाकरणादध्वर्युमात्रमाहाहाग्रहविषयत्वं सङ्गच्छते
तस्यावर्तयितुं *सर्वग्रहणम् ।

तत्र सादयित्वा त्रिवृता यूपं परिधी-
याऽऽग्नेयं पशुं सवनीयमुपाकरोति ।

वधायोनिसादनं चेति परिभाषयैव सिद्धे सादने तत्र सादयित्वेतिवचनं सादनयूप-
रिक्तवयस्योः काञ्चान्यवधानार्थम् । एष ते यानिर्माधीभ्यां त्वेति सादनमन्त्रः । प्रत-
र्युगौ विमुच्येधामित्यर्थं या वां कशेत्यनेन विकल्पते । प्रतर्युगौ विमुच्येधामित्यनेन
ग्रहण एव ते योनिरश्विभ्यां त्वेत्येव एव सादनमन्त्रः । पूर्वा रशानामुद्(वु)क्त्वा त्रिवृता
त्रिगुणया रशानया निरूढाशुबन्धोक्तकल्पेन देवस्य त्वेतिरशनादानादिना नाभिद्वये
यूपं परिधीयाऽऽग्नेयं पशुं सवनीयमुपाकरोतीत्यर्थः । न चैतस्या रशनायाः पञ्चकृतै-
वास्तु यूपारूढे त्वदृष्टार्थभाषापत्तेरिति वाच्यम् । यूपारूढेऽपि द्वाढ्यरूपदृष्टसंभवात् ।
द्वितीयाश्रुतेश्च यूपार्थत्वस्यैव रशनापरिव्याणस्य युक्तत्वात् । तथा च चतुर्थाध्याये
चतुर्थपादे जैमिनिः—पञ्चकं रशना स्थास्य तदङ्कमविधानादिति । केचित्पूर्वमेव
रशनामादाय परिव्यवन्ति । तत्र । पुनश्चिद्वृद्धचनवैशर्ध्यापत्तेः । पुनःमुद्(वु)क्त्वेत्येव
कात्यायनचौभायनाभ्यां स्पष्टतयोक्तेश्च । सा च सवनीयमहूत्वेऽपि नाऽऽवर्तते यूपसं-
स्कारत्वात् । स्वरस्तु पूर्वं एव मन्त्रेणाऽऽदायावमुक्तः । प्रतिरूपं स्वरक इति वचनाच्छि-
ञ्जात्समानो यूपः स्वररिति अग्निष्टोम एव स्पष्टवचनात् । देवस्य त्वेत्यादि स्तर्त्तवगूह-
नान्तमुन्मार्जनाग्रप्रेक्षणवर्गे वा । पशुरजोऽभिप्रेतः । आत्यन्तरवचनादाद्येपमजमग्निष्टोम
आह्वयन्त इति श्रुत्यन्तरात् ।

तस्य रूपनिषयो न विद्यते ।

तस्य सवनीयपशो रूपनिषयो लोहत्वादेरूपनिषयो न विद्यते नास्त्यत्रेत्यर्थः ।
इदमपि अज्ञोबोभोयप्रकृतित्वे लिङ्गम् ।

हुतायई वपायां प्रसृप्यन्तो ग्रहावकाशैरुपस्थाय लोहसर्पेति ।

उत्तरपरिवप्यहोमभ्रात्वाद्ये मार्जने च मन्त्रेण । तयोर्वपाहोमाङ्गत्वात् । वददा-
मपि मयति । पञ्चै(श्वे)काक्षिणीसूत्रे वददानस्य तन्मन्त्रविधानाच्छिञ्जात् । सुप्रसृप्यन्तो-

ह्वानं नाम । अवचनात् । प्रसृप्त्यन्तः सदसि स्थस्थानं प्रति उपवेशनार्थं गमनं प्रस-
 र्पणं तत्कारिण्यन्तः । अवकाशयन्तेऽर्पं प्रकाशयन्त इत्यवकाशा मन्त्राः । महाणामव-
 काशा महावकाशा महाणामवकाशः प्रकाशो वेधिवति वा । द्वौ समुद्राविस्तारम्य
 स्फुटः स्वस्तिरित्यतः प्राग्महावकाश इति संज्ञा मन्त्राणां तैर्द्रोणकलशप्रभृतीनुपस्थाय
 संप्रसृपन्ति सभेताः सदः प्रविशन्तीत्यर्थः । सामान्यप्रतिज्ञेयम् । प्रसृप्त्यन्त इति वच-
 नात्सोमातिरेकनिमित्तकोऽध्यग्रहणे प्रसर्पणभावाद्महावकाशोपस्थाननिवृत्तिः । बहु-
 वचनादध्यग्रहणप्रतिप्रस्थातृयजमाना आध्यग्रथवेण विधानेनोपस्थानसर्पणे कुर्वन्ति । उत्रेतु-
 र्व्याध्यग्रथवेण विधानेनोपस्थानसर्पणे । उपवेशनं सदस्येवैतस्यापि । सदस्यस्याप्येवमेव ।
 नेष्टुभिधिवोहययान्वितपोर्होत्रिणाऽऽध्यग्रथवेण वा । प्रसृप्त्यन्त इत्यनेन ये ये प्रसर्पण-
 कर्तारिस्तेषामिदमुपस्थानं, तेन ब्रह्मणोऽपि प्रसर्पणकर्तृत्वाद्दुपस्थानं, होत्रादीनामुद्गात्रा-
 दीनां च कर्म शाखानुसारेणेति यथावर्थं द्रष्टव्यम् ।

द्वौ समुद्राविति द्रोणकलशाधवनीयौ ।

सकृदुक्तेन मन्त्रेण द्वौ युगपदुपतिष्ठन्त इत्यर्थः । सेतुनाऽतियेन्त्यन्यमिति
 मन्त्रान्तः ।

द्वे द्रधसी इति पूतभृतम् ।

उपतिष्ठन्त इति शेषः । नार्था इति मन्त्रान्तः ।

परिभूरग्निमिति सर्वसोमम् ।

उपतिष्ठन्त इत्येव शेषः । तस्य त इदमुन्मूज इति मन्त्रान्तः । सर्वथासौ सोमश्च सर्व-
 सोमस्तम् । अत्र सर्वशब्दः प्रकारकात्स्न्यभाष्ये सर्वात्तं मन्थयतीतिवत् । सर्वसोमं
 इति द्रव्यैकत्वात्सकृन्मन्त्रमुक्त्वा सर्वस्य सोमस्योपस्थानम् । सर्वग्रहणं महद्रोणकल-
 शाधवनीयपूतभृतस्यसोमोपस्थानार्थम् ।

माणाय म इत्युपाञ्जुपात्रमपाणाय म इत्यन्तर्यामिं

व्यानाय म इत्युपाञ्जुसवर्नं प्रावाणं वाचे म

इत्यैन्द्रवायवं दक्षक्रतुभ्यां म इति मैत्रावरुणं

चक्षुभ्यां म इति शुक्रामन्धिनौ श्रोत्राय म इत्या-

श्विनमात्मते म इत्याग्रयणमङ्गेभ्यो म इत्युक्त्वञ्ज-

मायुषे म इति धुर्वं वीर्याय म इत्यतिप्राज्ञाश्स्ते-

जसे म भोजसे मे वर्चसे म इति वैतर्षथारूपं

वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति सर्वत्रानुपजति ॥ २३ ॥

यभारूपमिति स्थानान्तरमुपतिष्ठन्त इत्येव शेषः । अन्तर्यामिशब्दे पात्रलक्षणा ।
 सुतस्य इत्येव । आदिशुद्ध्यभावश्छान्दस इति वा । तेनान्तर्यामिमिति रूपं भवति ।

पात्रमित्यध्याहारो योग्यतया । चक्षुर्भ्यां म इत्यत्रापि वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्येव ।
वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति सर्वत्रानुषजतीति सूत्रे सर्वजेति पदनात्राप्येकवचनपाठस्यैव
प्रापणात् । इत्यप्युक्तवान्मन्त्रावृत्तिः । चक्षुर्भ्यामिति परस्परपेक्षां द्विवचनमस्मिन्कल्पे
इष्टव्यम् । सूत्रस्वरसिद्धिमिदं न्याख्यानम् । वर्चोदौ वर्चसे पवेषामिति श्रुत्युक्तौ
द्विवचनयुक्तः पाठोऽनेन विकल्पते । अस्मिन्कल्पे द्विवचनलिङ्गत्वात्सकृदेव मन्त्रः ।
वीर्याय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति मन्त्रावृत्त्याऽतिप्राख्यानम् । तेजसे मे वर्चोदा वर्चसे
पवस्व । ओजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । वर्चसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति क्रमेणा-
तिप्राख्याणां प्रयाणामेते त्रयो मन्त्रा वीर्याय म इत्यनेन विकल्पिताः । एतैरिति वचन-
मेकमन्त्रत्वनिरासार्थम् । अर्धादेशे कमे सिद्धे यथारूपमिति वचनं वाजपेय ऐन्द्राति-
प्राख्यस्थानीयपञ्चेन्द्रातिप्राख्येषु द्वितीयमन्त्रस्यैवाऽऽवृत्तिर्न त्वन्तिमस्यैवेति प्रदर्शनार्थम् ।
अस्मच्छब्दादेशभूतान्म इति शब्दादनन्तरं वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्ययमंशः सर्वत्र सर्वेषु
मन्त्रेषु अनुषजति अनुषक्तो भवतीत्यर्थः ।

विष्णोर्जठरमसीति द्रौणकलशमिन्द्रस्य जठरमसी-
त्याषवनीयं विश्वेषां देवानां जठरमसीति पूतभृतं
वर्चोदा मे वर्चसे पवस्वेति सर्वत्रानुषजति ।

स्पष्टम् ।

कोऽसि को नामेति सर्वत्र राजानमविशेषेण ।

उपतिष्ठन्त इत्येव । तस्य त इदमुन्मृज इति मन्त्रान्तः । सर्वग्रहणप्रयोनं पूर्ववत् ।
न विद्यत ऐन्द्रवायवत्वादिधर्मभेदनिमित्तकावृत्तिरूपो ग्रहत्वकलशस्यत्वधर्मभेदानिमित्त-
कावृत्तिरूपो वा विशेष उपस्थाने यस्मिन्मन्त्रे स मन्त्रोऽविशेषस्तेनेत्यर्थः । तेनेदं सिद्धं
भवति सङ्कटकेनैव मन्त्रेण सर्वराज्ञ उपस्थानं न प्रत्येकधर्ममादाय भेदेनोपस्थानमिति ।
एतेन पूर्वस्मिन्सर्वराज्ञोपस्थानं अष्टाक्षरवगता भवति ।

बुभुषन्नवेक्षेत ब्रह्मवर्चसकाम आमयाठ्यवेक्षेत । आमयाठ्यवेक्षेत । अपिचरन्नवेक्षेतेति स्वशा-
स्त्रागता एते कल्पः । अन्नाद्यकामोऽवेक्षेतेति कल्पः शास्त्रान्तरीयः । अत्र क्वात्पक-
ल्पप्रदर्शनात्पूर्वोपस्थाने काम्यत्वं न । इदमित्येतस्य स्थाने तत्तत्कामोल्लेखः कार्यः—
तस्य ते मृतिमुन्मृजे तस्य ते ब्रह्मवर्चसमुन्मृजे तस्य त आयुरुन्मृजे तस्य तेऽन्नाद्यमुन्मृजे
तस्य तेऽमुष्य प्राणानुन्मृज इति । नौषायनोऽप्यन्नाद्यकामनां विना मृत्यादिकामनाप्र-
युक्तमन्त्रविकारान्स्पष्टमेव प्रदर्शितवान् । कामानावे स्वविकृतो मन्त्रः । अत्र काम-

गार्वा सत्यामवेक्षणमपि कार्यं कामनाया अपाव उपस्थानमात्रं नावेक्षणमित्यर्थं विशेषः ।
अथमर्थः शकृदान्तरप्रयोगादेकवचनाच्च प्रतीयते । इदमवेक्षणं यजमानस्यैव, सामान्यतः
कलस्य यजमानगतत्वमेवेति सर्वमतसिद्धत्वात्समस्ते क्रतावर्षे श्रूयमाणं यजमानः काम-
यते यानि तु कामयतिः श्रावयतीति सूत्राच्च । यद्वि ऋत्विभ्यतमपि स्यात्तदाऽवेक्षे-
रिति ज्ञेयात् । एतेनाध्वर्युपरत्वमपि निरस्तम् । अत्र षाडोऽक्षरप्रदर्शनार्थः । तत्त-
स्कामनोद्देशेन संकल्पं कृत्वाऽवेक्षणं यजमानेन कार्यम् । यजमानः कामयते यानि तु
कामयतिः श्रावयतीति सूत्रात् ।

एतदन्ता महावकाशसंज्ञका मन्वा इत ऊर्ध्वं ये मन्वास्ते प्रसर्पणापस्तिर्वा विनि-
योगमाह—

स्फयः स्वस्तिरित्युत्करे वेदिकरणानि संन्यस्तानि यथारूपम् ।

येः स्फ्यादिभिर्वेदिः कृता तानि वेदिकरणानि तन्व्यस्तानि संन्यस्तानि एतादृ-
द्यानि यथारूपं यथालिङ्गमुपतिष्ठन्त इत्यर्थः । स्फयः स्वस्तिरित्यनेन स्फयम् । विषनः
स्वस्तिरित्यनेन विषनम् । पर्शुर्वेदिरित्यनेन पर्शुम् । परशुर्नः स्वस्तिरित्यनेन परशुमिति
यथारूपशब्दार्थः । संशब्दः पृथग्भावेन न्यासार्थः । न्यस्तानीति शब्दो निधानव्यावृ-
त्त्यर्थः । नीःयुवसर्गोऽसंन्यार्थः । उत्करे स्फयादीनां न्यसनं परिकर्मिकर्तृकम् । संन्य-
स्तानीतिशब्दस्वरसात् । अन्यथा संन्यस्येति ज्ञेयात् । इत आरभ्य प्रसर्पणमपेक्षे-
तेन माध्यंदिनसवनतृतीयसवनयोः प्रसर्पणाभावः वेदिकरणोपस्थानादि सदसो दक्षिणा-
र्षस्य प्रेक्षणं यावत्तावन्न भवति प्रातःसवनप्रसर्पणेनैव कार्यसिद्धेरिति भावः । महाव-
काशोपस्थानं तूत्तरयोः सवनयोर्वचनाद्ग्रहसंस्कारत्वाच्च भवत्येव ।

यज्ञिया यज्ञकृतः स्थेति सर्वाणि ।

उपतिष्ठन्त इत्येव । ह्यध्वमित्यन्तः । पूर्वं व्यष्टिरूपतयोपस्थानमिदं समष्टिरूपत-
येति भेदोऽनयोः । सर्वाणि स्फयादीनि चत्वारि ।

उप माद्यादापृथिवी इति द्यावापृथिवी ।

उपतिष्ठन्त इति शेषः सर्वत्र । द्यावापृथिव्यावमिसंघाथोपतिष्ठन्त इत्यर्थः ।

अपास्ताव इति यत्र बहिष्पवमानेन स्तुवते ।

यत्र बहिष्पवमानेन स्तुवत इत्यास्तावशब्दार्थप्रदर्शनार्थम् । तमुपतिष्ठन्त इति शेषः ।

उपकलश इति द्रोणकलशमुपसोम इति सोममु-

पाशिरित्यग्निमुपदेवा इति देवानुपयज्ञ इति यज्ञ-

मुपमा होवा उपहवे इयन्तामिति होत्रकान् ।

उपतिष्ठन्त इत्येव । सोमोऽभिषुत एव प्रकृतत्वात् । स पैकादशग्रहकलशप्रवस्यः ।
अग्निरग्नौ तस्वेदिक एव । तस्यैव सौत्ययागाधिकरणत्वेन प्रधानत्वात् । देवा अत्र

नयन्ति चेतः । ते वैकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशोपयाजाः प्रभापतिश्च
 नमस्कारश्चेति । प्रकृतग्रहादीनामप्यत्र देवता विवक्षिताः । यज्ञशब्देन यज्ञसाधनानि
 हविशब्धादीनि । होजका भेदावहगादयः । द्राणकलशसांनिध्यात्सर्वाण्यपि कर्मोपयुक्त-
 पदार्थानामेवोपस्थानान्येतानि । माशब्दनिवृत्त्यर्थं तत्र तत्रोपेत्यस्य पाठः । अधिकृतेन
 बुद्धिस्थेनापि तेनाऽऽकाङ्क्षानिवृत्तेरुपदेवा उपयज्ञ इति लिङ्गात् । न चार्थ समाप्तिः
 रूपसर्गश्च संभवति । उपसृष्टस्यैवाव्याख्यातस्य धातोरर्थविशेषसमर्पकत्वादिति भावः ।
 एतेन यदाद्यन्तयोः श्रुतत्वान्माशब्दमप्यनुवजन्ति केचित्तन्निरस्तम् ।

इयताः इयेताः इयन्तामिति यद्यारूपः सर्वानुवजति ।

इयतेः सनिहितस्यापि वचनस्य वैरूप्यात्कचित्कचिदयोग्यान्वयः स्यादतः कप्रम-
 नुवक्तः सेस्त्वतीति शक्त्वा न कार्यं सामर्थ्याद्विपरिणतान्वयस्यैवाङ्गीकारादिति भावः ।
 उक्तञ्च विपरिणतान्वयः शाब्दिकैरर्थाद्विभक्तिविधारेणाम इत्यनया परिभाषया । सर्वत्र
 सर्वेषु मन्त्रेषु यथारूपं देवतागतैकवाद्यनुरूपं क्रियापदानुवजति अनुवक्तं भवतीत्यर्थः ।
 आस्तावकलशमोमाग्नियज्ञानामेकवचनप्रतिपाद्यत्वाद्ब्रह्मयतामिति । यावापृथिव्योर्द्विवच-
 नप्रतिपाद्यत्वाद्ब्रह्मयतामिति । देवानां बहुवचनप्रतिपाद्यत्वाद्ब्रह्मयन्तामिति । यद्यपि
 उपस्थेयक्रमः नुमायेण ब्रह्मेता इयता इयन्तामिति पठितुं शक्यं तथाऽपि वचनक्रमानु-
 सारेणापि पाठे नाशक्यमावात्तयोक्तिः । अन्तिममन्त्र उपह्व इत्येतस्य शब्दस्याधि-
 कत्वात्तदनुरोधेन इयतेः पुनः पाठः ।

नमोऽग्रये मन्त्रे मन्त्रस्य मा यज्ञोऽर्थादित्याहवनीयमुपतिष्ठते ।

आज्ञानुकरणाद्यर्थमुपतिष्ठत इत्यस्याजोपस्थानमर्थो न भवति किं तु नमस्कारं
 एव नमःपदव्यतिरिक्तान्मन्त्रस्य । तथा च नमःपदस्य मन्त्रादात्वेव सत्त्वात्तदारभ्यैव
 नमस्कारार्थं नतिमुद्राकरणं तच्च मन्त्रसंवाप्यन्तम् । तथा च नमस्कारस्य आज्ञावेष्टा-
 स्त्वेन मन्त्रान्ते क्रियां वारयितुमेव नेतस्य पदवमाणमन्त्रयोश्च कृत्स्नः पाठः । अनेन
 तेभ्य एव नमस्कृत्य सः प्रसर्पत्यामनोऽन्तर्त्या इति श्रुत्यर्थः सिद्धो भवति । चतुर्थो
 मन्त्रस्तु सौत्र एव । पुनरुपतिष्ठत इति वचनार्थेन ज्ञायते स्फुटप्रभृतिहोत्रकान्तानामुप-
 स्थानमेकं कर्मेतिद्योतनार्थम् । तेन हविर्धानपूर्वद्वारस्थितैरेवोपस्थानं कार्यं न तु तत्पत्स-
 मीपं गत्त्रोपस्थानमिति सिध्यति ।

नमो ब्रह्म मन्त्रे नमस्कृत्या वा पाहीत्याधीध्रम् ।

आग्नीध्रमग्निमाहवनीयसांनिध्यात् । उदकस्पर्शः । उपतिष्ठत इत्येव शेषः । पूर्ववद-
 चापि व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

नम इन्द्राय मस्रघ्न इन्द्रियं मे वीर्यं मा निर्वधीरिति होत्रीयम् ।

होत्रीयशब्दोऽत्र तत्स्थलक्षणयाऽग्निपर एव । आग्नीध्रसानिध्यात् । स्थानोप-
स्थानापेक्षयाऽन्युपस्थानस्यैव युक्तत्वात् । तथा च होत्रीयाग्नेरतावत्पर्यन्तं घातणं
सिद्धं भवति । एवं मार्जालीयाग्नेरपि द्रष्टव्यम् । विष्ण्यपर एव वा । तयोरन्युपस्थान-
दर्शनात् । अस्मिन्कल्पे न धारणम् ।

नमो यमाय मस्रघ्ने नमस्कृत्या मा पाहीति मार्जालीयम् ।

गतम् ।

इहे स्थः शिधिरे इत्याधिषवणफलके ।

उपतिष्ठत इत्येव । अश्वसस्यातमिति मन्थान्तः ।

द्यावापृथिवी समीक्षत इत्येकेषाम् ।

स्पष्टम् ।

सूर्यो मा देवो दिव्यादश्वसस्यात्स्विति सूर्ये वायुरन्तरिक्षा-
दिति वायुमग्निः पृथिव्या इत्यग्निं यमः पितृभ्य इति यमं सर-
स्वती मनुष्येभ्य इति सरस्वतीं पातु पात्विति सर्वत्रानुषजति ।

सरस्वतीमित्यनन्तरमुपतिष्ठत इत्येव । सर्वत्र वायुरन्तरिक्षादित्यादिषु मन्त्रेष्वित्यर्थः ।
वीप्ताऽर्थाध्याहारनिरासार्था । अश्वस इत्येतस्य शब्दस्यानुवृत्तिं वाऽपितुमनुषङ्ग-
षणम् । यमः पितृभ्य इत्येष नोदकस्पर्शः । पितृणामप्रधानत्वात् । अत एव न
प्राचीनावीतमपि । पात्विति क्रियापदमनुषजति अनुषक्तं भवतीत्यर्थः ।

देवी द्वारानिति द्वार्यो नमः सदस इति सदो
नमः सदसस्पतय इति सदसस्पतिं नमः
सखीनां पुरोगाणां चक्षुष इत्यृत्विजो नमो
दिव इति दिवं नमः पृथिव्या इति पृथिवीम् ।

द्वार्यो सदसो द्वारस्यूणे । मा मा संतासमिति मन्थान्तः । सदसस्पतिशब्देन
ब्रह्मोच्यते । तथा चाऽऽपस्तम्बः स्पष्टमेव पठितवान्—नमः सदसस्पतय इति ब्रह्मा-
णमिति । ऋत्विजः स्वस्वव्यतिरिक्ताः पञ्चदश । सदस्यपक्षे षोडश ।

अहे वैधिषव्येति यत्र निषत्स्यन्भवति
ततस्तृणं लोष्टं वा निरस्याप उपस्पृश्यो-
श्रितत उबुद्धतश्च गेषमित्युपविशति ।

यत्र अस्मिन्पक्षे निषत्स्यन्नुपवेशनं करिष्यन्भवति ततस्तस्मात्प्रवेशात्तृणं पार्श्व-
विष्टोष्टं क्षुद्रमृत्पिण्डस्तं वाऽहे वैधिषव्येति निरस्य । परिभाषयोत्तरतः । अङ्गुष्ठोप-

कानिष्ठिकाभ्यामित्याश्रयायनः । उच्चैवत उदुद्धतश्च गेषामिति तत्रोपविशति । तत्रा-
 ध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः स्थाननियमः सूत्रान्तरे प्रदर्शितः—दक्षिणमेवाध्वर्युर्द्वारैवाहं मिश्र-
 यमाण उपविशत्युत्तरं प्रतिप्रस्थातेति । सदस्येवोपवेशनम् । उच्चैतुः प्रतिप्रस्थातु-
 रुत्तरत एव । उच्चैतुर्हविर्धान एवोपवेशनमिति पक्षे होत्रकोपस्थानान्तमेव कृत्वाऽहे
 वैधियवेति तृणं छोष्ट वा यत्र निषस्यन्भवति ततो निरस्वाप उग्रपृष्ठोऽभिवत
 इत्युपविशतीत्येतावानेवोच्चैतुर्वैधिः । मध्यतनमाहवनीयोपस्थानादि पृथिव्युपस्थानान्तं
 तस्य न भवति । एतेषां सदः प्रसर्पण एव संभवात् । यत्रमानस्य स्थानं यात्रमानसूत्रे
 प्रदर्शयिष्यति सूत्रकारः । अह्नसूत्रे ब्रह्मणः स्थानं प्रदर्शयिष्यति । सदस्यस्थानं सूत्रा-
 न्तर उक्तं दक्षिणेनौदुम्बरी सदस्य इति । बौधायनोऽपि—दक्षिणत उदङ्मुखो
 ब्रह्मा च सदस्य इत्युपविशति इति । औदुम्बरीमेवोदोद्गातारः पर्युपविशन्तीति पूर्वसूत्रा-
 दौदुम्बरीशब्दोऽत्रानुवर्तते । एकतर इति पूर्वस्थान्तः । अथाह इत्युत्तरस्थान्तः ।

सदः मध्यम्य दक्षिणार्धे परेक्षेताऽऽगन्त पितर इति ।

अत्र पूर्वं क्रियाप्रदर्शनमनन्तरं मन्त्रप्रदर्शनमित्येवं वैपरीत्यं ब्राह्मणानुसारेण । परे-
 क्षणं कृत्स्नमन्त्रसमाप्तिपर्यन्तं न तु मन्त्रान्तेन सन्निपातोऽत्रेतिप्रदर्शनार्थं वा । सदः
 मध्यम्य सदामि उपवेशनान्तां प्रसर्पणक्रियां संपाद्य प्राचीनार्धेऽप्युपवीती वा बद्धाञ्जलिः
 परेक्षते तत्रैव तिष्ठन्निति परेत्युपसर्गार्थः । पितॄणां पुनार्थत्वाद्बद्धाञ्जलिता । तथा च
 ब्राह्मणम्—तेभ्य एव नमस्कृत्य सदः प्रसर्पत्यात्मनोऽनात्म्या इति । पूजास्तेति
 मन्त्रान्तः । प्राचीनार्धेनपक्षे यज्ञोपवीत्यप उपसृजेत् । प्रसृष्टवन्तो ग्रहावकाशैरुपस्थाप
 संप्रसर्पन्तीत्युपक्रमे बहुवचनम् । उत्तरत्रानुवचनति उपतिष्ठते समीक्षते यत्र निषस्य-
 म्भवति उपविशतीत्येनेष्वेकवचनम् । एताभ्यां पक्षद्वयं ज्ञाप्यते बहुवचनारम्भेणाम्प-
 स्थानकर्तृत्वमेकवचनाद्बध्नोरेवोपस्थानकर्तृतेति । अस्मिन्पक्षे फलं तु ऋत्विगामित्वे-
 नानुष्ठानोपयोगितया यत्रमानस्येष्टमित्यृत्विग्नाभ्येव युक्तम् । तथा च तृतीयार्धपायेऽष्टमे
 पादे जैमिनिः—कर्माथं तु फलं तेषां स्वामिने प्रत्यर्थवत्त्वात्स्वादिति । फलं मा मा संता-
 समित्यसंतापनादिकं फलं कर्माथं कर्मानुष्ठानौपाधिकं स्वामिने प्रति यत्रमानं प्रति आत्मी-
 यकर्माविधातरूपार्थवत्त्वात्स्वेष्टानुगुणस्वरूपप्रयोजनवत्त्वात्तेषामृत्विनां भवति ऋत्वि-
 गामित्वेनैव स्वेष्टं भवति । एवं चाऽऽत्मनेपदानुगुणवाहृत्विग्नामीत्येव युक्तम् । ऋत्वि-
 कफलं करणेऽर्थवत्त्वादिति पूर्वाधिकरणे यमात्रे वर्षं इत्यादिकरणमन्त्रमां वर्षादिकं
 फलं तद्यत्रमानगाम्येवेति सिद्धान्तितं तद्वैलक्षण्यघोतनाय तुशब्द इति सूत्रार्थः ।
 असहितेनैवाध्वर्युणाऽऽहवनीयाद्युपस्थानं यावापृथिव्योः समीक्षणमिति पक्षे समीक्षणं
 छोष्टनिसनमपामुपस्पर्शनमुपवेशनं दक्षिणार्धपरिक्षणं च कर्तव्यमितरेभ्यु सहितैरेवेति-
 प्रदर्शनार्थं वा ।

अत्र पशुं विशास्ति ।

अन्तर्भावितो णिजत्र ज्ञेयः । तेन शमितारं पशुं विशासयतीत्यर्थो भवति । एतेन शमितः पशुं विशाधीत्यर्थं प्रैषोऽप्यत्रैवाध्वर्युणा वक्तव्य इत्यापि सिद्धं भवति । तेन हविष्कृता वाचं विमुञ्च्य पशुं विशास्तीति पशुमूत्रोक्तविशासनकालो बाध्यते । अत्रा-
स्मिन्काल एव पशुं विशास्ति न तु पशुपुरोडाशसंबन्धिहविष्कृदेहीति प्रैषकरणकवा-
ग्विसर्गोत्तरकाल इति ।

अप्यमाणः सर्वाणि सवनानि परिशेते तृतीयसवने वा अप्यते ॥ १४ ॥

अप्यमाण इति पशोर्विशेषणम् । सर्वाणि सवनानि परिशेते इत्यनेन मन्दज्वाला-
याऽऽकृष्यामकालपर्यन्तं यथा सुशृतो भवति दग्धो विशीर्णो वा न भवति तथा परिशेते
अप्यमाण एव स्थितो भवतीति बोध्यते । परिशेरते इति पाठे बहुवचनस्य च्छान्दस-
त्वेव ज्ञेया, अप्यमाण इत्येकवचनेन विरोधात् । तृतीयसवने वा अप्यते इत्यास्मिन्पक्षेऽपि
विशासनमत्रैव अप्यणमात्रं तृतीयसवनारम्भकाल आरम्भणीयमिति ।

इत्योकोपाह श्रीमदग्निष्टोमयाजिनाहस्ताग्नीयुक्त्वाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विषाहस्ताग्नीयुक्त्वाण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततत्तृजगोषीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

ज्ञामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तावष्टमम-

शस्य पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अष्टमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

पुरोडाशानासाद्य तैः समवदाय प्रचरति ।

प्रतिप्रस्थात्रा ह्यन्यपुरोडाशानध्वर्युरासाद्य तैः पुरोडाशैः सहैवावदाय प्रचरति ।
आसाद्येत्यन्तर्भावितो णिजत्रा ज्ञेयः । तथा च प्रतिप्रस्थात्राऽऽसादनं कारयितव्य-
मिति सिध्यति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—अत्र प्रतिप्रस्थात्रा सवनीयानासादयतीति ।
सहावदानांश एव विधिः । प्रचरतिस्त्वनुवादः । प्रचरणस्थानेककर्तृसाध्यत्वेऽपि
समवदानस्याध्वर्युमात्रकर्तृकत्वेन प्रचरणसमवदानयोर्यद्व्यभिचिदानेककर्तृमापानाधिकर-
ण्यासंभवाद्नुपपन्नं वाक्यं स्यात्तामनुरपत्तिं वारयितुमेकवचनम् । प्रतिप्रस्थात्रा हरणे
कारणं नासत्स्थिते सोमेऽध्वर्युः प्रत्यङ्मुखोऽतीयादिति निषेध एव । आग्नीषो

वाऽऽसादयति । तथा च नीलायनः—अथैतानि संपरिगृह्य पूर्वया द्वारोपनिर्हृत्योत्तरेण सद्यः परीत्योत्तरेणाऽऽशीघ्रीयं धिष्यं पर्याङ्गुल्यान्तर्मेद्यासादयतीति । अप्येष आग्नीषो भघनेन गार्हपत्यमुपविश्य पाश्यां पञ्चवोपस्तृणीत इत्यादेरुद्गासनप्रतिपादकात्पूर्वसूत्रा- दस्मिन्सूत्रे आग्नीध्रः नुवृत्तेराग्नीध्रकर्तृकता दृष्टव्या । तूष्णीमेवात्र सर्वेषां सादनम् । तूष्णीमेवाऽऽमितावाग्निने मध्ये वेदेरासाद्य दक्षिणस्थां वेदिश्रोण्यामासादयति । तत्तस्तूष्णीमेवोत्करे वाग्निमासादयति । समवदाय प्रचरतीत्यनेन प्रत्येकयागो व्यावर्त्यते ।

तत्प्रकारमाह—

जुहूपभृतोरुपस्तीर्यावदायाभिघार्यं प्रातः प्रातः साव-
स्येन्द्राय पुरोडाशानामनुब्रूहि प्रातः प्रातः साव-
स्येन्द्राय पुरोडाशान्प्रस्थितान्मेध्वेति संप्रेष्यति ।

जुह्वामवदायोपभृत्यवद्यतीत्येतावतैवोपस्तरणाभिधारणयोः सिद्धौ जुहूपभृतोरुपस्ती-
र्यावदायाभिघार्येत्येवं सूत्रकरणं प्रत्यभिधारणं प्रस्तरवर्हिःसमञ्जनं च परिसंरूपानुम् ।
यत्र प्रधानार्थन्विष्टकृदर्थविदानयोर्मध्ये प्रधानयागकृतकाण्डव्यवधानं तत्रैव स्विष्टकृषा-
गार्थद्रव्यस्य प्रत्यभिधारणम् । यत्र न तथा तत्र न प्रत्यभिधारणमिति शापकबला-
स्करूप्यते । जुह्वामुपभृति चोपस्तीर्यावदायाभिघार्येत्येवमुच्यमान उपस्तरणावदानामि-
धारणानि जुह्वां कृत्वोपभृति कर्तव्यानीत्येवं काण्डानुसमयोऽपि स्वात्स या मूर्तिक
तु पदार्थानुसमय एव यथा स्वात्तवर्थं जुहूपभृतोः समाप्तेन निर्देशः । तथा च जुह्वा-
मुपस्तीर्योपभृत्यनन्तरमेवोपस्तीर्यं जुह्वां घानाकरम्भपरिवापपुरोडाशाभिक्षाम्यः क्रमेण
चतुरवत्तिनां द्विद्विः पञ्चावत्तिनां त्रिद्विः प्रकृतिवदवदायानन्तरमेवोपभृति सर्वेभ्य उक्त-
शार्थेभ्यश्चतुरवत्तिनां सकृत्सकृत्पञ्चावत्तिनां द्विद्विः स्विष्टकृते तथैवावदाय जुह्वस्यं सकृ-
दुपभृतस्यं द्विरित्येवमभिधारयतीत्येवं प्रयोगः सिद्धो भवति । अभिघार्येति ल्यप्ताऽप्रावत्ते
संप्रेष्यतीत्ययमेक एव पक्षो न तु अवदास्यलवद्यजित्येतावपि पक्षमिति नोध्यते । ततः प्रातः
प्रातः सावस्येति पुरोनुवाक्यासंप्रेषं इत्थाऽस्याकम्याऽऽश्राव्य प्रस्थाभ्राविते प्रातः प्रातः
सावस्येति धाज्यासंप्रेषं इवाति । यागः प्रकृतिवत् । अवदाने प्रत्यभिधारणे च घानासु
यथार्थमूहः । इन्द्रदेवतेः देशेन यामेऽपि निर्वापकालिकं देवतानां भेदमादाय तत्तद्रव्य-
यागेषु अनुमन्त्रणमन्त्रगता आशिषः समुच्चीयन्ते । तथा च सदनीयान्प्रकृत्य मरद्वाभः—
तर्ष देवताग्रहणमाशिषस्तु समुच्चीयेरन्तंसृष्टे च नानाद्रव्यत्वादिति । चकारोऽप्यर्थे ।
स च पदार्थसंभावनायाम् । संसृष्ट इत्यनन्तरं याग इति शेषः । नानाद्रव्यत्वादिति
हेतुराशोःसमुच्चये । नानाद्रव्यत्वान्नादेवतद्रव्यत्वादित्यर्थः । निर्वाप इति शेषः ।
इदं वरुणप्रवासादौ प्रधानघोराशीःसमृष्यसिद्धचर्धम् । अत्र तूपभृतेमित्तम् ।
तत्रानुमन्त्रणपाठ एवं सिध्यति—इन्द्रस्याहं देववज्रयेन्द्रियाव्यजाद इन्द्रियाव्यजादोऽ-

आह इन्द्रियाद्यन्नाह इन्द्रियाधी भूयासमितोन्द्रयाग्निः । जेमानमिति महेन्द्रया-
ग्निः । जेमानं महिमानं गमेयमिति । सर्वं ऐन्द्रा एवेति वक्षे तु पञ्चस्वपीन्द्रियाधीतो-
न्द्रयाग्निः सकृदेव । महेन्द्रयाग्निस्तु पञ्चमस्येन्द्रियाधीत्यस्य स्थाने जेमानमिति ।
सकृत्पक्षे सकृदिन्द्रियाधीत्युक्त्वा जेमानमिति ।

औपभृत् जुहां पर्यस्याद्ययेऽनुष्ठ-
मये मेध्वेति स्विष्टकृति संभेष्यति ।

स्विष्टकृत्पदराहित्यं प्रैषयोः प्रदर्शयितुं प्रैषपाठः । स्विष्टकृतीति वचनमेतस्य
यागस्यापि प्रधानत्वं स्यात्स्विष्टकृत्पदसंघटिप्रैषाभावात्तन्निवर्तयितुम् । तथा च सकृ-
त्पदैः न द्विरभिवारणे अङ्गरहं देवव्ययाऽऽयुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्यनुमन्वणं
च स्विष्टकृद्भ्रूयति । प्रयोजनाभावात् प्रत्याक्रमणं मध्य औपभृत्पृथगिति भवमौप-
भृत्तम् । अत्र भवत्वं सत्ता विद्यमानत्वमिति यावत् । जुहा पर्यस्येऽप्यनेव निलिप्थे-
त्यर्थः । पर्यस्येत्यस्य रूप्य आनन्तर्यमर्थः । तेन पर्यसनानन्तरमेव प्रैषो न तु आपस्त-
म्भोक्तवत्पर्यसनसमकालमिति द्रष्टव्यम् । नू प्रे, इत्यनयोः ह्यवनम् । इहियेभ्यभौ-
षडौषडावदानावादेरिति पाणिनिस्मृत्वात् । एवं सर्वत्र होयम् ।

माशिश्रमिहा च क्रियेते माशिश्रमवदाय नेहाभवद्यति ।

ननु अत्र प्राशिश्रं क्रियत इत्येतावदेव वक्तव्यं निरवशाय होत्र इडायादघातीनि-
वक्ष्यमाणसूत्रादिडावदानं सेत्स्यत्येवं तथा चैतावतेन कार्यद्वयमिदौ किमर्थमिडावदान-
विधानं तन्निषेधश्च क्रियत इति चेत्सत्यम् । यजमानभागपरिसंस्कार्यं तत्करणत् ।
न च न यजमानभागवद्यतीतिसूत्रेणैव निषेधः सिध्यत्येव तथा च दोषनादवस्थपिति
वाक्यम् । कृत्स्नतन्त्रे तस्य न यजमानभागवद्यतीत्यनेनाप्रवृत्तेर्वोधनेन सप्तमीपुरो-
डाहावागस्य पाशुकतन्त्रमध्ये प्रवृत्तस्य तत्तन्त्रोपनीत्यत्वेन कृत्स्नतन्त्रत्वाद्वापि न
यजमानभागवद्यतीत्यस्य निषेधस्याप्रवृत्त्या यजमानभागावदानप्राप्तौ तत्परिसंस्कार्य-
मेतस्याऽऽवश्यकत्वेन तद्दोषनादवस्थाभावात् । वैश्वानरे हविरिति आग्नेयात्प्राशिश्रव-
दानमिति वक्षे परिवापस्यैव विरुध्य प्राशिश्रवदानमन्येषामविहज्यैव । आग्नेयात्प्राशि-
श्रमवद्यतीत्येकेषामित्यस्मिन्पक्षे परिवापादेव प्राशिश्रं नान्येभ्यः । आज्यादिहर्षीष्याञ्जाद्य
तोसारं कल्पयित्वाऽऽज्यल्लिप्तौ पाणी प्रक्षारस्य सौमिकं कर्म प्रतिपद्यत इति सर्वत्र ।

द्विदेवत्येषु मरुत्वतीषपोरादित्यग्रे सा-
वित्रे हारिषोजने च याज्यानुवाक्ये ।

चक्षारः प्रत्येकं संवाज्यानुवाक्ये इति प्रतियोगं द्रव्यं द्रव्यमित्यभिप्रायेण । याज्या-
नुवाक्यावतां स्राटीनीयत्तापरिज्ञानार्थमिदं सूत्रम् ।

याज्यैवेतरासु सोमाहुतिषु ।

स्पष्टोऽर्थः ।

उभयोप्राश्रुतपत्पाश्रुते याज्यासंमेषश्च व्याख्यातः ।

उभयोषु याज्यापुरोनुवाकपायुक्तानु केवलासु च । आश्रुतमाश्रावणं प्रत्याश्रुं प्रत्याश्रावणं याज्यायाः संमेषा याज्यासंमेषश्च व्याख्यात आश्रुतप्रत्याश्रुतयाज्यासंमेषात्पकसमुदायो व्याख्यातो दार्शपौर्णमासिकपरिभाषणोक्त इत्यर्थः ।

पुरोनुवाकपावतीषु पुरोनुवाकपासंमेषः ।

व्याख्यात इत्यनुवर्तते । अमुष्मा अनुवृहीति यथादेवतमिति दार्शपौर्णमासिकप्रकरणस्थसूत्रेणोक्त इति तदर्थः ।

ग्रहं चमसं वाऽऽन्वारम्याऽऽश्रावयेत्स्वादिवात्तस्माद्न्वारम्याऽऽश्राव्यञ्च स्वादेव नैतीतिभ्रुतावन्वारम्यशब्दार्थ आश्रानमेव न स्वन्वारम्यमात्रमिति भावः । यथा दृशपूर्णमासयोःरित्येनाऽऽश्रावयौश्रावयोमाश्रावयेतिवैकस्त्रिकाश्रावणत्रयस्य संग्रहः कियते । अन्यथा प्रजापतिर्देवसुरानसृजत तदनु यज्ञोऽसृज्यतेत्यस्मिन्ननुवाके सोमप्रकरणसंनिधि आश्रावयेत्येवंप्रत्येवाऽऽश्रावणस्योक्तत्वेन तस्यैव प्राप्तिराप्येत तज्जि-
कारणार्थमतिदेशवचनमावश्यकम् । अत्र ब्राह्मणे विशेषः—यो वा अध्वर्योः प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिष्ठति यतो मन्थेतानभिक्रम्य होष्यामीति तत्तिष्ठन्नाश्रावयेद्देवा वा अध्वर्योः प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति यदभिक्रम्य जुहुयात्प्रतिष्ठाय इयात्तस्मात्समानत्र तिष्ठता होतव्यं प्रतिष्ठित्यै यो वा अध्वर्योः स्वं वेद स्वदानेव भवति क्षुत्वा अस्य स्वं वायव्यमस्य स्वं चमसोऽस्य स्वं यद्वायव्यं वा चमसं वाऽऽन्वारम्याऽऽश्रावयेत्स्वादिवात्तस्माद्न्वारम्याऽऽश्राव्यञ्च स्वादेव नैतीति ।

आग्नीध्रागारे दक्षिणामुखस्तिष्ठन्नाग्नीध्रः

स्फवं धारयन्प्रत्याश्रावयति तज्ज्याख्यातम् ।

आग्नीध्रागारे प्रत्याश्रावणं यथा दृशपूर्णमासयोःरित्येतावतैव सिद्धौ सत्यां पुनर्गुरुभू-
तवचनमाश्रावणप्रत्याश्रावणार्थिविषये विधेरन्वया करणं चेत्तदा प्रायश्चित्तं सोमसम्प-
संबन्धेव भवति न तु दार्शपौर्णमासिकं सामान्यं सर्वप्रायश्चित्तमितिज्ञापनार्थम् ।
दक्षिणामुखतातिष्ठतास्फंधारणकृतानां सर्वासां विधानमपूर्वकार्यम् । तेनाग्नेध्रसंनहन-
निवृत्तिः । आग्नीध्रग्रहणं तूभयप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । अध्वर्युर्ग्रहं चमसं वाऽऽश्रावयति
तद्व्यहृतम् । अध्वर्युग्रहणमुत्तरसूत्रार्थं तच्च विपरीतमेव ।

संप्रैषास्त्वेकधना याज्याः ।

एकं प्रधानमेव घनं स्वरूपं भेदकमिति यावत्तद्यथा ते ऋकधनाः । घनज्ञब्दस्य स्वरूपपरत्वं सूत्रार्थानुगुण्यत्स्वी क्रियते । अथ वा धीयते वर्तते स्वरूपं भेदकं येषु इत्यर्थः । पृषोद्वरदित्वात्साधुत्वम् । तेनात्र स्वरूपभेदाद्भिन्नाभिन्ना एव नत्वेकरूपा इति । यजेरिमे यज्या यन्निर्धन्विन इत्यर्थः । यागसंबन्धिनः प्रैषा इति यावत् । यज्या इत्यत्र दिगादित्वाद्यात्प्रत्ययः । यज्या एव याज्याः स्वार्थेऽणप्रत्ययः । याज्यासंप्रैषास्तु एकधना इत्यन्वयः ।

सत्राध्वर्युराश्राप्य प्रत्याश्रावितेऽमुष्मै प्रेष्येति

मैश्रावरुणं प्रेष्यति स होतारं चोदयति ।

पूर्वाध्वर्युग्रहणं प्रतिप्रस्थाञ्जपदक्षणार्थम् । याज्याविषयकप्रेषेषु इदं सूत्रम् । अमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तदेवतापदमुच्चारणीयम् । अमुष्मै प्रेष्येति एतत्प्रेषवचनमुपलक्षणं प्रातः प्रातः सावस्थं शुक्रवतो मन्थिवतो मधुश्चुत इत्यस्य प्रैषस्याऽऽश्रावणसहितस्य । स मैश्रावरुणो होतारं चोदयति याज्यां वक्तुं प्रेरयतीत्यर्थः । एतदन्तः प्रपद्यः सोमतश्चस्य साक्षाद्दर्शपूर्णमासापेक्षया नास्तीति प्रदर्शयितुम् । एतदभिप्रेत्यैव प्रभाषतिर्देवानामुत्तमस्तत तदनु यज्ञोऽसृज्यतेत्वस्मिन्ननुवाके पुनराश्रावणादिप्रपद्यः ।

वषट्कृते जुहोत्यनुवषट्कृते हुत्वा हरति भक्षम् ।

स्पष्टम् ।

सर्वसोमानामेष कल्पः ।

सर्वे सोमा ऐन्द्रत्रायवाद्यस्तेषामित्यर्थः ।

वषट्कृते जुहोत्यनुवषट्कृते हुत्वा हरति भक्षम् सर्वसोमानामेष कल्प इत्यनेन सर्वानुवषट्कारप्राप्तौ केषुचिदपवादमाह—

द्विदेवत्यर्तुग्रहेष्वादित्यग्रहसावित्रयोश्च नानुवषट्कारो

विद्यते कृताकृतः शुक्रामन्थिनोः पात्नीवते च ।

अनुवषट्कारस्य शुक्रामन्थिमात्रविषय एवैतत्कृताकृतत्वम् । मध्यतःकारिणमसार्थं तु स नित्य एव भवतीत्यर्थात् । किमर्थमिदं सूत्रे सामान्यतो ज्ञानाय । कर्मकाळ एतत्सूत्रपठनमावश्यकम् । एतदकरणे यजुर्भेषप्रायश्चित्तम् । दक्षिणाशौ फलं त्वष्ट-भेषात्र । वषट्कारसाध्यप्रक्षेपावसरसंगत्याऽत्र परिभाषानिरूपणम् ।

द्विदेवत्यैः मचरतः ।

प्रासङ्गिकं परिसमाप्तमित उत्तरमनुष्ठेयं कर्मोच्यत इत्यवधानार्थमिदं प्रतिज्ञासूत्रम् । द्विदेवत्यर्तुग्रहेष्वादित्यग्रहसावित्रयोश्च नानुवषट्कारो विद्यत इत्यत्र द्विदेवत्यान्पक्षप्र-न्तीत्यादौ च संज्ञायाः प्रयोजनम् । अर्थः स्पष्टः ।

कथमित्याकाङ्क्षायाग्राह—

उपयामगृहीतोऽसि वायव इन्द्रवायुभ्यां त्वेत्यैन्द्रवायवस्यै-
कदेशमादिरथपात्रेण प्रतिप्रस्थाता प्रतिनिः*ग्राह्यं गृह्णाति ।

आदित्यपात्रेणेति तृतीया सप्तम्यर्थे । आदित्यपात्रेणैन्द्रवायवपात्रप्रगतसोमैकदेशग्र-
हणासंभवेन करणार्थकत्वासंभवात् । पूर्वस्य प्रतिरूपतया निकृष्य गृह्यत इति प्रतिनि-
ग्राह्यत्वं गृह्णातीत्यर्थः । प्रतिनिर्ग्राह्यमिति पाठेऽपि अर्थः स एव ।

उपयामगृहीतोऽसि वाऽक्षसदसीति च द्रोणकलशाद्वितीयम् ।

उपयामगृहीतोऽसि वाऽक्षसदसीति मन्त्रेण तस्मिन्नेव द्रोणकलशाद्वितीयं प्रति-
निग्राह्यं निगृह्य निगृह्य गृह्णातीत्यर्थः । चस्त्वर्थे वा । प्रतिरूपतया नितरां एष्यत
इत्यत्र प्रतिनिग्राह्यशब्दार्थो ज्ञेयः सर्वत्र प्रतिनिग्रह्यशब्दो णमुल्लतो ज्ञेयः । तेन
यथासंभवं पौनःपुन्यं ग्रहणे सिद्धम् । परिप्लवया ग्रहणम् । अध्यक्षाभ्यां गृह्णातीति
मन्त्रान्तः ।

ऐन्द्रवायवमध्वर्युरादत्ते द्रोणकलशाच्च परि-

प्लवया राजानं प्रतिनिग्राह्यं प्रतिप्रस्थाता ।

द्रोणकलशात्परिप्लवया राजानं चेत्यन्वयः । चः समुच्चये । प्रतिनिग्राह्यग्रहणोत्तर-
मादानवचनादेवं ज्ञायते स्वस्थानस्थितस्यैषैन्द्रवायवस्यैकदेशग्रहणमिति । द्रोणकलशाच्च
परिप्लवया राजानमित्यत्राऽऽदत्त इत्यनुवर्तते । प्रतिनिग्राह्यं प्रतिप्रस्थातेत्यत्राप्यादत्त
इत्येतेभ्यानुवृत्तिः । आदानवचनचलादासादनमप्यस्तीति गम्यते । तच्च मन्त्रामावाप्तु-
ष्णीभवे । दशावधिभेण समागोऽपि भवति । सर्वग्रहाणां परिभार्जनमिति सूत्रात् ।

उपनिष्क्रम्याध्वरो यद्गोऽयमस्तु देवा इति

परिप्लवयाऽऽधारयति यथोपाशुर्दुतो भवति ।

उपनिष्क्रम्येत्यत्र हविर्धानादिति शेषः । उपनिष्क्रम्येति वचनमुपनिष्क्रमणाद्य-
वचनेनाऽऽधारसिद्ध्यर्थम् । परिप्लवयाऽऽधारयतीत्यत्राध्वर्युरित्येव शेषः । आवारार्थ-
राज्ञोऽध्वर्युणैवाऽऽत्तत्वेनार्थादेवाध्वर्योः प्राप्तत्वात् । एतेन प्रतिप्रस्थातुः संनिहितत्वे-
नानुवृत्तिर्वारिता भवति । परिप्लवयाऽऽधारयतीति वचनं परिप्लवया राज्ञो ग्रहणं
व्याधारणार्थचमसे तेन चमसेनाऽऽधारणमिति स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थम् । यथा येन
प्रकारेणोपाशुरुपाशुग्रहो हृतो भवति तेन प्रकारेणाऽऽधारयतीत्यर्थः । स च प्रकार
उत्तरपरिधिर्धिमन्ववद्भस्वेत्वादिः संवत् जुहोतीत्यन्तः । स्वाहा स्वा सुमनः सूर्यायेति
मन्त्रस्तु वैशोधिकेणाध्वरो यज्ञ इति मन्त्रेण बाध्यते ।

* प्रतिनिग्राह्यमिति पाठो शेषः ।

वायव इन्द्रवायुभ्यामनुश्रुहि वायव इन्द्रवायुभ्यां प्रेषयेति संभष्यति ।

पृष्ठयाया उत्तरत एव पुरोनुवाक्यामैषः । स आध्वर्योरिव, एकनचनात् । सहिर-
ण्येन प्राङ्मुखस्तिष्ठन्ऋक्षिणार्धपूर्वार्धे जुहोत्युत्तरार्धपूर्वार्धे वेतिपरिमाषया प्राङ्मुखता
तिष्ठता चोपयोः । तेन पृष्ठचाऋक्षिणतोऽपरेणाग्निं तिष्ठद्भ्यां प्राङ्मुखाभ्या होमः कर्तव्य
इति सिद्धं भवति । इक्षिणतोऽध्वर्युरुत्तरतः प्रतिप्रस्थाता पृष्ठाया दक्षिणत एव ।

वषट्कृते जुहुतः पुनर्वषट्कृते जुहुतः ।

१९६म् ।

अध्वर्योः पात्रे प्रतिप्रस्थाता संपातमवन-
यति तस्यैकदेशमध्वर्युः प्रतिप्रस्थातुः पात्रे ।

संपातमवनयतीति वचनात्प्रतिप्रस्थात्रा स्वस्वमवनयनं कर्तव्यम् । एकदेशमवन-
यतीति वचनादध्वर्युणाऽधिकमवनयनं कर्तव्यम् । प्रतिप्रस्थातुः स्वस्वावनयनमाहित्य-
स्थास्यां सोमस्य कार्यनाहुस्यानुरोधेन । अध्वर्योरधिकमवनयनं मत्तकार्यस्य स्वस्वत्वा-
नुरोधेनेति द्रष्टव्यम् ।

देवेभ्यस्त्वेत्यादित्यस्थास्यां प्रति-
प्रस्थाता संपातमवनयति ॥ १९ ॥

अत्र संपातशब्दस्य स्वस्वशेषपरत्वे प्रतिप्रस्थातुः पात्रे भूयसोऽवशिष्टत्वेन संपा-
तशब्दप्रवृत्त्यसंगतत्वापत्तेः । अतोऽयमर्थः—संपात्य संपात्यावनयनं कर्तव्यमिति ।
फलमत्रादृष्टमेव ।

विष्णुवुरुकमेत्यपिदधाति ।

पूर्वसूत्रात्प्रतिप्रस्थातृशब्दो वचनविपरिणामेनाऽऽदित्यस्थालीशब्दश्चानुवर्तते । उप-
स्थितत्वादादित्यपात्रेणैवाविधानम् । एतत्सर्वमापस्तम्बेन स्पष्टमुक्तं विष्णुवुरुकमैष ते
सोमस्तस्व रसस्वेत्यादित्यपात्रेण प्रतिप्रस्थाताऽऽदित्यस्थालीमपिदधातीति । अथ
मन्त्र आपस्तम्बेनान्तिषेऽपिधाने विनियुक्तो यथा तथा नास्माकम् । अस्याकं तु सर्वेऽव-
पिधानेषु सूत्रकृता विनियुक्त इत्येतावान्विशेषः । माऽवस्यदिति मन्त्रान्तः ।

मयि वसुः पुरो वसुरित्यध्वर्युर्होत्रे भक्षं प्रयच्छति ।

ग्रहपात्रस्थावशिष्टसोम[स्य] मक्षणीयत्वाद्भक्षसंज्ञा । अध्वर्युर्ग्रहणं प्रतिप्रस्थातृन्दि-
त्यर्थम् । वाचं मे पशहीति मन्त्रान्तः । अत्र विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—ग्रहमध्वर्युरादाव
क्षिप्रं होतारमतिद्वयं मयि वसुः पुरो वसुरिति ग्रहः होत्रे प्रयच्छतीति ।

तेनैव होतारमतिशुद्धाति ।

एतच्च यानुषहोत्रे ज्ञेयम् ।

एवमुत्तराभ्यां यथादैवतं प्रचरतः ।

उत्तराम्यामित्यनन्तरं प्रहाभ्यामिति शेषः । उत्तरौ मैत्रावरुणाश्विनौ । यथादैवत-
मिति वचनमतिदेशान्मित्रावरुणाभ्यामनुब्रूहि मित्रावरुणाभ्यां प्रेष्येति प्रैषयोः प्राप्तिः
स्यात्तां वारयितुम् ।

नोत्तरयोर्द्वौणकलशाद्गृह्णाति नोत्तरयोराधारो विद्यते ।

नोत्तरयोर्द्वौणकलशाद्गृह्णातीत्यनेन प्रतिनिग्राह्यग्रहणं व्यावर्त्यते । आधारोऽध्वरो
यज्ञोऽयमस्तु देवा इतीतरयोर्ग्रहयोर्न विद्यत इत्यर्थः ।

उत्तरेणोत्तरेण मन्त्रेण सकृद्गृह्णाति सकृज्जुहुतः ।

सकृन्ग्रहणं उत्तरोत्तरो मन्त्र उपयामगृहीतोऽस्यृतसप्तसि । उमयामगृहीतोसि
श्रुतसप्तसति । सकृज्जुहुत इति वचनमेवमुत्तराम्यामित्यनेन पुनर्बद्धकृते होमस्य
प्राप्तस्य निवृत्त्यर्थम् ।

उत्तरेणोत्तरेणाऽऽदित्यस्थाल्यां मतिमस्थाता

संपातमवनयति तेनैव सर्वत्रापिदधाति ।

संपातावनयनं उत्तरोत्तरो मन्त्रो विधेदेवेभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति ।
विष्णुवुरुकमेत्येतेनैवपिदधाति । आपलम्बेनान्तिभेऽपिषानेऽयं मन्त्रस्तद्यावृत्त्यर्थमेव-
कारः । सर्वत्रोपयत्रेत्यर्थः ।

उत्तरेणोत्तरेणाध्वर्युर्द्वौ भक्षं प्रयच्छत्येतेनैव होता प्रतिगृह्णाति ।

भक्षप्रदानं उत्तरोत्तरो मन्त्रो मयि वसुर्विद्मुरिति मयि वसुः संयद्मुरिति ।

दितेः पुत्राणामदितेरकारिषमुहसर्मणां वृहतां वरु-

थिनाम् । येषां धामानि निहितानि धामशशि-

प्रैर्धजन्ति भुवनानि विश्वेति वा सर्वत्रापिदधाति ।

स्पष्टम् ।

काम्यं कल्पमाह—

यदि कामयेत पापमस्य सःस्थादिति मतिमस्थानेन

पूर्वो गृहीत्वा पूर्वस्तिष्ठज्जुहुवात्पूर्वो हुत्वा सादयेत् ।

यदिशक्यं यन्नमानगतयेयं कामया । अस्य देवदत्तस्य द्वेष्यस्य पापं सम्पत्कस्यादिति
यदि यन्नमानः कामयेत तदा प्रतिप्रस्थानं प्रतिप्रस्थातुः पार्श्वं तेन तानि श्रीणि वाय-
ध्यानि पात्रसादनकाले खरे प्रयुज्यन्ते तौर्द्विदेवस्यग्रहणकाले पूर्वः पूर्वोऽध्वर्योर्द्वौणकल-
शात्प्रतिनिग्राह्यमन्त्रेणैव गृहीत्वा पूर्वस्तिष्ठज्जुहुवात्ततो होमानन्तरं संपातमवनीय

पूर्वः सादयेत् । स्वेन धारणे क्रियमाणेऽग्निमकार्यकरणासंभवेनान्यहस्ते प्रदानं यावद्धो-
माभिति । वषट्कारसाध्यत्वादेव तिष्ठत्यातिद्धौ तिष्ठन्तिवचनमुत्तरार्थम् । तेनाऽऽसा-
दनमपि तिष्ठन्नेव कुर्यादिति सिद्धम् । जुहुयाद्यनेद्यनेत्यर्थः । पूर्णो गृहीत्वा पूर्वस्ति-
ष्ठन्हुत्वा सादयेदित्येवं लाघनाद्वक्तव्ये पूर्वस्तिष्ठन्नुहुयादिति पृथग्गचनं संपातावनय-
नापिधानयोः सत्त्वं मनसति । पूर्वस्तिष्ठन्हुत्वा सादयेदित्येवमुच्यमाने क्त्वाप्रत्यये-
नाप्यवहितत्कञ्चनेनैतयोर्नैवृत्तिः स्वादतः पृथग्गचनम् । होमोत्तरमासादनमेवाऽऽसौ
कृत्वा पुनरादाय संपातावनयनादीति बोध्यते । अत्राऽऽसादनं नामोत्तरनेद्यां निधान-
मार्त्तं न तु स्वयमतेने निधानम् । हविर्धानप्रवेशं विना तदसंपत्वात् । हविर्धानप्रवेशक-
ल्पनां विना विवाहे तस्या अनुचितत्वात् । तत्र तत्र पूर्वः पूर्व इति वचनादध्वर्योरप्य-
न्तरमेष विधिरिति गम्यते ।

यदि कामयेत समानद्वीर्यो भ्रातृव्येण स्यादिति

युगपद्गृहीतो युगपज्जुहुतो युगपत्सादयतः ।

भ्रातृव्येण द्वेष्येण सह सभावद्वीर्यस्तुल्यवीर्यः । युगपत्सहैव ।

धाराग्रहकाले गृह्णातीत्येकेषाम् ।

संदेशपतितत्वात्काम्ये विधावेव पक्षान्तरमिदम् । धाराग्रहकाले द्विदेवत्वानां
धारया ग्रहणकाल एव तेभ्यः पूर्वमनन्तरं वा प्रतिनिग्राह्यान्प्रतिप्रस्थाता गृह्णातीत्येके-
षामाचार्याणां मतमित्यर्थः ।

अत्र पात्राण्युत्सादयति ।

अत्रास्मिन्काम्ये विधावित्यर्थः । अस्मिन्काल इत्यर्थो वा । पूर्वकल्पे नित्यविधि-
व्यावृत्तिः । द्वितीयकल्पेऽवस्यकालव्यावृत्तिः । पात्राणि प्रतिनिग्राह्याणाम् । उत्सा-
दयति विनाशयतीत्यर्थः । नामनग्न्येन रामेण क्षत्रमुत्सादितं पुरेऽत्र दृष्ट उत्सादन-
शब्दो विनाशार्थकः । पात्राण्युत्सादयतीति विधानादेव पूर्वत्र प्रतिनिग्राह्यार्थं पात्राणि
भिन्नानि सन्तीति गम्यते । उत्सादयतीति वचनात्काम्यविधावेशार्थं प्रकार इति
गम्यत ।

यदि कामयेत यो ग्रामे सं ग्रामाभिरू(रु)क्ष यो

बहिर्ग्रामार्त्तं ग्रामे कुर्यादितिद्वयमसंभामुष्यायणम-

मुष्य पुत्रममुष्यै विशो निरूहामीत्यध्वर्युः पार्श्वं निरू-

(रु)क्षेद्वयमसंभामुष्यायणममुष्य पुत्रममुष्यां विशि

सादयामीति प्रतिप्रस्थानं सादयेदयज्ञसंयुक्तः कल्पः ।

अध्वर्युग्रहणं प्रतिप्रस्थातृव्यावृत्त्यर्थम् । प्रतिप्रस्थातुः पार्श्वं प्रतिप्रस्थानम् । मन्त्र-
प्राठप्रकारस्तु पूर्वत्रापि दृष्टव्यः । अयज्ञसंयुक्तः कल्प इति सूत्रे कृतवधानम् ।

अथाऽष्टमप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

उत्कीयमानेभ्योऽनुग्रहि होतृश्चमसमनूजयध्वमुभय-
तःशुक्रान्कुरुध्वमच्छावाकस्य चमसाध्वर्यो मा
स्वमुन्नेष्टाः प्रतिप्रस्थातः प्रोक्षिताप्रोक्षिताच्छकला-
नुपकरूपयोश्चेतः सोमं प्रभावयेति संवेप्यति ।

उत्कीयमानेभ्योऽनुग्रहीत्यर्थं प्रेषः प्रशास्तरं प्रत्येव । होतृशास्त्रानुरोधात् । उत्कीयमा-
नेभ्य इति चमसानां विशेषणम् । तादर्थ्ये चतुर्था । उत्कीयमानेभ्य इति विशेषणादुज-
यननिमित्तकोऽर्थं प्रेषः । चमसोत्तयननिमित्तमुज्जीयमानसूक्तं गृहीत्यर्थः । होतृश्चमस-
मनूजयध्वं हे ब्रह्मादिचमसाध्वर्यव उनेतृमहायभूता होतृश्चमसमुनेतृमहायभूतदीयचम-
साऽध्वर्युणोर्नीतमनु पश्चात्स्वं स्वं चमसमुजयध्वमित्यर्थः । ब्रह्मोद्गाता यजमानः सद्यो
मेवावरुणो ब्राह्मणच्छंसी पोता नेष्टाऽऽग्निं इत्येवं क्रमोऽत्र । उजयने विशेषमाह—
उजयतःशुक्रान्कुरुध्वमिति । उजयत आद्यन्तयोः शुक्रो येषु त उजयतःशुक्रा एतादृशा-
न्कुरुध्वमिति । शुक्रो द्रोणकलशास्थः सोमः । अच्छावाकस्याच्छावाकसंबन्धिचमसा-
ध्वर्यो तन्मसं स्वं मौन्नेष्टाः । माङ्गनिषेधे । अच्छावाकचमसोत्तयनं मा कुर्वित्यर्थः ।
प्रोक्षितौ चाप्रोक्षितौ च प्रोक्षिताप्रोक्षितानेतादृशाऽशकलान्वक्षिद्युक्षशकलान्विधानोप-
यमनसमर्धानुप समर्पे करुण्य । उजेतः सोमं प्रभावय प्रातःसवनपर्याप्तमेकधनामिश्र-
णेन कुर्विति प्रैपार्थः ।

होतृचमसमुख्यान्दश्च चमसानु-
जयत्यन्वानच्छावाकचमसात् ।

होतृचमसो मुखयो येषां ते होतृचमसमुख्यास्तान् । होतृचमसमनूजयध्वमित्यत्रयानु-
शास्त्रार्थोऽनेन दर्शितो भवति । होतृचमसं प्रथममुज्जीयानन्तरमितरान्दश चमसानुज-
यति सर्वत्रैत्यर्थः । दशेति सद्यस्यपक्षे । अत्र दशेत्यनेन परिसंख्यानारुक्स्थ चमसस्यो-
जयनं वर्जनीयमित्यकाङ्क्षायात्मन्यानच्छावाकचमसादिति । अच्छावाकचमसादन्वानु-
जयति प्रातःसवनेच्छावाकचमसं नोत्तयतीत्यर्थः । अच्छावाकरूप चमसाध्वर्यो मा
स्वमुन्नेष्टा इत्यस्पर्धोऽनेन दर्शितो भवति ।

परिपुत्रयोश्चेता द्रोणकलशादुपस्तीर्य पूत-
भूत उत्कीय द्रोणकलशादभिघारयति ।

उजयतःशुक्रान्कुरुध्वमित्यस्पर्धोऽनेन दर्शितो भवति । आश्विनग्रहणवदुपस्तरणो-
जयनाभिघारणानीत्येव वक्तव्ये पुनः कृतं वचनं काण्डानुसमथ एवात्र नियत इति-

ज्ञापनार्थम् । परिश्रुवथेति वचनमुदचनव्यावृत्तपथम् । नचात्र द्रोणकच्छप्रहणं व्यर्थम् ।
आध्वनीयमानस्थोत्तानवचनसमकालिकसर्व्वचमसोपस्तरणाभिवारणोत्तरमपि पूतभृत्सव-
नयनकाल आध्वनीयस्यास्तीतिज्ञापनार्थत्वेन सार्थकयात् । ननु होतुश्चमसमनूनयध्व-
मितिसहृदचनबोधितचमसाध्वर्युर्कर्तृकत्वकेवलोज्जेतृकर्तृकत्वयोः परस्परं विरोध इति
चेत्सत्यम् । चमसाध्वर्युणां सहायत्वमादायैव बहुवचनोपपत्तेः । चमसोत्रयनानन्तरं
प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षिताप्रोक्षिताम्बुकलानुपकरूपमिति । केवलेन हस्तेनैव प्रोक्षणं पवित्रकर-
णावचनात् । तच्चोत्तानेन हस्तेन ।

उत्साहेन तु हस्तेन कर्तव्यं प्रोक्षणं भवेत् । इति स्मृतेः ।

सर्व्वचमसानामेष करपः ।

सर्व्वेषां चमसानामेष एवोन्नयनकरप इत्यर्थः ।

प्रस्थितेष्वेवोन्नयमाने सूक्ते तस्मिन्प-

रिहिते सावित्रेण ग्रहावाद्दाते ।

प्रस्थानं नामोत्तरवेद्यां सादनम् । उक्तं च बौधायनेन—समुन्नीयोत्तरवेद्यां साद-
यतीति । प्रस्थितेष्वेवोन्नयमाने सूक्त इत्यनन्तरं समाहिते सतीति शेषः । अप वा
द्वितीयार्थे सप्तमी । छान्दसस्थात् । तथा चायमर्थो भवति—प्रस्थितेषु सोमेषु सरत्वेवो-
न्नयमानं सूक्तं समापयतीत्यर्थः । समापयतीत्यध्याहार्यं पदमन्वयसिद्धये । उन्नयन-
मारम्भ यावत्सादनं सूक्तस्य यथा समाप्तिर्भवति तथा प्रज्ञात्वा सूक्तं वक्तव्यमिति ।
तस्मिन्परिहित इति वचनं परिधानोत्तरमेव ग्रहयोराधानं न तु परिधानसमकालमित्ये-
तदर्थम् । तस्मिन्निति तच्छब्देनोन्नयमानं सूक्तं परामृश्यते । सावित्रो देवस्य रवेति
आदानकरणत्वादाद्द इत्यन्तो मन्त्रः । ग्रहो शुक्रामन्थिनो । आद्दाते इति द्विचमम् ।
अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारवितिशेषः ।

कथमित्याकाङ्क्षायामाह—

शुक्रमध्वर्युर्मन्थिनं प्रतिप्रस्थाता ।

स्पष्टम् ।

आद्दते चमसाश्चमसाध्वर्यवः ।

उत्तरवेद्यां साद्वितीश्वमसाश्चमसाध्वर्यव आद्दत इत्यर्थः ।

प्रोक्षिताभ्यां स्रकलाभ्यां शुक्रामन्थिनाविषत्तोऽ-
पनुचौ श्रद्धामकौ सह तेन यं द्विष्य इत्यप्रोक्षिताभ्या-
मथस्तात्पांसूनपध्वस्तयतस्ताभ्यां चैवोपयच्छतः ।

प्रोक्षितौ शकलौ द्वयेव । अप्रोक्षितावपि द्वयेव । अन्यथा प्रैवे प्रोक्षिताप्रोक्षिता-

नित्यस्मिन्समस्ते षडे नद्वृत्वस्यापि संभावनायां द्विविधयोः शकलयोर्द्वैत्वमेव नियतमि-
त्येतादृशमर्थं प्रदर्शयितुमुपकरितशकलानां विनियोगं प्रदर्शयितुं च प्रोक्षिताभ्यामिति
वचनम् । शकलवचनमसंदेहार्थम् । शुक्रामन्थिनौ ग्रहौ । अपिधत्त इत्यनेन शकलयो-
रुपिधानयोग्ययोस्यकल्पनं द्योत्यते । अप्रोक्षिताभ्यामिति वचनप्रयोजनं प्रोक्षितवचनव-
च्छेदम् । अपनुत्तौ शण्डामर्कौ सह तेन यं द्विष्य इत्येष एव मन्त्रः प्रतिप्रस्थातुरपि ।
अप्रोक्षिताभ्यां शकलाभ्यां पात्राद्यस्ताद्भागगताभ्यां तूनपध्वंसयतोऽप्यगमयतः । अध्वर्यु-
प्रतिप्रस्थातारविति शेषः सर्वत्रापि द्विवचनेषु । ताम्यामप्रोक्षिताभ्यामेवोपयच्छतः ।
उपयमनं शुक्रामन्थिपात्रयोः कुरुतः । चकारो मन्त्रानुवृत्तयर्थः । अथवाऽयमर्थः—ताभ्यां
प्रोक्षिताभ्यामुपयच्छतः । चकारो हस्तसमुच्चयार्थ इति । अस्ति चापिगृह्य प्राञ्चौ निष्कामत
इत्यस्यां ध्रुतौ ग्रहघातुर्लङ्घनम् । तथा च दक्षिणेन हस्तेनोपरिष्टाद्वाभेनाधस्तादित्येषं
परिगृह्य प्राञ्चौ प्राङ्मुखौ निष्कामत इत्यर्थः सिद्धो भवति । अस्मिन्मध्ये सामान्वरु-
पेणैव द्वेष्यस्य निर्देशो न गान्ना । अदःशब्दाभावात् । अपनुत्तौ प्रतिहतौ ।

- .. स्तुतोऽसि जनघा देवास्त्वा शुक्रपाः मणयन्त्विति शुक्रमध्वर्युर्हरति
.. स्तुतोऽसि जनघा देवास्त्वा मन्थिपाः मणयन्त्विति मन्थिनं प्रतिप्रस्थाता ।
.. हविर्धानद्वयाग्रभारं प्रति हरणं संप्रधानस्य तत्रैव करिष्यमाणत्वात् । मन्त्रभेद-
स्युपध्वनिर्देशः ।

तावादानावेके समामनस्युर्वन्तरिक्षमिति गच्छतः ।

तौ स्तुतोऽसि जनघा इति मन्त्रावादानावादानक्रियार्थाविति एके शास्त्रिनः समामनन्ति
वदन्तीत्यर्थः । अस्मिन्मध्ये सावित्रस्य निवृत्तिः । आहरणमन्त्रोऽस्मिन्पक्षे उर्वन्तरिक्ष-
मिति । गच्छतः शुक्रामन्थिभ्यां सह गच्छत इत्यर्थः । प्रतिद्वत्त्वादन्विहोति मन्त्रान्तः ।
आपस्तम्बोऽपि स्पष्टमाह—उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्यभिप्रव्रजत इति ।

आयुः संधत्तं तं मे जिन्वतं प्राणं संधत्तं तं मे जिन्वतमपानं संधत्तं
तं मे जिन्वतं दधानं संधत्तं तं मे जिन्वतं चक्षुः संधत्तं तन्मे जिन्वतं
श्रोत्रं संधत्तं तन्मे जिन्वतं मनः संधत्तं तन्मे जिन्वतं वाचं संधत्तं
तां मे जिन्वतमित्यग्रेण हविर्धाने अरस्नी पात्रे वा संधत्तः ।

अग्रेण हविर्धाने हविर्धानयोरग्रतः समीपे इत्यर्थः । हविर्धानशब्दस्य द्विवचनान्त-
स्तेन शकटे एव गृह्येते न तु मण्डपः । दक्षिणहविर्धानाग्रतः समीपेऽध्ययुक्तरुत्तरहवि-
र्धानाग्रतः समीपे प्रतिप्रस्थाता स्थित्वाऽरस्नी पात्रे वाचो संधत्तौ योजयतः संधत्तौ योजयत
इत्यर्थः । अरस्नी हस्तौ पात्रे शुक्रामन्थिनोः । अत्र संधत्तमित्येतेन प्राञ्चणोक्तेनायं
विकल्पते ।

अनाधृष्टाऽसीत्यङ्गुष्ठाभ्यामुत्तरवेदिमाकषेते ।

अङ्गुष्ठावन्न पादपरेषु । आक्रमणक्रियासाहचर्यात् । तावानेन मन्थः । व्यत्यये-
नाऽऽरमनेषु । अर्धादेवोत्तरवेदिं प्रति गमनसिद्धिः ।

तां विपरिहन्ती विपरिक्रामतः ।

तामुत्तरवेदिं विपरिहन्ती विषोढयन्ती विखिलन्ताविति यावत् । विपरिहन्ताविति
आर्षः शब्दः । विशेषेण परितोऽर्धादुत्तरवेदेविखिलन्तावङ्गुष्ठाभ्याम् । एतादृशावुपा-
युत्तरवेदिं विपरिक्रामतः । विशेषोऽत्र सातत्यरूपः । विपरिक्रमणमुत्तरवेदेः सकाशा-
द्वतरणम् ।

सुवीराः मजाः मजनयन्परीहि शुक्रः शुक्रशोचि-

षेति दक्षिणेनाध्वर्युर्रति सुमजाः मजाः मजनयन्प-

रीहि मन्थी मन्थिशोचिषेत्पुत्तरेण प्रतिपस्थाता ।

दक्षिणेनोत्तरेणेत्युत्तरवेदिमिति पूर्वमूत्रादनुवर्तते ।

जिन्वेथार सुपथ्या मध्वा चीतमिति

यजमानोऽनुचम्रयतेऽग्नेनाऽऽहवनीयम् ।

ग्रहावित्येष शेषः । प्रकरणाद्विवचनलिङ्गाच्च । अवसररूपापनार्थमत्र याजमान-
निधानम् । अग्नेनाऽऽहवनीयमिति यजमानपरमेव । अन्यथा पुरस्तात्पदैवधर्यापत्तेः ।

अभितो सूर्यं पुरस्तात्प्रत्यञ्चाववतिष्ठेते ।

। पुरस्तादित्यत्र सूर्यस्य संनिहितत्वात्तस्यैव वचनविपरिणामेनान्वयः । आहवनीय-
स्त्वेत्यर्थे पुरस्तात्पदैवधर्यतादवस्थापत्तेः । प्रत्यञ्चौ प्रत्यङ्मुखानववतिष्ठेते अवनतौ
किञ्चित्प्रहावेव तिष्ठेते इत्यर्थः ।

पश्चात्प्राञ्चमसाध्वर्यवः ।

पश्चादित्यत्रोत्तरवेदेरिति शेषः । सामर्थ्यात्प्राञ्चः प्राङ्मुखाः । केषांचिदुदङ्गता-
यानि वेनिमूत्रादुदङ्गमुत्ताऽपि कदाचित्स्थानात्तां कारयितुं प्राञ्च इति । अत्रतिष्ठन्त इति
शेषः । पश्चिमाध्वोदङ्गत्तस्यतयाऽवस्थानधेतेषाम् ।

संजग्मानौ दिव आ पृथिव्याः शुक्रः शुक्र-

शोचिषेत्यध्वर्युः संजग्मानौ दिव आ

पृथिव्या मन्थी मन्थिशोचिषेति प्रतिपस्था-

ताऽरनी पात्रे वा संघत्तः ॥ १७ ॥

त्राज्ञानोक्तौ विसर्गरहितौ संजग्मानौ दिव आ पृथिव्येत्येतदन्तावेन मन्त्रावत्रैताभ्यां
विकल्पेते । अर्थः स्पष्टः ।

आयुः स्य आयुर्मे धत्तमायुर्वज्ञाय धत्तमायु-
 र्यज्ञपतये धत्तं प्राणः स्यः प्राणं मे धत्तं प्राणं
 यज्ञाय धत्तं प्राणं यज्ञपतये धत्तं चक्षुः
 स्यश्चक्षुर्मे धत्तं चक्षुर्वज्ञाय धत्तं चक्षुर्वज्ञपतये
 धत्तं श्रोत्रं स्यः श्रोत्रं मे धत्तं श्रोत्रं
 यज्ञाय धत्तं श्रोत्रं यज्ञपतये धत्तं तौ देवौ
 शुक्रामन्थिनौ कल्पयतं देवीर्विष्टः कल्पयतं
 मानुषीरिषमूर्जमस्मासु धत्तं प्राणान्पशुषु
 भजां पयि च यजमाने चेत्यभिमन्त्रयेत् ।

तौ देवौ शुक्रामन्थिनाविति. छिन्नाद्ग्रहयोरेवाभिमन्त्रणं नास्त्ययोः । तेनारत्निसंधा-
 नेऽप्यभिमन्त्रणं ग्रहयोरेव ।

प्रोक्षितौ सकलावभ्याधत्तः शुक्रस्याधिष्ठान
 मसि शुक्रैषा ते समित्तया समिध्यस्वे-
 त्यध्वर्षुर्भन्थिनोऽधिष्ठानमसि मन्थिष्येषा
 ते समित्तया समिध्यस्वेति प्रतिप्रस्थाता ।

शुहासिषोदनाभावात्तान्त्र स्वाहाकारत्यागौ । मन्त्रे समिच्छब्द इन्धनमात्रवाची
 तैया रूपमग्रे समिधा समिध्यत इति मन्त्रगत समिच्छब्दवत् । तथा च मोहो न
 मन्त्रलोपः । सकलावभ्याधानमन्त्रयोः शुक्रःस्य समिद्धसि मन्थिनः समिदसीतिब्राह्मणो-
 क्तमन्त्रार्थ्या विकल्पेते ।

निरस्तः शण्डो निरस्तो मर्कोऽपनुषौ
 शण्डामर्को सह तेन यं द्विष्य इत्यप्रोक्षितौ
 वहिर्वेदि निरस्तोऽप उपस्पृश्य ।

निरस्तः शण्डः, निरस्तो मर्कः, अपनुषौ शण्डामर्को सहामुनेतिब्राह्मणोक्तेन
 विकल्पते । ब्राह्मणोक्तमन्त्रेऽमुनेत्यस्य स्थाने तुगधियान्तं द्वेष्यनान्तो ग्रहणम् । वेदे-
 र्भहावेदेर्वेदिरिति वहिर्वेदि उत्तरस्थां दिशि अप्रोक्षितौ सकलौ निरस्ततः । अप
 उपस्पृश्येत्यनन्तरं तिष्ठत इत्यध्याहार्यम् । अयत्रोपस्पृश्येत्यनेनापूर्वमन्त्रद्वयस्पर्शनं
 विधीयते । छेदनपेदननिरासात्प्राभिमर्शनेऽप उपस्पृश्येदितिस्मृतितः सिद्धमेत्रोपस्पर्श-
 नम् । इदं तु निरस्तनमितकमत्र विधीयते । तेनाध्वर्योरिकं स्मृतिभिर्द्वं कर्माहृत्ये-
 नान्पदिति । तथा च समानकर्तृकत्वानुपपत्तिरपि परिहृता भवति । अत्र उपस्पृश्य ।

प्रातः प्रातःसाधस्य शुक्रवतो मन्थिवतो मधु-
श्रुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्य मध्यतः—
कारिणां चमसाध्वर्षवो वषट्कृतानुवषट्कृता-
जुहुत होत्रकाणां चमसाध्वर्षवः सकृत्सकृद्-
ध्रुत्वा शुक्रस्याभ्युश्रीयोपावर्तध्वामिति संप्रेष्यति ।

प्रत्याश्रावणोत्तरमथमुदकस्पर्शः । एकवचनान्नेकेनैव प्रैषो वक्तव्यः स चाध्वर्षुणैवात्प्रा-
ध्वर्षुराश्राव्य प्रत्याश्रावितेऽमुष्मै प्रेष्येति मैत्रावरुणं प्रेष्यतीतिपरिभाषासूत्रात् । अहं चमसं
षाऽऽदायाऽश्रावयति यथा दर्शपूर्णमासयोरश्रीधामारे दक्षिणामुखस्त्रिष्वश्रीधः स्पर्शं
पारयन्प्रत्याश्रावयति तद्व्याख्यातमितिसूत्रादाश्रावणप्रत्याश्रावणे सर्वत्र । हे प्रशास्तः
प्रातः प्रातरैव प्रातःसाधस्य प्रातःसमन्धिनः शुक्रग्रहो मन्थिग्रहश्च येषां ते मधु स्मर-
न्तीति मधुश्रुतः । एवंभूतानिन्द्रायेन्द्रार्थं सोमान्प्रस्थितानुष्णयनदेशाद्भविर्धानादुत्तरवेदिं
प्रतिभासान्वाजयया चागे विनियोकुं होतारं प्रेष्येत्यर्थः । एवं चोत्तरवेदिं प्रापितेषु
चमसेषु मैत्रावरुणः प्रैषं वदेदिति सिद्धं भवति । अमुष्मै प्रेष्येति मैत्रावरुणं प्रेष्यतीति
सूत्रान्मैत्रावरुणं प्रयेव प्रैषः । पश्चान्मैत्रावरुणो होतारं याज्यां वक्तुं प्रेरयति । स
होतारं चोदयतीति सूत्रात् । चोदनं प्रेरणम् । एवं सर्वत्र सामान्यतो ज्ञेयम् । मध्यतः
कारिणो होतृबन्धो द्वातृयजमानसदस्यास्तेषां चमसाध्वर्षवो वषट्कारानुवषट्कारयोर्जु-
हुत मैत्रावरुणदय आश्रीधान्ता होत्रकशब्दवार्य स्तेषां चमसाध्वर्षवः प्रथमवषट्कार
एव कृत्वा शुक्रो द्रोणकलशस्थः सोमस्तस्मादेकदेश खलपं होत्रकचमसेष्वभि आभि-
मुक्ष्येनोत्रीयाऽऽनीयोर्षं मत्नमीप अवर्तध्वभागच्छध्वमिति संप्रैषार्थः ।

वषट्कृते सर्वे युगपज्जुह्वति ।

सर्वेऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ मध्यतःकारिचमसाध्वर्षवो होत्रकचमसाध्वर्षवश्च युगपत्स-
हैव वषट्कृते होत्रा वषट्कृते सति जुहुतीत्यर्थः ।

स प्रथमः संकृतिविभ्रकर्मा स प्रथमो मित्रो
वरुणो अग्निः । स प्रथमो बृहस्पतिश्चकित्वा-
स्तस्मा इन्द्राय सुतमाजुहोमि स्वाहेत्यध्वर्युस्तस्मै
मित्राय सुतमाजुहोमि स्वाहेति मतिपस्थाता ।

निशयेति शास्त्रान्तरीयः पाठः । भरस्वद् एव बोधशोरपि । मन्थिहोमे यद्यपि
मित्रसंनधोऽवगम्यते तथाऽपि तौ देवा अपनृद्याऽऽत्मन इन्द्रायानुहवुरिति वाक्यशे-
षाद्याज्याया इन्द्रलिङ्गत्वादिन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति प्रैष इन्द्रदेवतार्थत्वावगमा-

चेन्द्र एव देवता भवति । मित्र इतीन्द्रस्यैव विशेषणम् । देवानामधिपत्येन मित्रत्वान् । तथा चात्र गुणविशिष्टस्येन्द्रस्यैव देवतात्वम् । तेनात्र मित्रावेन्द्रायेदमिति मन्त्रगतदेवतोद्देशेन त्यागो भवति । विशिष्टस्य देवतात्वेऽपि विशिष्टं शुद्धानतिरिक्तमित्यपक्षमनुसृत्यैव विशेष्यस्येन्द्रस्य देवतात्वानपायेन न तौ देवा अपनुद्याऽऽत्मन इन्द्राया जुहुरितिवाक्पशेषेणेन्द्रलिङ्गकयाउयवेन्द्राय सोमान्मस्थितान्प्रेष्येतिप्रैषेण च विरोधः । शुक्रामन्थिनोर्याज्यावतोरपि वचनामन्त्रबद्धोमौ । तथा चाऽऽपस्तम्बः— शुक्रामन्थिनोः प्रतिनिगद्य होम इति । शुक्रामन्थिनोर्याज्यावतोरपि मन्त्रबद्धोम इत्यर्थः । वषट्कारोस्तीति कृत्वा न कुर्युरपि स्वाहाकारमिति शङ्कानिवृत्तये स्वाहाकारपाठः । वषट्कारस्वाहाकारयोर्यथा समकालता भवति तथा मन्त्रपाठः ।

सानुवषट्कारावेके समामन्थननुवषट्कारावेकेऽन्यतरं सानुवषट्कारमेके ।

वषट्कृते जुहुतः पुनर्वषट्कृते जुहुत इत्येतेनैवोभयोः सानुवषट्कारत्वे निन्दे सानुवषट्कारावेके समामन्थीति पुनर्वचनं ब्रह्माचार्यसंमतोऽयमेव पक्ष इतिप्रदर्शनार्थम् । अननुवषट्कारानुवषट्काररहितानुभावपीत्येक आचार्याः । अन्यतरं शुक्रामन्थिनोऽन्यतरमेव ग्रहमनुवषट्काररहितमेक आचार्याः । एवं च पक्षत्रयमेव सिद्धं भवति ।

उत्तरतःपुरस्ताद्बहिष्परिध्याहवनीयादङ्गारं
निर्वर्त्यैष ते रुद्र भाग इति तस्मिन्नेतं मन्थिनः
संस्त्रावं प्रतिप्रस्थाता सर्वहुतं जुहोति ।

उत्तरत पुरस्तादी(दी)ज्ञान्यां दिवि । रुद्रसंबन्धित्वात् । रुद्रस्येशानदिगधिपतित्वादिति भावः । बहिष्परिध्यन्तर्वेद्येवाङ्गारनिर्वर्तनम् । स्पष्टमेतत्सूत्रान्तरे—बहिष्परिध्यन्तर्वेद्याहवनीयादङ्गारं निरू(रु)द्य तस्मिन्नव ते रुद्र भाग इति प्रतिप्रस्थाता मन्थिनः संस्त्रावं सर्वहुतं जुहोति । आहवनीयादित्यपादाने पञ्चमी । अङ्गार आहुतिधारणसमर्थोऽर्थाद्यथा घटमानयेति सामान्यत उक्तेऽच्छिद्र एव घट आनीयते तथेति ब्रह्मव्यम् । निर्वर्त्यै निरू(रु)द्य । बहिष्परिधीति धारिषिसमविद्याहाराद्धोमसंबन्धित्वाच्चाऽऽहवनीयस्य ग्रहणे सिद्ध आहवनीयवचनं यत्र मन्थिनो होमः कृतस्मत्समीपस्य एवाङ्गारो ग्राह्य इत्यर्थविशेषज्ञापनार्थम् । तस्मिन्निरूहेऽङ्गारे । तस्मिन्निति वचनमाहुतिधारणसमर्थत्वघोसनार्थम्, अथ वाऽदृष्टार्थमङ्गारनिरूहणं होमस्त्वाहवनीय एवेतिशङ्काऽव्यावृत्त्यर्थम् । इतिमितिवचनमवशेषितस्य कृत्स्नस्यैव संप्रत्ययार्थम् । तथा चावशेषितस्यैकदेशनाशे चार्थं होम इति सिद्धं भवति । मन्थिग्रहणं शुक्रव्यावृत्त्यर्थम् । सूद्वच्छुक्रपात्रं स्यादयतीति वचनादेव शुक्रसंस्त्रावहोमव्यावृत्तो सत्यां मन्थिग्रहणं किमर्थमिति चेत् । च । तस्य पक्षान्तरस्येनोपगतिसंभवेनात्र सर्वहोमोऽपि संभाव्येत तं धारयितुं मन्थि-

ग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वात् । संस्त्राव्य संस्त्राव्येति संस्त्रावम् । गमुक्तन्तमिदम् । प्रति-
प्रस्थातृग्रहणमध्वर्युव्यावृत्तये । सर्वहुतमितिवचनं विन्दुपात्रमपि यथा नावशिष्टं भवति
तथा सर्वस्य होमः कर्तव्य इत्येतरर्थम् । सर्वः सोमो हुतो यस्यां क्रियायां यथा
भवति तथेति क्रियाविशेषणम् । जुहोतिचोदितत्वास्त्राहाकारः । सोमस्यापूर्वत्वात्
वर्षिहोमवर्माः । प्रतिपत्तिकर्मैतन् । होमस्य रुद्रदेवत्वात्पादुरकस्पर्शः । रुद्रदेवत्वस्व-
मेष ते रुद्र भाग इति मन्त्रवर्णात् । न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्वत इति ब्राह्मणात् ।
आपस्तम्बोऽत्र विशेषमाह—आर्तपात्रमेतद्यन्मन्विपात्र चमृथिजां द्विष्यात्समै हरेदा-
र्छनीहेवेति विज्ञायत इति । आर्तिकरमेतत्पात्रमती न तानूञ्छित्रणां सकाशां नवेदायतन
एव सादयेदिति भावः । ब्राह्मणेऽपि—ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यान्मन्विपात्र-
सदो नाश्रुत इत्यर्तपात्र- हीति श्रूयद्यदश्रुतीतान्बोऽध्वर्युः स्यादार्तिमाच्छेत्समा-
श्राश्रुत इति ।

मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवोऽनुवषट्कृते जुहति ।

स्पष्टम् ।

प्रेतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातुः प्र
यजमानस्य प्र सदस्यस्येति संश्लेष्यति ।

प्रेतु प्रकर्षेण गच्छत्वित्यर्थः । तत्तद्दोमानन्तर्यमेव गमने प्रकर्षः । उद्गातृश्चमसे
प्रस्तोतृपतिहोमोः संश्लेष्येऽपि जैमिनिमते सुब्रह्मण्यसंश्लेष्येऽपि उद्गातुरेव मुख्यत्वादेक-
वचनम् । सदस्यस्येति प्रसदस्यस्येति । प्रब्रह्मण इत्यादिषु प्रशब्दोत्तरभेदु इत्यस्या-
न्वयः । ब्रह्मण इत्याद्यनन्तरं चमसशब्दस्यान्वयः । तथा चायमर्थो निष्पन्नो भवति—
प्रेतु ब्रह्मणश्चमसः प्रैतुद्गातुश्चमसः प्रैतु यजमानस्य चमसः प्रैतु सदस्यस्य चमस इति ।
प्रेषपाठस्तु यथापठित एव ।

प्रेषार्थं विवृणोति—

सदो भक्षान्हरन्ति ।

सद इति द्वितीयैकवचनम् । सदः प्रति होत्रादिसवस्यान्तचमसस्थाः सोमा मन्त्र-
स्तान्हरन्ति चमसाध्वर्यव इत्यर्थः ।

सूदवच्छुक्रपात्र- सादयति ।

सूदशब्दः शेषवाची, तद्वच्छुक्रग्रहस्य पात्रं सादयति । अध्वर्युरेवेति शेषः ।
शुक्रपात्रस्याध्वर्युर्भनन्धित्वात् । आयतन एव । तथा चाऽऽपस्तम्बः—सूदवच्छुक्रपात्र-
आयतने सादयित्वेति ।

होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृ-

जुत्वा शुक्रस्याभ्युत्थीयोपावर्तन्ते ।

भैत्रावरुणादीनां होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः स्वं स्वं चमसं सकृत्सकृदेव हुत्वा

शुक्रो द्रोणकलशस्थः सोमस्तस्यैकदेशं स्वल्पं स्वल्पमाभिमुख्येन स्वे स्वे चमस आनी-
याध्वर्युसमीपमागच्छन्तीत्यर्थः ।

तैरध्वर्युः प्रचरति ।

तैः पुनरभ्युज्जैति । चमससंबन्धि यद्यत्कार्यं तत्तेषां चमसाध्वर्युसंज्ञया प्राप्तं तद्वा-
रणार्थमध्वर्युग्रहणम् । अध्वर्युशठदस्य तेषु गौणत्वान्मुरूयासंभव एव तेषां कर्तृत्व-
मिति भावः । अयमर्थ उक्तो जैमिनिनाऽपि चमसाश्चमसाध्वर्यवः समारूयानादिति
सूत्रेण ।

मैत्रावरुणचमसमादाय प्रशास्तर्यजेति संप्रे-
ष्यति वषट्कृतानुवषट्कृते हुत्वा चमसाध्व-
र्यवे प्रयच्छति सदो भक्षः हरति ।

अत्र चमसमन्वारम्याऽऽश्रावणम् । प्रत्याश्राविते तमादाय प्रेष इति विशेषोऽत्र ।
चमसाध्वर्यवे प्रयच्छतीति विधानाद्देवार्थादध्वर्योरत्र कर्तृतायां सिद्धायां पूर्वप्राध्वर्युवचनं
मैत्रावरुणचमसाध्वर्युर्होमं कृत्वाऽन्यस्मै यस्मै कस्मै चमसाध्वर्यवे प्रयच्छतीत्ययमप्यर्थः
समाभ्येत त व्यावर्तयितुम् ।

एवमुत्तरैः प्रचरति ॥ १८ ॥

एवमित्यनेन तं तं चमसमन्वारम्याऽऽश्रावणं प्रत्याश्राविते तं तमादाय प्रेषो वषट्-
कारानुवषट्कारयोर्होमश्चमसाध्वर्यवे तस्य तस्य प्रदानं तस्य सदः प्रति हरणं
चातिविद्यते ।

तत्र प्रेषेषु विशेषमाह—

ब्रह्मन्पजेति ब्राह्मणाच्छंसिनं पोतर्यजेति
पोतारं नेष्टर्यजेति नेष्टारमग्नीध्रजेत्याग्नीध्रम् ।

मैत्रावरुण यज, ब्राह्मणाच्छंसिन्यज, आग्नीध्र यनेत्येवं रूपाः प्रेषा अपि संथा-
वितास्ते व्यावृत्ता भवन्ति । पोतर्यज नेष्टर्यजेत्यनयोः कमप्राप्तत्वाद्ग्रहणम् । अर्थः
स्पष्टः । संप्रेष्यतीति शेषः सर्वत्र ।

तस्य चमसमादाय सदो गच्छति स होतुराचष्टेऽयादग्नीदिति ।

तस्याऽऽग्नीध्रस्य । तस्य चमसमादायेतिवचनं स्वयंहरणार्थम् । सः, अध्वर्युः । तच्छ-
ठदश्चमसहस्तस्याध्वर्योः परामर्शाय । तेन प्रशोत्तरयोर्जातयोरेवाऽऽग्नीध्रचमसनिधानं
ननु तत्पूर्वमिति सिद्धं भवति होतृग्रहणं कं प्रत्याख्यानमिति संशयनिवृत्त्यर्थम् । षष्ठी-
निर्देशः प्रक्षापेक्षतां गमयति । तेन होत्रा पृष्टः सजेवायादग्नीदिति आचष्टे प्रशोत्तरं
ब्रूयादिति अर्थः सिद्धो भवति । अयादिष्टवानग्नीदाग्नीध्र इति वाक्यार्थः ।

स भद्रमकर्मो नः सौमं पापधिष्यतीति होता प्रत्याह ।

इदं वाजुषहोत्रपरम् । भक्षप्रसङ्गादासौ तदुपवोगिनी परिभाषामाह—

होमाधिषवाभ्यामध्वर्योर्भक्षो वषट्काराच्च
वषट्कर्तृणां समाख्यानाच्चमसिनाम् ।

अनेन भक्षनिमित्तान्युच्यन्ते । होमाधिषवाभ्यां समुच्चिताभ्यां भक्षोऽध्वर्योः । अध्व-
र्युग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । तेन प्रतिप्रस्थात्रादीनामपि होमाधिषवाभ्यां समुच्चिताभ्यामेव
भक्षणम् । ननु होमाधिषवाभ्यां च भक्षो नान्यतरेण कर्मणेत्येतावन्नैव सिद्धेऽत्र वषट्
दूरत्वात्तत्परमेव समुच्चितयोर्होमाधिषवयोर्निमित्तत्वमत्र तु न स्थादिति शङ्का स्यात्-
निवृत्त्यर्थम् । एवं चमसा येषां सन्ति ते चमसिनस्ते [षा] समाख्यानात्, होतृचमसो ब्रह्म-
चमस उद्गातृचमसो यजमानचमसः सदस्यचमसः प्रशास्तृचमसो ब्रह्मणाच्छंसिचमसः
षोतृचमसो नेष्टृचमसोऽच्छावाकचमस आग्नीध्रचमस इति यत्तत्तच्चमसारूपान कपिञ्जल-
चमसशब्दवत्त्रिभित्तकश्चमसिभक्ष इति । एतदेवास्य ब्रह्मचमसत्वं चम्यन्तेऽस्मिन्सोपो
ब्रह्मणेतिसंबन्धान्तरानपगमात् । यथोक्त सूत्रान्तरे— का च तच्चमसिता स्यान्न चान्यः
संनन्व इति । वषट्काराच्च वषट्कर्तृणामित्यत्र चकारोऽनुवषट्कारसंग्रहणार्थः । तेनानु-
वषट्कारोऽपि भक्षणे पृथङ्निमित्तम् । अनुवषट्कारस्यापि पृथग्भक्षणनिमित्तत्वमाश्ल-
यन आह—प्रतिवषट्कारं भक्षस्तूष्णीमुत्तरमिति ।

होमाधिषवकर्त्रोर्ध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्वषट्कारनिमित्तकभक्षणकर्तृवषट्कर्तृणां समाख्या-
निमित्तकभक्षणकर्तृणां चमसिनां च भक्षणे क्रमविशेषमाह—

वषट्कर्ता पूर्वं भक्षयति ततोऽध्वर्युर्जघन्यश्चमसी ।

वषट्कारप्रवक्ता पूर्वः प्रथमो भक्षयति । ततस्तत्कर्तृकभक्षणानन्तरमध्वर्युः ।
अध्वर्युग्रहणं होमाधिषवकर्तृवषट्कारभक्षणम् । अनेन मनो जघन्यः, भक्षणे चमसी जघन्यो
भवतीत्यर्थः । यत्रैकास्मिन्पात्रे वषट्कारादिनिमित्तसमवायाद्ब्रह्मणो भक्षणसमवेतास्तेषु
वषट्कर्ता पूर्वः प्रथमं भक्षयति नाध्वर्युवाद्दयः । वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति श्रुतेः ।
तस्माद्वषट्कर्ता प्रथमः सर्वमस्तान्भक्षयतीति श्रुतेर्होतृश्रित्पूर्वे हविरथ माऽशतेति
लिङ्गाच्च । निमित्तक्रमादपि वषट्कर्तुरेव प्राथम्यम् । होमाद्वषट्कारस्य पूर्वभावित्वात् ।
न चाधिषवस्य वषट्कारतः पूर्वभावित्वाद्ध्वर्युप्राथम्यं कुतो नास्तीति शङ्कनीयम् ।
तन्मात्रस्यानिमित्तत्वात् । सर्वान्ते तु समाख्याभक्षस्तस्य समाख्यानुमेयात्वेन भक्षान्तरतो
दुर्वलत्वात् । होतृप्रशास्तृब्रह्मणाच्छंसिपोनृनेष्टृच्छावाकाग्नीधाणां स्वयं निषद्य यजत
इत्यस्मिन्पक्षेऽध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्वषट्कारप्रयुक्तोऽस्ति भक्षः । यजमानस्य वषट्कारनि-
मित्तक एव । अतिप्रब्रह्मे प्रतिप्रस्थातृनेष्टृनेतृणां होमाधिषवनिमित्तक एव ।

श्रौतप्रशास्त्राणां च संसिपोतुनेषूच्छाशाकाग्नीध्राणां समारूपानिमित्तकोऽपि । ब्रह्मो-
द्गात्तृथजमानसदस्यानां तु समारूपानिमित्तक एव । निमित्तान्तरस्याभावात् । हारि-
योऽने वचनाभिमित्ताभावेऽपि सर्वेषामेव मक्षः । ततोऽध्वर्युस्ततश्चमसीति व्यथा-
यादृक्तव्ये जघन्यशब्दग्रहणं होमाभिव्यक्तिनिमित्तकाध्वर्युर्कृतकमक्षणानन्तरकाल एव
समारूपानिमित्तः स्वस्वचमसे मक्षो नतु अध्वर्युणा कृततत्त्वमसमक्षानन्तरमेव तत्त्व-
मसिकर्तृकस्वस्वचमससंवान्धिसमारूपामक्ष इतिज्ञापनार्थम् ।

होमयोर्वषट्कारव्यवाये मक्षव्यवाये वषट्कारयोश्च

होमव्यवाये प्रतिशेषं प्रतिग्रहणं च मक्षः ।

होमयोर्वषट्कारव्यवायो नाम होमसमकालं वषट्कारोच्चारणाभावः । मक्ष-
व्यवायो मक्षकाले मन्त्रोच्चारणाभावः । वषट्कारयोर्वषट्कारो-
च्चारणकाले होमाभावः । तत्रोपयत्राप्युपयोः शेषं शेषं प्रतीति प्रतिशेषम् । ग्रहणं
ग्रहणं प्रतीति प्रतिग्रहणम् । अकारः प्रतिशेषमित्येतेन समुच्चयार्थः । होमयोर्वषट्कार-
स्योरित्युपयत्रापि द्विवचनं द्विदेवत्वहोमावसराभिप्रायम् । तेन बहुस्वेऽपीदं भवति ।
होमशब्देन यम एवोच्यते । वषट्कारसंनिध्यात् । व्यवायशब्दग्रहणाभिमित्तिकमे-
वेदं प्रतिशेषप्रतिग्रहणमक्षणम् ।

नानागृहीतयोश्च समवाये ।

अत्र अकारोऽप्यर्थकः । नानागृहीतयोः पृथक्पृथक्गृहीतयोर्महयोरेकत्रैकस्मिन्काले
गृहीतयोरपि होमयोर्वषट्कारव्यवाये मक्षव्यवाये वषट्कारयोश्च होमव्यवाये प्रतिशेषं
प्रतिग्रहणं च मक्ष इत्ययं विधिर्वचनीत्यर्थः । यथा प्रतिनिग्राहद्विदेवत्वमरुत्वतीयादिषु ।
एतत्प्रदर्शयितुमेव प्रायश्चित्तप्रकरणं परित्यज्यात्र वचनं संनिध्याद्विदेवत्वमात्रविष-
यकम् ।

अ वैश्वदेववैश्वयोः सोममक्षणं विद्यते ।

अस्यावृत्तस्याद्विदेवशब्दस्य पूर्वनिषातः ।

राजन्यवैश्वयोः सोममक्षणमावे प्रकारान्तरमाह -

यद्यद्वाहणः सोमं विपासेऽयमोषस्तिभिनीराहृत्य ताः संपिब्य
दध्न्यनुमृष्य यदन्याश्चमसानुम्रयत्यथैतं यजमानत्रमसमत
उष्यति यदन्याश्चमसानुम्रयत्यथैतस्य दर्भतरुणोपहरयान्तःप-
रिध्याहवनीयादङ्गारं निर्धत्स्यादं स्वदस्पीति जुहोति यदन्याश्-
चमसानुम्रयत्यथैतस्य चमसस्य यजमानो मक्षयति ।

यदि विपासेदित्यनेन मुख्यः पक्षो मक्षणाभाव एव राजन्यवैश्वयोः । पानेच्छा

येतदाऽथ प्रकारः । पानानिच्छायां नेति स्वर्थात् । यदि राज्ञ्यं वैश्यं वा वाजयेत्सं-
यदि सोमं विषमविशेषोदित्यावस्तम्बः । एतच्च सूत्रकारेण यजमानशब्देन सूचितमेव ।
अत्राद्यणो अत्राद्यणमिहः क्षत्रियो वैश्यो वा । यद्यपि अत्राद्यणः शूद्रोऽपि तथाऽपि
तस्याप्ययने तद्विहितकर्मणु चाधिकारायावादेन व्यावृत्तिः । अशूद्राणामनुष्ठकर्मणामु-
पगमनमन्याधेयं फलवन्ति च कर्माणीति धर्मसूत्रे शूद्रव्यतिरिक्तानामेवाधिकारस्योक्त्या
तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽन्यकृत इति श्रुतेश्च शूद्रस्य पागमिषेधात् । जैमिनिनाऽपि चातुर्व-
र्ण्यमविशेषादिति सूत्रेण निषेध उक्तः । निषादरचकारयोस्तु पशवादधिकारः ।
किमिति वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिमार इति । न्यग्रोवो यदस्तस्य स्थिमिन्यः
फलमि अश्कुरा वा तान्कयकाले क्रयधर्मेणाऽऽहत्याऽऽप्यायनकाल आप्यायन-
प्रणयनकाले प्रथमोपावहरणकाल उपावहृत्य रामानिषवोत्तरमभिषवधर्मेण सम्पगन्य-
स्मिन्धर्मणि अन्यस्मिन्नपरेऽन्यैर्ग्रावभिः पिष्ट्वा दधन्वालोऽव्य सोमवदधन्वालोदितं सोम-
रसं तदर्थककलशेषु अन्येन दशापवित्रेण संपीठ्य संपृत्योत्तयनकाले दधन्पुनर्मृष्टा-
स्यात्रे संपृतात्सोमरसाद्यजमानचमसमुत्तमोय वषट्कारे हुतेषु सर्वेषु चमसेषु सव्यहस्ते
अहं गृहीत्वाऽनन्तरमुत्तमोय चमसस्यैकदेशं धर्मरुणेन गृहीत्वाऽन्तःपरिष्वाहवनी-
यादुत्तरतो होमाय समर्पमङ्गारं निरू(रु)श्राहं त्वदस्मि यदस्मि त्वमेतदित्यनेन मन्त्रेण
ब्रुहोति । लोककृज्जातवेद इति मन्वान्तः । कृन्न्नपाटाभावाद्वाक्पशः पठितेनैवेयमाहुतिः ।
ब्रुहोतिचोदितस्वाहाकारो मन्वान्ते । जातवेदा अग्निर्देवता लिङ्गात् । मक्षणकाले
सर्वैर्मक्षेषु मक्षितेषु अनन्तरं यजमानो मस्यतीत्यर्थः । न ह्युच्ये केपाचितसोमधर्माणां
प्रत्यक्षाज्ञानात्कलशप्रवर्षमदशापवित्रादीनां पात्राणां चोक्तत्वाच्च सोमधर्माणां लाभः ।
तेन कयकाले क्रयधर्माः । ओहनं न भवति । एतस्य केवलादृष्टार्थत्वात् । आप्यायन-
काल आप्यायनं तु भवत्येव । एतस्य दृष्टार्थत्वात् । प्रणयनोपावहरणयोरपि सानि-
ध्यावस्थानामभिषवानुकूलत्वरूपदृष्टार्थत्वादेते अपि भवत एव । अभिषवकालेऽभिषवध-
र्माच्च भवन्तीति याज्ञिकाः । पीमामकास्तु—अभिषवादिस्तंस्कारा नैमित्तकस्यापि
फलचमसस्य समानविधाना ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वाविशेषादिति प्राप्ते नित्यस्तंस्कारा-
ध्यामनेत्यफलचमसद्वारात्वायोगाजैमित्तिकस्य तत्कालेऽनुपस्थितत्वाच्च न समानविधान-
त्वम् । तथा च जैमिनिः—नैमित्तिकमनुच्यत्वादसमानविधाने स्थादिति, [इति] प्राहुः ।
यद्यदेत्यर्थः । तेन चस्मिन्काल इत्यर्थो भवति । यदाऽऽन्याश्चमसाज्जलजतीति पाठस्तु
सरल एव । स्वमुत्तरधोरपि पाठद्वयं द्रष्टव्यम् । अथशब्द आनन्तर्यार्थः । तेन सर्वच-
मसोत्तयवानन्तरमेशोत्तयनं न स्वस्थाने न च तत्पूर्वमिति सिद्धं भवति । एतच्छब्देन
फलचमसः परासृज्यते । निषमार्थोऽयं परामर्शः । फलरससंबन्धवाग्यजमानचमसस्य-
मेवानन्तरमुत्तयति न नित्यं यजमानचमसमिति । अतोऽस्मात्फलरसात् । उत्तरधोर-
स्यथैतच्छब्दयोरिदमेव प्रयोजनम् । तरुणशब्दोऽग्रवाची । धर्मरुगाभ्यां प्रत्यस्ये-

स्यत्र तथैव प्रसिद्धेः । एकवचनादेक एव दर्भः । साहित्ये तृतीयेयम् । तथा चाय-
 सर्थो भवति—दर्भतरुणसहितेन दर्व्याकारपात्रेण जुहोतीति । अथवा तरुणशब्दो
 दार्ढ्याधिकः । तेन दृढेन दर्भेत्यर्थो भवति । अस्मिन्पक्षे न दर्व्याकारं पात्रं होमसाधनं
 किं तु दृढदर्भ एव । अस्मिन्पक्षे होमे स्त्रावणमात्रम् । अथवा तरुणशब्दः
 स्त्रावणाधी । तथा च दर्भस्तन्वेन जुहोतीत्यर्थो भवति । अस्मिन्पक्षेऽपि स्त्रावणमात्रमेव ।
 यत्र यत्र वपद्रुकृते यामस्तत्र तत्र तस्यान इयमाहुतिः । कम्पने तु नेयमाहुतिः
 किंतु कम्पनमेव । एतस्येति षष्ठी सशेषनाराशंसमस्याभिप्रायिका द्रष्टव्या । तेन यत्र
 सोमस्य सर्वभक्षणाभिनरेषां तत्रैतस्यापि सर्वभक्षणमेव । तत्र सोमलिङ्गानां मन्त्राणामूहः
 प्रकृतावपि नित्यविकारत्वात् । नैमित्तिकानामनूहो बाह्वृच्ये यदत्र शिष्टमित्यादिभिः
 सोमलिङ्गकैर्मन्त्रैर्भक्षणादिविधानात् । परोक्षमिव वा एष सोमो राजा यन्ममोष इति
 सोमशब्देन षट्सस्य स्तवनाच्च ।

द्विदेवत्यान्मसयन्ति ।

प्रकृतप्रयोगाधिकारार्थमिदं सूत्रम् ।

बहुवचनग्राह्याः क इत्याकाङ्क्षायामाह—

होताऽध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च ।

प्रतिप्रस्थातुः संपातद्वारकः संनन्ध इति भावः ।

क्रमं प्रदर्शयितुमाह—

एवमनुपूर्वाः ।

एवमेवानुपूर्वः क्रमो यत्र त एवमनुपूर्वाः । अथमेव क्रमः 'सार्धत्रिको भवती नत्वे-
 तस्य' एवेति परिभाषैवेयम् । उपह्वाने भक्षणे चायमेव क्रमः सर्वत्रेत्यर्थः ।

अन्योन्यस्मिञ्चाहवमिच्छन्ते ।

अन्योन्यमित्यवयवत्वेनापेक्षितेऽन्योन्यस्मिन्निति सप्तम्यन्तः प्रयोगश्चाह्वानः । अन्यो-
 न्यं परस्परमुपह्वानमिच्छन्त इच्छेयुः कुर्युरित्यर्थः । नानुपह्वानेन सोमः पातवै सोमपीथेन
 ह ध्वर्युको भवतीति निषेधादिति श्रुतिर्हेतुरत्र ज्ञेया । परस्परानुज्ञापनमुपहवस्तमकृत्वा न
 सोमः पातव्य उपहवसहितेन सोमपीथेन सोमपानेन ध्वर्युको विगतार्थीशीलो भवतीत्यर्थः ।

उपहवमन्त्रस्वरूपमाह—

उपहवस्वेत्यामन्त्रणः ।

मन्त्र इति शेषः पुंलिङ्गात् । आमन्त्रयते संमुखी क्रियते प्रतिमक्षिता येन स मन्त्र
 आमन्त्रण इत्यर्थः । यस्योपह्वानं तस्य कर्मप्रयुक्तनामग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थात् । अन्यथा

कस्योपह्वानं क्रियतेऽनेनेति न ज्ञायेत । स्पष्टमेतदुक्तमापस्तम्बेन—असात्रसानुपह्वय-
स्वेति कर्मनामवेयेनाऽऽपन्मयत इति । तत्र प्रशास्तरुपह्वयस्य ब्रह्मसुपह्वयस्वेत्येवाऽऽ-
पन्मयम् । प्रशास्तर्यत्र ब्रह्मन्यजेति लिङ्गात् ।

प्रतिवचनमप्यस्वरूपमाह—

उपह्वय इति प्रतिवचनः ।

प्रस्युच्यतेऽनेनेति प्रतिवचनः पूर्ववन्म इत्येष शेषः ।

यत्र क्व चैककाले भक्षयेयुरन्योन्यस्मिन्नुपह्वयमिच्छेरन् ।

एकः कालः समानकालः । तथा चाऽऽपस्तम्बः—ये समाने प्राये भक्षयन्ति तेषु
पह्वयमिच्छन्त इति । प्रकथंभौतीनि व्युत्पत्त्या प्रायशब्दः कालपरः । यत्र क्व चैक
काल इति वचनात् । द्विदेवत्यादिषु भिक्षोष निमित्तमुपह्वयस्यास्तीति मथ्यते । तच्चैक-
पात्रस्वरूपत्वम् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—ये चैकपात्रमिति । पात्रशब्देन तत्स्थः
सोमो ब(ल)क्ष्यते । एकं पात्रं यस्येति बद्धीहिर्वा । एकपात्रस्थं सोममित्यर्थः । समा-
रूपाभक्षणमतिप्रह्वयभक्षणं च कालोदाहरणम् । एकपात्रोदाहरणानि द्विदेवत्यादीनि
वधावर्थं द्रष्टव्यानि । अत्राऽऽधारशेषभक्षणम् । प्रतिमसिनुरभावेऽप्युपह्वयोऽत्र ।
नानुपह्वयेन सोमः पातक्य इति निषेधात् । स च सानिष्याद्धोः ।

द्विरैन्द्रवायवं भक्षयति सकृत्सकृदितरौ ।

अनुत्सृजन्तौ पात्रमित्यापस्तम्बः । द्विरैषट्काराद्द्विरैन्द्रवायव । सकृत्सकृदितरौ मैत्रा-
वरुणाश्विनौ । सकृद्वषट्कारात्सकृद्धोमाच्चेति भावः । अत्राऽऽपस्तम्बेन द्विरैन्द्रवायवं
भक्षयतो भक्षयन्ति भक्षयतीति वा सकृन्मकृदितरावित्युक्त्या विकल्पितपक्षत्र(द्व(!))
यस्य तद्येषां भक्षयत इत्यध्वर्युर्होता चेत्यर्थो भक्षयतीति स स इत्यर्थ इति स्वयमेव
व्याख्यानं ऋकृतम् । तेन वो योऽत्र भक्षयिता स स भक्षयतीत्येकवचनार्थः सिद्धो
भवति । भक्षयतीति पाठे तु प्रतिप्रस्थातृद्विरभक्षणमपाप्तमपि । एतस्मादेव बहुवचन-
पलात् । द्विवचनान्तपाठस्य त्वस्मत्सूत्रे नैव शङ्काऽस्ति । सकृत्सकृदिति बीप्सा ग्रह-
द्वित्वानुसारेण ।

पुरस्तादैन्द्रवायवं प्राणेषूपनिग्राहं पुरस्ता-

मैत्रावरुणं चक्षुषोरुपनिग्राहं सर्वतः-

परिहारमाश्विनं श्रोत्रयोरुपनिग्राहम् ।

भक्षयति भक्षयन्तीति वा पूर्वपाठानुसारेणाप्यनुवर्तते । सर्वतःपरिहारमित्याश्विने
त्रिशेषविधित्तया पूर्वयोर्ग्रहयोः पुरस्तादित्यनूदितं ब्राह्मणे । तस्यैवानुकरणं करोति

* अत्र सर्वपुस्तकेषु कृतवानिति पाठो विद्यते स प्रामादिक इति ज्ञेयम् ।

१ क. 'स्य तस्मात्' । ख. 'स्य तस्' ।

सूत्रकारः पुरस्ताद्द्वेन्द्रवाचकमित्यादिना । प्राणेष्विति बहुवचनान्नासिकाद्वयस्य मुखस्य च ग्रहणम् । नासिकाद्वयनिरोधे स्पष्टवागुच्चारणं नैव जायते इति प्रसिद्धम् । अतस्तयोरपि वागुच्चारणानुकूलत्वाद्ग्रहणम् । न च तस्मात्पुरस्ताद्वाचा पदतीति श्रुतेः प्राणशब्देन मुख्यस्यैव ग्रहणं बहुवचनं तु पूनार्थत्वेनाप्युपपन्न एवेति वाच्यम् । अगतिकमतिकं पूनार्थनां विना मित्राहे तत्कल्पनाया अनुचितत्वात् । णमुल्लिर्देशादेकैकस्य ग्रहणम् । तच्चोर्ध्वमुपहवादिभ्युक्तमाश्रयात्वेन । यथाऽध्वर्यु उपह्वयस्वेत्युक्त्वाऽप्याय नासिकाभ्यामिति । सर्वतःपरिहारं सर्वं शिरः परिहृत्य परिहृत्येति । इवमपि णमुल्लन्तम् । तेनात्रापि वारद्वयं परिहरणकिया भवति ।

सर्वान्भक्षयित्वा नानुसृजन्त्याऽवनयनात् ।

सर्वानित्यनन्तरं स्वस्वकाल इति शेषः । नानुसृजनः यावनयनादित्यत्र पूर्वोऽवापे-
र्भक्षणं सर्वेषु । तथा चाऽऽवस्तम्नः—अनुसृजन्ती पात्रं द्विरेन्द्रवाचवं भक्षयती
भक्षयन्ति भक्षयति वा सकृत्सकृदिनेरिति ।

सर्वेषां संपातान् होतृचमसेऽवनीय पुरोडाशशकलमै-
न्द्रवाचवस्य पात्रेऽवदधाति पयस्यां मैत्रावरुणस्य
धाना आश्विनस्य तानि दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्त-
रस्यां वर्ध्न्यां सादयत्सातृतीयमवनान्परिशेरते ।

अवधानं निक्षेपणम् । पयस्याऽऽमिता । मैत्रावरुणस्याऽऽश्विनस्येत्पुमयत्र पात्रेऽव-
दधातीत्यनुवर्तने । वर्धनी शकटवक्रपार्श्वः । प्राक्पश्चमेवऽऽनादनमत्र । अक्रमर्ग-
सादनानुगुणत्वात् । आतृतीयसंपातानादित्यत्राऽऽभिधेयौ । अत्र तृतीयमवनशब्देनै-
कया च दशभिश्च स्वभूत इत्येतस्यां शस्यमानायां प्रातर्युक्ती निमुच्येयामिति प्रति-
प्रस्थाता द्विदेवत्यपात्राणि निमुच्येयपरया द्वारोपनिर्द्धेय भान्तिष्ये प्रसास्य पूर्वया
द्वारा प्रसासाऽऽयतनेषु सादयतीतिवद्वयं प्राग्प्रतिच्यन्तानुवर्तयमवनपदार्थोऽत्र । परि-
शेरते इति बहुवचनं हविर्विशिष्टपात्रत्रित्वात् । पात्रेष्वप्रसालनेष्वेव हविस्त्रियनि-
धानं प्रसालनावचनात् । तान्येवभारिकान्पेव परिशेरते सादितानि भवेयुः । यज्ञस्य
संतत्या इति ब्राह्मणम् ।

निरवदाय होत्र इदामादधाति ।

निरवदानं ग्रहणम् । अ.धाति प्रयच्छतीत्यर्थः ।

उपह्वयमानामुपोश्चञ्छन्ते चमसांश्चमसाध्वर्यवः ।

उपह्वयमानामिदाम् । उप समीप इडायाः समीप उर्ध्वं यच्छन्ते नियमयन्ति
चमसांस्तं चमसं स स चमसाध्वर्युः ।

होतृचमसमास्पृष्टं धारयति ।

आस्पृष्टमोषस्पृष्टं तृतीयचमनाध्वर्युः । पूर्वत्र चमसेपूर्वधारणमार्गं न तु स्पर्शः ।
होतृचमसे तु स्पर्श इति विशेषः ।

उपहृतां प्राश्नन्ति ये प्रकृतौ ।

ये प्रकृतवित्यनेन प्राशननिवृत्तिः कियते प्रतिप्रस्थानुभैत्रावरुणयोः संवन्धसत्त्वेऽपि ।

इडाशकलमच्छावाकाय निदधाति प्राश्नितार्था मार्जयित्वा ।

प्राश्नितार्थाविति वचनमिडाशकलस्याच्छ वाकार्यनिधानं प्राशनात्पूर्वमेव कर्तव्यमिति कथने धनार्थम् । पूर्वमूत्रं क्रमबोधकं न भवति किंतु सामान्यप्रतिज्ञानात्प्रमत्तेन कियते । यजमानपञ्चमा वाचना मक्ष्य मार्जनादित्पनेनेवा इत्यभिद्धौ पुनरत्र वचनमिडाप्राशनोत्तरमेव मार्जनं न तु मन्वेऽन्यस्य प्राशाप्राप्तौ तदुत्तरम् । एतेन ज्ञापने मन्वेऽन्यस्य प्राशनमप्यस्तीति । तथा ह्यविरुच्छ्रष्टम्य । तत्रैकमाश्रयाद्येन—हविरुच्छ्रष्टं सर्वे प्राश्नन्तीति । परं तु तद्यतुर्णां प्राकृतः नमवर्त्विनां न स्वन्येषाम् । आश्रयाद्यनसंक्रान्तिनां तु मन्वस्येव तत्सूत्रानुभेयात् ।

वाजिनेन चरति यथा वैश्वदेवे ॥ १९ ॥

अपार्श्वोर्भ्रूयत्वादेकवचने न स्वेनसंबन्धीतरादिनां निवृत्तिः । यथा वैश्वदेव इत्यतिदेशात् । चरन्तीति पठत्वुत्तरेण । अप्रोत्कर्षो न भवति । तथा चाऽऽपस्तम्बः— न ह्येतेषां प्रासङ्गिकं वैश्वदेवमुत्कर्षयेति । एतेषां पुरोडाशानां प्रासङ्गिकं भ्रंसञ्जोषभोध्यं पशुपयुक्तमनूयात्प्रति तदुत्कृष्यमाणं नेतेषां वैश्वदेविकं सजिनचर्याद्युत्कर्षति । कुतः, पाशुकरनूयानादिभिः पुरोडाशविशेषश्रमाणां वाजिनचर्यादीनामसंबन्धादसति च संबन्धे तैः क्रमव्यययोगात् । उक्तं जैमिनिनाऽपि—प्रासङ्गिकं नोत्कर्षेदसंयोगादिति । असंबन्धाद्वाजिनचर्यादीनामसंबन्धादित्यर्थः ।

सवनीयानां मार्जनप्रभृतीनि कर्माणि मति-

पद्यते यथा निरूतपशुमन्थे पशुपुरोडाशस्य ।

सवनीयानां पिष्टलेपफलीकरणप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यत इत्येतावन्तेषां सिद्धे मार्जनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यत इति पुनर्मार्जनग्रहणं यामिनप्रचारान्नतरमपि पक्षे मार्जनकारोऽस्तीतिज्ञापनार्थम् ।

यथाचमसं चमसिनो भक्षयन्ति तेषां व्याख्यातो भक्षमन्नः ।

चमसमन्नतिक्रमेति यथाचमसम् । तत्र चमसः स्वस्य स्वस्य । तेषां चमसिनो व्याख्यातो मक्षे हीत्यादिना सार्वत्रिकमेके समामनन्तीत्यन्तेन सूत्रेणोक्तः । व्याख्यातो

मक्ष इति वक्तव्ये मन्त्रग्रहणं वैकल्पिकयोर्मन्त्रयोर्यो मन्त्रोऽध्वर्युणा परिगृहीतः स एव होत्राऽपि परिग्रहीतव्य इत्येतदर्थम् ।

सर्वेषां प्रथमो होना सकृत्सकृद्भक्षणयति द्विः स्वे चमसे पुनः ।

सर्वेषां मक्षकर्तृणा मध्ये प्रथमः पूर्वं होता सर्वचमसानां सकृत्सकृद्भक्षणं करोति स्वचमसे द्विः । पुनःशब्दोऽवधारणे द्विः स्वे चमस एवेत्यर्थः । अनुवषट्कारस्य चमसगतसोमसंस्कारकत्वात्तस्य कानुवषट्कारनिमित्तभक्षणस्य स्वसत्ताकचमसभक्षण एव प्रवृत्तेरुचितत्वादिति भावः । प्रातःसवनमाध्यादिनसवनयोर्द्वौतृचमसे प्रतिभक्षितुरभावात्तन्मन्त्रेण समाख्यामक्षस्य मिद्विः ।

अभ्युक्षीत्तानामध्वर्युर्द्विर्भक्षितानां * सकृत्सकृद्भक्षणयति ।

द्विर्भक्षितानामित्यत्र प्रशास्त्र द्विभिक्षमसिभिर्वषट्कारनिमित्तमनुवषट्कारनिमित्तं च द्विनारं भक्षितानां चमसत्परसानां सतामध्वर्यु(यो),होमाभिषवोपयानिमित्तकं सकृत्सकृद्भक्षणमित्यर्थः ।

तृतीय* होत्रका अन्ततः ।

होमाभिषवाध्यामध्वर्योर्भक्षो वषट्काराच्च वषट्कर्तृणां * सम स्यानाञ्चमसिनां वषट्कर्ता पूर्वं मक्षयति ततोऽध्वर्युर्नचन्यश्चमसोत्पन्नेन मध्यतःकारिणां होत्रकाणां च समाख्यामक्षः प्राप्यते । तृतीय* होत्रका इत्यत्र तृतीयग्रहणं यदि मध्ये प्रतिभक्षिता मदा समाख्यामक्षः पृथग्भवति अन्यथा तत्र वषट्कारनिमित्तकमक्षसमाख्यामक्षयोर्द्वौ-प्रकृद्विषय इतिज्ञापनार्थम् । होत्रकाणामत्र पृथग्भवति प्रतिभक्षितृभस्वाञ्च तन्मन्त्रे-षाम् । होतुस्तु नाञ्च समाख्यामक्षः पृथक्प्रतिभक्षितुरभावात्तस्य तु आध्यायाः सवनयोः प्रतिभक्षितुरभावात्समाख्यामक्षस्तत्रैव । यत्र यत्र प्रतिभक्षितुरभावस्तत्रोपहूयेव मक्षणम् । अन्ततोऽन्ते ।

सर्वान्भक्षयित्वाऽऽप्यायस्व समेतु त इत्याप्याययन्ति ते नाराशंसा भवन्ति ।

अप्यसिन् इति शेषः । सोमेन वसतीवरीभिर्वा वर्धनमाप्यायनम् । आप्याययतीति लिङ्गात् । मन्त्रेणामिदर्शनमित्यन्ये । तथाऽभिभृशेरजित्वाश्चलयनः । कात्यायनस्त्वाह- आप्यायस्व समेतु त इति द्वाभ्यां चमसानालभन्ते सोमं वा सिञ्चतीति । बौधायनस्तु वसतीवरीः प्रकृत्याऽऽहृताभिराप्याययेत्तामिरभिपुगुयादिति । ते नाराशंसा भवन्ति । एवमाप्यायिताश्चमसा नाराशंसवेवतात्वाजाराशंसंसंज्ञां लभन्त इत्यर्थः ।

तान्दक्षिणस्य द्विविधानस्य पश्चादक्षमुदगायतान्सा-
दयत्यन्तरा नेष्टुराग्नीध्रस्य च चमसो सादयति ।

ताभ्याराशंसात् । अन्यत्स्पष्टम् । नेष्टुराग्नीध्रस्य च चमसावन्तरा सादयति ।
अत्रान्तराशब्दोऽन्तरालविशिष्टपरो लक्षणया । इदं च वैशिष्ट्यं नेष्टुराग्नीध्रचमसनि-
ष्टम् । अन्तरान्तरेणयुक्त इति द्वितीया ।

उपविशत्यच्छावाकोऽग्नेण स्वं विष्णिमं बहिःसदसम् ।

अग्नेण स्वं विष्णिमं बहिःसदसमित्यनेनैववर्धः सद्देवहिःप्रदेशपर्यन्तमेवात्र वच-
नाद्ब्रूयते ।

तस्मै पुरोडाशाशकलमादं वृदाहाच्छावाक वदस्व यत्ते वाद्यमिति ।

आददित्येष पाठः । आदधदिति प्रमादपाठः । प्रयच्छन्निति तदर्थः । अच्छा-
वाक यत्ते वाद्यं वक्तुं योग्यं तद्ब्रूयतेति ।

एषो अस्मान्ब्राह्मणान्ब्राह्मणा ह्यध्वमित्य-
च्छावाकेनोच्यमानेऽच्छावाको वा अयमुपह-
वमिच्छते तत् होतरुपह्वयस्वेति संश्लेष्यति ।

होतारं संश्लेष्यति । प्रैषे होतृशब्दश्रवणात् । अत्रप्रैषशब्देनाऽऽवेदनमुच्यते ।

यत्रैनत् होत्रोपह्वयमानं जानाति तस्मिन्कालेऽच्छा-

वाकचमसमादायोऽज्ञीयमानायानुब्रूहीति संश्लेष्यति ।

यत्र तस्मिन्काले एनमच्छावाकं होत्रोत्त नो गाव उपहृता उपहृत इत्यनेन
मन्त्रेणोपह्वयमानमध्वर्युर्जानाति तस्मिन्कालेऽच्छावाकचमसं ब्रूहीत्वोऽज्ञीयमानायानु-
ब्रूहीत्वच्छावाकं संश्लेष्यति । अत्रोत्तयनकर्ता तदीयचमसाध्वर्युरेव भोजेता । उक्तं
चाऽऽपस्तम्बेनोऽज्ञीयमानायानुब्रूह्यच्छावाकस्य चमसाध्वर्यो उच्ययस्वोपयतःशुक्रं कुरु-
ष्वेति प्रैषमुखेनै(णै) च । तेनोऽज्ञेतुरुत्तयनकर्तृत्वमत्र न भवति । परिश्रवणा द्रोणक-
लशादुपस्तीर्ष प्लभत उज्जीष द्रोणकलशादभिधास्यति सर्वचमसानामेष कल्प इति-
सूत्रादर्थं विधिरसिंश्वसतेऽपि ।

तस्मिन्परिहितेऽच्छावाक यजेति संश्लेष्यति वच-

दकृते जुहोत्पनुवषदकृते हुत्वा हरति भक्षम् ।

अच्छावाकेन तस्मिन्नुज्जीयमानसूक्ते परिहिते सति । आश्रावणप्रत्याश्रावणा-
दिकं सौमिकपरिमाशसूत्रतः । अन्यत्स्पष्टम् ।

त्वेन न समं भक्षयति ।

पक्षनिमित्ते सत्यपि दधनादध्वयोर्भक्षनिवृत्तिः ।

नास्मिन्नुपहवमिच्छते ।

अस्मिन्नध्वर्यावच्छात्राक उपहवं नेच्छते ।

अथस्मिन्नुपहवमिच्छेत भक्षयेत्येव श्रूयात् ।

यदि अस्मिन्नध्वर्यावच्छात्राक उपहवमिच्छेत तदाऽध्वर्युर्भक्षयेत्येव श्रूयात्प्रोप-
हृत इति ।

भक्षिताप्यायितमन्तरा नेदुरामी-

धस्य च अमसौ सादयति ।

उपहवनिषेधादुपहवामवेऽनुगृह्यतेन सांपो न पानव्य इति निषेधेन पक्षस्यैवा-
मावप्रसक्तौ तदभंभन्वित्वेनाऽऽप्यायनस्याप्यमावप्रसक्तौ तत्रिवारगार्थमिदं भक्षिता-
प्यायितवचनम् । भक्षिताप्यायितमच्छात्राकैव स्वचमम नेदुः प्रं धस्य च अमसौ कन्त-
रैतयोश्चमनयोमध्ये सादयति । कमप्राप्तं तस्य तदेव स्थ नमिति भावः ।

एतदेवात ऊर्ध्वमच्छात्राकचपसस्य स्थानम् ॥ २० ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टमप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

एतदेव स्थानमत ऊर्ध्वमित आरभ्य तृतीयसवनान्तम् । अन्यत्पष्टम् । अयम-
च्छात्राको नद्वृच एव कार्यः । तथा चैतरेयब्राह्मणे-यो ब्राह्मणा बहुवृचो नैर्ध्वान्स्या-
स्तोऽच्छात्राकीयां कुर्यादिति ।

इत्योकोपाहश्रीमदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्नियुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-

जिद्विषाहस्राग्नियुक्तर्षोऽष्टरीकयाजिमणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-

दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्याषाढहिरण्यकेशिसू-

त्राम्बुधिगतनिर्गृहार्थरत्नालाभकृतविद्वज्जनसंताप-

श्चाधिकायां ज्योत्स्नारूपायां वृत्तावष्टम-

अस्य सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथाष्टमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

अनुग्रहैः मचरतो द्वादशभिस्त्रयोदशभिश्चतुर्द-

भिर्वा द्वादशसु सर्वाभाना जुहुवस्त्रयोदशस्वन्य-

तरौ सह चतुर्दशसु सह मथमौ सहोत्तमौ ।

प्रबोधशस्त्रव्यवहारविशेषेन सहस्रवदस्यान्वयः । सहस्रहणे पारिप्लव्याऽध्वर्युकर्तृकं ग्रहणम् । उदचनेन प्रतिप्रस्थातृकर्तृकं यद्यध्वर्युः प्रतिग्रहीता । पारिप्लवाद्भवस्याभावात् । इतरथा विपरीतम् । अन्वयः स्पष्टम् । तत्र पक्षत्रययोगास्तिवत्त्वम्— तत्राऽऽद्यपक्षे यद्यध्वर्युर्माध्वर्युश्चेति प्रतिप्रस्थाता शुक्रध्वर्युः शुचिश्चेति प्रतिप्रस्थाता नमध्वर्युः शुचिश्चेति प्रतिप्रस्थाता । एतेषु षट्पु ऋतुना प्रेष्येति प्रेषः । पात्रमुखविपर्यासः । तत इवध्वर्युः, ऊर्ध्वेति प्रतिप्रस्थाता, सहध्वर्युः, सहस्य-श्चेति प्रतिप्रस्थाता । एतेषु ऋतुषु ऋतुभिः प्रेष्यति प्रेषः । पात्रमुखविपर्यासः । ततस्तपश्चेत्यध्वर्युस्तपश्चेति प्रतिप्रस्थाता । एतयोर्ऋतुना प्रेष्येति प्रेषः । एतदनन्तरं सहस्रहणं सहस्रहोमश्च कुत्रापि नास्ति । भक्षकमस्तु होत्रासहाध्वर्युरेव न प्रतिप्रस्थाता योत्रा सह प्रतिप्रस्थाता नेत्रा सहाध्वर्युः, आग्नीध्रेण मह प्रतिप्रस्थाता ब्राह्मणाच्छंभिना सहाध्वर्युः प्रशास्त्रा सह प्रतिप्रस्थाता । एतदनन्तरं पात्रमुखविपर्यासः । होत्रा सहाध्वर्युः योत्रा सह प्रतिप्रस्थाता नेत्रा सहाध्वर्युः, अचञ्जात्तकेन मह प्रतिप्रस्थाता योत्रा सहाध्वर्युः पृथगेव । ततो होत्रा सह हविर्धान एव प्रतिप्रस्थाता पृथगेव । आदिपक्षेन पक्षे स्वयं वा निषद्य यजत इत्येतत्पक्षस्वीकारश्चेत्तदाऽन्तिमे याज्ये होतुर्न भवतः । तत्प्रयुक्तो भक्षश्च नास्ति । अध्वर्योर्होत्रे तद्यजेत्यस्य लोपः । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ हविर्धानयोर्मध्ये प्राङ्मुखान्वाविद्य प्रह्वान्प्रहस्ते दन्वोपावश्रयानोक्तरीत्या याज्यामुक्त्वाऽध्वर्युर्हस्तिष्ठततः प्रतिप्रस्थाता तु तत्रैवोपविष्टो भवेत् । अध्वर्युरेव ग्रहहोमार्थमुत्तरवर्द्धिं गत्वा ग्रहं वषट्कृते हुत्वा सप्तपुष्येति । एत प्रतिप्रस्थाताऽपि सदस्युपविशेत् । अत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थातारध्वर्युरन्ते वषट्कारनिमित्तं परस्परं भक्षः परस्परोपाङ्गनेन । होमाभिषेधोमयत्पनिमित्तप्रयुक्तो भक्षस्तपश्चोपे न प्रतिप्रस्थातुः । तत्र पूर्वमध्वर्योरेव भक्षः । तस्यैव ग्रहग्रहणकर्तृत्वान् । अध्वर्युकर्तृको होमाभिषेधोमयत्पनिमित्तप्रयुक्तो भक्षस्तु सदस्येव । तस्मिद्धविधाने चर्मभिः प्रायश्चित्तमिषुः याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यक्षः परेत्य सदसि भक्षयन्तीति श्रुतेः । स्वयं वा निषद्य यजत इत्येतस्मिन्पक्षे यजमानस्य प्रयोगस्तिवत्त्वम्— होत्रे तद्यजेत्यस्य लोपः । यजमानः प्राङ्मुखो भूत्वा स्वासनोपविष्ट एव याज्यां ब्रूयात् । हविर्धान एव वषट्कारान्ते प्रतिप्रस्थातारमेषोपह्वय वषट्कारप्रयुक्तं मसं कुर्यात् । ततः प्रतिप्रस्थाता होमाभिषेधोमयत्पनिमित्तकं यजमानमुपह्वय सदसि भक्षयति । स्वयं वा निषद्य यजत इत्येतस्मिन्पक्षे होतुर्वापः । अथ द्वितीयपक्षः— तत्र ययन्तिमयोः सहस्रहोमस्तस्य प्रयोगः— मध्वेत्त्यादि सहस्य-श्चेत्यन्त पूर्ववत् । ततस्तपश्चेत्यध्वर्युर्गृहीत्वा वषट्कृते हुत्वा हविर्धानमोगत्य तत्रैवोप-

विष्टेऽध्वर्यो तपस्यश्चेति प्रतिप्रस्थाता । उपयामगृहीतोऽसि सस्वर्षोऽस्यः हस्यत्याय
स्वेत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां सहैव गृहीत्वा प्रतिप्रस्थातव प्रथमतः प्रवृत्तत्वात्प्रैषं दत्त्वोभौ
सहवषट्कृते हुत्वा संपातावनयनं कुरुतः । अथ मसः—तत्राच्छावाकमक्षान्तो मक्ष-
क्रमः पूर्ववत् । ततः प्रथमे मसे होत्रध्वर्योरेव सह न प्रतिप्रस्थातुः । द्वितीये मसे होत्र-
प्रतिप्रस्थान्नध्वर्युणां मसः । स्वयं वा निषद्य यजत इत्येतस्मिन्पक्षे एकादशे मसे पूर्व-
वदध्वर्युप्रतिप्रस्थान्नोरेव मसे न होतुः स्वकर्तृकयाज्यायाम् । यजमानसंज्ञान्धियाज्यायां
तु प्रतिप्रस्थान्नध्वर्योरेव यजमानेन सह मसः । प्रतिप्रस्थातुः प्रथमतः प्रवृत्तत्वात्पूर्वं तस्य
पश्चादध्वर्योः । यदि स्वाध्वयोः सहहोम इति षड्शतदा मघुश्चेति मन्त्रेणाध्वर्युर्धाववश्चेति
मन्त्रेण प्रतिप्रस्थाता सहैवोभौ गृहीत्वा सहैव वषट्कृते हुत्वा संपातावनयनं कुरुतः ।
ऋतुना प्रेष्येति प्रैषोऽध्वर्योरेव । गुक्रश्चेत्यध्वर्युर्ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः शुचिश्चेति प्रति-
प्रस्थाता, ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः । नमश्चेत्यध्वर्युर्ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः । नमस्यश्चेति
प्रतिप्रस्थाता, ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः । इषश्चेत्यध्वर्युर्ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः । ततः पात्र-
मुखविपर्यासः । ऊर्जश्चेति प्रतिप्रस्थाता । ऋतुभिः प्रेष्येति प्रैषः । सहश्चेत्यध्वर्युर्ऋ-
तुभिः प्रेष्येति प्रैषः । सहस्यश्चेति प्रतिप्रस्थाता, ऋतुभिः प्रेष्येति प्रैषः । तपश्चेत्य-
ध्वर्युर्ऋतुभिः प्रेष्येति प्रैषः । ततः पात्रमुखविपर्यासः । तपस्यश्चेति प्रतिप्रस्थाता,
ऋतुना प्रेष्येति प्रैषः पृथगेव नुहोति न सह । नात्र संपातावनयनं सहहोमाभावात् ।
उपयामगृहीतोऽसि सस्वर्षोऽस्यः हस्यत्याय त्वेत्यध्वर्युः पृथगेव गृह्णाति पृथगेव
नुहोति च । नात्रापि संपातावनयनं सहहोमाभावात् । मसस्तु होत्रा सहऽऽद्यो
मक्षोऽध्वर्युप्रतिप्रस्थान्नोः । तत्र मुखनः प्रवृत्तत्वात्प्रैषोः पूर्वम् । पश्चात्प्रतिप्रस्थातुः ।
ततः पात्रा महाध्वर्युः । नेष्ट्रा सह प्रतिप्रस्थाता । आर्षाग्नेण महाध्वर्युः । ब्राह्मणाच्छं-
सिना सह प्रतिप्रस्थाता । प्रशास्त्रा महाध्वर्युः । होत्रा सह प्रतिप्रस्थाना । ततः पात्र-
मुखविपर्यासः । ततः पात्रा महाध्वर्युः । नेष्ट्रा सह प्रतिप्रस्थाता । अच्छावाकेन महा-
ध्वर्युः । ततो होत्रा महाध्वर्युः पृथगेव भसयति । एवं प्रतिप्रस्थाताऽपि होत्रा सह
पृथगेव भसयति । अत्रोभयोरपि प्रतिभक्षितुरवोपाह्वानमिति विशेषः । याज्यास्तु प्रथ-
मद्वितीयतुर्ग्रहमन्त्रकरणकग्रहणयोर्होतुर्जाज्या । तृतीये तु पोतुः । चतुर्थे नेष्ट्रः । पञ्चम
आर्षाभ्रत्य । षष्ठे ब्राह्मणाच्छंसिनः । सप्तमे प्रशास्तुः । अष्टमे होतुः । नवमे पोतुः ।
दशमे नेष्ट्रः । एकादशेऽच्छावाकस्य । द्वादशे होतुः प्रथमा याज्या । त्रयोदशे होतु-
द्वितीया याज्या । स्वयं वा निषद्य यजत इत्येतस्मिन्पक्षेऽन्तिमयोर्थाज्योर्होतृकर्तृकना-
वापः । मसस्य वापः । एतत्पक्षानुसारिप्रयोगस्तु अनन्तरमुक्त एव । चतुर्दशपक्षे विविध-
शस्तु त्रयोदशग्रहग्रहणपक्षीयाद्यग्रहसहहोमपक्षवत् । अत्र त्रयोदशचतुर्दशयोर्होतुर्द्वि-
तीया याज्येति विशेषः । अथ मसः—तत्राऽऽद्ये मसे होत्रध्वर्युप्रतिप्रस्थान्नोरे
निमित्तकमानुसारेण परस्परमुपहृय भसयन्ति । द्वितीये मसे पात्रा महाध्वर्युः ।

तृतीये मसे नेष्ट्रा सह प्रतिप्रस्थाता । चतुर्थे आग्नीध्रेण सहाध्वर्युः । पञ्चमे ब्राह्मणा-
च्छंमिना प्रतिप्रस्थाता । षष्ठे प्रजात्रा सहाध्वर्युः । सप्तमे होत्रा सह प्रतिप्रस्थाता ।
अष्टमे षोत्रा सहाध्वर्युः । नवमे नेष्ट्रा सह प्रतिप्रस्थाता । दशमेऽच्छावाकेन सहा-
ध्वर्युः । एकादशे होत्रा सहाध्वर्युर्होतारमेवोपहृत्य पृथगेव भक्षयति । द्वादशम्येदशा-
धोरन्तिमे मसे होत्रा सहाध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ क्रमेण परस्परमुपहृत्य भक्षयतः । अत्र
पैषोऽध्वर्योरेषोभयत्रापि-। संघातवचनयनमप्युपयत्न । चतुर्दशवपसे मन्त्रन्यूनता-तु
अन्ताहोषो विवृद्धिरेति न्यायेन परिहरणीया । एतेन न्यायेनान्तिममन्त्रस्याऽऽवृत्तिः ।
एतन्नित्यपक्षसाधारण्यार्थमेव सूत्रे यस्य यस्य वषट्कारे जुहुतस्तं तं प्रति भक्षयन्
इति साधारण्येनोक्तिः । तेन परस्परभक्षयैपरीत्येऽपि न बाधः । अथ-त्यागाः—इन्द्राय
मधव माधवाय-वेदं० इति प्रथमयोस्त्यस्यः । सरुद्ध्या शुक्रयेदं० स्वष्ट्रे शुचय इदं०
अग्रये नमस इदं० इन्द्राय नमस्वायेदं० मित्रवरुणाभ्यामिषायदं० देवाय द्रविणोद
ऊर्जायेदं० देवाय द्रविणोदे महम इदं० देवाय द्रविणादे महस्यायेदं० देवाय द्रवि-
णोदे तपम इदं० देवाय द्रविणोदे तपस्यायेदं० अग्रये गृहपतये स्रक्षर्षामाश्रहस्पत्या-
येदं० इति क्रमेण त्यागाः ।

असन्ना हूयन्ते ।

अनासादिता एव हूयन् इत्यर्थः । ऋतुग्रहा इति शेषः ।

पूर्वस्य पूर्वस्य शेष उत्तरमुत्तरमभिशुक्लितः ।

एतेनैव शान्तं भवति सशेषा हूयन्त इति । अभि अभिशुक्लो भूत्वा गृह्णातीत्यर्थः ।

उपयामशुक्लितोऽसि मधवे त्वेति स्वेन पात्रे-
णाध्वर्युः पूर्वं गृह्णात्पुपयामशुक्लितोऽसि माध-
वाय त्वेति स्वेन पात्रेण प्रतिप्रस्थातोत्तरम् ।

स्पष्टम् ।

व्यतिषङ्गं शुक्लितः ।

व्यतिषङ्ग्य व्यतिषज्येति व्यतिषङ्गम् । णमुल्प्रयुक्ताया वृद्धेरभावश्छान्दसः ।
अध्वर्यो होमार्थं गते द्वारि प्रतिप्रस्थाता भवति । एवं प्रतिप्रस्थातारि गोऽध्वर्युर्द्वारि
भवतीति व्यतिषङ्गशब्दार्थः । आपस्तम्बोऽपि स्पष्टमिदमाह — द्वार्येण व्यतीत इति ।
द्वार्येण व्यतीतो व्यतिगच्छतो मिथः संगतो भवतः । अन्यत्र द्विकैकालेन चरत इत्यर्थः ।
अस्मिन्निवधये हेतुर[पि] प्रदर्शयिष्यते सूत्रकृता ।

पूर्वोऽध्वर्युरपरः प्रतिप्रस्थाता ।

गृह्णातीति शेषः ।

पूर्वेण पूर्वेण पक्षेणाध्वर्युश्चरैणोत्तरेण प्रतिप्रस्थाता ।

स्पष्टम् ।

दक्षिणेनाध्वर्युः संवत्सुत्तरेण प्रतिप्रस्थाता ।

आहवनीयसंलग्नदेशोभयोः संवरणम् । उपवर्त्तनप्रत्ययध्वननात् । अत्र हेतुः
श्रुताशुक्तः—प्रसिद्धमेव ध्वर्युर्दक्षिणेन प्रपद्ये प्रसिद्धं प्रतिप्रस्थातोत्तरेणेति ।

नाश्वोऽप्यनुपपद्येन ।

अन्वोऽप्यस्य पृष्ठमनुपपद्येनः । द्वारि भवन इव हेतुपूर्णं सूत्रम् ।

प्रसिद्धन्तमध्वर्युं ब्रह्मेण परिगृह्णाति निष्क्रामन्तं वात्रेण ।

परीत्यनेन प्रदेष्टाध्वर्युं स्वनं नाड्यं कर्माग्निं परिग्रहशक्त्यर्थः । निष्क्रामन्तं केव-
लेन वात्रेण परिगृह्णाति । अत्राग्निं पूर्ववदेव परिग्रहशक्त्यर्थः । अथ वाऽध्वर्युर्मह-
स्योत्तरतो यथा भवति तथा करोति । अथ वा परिग्रहशक्त्यर्थं उपपद्ये । यद्यप्यत्र
शेषो वर्तेते तथाऽपि प्रदेष्टव्याग्राह्यस्य तस्मिन्नावात्प्रागव्यवहारः । शेषस्तु प्रति-
प्रस्थातः ।

ऋतुना मेव्येति त्रिध्वर्युराह त्रिः प्रतिप्रस्थाता ।

ऋतुमहाणां चतुर्विंशत्यवस्र एवम्य वाचः ।

वात्रवोर्मुखे विपर्यस्तर्तुभिः मेव्येति द्वि धार्तुगाह द्विः प्रतिप्रस्थाता ।

स्पष्टम् । एतयोः वात्रमेवम्यने मत्तं क्षतातुक्तम् — उभयोर्मुखवृत्तुपार्त्तं भव-
तीति । तत्र येन मुखेन पूर्वं ह्यं ततो मुखेनारग होम इत्यर्थः ।

पुनर्मुखे विपर्यस्तर्तुना मेव्येति सकृदध्वर्युगाह सकृत्प्रतिप्रस्थाता ।

स्पष्टम् ।

अध्वर्युं यजनमित्युक्त्यमाने होनरेतद्यजेति संश्लेष्यति ।

संश्लेष्यतीत्येकवचनाद्यनुर्वदेन अध्वर्युरीतिपरिभाषासूत्राच्चाध्वर्योरिव शेषो न प्रतिप्र-
स्थातुः ।

स्वयं वा निषद्य यैजतः ।

अध्वर्युं यमतमिति श्रैवे द्विवचनेपक्रमादप्रापि यजनत इति द्विवचनान्त एव वाचः ।
एकवचनान्तपाठे श्रैवेण सह विशेषापत्तेः । अस्मिन्वक्त्रे होनरेतद्यजेत्यस्य छेपः ।
अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ हविर्वानयोर्विधये पृष्ठवाया दक्षिणतोऽध्वर्युः पृष्ठवाया उत्तरतः

प्रतिप्रस्थानेष्वेवं प्राङ्मुखान्प्रविश्य प्रज्ञानं ग्रहणे प्रज्ञानौ इत्येवमावाश्रयानघर्षेण
पात्र्या वदतः । प्रतिप्रस्थाता हावर्जन एवोपविष्टो भवेदध्वर्युरेव ग्रहणोपार्थमुत्तरवेदि
गत्या ग्रहं वषट्कृते हुत्वा सदभ्युपविशेत् । अत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रारध्वर्युपात्रे वषट्-
कारनिमित्तं परस्परपाह्नेन परस्परं भक्तः । तत्र होमाभिषोमयोरुपनिमित्तप्रयुक्तो
मसस्तु अध्वर्योरिव न प्रतिप्रस्थानुः । तत्र पूर्वोपविष्टोरेव भक्तः । तस्यैव मुखतः प्रवृ-
त्तत्वात् । होमाभिषोमयोरुपनिमित्तप्रयुक्तो अध्वर्युर्नृत्तुं कथमस्तु सदस्येव । तस्माद्वि-
धीने चर्मजयि अत्राभिषोमिषु याऽऽइवनीये हुत्वा प्रथमः परेत्य मदति मक्षयन्तीति
श्रुतेः । प्रतिप्रस्थानुस्तु वषट्काराद्युक्तमत्र कर्तुं न शक्यं इति न एव भक्तो न मदति ।

अध्वर्योः पात्रे प्रतिप्रस्थाता संपातमचन-
यति तस्यैकदेशपध्वर्युः प्रतिप्रस्थातुः पात्रे ।

स्पष्टम् ।

प्रतिप्रस्थानेन मक्षयति ।

प्रतिप्रस्थानेन प्रतिप्रस्थातृपात्रेण मक्षयति अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ होत्रादयश्च ।

द्विर्होता सकृत्सकृदिदरे ।

प्रथममुखे द्विर्होतं वषट्कारप्रयुक्तं होत्रुरेव नेतरेषां, स्वयं वा निपद्य यजत इत्येत-
त्पक्षापाव इदं सूत्रं नान्यथा । सकृत्सकृदिदरे । इतरऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ प्रशास्त्रा-
दयश्च । यजमानकर्तृकः स्वयं यजमानस्तु यजमानस्ये वक्ष्यति ।

यस्य यस्य वषट्कारे हुत्वास्तं तं प्रति मक्षयतः ।

अतुमहविषयकप्रयोगकथदर्शनावन्तरे पक्षप्रवसाधारणवायेदं सूत्रमित्येतत्सूत्रस्य
वर्धितं प्रयोजनम् । अर्थस्तु स्पष्ट एव ।

मार्जास्त्रीये पात्रं मक्षयत्याऽऽपतने सादयति ॥ २१ ॥

पात्रं प्रतिप्रस्थानपात्रमागतने स्प्रस्थाने ।

इन्द्राग्नी आगतं सुनमिति स्वेन पात्रेणा-
मक्षितेनैन्द्राग्ने कथशाच्छब्दान्तं गृह्णाति ।

धिषेधितेत्यन्तं मन्त्रमुक्त्वापरिहारादुपयामा अग्नेपरिवासासूत्रदुपयामगृहीतोऽसी-
त्युक्त्वा तदन्ते मद्रग्रहणम् । होमाभषवाभ्यामध्वर्योर्भक्ष इति परिवाषातः स्वपात्रेऽ-
ध्वर्योर्भक्षस्य प्राप्तौ तस्मिन्नेव पात्रे मक्षयत्तद्रूपसोमस्योच्छिद्यत्वेन तस्मिन्ग्रहणायोगा-
त्पात्रान्तरे तस्यैव सोममादायापि मक्षः स्यात्तदर्धमपक्षितेनेतिवचनम् । स्वेन पात्रेण
पात्रगतसोमनेत्यर्थः । पात्रस्य मक्षणासंभवात् । तृतीयं साहित्ये । तेन पात्रस्थस्येमेन

सुहृन्नामं ग्रहं गृह्णातीत्यर्थः । शस्त्रस्योत्तरत्र विधानादेव शस्त्रस्वरे सिद्ध इदं वचनं ग्रहग्रहणकाले शान्नावश्यकत्वार्थम् । एतदभावे यजुर्ध्वप्रप्रापश्चितं भुवः स्वाहेति दक्षिणाश्री हितव्यम् ।

तत् सादयित्वाऽग्नेयं होतारं प्राह्मुत्स
उपविश्येदा देवहृरिति शस्त्रमुपाकरोति ।

तं ग्रहम् । मन्त्रपठनमेव शस्त्रोपाकरणम् ।

यत्रैनत् होताऽभ्याहृत्य तस्मिन्काले शोऽसामोद्
इवेति प्रत्याहृत्य शोऽसामोद् इवोथामोद् इवेति वा ।

यत्र यस्मिन्काल इत्यर्थः । उत्तरत्र तस्मिन्काल इत्युपादानार्त्तम् । एतदध्वयुं होता शोऽसामोमित्यभिमुञ्जीकरणार्थं यस्मिन्काल आहृत्य तस्मिन्काले शोऽसामोद् इवेति होतारं प्रत्याहृत्यतेऽध्वर्युः । प्रत्याह्वानं प्रत्युत्तरदानम् । शाऽसामोद् इवोथामोद् इवेति विशदं वा प्रत्याह्वानवाक्यम् ।

उत्तिष्ठन्प्रदक्षिणं पर्यावर्तमानः पथं प्रतिगरं
प्रतिगृह्णात्यभिमुञ्जीत *ऊर्ध्वंस्तिष्ठन्प्रहो वा ।

उत्तिष्ठतिशस्त्रेण प्रदक्षिणं पर्यावर्तमान इति शान्तमन्त्रेण चोत्थानप्रभृतिप्रदक्षिणपर्यावर्तनमपकालता प्रथमप्रतिगरस्य भवतीत्यर्थः । अत ऊर्ध्वमभिमुञ्जस्तिष्ठन्प्रहो वा, + सर्वे प्रतिगरा वक्तव्या इत्यर्थः ।

सर्वेषु विरामेषु प्रणवे च ।

सर्वे ये विरामास्तेषु । सर्वग्रहणदृग्गता निगदगताश्चिते सर्वे गृह्यन्ते प्रणवे चाऽऽश्रलायनसूत्रप्रसिद्धा एव सर्वे प्रतिगरा गृह्यन्त इत्यर्थः । तत्राऽऽश्रलायनसूत्रमित्थम् - अनभिर्हकृत्य शोऽसामोमित्युच्येराहूय तूर्णो शंसं शमेदुपाशु सप्रणवसंसंश्रवणेषु आहावः प्रातःसवने शस्त्रादिषु पर्यायमभ्युनीनां च सर्वत्र चान्तःशस्त्रं तेन चोपसंतानः शस्त्रस्वरः प्रतिगरं ओथामोद् इवेति शोऽसामोद् इवेत्याहंवे हृणादिः प्रणवेऽह्नादिरवसाने प्रणवे प्रणव आहावोत्तरेऽवसाने च प्रणवान्तो वा यत्र यत्र ज्ञान्तःशस्त्रं प्रणवेनावस्थति प्रणवान्त एव तत्र प्रतिगरः शस्त्रान्ते तु प्रणव इति । शस्त्रस्य स्वर इव स्वरौ यस्य स शस्त्रस्वरः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । स शस्त्रस्वर इत्यर्थः । सवनस्वरस्याविधेयत्वाद्दन्धोऽपि योऽनुज्ज्ञाणपते निष्कृत्वस्य विशिष्टस्वरो विहितः शस्त्रस्य तस्य प्राणार्थं वचनम् । ओथामोद् इवेत्यर्थं प्रतिगरसंज्ञो भवति शस्त्रस्वरश्च

* ऊर्ध्वं स्तिष्ठन्ति - पाठो युक्तः । + अस्य वक्तव्यस्य पूर्वप्राथम्येणासंवेदनाद्वाद्यत्र किञ्चित् स्तिष्ठति प्रतिभाति ।

येन । अथवा विराजेषु प्रणवसहित एव प्रतिगम आधामोद इति । अन्यत्र तु शास्त्रा-
न्तरसिद्ध इत्यर्थः । नन्वयमपि शास्त्रान्तरसिद्धः । किमिदं वचनं औपनिषत् स्वस्वो-
क्तमार्गं नर इत्यादिकं सौमिकप्रायश्चित्तमेतत्प्रतिगमविषय एव; अन्यत्राऽऽपस्तम्बोक्त-
मित्येतदर्थम् ।

सर्वसहस्राणामेव करणः ।

सर्वग्रहणं होतृशक्तविषयका एतेषु प्रतिगमा इतिज्ञानात्प्रवृत्तवर्षम् ।

वक्ष्यन्त्या इति शक्यं प्रतिगमिर्षं सर्वत्र प्रातःसवने जपति ।

एवम् ।

दक्षं प्रतिगमिर्षं ग्रहमाहसे चतुष्पादधमसा-

ध्वर्येव उच्यन्त्या यत्र सोमस्येति संयेष्यति ।

शक्यप्रतिगमग्रहणानयोरेककाले सर्वेषु धमसंभवेन धर्मैव शक्यप्रतिगमस्तोत्रस्ये प्रहा-
द्यामस्य सिद्ध इदं वचनमेतच्छक्यं प्रभुनाभिर्दिकाराभ्यन्त आश्वत्थायनसूत्रसिद्ध एव
प्रहस्यविनियुक्तत्वेऽप्यस्माकमिष्ट इति ज्ञापयितुम् । शृणोति अहम् । अन्वयस्येवम् ।

वषट्कारानुवषट्कारौ नाराशंसमाननुपकल्पयति ।

चमसाध्वर्येषो वषट्कारमनुवषट्कारं चानु नाराशंससंज्ञकां चमसां प्रकल्पयति ।

व्याख्यतातो ग्रहनाराशंसानां भक्षः ।

ग्रहश्च नाराशंसस्य ग्रहनाराशंसत्वेण ग्रहनाराशंसानां भक्षो व्याख्यतातो
यथाचमसं चमसिनो भक्षयन्ति तेषां व्याख्यतातो भक्षयन्तः सर्वेषां प्रमथो होता सकृ-
ज्जस्यतीत्यादिना तृतीयं होत्रका अन्तत इत्यन्तेन सूत्रेणोक्त इत्यर्थः ।

आप्यायनसादने च नाराशंसानाम् ॥ २२ ॥

व्याख्यताते इति शेषः । असर्वाभक्षयित्वाऽऽप्यायनस्य समेतु त इत्यप्यायनस्य-
स्यादिना पश्चादसमुद्गायतांसाद्यतीत्यन्तेन सूत्रेणोक्ते इत्यर्थः ।

ओपासन्नर्षेणीधृत इति शुकपात्रेण वैश्व-

देवं कलशारस्तुवद्व्यवन्तं वृद्धाति ।

सूदवच्छुकपात्रं सादयतीति विधानादेव भक्षणप्राप्तिशक्याया वारित्वावसति-
र्नोतवचनाभावः । स्तुतशक्यवन्तामितिवचनं ग्रहग्रहणकाले ज्ञानावदयकत्वार्थम् । एत-
ज्ज्ञानामावे धनुर्भेदप्रायश्चित्तं भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ ।

तं सादयित्वा स्तोत्रमुपाकरोति तद्व्याख्यताम् ।

तत्स्तोत्रोपाकरणं व्याख्यताममुपावर्षेणमितीतराणे स्तोत्राणीत्यनेन सूत्रेणोक्त-
मित्यर्थः ।

अपहृदि स्तोत्रे शस्त्रमुपाकरोति तत्राख्यातम् ।

अपवृत्ते समाप्ते स्तोत्रे शस्त्रमुपाकरति । तच्छस्त्रोपाकरणमत्रेण होतारं प्राक्-
मुक्त उपविश्येका देवहृदि शस्त्रमुपाकरोतीत्यनेन व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः ।

शस्त्रं प्रतिगीर्षे ग्रहमादत्ते चमसाश्चमसाध्व-
र्यैव शस्त्रयज्ञा यज सोमस्येति संभेद्यति व्याख्या-
तमनुष्मन्पुनं ग्रहनाराश्वरसानां भक्षः सर्वभक्षाः ।

शस्त्रं प्रतिगीर्षेति चममिन आश्व यो यः शस्त्रमन्वन्ध्याभिर्हकारकृत आश्वका-
चमसूत्रकृतो विशेषः स एवाश्माकभिष्टः प्रकृत्यनुपयुक्तस्येऽपि । काळाव्यवधानार्थ-
ताऽपि एतयोः । वोढ्यारिवु वक्षमाणेषु तु काळार्थेनैव प्रयोजनम् । सर्वभक्षा
इत्यन्तरं चमसा इति शेषः ।

माऽऽव्यायमसादने भवतः ।

सर्वभक्षा एव भक्षन्ति न त्याग्यायनमादने अपि भवन इत्यर्थः ।

त्रिभिर्हव्यविग्रहैः प्रचरतः ।

उक्त्यविग्रह इति संज्ञा वक्षमाणग्रहानां त्रयाणाम् । प्रचरतोऽध्वर्युप्रति-
श्रंस्यातारी ।

उचयामगृहीतोऽसि भिन्नावहणाध्वर्यां त्वेत्यावतने
स्वाध्या उचयवात्रेण तृतीयं वैशावहणं गृह्णाति ।

वैशावहणं भिन्नावहणदेवताकं ग्रहमुद्दिश्योक्त्यव्याधीगतस्य सोमस्य तृतीय-
वर्ती गृह्णाति ।

एव ते योनिर्भिन्नावहणाध्वर्यां त्वेत्यावतने सादयति ।

आवतने स्वस्थाने । अन्वस्यष्टम् ।

पुनर्हविरसीति श्वार्कीं प्रत्यभिगृह्णाति ।

श्वार्की, उक्त्यश्वार्की । मूनाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हतीति न्यायात्प्राव्यु-
पयोगस्योक्त्यव्याधीगतस्य सोमस्य संस्काराद्येदम् । तेनाग्निमग्रग्रहणेऽपि ग्रहणा-
भावेन प्राव्युपयोगश्चाभावात् संस्कारः । प्रत्यभिगृह्णीं नाम यस्याद्गृह्णीं गृह्णीं तस्या-
भिगृह्णीं प्रत्यभिगृह्णीं । एतदभिगृह्णीं सूत्रकारोऽपि निवेवं करिष्यति ।

वैशावहणश्चमसमुत्सवाधेकादश्च चमसानुभयति ।

एकादशेति सदस्यस्येऽन्यथा दशीव ।

अत्र विशेषमाह—

पुरस्तादादीधचमसादच्छावाकचमसमुभयति स्तुतशस्त्रे भवतः ।

स्यष्टम् ।

शस्त्रं नतिनीर्यं - ग्रहमादत्ते - यमसां - यमसाध्वर्यव

उपपन्नानां च ज्ञानोपानामिति संश्लेष्यति ॥ २३ ॥

अत्र शस्त्रं प्रतिगीर्ष्येति मैत्रावरुणशस्त्रार्थं, पूर्वं तु होतृशस्त्रविषय इति विषयभेदः ।
द्विदेवत्ववर्तुमहेष्यादित्यग्रहसाक्षिभयोश्च नानुवचद्वकारा विद्यत इत्यनेनेतरेषु ग्रहेषु वचद-
कारानुवचद्वकारयोः प्राप्तिरस्येनात्रापि वचद्वकारानुवचद्वकारौ ।

हुत्वा देवेभ्यस्त्वा देवा युवं पृणष्टिभ्यश्चस्याऽऽ-

युवे जुष्टमिति मैत्रावरुणचमसे ग्रहसंपातमवनयति ।

हुत्वेतिवचनं स्यामि मन्त्रहरणानन्तरं यदापस्तम्बेन संपातावनयनमुक्त्वं तदापस्तम्बे-
द्वार्यम् । संपातमवनयतीत्यनेन संपातशब्देन मैत्रावरुणचमसे स्वस्थावनयनं सूच्यते ।

वाद्यतः सद आलभ्य ।

सदसो वाद्यतो वहिः स्थितः सन्तस्वोभूमिं स्पृष्ट्वा संपातमवनयतीति पूर्व-
पान्थयः ।

यदि कापयेत्तु ध्वयुरास्वाजं यज्ञयज्ञसेत्नार्थयेयमेति

आस्वाज्यास्वमात्तान्यवनयतानि तेषां प्रायाःकामी ।

यज्ञकर्मकौशलं यज्ञयज्ञसं तेन यज्ञयज्ञना निमित्तेनाऽऽस्वाजं योनयितुमिच्छति
तदाऽन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धीतं च तिष्ठन्नवनयेत् । इति सूत्रयामं तथेच्छति
तदाऽन्तरा सदोहविर्धीने । यद्वि सदस्वास्तदा सदसि स्थित्वाऽवनयेदित्येतादृशाभ्यव-
नययामि ज्ञास्यन् उक्तानि तेषां मध्ये यथेच्छा तथा काश्यपमुष्टेयमित्यर्थः ।

सर्वेषां प्रथमो मैत्रावरुणः सकृत्सकृद्भक्षयति द्विः स्वे चमसे

तस्याध्वर्युर्द्विर्भक्षितस्य सकृद्भक्षयति तृतीयं मैत्रावरुणः ।

मैत्रावरुणस्य प्रतिभक्षितृमज्जावातृतीयो भक्षः समाह्वयामस्तस्य प्रथमेव भवति ।
इतरेषां तु समाह्वयामस्तस्य प्रशास्तुरत्रोपहृत्वं तस्य वचद्वकर्तृत्वात् ।

ततः प्रतिपस्थातोत्तराभ्यामुपध्वयविग्रहाभ्यां

स्तुतशस्त्रवद्भ्यां प्रचरत्येतेनैव कल्पेन ।

एतेनैव कल्पेनेत्यनेनैव स्तुतशस्त्रवत्त्वे सिद्धे स्तुतशस्त्रवद्भ्यामितिवचनमस्मिन् ऋग्वेदेऽपि
शस्त्रं प्रतिगीर्ष्येत्येतस्मृत्तज्ञापितधर्मप्राप्त्यर्थम् । स्तुतशस्त्राज्यामित्युपध्वयवचने ज्ञाना-
भ्यवक्तव्यार्थमेव । अन्यत्स्यष्टम् ।

तत्र विशेषमाह—

इन्द्राय त्वेति द्वितीये, ब्रह्मणसाद्वौ संन-

यति पुनर्हविरसीति स्थालीं प्रत्यभिमृशाति ।

गृह्णतेऽनेनेति ग्रहणः । उपयामगृह्णीतोऽसौन्द्राय त्वेति ग्रहणे मन्त्रः । साधेतऽ-

१ इ. ज. ह. न. 'तानि काम्यान्व' । २ घ. च. 'स्मिन्नाज्ञे' ।

नेनेति सादनः । एष ते योनिरिन्द्राय स्वेति सादनः । एतौ संनमति । अनयोर्ब्रह्मः कर्तव्य इत्यर्थः ।

ब्राह्मणाच्छसिचमसमुख्याश्चमसानुश्रयन्ने-
कस्मै चमसगणाय राजानमतिरेचयति ।

अच्छावाकसंभन्धिस्तुतशखपयुक्तचमससमुहाय यावानुपयुज्यते सोमस्ताषदेवातिरेचयति न न्यूनं नातिरिक्तमतिरेचयति । सर्वपाऽतिरेको यथा न भवति तथा प्रयत्नेन पतितव्यमतिरेके प्रायश्चित्तस्य भवणात् ।

ब्राह्मणाच्छसिचमसे ग्रहसंपातमद-
नयति न प्रतिप्रस्थाता भक्षयति ।

तस्य चमसे संपातेऽवशीतेऽपि होमाभिवर्ध्यां भक्ष इति प्राप्तस्य भक्षस्यायं निषेधः । ब्राह्मणाच्छसिनः समारुधाभक्षस्तन्मेषैव प्रतिभक्षितुरभावात् । नोपह्वो यद्युपहृतः स्वाद्भक्षयोरेषेव द्रुधादिति षडेदच्छावाकचमसे तथा दर्शनात् ।

इन्द्रामिभ्यां स्वेति तृतीयेऽर्घणसादनौ संनमति ।

तृतीय उक्त्वथिग्रहे ।

न स्थार्त्वा पश्यथिभृशति ।

तस्याः स्थास्या रिक्तत्वात् ।

अच्छावाकचमसमुख्याश्चमसानुश्रय सर्वश्च राजानमुश्रय
माऽतिरीरिचो दशाभिः कलशौ मृष्ट्वा न्युञ्जेति संश्लेष्यति ।

पूतभृतो विळ उदीचीनदशं पवित्रं वितस्य तस्मिन्द्योणकलशस्यं राजानं सर्वं पूतभृत्यवनीय दशाभिः कलशौ पूतभृद्द्व्योणकलशौ दशापवित्रेण शुष्कौ कृत्वा न्युञ्जन्त्यद्यौ कुक्क इति प्रैवार्थः । उलेताऽत्र श्लेष्य एकवचनात् । सर्वश्च राजानमुश्रयेत्येतावतैव सिद्धे माऽतिरीरिच इतिवचनमत्रातीव कठिनमतिविस्तृतं प्रायश्चित्तमस्तीत्यतः सावधानताऽत्राऽऽवश्यकीतिज्ञापनार्थम् ।

प्रैवार्थं स्पष्टयति—

अच्छावाकचमसमुख्याश्चमसानुश्रयति
सर्वश्च राजानमुश्रयति नातिरेचयति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

दशाभिः कलशौ मृष्ट्वा न्युञ्जति ।

दशाभिः पवित्रदशाभिः कलशौ पूतभृद्द्व्योणकलशौ मृष्ट्वा शुष्कौ कृत्वा न्युञ्जति न्यभिल्ली करोति ।

अच्छावाकचमसे ग्रहसंपातमवनयति न प्रतिप्रस्थाता भक्षयति ।

गतन्याख्यानं पूर्वम् ।

अग्निः प्रातःसवने पात्वस्मानिति स*स्थिते जुहोति ।

सवनाहुतिमित्यापस्तम्बः । सवनसंस्थाप्रयुक्तयमाहुतिरिति संस्थाप्रयुक्तत्वमेतदाहुतेर्द-
र्शयति । तेन सोमातिरेके सति तत्प्रायश्चित्तान्ते जुहोति । प्रायश्चित्तान्यपि अग्निं नर
इत्यादीनि सोमस्कन्दनप्रायश्चित्तानि च प्राक्सवनाहुतेः कार्याणि ।

प्रशास्तः प्रसुवेति संप्रेष्यति ।

प्रमुन सदोषहिनिःसरणार्थं सर्वेभ्योऽनुज्ञां देहीत्यर्थः ।

सर्पतेत्याह प्रशास्ता ।

स सर्पतेत्याहेति तच्छब्देनैव प्रशास्तुपरामर्शे सिद्धेऽध्वर्योरनुज्ञायाजनार्थकप्रेषे
प्रशास्तृग्रहणे विना प्रसुवेत्येतावदुच्यमानेऽपि प्रशास्तारं जानीयात्प्रेष्यमिति पक्षा-
न्तरं गमयति । अत्राऽऽपस्तम्बः—येन प्रसर्पन्ति तेन निःसर्पन्तीति । ते येन पथा
पूर्वं प्रसृता ऋषिजनस्तेनैव गच्छन्तीत्यर्थः ।

संतिष्ठते प्रातःसवनं प्रातःसवनम् ॥ २४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

स्पष्टम् । द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्तिद्योतनार्था ।

इत्योकोपाहभीषदग्निष्टोमयाजिसाहस्राग्निमुक्तवाजपेययाजिसर्वतोमुखया-
जिद्विसाहस्राग्निमुक्तपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथ-
दीक्षितविरचितायां श्रीमद्भगवत्सत्यावाठहिरण्यकेशिसू-
त्राम्बुधिगतनिगूढार्थरत्नालाभकृतविद्भजनसंताप-
शामिकायां ज्योत्स्नाख्यायां वृत्तावष्टमप्र-
श्नस्याष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

संपूर्णोऽयमष्टमः प्रश्नः ।

D.G.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Borrower's Record.

Catalogue No. Sa2Vsl/Sat/Agā.
- 1885.

Author— Satyāśādhā.

Title— Satyāśādhaviracita
Srautasūtra. Pt.3.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.